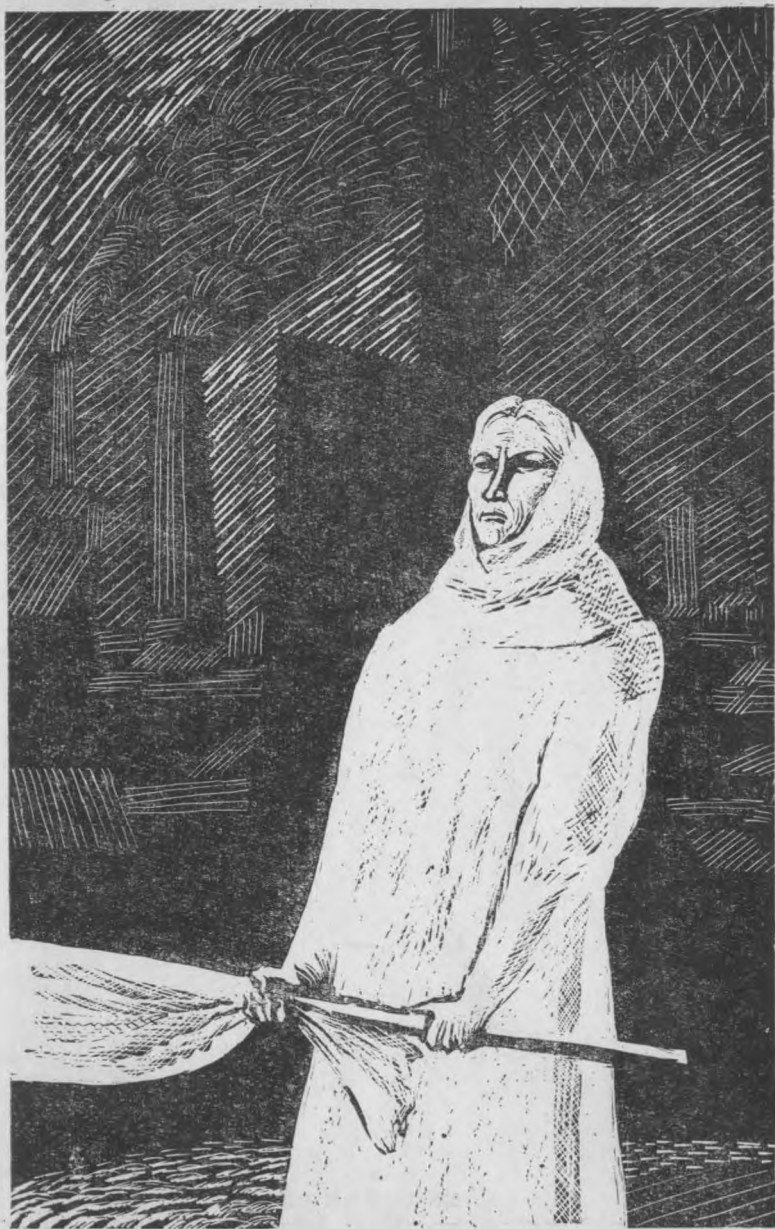

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

А. М. ГОРЬКИЙ

О Н А

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

О Н А

Повесть

Ҳикоялар

Адабиёт ҳақида мақолалар

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1986

«ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ»
СЕРИЯСИНИНГ ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Комил Яшин
Зулфия
Эркин Воҳидов
Матёқуб Қўшжонов
Жамол Камол
Мурод Муҳаммад Дўст
Мирмуҳсин
Асқад Мухтор
Рубен Сафаров
Александр Удалов
Ўлмас Умарбеков
Озод Шарафиддинов
Шопслом Шомуҳамедов
Бобохон Шарипов

Г 4702010200—140 107—86
М 352 (04)—86

Жаҳонда Максим Горький асарлари етиб бормаган мамлакат йўқ. Унинг китоблари, аввало, барча қитъаларнинг меҳнаткашлари дилига йўл топгандир. Чунки Максим Горький улўф адиблар орасида биринчилардан бўлиб оддий меҳнаткашни бутун ижодининг марказий қаҳрамонига айлантирди.

«Она» романини эсланг. Унинг қаҳрамонлари Павел Власов, Ниловна, Находка — ҳаммамизга ёшлик йилларимиздан таниш, дилимизга беҳад яқин. Адбонинг «Болалик», «Малайликда», «Менинг университетларим» деб аталган автобиографик трилогияси, «Бўрон қуши қўшиғи», «Изергиль кампир» каби ўнлаб асарлари Улўф Октябрь социалистик революциясини амалга оширган ва мамлакатимизда социализм қурган улўф халқимизга илҳом берди, совет кишиларини инқилобий онг ва олижаноб инсонпарварлик руҳида тарбиялашга катта ҳисса қўшди. Айниқса, биз, социализм қурилиши даврида туғилиб ўсган авлодлар, суюкли адибимиз Ойбек таржима қилган «Макар Чудра»ни ўқиб қанчалик таъсирланганимизни, оташин шоир Ҳамид Олимжон таржимасида чиққан «Челкаш» қандай ёрқин манзараларни кўз олдимизда гавдалантирганини ҳалп-ҳалп масъум болалик хотираларимиз билан бирга эслаб юрамиз.

Оғир уруш йилларида оталар, акалар фашизмга қарши жангга кетиб, ҳаёт машаққатлари биздек ўсмирларнинг елкамизга тушганда Максим Горькийнинг болалик ва ёшлик йилларида

орттирган маънавий тажрибаси бизга катта мадад бергани ҳеч ёдимиздан чиқмайди.

Яхшики, урушдан олдинги йилларда ака-ука Алимуҳаммедовлар таржимасида Максим Горькийнинг «Болалик» ва «Одамлар орасида» (илк нашри шундай деб аталарди) асарлари ўзбек тилида босилиб чиққан экан. Бу китоблар биз яшаган узоқ тоғ қишлоқларига ҳам етиб борган эди. Мактабда улуғ адибнинг революцион руҳдаги асарларини ёд олган бўлсак, энди унинг ёшликда бошдан кечирган қийинчиликлари тасвирий автобиографик асарларида ўқиганимиз сари жуда қаттиқ таъсирланар эдик: «Алексей Максимович биздай ўсмир ёшда шунча машаққат чекиб ҳам бўш келмаган экан, биз энди мана бу қийинчиликларга бардош беролмасак нима деган одам бўламиз?» Қийинчиликларни енгиб ўтишда ёш Горькийдан олган ибратимиз бизнинг иродамизни чиниқтирган, улуғ адибнинг китоблари оғир дамда бизга катта маънавий суянчиқ бўлиб хизмат қилган эди.

Ҳозир ҳам бутун дунёда юз минглаб китобхонлар Максим Горький асарларидан ўзлари учун жуда зарур бўлган ҳаётини сабоқлар олмоқдалар. Айниқса, унинг энг эзилган қуйи табақа орасидан чиқиб, ўз истеъдоди, меҳнати ва жасорати ёрдамида энг баланд маънавият чўққиларига кўтарилиб боргани ақлни тонг қолдирадиган даражадаги улкан ва ёрқин бир инсоний тақдирнинг намунасидир.

Улуғ дарёлар узоқдаги музликдан ёки кичик бир булоқдан бошлангани каби, Алексей Максимовичнинг мустақил ҳаёт йўли оддий дастёрликдан бошланади. Тўрт ёшда отасидан, ўн ёшида онасидан жудо бўлган етимни шафқатсиз бобоси Каширин хизматкорликка беради. «Сен медаль эмассанки, мен бўйинимга осиб юрсам, бор, малайлик қил, нонингни ўзинг топиб е!» дейди. Ўн ёшлик Алексей учун машаққатли меҳнатлар даври бошланади. Кейинчалик у нонвойига шогирд бўлади, «Волга» деган параходнинг ошхонасида идиш-товоқ ташийди. Хўжайинлар уни шафқатсизларча ишлатади. Лекин заҳматкашлар орасида унга қайишадиганлари ҳам учрайди. Параходнинг ошпази, илгари оддий солдат бўлган Смурий Алёшанинг зеҳни ўткирлигини, маълумоти оз бўлса ҳам, китобга ишқи зўрлигини сезиб қолади. Смурийнинг китоблари кўп эди, уларни ёш ўспиринга бера бошлайди. Бу китоблар орасида машҳур рус ёзувчиларининг асарларидан ташқари, французчадан таржима қилинган китоблар ҳам бор эди. Ана шу китоблар Алёшанинг кўзини очади, қалбини бойиштиради ва ундаги тугма истеъдодни уйғотади. У ўзининг илк шеърини машқилини ўн йилги ёшида ёзганини кейинчалик қогозга туширган хотираларида қайд этади.

Аммо ҳали у катта адабиётнинг йўлини топгунча яна ўн ик-

ки йил изланади. Бу орада Алексей Максимович жуда мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтади. У қурилишда ўябиши, Каспий денгизиди балиқчи, темир йўл бекатида ҳаммол, китоб дўконида сотувчи, ҳатто опера театрида оддий хор айтувчи ҳам бўлиб ишлайди. Икки йил Россияни пйёда кезиб, босяк — ялангоёқ номини ҳам олади, жуда кўп жойлар қатори Тошкентни ҳам келиб кўради. Бетақрор ўлкалар, раиғ-баранг инсоний тақдирлар ва уларнинг ҳаммасига ўзининг машъум тамғасини босган адолатсиз замона... Бир томонда очдан ўлаётган қашшоқлар, иккинчи томонда бойликдан қутуриб юрган текинхўрлар...

Ёш Горькийнинг қалбиди ижтимоий адолатсизликларга қарши исён кучайиб боради. Исёнкорлик руҳи уни инқилобий ҳаракатга олиб келади. Чоризмга қарши яширин иш олиб бораётган тўғараклар ишида қатнашгани учун Алексей Максимович Майкопда, Тифлисида, Петроградда қайта-қайта қамоққа олинади, бир қанча вақт Арзамас шаҳрига сургун қилинади. Лекин уларнинг ҳаммаси уни инқилоб йўлидан қайтара олмайди.

1892 йилда 24 ёшлик Максим Горький Тифлисида чор жандармлари назорати остидаги инқилобчи А. М. Калюжний билан танишади. Бу одам Алексей Максимовичнинг оғзаки ҳикояга бениҳоя усталлигини кўриб ҳайрон қолади. Ҳали ҳам жуда кўп китоб ўқийдиган Горький бошдан кечирган ҳодисаларини худди яхши асарлардаги каби таъсирли қилиб айта олар, эшитувчилар уни маҳлиё бўлиб тинглашар эди. А. М. Калюжний унинг адабий истеъдоди зўрлигини, аммо ҳали ёзувчи бўла олишига кўзп етмай юганини сезади. Шунда А. М. Калюжний уни ўз уйига олиб боради-да, адаблик қобилияти борлигига уни ишонтиради. «Оғзаки айтиб берган Макар Чудра ҳақидаги ҳикоянгизни қоғозга туширинг, мана уй, мана шаропт, ёзинг!» дейди.

Кейинчалик бутун жаҳонга машҳур бўлган ва ўнлаб тилларга таржима этилган «Макар Чудра» мана шу жойда 1892 йилининг кузида ёзилади. Ҳикоя матбуотда чиққач, дарҳол адабий жамоатчилиكنинг эътиборини ўзига тартади. Владимир Короленкодай машҳур ёзувчи М. Горькийнинг туғма таланти борлигини сезиб, унга қизиқиб қолади ва у билан ўз ижодий тажрибасини ўртоқлашади. «Менга Короленко таълим берган!» деб, М. Горький бу ажойиб ёзувчини доим миянатдорчилик билан тилга олади. Кейинчалик М. Горькийга А. П. Чехов ва Лев Толстойларнинг ҳам назари тушади. Шу улуг устозлар даврасида ёш адабнинг ижоди жуда тез ривож топади.

Ўша йилларда мамлакатда пролетариятнинг инқилобий ҳаракати ўсиб борарди. Ишчи синфининг илғор вакиллари М. Горький ижодида марказий ўринни эгаллай бошлагани энг аввал «Мешчанлар» драмасидаги машинист Нил образида намоён бў-

лади. Бу образда яқинлашиб келаётган биринчи рус революциясининг исёнкор руҳи сезилиб туради.

Инқилобчиларга қарши турган тилёғлама қаллоб одамлар «Тубанликда» драмасининг қаҳрамони Лука образида фош этилади.

М. Горькийнинг мана шу йилларда шеърӣй проза шаклида ёзган «Инсон» номли асари унинг ўз ижодида юксак гуманистик ғояларни астойдил тарғиб қилганини яққол кўрсатди.

«...Руҳим толиққан оғир дамларда улуғвор Инсон образини кўз олдимга келтираман. Инсон! Қалбимдан офтоб чиққандай бўлади ва унинг ёруғ нурлари орасида фожеавий гўзал Инсон олға ва юксакликка қараб бир-бир босиб боради.

...Гоҳ чақмоқдай ялтироқ, гоҳ қилич тигидай совуқ ва сокин Тафаккур билан қуроолланган эркин, мағрур Инсон оломондан анча олдинда, дунёнинг беҳисоб жумбоқлари ва ўзининг саноқсиз хатолари орасидан юриб боради. Бу жумбоқлар ва хатолар унинг мағрур қалбини эзади, дилини яралайди, миясини алғов-далғов қилади...

...Қуёш теграсидаги сайёралар каби Инсонни унинг руҳи яратган маънавиятлар ўраб туради: мана, Оқибатга тўймаган Муҳаббат, ундан орқароқда оқсоқлашиб келаётган Дўстлик; олдинда эса толиққан Умид; мана, Нафрат Қаҳрга тўлиб қўлидаги сабртоқат заنجирини шақирлатади, Имон эса қора кўзларини Нафратнинг исёнкор юзига майин тикади-ю, уни ўзининг осуда бағрига чорлайди...»

Бу сатрлар ёзилганда писонни камситувчи, хўрловчи пжтимонӣ зулм авжига чиққан эди. Катта ҳарф билан Инсон деб ёзишга муносиб кишилар эса одам зотини қулликдан, тубанлик, қашшоқлик ва бошқа ўнлаб балолардан қутқаришнинг йўллариини излаб топмоқда эдилар. Бу ишда уларга илғор инқилобӣй дунёқараш машъал бўлиб нур сочмоқда эди. Шунинг учун адиб ўзининг «Инсон» деб аталган бу фалсафӣй асарида Тафаккурни алоҳида пафос билан улуғлайди. Ҳақиқатни инсон тафаккури яратган оловли гул, деб атайди. Асарнинг охириги сатрлари худди бугунги бизнинг кунларимизга қаратиб айтилгандай жаранглайди:

«Бир кун келади — меннинг қалбимдаги туйғулар олами меннинг ўлмас Тафаккурим билан бирлашиб, улуғ ижодий алангага айлапади ва бу алапга ўти билан руҳимдаги ҳамма қора доғларини, шафқатсизликлар ва ёмонликларни ёндириб ташлайман. Тафаккур яратган барча муқаддас кучлар ўзимда экапини исбот этаман.

— Ҳаммаси — Инсоннинг ўзид! Ҳамма нарса — Инсон учун!»

Инсон зотига ишонч ва эътиқод руҳи билан суғорилган бу сатрлар 1903 йилда босилиб чиққан. Орадан ўтган салкам бир

асрлик улкан давр улуг адибда келажакни олдиндан кўра билиш истеъдоди қанчалик кучли бўлганини исбот этиб турибди.

Максим Горькийнинг юксак ихлосига сазовор бўлган улуг тафаккур эгалари орасида Владимир Ильич Ленин энг мўътабар ўрин олган эди. Буни адибнинг «Владимир Ильич Ленин» деб аталган асарида яққол кўриш мумкин. Горький ижодига, айниқса, унинг «Она» қиссаси В. И. Ленин берган юксак баҳони мамлакатимизини ҳар бир мактаб ўқувчиси ҳам ўз дилига жо этгандир. В. И. Ленин билан М. Горькийнинг бир-бирларига ёзган хатларида илиқ таҳсинларгина эмас, дўстона очиқ қўнғиллик билан айтилган танқидий мулоҳазалар ҳам учрайди. Айниқса, В. И. Ленин инқилобдан олдинги мураккаб шароитларда, чет элларда юрган пайтларда М. Горькийни баъзи сохта назариялар таъсиридан эҳтиёт қилиб, уни ишчи синфининг энг илғор марксистик дунёқараш билан қуроллантиришга иштилади. Октябрь инқилоби ва граждандар уруши йилларида В. И. Ленин қанчалик банд бўлишига қарамай, М. Горькийга донм ғамхўрлик кўрсатади, унинг соғлиғи хавф остида эканини сезиб, чет эл курортларига даволанишга жўнатади.

Максим Горький Улуг Октябрь социалистик революциясининг ғалабасига ўз ижоди ва ижтимоий фаолияти билан катта ҳисса қўшади. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб янги адабиёт ва янги маданият яратиб учун жуда кўп яхши олимлар, адиблар, санъаткорларни совет ҳокимиятининг бағрига тортади ва меҳнаткаш халқ маффаатлари йўлида астойдил хизмат қилишда уларга ўрнатқан бўлади.

Улуг адиб чет элларда яшаган йилларида ҳам ҳормай-толмай ижод қилади, «Клим Самгин» деб аталган энг улкан асарини Италиянинг Капри оролида ёзади. Ўша ердалигида Совет мамлакатининг энг истеъдодли адиблари ва санъаткорлари билан хат орқали муттасил алоқа қилиб туради. М. Горькийнинг назари тушган А. Фадеев, К. Федин, Л. Леонов каби совет ёзувчилари унинг доимий ғамхўрлигидан баҳраманд бўлиб, жуда тез камолга етадилар ва жаҳон танийдиган адиблар бўлиб етишадилар.

Максим Горький йигирманчи йилларнинг охириларида мамлакатимизга қайтиб келгандан сўнг то умрининг охиригача янги совет маданияти ва адабиётини камолга етказиш учун бор куч-қувватини аямай меҳнат қиляди, бутун жаҳонга янги социалистик реализм методининг асосчиси сифатида танилди.

1936 йилда, олтинчи саккиз ёшда вафот этган улуг адиб бизга жуда катта ижодий мерос қолдирди. Иттифоқимиздаги барча қардош адабиётлар каби, ўзбек совет адабиёти ҳам Максим Горький ижодидан баҳраманд бўлиб ўсди. Ўзбек тилида Максим Горькийнинг ўн томлик асарлар мажмуаси босилиб чиққани — республикамиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Бу асарлар таржимаси устида юқорида тилга олинган улкан ёзувчиларимиз қатори А. Мухтор, М. Исмоилий, К. Қаҳҳорова, Қ. Мирмуҳамедов, О. Раҳимий, Х. Муҳаммедхонов каби таниқли таржимонларимиз ҳам астойдил меҳнат қилганлари — М. Горький ижодига бўлган юксак эъзоз ва эҳтиромнинг белгисидир.

Юқорида биз М. Горькийнинг «Ҳамма нарса инсон учун!» деган оташин ҳайқириғини келтирган эдик. Максим Горький аср бошида каромат қилиб ёзган ажойиб сўзлар бугун социализмнинг байроғига ёзилган улуғ сўзларга шунчалик тўғри келиши — ўлмас адибнинг ҳамиша тирик эканидан ва унинг асарлари коммунизм қуриш ишига ҳам катта ҳисса қўшаётганидан далолат беради.

Пиримқул ҚОДИРОВ

БИРИНЧИ БЎЛИМ

I

Ҳар кун ишчилар посёлкаси устида, тутун буруқсиган ёғли ҳавода фабрика гудоги бигиллаб чинқирар ва бу гудокка муте бўлиб қолган, лоақал уйқуга тўйиб мускулларига ором беролмаган, лаблари табассум кўрмаган кишилар, худди бир нарсадан чўчиган сувараклар каби, кичкина ва кўримсиз уйларидан югурганларича кўчага отилиб чиқишарди. Улар муздай тонг қоронғисиде, тош ётқизилмаган кўча бўйлаб, фабриканинг баланд-баланд тош қафаслари томон боришар, фабрика эса, ёғ босган ўнларча чорбурчак кўзлари билан ифлос кўчани ёритиб, уларни совуққина кутиб олар эди. Оёқ ости билч-билч лоёй. Уйқуси тарқалмаган одамларнинг бўғиқ овозлар билан шанғиллашгани, шалақ сўзлар билан сўкиннишгани эшитиларди, аммо фабрика томонидан уларни бошқа овозлар — машиналарнинг гулдуриси, буғнинг вишиллаган садоси ҳавода сузиб қарши олар эди. Фабриканинг йўғон-йўғон устунга ўхшаган қора трубалари посёлка устида қовоқ солиб, қаққайиб турар эди.

Кеч кириб, ботаётган қуёшнинг қизил шуълалари дераза ойналарида ҳорғин йилтирагач, фабрика ўзининг тош бағридан одамларни, худди мағзи олинган данак пўчоғи сингари чиқариб ташлар эди; улар юзлари қоп-қора қурум босган ҳолда, ёпишқоқ машина ёғи ҳидини ҳавога тарқатиб, очликдан тишларини йилтиратиб яна кўча бўйлаб кетишарди. Энди овозлари тетикроқ ва ҳатто хурсандроқдай туюлар, чунки бугунги заҳматли меҳнат тугаб, уйда кечки овқат ва истироҳат кутар эди.

Шундай қилиб яна бир кунлик умр фабрикага ем бўлди. Машиналар ўзларига керакли кучни одамларнинг мускулларидан сўриб олди. Бир кунлик умр ҳаёт дафтаридан ном-нишонсиз ўчирилди, инсон гўрга томон яна бир қадам босди, лекин шундай бўлса ҳам кўз олдиде истироҳат нашъаси, тутун босган қовоқхона қувончи турганини кўриб, у мамнун эди.

Байрам кунлари ҳамма соат ўнгача ухлар, кейин ёши улғайган бола-чақали кишилар яхши кийимларини кийиб, черковга боргиси келмаган йигитчаларни йўл-йўлакай сўкиб, эрталабки пбодатга боришар, черковдан чиқиб яна уйларига қайтишар, пирог ейишар, кейин яна кечгача ухлашар эди.

Йилдан-йилга силласи қурпийвергандан кейин одамлар иштаҳадан қоларди, иштаҳани очиш ва кўпроқ овқат ейиш учун меъдаларини заҳарлаб жуда кўп ароқ ичишарди.

Кечки пайт эринчоқлик билан кўча айланишарди, калоши борлар, қуруқчилик бўлса ҳам кийиб чиқар, зонтиги борлар, кун чиқиб турса ҳам қўлида олиб юрар эди.

Булар бир-бирлари билан учрашганда фабрикадан, машиналардан гапиришар, мастерларни сўкишар, хуллас, фақат ишга тааллуқли нарсалар тўғрисида сўзлашар ва ўйлашар эди. Ҳали етилмаган, хом ва заиф фикрларнинг айрим учқунлари бир-бирига монанд хафагазак кунлар орасида чақмоқдай йилтираб қолар эди. Уйга қайтгач, улар хотинлари билан хархаша қилишар ва кўпинча уларни аямай калтаклашар эди. Ёшлар майхоналарда ўтиришар ёки бир-бирлариникига бориб, базм қилишар, гармонь чалиб уят ашулалар айтишар, беҳаё сўзларни ишлатишар ва ичкилик ичишар эди. Меҳнатдан толпққан одамлар жуда тез маст бўлишар ва ҳамманинг юрагида аллақандай бир ноаниқ ғашлик пайдо бўлиб, сиртга чиқмоқ учун ўзига йўл ахтарар эди. Одамлар безовта қилаётган шу ғашликни кўнгилдан чиқармоқчи бўлиб баҳона излашар ва арзимаган нарса учун йиртқич ҳайвондай бир-бирларига ёпишар эдилар. Муштлашиб бир-бирларининг оғиз-бурнини қонатишарди. Баъзида бу муштлашлар қаттиқ майиб бўлиш ва ҳатто одам ўлдириш билан тугар эди.

Одамларнинг ўзаро муносабатларида ҳаммадан кўра пусиб ётган ғазаб ҳисси кўпроқ сезилар ва бу ҳис мускулларнинг давосиз ҳорғинлиги сингари жуда эски эди. Одамлар бу руҳий хасталикни ота-боболаридан мерос қилиб, шу дард билан онадан туғилар ва бу дард умр бўйи уларни қабилх ишларга йўллаб, то гўргача қора қўланка каби узатиб борар эди.

Байрам кунлари йигитлар кийимлари йиртилган, лой ва тупроққа қорилган, юзлари мўматалоқ бир ҳолда уйга кеч қайтишарди-да, ё ўртоқларимизни калтакладик, деб мақтанишар, ёки калтак еганлар алам қилиб, маст ва аял ҳолда йиғлашар эди. Баъзида бу йигитчаларни ота-оналари қидириб топиб келишарди. Улар ўғилларини кў-

ча-кўйлардан, девор тагларидан, ёхуд қовоқхоналардан ўлгудай маст аҳволда топиб олишар, болохонадор қилиб сўкишар, ароқдан шалпайган баданларига мушт билан солишар, сўнгра, эрта саҳар фабрика ғазаб билан бўкирганда уйғотиш ва ишга вақтлпроқ жўнатиш мақсадида, унча-мунча ғамхўрлик ҳам қилиб, уларни ўринларига ёт-қизишарди.

Ота-оналар болаларни қаттиқ сўкиб, жуда ёмон урсалар ҳам, лекин ёшларнинг ичкилик ичишлари, бир-бирлари билан муштлашмишлари кексаларга табиий бир ҳодисадай кўринар эди, чулки оталари ҳам ёшлигида ичиб, мастлик қилиб, бир-бирлари билан муштлашганлар, уларни ҳам ота-оналари қалтаклаганлар. Ҳаёт ҳамма вақт шунақа бўлган: йиллар давомда лойқа сув каби бир маромда аста-секин қаёққадир оққан ва бутун ҳаёт ҳар кун айнан бир нарсани ўйлаш, айнан бир нарсани қилишдан иборат бўлмиш эски одат билан мустаҳкам боғланган эди. Бундай ҳаётни ўзгартириш ишати ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган.

Баъзан посёлкага аллақайлардан бегона одамлар келишар эди. Бошда улар бегона бўлганлари учунгина бошқаларнинг диққатини жалб этишар, кейин ишлаган жойлари тўғрисида сўзлаб бериб, одамларни унча-мунча қизиқтириб қўйишар, ниҳоят, одамларнинг кўзи ўрганиб қоларди-ю, улар бошқалар орасида сезилмай кетишарди. Уларнинг сўзларидан ишчи мардумнинг турмуши ҳамма жойда ҳам бир хил эканлиги маълум бўлар эди. Шундай бўлгандан кейин нимасидан полсин киши?

Аммо улардан бир хили баъзан посёлкада қулоқ эшитмаган аллақандай сўзларни ҳам гапириб қолар эди. Посёлка аҳли бу одамлар билан мунозара қилиб ўтиришмаса ҳам, лекин гапирган гапларига шубҳа билан қулоқ солишарди. Бу сўзлар баъзи бировларда кўр-кўрона ғашлик қўзғотар, баъзи бировларни ваҳимага солар, баъзи бировларни эса, аллақандай ноаниқ умиднинг енгил қўланкаси безовта қилар эди; бундайлар мана шу кераксиз ва халал берадиган ваҳимани ўзларидан йироқлаштириш мақсадида ичкиликка кўпроқ ёпишар эдилар.

Посёлка аҳли бегона одамда одатдан ташқари бир нарсани сезгач, бу нарсани узоқ вақт унутмасдан, ўзларига ўхшамаган бу одамга беихтиёр ҳадиксираб қарашарди. Улар оғир бўлса ҳам бир амаллаб ўтиб турган тирикчиликка худди бу одам аялангани қўшиб, унинг бежанжал ва тинчгина оқишини бузадигандай, қўрқар эдилар. Одамлар тирикчиликнинг оғир юки остида доим бир хилда эзи-

либ келгани ва шунга ўрганиб қолгани учун, ҳар қандай ўзгариш қайтага жабру зулми оширади, деб ҳеч қандай ўзгариш кутмасдан яшаб келар эдилар.

Посёлка аҳли янги гаплар тарқатадиган одамлардан индамай четланишарди. Шунда ҳалиги одамлар яна алла-қайларга ғойиб бўлиб кетишар, фабрикада қолганлари эса, бир-бирларига ўхшаш посёлка аҳолисига қўшилиб кетолмай, ҳеч нарсага аралашмай бир чеккада яшашарди.

Шу хилда эллик йилча умр кўрган инсон ўларди кетарди.

II

Слесарь Михаил Власов ҳам ана шундай яшар эди; у сержун ва бадқовоқ бўлиб, кичкина кўзлари қалин қошларини остидан ҳамма нарсага шубҳа ва истехзо билан қарар эди. Фабриканинг энг биринчи слесари ва посёлканинг энг кучли йиғити бўлган бу одам бошиқларга қўпол муомала қилар ва шунинг учун кам пул топар, ҳар байрамда битта-яримтани тутиб олиб урарди, ҳамма уни ёмон кўрар ва ундан қўрқар эди. Одамлар унинг ўзини ҳам урмоқчи бўлишар, лекин уролмасдан доғда қолишар эди. Кўрдикки одамлар урмоқчи бўлиб келишяпти, дарров тошми, тахтами, темир нарчасими — ишқилиб, қўлига тушган нарсани олиб, оёқларини кериб туриб, индамасдан душманини кутар эди. Кўзидан тортиб бўйнигача қоп-қора соқол босиб кетган юзи, сержун қўллари ҳаммани чўчитар эди. Одамлар айниқса унинг кўзларидан кўпроқ қўрқиншарди: кичкинагина, ўткир кўзлари одамни худди пўлат пармасингари тешиб ўтар ва бу кўзларни кўрган ҳар бир киши эсанкираб қолар, гўё шафқатсиз ёввойи кучга дуч келгандай бўлар эди.

— Қани, йўқол ҳамманг, аблаҳлар! — дер эди у дўнғиллаб. Унинг сарғиш, сўйлоқ тишлари қалин мўйлаби орасидан кўриниб турар эди. Унинг афт-ангорини кўрган одамлар қўрқиб-пусиб, сўкиниб-сўкиниб тарқалишарди.

— Ҳа, аблаҳлар! — деб сўкарди уларнинг кетидан, ўшанда, бигиздек ўткир кўзлари чақнаб кетар эди. Кейин у кеккайиб:

— Қани, ўлгиси келган ким бор? — деб уларнинг кетидан борар эди.

Ҳеч ким у билан тенглашишни истамас эди.

У камгаи бўлиб, энг севган сўзи «аблаҳ» эди. Фабри-

ка бошлиқлари билан миршабларга ҳам у шу сўз билан мурожаат қилар, хотинига ҳам шу сўзни ишлатар эди.

— Ҳой аблаҳ, кўрмайсанми, чалворим йиртилиб кетипти!— дер эди.

Власов бир кунни ўн тўрт яшар ўгли Павелнинг сочидан ушлаб судрамоқчи бўлди, лекин бола қўлига оғир болгани оlib:

— Тегиб кўр-чи...— деди.

Власов, новча ва нозик-нихол ўглининг устига девдай гавдасини ташлаб:

— Нима деяпсан?— деб ўшқирди.

— Бўлди! Энди мени уролмайсан!— деди Павел ва болгани ўқталди.

Ота сержун қўлларини орқасига беркитиб, ўглига қараб қолди-да:

— Бўпти...— деб илжайди.

Кейин оғир хўрсиниб:

— Эҳ, аблаҳ!— деб қўйди.

Шу можародан кўп ўтмай хотинига:

— Энди мендан пул сўрама, бундан кейин сени Пашка боқади,— деди.

Хотини эса:

— Сен топаннингни ичмоқчимсан?— деди зўрга.

— Ишинг бўлмасин, аблаҳ! Ўйнаш тутаман.

Ўйнаш тутмади, лекин ўша кундан бошлаб то ўлгунга қадар икки йилга яқин вақт ўтган бўлса, шу орада бир марта ҳам ўглига бормисан, йўқмисан демади.

Унинг ўзига ўхшаган каттақон ва пахмоқ бир ити бор эди. Ит ҳар кунни эрталаб уни фабрикагача кузатиб қўяр, кечқурун дарвоза тагида кутиб ётар эди. Байрам кунлари Власовнинг қовоқхоналарга юрадиган одати бор эди. У худди бировни қидираётгандай, тешиб юборгудай кўз ташлаб, индамай юрар эди. Ити ҳам каттақон пахмоқ думини осилтириб, эртадан кечгача кетидан эргашгани-эргашган. Маст ҳолатда уйига қайтгач, таом егани ўтирар, итига ҳам ўз косасидан овқат берар эди. У итини урмас, сўкмас, лекин ҳеч вақт эркалатмас эди. Овқатдан кейин агар хотини ишин-товоқларни вақтида йиғиштириб олмаса, полга суриб ташлаб, бир шиша ароқни олдига қўйиб, деворга тираниб, оғзини катта очиб, кўзини чирт юмиб, бўғиқ овоз билан увиллаб ашула айтар эди. Ёқимсиз товуши мўйловлари орасида адашиб қолгандай мингиллаб чиқарди; мўйловига ёпишган нон увоқларини қоқиб тушира-тушира, йўғон бармоқлари билан соқол-мўйловини тузатиб, яна ашула бошлар эди. Ашуланинг сўзлари аллақандай

тушуниб бўлмайдиган ва узундан-узоқ, куйи эса бўриларнинг қиш чоғидаги увиллашларига ўхшаб кетар эди. Ароқ тугагунча ашула айтар, кейин скамейкага ёнбошлар ёки бошини столга қўйиб гудоккача уйқуга кетар эди. Ити ҳам ёнгинасида ётар эди.

У дабба касалидан ўлди. Беш кунча кўмирдай қорайиб, тишларини ёғирлатиб, кўз очмай, тўшақда тўлғаниб ётди. Ҳар замонда хотинига:

— Заҳар бер, мени ўлдир...— деб қўяр эди.

— Доктор келиб припарка¹ қўйишни буюрди, лекин операция қилинмаса бўлмаслигини ва бугуноқ касалхонага обериш лозимлигини айтди.

— Бекор айтибсан, ўзим ўлавераман... Аблах!— деди Михаил.

Доктор кетгач, хотини йиғлаб-сиқтаб уни операцияга кўндирмоқчи бўлди, бироқ у қўлини мушт қилиб хотинига.

— Тузалсам яна ўзингга қийин бўлади!— деб дўқ қилди.

Эрталаб фабрика гудогини пшга чақираётган маҳалда жонни узилди. У тобутда оғзин очилган ҳолда ётар, қовоғидан ҳамон қор ёғар эди. Уни хотини, ўғли, ити, фабрикадан ҳайдалган эски ароқхўр ўғри Данило Весовшиков ва посёлканинг бир неча қашшоқлари кўмишди. Хотини товуш чиқармасдан озгина йиғлаб қўя қолди, ўғли Павел йиғламади. Кўчада тобутга дуч келган посёлкаликлар тўхтаб чўқлинишар ва бир-бирига қараб:

— Хотини Пелагея ҳар ҳолда эрининг вафот этганига хурсанддир,— дейишарди.

Баъзилар эса:

— Вафот этиптимиш, ҳаром ўлипти дегин...— деб қўшимча қилиб қўйишарди.

Гўрга тупроқ тортилгандан кейин одамлар тарқалиб кетишди, ит бўлса эгасининг қабри устида қолиб, анчагача янги тупроқни искади. Бир неча кундан кейин уни кимдир ўлдириб қўйди...

III

Отаси ўлгандан кейин бир-икки ҳафта ўтгач, якшанба кўни Павел Власов уйига қаттиқ маст бўлиб келди. Гандираклаб, столга яқинлашди ва отасидай столни муштлаб:

— Овқат қани!— деб бақирди онасига.

¹ Припарка — шамоллаган, газак олган жойга кенак қиздириб босишга ўхшаган муолижа. (Тарж.)

Онаси келиб ўглининг ёнига ўтирди ва бошини бағрига босиб қучоқлади. Ўғли онасининг елкасидан итариб:

— Келтир овқатингни тезроқ!— деб бақирди.

Боласининг итаришига қарамай, онаси ўғлини қучоқлади, ҳазин ва меҳрибон овоз билан:

— Ўзимнинг тентагим!— деб қўйди.

Павел тилини зўрға қимирлатиб:

— Тамакни чекаман! Бер, дадамнинг трубкасини!— деб ғудурлади.

Унинг биринчи марта ичкилик ичиши эди. Ароқ аъзойи баданини бўшаштириб юборган бўлса-да, ақл-ҳуши жойида, лекин:

«Мастманми? Мастманми?»— деган савол миясида айланар эди.

Онасининг меҳрибонликлари уни уялтирди, кўзларидаги қайғу юрагини эзди. У ўпкаси тўлиб, йиғламоқ истайди ва бу истакни босмоқ учун ўзини яна ҳам мастроқ қилиб кўрсатишга уринди.

Она ўғлининг терлаган ва чилгал бўлиб кетган сочларини силар экан, секингина:

— Шу ишни чакки қилибсан, болам...— деди.

Павелнинг кўнгли беҳузур бўла бошлади. Қаттиқ ўқиб қайт қилганидан кейин онаси уни ўрнига ётқизди ва сочиқни ҳўллаб, ўғлининг докадай оқарган пешонасига қўйди. Шундан кейин Павел сал-пал ўзига келди; лекин ости-устидаси, теварак-атрофдаги нарсалар ҳамон тўлиқинланиб жимирлар, кўзларини очгани мажоли йўқ, оғзи какрадай тахир эди. У кўзини зўрға очиб, онасининг юзига тикилarkan:

«Менга ҳали эрта шекилли. Бошқалар ичса ҳеч нарса бўлмайди-ю, менинг кўнглим айниятти...»— дея чалакамчатти сўзлади.

Онанинг мулоим овози гўё узоқдан эшитилгандай туюлди:

— Ҳалитдан ичкилик ича бошласанг, мени қандай боқасан...

У кўзини чирт юмиб:

— Ҳамма ҳам ичади-ку...— деди.

Она оҳ чекиб қўйди. Ўғли рост гапни айтди. Одамларга қовоқхонадан бўлак хурсандчилик қиладиган жой қолмаганини она ўзи ҳам билар эди. Шундай бўлса ҳам яна:

— Сен бошқаларга таассуф қилма. Сен учун отанг кўп ичган. Мени ҳам роса қийнаган... Сен энди онангга оз-моз раҳм қилсанг бўларди!— деди.

Онасининг дард-ҳасратларини эшитар экан, Павел ота-

си тириклигида онасининг уйда бор-йўқлиги билинмаслигини ва доимо бошига мушт тушишдан хавотир олиб, дамини чиқармай юрганларини эслади. Павел отасидан безиллаб, кейинги вақтларда уйда кам бўлган ва шунинг учун ҳам онасидан бир оз узоқлашган эди. Шу тонда кайфи тарқаб аста-аста ҳушёр тортаркан, онасига астойдил тикилиб қаради.

Онаси повча бўлса ҳам, оғир меҳнатдан ва эрининг калтакларидан бир оз букчайиб қолган эди: худди бир нарсага тегиб кетишдан қўрққандай ҳамиша эҳтиёт бўлиб, шарпасиз, ёни билан юрар эди. Юзи кенг, чўзиқ, серажин ва шишинқираган бўлиб, кўзларидан, посёлка хотинларининг кўплариники сингари, ғам-андух акс этиб турарди. Ўнг қошининг устида каттақон тиртиғи бор эди, шу тиртиғи қошни бир оз юқорига кўтариб тургани учун ўнг қулоғи ҳам чап қулоғидан бир оз баландроқ бўлиб кўринар, шунинг учун доим бир нарсадан чўчиб қулоқ солиб турганга ўхшарди. Қалин, қўнғир сочларига битта-яримта оқ оралаган. Ўзи кўнгли бўш, маҳзуи ва итбаткор бир аёл эди.

Онанинг юзида кўз ёнлари шашқатор эди.

— Йиғлама! Сув бер!— деб илтимос қилди Павел.

— Ҳозир сувга муз солиб бераман...

Бироқ сув олиб келгунча ўғли ухлаб қолди. Она боласининг бошида тикка турар экан, қўлидаги чўмич қалтирар, ичидаги муз оҳиста лишиллаб чўмич четига уриларди. У чўмични столга қўйди-да, жимгина бориб иконалар қаршисида тиз чўкди. Ташқаридан маст-аласт ҳаётнинг шовқин-сурони эшитилиб турарди. Қоронғи ва рутубатли куз оқшомида гармонь садоси ғингшир, кимдир баланд овоз билан ашула айтар, аллаким ярамас сўзлар билан сўкин-нар, хотинларнинг тажанг ва ҳорғин овозлари кўнгилга ғашлик соларди...

Власовларнинг кичкинагина уйида ҳаёт илгаригидан кўра тинчроқ ва бегалвароқ, посёлка турмушига қараганда ўзгачароқ ўтмоқда. Уларнинг уйи посёлканинг бир чеккасида, ботқоқликка тик тушадиган ёнбағирликка жойлашган. Уйнинг учдан бири ошхона, онаси учун ошхонадан тахта билан ажратилган хонача, қолган учдан икки ҳиссаси икки деразалик чорси хона, унинг бир бурчагига Павелнинг каравоти, тўр томонига бир стол билан икки скамейка қўйилган. Бундан бошқа бир неча курси, ички кийим соладиган жавон, унинг устида кичикроқ ойна, кийим-кечак сандиғи, деворда битта соат, бурчакда иконалар. Уйнинг бутун жиҳози мана шу, холос.

Павел йигитга керакли нарсаларнинг ҳаммасини ғамлади: гармонь, кўкраги крахмалланган кўйлак, ярқироқ галстук, калош ва ҳасса сотиб олиб, ўз тенгқурларидек бўлди-қолди. Кечки ўтиришларга юра бошлади, кадрилъ ва полька кўйларига рақс тушишни ўрганди. Байрам кунлари уйга доим маст бўлиб келар, ичгандан кейин ҳамма вақт қаттиқ қийналар, эрталаб боши оғриб турар, жигилдони қайнар, ранги ўчар, таъби хира бўлар эди.

Бир кун онаси ундан:

— Қалай, кеча хўп яйрадингми?— деб сўраган эди, у тажаниб бўлиб жавоб берди:

— Юрагим сиқилиб ўлаёзим! Яхшики, энди балиқ тутгани чиқаман, ё бўлмаса ов милтиғи оламан.

У бирон кун ишдан қолмасдан, штраф тўламасдан ишлар, кам гапирарди, бир нарсадан норози эканлиги онасининг кўзларига ўхшаш шаҳло кўк кўзларидан биллиниб турар эди. У ов милтиғи ҳам олмади, балиқ тутгани ҳам бормади, лекин бошқалар юрган йўлдан хийла ўзини тортди: кечки ўтиришларга кам борадиган, гарчи байрам кунлари бирон жойга борса ҳам, уйга ҳушёр қайтадиган бўлиб қолди. Она боласининг хулқ-атворини диққат билан кузатаркан, унинг қорачадан келган юзи чўзила бошлаганини, қарашларида тобора жиддийт ортганини, лаблари ҳам ғалати бўлиб қимтилганини кўрди. Ўғил худди бир нарсага жаҳл қилиб дами ичига тушгандай, ёхуд бирон дард ичини кемириб бораётгандай кўрипар эди. Илгарилари олдига жўралари келиб туришарди, энди излаб келиб ҳам учратолмаганликлари учун келмайдиган бўлиб кетдилар. Она ўғлини фабрикадаги бошқа йигитларга ўхшатмаганини кўриб севинди, лекин ҳаётнинг лойқа жараёнидан зўр бериб аллақайларга — четга сурилиб кетаётганини кўриб, юрагига ўт туша бошлади.

Она баъзида боласидан:

— Тобинг йўқроқми, болам?— деб сўрар эди.

— Йўқ, соппа-согман!— деб жавоб қилар эди ўғли.

— Жуда озиб қолдинг, болам!— деб оҳ чекиб қўяр эди она.

Павел уйга китоб олиб келадиган, билдирмасдан ўқиб, япа аллақайларга яшириб қўядиган бўлиб қолди. Гоҳида китобдан баъзи бир нарсаларни алоҳида қоғозга кўчириб олиб, уни ҳам беркитиб қўярди...

Она-бола кам гаплашишар ва бир-бирларини кам кўришарди. Павел эрталаб индасдан чойини ичиб, ишига кетар, тушлик қилгани келар, шундагина онаси билан

дастурхон устида тўрт оғиз гаплашиб олар, сўнгра яна кечгача йўқ бўлиб кетарди. Оқшомлари эса, яхшилаб ювишгач, овқатланар, кейин анчагача китоб ўқиб ўтирар эди. Байрам кунлари эрталаб чиқиб кетиб, ярим кечалари қайтиб келарди. Онаси ўғлининг шаҳарга тушганини, у ерда театрга кирганини билар, лекин шаҳардан уларникига ҳеч ким келмас эди. Онага ўғли тобора кам гап бўлиб кетаётгандай туюлар, аynи замонда боласининг аҳён-аҳёнда она тушунмайдиган аллақандай янги иборалар ишлатганини, илгариги дағал ва хунук сўзларни ишлатмай қўйганини пайқарди. Ўғлининг хулқ-атворида онанинг диққатини жалб этадиган бирмунча майда-чуйда нарсалар пайдо бўлди: у олифталикини ташлади, уст-боши тоза бўлишига кўпроқ эътибор қиладиган, ўзини эркин тутадиган ва зоҳиран тўпорироқ ва мулойимроқ кўриниши билан онанинг юрагини хавотирга солиб қўйган эди. Онасига қиладиган муомалаларида ҳам аллақандай янгилик бор эди: у баъзида уйни ўзи суғурар, байрам кунлари тўшагини ўзи йиғиштирар, умуман, онасининг ишини енгиллаштиришга тиришар эди. Йосёлкада ҳеч ким бундай қилмас эди...

Бир кун битта суратни олиб келиб деворга қоқиб қўйди. Суратда уч киши ўзаро гаплашиб, енгил ва шахдам қадамлар билан аллақайга кетмоқда эди.

У суратга ишора қилиб:

— Бу қайта тирилган Исо, Эммаусга кетаётинти,— деди онасига.

Онага сурат маъқул бўлди ва ўзича:

«Исога эътиқодинг бору, черковга бормаيسان...» деб қўйди ичиди.

Дурадгор ўртоғи ясаб берган чиройли китоб рафида борган сайин китоблар кўпая бошлади. Уй ҳам дурустгина бўлиб қолди.

У онасини сизлаб гапирар ва «онажон» деб чақирар, аммо баъзида меҳри суюб:

— Она, сен хавотир олма, бу кеча кечроқ қайтаман...— деб сенспираб ҳам қоларди.

Бу нарса онага ёқар, чунки у ўғлининг сўзларида аллақандай бир сиполик ва қатъият ҳис этар эди.

Лекин онанинг хавотири кун сайин орта бошлади. Нима билан тамом бўлиши маълум бўлмаган бу хавотирлик алланечук фавқулодда бир нарсани олдиндан сездирмоқ билан она қалбини тобора кўпроқ тимдалар эди. Она баъзан ўғлидан норози бўлиб ўзича:

«Ҳамма йигит йигитдай, бу бўлса монахга ўхшайди.

Бунча сипоҳ бўлмаса... Бу қилиғи ёшига ҳам ярашмайди», деб қўяр эди.

Баъзида эса:

«Балки биронта қиз билан юра бошлаган бўлса-чи?» деб ўзига тасалли берар эди.

Лекин қиз орқасидан юрадиган йиғитга пул керак бўлади, у эса топган пулини онасига берарди.

Хафталар, ойлар шу йўсида кечиб, ғалати ўй-хаёллар ва кун сайин орта борган ҳадиклар билан тўлган икки йиллик турмуш биллмасдан ўтди-кетди.

IV

Бир кун кечки овқатдан сўнг Павел дераза пардасини туширди, бош томонга — деворга чироқни осди-да, бурчакда ўтириб, муталаага киришди. Онаси пидишларни йиғштириб ошхонадан чиқди-да, астагина ўғлининг ёнига келди, Павел бошини кўтариб: «Ҳа, нима дейсиз?» дегандай онасига қаради.

Онаси дарров:

— Шундай, ўзим... болам! — деди ва мустарликдан қошини чимирганча яна ошхонага кириб кетди. Ошхона ўртасида бирор минутча хаёл суриб тургач, қўлини тозалаб ювди-да, яна ўғлининг ёнига келиб аста сўради:

— Болагишам, зўр бериб ўқиётганларинг нима?

— Павел китобни ёпиб:

— Ўтир, онажон... — деди.

Она ўғлининг ёнига ўтирди ва худди муҳим бир нарсани эшитмоқчи бўлгандай, диққат билан қулоқ солди.

Павел онасининг афтига қарамасдан, паст овоз билан, негадир қовоғини осилтириб, деди:

— Мен таъқиқланган китобларни ўқиётиман. Таъқиқланганлигига сабаб шуки, бу китобларда биз ишчи мардумнинг турмуши тўғрисида ҳаққоний гаплар ёзилган... Бу китобларни яширинча бостирадилар. Агар уйимиздан битта-яримтасини топиб олгудай бўлсалар, мен қамайдилар, ҳақиқатини билмоқчи бўлганим учун қамайдилар. Тушундингми?

Бирданига онанинг юраги сиқилиб, нафас ололмай қолди, бақрайиб ўғлига қаради, ўғли эса — кўзига бегонадай кўринди. Павелнинг овози ўзгариб, йўғонроқ ва жаранглироқ бўлиб қолган эди. Павел энди сабз урган мўйловларини бармоқлари билан тортқилар, ер остида бурчакка — аллақайси ёққа ғалати тарзда қараб турар эди. Она боласи туфайли ваҳимага тушди ва унга юраги ачиди.

— Қўй шунақа ишларин, болам!— деди она ниҳоят. Павел бошини кўтариб онасига қаради ва вазминлик билан:

— Ҳақиқатини билмоқчиман, она — деди.

Унинг овози секин, лекин кескин чиқар, кўзлари қатъият билан чақнар эди. Кампир ўғлининг аллапечук яширин ва қўрқинчли нарсага ўзини абадий боғлаганини англади. Ҳаётда ҳамма нарса ҳозиргача унга муҳаққақ ва муқаррар кўринган ва шу сабабдан у ўйлаб ўтирмасликка, ҳаминша тақдирига таян беришга ўрганган эди. Аммо бу сафар дарду ҳасратдан юраги сиқилиб, ҳеч нарса дельмасдан секингина йиғлай бошлади.

Павел мулойим ва оҳисталик билан:

— Йиғлама!— деди, лекин унинг бу гапи онага видолашаётгандай бўлиб туюлди.— Ўзинг ўйлаб кўр, шу ҳам турмуш бўлди? Сен, мана қирққа кирибсан, шу дамгача бирон ёруғ кун кўрдингми? Отам сени урар эди, энди ўйлаб қарасам, турмуш оғир бўлганлиги учун нима қилишини билмасдан, аламининг сендан олар экан, лекин ўша гаю кулфатлар қаёқдан келиб чиққанини билмас экан. Ўттиз йил ишлабди, фабрика пкитагина корпусга сиғиб турган вақтлардан бошлаб етти корпусли бўлганга қадар қоматини букиб ишлабди!

Она ўғлининг гапларига ҳам қўрқиб, ҳам берилиб қулоқ соларди. Павелнинг кўзлари оловдай чақнарди. У кўксини столга бериб, онасига томон силжиди-да, кўз ёшидан ҳўлланган юзларига тикилиб, ўзи англаган ҳақиқат тўғрисида биринчи нутқини сўзлади. У ўз билимдан мағрур бўлиб, ўша билимнинг чин ҳақиқат эканлигига қаттиқ ишонган шогирднинг ёшлик кучи ва ғайрати билан ўзига ойдин бўлган нарсалар хусусда гапирар, гапирганда ҳам фақат онаси учун эмас, кўпроқ ўзини синамоқ учун гапирар эди. Баъзида сўз тополмасдан тўхтаб қоларди, ўшанда кўз олдида хафаҳол чеҳрани, ёшга тўлиб хираланган ва сўниккина пилтираб турган бир жуфт меҳрибон кўзни кўрар эди. Бу кўзлар қўрқув ва ҳайрат билан унга боқиб турар эди. У онасига раҳми келди ва шунинг учун гапни бошқа ёққа буриб, унинг ўзи тўғрисида, турмуши тўғрисида гапирди.

— Онадан туғилиб сен нима ҳаловат кўрдинг?— деб сўради онасидаи.— Ўтмишингда соғиниб эслагудай бирон нарса борми?

Она қулоқ солар ва аллақандай янги, шу вақтгача сезмаган ҳам аччиқ, ҳам чучук ғалати бир ҳиссинг таъсири билан маъюсгина бош тебратар, бу ҳис унинг абгор

бўлган юрагини оҳиста сийпалагандай бўлар эди. Она ўзи ва ўз турмуши тўғрисида бундай сўзларни биринчи марта эшитарди, бу сўзлар аллақачонлар эсидан чиқиб кетган поаниқ ўйларини уйғотар, ҳаётга бўлган муҳкам норозиликнинг сўнган ҳисларини — олис ёшликдаги фикр ва туйғуларини секин-аста қўзғатиб бўрттирар эди. Она ҳаёт тўғрисида дугоналари билан гаплашган, кўп ва узоқ гаплашган, лекин дугоналари ҳам, онанинг ўзи ҳам фақат нолишарди, турмуш нега бу қадар серкулфат ва оғирлигини ҳеч ким тушунтириб бермас эди. Мана энди унинг қаршисида ўз ўғли ўтирибди: унинг кўз, юз ва сўз билан ифода қилган гаплари нақ юрагига бориб ўрнашмоқда, онасининг ҳаётини яхши тушунган, унинг қайғу-ҳасратларини гапириб берадиган ва унга ачинадиган шундай ўғилга она бўлганлиги учун қалби ифтихор ҳисси билан тўлмоқда.

Оналарга ачинмайдилар...

Она буни билар эди. Ўғлининг аёллар ҳаёти ҳақида айтган ҳамма гаплари аччиқ ҳақиқат эди, шунинг учун ҳам она қалбида шу вақтгача сезилмаган бир туйғу пайдо бўлиб, аста-секин уни эркаларди.

Она ўғлининг сўзини бўлди ва:

— Нима қилмоқчисан энди, болам?— деб сўради.

— Ўқилмоқчиман, кейин бошқаларни ўқитаман. Биз ишчи мардум ўқимасак бўлмайди. Нима учун турмушимиз бу қадар оғир бўлганини билмоғимиз, англамоғимиз лозим.

Она ўғлининг ҳампиша жиддий ва қатъий боқувчи моувий кўзлари ҳозир порлаб турганини кўриб қувонди. Кампирнинг ажнеларида кўз ёшлари ҳануз милтиллаб турган бўлса ҳам, лекин лабларида мамнунлик ва унсиз бир табассум пайдо бўлди. Она қалби қарама-қарши икки ҳисга: ўғли ҳаётдаги ғам-кулфатларини бунчалик яхши билгани, ўзи ёш бўлатуриб, гаплари бошқаларнинг гапига ўхшамагани учун ифтихор ҳисси билан, лекин ҳамма, жумладан, онанинг ўзи ҳам ўрганиб қолган бу турмуш билан якка ўзи олишмоқчи бўлгани учун қўрқув ҳисси билан тўлди. У ўғлига:

«Жоним болам, сенинг қўлингдан нимаям келарди?» демоқ истар эди.

Аммо Павел сал бегоналашиб қолган эса-да, анча ақлли бўлиб қолганини тўсатдан англаган она ўғлига завқ билан термилиш бахтидан жудо бўлмаслик учун унинг гапини бўлмай жим ўтирарди.

Павел онасининг лабларида жилмайиш, юзида диққат-

эътибор, кўзларида меҳру муҳаббат ўти ёнганини кўрди, назарида онасига ҳам ўзи англаган ҳақиқатни тушунтиргандай бўлди ва ўз сўзларининг кучи ҳамда ёшлик ғурурининг таъсири остида тобора ўзига бўлган ишончи кучаяверди. У ҳаяжонланиб кетганидан дам кулимсираб, дам қошини чимириб сўзлар, баъзан овозида нафрат оҳанги янграрди; она ўғлининг қатъий ва кескин сўзларини эшитиб, ваҳм ичида бош тебратар ва астагина:

— Шундаймикин, болам?— деб сўрар эди.

— Ҳа, шундай!— деб кескин ва қатъий жавоб қиларди, яхши пият билан халқ орасига ҳақиқат уруғини сепаган, шу сабабли ҳаёт душманлари томонидан ҳайвонлар қатори тутиб олинган, қамоққа солинган, каторгага юборилган одамлар тўғрисида онасига гапириб берар эди.

— Шундай одамларни мен ўз кўзим билан кўрдим. Дунёда асил одамлар ана шулар!— деб нидо қилди Павел қизинг овоз билан.

Бу гапларни эшитгач, бечора она яна ваҳимага тушар ва ўғлидан: «Шундаймикин, ўғлим?» деб сўрамоқчи бўлар эди.

Лекин сўрагани ботқолмасдан жим қолиб, ўғлини бу қадар қўрқинч ўйларни ўйлаганга, бу қадар қўрқинчли гапларни гапиришга ўргатган, ким ва нималигини тушуниб бўлмайдиган одамлар тўғрисидаги ҳикояга қулоқ соларди. Ниҳоят, ўғлига:

— Болам, топг яқинлашиб қолди, ётсанг бўларди,— деди.

— Хўп, ҳозир ётаман!— деди Павел ва онасига томон энгашиб:— Гапларимга тушундингми?— дея сўради.

Она хўрсиниб:

— Тушундим,— деди ва кўзларидан яна дув-дув ёш оқар экан:— Нобуд бўласан, болам!— деб илова қилди.

Павел ўришдан турди, уйни бирров айланди, сўнгга деди:

— Мана эди нималар қилаётганимни, қайларга бораётганимни билдинг, ҳаммасини сенга айтиб бердим! Энди сендан илтимос, агар мени яхши кўрсанг, ишимга ҳалал берма, она!..

— Вой, болагинам,— деди она,— билмай ўлсан онанг! Ўғли онасининг қўлини олиб маҳкам қисди.

Унинг қизинг бир куч билан «она» дегани ҳамда биринчи марта бундай ғалати қўл қисгани онани гапгитиб қўйди.

— Мен ҳеч нарса демайман! Аммо сен ўзингга эҳтиёт бўл!— деди она зўрга қалтироқ овоз билан.

Нимадан эҳтиёт бўлмоғи кераклигини ўзи ҳам билмаганлигидан маънос бўлиб:

— Кундан-кунга озиб кетяпсан, болам!— деб қўйди.

Ўғлининг бақувват, чиройли бўйнидан кучоқлаб, меҳр-муҳаббат тўла кўзлари билан мулоҳим боқиб, пастроқ товуш билан апил-тапил деди:

— Сени худога топширдим! Билганингни қил, сенга ҳалал бермайман. Ёлғиз биргина сўровим бор: одамлардан эҳтиёт бўлгин, ҳаммага сирингни айтаверма! Одамлар бир-бирини кўролмайдилар! Бутун умрлари ичқоралик, бир-бирини кўролмаслик билан ўтади. Ҳаммаси ёмонлик қилиш пайида. Агар уларнинг сирини очиб, қилмишларини тарозига сола бошласанг, сенга душман бўлиб қоладилар, пайингга тушиб нобуд қиладилар!

У онасининг бу қайғули сўзларига қулоқ солиб, эшик олдида турар эди. Она сўзини тугатгач, кулимсираб деди:

— Рост, одамлар ёмон. Лекин дунёда ҳақиқат борлигини билганимдан кейин, англадимки, ёмон эмас экан!..

У яна кулимсраб давом этди:

— Буни қандай англаганимни ўзим ҳам билмайман! Болалигимда ҳаммадан кўрқар эдим, катта бўлганимдан кейин ҳамманга ёмон кўра бошладим: баъзи бировларни пасткашлиги учун, баъзиларини эса, билмадим нима учун ёмон кўра бошладим! Мана энди келиб, ҳамма кўзимга ўзгача бўлиб қолди, билмадим негадир, ҳаммага раҳмим келадими? Ўзим ҳам тушунолмаيمان, лекин бу ифлос ишларнинг содир бўлишида ҳамма одам ўзи айбдор эмаслигини билганимдан кейин кўнглим юмшариб кетди.

Павел ўз қалбидан келаётган бир садога қулоқ бергандай, бир оз жим турди-да, ўйчанлик билан секингина:

— Ҳақиқат мана шундай!— деб қўйди.

— Ёмон ўзгарибсан, болам, худо ўзи сақласин!

Павел тўшагига кириб ётгач, она секингина ўрнидан туриб, боласининг тепасига келди. Ўғли осмонга қараб ётар, оппоқ ёстиқда унинг буғдой рангли, жиддий тусли ҳалим юзи кўзга яққол ташланар эди. Она қўлини кўкрагига қўйиб, яланг оёқ ва кўйлакчан ҳолда, ўғлининг тепасида тик турар, лаблари ун чиқармасдан қимирлар, кўзларидан қатра-қатра ёш оқиб томчилар эди.

Она-бола бир-бирига ҳам яқин, ҳам узоқ бўлиб шу зайилда яна бирга яшай бошладилар.

Она ўғлига бир қараб, охистагина деди:

Ҳафтанинг ўртасида, бир байрам кунин Павел уйдан чиқаркан, онасига:

— Шанба кунин шаҳардан меҳмон келади,— деди.

— Шаҳардан дедингми?— деб такрорлади она ва бир-данига пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Ҳа, нима бўлди, онажон?— деб сўради Павел ранжиб.

Она юзининг фартуги билан артиб:

— Билмадим, шундай ўзим...— деди хўрсиниб.

— Ё қўрқаётибсанми?

— Ҳа, қўрқаётибман!— деб она иқрор бўлди.

Павел энгашиб онасининг юзига қаради ва отасига ўхшаб, зарда билан:

— Ана шунақа қўрқоқлигимиздан ҳаммамиз расво бўлаётибмиз-да. Тепамизга чиқиб олганлар ана шу қўрқоқлигимиздан фойдаланиб баттар бизни қўрқитишмоқда,— деди.

Она зўрға ўзини тутиб:

— Жаҳл қилма, болам! Қўрқмай бўларканми? Бутун умрим қўрқувда ўтган бўлса, юрагимни бутунлай ваҳм босиб кетган бўлса — мен нима қилай ахир?

Павел жаҳлидан тушиб:

— Мени кечир, она, бошқа илож йўқ!— деди-да, чиқиб кетди.

Кампирнинг юраги уч кунгача така-пука бўлди; уйга аллақандай ёт, қўрқинчли одамлар келишини ўйлаганида ҳар дафъа юраги увишиб, аллақандай бўлиб кетар эди. Ўғлини шу йўлга солганлар ана шу қўрқинчли одамлар эди-да...

Шанба кунин, оқшом, Павел фабрикадан келгач, ювиниб, кийинди ва аллақасқа чиқиб кетаркан, онасига қарамасдан:

— Келишса мени ҳозир келади дегин, жон она, қўрқма...— деди.

Она, дармонини қуриб, бўшашиб, скамейкага ўзини ташлади. Ўғли қовоғини солиб бир назар ташлагач:

— Ё бирорта қўни-қўшникига кприб ўтириб турасанми?— деб сўради.

Бу сўз онага қаттиқ тегди ва у бош тебратиб:

— Йўқ, ўз уйимдан қаёққа борар эдим?— деб қўйди.

Ноябрининг охири. Қатқалоқ ерни кундузи ёққан қуруқ ва майда қор қоплагани учун уйдан чиқиб кетаётган Павелнинг оёқлари остида қорнинг ёнжирлагани эшитилиб

турарди. Дераза ойналарига аллақандай бир фалокатдан дарак берувчи қуюқ зулмат келиб инади. Она қўлини скамейкага тираб, эшикка кўз тикиб ўтирди...

Унга худди қоронғиликдан ғалати кийим кийган алла-нечук ёмон кишилар энгашиб, тўрт томонга қараниб, аста-секин уйга томон пусиб келаётгандай туюлди. Мана, аллақачон биттаси уй атрофида айланиб, деворни пайпас-лаб юрибди.

Ҳуштак овози эшитилди. Бу овоз сукунат ичида чи-йллаб, ҳазин ва ёқимсиз бир садо билан зулмат қучоғи-га кириб кетди ва аллаичмани ахтариб яқинлаша бошла-ди; сўнгра бирданига, деворга сингиб кетган ўқдай, дераза тагида ғойиб бўлди.

Даҳлиздан бировнинг оёқ шарпаси эшитилди. Она бир чўчиб тушди, қошларини чимириб, ўрнидан турди.

Эшик очилди. Аввал каттакон телпақ кийган бир бош кўринди-ю, кейин энгашиб, новча бир киши кирди. Бу киши қаддини ростлаб, ўнг қўлини бамайлихотир кўтарди ва қаттиқ нафас олгач, дўриллаган овоз билан:

— Салом! — деди.

Она индамасдан бош ирғаб қўйди.

— Павел уйдами?

Бу киши калта пўстинини секингина ечди, бир оёғини салгина кўтариб, этигига қўнган қорин телпағи билан қокди, ундан кейин бу оёғини ҳам шу йўсинда тозалагач, телпағини бир бурчакка иргитиб юборди-да, узун-узун оёқларини лапашлатиб уйга кирди. Стулга ўтирмасдан, кўтарармикин, дегандай қилиб, аввал унинг у ёқ-бу ёғига қаради, ниҳоят ўтириб, кафти билан оғзини беркитиб эс-нади. Унинг боши юмалоқ, сочи калта олинган, соқоли қи-рилган бўлиб, шопдай мўйловлари осилиб турарди. У катта-катта, юмалоқ кўк кўзлари билан уйни синчиклаб қараб чиқди-да, оёғини чалиштириб, ўтирган жойида теб-ранаркан:

— Уй ўзларингникими, ё ижарага олганмисизлар? — деб сўради.

Унинг рўпарасида ўтирган она:

— Ижарага олганмиз, — деб жавоб берди.

— Мазаси йўқроқ экан, — деб қўйди ҳалиги киши.

— Бирпас кутиб ўтира туринг, Паша ҳозир келиб қо-лади! — деб илтимос қилди она.

— Ҳали ҳам кутиб ўтирибман, — деди новча киши ло-қайидлик билан.

Келган кишининг мулойим овозини эшитиб ва юзпа-ди самимиятни кўриб, она кўнгли сал жойига тушди. Бу

одам онага очик чехра билан дўстона қарар, кўк кўзларида қувноқ бир учқун ўйнар, беўхшов ва букчайганроқ қадди-қоматида ва бутун важоҳатида одамни ўзига тортувчи аллақандай бир нарса бордай туюлар эди. Унинг энида кўк кўйлак, почаси этик қўнжига тиқилган кенг қора шим. Она ундан кимлигини, қаердан келганлигини, ўғли билан қачондан бери таниш эканлигини сўрамоқчи бўлиб турган эди, бирданига у бутун гавдаси билан тебраниб:

— Пешонангизга нима бўлган, бибижон?— деб сўраб қолди.

Бу саволни гарчи у беозоргина ва жилмайиб туриб берган бўлса ҳам онага қаттиқ тегди. Она лабларини қимтиб, бир оздан кейин сохта мулойимлик билан:

— Нима ишингиз бор, отахон?— деди.

Меҳмон бутун гавдаси билан бирданига онага томон энгашди.

— Аччиғингиз келмасин! Сўрашнинг айби йўқ. Сўраганимки, менинг ҳам пешонаси худди сизнинг пешонангизга ўхшаб ёрилган бир онахоним бор эди. Унинг пешонасини ҳамхонаси бир этикдўз қолип билан уриб ёриб қўйган эди. Онахоним кирчи, у одам этикдўз эди. Онахоним мени ўғил қилиб олгандан кейин, ўша ароқхўрни бошига бало қилиб, аллақаяқдан топиб келувди. Онахоним шўрликни шундай ҳам урар эдики, асти қўйинг! Ўўрққанимдан юрагим ёрилгудай бўлар эди...

Бу одамнинг очик кўнглилигини кўриб, она ҳеч нарса деймай қолди ва бу ғалати одамга бунақа дағал жавоб қилганини ўғли билиб қола хафа бўлишсини ўйлаб:

— Мен-ку аччилганганим йўқ-а, сиз ўзингиз қўққисдан сўраб қолдингиз-да,— деди узр сўрагандай жилмайиб.— Бу раҳматлик эримдан қолган нишона! Сиз татар эмасмисиз?

У оёқларини ликиллатиб шу қадар қаттиқ кулдими, оғзи қулоғига етишига оз қолди; кейин жиддийлик билан:

— Ҳали ҳозирча йўқ,— деди.

Она унинг тегшиганини фаҳмлаб:

— Гапингиз оҳанги русчага ўхшамайди,— деди табасум билан.

Меҳмон қувноқлик билан бош прғаб:

— Лекин русчадан чиройлироқ! Мен хоҳолман, Капев шахридан бўламан,— деди.

— Келганингизга кўп бўлдим?

— Бир йилча шаҳарда турдим, бир ойдан бери шу фабрикада ишлаётиман. Бу ерда сизнинг ўглингизга ўх-

патн яхши одамлар билан танишдим. Сизларнинг посёл-
кангизда турмоқчимаң,— деди меҳмон мўйловини чимдиб.

Меҳмон онага маъқул бўлди, ўгли тўғрисида бунақа
сўзлар айтгани учун уни сийламоқчи бўлиб:

— Балким чой-пой ичарсиз?— деди.

Меҳмон кифтини учириб:

— Чойни фақат иккаламиз ичамизми? Ҳамма йиғилиб
бўлсин, кейин меҳмон қиларсиз...— деди.

Меҳмон шу гапи билан яна онани таҳликага солди.

«Кошки ҳаммаси ҳам шунга ўхшаган бўлсайди», деди
она ичида.

Даҳлиздан яна оёқ шарпаси эшитилди. Биров шошиб
эшикни очди. Она яна ўрнидан турди. Ошхонага ўрта бўй-
ли, қишлоқ қизларига ўхшаган тўпоригина, малла сочи
битта қилиб ўрилган бир қиз кирди. Она қиз бола келади,
деб сира ўйламаган эди.

— Кечикмадимми?— деб сўради қиз.

Хохол ўтирган жойидан даҳлизга қараб:

— Йўқ! Пиёда келдингизми?— деб сўради.

— Бўлмаса-чи! Сиз, Павел Михайловичнинг онаси бў-
ласизми? Омонмисиз? Меннинг номим Наташа.

— Отангизнинг номи-чи?

— Василий. Сизники-чи?

— Пелагея Ниловна.

— Мана, танишиб ҳам олдик...

— Ҳмм!— деб она енгилгина хўрсиниб қўйди ва ку-
лимсираб қизга бошдан-оёқ қараб чиқди.

Хохол қизга уст-бошини ечишга ёрдамлашар экан:

— Совуқми?— деб сўради.

— Қир томон жуда изғирин! Шамол...

Қизнинг овози ёқимли, оғзи пистадай, ўзи навқирон
ва лўппигина эди. Ечиниб бўлгач, полда ботинкасини ғар-
чиллатиб юриб, совуқдан қип-қизарган нозик қўллари би-
лан яноқларини қаттиқ-қаттиқ ишқалади.

Она ичида: «Шўрлик калошсиз келибди!» деб қўйди.

Қиз титраб туриб:

— Ҳа-а-а, ёмон совқотдим... Ув-в-в!— деди.

Она шошиб-пишиб ошхонага чиқаркан:

— Мана, ҳозир самовар қўйиб бераман! Ҳозир!—
деди.

Она пазарида бу қизни кўндан бери танийдигандай ва
ўз қизи каби севадигандай эди. Она буларнинг гапларига
жилмайиб қулоқ солди.

— Нега бундай тумтайиб ўтирибсиз, Находка?— деб
сўради қиз.

— Шундай, ўзим,— деди хохол секингина.— Мапа бу кампирнинг кўзларига қараб, эсладим. Унинг кўзлари ҳам шунақа чиройли эмасмиди, деб ўтирибман. Биласизми, онам ҳадеб эсимга тушаверади. Тирик бўлса керак.

— Онам ўлган демовднингизми?

— Ўлган онахоним эди. Мен ўз онамни айтаётибман. Назаримда, Киевнинг аллақаерида хайр сўраб, ароқ ичиб юргандай. Миршаблар маст онамнинг лунжларига солаётгандай...

«Оҳ, бечора фарзанд-а!» деб она кўнглидан ўтказди ва хўрсиниб қўйди.

Наташа паст овоз билан алланарса тўғрисида тез-тез гапира кетди. Яна хохолнинг жаранглаган овози эшитилди:

— Сиз ҳали ёшсиз, ўртоқ. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кам татигансиз. Туғиш қийин, лекин инсонни яхшиликка ўргатиш ундан ҳам қийинроқ...

«Оҳ, савил қолсин!» деди она ичида, лекин хохолга шу онда бирон ширин сўз айтгиси келди. Аммо худди шу чоқ эшик астагина очилиб, эски ўғри Данилонинг ўғли, бутун маҳалла-кўйга одамови бўлиб танилган Николай Весовшиков мўралади. У ҳамма вақт одамларни кўрганда хўмрайиб, ўзини четга тортар ва шунинг учун ҳам ҳамма уни масхара қилар эди. Кампир ҳайрон бўлиб:

— Ҳа, нимага келдинг, Николай?— деб сўради.

У кенг кафти билан суяги туртиб чиққан чўтир юзпин артди-да, салом-алик ҳам қилмасдан, бўғиқ овоз билан сўради:

— Павел уйдами?

— Йўқ.

У бошини суқиб уй томонга қаради-да:

— Салом, ўртоқлар,— деб кираверди.

Ова худди унга бирор ғарази бордай: «Бир камми сен эдинг!» деб ўйлади ва Наташанинг унга мулоимлик ва хурсандлик билан қўл узатганини кўргач, жуда ҳайрон бўлди.

Кейин яна иккита ёшгина йигит келди. Улардан бири-ни она танирди. У фабриканинг эски ишчиси Сизов деганининг жияни Фёдор бўлиб, чувак юзли, дўнг лешона ва жингалак сочли йигит эди. Иккинчиси сочлари силлиқ таралган, нотаниш бўлса ҳам, она ундан ҳадиксипрамади. Ниҳоят, яна икки йигит билан биргаликда Павелнинг ўзи келди. Бу иккала йигит ҳам фабрикада ишлар, она уларни танир эди. Ўғли онасига қараб мулоим қилиб:

— Самовар ҳам қўйибсан-ку! Раҳмат!— деди.

Она ҳали ўзи англамаган бир нарсани учун миннатдорлик билдиргиси, ўғлини хурсанд қилгиси келиб:

— Жиндай ароқ ҳам олиб келайми?— деб сўради.

Павел мулойимгина табассум билан:

— Йўқ, буниси ортиқча!— деб қўйди.

Кампирининг хаёлига бирдан «ўғлим мени чўчитмоқчи бўлиб ҳазил тариқасида, бу йилнинг ортиқча ваҳималик қилиб кўрсатган экан», деган бир ўй келди ва сенингина:

— Таъқиқланган кишиларнинг шуларми, болам?— деб сўради.

— Ҳа, шулар!— деди Павел уйга кираган.

— Сени қара-я!..— деган юмшоқ бир хитоб билан ўғлининг кетидан қараб ўзича: «Бола-да ҳали, бола!» деб қўйди.

VI

Самовар қайнагач, она уни уйга олиб кирди. Меҳмонлар стол атрофида зич бўлиб ўтиришар, Наташа эса, қўлида китоб, бурчақда — чироқ тагида ўтириб олган эди.

— Нима учун одамлар бу қадар ёмон аҳволда яшаётганларини англамоқ учун...— деган эди Наташа, хоҳол сўз қотиб:

— Нима учун уларнинг ўзлари ҳам ёмон эканлигини англамоқ учун,— деди.

— ...Аввало қай аҳволда яшай бошлаганларини билиш керак.

Она чой дамларкан:

— Ҳа, баракалла, ўғлонларим, билиш керак!— деди.

Павел қошларини чимириб:

— Нима дейсиз, онажон?— деб сўради.

— Менми?— деб она меҳмонларга қаради ва ҳамма қараб турганини кўргач, мустар бўлиб:

— Шундай, ўзим, бунини қаранг-а, демоқчи эдим!— деди.

Наташа кулиб юборди. Павел кулимсираб қўйди, хоҳол эса:

— Чойингиз учун раҳмат, онажон!— деди.

— Ичмасдан раҳмат дейсизми!— деди она, кейин ўғлига қараб,— мен халал бермаяпманми?— деб сўради.

— Вой, мезбон ҳам меҳмонга халал берармиди?— деб жавоб берди Наташа ва болаларча ёлвориб сўради:

— Онажон! Тезроқ менга чойингиздан беринг! Қалтираб кетаётиман, оёқларим увушиб қолди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди она шошиб-пишиб.

Наташа бир стакан чой ичгандан кейин хўрсиниб қўйди-да, сочини орқасига ташлаб, сариқ муқовалик ва суратлик китобни ўқий бошлади. Она чойнак-пйёлаларни шиқирлатмасдан чой қуяр ва қизнинг қўнғироқдай товушига қулоқ солар эди. Қизнинг жарангли овози самоварнинг ингичка ва мунгли қўшиғига жўр бўларди, ғорларда яшаб, тошдан ясалган қурол билан ҳайвонларни ўлдириб кун кечирган ёввойи одамлар ҳақидаги ҳикоя чиройлик бир лента сингари уй ичида чўзилиб буралар эди. Бу бир афсонага ўхшар эди, шунинг учун ҳам она бунинг таъқиқланадиган нимаси бор, деб сўрамоқчи бўлиб ўглига бир неча марта қаради. Лекин кўп ўтмай ҳикоя эшитишдан чарчади-да, ўгли ва меҳмонларга билинтирмай, ҳаммани бир бошдан кўздан кечира бошлади.

Павел Наташа ёнида ўтирибди, ҳаммадан чиройли йигит ҳам ўша. Наташа китоб устига энгашиб, чеккасига тушиб турган сочларини ҳар замонда тузатиб қўяди. У бошини қимирлатиб, паст овоз билан, китобга қарамасдан тингловчиларга мулойимгина боқиб, алланималарни сўзлайди. Хохол кенг кўкрагини столнинг чеккасига қўйиб, кўзини ғилай қилиб, шопдай мўйловининг учига тикилади холос. Весовшиков кафтларини тиззасига қўйиб, худди ҳода ютгандай, стулда қаққайиб ўтирибди, унинг қошсиз чўтир юзи, юпқа лаблари ниқоб каби ҳаракатсиз. У киприк қоқмасдан, қисик кўзлари билан самоварнинг ялтироқ кумушида акс этиб турган юзига қараркан, нафас олмай ўтиргандай кўринади. Ёшгина Федя, ўқишга қулоқ бериб, китобнинг сўзларини ичида такрор қилаётгандай ун чiqармасдан лабларини қимирлатади, унинг ўртоғи эса, тирсагини тиззасига ва яноғини кифтига қўйиб, энгашган ҳолда, ўйчан жилмаймоқда. Павел бошлаб келган малла ранг жингалак сочли, кўк кўз йигитча алланима демоқчи бўлса керак, ўтирган жойида ҳадеб питирларди; оч-сариқ сочли калта қирқтирган яна биттаси ерга қараб олиб бошлини силар, юзи кўринмасди. Уйга алланечук бир файз кпрган. Она бу файзни ва шу чоққача сира бошидан кечирмаган бу ҳолни яхши сезарди, Наташанинг қўнғироқдай овозига қулоқ солиб ўтираркан, ёшлик чоқларидаги тўполон кечаларни, доим бадбўй ароқ ҳиди буруқсаб турган йигитларнинг дағал сўзларини, беҳаё ҳазилларини хотирлади. Ҳазон бўлган ёшлиги эсига тушиб, кўнгли бузилди.

Марҳум эрининг одам қўйгани эсига тушди. Шу хил кечаларнинг бирида эри уни қоронғи бир даҳлизда тутиб

олиб, бутун гавдаси билан деворга маҳкам сиқиб бўғиқ овоз билан:

— Менга тегасанми, йўқми?— деб сўраган эди. Ушанда бечоранинг ҳам жони оғриган, ҳам нафси койинган, лекин йигит унинг кўксини маҳкам сиқиб, пишиллаб унинг бетига қайноқ нафасини уфурганда, унинг қўлидан қутулиб чиқмоқ учун ўзини ҳар томонга урганди.

— Қочиб қаяққа борасан? Айт, тегасанми, йўқми?— деб ўшқирган эди у.

Бечора ҳам уялганидан, ҳам жони оғриганидан энтикиб, индамаган эди.

Аллақим даҳлиз эшигини очиб юборган эди, шунда йигит уни бамайлихотир қучоғидан қўйиб юбориб:

— Якшанба кун совчи юбораман...— деганди.

Шундай бўлудди...

Она оҳ чекиб кўзини юмди.

Уйдан Весовшиковнинг эътирози эшитилди:

— Менга одамлар қандай яшаганини билиш даркор эмас, қандай яшамоқ кераклигини билиш даркор!

Малла ранг йигит унинг фикрига қўшилиб, ўрнидан турди-да:

— Ҳа, баракалла!— деди.

— Йўқ, мен қўшилмайман!— деб қичқирди Федя.

Баҳсу мупозара бошланиб, сўзлар худди гулхан алапгаси сингари ёлқинлана бошлади. Булар нима тўғрида гап талашаётганларига она тушунолмади. Ҳамманинг юзи ҳаяжондан ловиллаб ёнди-ю, лекин ҳеч ким ўшқирмади, кампирнинг қулоғи ўрганиб қолган қўпол сўзлар эшитилмади.

«Қиздан тортиняптилар шекилли!» деди она ўзича.

Онага Наташанинг сиполиги ёқиб қолди. Ҳаммани диққат билан кузатиб ўтириб, у ўзини шундай тутар эдики, гўё бу йигитларнинг ҳаммаси унинг олдида бир ёш бола эди.

— Менга қаранглар, ўртоқлар!— деди Наташа бирдап.— Ҳамма нарсани билмоғимиз керак, деганлар тўғри айтган. Қоронғида қолган одамлар бизни кўрсин десак, ўзимизни маърифат машъали билан ёритмоғимиз даркор, биз ҳамма насага ҳаққоний ва тўғри жавоб бермоғимиз лозим. Барча ҳақиқат ва ёлғонни билмоғимиз лозим...

Хохол гапга қулоқ осиб, қизнинг сўз оҳангига бош тебратиб ўтирар эди. Весовшиков, малла йигитча, Павел билан бирга келган фабрика ишчиси — учаласи бир жойда ўтирарди, негадир булар онага унча маъқул эмасди. На-

таша сўзини тамом қилгандан кейин Павел ўрнидан турди ва секингина сўради:

— Наҳотки биз фақат қорнимиз тўйишинигина кўзласак? Йўқ!— деди ўз саволига ўзи жавоб бериб ва учала ўртоғига қараб.— Биз елкамизга миниб, кўзларимизни беркитиб ўтирганларга кўрсатайликки, бизларнинг кўзларимиз ҳамма нарсани кўради, биз каллаварам ҳам, ҳайвон ҳам эмасмиз, бизнинг истагимиз ёлғиз еб-ичиш эмас, инсонларча яшашдир! Биз душманларимизга шуни кўрсатишимиз керакки улар, дучор қилган бу азобу уқубатли турмушимиз, ақлу гидроқ жиҳатдан уларга тенг бўлишимизга ва ҳатто улардан юқорироқ туришимизга моне бўлмасин.

Она ўғлининг сўзларига қулоқ бераркан, кўкси ифтихорга тўлди: мана, шундай бамаъни гапларни гапирадиган боласи бор-а!

— Қорни тўқлар-ку жуда кўп-а, ҳалол одам кам-да!— деди хохол.— Биз шу чириётган турмуш ботқоғи устидап келажак ёруғ дунёга кўприк қурайлик, бизнинг вазифамиз ана шу, ўртоқлар!

Весовников дўнгиллаб эътироз билдирди:

— Бел олишадиган вақти келди, қўл қовуштириб ўтиришдан наф йўқ.

Меҳмонлар ўринларидан турганда ярим кечадан ўтган эди. Весовников билан малла йиғит ҳаммадан олдин чиқиб кетди, бу яна онага ёқмади.

Она улар билан хўмрайиб хайрлашаркан: «Мунча шонилигинди булар», деди ичида.

— Мени узатиб қўясизми, Находка?— деди Наташа.

— Бўлмаса-чи!— деди хохол.

Наташа ошхонага кириб кийинаётганда она унга қараб:

— Бундай совуқда пайпоғингиз жуда юпқалик қиладику. Майли десангиз, мен сизга жуш пайпоқ тўқиб берай,— деди.

Наташа кулиб:

— Қуллук, Пелагея Нилловна! Жун пайпоқ оёқни қичитади!— деди.

— Мен сизга қичитмайдиган қилиб тўқиб бераманда!— деди она.

Наташа кўзларини сал қисиб онага қаради, она эса пиза тортгандай бўлди.

— Менинг соддалигимни кечиринг, мен чин кўнглимдан айтаётиман!— деди она оҳистагина.

Наташа ҳам онанинг қўлини қисиб, оҳистагина:

— Жудаям меҳрибон эканспз!— деб қўйди.

Хохол онага қараб:

— Яхши қолинг, опаюн!— деди ва энгашиб Натанининг кетидаи даҳлизга чиқди.

Она эшик олдида кулимсираб турган ўғлига қаради:

— Нега кулаётибсан?— деди изза бўлиб.

— Шундай, хурсандлигимдан!

Она салгина ўпкалагандай:

— Албатта, мен қартайиб, қатордан чиқиб қолганман, лекин яхши нарсаса меннинг ҳам ақлим етади,— деди.

— Жуда соз,— деди ўғли.— Энди сиз ётсангиз ҳам бўларди!..

— Ҳозир ётаман!

Она идиш-товоқни йиғиштириб, стол атрофида айланиб юраркан, ғоят мамнуи ва ҳатто ёқимли ҳаяжондан терлаган ҳам эди. У меҳмондорчилик бундай беташвиш ўтганига жуда хурсанд эди.

— Яхши ўртоқлар топибсан, Павлуша!— деди кампир.— Хохолинг жуда дилкаш йиғит экан!— Иннайкейин, қизини айтгин, мунча идрокли! Ким ўзи?

Павел уйда нари-бери юраркан:

— Ўқитувчи!— деди.

— Ҳа, айтдим-а, камбағалгина экан деб. Уст-боши жуда юпун-а... Совуқ олдириш ҳеч гап эмас. Ота-онаси қаерда?

— Москвада!— деди Павел ва онасининг рўпарасида туриб, пастроқ овоз билан жиддий гапирга бошлади:

— Буни қара: шу қизнинг отаси темирфуруш, бадавлат одам, нечтаям ҳовлиси бор. Қизини мапа шу йўлни ихтиёр қилгани учун отаси оқ қилиб, уйидан ҳайдаб юборган. Шунчалик эрка ўсган қиз мапа энди қоронғи кечада ёлғиз ўзи етти чақирим йўл босади.

Бу сўзларни эшитиб она ҳангу манг бўлиб қолди. У уй ўртасида тикка турганича, қошини ҳайратомуз чимпириб, чурқ этмай ўғлига қараб турди-да, кейин:

— Шаҳарга кетдимми?— деб сўради оҳишта.

— Ҳа, шаҳарга.

— Вой, бечора-е! Қўрқмайдими?

— Нимадан қўрқади!— деди Павел кулимсираб.

— Нега кетди. Шу ерда тунаб, мен билан ёта қоларди-да!

— Бўлмайди! Эрталаб уни битта-яримтаси бу ерда кўриб қолса, яхши бўлмайди!

Она ўйга толлиб, деразага қаради-ю, кейин секин сўради:

— Мен тушуволмаяпман, Паша, бу ўтиришларингни ҳеч қандай хавфли, таъқиқланадиган жойи йўқ-ку? Бунинг нимаси ёмон экан?

Она бу ўтиришнинг ёмонлигига ҳеч ишонмас, шунинг учун ўғлидан ҳам шунч тасдиқловчи бир жавоб кутар эди. Павел онасининг кўзларига мулоиймгина тикилиб, қатъият билан деди:

— Ёмон жойи йўқ-ку, лекин ҳар ҳолда, ҳаммамиз учун келажакда бир қамалиш бор. Сен буни билиб қўйишнинг керак...

Онанинг қўллари қалтиради ва овози бўшашган ҳолда:

— Эҳтимол худойим ўзи сақлар, ҳеч нарса бўлмас!— деди.

— Йўқ!— деди ўғли мулоиймгина.— Мен сени алдамоқчи эмасман! Бир кун эмас, бир кун қамалишимиз турган гап!— Кейин жилмайиб деди:— Ёт энди, чарчагандирсан! Хайрли кеч!

Она ёлғиз қолгач, дераза олдига келди ва кўчага қараганича тик туриб қолди. Ташқари совуқ, шамол қутуриб ўйнар, мудраган кичкина уйларнинг томларидан қорларни пуфлаб туширар, ўзини деворга уриб, апил-тапил атланарсалар деб пичирлар, сўнгра ерга тушар ва қуруқ қор учқунларидан тўзғиган оппоқ булутларни кўчада қувлаб юрарди...

— Ё Исои Масиҳ, ўз паноҳингда сақла!— дея пичирлади она оҳиштагина.

Унинг ўпкаси тўлди ва ўғли бу қадар осудалик, бу қадар ишонч билан гапирган қора кунинг кўланкаси кўз олдида кўршапалак каби аянч-аянч қанот қоқди. Кўз ўнгига оппоқ қор қоплаб олган сахро ёйилди. Бу сахрода шамол чийилмоқ совуқ ҳуштагини чалиб, қорни тўзигтиб ўйнаб юрибди. Сахронинг қоқ ўртасида ҳаллиги қизнинг кичкинагина қораси гандираклаб бормоқда. Шамол унинг оёқларига ўралашади, қўйлагининг этакларини шиширади, юзларига тиканли қор учқунларини келтириб уради. Юриш қийин, кичкина оёқлари қорга ботиб кетади. Ҳам совуқ, ҳам қўрқинчли. Қиз қоронғи сахро ўртасида қолган нимжон бир чўп-чор сингари, куз шамолининг шўх ўйинлари оғушида эпгашиб бормоқда. Унинг ўнг томонида — ботқоқликнинг у томонида — қоп-қора деворга ўхшаш ўрмон, ўрмондан илгичка, шишийдон қайин ва шумтол дарахтининг мунгли гувиллашлари эшитилади. Олдинда, олinda шаҳар чироқлари милтиллаб кўринади. Она қўрқувдан сескашиб кетиб:

— Худоё худовандо, ўзинг асра!..— деди.

Кунлар тасбеҳ доналари каби бирин-кетин сурила-сурила ҳафта ва ойларга айланарди. Ҳар шанба кун Павелнинг олдига ўртоқлари келишар, ҳар бир ўтириш узун шотининг поғонасига ўхшардики, бу шоти одамларни секин-секин юқорига олиб чиқиб, аллақайларга элтар эди.

Янги-янги одамлар кела бошлади. Власовларнинг кичкина уйлари торлик қилиб қолди. Дилдираб-қалтираб, ҳориб-чарчаб Наташа келар, лекин ҳамма вақт у ниҳоятда хурсанд ва тетик кўринарди. Она пайпоқ тўқиб, ўз қўли билан унинг кичкина оёқларига кийгизиб қўйди. Наташа аввал кулди, кейин бирданига жим бўлиб, ўйлаб қолгач, оҳистагина деди:

— Бир энагам бор эди, у ҳам ниҳоятда меҳрибон хотин эди! Шуниси қизиқки, Пелагея Нипловна, шичи мардум ўзи шундай оғирликлар, шундай азоб-уқубатлар тартиб яшайди-ю, лекин кўнгли ановларникидан оқ, ўзи ановлардан кўра одамгарчиликни кўпроқ билади.

У аллақайлар — олисларни кўрсатиб, қўл силтади.

— Шунақаман деги! Ота-она, қавм-қариндошдан айрилиб... — Она сўзини тугатолмай оҳ чекди, аллапарса учун Наташадан миннатдордай бўлиб, унинг юзига тикилганича жим бўлди. Она қизининг рўпарасида, полда ўтирар, қиз эса бошини қўйи солиб, ўйчанлик билан кулимсираб турар эди.

— Ота-онадан айрилиб дейсизми? — деди қиз. — Буниси майли! Отам жуда қўпол, акам ҳам шунақа. Бунинг устига яна ароқхўр. Опам эрга тегиб ялчимади... Ўзидан анча катта бир одамга тушган... Эри жуда бой бўлса ҳам, лекин ўлгудай зиқна, очкўз одам. Онамга ачинаман! У сизга ўхшаган соддадил бир аёл. Ўзи кичкинагина, худди сичқонга ўхшайди, сичқондай югуриб юради. Ҳар нарсадан чўчийди. Баъзан онамни шу қадар соғинаманки...

— Бечора қизгинам-ей! — деди она ғамгинлик билан бошини чайқаб.

Қиз бир нарсани ўзидан даф қилгандай, бирдан бошини силкиди ва қўлини кўтарди.

— Йўқ, йўқ! Мен баъзида жуда суюниб, ўзимни бахтли сезаман!

Қизнинг ранги оқариб, кўк кўзлари порлаб кетди. У қўлларини онанинг елкасига қўйиб, қалбдап чиқадиған таъсирли овоз билан секин деди:

— Биз қандай катта иш қилаётганимизни билсангиз эди!..

Она қалбини ҳасадга ўхшашроқ бир нарсга тирнаб ўтди. У ўрнидан тураркан, мунгайиб:

— Бунақа ишлар учун энди қаридим, қизим. Омилик қиламан...— деди.

...Павел бошқалардан кўра кўпроқ гапирар, кўп сўз талашар, кун сайин озиб бораётгандай кўринарди. Онаси-га шундай туюлардики, Наташа билан гаплашган ёки унга қараган вақтида унинг жиддий кўзлари порлар, овози мулоҳимлашиб, ўзи бутунлай ўзгариб кетар эди.

«Илоҳим шундай бўлсин!» деб ўйлар ва кулимсираб қўярди она.

Ўтиришларда баҳсу мунозара ортиқча қизиб кетса, ҳаммаша хохол ириб турар ва каттакон қўнғироқнинг тили каби тебраниб туриб, жарангловчи ва чипқироқ овози билан нечукдир содда ва ёқимли сўзларни айтиб, ҳамманинг ҳовурини пасайтириб қўярди. Весовишков доим ҳаммани қаёққадир ошиқтирар, у билан ҳалиги Самойлов деган малла ҳаммадан бурун баҳсу мунозара бошлар эди. Калласи думалоқ, сариқ сочи худди ишқор билан ювилгандай ялтираган Иван Букин унга қўшиладди. Сочи силлиқ қилиб таралган, ўзи озода, камгап Яков Сомовнинг овози босиқроқ ва жиддий эди, у билан кенг пешона Федя Мазин доим баҳсу мунозарада Павел билан хохолнинг фикрига қўшиларди.

Баъзида шаҳардан Наташанинг ўрнига Николай Иванович деган кўзойнакли, чўққи соқол бир киши келар, бу одам узоқ бир губернияда туғилган бўлса керак, ҳамма вақт «а» ўрнига «о» ишлатарди. Бу одам умуман, оддий нарсалар тўғрисида — оплавий ҳаёт, бола-чақа, полиция тўғрисида, нон ва гўштнинг парх-лавоси ҳақида — ишқилиб, одамларнинг кундалик турмушга керакли нарсалар ҳақида гаширарди, буларнинг ҳар бири остида қаллоблик, кўзбўямачилик, бемазагарчилик борлигини очиб берар, одамларга зиён келтирадиган томонларини кўрсатар эди. Онага шундай туюлар эдики, бу одам узоқ жойдан, бошқа оламдан келгану, у ерда ҳамма ҳалол ва бетанишгичина кун кечиради, бу ерда эса ҳамма нарсга бу одамга бегона, бу одам бунақа турмушга кўниколмайдди, бу турмушнинг бир зарурат дея қабул қилолмайдди, бу турмуш унга ёқмайди ва у ҳамма нарсани ўз таъбига мувофиқ қилиб ясашни истайдди. Бу одамнинг ранги саргайганроқ, кўзлари атрофида ингичка-ингичка ажинлар пайдо бўлган, овози майини, қўллари ҳамма вақт иссиқ эди. Она билан сўраш-

ганда унинг қўлларини кучли бармоқлари орасига олиб қисар, мана шу хил қўл қиспидан сўнг она, кўнглида алланечук бир енгиллик сезиб, таскин топар эди.

Шаҳардан яна бошқа кишилар ҳам келишарди: ҳаммадан кўра қадди қомати келишган, ранги оқиш, шаҳло кўз бир қиз кўпроқ келадиган бўлди. Унинг номи Сашенька эди. Бу қизнинг юриши ва ҳаракатлари эркакча бўлиб, қалин қора қошларини чимириб ўтирар, гапирганда эса бурнининг тор катаклари титрар эди.

Биринчи марта Сашенька баланд овоз билан:

— Биз — социалистлармиз... — деди.

Она бу сўзни эшитгач, нафаси қисилиб, энтикиб, қизнинг юзига тикилиб қолди. У ёшлигида пошшони социалистлар ўлдирishiбди, деган гапни эшитган эди. Ўша вақтларда пошшо деҳқонларни озод қилгани учун помешчиклар ундан ўч олиш мақсадида, пошшони ўлдирмагуни-мизча сочимизни олдирмаймиз, деб аҳд қилган эмишлар ва шунинг учун уларни социалистлар деб атаган эмишлар, деб эшитган эди. Эндilikда ўғли билан унинг ўртоқлари социалист бўлиб қолганларига она ҳайрон эди.

Ҳамма тарқалиб кетгандан кейин она ўғлидан сўради:

— Павлуша, сен ҳали социалистмисан?

Ўғли онасининг рўпарасида ҳар доимдагидай қаддини рост тутиб турган ҳолда:

— Ҳа! — деди қатъий қилиб. — Нимайди?

Она оҳ чекди ва бошини қуйи солиб сўради:

— Шундайми, болам? Ахир социалистлар пошшога қарши-ку! Биттасини ўлдирган ҳам эдилар-ку!

Павел уйда нари-бери юрди, юзини силади-да, жилмайиб:

— Биз одам ўлдирмоқчи эмасмиз! — деди.

Павел мулоҳим ва жиддий тарзда онасига жуда узоқ гапирди. Она ўғлининг юзига тикилиб тураркан, ўйларди:

«Ўўқ! Бунинг қўли унақа ишларга бормаиди, унақа ишларни бу қилолмайди!»

Бориб-бориб бу қўрқинчли сўз ҳам тез-тез айтиладиган бўлиб қолди ва бошқа бирмунча англашилмас сўзлар қаби, аста-секин кампирнинг қулоғига сингиб кетди. Лекин Сашенька онага ёқмас эди, у келганда она ташвишга тушиб, алланечук ўнғайсизлик сезарди...

Бир кун кампир лабларини қимтиб, норозилик билан хохолга деди:

— Бу Сашенькангиз нега мунча димоғдор? Қачон кўрсанг буюргани буюрган: сиз ундоқ қилмоғингиз керак, сиз бундоқ қилмоғингиз керак, дейди холос...

Хохол қаҳ-қаҳ уриб кулиб:

— Рост айтасиз, онажон! Зотига тортганини топдингиз! Сен нима дейсан, Павел?— деди ва онага кўз қисиб, жилмайиб плова қилди:

— Аслига тортади-да, аслига! У дворян қизи!

Бу сўз Павелга унча ёқмади шекилли, у:

— Нима бўлса ҳам ўзи яхши одам!— деди қуруққина.

— Бунисига таян бердик!— деди хохол.— Лекин дворян қизи бўлгани учун ҳам бу ишга бош қўшиш унинг бурчи эканлигини англамайди. Биз эсак шуни истаймиз ва қиламиз ҳам.

Сўнгра иккаласи она тушунмайдиган бир нарса ҳақида гап талашди.

Она яна шуни пайқадикки, Сашенька Павелга нисбатан кўпроқ катталиқ қилади, баъзида ҳатто унга ўшқириб гапиради. Шундай вақтларда Павел жилмайиб, индамай туради ва илгарилари Наташага қандай қараган бўлса, бунга ҳам шундай мулоимгина қараб қўяди. Бу ҳам онага ёқмас эди.

Она баъзида буларнинг димоғлари жуда ҳам чоғ бўлиб кетганини кўриб, ҳайрон қолар эди. Бу ҳолат, кўпинча, чет эл ишчилари тўғрисида газета хабарларини ўқиган кечаларида рўй берар эди. Бундай вақтларда кўзлари севишчан порлар, ҳаммалари ёш болалардек масъуд бўлиб, хахолаб кулишар, хурсандлик билан бир-бирининг елкасига қоқишар эди.

Худди хурсандлигидан сархуш бўлиб қолгандай бироптаси:

— Омон бўлсин, немис ўртоқларимиз!— деб қичқириб юборарди.

Баъзида эса:

— Яшасин, Италия ишчилари!— деб хитоб қилишарди.

Улар бу хитобларни аллақайларга, буларни танпмайдиган ва тилларига тушунмайдиган ғойибона дўстларига юборишаркан, худди ўша дўстлари бу шодиёна садоларини эшитишга амин бўлгандай кўринардилар.

Хохол кўзларини чақнатиб, ҳаммага нисбатан меҳрмуҳаббат туйғуси тўлиб-тошган ҳолда дерди:

— Ўшаларга хат ёзсак яхши бўлармиди дейман? Россияда ҳам улар тарғиб қилаётган маслакни тарғиб этаётган, улар курашаётган мақсад учун курашаётган ҳамда уларнинг ғалабалари учун қувонадиган ҳаммаслак дўстларини борлигини билишарди-да!

Ҳаммалари фикру хаёл дарёсига ғарқ бўлиб, лаблари-

да табассум, худди ғамларига шерик, шодликларига шод бўлувчи дўстлари, жопажон ўртоқлари французлар, инглизлар ва шведлар тўғрисида узоқ гаплашдилар.

Кичкинагина уйда ер юзидаги ишчиларнинг маънавий қариндошлик ҳислари туғилмоқда эди. Бу ҳис ҳамманинг кўнглини бirlаштирар ва онани ҳам ҳаяжонга соларди, гарчи бу ҳисга она тушунмаса ҳам, лекин қувноқлик, нашъали ёшлик ҳисси билан тўлиб-тошган умид кучи унинг кўнглини кўтарар эди.

— Ажойиб одамларсизлар! — деди бир куни она хоҳолга. — Ҳамма сизларга ўртоқ: арманн ҳам, яҳудий ҳам, австриялик ҳам — ҳаммасининг ғамига шерик, шодлигига шодсизлар.

— Ҳаммасига, онажон, ҳаммасига! — деди хоҳол. — Биз миллат, қабила деган гапни билмаймиз. Биз учун фақат дўст бору, душман. Ҳамма ишчилар бизнинг дўстимиз, ҳамма бойлар, ҳамма ҳукуматлар бизнинг душманимиз. Агар ер юзида бизга ўхшаш ишчилар нақадар кўплигини кўрсанг, қандоқ зўр кучга эга эканлигини билсанг, кўнглинг шодликка тўладн, юрагингга улуг байрам бўлиб кетади! Ер юзига назар солиб қаралса, онажон, француз ҳам, немис ҳам шуни ҳис этади, итальян ҳам шунга қувонади. Биз ҳаммамиз бир онанинг фарзанди — бутун дунё ишчиларининг биродарлиги тўғрисидаги енгилмас фикрнинг фарзандимиз. Ўша фикр бизнинг қалбимизни иситади, ўша фикр адолат осмонининг қуёши бўлади, осмон эса ишчининг юрагидадир, ўзи ким бўлсин, ўзини ким деб айтса айтсин — социалпет бўлганидан кейин ҳозир ҳам, азалда ҳам, абадда ҳам донм бизнинг биродаримиз.

Соддагина бўлса ҳам, лекин мустаҳкам бу эътиқод улар орасида тобора бош кўтарар, борган сайин юксалар ва ўзининг қудратли қуввати билан янада авж олар эди. Она, бу эътиқоднинг кучини кўрганидан кейин беихтиёр ҳис қилар эдики, дунёда осмондаги қуёш сингари аллаичук порлоқ бир нарса тугилаётди.

Аксар вақт улар ашула айтишарди. Ҳаммага маълум ва машҳур ашулаларни шавқу завқ ва баланд овоз билан айтишар, аммо баъзда, янги, жуда хушоҳанг, лекин маҳзун ашулаларни ҳам айтиб қолишар эди. Бу хил ашулаларни босиқроқ тарзда, черков ашуласига ўхшатиб, жиддий қилиб айтар эдилар. Аввалига ашулачиларнинг ранглари ўчар, кейин қизариб кетар ва қўшиқнинг жарангдор авжиди эса катта куч сезилар эди.

Янги ашулаларнинг биттаси онани айниқса танишини ва ҳаяжонга солиб қўйди. Бу қўшиқдан ҳасрат-надомат

тўла қоронғи сўқмоқнинг эсанкиратувчи йўлларида ёлғиз адашиб юрган аламнок кўнглининг ғамгин хаёл суришлари, муҳтожликда қолган ва қўрқувдан юрак олдириб қўйган, руҳсиз ва рангсиз кўнглининг подалари эшитилмас эди. Унда эркинликка ташна бўлган кучнинг оҳ-воҳлари, яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам барбод этинга лоқайдлик билан ҳозир турган мардликнинг майдонталаб шовқинлари жарангламас эди. Бунда, ҳамма нарсани бузишга тайёру биров нарса яратиш қўлидап келмайдиган, ўч олишни, ранжитишни куйловчи кўр-кўрона ҳиссиёт йўқ — бу қўшиқда эски дунёдан, қўллар дунёсидан ҳеч қандай асар йўқ эди.

Бу қўшиқнинг бурро сўзлари ва шиддатли оҳанги онага ёқмасди, лекин сўз ва кўйнинг замирида алланечук буюк бир нарса бўлиб, ўз қудрати билан куй ва сўзни босиб кетар ва кўнглида ақл ожизлик қиладиган аллақандай бир сезги уйғотар эди. Бу нарсани она ёшларнинг юзлари ва кўзларида кўрар, уларнинг қалбларида сезар, сўз билан кўйга симаган бу қўшиқнинг кучига берилиб кетиб, уни доим алоҳида бир диққат, бошқа қўшиқларга қараганда зўр ташвиш билан тинглар эди.

Бу қўшиқни бошқа қўшиқларга нисбатан секинроқ айтишар, лекин шундай бўлса-да, ҳаммасидан кучлироқ янграб, одамларни март ҳавоси — плк баҳорининг биричи кунидай бағрига босиб илитар эди.

— Энди буни кўча-кўйда айтсак ҳам бўлади, — дерди Весовшиков қовоғини солиб.

Отаси яна бир нарсани ўтирлаб, қамоққа тушганидан кейин Николай ўртоқларига:

— Энди бизникида тўпланишсак ҳам бўлади... — деди осудалик билан.

Ҳар кун ишдан сўнг Павелнинг олдига биров ўртоғи келар, улар ювинмоққа ҳам қўллари тегмай, китоб ўқишга тушар, алланималарни диққат билан кўчириб олишарди. Кечки овқат пайтида ҳам қўлларида китоб тушмас, борган сари уларнинг гаплари она тушунмайдиган тусга кириб борар эди.

— Газетасиз иш битмайди! — деб қўяр эди тез-тез Павел.

Ҳаёт, худди орқасидан биров суриб келаётгандай, саросималик ва ҳаяжон билан ўтар, одамлар асалари гулдан гулга қўйгандай, бу китобдан у китобга ўтишарди.

Бир кун Весовшиков:

— Пайимизга тушганга ўхшайди! Бугун-эрта ишимиз чатоқ бўлиб қолмасин дейман... — деди.

Бунга жавобан хохол:

— Бедана бўлгандан кейин тузоққа тушади-да! — деб қўйди.

Онага хохол борган сари кўпроқ маъқул бўлар эди. У «онажон» деган вақтда бу сўз гўё онанинг юзини бола юмшоққина қўли билан сийпалагандай туюлар эди. Якшанба кунлари агар Павелнинг қўли банд бўлса, у ўтин ёриб берарди; бир кун елкасида тахта кўтариб келиб, болтани олди-да, зинапоянинг чириган погоналарини эпчиллик билан янгилаб берди; яна бир кун, ҳеч кимга билдирмасдан, қулаб тушган тахта деворни тўғрилаб қўйди. Ишлаётган чоқлари у ҳуштак чалар, ҳуштаги ёқимли ва мунгли чиқар эди.

Бир кун кампир ўғлига:

— Кел, шу хоҳолни кўчириб олиб кела қолайлик. Икковингга ҳам яхши бўлади: бир-бирингга қатнаб юрмайсан, — деди.

Павел елкасини қисиб:

— Ўзингизни қийнаб нима қиласиз? — деди.

— Вой, гапингни қара-я! Бутун умрим бекордан-бекорга қийналиб ўтди, шундай одам туфайли қийналсам нима қипти!

— Ҳа, майли, ихтиёр ўзингизда! Келгани унаса, мен жуда хурсанд бўламан... — деди ўғли.

Шундай қилиб, хоҳол кўчиб келди.

VIII

Посёлканинг бир чеккасидаги кичкинагина ҳовлича одамларнинг эътиборини жалб қила бошлади; унинг деворларига ўнларча кишилар шубҳали назар ташлайдиган бўлди. Миш-миш гап бу ҳовли устида бесаранжом қанот қоқар — одамлар чуқурлик тепасидаги ҳовличанинг деворлари орқасига беркинган нарсани билмоқчи бўлиб уринишарди. Кечалари деразалардан қарашар, баъзида биров келиб, деразани чертарди-да, дарҳол қочиб қоларди.

Бир кун кўчада Власовани майхоначи Бегунцов тўхтатди. Бу ўзи нуроний қария бўлиб, қип-қизил лавлагига ўхшаган ва бужмайиб кетган бўйнига қора ипак рўмолча ўраб, бинафша ранг қалин духоба нимча кпийиб юрар эди. Йилтираб турган қирра бурни устида доимо суяк гардишли кўзойнак тақиб юргани учун одамлар уни «Суяккўз» дейишарди.

У Власовани тўхтатиб, жавоб қилишга ҳам навбат бермасдан, бирваракайига бидирлаб кетди:

— Пелагея Ниловна, эсон-омон бормисиз? Ўғилча қалай? Уйлантириш тарадудини қилмайсизми? Айни уйланадиган вақти. Ўғлини эртaroқ уйлантирган ота-онанинг жонини тишчиди. Оилавий турмушда кишининг руҳи ҳам, тани ҳам яхши сақланади, оилавий турмушда йигит, сиркага солинган қўзқорпиндай бир зайилда туради! Мен сизнинг ўриниғизда бўлсам, аллақачон уни уйлантирардим. Ҳозирги одам деган махлуқни ўз бошига қўйиб бўлмайди, одамзод ақл йўлидан чиқиб кетаётибди. Мияси айланмоқда, хулқи ҳам қуюшқондан ташқари. Ёш-яланг худонинг уйи—черковга яқин йўламайди, жамоатдан ўзини олиб қочади, киши билмас, ўғирликча, бурчак-бурчакда пичирлашади. Қани айтинг-чи, нимани пичирлашади? Негача жамоатдан ўзини тортади? Одамлар олдида, чунончи, масалан, майхонада гапириб бўлмайдиган, чет-четда пичирлашиладиган гап қапақа гап бўлиши мумкин? Сир бўлади, сир! Сир айтадиган жой ўзимизнинг муқаддас жойимиз худо уйи—черковимиз-ку! Бурчакда бўладиган бошқа ҳамма махфий ишлар ақл адашганингидан келиб чиқади! Ишқилиб, саломат бўлинг!

Чол такаллуф билан бошидан шапкасини олиб, ҳавода силжитди-да, онани ҳайратда қолдириб, кетди-қолди.

Қўшиниш, темирчининг беваси фабрика эшигини олдида овқат сотадиган Марья Корсунова ҳам онани бозорда учратиб:

— Ўғлинигга аҳтиёт бўл, Пелагея!— деб қўйди.

— Нима бўлибди?— деб сўради она.

— Миш-миш гап кўп!— деди Марья Корсунова пичирлаб.— Жуда ёмон гап, айланай! Боланг ғалати бир жамият очаётган эмиш. Худди христчилариникига¹ ўхшаган янги бир мазҳаб дейишади. Бу мазҳабдагилар ҳам бир-бирини савалашар эмиш.

— Бўлмаган гапларни қўй, Марья!— деди она.

Бунга жавобан чайқовчи хотин:

— Шамол бўлмаса дарахтининг учини қимирламайди, айланай!— деди.

Она бу гапларни ўғлига айтиб берди. Ўғли пидамасдан елкасини қисиб қўйди, хоҳол эса, йўғон ва мулоқим овоз билан қулиб юборди.

— Қизлар ҳам сизлардан хафа!— деди она.— Ҳар қандай қизнинг ҳам ҳаваси келадиган йигитсизлар, ичкилик ичмайсизлар, яхши ишлайсизлар, аммо лекин қизларга бир қилё боқмайсизлар! Уларнинг айтишига қараганда,

¹ Христиан динида ўзини саваловчилар мазҳаби. (Тарж.)

сизларнинг олдиларингга шаҳардан ёмон қизлар келармиш...

Павел жирканиб, афтини буриштириб:

— Бемаъни гап!— деди.

Хохол хўрсиниб:

— Ботқоқликдан фақат сассиқ ҳид чиқади! Сиз, онажон, у тентакларга эр нималигини тушунтириб берсангиз бўлар эди, эр деб бунча шошилмасалар ҳам бўлар... — деди.

— Э, болам!— деди она.— Буни уларнинг ўзлари ҳам тушунишадикуня, бироқ шундан бўлак иложлари бўлмаса нима қилишсин?

— Яхшиямки тушунмас эканлар, йўқса иложини топар эдилар!— деб қўйди Павел.

Она боласининг жиддий юзига қаради.

— Ўзларинг йўл кўрсатсаларинг бўлмайдингиз? Идрокли қизларини шундай суҳбатларингга чақиринглар.

— Бундай қилиб бўлмайди-да!— деди ўғли.

— Бир шундай қилиб кўрсак-чи?— деди хохол.

Павел бир оз жим қолгач, жавоб берди:

— Шундай қилган тақдирда аввал жуфт-жуфт бўлиб юриш бошланади, кейин баъзилари уйланишади, шу билан иш тамом-вассалом!

Она ўйланиб қолди. Павелнинг сўфилиги уни эсанкиратиб қўйган эди. Она кўриб турардики, хохол сингари ёш жиҳатдан каттароқ бўлган ўртоқлари ҳам ўғлининг маслаҳатига қулоқ солар, лекин пазарида, ҳаммаси ундан ҳайиқадингиз ва сиполиги учун уни унчалик ёқтирмайдиган кўринар эди.

Бир кун она ўрнига кириб энди чўзилган ҳам эдики, юпқа тахта деворнинг нариёғида китоб ўқиб ўтирган ўғли билан хохолнинг аста гапиришаётганини эшитди.

— Биласанми, Наташа менга ёқиб қолди!— деди хохол секин.

— Биладан!— деди Павел бир оздан кейин.

Хохолнинг секин ўрнидан тургани, нари-бери юргани эшитиларди. Полда унинг яланг оёқлари шап-шуп этарди. Кейин маъюсгина ҳуштак чалинди. Яна хохолнинг овози гуркиради:

— Наташа пайқаганмикин?

Павел индамади.

— Сен нима деб ўйлайсан?— сўради хохол секингина.

— Пайқаган бўлса керак!— деди Павел.— Шунинг учун ҳам келмай қўйди.

Хохол оёқларини зўрға судрар, оҳиста чалган ҳуштаги эшитиларди.

— Айтиб кўрсам қапдай бўларкин?— деди у.

— Нимани?

— Масалан, мен уни...— деб сўз бошлади хохол, бироқ Павел унинг сўзини бўлиб:

— Икма кераги бор?— деди.

Она хохол тўхтаганини эшитди ва унинг жилмайганини ўзича тасаввур қилди.

— Биласанми, менимча бундай: қизни севганимдан кейини ўзига айтишим керак, бўлмаса ҳеч қандай натижа чиқмайди!

Павел китобни қаттиқ ёпгани ва:

— Қапдай натижа чиқишини истайсан?— дегани эшитилди.

Анчагача иккаласи ҳам чурқ этмай қолди.

— Хўш?— деди ниҳоят хохол.

Павел секин гап бошлади:

— Андрей, дўстим, мақсад-муддаони аввал очпқ белгилаш керак. Фараз қилдикки, у ҳам сени севади, мен-ку бунга ишонмайман-а, лекин ҳар ҳолда севади дейлик. Икковларинг уйлапасизлар, бу жудаям ғалати эр-хотинлик бўлади: бир интеллигент қиз билан ишчи йигит. Бола-чақали бўласиз, ола хуржун бўйинингга тушади, кўп ишлашга тўғри келади. Бир бурда нон топини, болаларнинг қоринини тўйғазини, пжара ҳақи тўлаш учунгина яшайдиган бўласан. Умумий ишмизини икковнинг ҳам бутунлай йиғиштирасан қўясан!

Жимлик чўкди. Кейин Павел бир оз мулоимлик билан гап бошлади:

— Сен, Андрей, яхшиси бу савдони миянгдан чиқар, қиз бечорани ҳам хижолатга қўйма...

Яна иккиси жимиб қолди. Соат чиқиллаб секундларни ўтказмоқда.

— Қалбинининг ярми севади, ярми ёмон кўради, шу ҳам қалб бўлдию!— деди хохол.

Павел яна ўқишга киришди шекилли, китоб варақлари шитирлай бошлади. Она кўзини юмиб ётаркан, қимирлагани кўрқарди. У хохолга ниҳоятда ачинар, ўғлига эса, ундан ҳам кўпроқ куюнарди. Она ўғлини ўйлаб:

— Жоним болам...— деб қўйди.

Бирдан хохол сўради:

— Демак, илдамай қўя қолайми?

— Яхшиси шу!— деди Павел оҳиста.

— Шу йўлдан кетганимиз бўлсин!— деди хохол

ва бир неча секунддан сўнг маъюс ва оҳиста давом этди:

— Сенга қийин бўлади, Паша, ўзинг ҳам мана...

— Менга ҳозир ҳам қийин...

Ташқарида шамол ўзини деворларга урмоқда, соат чиқиллаб ўтаётган вақтин баралла санамоқда эди.

Хохол оҳистагина:

— Бунақа масалада ҳазиллашиб бўлмайди!— деди.

Она юзини болишга босиб, овоз чиқармай йиғлади.

Эрталаб онанинг назарида Андрейнинг бўйи илгаригидан пастроқ, ўзи дилкашроқ бўлиб кўринди. Ўғли эса, бурунгидай ориқ, қад-қомати тик, ўзи индамас эди. Она илгарилари хохолга Андрей Анисимович, деб мурожаат қилар эди, бугун эса ўзи ҳам пайқамасдан:

— Сиз, Андрюша, этигингизни яматиб олсангиз бўларди, йўқса, оёгингизни совуққа олдириб қўясиз!— деб юборди.

— Мояна чиқса, янгисини оламан,— деди хохол кўлиб ва узун қўлларини тўсатдан онанинг елкасига қўйиб, сўради:

— Балким сиз менинг ўз онамдирсиз? Хунук бўлганим учунгина одамлар олдида иқрор бўлгингиз келмас-а?

Она индамасдан унинг қўлларига қоқиб қўйди. У хохолга жуда кўп ширин сўзлар айтмоқчи бўлди-ю, бироқ юрак-бағри эзилиб кетгани учун тили айланмай қолди.

IX

Посёлкада кўк спёҳ билан ёзилган варақаларни тарқатаётган социалистлар ҳақида гап кўпая бошлади. Бу варақаларда фабрикадаги тартибнинг ёмонлиги, Петербург ва Жанубий Россия ишчиларининг иш ташишлари ҳақида ёзилар, ишчиларни ўз манфаатлари учун курашга бирлашишга чақирилар эди.

Фабрикада яхши пул топадиган кекса ишчилар:

— Илвогарлар! Шу қилмишлари учун тумшуқларига тушириш керак!— деб сўкинишарди.

Улар қўлларига тушган варақаларни конторага олиб беришарди. Ёшлар эса, варақаларни завқ билан ўқиб:

— Рост гап, ҳақиқатни ёзишибди,— дейишарди.

Меҳнат юки остида эзилган ва ҳамма нарсага бепарво қарайдиган кўпчилик:

— Бундан ҳеч нима чиқмайди. Кошки бу мумкин бўлса!— деб қўйишар эди.

Лекин варақалар одамларни қўзғатиб қўйди, агар бир ҳафта чиқмай қолса, улар бир-бирларига:

— Варақа чиқаришни бас қилишди шекилли!..-- деб қолпшарди.

Душанба кунлари яна варақа чиқиб қолар, ишчилар орасида яна дув-дув гап кўтариларди.

Майхона ва фабрикада потаниш одамлар пайдо бўла бошлади... Улар гап суриштирар, синчиклаб қарар, ҳид оларди, бир хиллари, кишини шубҳага соладиган эҳтиёткорлик билан, бошқаларни эса, ортқча суйкашиб келишларни билан ҳамманинг кўзига бирдан кўриша қолар эди.

Она бу тўполоқлар ҳаммаси ўғлининг иши эканини билар эди. У борган сайин ўғли атрофида кўпроқ одам тўпланаётганини кўрар ва кўнглида ўғлининг тақдири учун хавотирлик туйғуси билан бирга ундан фахрланиш туйғуси қоришиб кетар эди.

Бир кун кечқурун Марья Корсунова кўча томон деразасини тиқиллатди ва она деразани очганда, шивирлаб:

— Эҳтиёт бўл, Пелагея, азаматларнинг қилғиликни қилиб қўйибди! Бугун кечаси сеникини, Мазинларникини, Весовшиковларникини тинтишмоқчи...— деди.

Марьянинг дўрдоқ лаблари бир-бирига чипиллаб тегар, сергўшт бурни пишилар, кўзлари кўчада аллакимни кузатаётгандай тўрт томонга алағлар эди.

— Мен ҳеч нарса билмайман, сенга ҳам ҳеч нарса айтганим йўқ, ҳатто бугун сени кўрганам ҳам йўқ! Тушундингми?— деди-да, Марья ғойиб бўлди.

Она деразани ёпгач, қўл-оёғи бўшашиб, ўзини курсига ташлади. Лекин ўғлининг бошига келаётган балонинг ваҳимаси уни яна дарров оёққа турғизди. Ўрнидан тургач, апил-тапил кишинди, рўмолини негадир маҳкамроқ ўраб олди ва югурганича Федя Мазиннинг уйига қараб чопди. Федя касал бўлгани учун ишга чиқмаган эди. Она кприб келганда у дераза ёнида китоб ўқиб, бош бармоғини диққайтиргани ҳолда, сўл қўли билан ўнг қўлини тебратиб ўтирар эди. Янги хабарни эшитгач, у прғиб ўрнидан турди ва ранг-қути ўчиб:

— Ана холос!..— деб ғудурланиб қўйди.

Она титраган қўллари билан пешона терини артаркан:

— Энди нима қиламиз?— деб сўради.

Федя яшигалак сочларини соғ қўли билан силаб туриб:

— Сабр қилинг, сиз қўрқманг!— деди.

— Ахир ўзингиз ҳам қўрқаётибсиз-ку!— деди она.

— Менми?— У қизариб кетди ва жилмайиб деди.—

Ҳа, хунук хабар... Павелни огоҳлантириш керак. Ҳозир

одам юбораман. Сиз бораверинг, ҳеч нарса бўлмайди! Тутиб олиб урмайдилар-ку!

Уйга қайтгач она бор китобни йиғди ва ҳаммасини қўлтиқлаб олди, сўнгра печканинг пичини, унинг остини ва ҳатто сув идишларини қараб, уйда тоза юрди. Она, Павел ишнни ташлаб, югуриб уйга келади, деб ўйлаган эди, бироқ ундан дарак бўлмади. Охирда ҳориб-чарчаб, китобларни ошхонадаги скамейкага қўйиб устига ўтирди, шу бўйича ўрнидан қимирлагани қўрқиб, Павел билан хохол фабрикадан келганга қадар ўтириб қолди.

Улар келгач, ҳамон ўрнидан турмасдан:

— Хабарларинг борми?— деб сўради.

Павел кулиб:

— Ҳа, бор! Қўрқаётибсанми?— деди.

— Шундай қўрқаянманки!..

— Қўрқманг!— деди хохол.— Қўрқининг фойдаси йўқ.

— Самовар ҳам қўймабсан-ку?— деди Павел.

Она ўрнидан турди ва китобларни кўрсатиб, худди гуноҳкордай:

— Мана шулар билан овора бўлиб қолдим,— деди.

Ўғли билан хохол кулиб юборди, буни кўриб она бир оз дадилроқ бўлди. Павел бир печта китобни ажратиб олди ва яширмоқчи бўлиб, ҳовлига чиқиб кетди, хохол самовар қўяркан, деди:

— Ҳеч қандай қўрқадиған жойи йўқ, онажон, фақат баъзи одамларнинг шунақа бемаъни парсалар билан овора бўлиб юргани кишига алам қилади. Шоп-шалоп осган, этикларига шпорлар таққан сўқимдай-сўқимдай кишилар келиб ҳамма ёқни титишади. Каравот ости қолмайди, печка қолмайди, пол қолмайди, подвал қолмайди — ҳамма ёқни қарашади, чердакларга ҳам чиқишади. Чердакда афтиларига ўргимчак уяси илашади, пўнғиллаб қўйишади. Бошқа ишлари йўқ — бекорчиликдан шунақа ишларни қилишади-ю, кейин уялганларидан ўзларини жуда бадқовоқ қилиб кўрсатиб, сизга пўппса қилишади. Ифлос ҳунар, буни ўзлари ҳам билишади. Бир марта меппкига келиб хўп ковлашди, ҳеч нарса тополмай мустар-мулзам бўлиб чиқиб кетишди. Яна бир келганларида мени ҳам бирга олиб кетишди. Қамоқхонага қамашди, тўрт ойча ётдим. Ёта берасан киши, кейин бир кун чақирйишади-ю, ёнингга солдат қўшиб, кўчаларда олпб юришади, уни-буни сўрашади. Ўзлари каллаварам одамлар, бўлмаган гапларни гапиришади. Гапириб бўлиб солдатларга буюришади, улар яна қамоқхонага элтиб қўядилар. Шундай қилиб, у ёқдан-

бу ёққа судрайверишади: оладиган ойликларига яраша иш ҳам қилишлари керак-да, ахир! Ундан кейин «Бор!» деб қўйиб юборишади, шу билан тамом, вассалом!

— Донм гапингиз шунақа-да, Андрюша!— деди она.

Андрей тиз чўкиб, зўр бериб самовар карнайига нуфламоқда эди. Лекин бу гапга жавобан нуфлашдан қизарган юзини онага қаратди ва қўллари билан мўйловларини силаркан:

— Хўш, менинг гапим қанақа экан?— деб сўради.

— Худди умрингизда биров сизни хафа қилмагандай гаширасиз...

Хохол ўрнидан турди ва бошини бир силкиб олгач, жилмайиб гапга тушди.

— Эй, онажон, бу дунёда хафа бўлмаган одам борми? Мен шу қадар кўп хафа бўлганманки, бировдан ўпкалашдан ҳам чарчаганман. Бу одамлар бировни хафа қилмасдан яшай олмаганларидан кейин нияям қила олади киши? Хафаланиб ўтирсанг — ишдан қоласан, улар билан ади-бади қилиб ўтирсанг — умр бекорга ўтса... Турмуш ўзи шунақа экан! Мен ҳам илгарилари одамлардан хафа бўлгучи эдим, кейин ўйлаб қарасам, хафа бўлишга арзимас экан! Ҳамма одам, бировнинг калтаги бошимга келиб тушмасин, деб қўрқади, шунинг учун ундан олдин ўзи калтак кўтаришга тиришади. Турмуш ўзи шунақа, онажон!

Унинг босиқлик билан айтаётган сўзлари тинтув ваҳимасини узоқларга ҳайдар, сал бўртиб чиққан юмалоқ кўзлари кулар ва бутун гавдаси, хиёл беўхшов бўлганига қарамай, яна ҳам ихчамроқ қўринар эди.

Она оҳ чекиб:

— Худо бахтингизни берсин, Андрюша!— деб дуо қилди.

Хохол илдам одим отиб яна самовар олдига борди ва чўккалаб оҳистагина ғудранди:

— Бахт берса йўқ демайман, лекин ялиниб ҳам сўрамайман!

Павел ташқаридан кирди ва хотиржамлик билан:

— Топиб бўйитилар!— деб ювинмоққа бошлади.

Сўнгра қўлини яхшилаб артаркан, сўзга киришди:

— Агар сиз, онажон, қўрққапингизни билдириб қўйсангиз, улар: бу мунча қалтираяпти, бу уйда бир гап борга ўхшайди... деб гумон қилишади. Ўзингиз биласиз, биз ёмон иш қилмоқчи эмасмиз, ҳақиқат биз томонда, бутун умримизни шу йўлга бағишлаймиз, айбимиз фақат шу! Нимасидан қўрқасиз?

— Бўпти, болам, бир амаллаб ўзимни тутаман!— деди опа, кейин маъюслик билан илова қилди.— Ғезроқ кела қолишса эди!

Бироқ шу кеча улар келишмади. Она, ваҳимага тушганим учун булар мени калака қилишлари мумкин, деган хаёлда олдини олиб, эрталаб ўзи ҳазиллашди:

— Подадан бурун чанг кўтарибман-а!

Х

Улар ўша ваҳимали кечадан қарийб бир ой ўтганда келишди. Павелнинг олдига Николай Весовшиков келган, улар Андрей билан учаласи — ўз газеталари тўғрисида сўзлашиб ўтирган эдилар. Вақт ярим кечага яқинлашиб қолганди. Она тўшагига кириб ётди, энди мудрай бошлаганда, буларнинг нимадандир хавотирланиб, пичирлашаётгани қулоғига чалинди. Мана, Андрей охиस्ताгина қадам босиб, ошхонадан ўтди ва ташқарига чиқиб секин эшикни беркитди. Даҳлизда пақир тарақлаб кетди. Бирданига эшик ланг очилди-ю, хохол ошхонага чиқиб:

— Шпорлар жиринглаши эшитилаётибди!— деб қаттиқ шивирлади.

Она қалтираган қўллари билан қўйлагини олиб ўрнидан ирғиб турди. Лекин шу он Павел эшикдан кириб:

— Тобим йўқ, деб ёта беринг!— деди босиқлик билан.

Даҳлизда бир нарса секин шитирлади. Павел эшикнинг олдига борди ва қўли билан эшикни итариб юбориб сўради:

— Ким бу?

Эшикдан новча, сур ранг бир вужуд лип этиб кирди, унинг кетидан яна биттаси кирди. Икки жандарм Павелни ўртага олиб, икки ёнида тўхтади, кейин ингичка овоз билан пичинг қилиб:

— Сиз қутган одамлар бўлмасак керак-а?— деди.

Бу сўзни бўйи дароз, ингичкадан келган, мўйловлари қора ва сийрак бир офицер айтди. Онанинг каравоти ёнида посёлканинг полицияси Федякин пайдо бўлди, бир қўлини шапкасига қўйиб, иккинчи қўли билан онага ишора қилди ва кўзларини олайтириб:

— Мана бу онаси бўлади, тақсир!— деди. Кейин Павелга томон қўл чўзиб:— Мана бу ўшанинг ўзи!— деди.

Офицер кўзларини қисиб:

— Павел Власовми?— деб сўради. Павел пинамасдан бош ирғади. Офицер мўйловини бураб-бураб деди:— Мен уйингни тинтув қилишим керак! Тур ўрнингдан, кам-

пир!— Сўнгра унга назар солгач:— У ёқда ким бор?— деб сўради-да, ҳаллослаб ўша томонга югурди.

Уйдан:

— Фамиллянгиз нима?— деган овоз эшитилди.

Даҳлиздан икки хонис одам — кекса дегрез Тверяков билан унинг ижарачиси ўт ёқувчи Рибин кирди. Рибин қоп-қора, салобатли мужик эди. У йўғон ва баланд овоз билан:

— Омонмисан, Ниловна!— деб она билан сўрашди.

Кампир уст-бошини кийди ва ўзини дадил кўрсатмоқчи бўлиб:

— Бу нимаси тағин! Ярим кечада келиб, одамларнинг уйкусини ҳаром қилади булар...— деди.

Уй одамга тўлди, негадир ботинка мойи ҳиди кела бошлади.

Икки жандарм билан посёлка пристави Рискин оёқ депсиниб, рафдаги китобларни олиб, офицер олдига ташлайверди. Бошқа иккитаси деворларни муштлаб кўрди, курсилар остини қаради, биттаси печкага чиқмоқчи бўлиб, бесўнақай тармаша бошлади. Хохол билан Весовшиков бир-бирига қапишиб, бурчакда турар эди. Чўтир юзини парча-парча қизил доғ босган Николай кичкина кўк кўзларини офицердан олмасди. Хохол мўйловини бураб турарди; она уйга кирганда у кулимсираб, секингина бош силжитиб қўйди.

Она, қўрқаётганини билвтирмасликка ҳаракат қилиб, бурунгидай, ёнчасига эмас, балки кўкрак кериб тўғри юрар ва бу нарса унинг жуссасига кулгили ва сохта бир қилёфа берарди. У тапишлатиб оёқ босар, қошлари чимирилиб турар эди...

Офицер ингичка оппоқ бармоқлари билан китобларни тез-тез варақлаб кўрар, сўнгра қоқиб кўриб, бир томонга прғитиб ташлар эди. Баъзида китоб тап этиб ерга тушарди. Ҳамма чўрқ этмай жим турар, фақат терга пишган жандармларнинг пишпллаб нафас олишлари, шпорларнинг шиқирлашлари эшитилар, баъзан пастроқ овоз:

— Мана бу ерни қарадингизми?— деб савол берарди.

Она Павел билан ёнма-ён, девор тагиди қўлини ўғли каби кўксига қўйиб, кўзини офицердан олмай турарди. Унинг тиззалари қалтирар, кўзлари тиниб кетаётгандай бўларди.

Тўсатдан шу жимлик орасида Николайнинг қаттиқ овози эшитилди:

— Китобларни нима учун ерга ташлайсизлар?

Она чўчиб тушди. Тверяков, худди орқасидан биров

итариб юборгандай, қалқиб кетди. Рибин эса, томогини қприб, Николайга хўмрайиб қаради...

Офицер кўзларини қисиб, Николайнинг чўтир ва ҳаракатсиз юзига бир лаҳза тикилиб тургач, китобни яна ҳам тезроқ варақлай бошлади. У қўрғошпиранг кўзларини баъзан шу қадар катта очардики, гўё бпр жойи ёмон оғриётганди-ю, шу оғриққа чидамасдан чпнқириб юборадигандай эди.

— Ҳой, солдат!— деб қичқирди яна Весовшиков.— Олиб қўй китобларни ердан...

Жандармлар унга ўгирилиб қарашди, кейин яна офицерга боқишди. Офицер бошини кўтариб, Николайнинг йўғон гавдасига разм солиб чпққач, димоғ билан:

— Ҳмм... олиб қўйпинглар,— деди.

Бир жандарм энгашди ва кўз қири билан Весовшиковга қараб, сочилиб кетган китобларни ердан ола бошлади...

— Николай индамаса бўларди!— деди Павелнинг қулоғига шивирлаб она.

Павел елкасини қисди, хоҳол бошини қуйи солди.

— Ким ўқийди бу инжилни?

— Мен!— деди Павел.

— Бу китоблар кимники?

— Меники!— деб жавоб берди Павел.

— Аҳа-а!— деб қўйди офицер курсининг суянчигига ўзини ташлаб. Сўнгра ингичка бармоқларини қирсиллатди, оёқларини стол остига узатди ва мўйловларини бураб, Николайдан сўради:

— Андрей Находка сенмисан?

— Ҳа, мен!— деди Николай олдинга сплижиб. Хоҳол қўлини узатди ва унинг елкасидан тортиб:

— Йўқ! Андрей Находка мен бўламан!— деди.

Офицер қўлини кўтарди ва ингичка бармоғи билан Весовшиковга таҳдид қилиб:

— Қараб тур, ҳали сен!— деди-да, қоғозларни титкилай бошлади.

Ташқаридан ёп-ёруғ ойдин кеча руҳсиз кўзлари билан деразадан мўлтираб қарар, аллақим дераза ортида секин-аста у ёқдан-бу ёққа юрар, қорнинг ғарчиллагани эшитилар эди.

— Сен, Находка, илгари ҳам сиёсий жиноятлар билан терговга тушганмисан?— деб сўради офицер.

— Ростовда тушганман, ундан кейин Саратовда... Лекин у ерда жандармлар «сизлаб» гапирпиар эди.

Офицер ўнг кўзини қисди, кейин уни ишқалади ва майда тишларини кўрсатиб тиржайди:

— Сиз, Находка, билмайсизми, фабрикада жинной варақалар тарқатиб юрган итваччалар ким экан?

Хохол турган жойида бир тебранди ва хахолаб кулиб, бир нима демоқчи бўлди, бироқ Николай унга сўз бермасдан ништарли қилиб:

— Итваччаларни биз ўзимиз энди кўряпмиз...— деди.

Орага сукунат чўкди, ҳамма бир нафас тек туриб қолди.

Онанинг пешонасидаги тиртиғи оқарди ва ўнг қоши юқорига кўтарилди. Риблин қора соқолини жуда галати тарзда силжитди, бошини қуйи солиб, бармоқлари билан соқолини тарай бошлади.

— Бу ҳайвонни олиб чиқинг!— деди офицер. Икки жандарм Николайни ўртага олиб, ошхонага судраб чиқарди. Ошхонада Николай оёғини маҳкам ерга тираб:

— Шошманг... кийиниб олай!— деб бақирди.

Ташқаридап пристав кириб:

— Ҳамма ёқни қарадик, ҳеч нарса йўқ!— деб арз қилди.

Офицер истехзо билан:

— Ҳа, турган гап! Бу уддабурунлар қараб туришармиди!— деди.

Она приставининг заиф ва қалтироқ овозига қулоқ солиб, унинг заҳил юзларига қараркан, бу одамнинг раҳмсиз бир душман эканини, меҳнаткаш фуқарога нисбатан унинг кўнгли жирканч ҳис билан тўлиб-тошганини сезд. Она бу хил одамларни кам кўрган ва уларнинг дунёда борлигини ҳам унутган эди.

«Демак, шу кишини безовта қилишган экан-да!» деди яна ўзича.

— Сиз, жаноб Андрей Онисимович Находка, ҳаромисиз, сизни қамоққа оламан!

— Нима учун?— деб сўради хохол пинагини бузмай.

— Унисини кейин айтаман!— деди офицер заҳарли табассум билан, сўнгра Власовага қараб:— Саволинг борми?— деб сўради.

— Йўқ!— деб жавоб қилди Павел.

— Сендан сўраётганим йўқ!— деди офицер жаҳл билан. Кейин яна онага қараб давом қилди:

— Сендан сўраяпман, жавоб бер, кампир!

Она қалбида бу одамга нисбатан адоват туйғуси қайнади-да, худди бирдан ўзини муздек сувга ташлаган кишидай дир-дир қалтираб, қаддини кўтарди, пешонасидаги тиртиғи кўкариб кетди, қовоғи осилди.

У офицерга томон қўлини чўзиб:

— Сиз менга ўшқирманг! Ҳали ёшсиз, ғам-алам нима эканини билмайсиз...— деди.

— Ўзингизни босинг, онажон!— деди Павел унинг сўзини бўлиб.

Она столга томон лителиаркан:

— Шошма, Павел!— деб қичқирди.— Нега сиз бекордан бекорга бу одамларни ушлаб кетаясиз?

— Бунинг сизга дахли йўқ, оғзингизни ёпинг!— деб бақирди офицер сапчиб ўрнидан тураркан.— Маҳбус Весовшиковни бу ёққа олиб киринг!

Офицер бир қоғозни кўзига яқин келтириб ўқий бошлади.

Николайни олиб кирдилар.

— Шапкангни ол!— дея бақирди офицер ўқиндан тўхтаб.

Рибин Власованинг олдига келди ва елкасига секин туртиб:

— Ўзингни оғир тут, она...— деди шивирлаб.

— Иккала қўлимни мана булар ушлаб турган бўлса, қанақа қилиб шапкамни оламан?— деди Николай. Унинг овози протокол ўқиётган офицернинг овозини босиб тушди.

Офицер қоғозни столга ташлаб:

— Қўл қўй!— деди.

Протоколга қўл қўя бошлаганларини кўргач, онанинг шахти қайтди, руҳи тушиб кетди, кўзларида аламзадалик, ожизлик ёшлари кўринди. Йигирма йил эр-хотинлик даврида кўз ёши тўкиб келган бўлса ҳам, лекин сўнгги йилларда кўз ёшининг кемирувчи таъминини унутаёзган эди.

Офицер онага қараб, нафрат билан афтини буриштирди:

— Кўз ёшини эртaroқ тўкяйсиз, хоним! Эҳтиёт қилинг, кейинча етмай қолмасин!— деди.

Она яна ҳам ғазабланиб:

— Онанинг кўз ёши ҳаммасига етади, ҳаммасига!— деди.— Агар сизнинг ҳам онангиз бўлса, буни албатта яхши билади!

Офицер қоғозларни қулфи ялтираб турган яп-янги портфелига аниқ-тапиқ сола бошлаб:

— Марш!— деб команда берди.

Павел ўртоқларининг қўлларини сиқаркан, самимий овоз билан секингина деди:

— Хайр кўришгунча, Андрей! Хайр кўришгунча, Николай!

— Ҳа, худди шундай, кўришгунча!— дея заҳарханда қилди офицер.

Весовишков оғир пишилларди. Унинг йўғон бўйни қизариб, кўзларида ғазаб ўти чақнади. Хохол лабларида табассум, бош силкитиб онага алланималар деди, она уни чўқиятирди ва:

— Ким ҳақ, ким ноҳақлиги худога маълум...— деди.

Ниҳоят кул ранг шинель кийган кишилар даҳлизга чиқишди ва шпорларини жиринглатиб, ғойиб бўлишди. Ҳаммадан кейин Рибин чиқди, у қора кўзлари билан Павелга тикилиб қарагач, ўйга ботиб:

— Х-хайр, яхши қолдинглар!— деди.

Кейин маънодор йўталиб, шошпмасдан даҳлизга чиқди.

Павел қўлларини орқасига қилиб, ерда сочилиб ётган китоб ва кийим-кечаклар устидан ҳатлаб, уй ичида шошмасдан нарт-бери юраркан, қовоғи солинган ҳолда:

— Кўрдингми, қандай бўлар экан?..— деди.

Она ҳам остин-устин бўлиб кетган уйга ҳайрон бўлиб қараб тураркан, ғамгин пичирлади:

— Николай нега мунча дағаллик қилди?

— Қўрққан бўлса керак-да!— деди Павел оҳиста.

— Келдилар, тутдилар, олиб кетдилар,— дея она ғудранди.

Ўғлини олиб кетмаганларни учун онанинг юраги сал таскин тошган бўлса-да, лекин фикри ҳалиги ҳодиса олдида тўхтаб қолиб, унинг тағига ета олмас эди.

— Ҳалиги ер ютгур сариқ масҳара қилади, дўқ уради, холос...

— Она, кел, манави нарсаларни йиғиштириб олайлик,— деди Павел бирданига қатъият билан.

У онасига фақат меҳри тошган вақтлардагина «она» ва «сен» деб мурожаат қиларди. Она ўғлига томон жилди, унинг юзига қараб оҳиста сўради:

— Сени раижитишдимми?

— Ҳа!— деди ўғли.— Жуда алам қилаётибди. Улар билан бирга олиб кетсалар яхшироқ бўларди!

Онанинг назарида ўғлининг кўзларига ёш келгандай кўринди, шунинг учун уни юпатмоқ ниятида, оҳ чекиб:

— Шошма, сени ҳам олиб кетишади!— деди.

— Ҳа, олиб кетишади!— деб қўйди Павел.

Она бир оз жим қолгач, мунгайиб деди:

— Ўғлим, жудаям бағритошсан-да! Бирон марта онангга тасалли берсанг нима бўларкан? Мен бирон вақт-

малл гапни айтиб қўйсам, сен ундан беш баттарини айта-сан!

У онасига яқинлашиб, юзига боқаркан, мулойимгина қилиб:

— Қўлимдан келмайдн, онажон! Сен шунга ўргани-шинг керак,— деди.

Она хўрсиниб қўйди ва пича жим қолгач, юраги така-пука бўлаётганини билинтирмасликка тиришиб:

— Борди-ю, улар одамларни қийнаб, этларини бурда-лаб, суякларини парчаласалар-чи?— деди.— Шу тўғрида ўйласам, болам, юрагим ёрилади...

— Улар юракни парчалайдилар. Ифлос қўллари билан юракни парчалагани ёмон, ҳаммадан оғирн шу...

XI

Эртасига маълум бўлдики, булардан ташқари Букин, Самойлов, Сомов ва яна беш киши ҳибсга олинибди. Кеч-қурун Федя Мазин бирров кириб чиқди. Унинг уйида ҳам тинтув бўлибди, шунинг учун ҳам у хурсанд бўлиб, ўзи-ни зўр қаҳрамон сезар эди.

— Қўрқдингми, Федя?— деб сўради она.

Федянинг ранги оқарди, қошлари чимирилди, бурни-нинг парраклари пирпираб кетди.

— Офицер уради деб қўрқдим! Ўзи қора соқол, йўғон, қўлларини жун босган, кўзига қора кўзойнак тақиб олган, худди кўрга ўхшайди. Ўшқирди, ер тепинди! Қамоқда чириб кетасан, деб бақирди. Умримда мени ота-онам черт-гани йўқ, мен яккаю ягона ўғил эдим, яхши кўришарди мени.

Федя бир зумга кўзларини юмди, лабларини қимтиди, қўллари билан сочларини тез-тез тўзитиб, қизарган кўзла-рини Павелга тикиб деди:

— Агар бирон вақт мени урадиган бўлишса, урган одамнинг баданига пичоқдай санчиламану, тишларим би-лан узиб-узиб оламаң, кейин нима қилишса бир йўла қилишсин.

— Нозик, нимжон одамсан ўзинг!— деди она.— Мушт-лашини осонми?

— Муштлашаверамаң!— деди Федя оҳистагина.

У чиқиб кетгандан кейин она ўғлига қараб деди:

— Бу ўз бошига ўзи етади...

Павел индамади.

Кўп ўтмай ошхона эшиги секин очилиб, Рибин кирди.

— Салом бердик!— деди у истехзо билан.— Мана, мен

яна келдим.— У Павелнинг қўлини қаттиқ силтаб кўриш-
гач, онанинг елкасига туртиб:

— Битта чой дамлаб берасанми? — деди.

Павел индамасдан унинг буғдой ранг, яналоқ юзига,
қора патак соқолига ва қорачадан келган кўзларига тики-
либ қаради. Унинг осуда қарашларида аллақандай бир
маъно бор эди.

Она самовар қўйгани ошхонага чиқди. Рибин ўтирди,
соқолини силаб, тирсагини столга қўйиб, қорамтир кўз-
ларини Павелга тикди. Сўнгра худди чала қолган гапини
давом эттираётгандай деди:

— Масала шундай! Сен билан очиқчасига гаплашмоқ-
чман. Сенга кўп разм солдим. Қўшнимиз, ёнма-ён тура-
миз, қарасам — сенгига келди-кетди жуда кўп, лекин ич-
килик, бузуқчилик деган нарса йўқ. Бу бпр. Тўғри йўлга
юрган киши дарров кўзга кўриниб қолади: ўзи нима гап,
деб одамлар қулоғини динг қилишади. Мен ўзим одам-
ларга унча қўшилмаганим учун ҳамманинг кўзига тикан
бўлиб санчиламан.

Унинг сўзлари эркин қуйилар, ўзи эса, қорачадан кел-
ган кўзлари билан соқолини силаб, Павелга тикилиб ўти-
рарди.

— Сендан гап очилди. Мен турган уйнинг эгаси сени
дахрий дейди. Черковга бормас экансан. Мен ҳам бормай-
ман. Ундан кейин анави варақалар пайдо бўлди. Сенинг
ишинг бўлса керак?

— Ҳа! Менинг ишим,— деди Павел.

Бу сўзни эшитиб онанинг юраги шиг этиб кетди ва
ошхонадан ўғлига қараб:

— Мен эмиш! Сен ёлғиз эмассан-ку! — деди.

Павел табассум қилди, Рибин ҳам жилмайди.

— Шундай дегин! — деб қўйди Рибин.

Она бурнини пишиллатиб қаттиқ нафас олди-да, сўзига
булар унча эътибор қилмаганлари учун бпр оз койиб, чи-
қиб кетди.

— Варақаларни яхши ўйлаб топибсан. Халойиқни бе-
саранжом қилиб қўйди. Ўн бештаמיד?

— Ҳа,— деди Павел.

— Демак, ҳаммасини ўқибман! Шундай. Бу варақа-
ларда англашилмайдиган ортиқча жойлари ҳам йўқ эмас,
бор, лекин гапни кўп гапирганда ортиқча гап ораламай
илож йўқ.

Рибин табассум қилди, унинг тишлари оппоқ ва ба-
қувват эди.

— Кейин тинтув бўлди. Мана шу тинтувдан кейин

ишончим яна ортди. Сен ҳам, хохол ҳам, Николай ҳам — ҳамманг аён бўлиб қолдиларинг.

Ўз фикрини ифода қилгани сўз тополмай, Рибин жим бўлди ва ойнага қараб, бармоқлари билан столни черта бошлади.

— Ниятларинг ҳам маълум бўлиб қолди... Демоқчи-сизларки, тақсирлар, сизлар ўз ишларингизни қила беринглар, бизлар ҳам ўз билганимизни қиламиз! Хохол ҳам яхши йигит. Баъзида унинг фабрикада гапирган гапларини мен ҳам эшитиб қоламан, менимча ҳеч ким уни буколмайдди: ёлғиз ўлим уни мағлуб этиши мумкин. Жуда довурак йигит! Павел, сен менга пинонасанми?

— Ишонаман!— деди Павел бош ирғаб.

— Ҳа, балли! Менга қара, мен қирққа кирдим. Сендан икки баравар каттаман. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини ҳам сендан йигирма марта ортиқроқ татиғанман. Уч йил солдат бўлиб, оёқ ташладим, икки марта уйландим, бир хотиним ўлди, иккинчисини қўйиб юбордим. Кавказда ҳам бўлганман, черков таомилларини пикор қилувчи мазҳаб тарафдорларини ҳам кўрганман. Улар, ука, ҳаётни енголмайдилар, йўқ!

Она унинг салмоқли гапларини зўр иштиёқ билан тинглади. Ўғлининг олдига шундай ёши улуг бир одам келиб, худди руҳоний олдида тавба қилаётгандай гапирётганини кўриб қувонди. Лекин Павелнинг меҳмонга қилаётган муомаласи она назарида совуқроқдай кўринди, шунинг учун мана шу жиҳатини бир оз юмнатмоқ мақсадида:

— Эҳтимол қорнинг очдир. Михайло Иванович?— деб Рибиндан сўради.

— Қуллуқ, она! Овқатланганман. Шундай қилиб, Павел, ҳаётнинг шу тарзда ўтиши нотўғри деб биласанми?

Павел ўрнидан турди ва қўлларини чўнтагига солиб, уйда пари-бери юра бошлади.

— Ҳаёт-ку ўз йўли билан кетяпти-я!— деб сўз бошлади у.— Мана, сизни очик кўнгил билан менинг олдимга келишга ўша ҳаёт далолат қилди. Бизни, бутун умрини билан ўтадиган кишиларни ўша ҳаёт секин-аста топиштиради, вақт келиб ҳаммамизни бирлантиради!

Ҳаёт биз учун адолатсиз ва оғир қурилган, лекин кўзимизни очган, аччиқ ҳақиқатни бизга кўрсатаётган ҳам ўша ҳаётнинг ўзи, қандоқ қилиб унинг гардишини тезлатиш йўлини кўрсатаётган ҳам ўзи.

— Тўғри!— деди Рибин унинг сўзини бўлиб.— Одамни янгилаш керак. Одам булғаниб кетса, ҳаммомга обо-

риб ювинтир, устига тоза кийим кийдиргин, шу билан топ-тоза бўлади қолади! Нима дединг? Лекин одамнинг қалбини қандай тозалаб бўлади? Гап шунда-да!

Павел фабрика бошлиқлари тўғрисида, фабрика тўғрисида, чет эл ишчилари қандай қилиб ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилганлари тўғрисида қизгина гапирди.

Рибин, худди нуқта қўяётгандай, ҳар замон столга бармоғи билан чертиб қўяр экан, печа бор:

— Шундай!— деб хитоб қилди.

Бир марта кулиб, сепкигна:

— Эҳ, сеп ҳали ёшсан! Одамларни унча билмайсан!— деб қўйди.

Шунда Павел унинг рўпарасида ўтириб жиддий тарзда деди:

— Ёшлик-қарилликни суриштириб ўтирмайлик! Яхши-си, кимнинг фикри тўғри, кимники нотўғрилигига разм солиб қарайлик!

— Демак, сенинг фикрингча, худо масаласида ҳам бизни алдаган эканлар-да? Шундай... Мен ҳам динимиз сохта бўлса керак деб ўйлайман.

Суҳбат шу ерга келганда она ҳам аралашди. Ўғли баъзида худо тўғрисида, онасининг худога ишонишига алоқадор ва онаси учун азиз-муқаддас бўлган нарсалар хусусида гапирганида она доим ўғлининг кўзларига тик қарашни истар эди. У ўғлидан бунақа куфр сўзлар билан қалбини тиндаламаслигини холисан сўрамоқчи бўлар эди. Бироқ ўғлининг худога ишонмаслиги остида бошқа бир эътиқод сезар ва шу нарса унга тасалли берар эди.

«Унинг фикрини мен қайдан билай?» деб қўяр эди она ўзича.

Онанинг назарида, Рибиндай кекса бир кишига ҳам Павелнинг ҳалиги сўзлари малол келгандай кўринди. Бироқ Рибин Павелга жуда вазминлик билан бояғи саволни бергач, онанинг сабри чидамади-да, қисқа, лекин қаттиқ турпиб, деди:

— Худога тил тегизманглар! Ишонасизларми, ишонмайсизларми — ўзларинг биласизлар!— Она нафасини ростлаб олди-да, яна ҳам қатъий давом этди:— Агар сизлар мендай муштипар бир кампирни худойимдан маҳрум қилсаларинг, таянчимдан айрилиб қоламан!

Онанинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. У идиш-товоқ юваркан, бармоқлари қалтирарди.

— Ойижон, сиз тушунмасиз гапимизга!— деди Павел мулойим қилиб.

— Кечир бизни, она!— деди Рибин оҳисталик билан

Павелга жилмайиб қараб.— Сўғалпининг кесиш чоғи ўтиб кетгани эсимдан чиқибди...

Павел гапда давом этди:

— Мен, ойияжон, сиз эътиқод қўйиб юрган марҳаматли ва шафқатли худонинг эмас, балки поплар сўйил қилиб олиб ҳаммани қўрқитаётган, унинг номи билан ҳаммани бир ҳовуч кишиларнинг машъум истакларига бўйсунишга мажбур этган худонинг айтаётибман.

Рибин бармоқлари билан столни чертиб:

— Ҳа, баракалла!— деди.— Улар худонинг ҳам бошқача қилиб қўйишди, қўлларида нимаики бўлса ҳаммасини бизга қарши ишга солишяпти. Ўзинг ўйлаб кўр, она, худо инсонни ўз шаклу шамойилида, ўзига ўхшатиб яратган, демак инсон унга ўхшаса, у ҳам инсонга ўхшайди. Аммо биз худога эмас, йиртқич ҳайвонга ўхшаймиз. Черковга кирсак, бизга олабўжини кўрсатишади. Худонинг ўзгартиш керак, қатрон қилиш керак, она! Бизнинг қалбимизни вайрон қилмоқ учун худога ёлғон ва тухмат либосини кийдириб, унинг қиёфасини ўзгартириб кўрсатишяпти!..

У оҳиста гапирар, лекин ҳар бир сўзи онанинг бошига оғир, гангиратувчи зарба бўлиб тушар эди. Унинг қопқора соғол ўраб олган юзи онани қўрқитар эди. Унинг чақнаб турган кўзларига тоб бериб бўлмас, бу кўзлар кишининг кўнглига аллапечук бир ваҳима солар эди.

— Йўқ, туриб кетганим яхши!— деди она бош тебратиб.— Бунақа сўзларни эшитгани менда тоқат йўқ!

Она югуриб ошхонага кираркан, Рибиннинг шу сўзларини қулоғига кирди:

— Шунақа, Павел! Ҳамма гап бошда эмас, юракда! Юрак киши танасида шундай бир жойки, унда ўсадиган бирдан-бир нарса...

— Фақат ақл-идрок одамни озод қилади!— деди Павел қатъий қилиб.

Бунга қарши Рибин баланд овоз билан эътироз билдириб:

— Ақл-идрок кишига куч-қувват бермайди!— деди.— Куч-қувватни калла эмас, юрак беради, юрак!

Она ечинди, ибодат ҳам қилмасдан, тўшакка кирди. Унинг аъзойи бадани увушиб, қунишиб кетди. Бошда тузуккина, эсликкина кўринган Рибин ҳам ҳозир кўзига ёмон кўриниб қолди.

«Даҳрий! Осий! Энди бу ҳам келадиган бўпти!» деди она ўзича, Рибиннинг овози қулоғига кираркан.

Рибин эса, салмоқлаб гапда давом этарди:

— Муқаддас жой бўш қолмаслиги керак. Худо ўрнаш-

ган жой нозик жой бўлади. Агар худо кўнгил тахтидан тушиб кетгудай бўлса, ўрнида жароҳат пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам янги бир дин ижод қилиш керак. Павел... Иисонга дўст бўлган бир худо яратмоқ даркор!

— Исо бор эди-ку!— деди Павел.

— Исонинг продаси суёт эди. Шу азобу уқубатдан қутқар деб худога нола қилган эди. Цезарни таи олувди. Худо одам устидан одамнинг ҳукм суришини таи ололмади, чунки ҳоким ўзи! Худо ўз қудратини иккига: бу илоҳий, бу инсоний деб бўлиб ўтирмайди!.. У эса савдонни ҳам таи олган эди. Никоҳни ҳам... Мевасиз анибир дарахтига ҳам нотўғри қаҳр этган эди, ахир, бу шўрлик дарахт ўз ихтиёри билан ҳосил қилмабдими? Иисон қалби ҳам яхшилик унмаганига ўзи гуноҳкор эмас-ку! Унга ёмонлик уруғини мен сеппиб қўйибманми? Масала шундай!

Уйда икки овоз қизғинлик билан бир-бирини қучоқлаб, курашиб, тўхтовсиз жарангламоқда. Павел нари-бери юрар, пол унинг оёқлари остида тирчиллар. У сўзлаган вақтларда ҳамма садолар унинг сўзлари орасида йўқ бўлиб кетар. Рибининг йўгон овози тишиқ ва оҳистагина қуюлаётган вақтларда эса, соатнинг чиқиллаши, қаттиқ изғирин деворларни ўткир тирноқлари билан тирнаётгани эшитиларди.

— Мен сенга гўлаҳи тили билан айтсам: худо ўтга ўхшайди. Гап шу! Худо одамнинг юрагида. Китобда ҳам шундай дейилган: Худо — сўз, сўз — маънавиёт демакдир...

— Ақл-идрок!— деди Павел ўз сўзида қатъий туриб.

— Шундай! Худо одамнинг юрагида ҳамда ақлида, ишқилиб черковда эмас! Черков худонинг қабри.

Она ухлаб қолиб, Рибининг чиқиб кетганини ҳам пайқамади.

Рибин тез-тез келадиган бўлиб қолди. Уйда Павелнинг ўртоқларидан бироптаси бўлса, у бир бурчакда пидамасдан ўтирар ва фақат баъзи-баъзида:

— Ҳа, шундай!— дебгина қўярди.

Бир кун бурчакдан ҳаммага қоп-қора кўзлари билан қараркан, қовоғини солиб, деди:

— Бор нарсга тўғрисида гапирин керак, бундан кейин бўладигани бизга маълум эмас! Халқ озодликка чиқса, у ёнини ўзи яхши билади. Халқ истамаган, йўқ ердаги балон-баттарларини унинг миясига хўн қуйдилар, бас энди! Қўйинглар ўз майлига! Эҳтимол у ҳозирги ҳаётни ҳам, илм-ҳикматни ҳам рад қилар, эҳтимол черковдаги ҳамма нарсга, масалан худо ҳам унга қарши қаратилганини кў-

рар. Сизлар фақат ҳамма китобни унинг қўлига берсаларинг бас, қолганига ўзи жавоб қилаверади! Шундай!

Агар Павел уйда ёлғиз бўлса, улар дарров битмас-туганмас, лекин доим босиқлик билан ўтадиган баҳсу мунозарага киришарди. Ҳозир она бу сўзларга диққат билан қулоқ соларкан, бошқалар бу сўзга қандай жавоб қилиши-пи билмоқ истарди. Баъзан унга шу барваста, қора соқолли мужик ҳам, хушқомат ўғли ҳам кўр бўлгандай туюларди. Онанинг назарида гўё иккаласи йўл ахтариб, ўзини у ёқ-бу ёққа ураётганга, кучли, забардаст қўллари билан ҳар нарсанга ёпишиб, қимирлатиб қараётганга, бир жойдан иккинчи жойга кўчирмоқчи бўлиб, ерга тушириб юбораётганга ва тушган нарсани оёқлари билан босаётганга ўхшарди. Улар ҳамма нарсанга тегиб, ҳамма нарсани пайпаслаб ишонч ва умидларини йўқотмаган ҳолда, ҳамма нарсани улоқтириб ташлашарди.

Иккови ўзининг тўғрилиги ва дадиллиги билан даҳшатли сўзларни эшитмоққа онани ўргатиб қўйди, бунақа сўзлар энди илгаригидай онанинг қалбини тирнамас, она бу сўзларни ўзидан йироқлатишга ўрганган эди. Баъзан она, худони инкор қилиб айтилган сўзлар остида худога қаттиқ бир ишонч борлигини пайқарди. Ўшанда она ҳамма нарсани кечирувчи мулоим табассум билан кулиб қўярди. Рибинини унча ёқтирмас ҳам, лекин назарида у энди унчалик ёмон кўринмасди.

Она хохолга уст-бош ва китоб бермоқ учун ҳар ҳафта қамоқхонага борарди: бир кунни хохол билан кўришмоққа рухсат ҳам берилди. Она уйга қайтиб келгач, кўнгли юмшаб, сўзлаб берди:

— Андрей ўша ерда ҳам худди уйдагидай: ҳаммага яхши гапирган, ҳамма у билан ҳазиллашган, тегишган. Унга албатта осон тутиб бўлмайди, лекин сира билдирмайди...

— Шундай бўлгани яхши! — деди Рибин. — Биз ҳаммамиз қайғу-ҳасратда қолиб кетдик, қайғу билан нафас оламиз, ҳасратдан кийим киямиз. Мақтанадиган ҳеч нарсамиз йўқ. Ҳамманинг кўзига чўп тушган эмас, баъзилар ўзлари кўз юмишяпти! Ҳа! Аҳмоқ бўлсаларинг, чиданглар!

XII

Власовларнинг кўримсиз, кичкина ҳовлилари борган сари ҳамманинг диққатини ўзига тортмоқда эди. Бу диққат-этиборларда анчагина шубҳа аралаш аҳтиёткорлик

ва шуурсиз душманлик, шу билан бирга, ишонч аралаш қизиқиш ҳам туғилиб келарди. Баъзида бирон киши келиб аҳтиёт билан тўрт томонга кўз ташлаб олгач, Павелдан сўрарди:

— Қани, ука, сен кўп китоб ўқийсан, қонун-қондалар сенга маълум бўлса керак. Айтиб бер-чи... — деб Павелга мурожаат қилар, сўнгра полиция ёхуд фабрика маъмурия-тиниш қилган адолатсизликлари ҳақида гапириб берарди.

Масала мураккаброқ бўлса, Павел хат ёзиб бериб адвокати ошнасига — шаҳарга йўллар, қўлидан келадиган иш бўлса, ўзи йўл-йўриқ кўрсатарди.

Ҳамма нарса тўғрисида жўнгина ва дадиллик билан мулоҳаза юргиза биладиган бу вазмин йиғитнинг ҳурмати одамлар орасида аста-секин орта бошлади. Бу йиғит ҳамманинг сўзига диққат билан қулоқ солар, ҳар бир алоҳида ҳодисанинг ҳам сабабини топиб ечар, ҳаминша ва ҳамма ерда бу ҳодисалар орасида алланечук умумий бир ни борлигини топа билардики, одамларни бир-бирига мингларча мустаҳкам тугуплар билан боғларди.

Павелнинг обрўйи айниқса, «ботқоқ тийин» воқеасидан сўнг кўтарилиб кетди.

Фабриканинг орқасида арча ва қайин пиҳолларп ўсиб, тўқайзор бўлиб кетган сассиқ ботқоқлик бор эди. Ёзда ундаш қуюқ, сам-сарик буғ кўтарилиб, ўша томондан посёлкага чивин ёпирилиб келар, ҳамма ёққа безгак тарқатарди. Бу ботқоқлик фабрикага қарашли эди. Фабриканинг янги директори, фойда чиқариш мақсадида, уни қуришмоқчи, шу баҳона билан торф ҳам қилиб олмоқчи бўлди. Бу чора ҳаммани қасалликдан қутқазади ва турмуш шароитини яхшилайдди, деган баҳона билан директор, ишчилар ойлигининг ҳар бир сўмидан шу иш учун бир тийиндан ушлаб қолмоққа буйруқ берди.

Ишчилар тўполоп кўтардилар. Уларга шуниси алам қилдики, бу янги солиқни тўлайдиган ишчилар орасида хизматчилар йўқ эди.

Шанба куни, пул йиғиш хусусида директорнинг эълони чиққанда Павел нотоб эди; у ишга чиқмагани учун ҳам бу можародан хабарсиз қолди. Эртасига, пешиндан кейин унинг олдига маъдан қуювчи нуруний чол Сизов билан повча ва бадқовоқ слесарь Махотин иккаласи келиб, директорнинг қарорини айтиб берди.

Сизов салмоқлаб гап бошлади:

— Биз, ёши улуғлар, йиғилишиб маслаҳатлашдик. Ўртоқлар бизни сенинг олдингга юборишди. Сен орамингда

билимдонимпзсан, айт-чи: чивпи билан курашмоқ учун биздап пул олишга директорнинг ҳаққи борми?

— Ўзинг ўйлаб кўр!— деди Махотин қиспқ кўзларини чақнатиб.— Тўрт йил бурун бу муттаҳамлар ҳаммом солампз деб ҳам биздан пул олган эди. Ҳаммаси бўлпб уч минг саккиз юз сўм пул йиғилган эди. Қани ўша пуллар? Ҳаммомдан ҳалигача дарак йўқ-ку!

Павел бу солиқ нотўғри эканлигини ва бу ишдан фақат фабрика фойда қилажagini тушунтириб берди; иккаласи тажанг бўлиб чиқиб кетди. Уларни узатгандан кейин, она жилмайиб:

— Мана энди, болам, катта-катта одамлар ҳам сенинг олдингга маслаҳат сўраб келадиган бўлишди-я!— деди.

Онасининг гапига жавоб ҳам бермасдан, ташвишманд Павел ёзув столига ўтириб, алланарса ёза бошлади. Бир неча дақиқадан сўнг у онасига қараб:

— Сенга бир плтимос: шаҳарга тушиб мана шу хатни бериб чиқ...— деди.

— Махфий хатми?— сўради она.

— Ҳа, махфий! У ерда биз газета чиқарампз. Ҳалиги бир тийин ҳангомаси шу сонга кирмаса бўлмайди...

— Хўп, хўп!— деди она.— Мен ҳозир...

Бу — ўғлининг биринчи топшириғи эди. Ўғли ўз мақсадни рўйи-рост айтгани учун она жуда севиниб кетди.

Кийимларини кийиб туриб, она:

— Бу ишнинг ноҳақлиғига мен ҳам тушуняпман, Паша!— деди.— Бу ишчиларни тўнаб олишдан бўлак гап эмас! Оти нима эди уни? Егор Ивановичми?

Она ярим кечада қайтиб келди, у чарчаган бўлса ҳам, лекин хурсанд эди.

— Сашенкани кўрдим!— деди у ўғлига.— Сенга салом айтди. Ҳалиги Егор Иванович деганинг соддагина, қизикчи одам экан. Кулдириб ўлдирди.

— Улар сенга маъқул бўлган бўлса, мен хурсанд!— деди Павел оҳистагина.

— Ҳаммаси ҳам оддий кишилар экан, ўғлим. Одамзод шунақа оддий бўлгани яхши-да! Ҳаммаси сени ҳурмат қилар экан...

Душанба кунн ҳам Павел ишга чиқмади, чунки боши оғри эди. Бир вақт тушлик овқат маҳали ҳовлиқиб, севинчи ичига сиғмай Федя Мазин кириб келди ва ҳанспраб:

— Қани юр! Бутун фабрика қўзғолди,— деди.— Мени сенга юборишди. Сизов билан Махотин, ҳаммамиздан ўша яхшироқ билади, дейишди. Қиёмат қойим бўлаётибди!

Павел индамасдан кийини бошлади.

— Хотин-халаж ҳам йигилган: қий-чув!

— Мен ҳам бораман!— деди она.— Нима балони бошландикин улар? Бораман мен ҳам!

— Ҳа, юр!— деди Павел.

Улар кўчада тез-тез қадам ташлаб, индамасдан боришди. Она ҳаяжондан энтикар ва аллақандай катта бпр ҳодиса бўлаётганини сезарди. Фабриканинг дарвозаси олдида бир тўда хотинлар қичқириб, сўкинмоқда эди. Учаласи дарвозадан киришни биланоқ ғазабнок ғувиллаётган оломон ичида ғойиб бўлди. Она кўрдик, ҳамма темирчилик цехига томон қараётибди, у ерда, бир тўда темир-терсак устида Сизов, Махотин, Вялов ва яна беш-олтита кекса, обрўли ишчи чиқиб олиб, ҳадеб қўлларини тўлгамоқда.

— Власов келаётибди!— деб қичқирди биров.

— Власов дейсанми? Қани, келсин бу ёққа...

Бир неча жойдан бирданига:

— Жим!— деб қичқиришди.

Шу яқин орадан Рибиннинг мулойим овози эшитилди:

— Тийин учун эмас, ҳаққоният учун курашмоқ керак, ҳа! Биз тийинимизни қизғанаётганимиз йўқ, ҳамма тийинларга ўхшаш бу ҳам ял-япалоқ бир чақа, лекин бошқаларикидан кўра бу огирроқ! Директорнинг сўмидан кўра бизнинг тийинга кўпроқ пенсона тери тўкилган! Биз бир тийинга эмас, пенсона терига, ҳаққониятга ачинаймиз, ҳа!

Унинг сўзлари оломоннинг аини ачишаётган ерига бориб тегди ва қизғин хитоблар қўзғатди:

— Рост айтасан, Рибин!

— Гапинг рост, кочегар!

— Власов келди!

Машиналарнинг огир ғир-ғирини, буғнинг пишиллаши ва симларнинг шитирлашини босиб тушаётган овозлар қуюм каби бпр-бирига ўралиб кетмоқда. Одамлар қўлларини пахса қилиб, атчиқ ва ўткир сўзлар билан бир-бирларининг аламларини ошириб, ҳар томондан югуриб келишарди. Ҳорғин кўкракларда мудраб ётган ғазаб энди уйқудан уйғониб, ўзига йўл ахтарар, борган сари қора қанотларини кенг ёйиб, одамларни тобора ўз чапғалига маҳкамроқ олар, ҳаммани кетидан эргаштириб, бир-бирига тўқнаштириб, ўзи ҳам оташин бир жиддиятга, жаҳлга айлланиб, тантапа билан ҳаволарда учар эди. Оломон устида қурум ва чапг булутини учиб юрар, терлаган юзлар чўғдай ёнар, ёноқлардан қоп-қора тер ёш каби тўкилар эди. Қорайиб кетган юзларда кўзлар чақнар, тишлар ярқираар эди.

Сизов билан Махотин турган жойда Павел пайдо бўлди ва унинг:

— Ўртоқлар!— деб қичқиргани эшитилди.

Она ўғлининг ранги ўчганини, ҳаяжондан лаблари титрай бошлаганини кўрди ва одамларни турта-турта, беихтиёр олдинга томон юрди. Одамлар аччигланиб унга:

— Қаёққа шошилсан мунча?— дейишарди.

Улар онани туртишар, бироқ онага бу кор қилмасди, у елкаси ва тирсақлари билан одамларни суриб, ўғли ёнида бўлгиси келиб, не машаққат билан унга яқин борди.

Сермазмун ва сермаъно сўзлар қалбидан қайнаб чиқаётган Павел жапговар хушнудликдан ўпкаси тўлганини сезар, ҳақиқат орзусида ёнган юрагини одамлар олдида таплагиси келар эди.

— Ўртоқлар!— деди яна бутун ҳаяжон ва қувватни шу сўзга бериб.— Биз черков ва фабрикалар қурадиган, запыр ва пул қуядиган ўша одамлармиз, биз ҳаммани йўракдан тобутгача боқадиган ва овутадиган ўша жонли кучмиз...

— Ҳа, балли!— деб қичқирди Рибин.

— Биз ҳамма вақт ва ҳар ерда — ишлашда ҳаммадан олдин, тишлашда ҳаммадан кейиндамиз! Ким бизнинг ғамимизни ейди? Ким бизга яхшилик тилайди? Ким бизни одам қаторида кўради? Ҳеч ким!

— Ҳеч ким!— деб такрорлади аллаким худди акс садодай.

Павел энди ўзини босиб олиб, осудароқ ва соддароқ қилиб гапира бошлади: оломон аста-аста унга яқинлашиб, боши мингта-ю, ўзи битта бир қора гавдани ташкил қилди. Юзларча кўз унинг юзига тикилар, сўзларининг маъносини чақарди.

— Ўзимизни бир-биримизга ўртоқ, деб билмагунимизча, бир тилак, яъни ўз ҳуқуқимиз учун кураш тилаги пла маҳкам боғланган дўстлар оиласи деб ҳисобламагунимизча қисматимиз ҳозиргидан яхшироқ бўлолмайди!

Онанинг ёнгинасида турган аллаким тўнг овоз билан:

— Бўладиган гапни гапир!— деб бақирди.

— Халал берма!— деб қичқирди бунга қарши икки овоз икки ёқдан.

Қурум босган юзлари нубҳаланиб, қовоқларини солинди, ўнларча кўзлар Павелга жиддият ва ўйчанлик билан қадалди.

Социалист бўлса ҳам аҳмоқ эмас!— деб қўйди биров. Повча, гилай илчи онанинг елкасига туртиб:

— Қара! Жуда дадла гапираётибди,— деди.

— Шунн англашимиз керакки, ўртоқлар, бизга ўзимиздан бўлак ҳеч ким ёрдам қилмайди! Агар душманини енгмоқчи бўлсак, ҳаммамиз бир жон, бир тан бўлиб, бир ёқадан бош чиқаришимиз керак!

— Маъқул гапни айтаётибди, биродарлар!— деб қичқирди Махотин. Сўнгра муштини баланд кўтариб тўлғади.

— Директорни чақириш керак!— деди Павел.

Оломон гўё қуюн теккандай тебранди ва ўнларча овоз бирданига бақирди:

— Директорни чақириш керак!

— Унинг олдига вакил юбориш керак!

Она одамлар орасидан зўрға ўтиб ифтихор билан ўғлига бошдан оёқ қараб чиқди. Павел кекса ва обрўли ишчилар ўртасида турар, унинг сўзларига ҳамма қулоқ солар ва ишонар эди. Ўғлининг жаҳли чиқмагани, бошқаларга ўхшаб сўкинмагани онага ёқар эди.

Калта-култа нидолар, сўкишлар, ёмон сўзлар худди ту누ка томга дўл ёғаётгандай ёғилмоқда эди. Павел баландликдан одамларга қарар ва кўзларини катта очиб, оломон орасидан ниманидир ахтарарди.

— Кимни вакил қиламиз!

— Сизовни!

— Власовни!

— Рибинни! Унинг тиши ўткир!

Тўсатдан оломон орасидан оҳиста нидолар чиқа бошлади.

— Ўзи келаётибди!..

— Директорнинг ўзи!..

Чўққи соқол ва чувак юзли новча одамга оломон йўл бўшатиб, чекина бошлади.

Чўққи соқол киши, салгина қўл ҳаракати ила ишчиларни йўлдан чекинтирар, лекин уларга қўлини теккизмасдан:

— Қани, ўтайлик! Қани, ўтайлик!— деб келар эди. У кўзларини қисиб, тажрибали ҳоким кўзи билан ишчиларнинг юзларига синчиклаб тикиларди. Ишчилар унга салом бериб, шапкаларини олишар ва таъзим қилишар, аммо у саломга алик олмасдан ўтиб борар, йўл-йўлакай оломон орасида жимлик ва хижиллик ўрнатиб, уялиш табассумлари ҳамда пушаймонлик нидолари қўзғаб ўтардики, бу нидоларда шўхлик қилиб қўйганига иқрор бўлган болаларнинг тавбаси зоҳир эди.

Мана, у онанинг ёнидан ўтди, унинг юзига ялт этиб бир назар ташлади-да, темир-терсак уюми олдида тўхтади. Аллаким унга юқоридан қўл узатган эди, бироқ уза-

тилган қўлни олмасдан, бутун гавдаси билан лип этиб, бир ирғиб юқорига чиқди-ю, Павел билан Сизовнинг олдида тўхтаб сўради:

— Хўш, бу қанақа маърака? Нега ишни ташлаб чиқдиларинг?

Бир неча секунд ҳеч ким «миқ» этмади. Одамларнинг бошлари худди бошоққа ўхшаб тебранди. Сизов шапкасидан ҳавода силкитиб, елкасини учирди, бошини қуйи солди.

— Сизлардан сўраётиман!— деди директор дўқ уриб.

Павел унинг ёнига ўтди ва Сизов билан Рибинга ишора қилиб, баланд овоз билан:

— Биз учаламизни ўртоқларимиз вакил қилиб сайлашди. Бир тийиндан ушлаш ҳақидаги буйруқ бекор этилишини талаб этамиз...— деди.

Директор Павелнинг афтига қарамасдан:

— Нима учун!— деб сўради.

— Биз бу солиқни нотўғри деб биламиз!— деди Павел баланд овоз билан.

— Ие, мен ишчиларнинг ғамини еб, ботқоқликни қуритмоқчи бўлсам, сиз буни ишчиларни эксплуатация қилиш, деб билар экансиз-да? Шундайми ҳали?

— Ҳа, шундай!— деди Павел.

— Сиз ҳам шундай деб ўйлайсизми?— сўради директор Рибиндан.

— Ҳа, ҳаммамиз ҳам шундай деб ўйлаймиз!— деди Рибин.

— Сиз-чи, муҳтарам?— деб сўради директор Сизовдан.

— Ҳа, мен ҳам сиздан ўтинардим, ўша тийинимиз ўз чўнтагимизда қолсин!

Сизов яна бир карра бош эгиб, афв сўрагандай, кулимсираб қўйди.

Директор бутун оломонни бир қур кўздан кечириб чиқди-да, ҳайрон бўлиб, елкасини қисди, кейин Павелга тикилиб:

— Сиз дуппа-дуруст интеллигентга ўхшайсиз, паинки сиз ҳам шу ишнинг фойдасига тушунмасангиз?— деди.

— Ботқоқликни фабрика ўз пулига қуритса, буни ҳамма тушунарди!— деди Павел баланд овоз билан.

— Фабрика жамияти хайрия эмас!— деди директор.— Буюраман: дарҳол ҳамма ишга киришин!

Шу гапни айтиб бўлгач, темир-терсақларни оёғи билан секин-секин пайпаслаб, ҳеч кимга қарамасдан пастга туша бошлади. Оломон норози бўлиб, гала-говур кўтарди.

— Хўш?— деб сўради директор тўхтаб.

Ҳамма жим бўлди, лекин қаёқдандир якка бир овоз чиқди:

— Ўзинг ишла!

— Агарда ўн беш минут ичида ишга тушмасаларинг, ҳаммангизга штраф ёздираман!— деди директор бурро-бурро қилиб.

У яна одамларни оралаб кетди, лекин бу гал унинг кетидан баттар ғала-ғовур кўтарилди, қораси кўздан йироқлашган сари авж ола борди.

— Бунга гап уқтириб бўпмиз!

— Ҳаққу ҳуқуқингни бир пулга олмайди! Эҳ, пешонамиз қурсин!

Одамлар ўшқира-ўшқира Павелга юзланишди:

— Ҳой, закунчи, энди нима қиламиз?

— Шунча гапирган гапингни у келиб бир пул қилди кетди-ку!

— Ҳой, Власов, энди нима қилдик?

Шовқин-сурон авж олгандан кейин Павел деди:

— Менинг таклифим шу, ўртоқлар: бир тийин тўғрисидаги буйруғини бекор қилмагунча ишга тушмаймиз...

Оломон қизишиб, ғудранишди.

— Аҳмоқни топибсан!

— Иш ташлайликми?

— Бир тийин учун-а?

— Хўп, иш ҳам ташладик? Кейин нима бўлади?

— Нима бўларди! Ҳаммамизни ҳайдаб юборади-да!

— Ҳаммани ҳайдаса ишни ким қилади?

— Ишлайдиганлар топилади!

— Хоинларми?

XIII

Павел пастга тушиб, онаси ёнида тўхтади.

Ҳамма бир-бири билан гап талашар, безовта бўлиб қичқиришар, хуллас, шовқин-сурон кўтарилган эди.

— Булар иш ташлаб бўпти!— деди Рибий Павелнинг олдига келиб.— Бу халқ очкўз бўлса ҳам, лекин ўлгудай қўрқоқ! Кўп деганда сенинг таклифингга уч юз киши қўшилади холос! Бунақа ахлатни бир панишаха билан кўтариб бўлмайди.

Павел индамай туриб қолди. Унинг кўз ўнгиди оломоннинг улкан қора юзи тебраниб талабчаплик билан унинг кўзига термиларди. Павелнинг юраги гуп-гуп ура бошлади. Назарида гўё унинг сўзлари, қақраб ётган ерга

битта-яримта томган ёмгир томчилари каби, одамлар орасида ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетаётгандай туюлди.

У таъби хира бўлиб, ҳориб-чарчаб уйга кетди. Орқасидан онаси билан Сизов, ёнида эса Рибин борар ва ҳадеб Павелнинг қулоғига гингилларди.

— Яхши гапирасану, лекин гапинг юракларга бориб етмайди-да! Юракнинг энг чуқур жойига чўғ ташлаш керак. Одамларни ақлу идрок билан қўлга олиб бўлмайди. Кошки улар бунақа гапга тушунса...

Сизов онага қараб деди:

— Биздақа кекса одамлар, Ниловна, энди гўр ғамини еса ҳам бўлади! Янги одамлар чиқяпти. Биз ҳам яшабмиз-да, шу дунёда! Бутун умримиз эмаклаб, кўринганга етти букилиб салом берип билан ўтди. Эндиги одамлар ё биздан кўра эслироқ, ё биздан ҳам подопроқ, ишқилиб бизга ўхшамайди. Мана, ёшларни ўз кўзимиз билан кўрсак: директор билан ади-бади қилипти-я!.. Тавба! Омон бўл, болам, Павел Михайлов, одамлар учун жон куйдир-гапингга жуда хурсандман, болам! Худо мадад қилса, болам, аҳтимол, бир йўл топиб берарсан, худо ёр бўлсин! Чол кетди.

— Ҳа, ўла беринглар!— деди ғудирлаб унинг кетидан Рибин.— Сизлар ҳали ҳам одам эмассизлар, лойсизлар, ёрилган ерга чаплайдиган лойсизлар! Кўрдингми, Павел, сени вакил қилиб сайлаймиз деб бақирганлар ким экан? Сени социалист, иш бузуқи деб юрганлар, ҳа! Шу баҳона билан буни ишдан ҳайдашади-ю, биз қутуламиз дейишади улар!

— Улар ҳам ўзларича ҳақли!— деди Павел.

— Ундай бўлса ўз шеригини бурда-бурда қилган бўри ҳам ҳақли экан-да...

Рибиннинг қош-қовоғи осилган, овози қалтирар эди.

— Одамлар қуруқ гапга ишонишмайди, азоб чекиш, ҳар бир сўзни қон билан ювиш керак...

Кун бўйи Павел ғамгин ва алланечук безовта бўлиб юрди. Кўзлари ўтдай ёнар ва алланарсани қидираётгандай жавдираб турар эди. Она ўғлининг бу аҳволини кўриб, аҳтиётлик билан сўради:

— Болам, нима бўлди сенга?

— Бошим оғрияпти,— деди Павел ўйчанлик билан.

— Ётгин бўлмаса, доктор чақирай...

У опасига бир қаради ва шошиб-пишиб:

— Йўқ, керакмас!— деди.

Кейин бирдангга аста гапира бошлади:

— Ҳамма гап шундаки, мен ҳали ёш ва тажрибасиз-

ман! Сўзларимга халойиқ ишонмади, мен кўрсатган ҳақ йўлга юрмади. Демак, ҳақ йўлни англатишга ярамадим мен!.. Шуниси алам қилаётибди менга!

Она ўғлининг қайғули юзига қараб, уни юпатмоқчи бўлди ва секингина деди:

— Сабр қил, болам! Бугун англамаган бўлса, эрта англайди...

— Англаши керак!— деди Павел.

— Мана, ҳатто мен сенинг ҳақиқатингга тушуниб турибман...

— Сен бебаҳо одамсан, она...— деди Павел онасига яқинлашиб ва бирданига юзини ўгирди.

Бу мулоим сўзлардан эриган она бир сесканиб олди-да, гўё ўғлининг навозишларини қалбида эҳтиёт қилаётгандай, қўлини кўксига қўйиб чиқиб кетди.

Кечаси она ухлаб, Павел тўшакда китоб ўқиб ётганда жандармлар келишди, ҳовли борми, том борми — ҳамма ёқни жаҳл билан ағдар-тўнтар қилишди. Ранги заҳил офицер, бу сафар ҳам ўтган сафаргидай масхараомуз сўзлар ишлатиб ва ўз масхарасидан ўзи ҳузур қилиб, қаттиқроқ жиғига тегишга уринди. Она ўғлининг юзидан кўзини олмасдан, бир бурчакда жимгина ўтирарди. Павел ҳаяжонини билдирмасликка тиришар, лекин офицер кулган вақтида унинг бармоқлари алланечук қимирлаб кетарди, ўғли жандармга жавоб қайтаролмагани учун қийналаётганини, заҳарли ҳазилларини кўтариш унга оғирлик қилаётганини она сезарди. Она энди ўтган галдаги сингари қўрқмас, шпор таққан бу тунги меҳмонларга нисбатан кўпроқ адоват сезар, шу адоват унинг қалбидаги кўрқувни босиб тушарди.

Павел бир амаллаб онасининг қулоғига:

— Мен олиб кетишади...— деб пичирлади.

Она бошини қуйи солиб:

— Биляпман...— деди.

Она билардики, шу бугун ишчиларга гапирган гаплари учун ўғлини қамашади. Лекин Павелнинг гапларига ҳамма қўшилди, шунинг учун ҳам ҳамма унинг ёнини олади, демак, қамоқда узоқ ётмайди, деган мулоҳазалар билан ўзига-ўзи тасалли берарди...

Она ўғлини қучоқлаб ўпгиси ва йиғлагиси келар, бироқ ҳалиги заҳил офицер кўзларини қисиб қараб тургани учун бунга юраги ботинолмас эди. Офицернинг лаблари учар, мўйловлари қимирлар ва онага шундай туюлардики, гўё бу одам унинг йиғламоғини, ялиниб-ёлвормоғини кутар эди. Бутун кучини йиғиб, гапни камроқ қилишга ги-

рашиб, ўғлининг қўлини қисди ва дамни тўхтатиб туриб, шошилмасдан, паст бир овоз билан:

— Хайр энди, болам. Керакли нарсаларингни олдингми? — деди она.

— Ҳа, олдим. Хафа бўлма..

— Худого топширдим сени..

Ўғлини олиб чиқиб кетганларидан кейин она скамейкага ўтирди ва кўзини юмиб, секингина инграб йиғлади. У марҳум эрига ўхшаб, деворга тиралиб, бошини орқага ташлаб, муштипарлигига, ғарибу бенаволигига кўп йиғлади ва шу йиғи билан ғаму аламдан тўлиб-тошган орзуда кўнглини бўшатди. Унинг кўз ўнгидан ранги заҳил, мўйлови сийрак офицернинг ҳузур қилиб қараб турган қисик кўзлари доғ сингари сира кетмасди. Ҳақиқат излагани учун ўғлини она бағридан тортиб олиб кетган кишиларга нисбатан кўксиди пайдо бўлган ғазаб ва нафрат туйғулари қоп-қора тутундай буруқсаб, осмони фалакка чиқмоқда эди.

Ҳаво совуқ, ёмғир деразаларни чертарди, қоронғи тунда кўзсиз, бети лагандай ва қип-қизил, қўллари узун-узун аллақандай сур ранг гавдалар уй атрофида айланиб, бир нарсани пойлаб юргандай туюларди. Улар мана шу хилда айланиб юаркан, шпорлари эшитилар-эшитилмас жипринглар эди.

«Қани энди мени ҳам олиб кетсалар», деб ўйлади она.

Гудок қичқириб, одамларни ишга чақирди. Унинг бугунги товуши бўғиқ, паст ва қалтироқдай эди. Эшик ғийқ этиб очилди-ю, Рибин кпрди. У онанинг қаршисига келиб тўхтади ва соқолларидаги ёмғир томчиларини кафти билан артаркан:

— Олиб кетишдимми? — деб сўради.

Она бир оҳ чеккач:

— Ҳа, олиб кетишди, лаънатилар! — деди.

— Ишлар шунақа дегин! — деди Рибин илжайиб. — Менинг уйимни ҳам тинтув қилишди, ҳа! Тоза сўкишди.. Лекин қаттиқ теккаларни йўқ. Демак, Павелни олиб кетишибди-да! Директор мўйлов қилди, жандарм югурди, шу билан бутун бошлиқ бир одам йўқ бўлди-қолди! Улар бир-бирининг тилига жуда яхши тушунади. Бир халқни соғса, иккинчиси шохидан ушлаб туради.

Она ўрпидан тураркан:

— Павелни ҳимоя қилсаларинг бўларди! Ахир у сизлар туфайли шу кунларга йўлиқди-ку! — деди.

— Ким ҳимоя қилсин? — сўради Рибин.

— Ҳаммаларинг!

— Оҳо, чучварани хом сапабсан... Бу тушингни сувга айт!

У томдан тараша тушгандай сўзлари билан онапинг бутун умидини барбод бериб, одатдагича, гурс-гурс қадам ташлаб, илжайиб чиқди кетди.

«Борди-ю, болампн урсалар, қийнасалар?..»

Она ўглини гавдаси эзилган, қонга бўялган, мажруҳ ҳолда тасаввур қилди ва юрагини ваҳима босиб, нафаси қисилди. Кўз очиб қарашга тоқати қолмади.

У печкани ҳам ёқмади, овқат ҳам пиширмади, чой ҳам ичмади, фақат тун бир маҳалга етганда бир бурда нон еди. Ухламоқчи бўлиб тўшагига кирганда ўз ҳаётида ҳеч қачон бундай ёлғиз бўлмаганини сизди. Сўнгги йилларда у ҳамиша алланечук муҳим, яхши бир нарсанинг умидида яшашга ўрганган эди. Унинг атрофини ҳамма вақт шўх ва чаққон ёшлар ўраб олган, кўз олдида доим шу ваҳимали, лекин яхши ҳаётнинг ижодкори бўлган ўглипинг сипо қиёфаси турар эди. Мана энди у кетди-ю, ҳаммаёқ бўм-бўш бўлди қолди.

XIV

Ўша кунги кун ва уйқусиз кеча имиллаб ўтди, эртанги кун эса, ундан ҳам баттар имиллаб зўрга ўтди. Она бирон киши келармикин, деб эшикка термилиб ўтирди, лекин ҳеч ким келмади. Кеч кирди. Тун бўлди. Муздай ёмғир деворларга шитирлаб урилар, мўридан ўкирган овоз келар, пол остида аллапарса гимирсинарди. Бўғотлардан чакка томар унинг мунгли товуши соатнинг чиқ-чиқи билан жўр бўларди. Бутун уй секингина қимирлаётгандай, теварак-атрофдаги ҳамма нарса кераксиз ва ғаму апдуддан ўлик ҳолатга айланаётгандай туюларди.

Биров деразани секингина бир-икки марта чертди... Она бунақа чертишларга ўрганиб қолган, шунинг учун қўрқмасди, лекин бу дафъа кўкракка келиб теккан шодлик ништари уни бир сескантириб юборди. Ноаниқ бир умид уни оёққа турғизди, елкасига рўмолини ташлаб, эшикни очди...

Самойлов кирди. Унинг кетидан, юзини пальто ёқаси билан тўсиб олган, шапкасини бостириб кийган яна бир киши кирди.

Самойлов одатдагисидан кўра кўпроқ ташвишланган ва тумтайган ҳолда салом бермасдан:

— Уйқунгиздан безовта қилдикми?— деб сўради.

— Ухлаганим йўқ эди!— деб жавоб берди она ва нимага келдийкин, деб индамасдан уларга қаради.

Самойловнинг йўлдоши ҳансираб шапкасини олди ва калта бармоқли ялпоқ кафтини онага узатиб, эски қадрдондай деди:

— Омонмисиз, энажон! Тапимадингизми?

— Э, сизмисиз, Егор Иванович?— деди Власова худди тўсатдан бир нарсасга суюниб кетгандай.

— Ҳа, ўзимман,— деб жавоб қилди-да, поппикига ўхшаш узун сочли бошини эгди. Унинг лўппи юзлари беғараз кулиб турар, кичкина кул ранг кўзлари онанинг юзига мулойим боқарди. У самовардай юм-юмалоқ, бўйи паст, бўйини йўғон, қўли калта эди. Унинг юзи ялтирар, пишиллаб нафас олар ва кўкрагида доим алланарса қулқуллаб ва хириллаб турар эди...

— Уйга киринглар, ҳозир кийиниб чиқаман!— деди она.

— Сизга жиндай ишимиз бор эди!— деди Самойлов ташвишли оҳангда ер остидан онага қараб.

Егор Иванович уйга кирди ва ўша ердан онага гапира бошлади:

— Ўзингизга маълум ва машҳур бўлмиш Иван Николаевич шу бугун эрталаб қамоқдан чиқди, азиз энажон...

— Э, у киши ҳам ўша ердаями?— деб сўради она.

— Ҳа, икки ой ўн бир кун ётиб чиқди. Хохолни кўрибди, сизга салом деб юборибди, Павелни ҳам кўрибди, у ҳам салом дебди. Онамга бориб айтишлар, дебди, хавотир олмасин, бизга ўхшаган одамлар учун бирдан-бир дам оладиган жой шу қамоқхона, чунки ғамхўр бошлиқларимиз ўйлаб топган тартиб шу, дебди. Сўнгра, энажон, мен дарҳол иш бошлашим лозим. Кеча кечқурун қанча одамни тутиб кетганларидан хабарингиз борми?

— Йўқ. Пашадан бўлак яна кимни олиб кетишибди?— деб сўради она.

Егор Иванович онанинг сўзини оғзидан олиб олиб, бо-сиқлик билан деди:

— Пашангиз қирқ тўққизинчи! Катталаримиз яна бирор ўн кишини олиб кетинса керак. Мана бу кишини ҳам...

— Ҳа, мени ҳам!— деди Самойлов қовоғини очмай.

Бу хабарни эшитгач Власованинг кўнгли сал жойинга тушгандай бўлди...

«Ўзи ёлғиз эмас экан!» деган фикр лип этиб онанинг миёсидан ўтди.

Она кийиниб бўлгач, уйга кирди ва меҳмонларга дадил жўлмайиб қўйди.

— Бунча одамни бирдап қамаган бўлса, балким тезроқ чиқариб юборишар...

— Албатта!— деди Егор Иванович.— Агар уларнинг шу ҳолвайтарига жиндаккина туз ташлашга муваффақ бўлсак, тоза ўйнатган бўлар эдик. Масала шундай: агар биз ҳозир фабрикада варақаларимизни тарқатмай қўйсак, жандармалар бунга дарров аҳамият беришадн ва бутун айбни Павелга ва у билан бирга қамалган ўртоқларимизга тўнкашади.

— Вой, пафасингизни совуқ қилманг!— деб қичқириб юборди она ўти ёрилаёзиб.

— Мана ўзингиз ўйлаб кўринг,— деди Егор Иванович мулоиймлиқ билан.— Баъзида жандармларнинг калласи ҳам ишлайди. Павел борлигида китобчалар ва варақалар ҳам пайдо бўлиб турарди. Павел йўқ бўлиши билан китобчалар ҳам, варақалар ҳам йўқ бўлди. Демак, китобларни тарқатадиган ўша экан-да, хўш, деб туриб олишса-чи? Шундай бўлгандан кейин уларнинг ҳаммасини қийноққа ола бошлайди... Бу жандармлар одамларни азоблашга шундай устакн, уларнинг қўллари теккан кишининг фақат суяги қолади.

— Энди тушундим,— деди она мунғайиб.— Э, худо-йим! Энди нима қилдик?

Ошхонадап Самойловнинг товуши эшитилди:

— Деярли ҳаммани ушлаб кетишди, лаънатилар!.. Энди биз бу ишни илгаригидай давом эттиришимиз керак, фақат бошланган ишни ора йўлда қолдирмаслик учунгина эмас, балки ўртоқларимизни қутқариш учун ҳам давом эттиришимиз керак.

— Кўмаклашадиган одамимиз йўқ,— деди Егор жўлмайиб.— Жуда кўп яхши китобчаларимиз бор, ўзим ўз қўлим билан тайёрлаганман. Аммо қандай қилиб фабрикага олиб кириш иложини тополмаётибман — одам йўқ, одам!

Она булар бир нима сўрамоқчи ё ниманидир илтимос қилмоқчи бўлаётганларини сезиб, дарҳол сўради:

— Хўп, нима қиламиз? Қандай қиламиз?

Самойлов эшик олдида тўхтаб, деди:

— Сиз, Пелагея Ниловна, Корсунова деган чайқовчи хотин билан қалайсиз? Танишимсиз?

— Ҳа, танишман, нимайди?

— Бир гаплашиб кўрмайсизми, балки варақаларни фабрикага олиб киришни ўша эплар!

— Вой, қўйинг! Жуда оғзи бўш хотин, бўлмайди! Бу

ишни мен қилаётганимни, бу нарса шу уйдан чиқаётганини билиб қолса... Йў-йўқ, бўлмайди!

Она тўсатдан бошига янги бир фикр келиб, секингина деди:

— Сиз менга беринг. Ўзимга беринг! Ўзим эплайман, ўзим йўл топаман. Ўша Марьянинг олдида бориб, мени ёрдамчи қилиб ол дейман. Менга ҳам нон керак, иш керакку ахир! Ўзим фабрикага овқат ташийдиган бўламан! Ана шунда амаллайман!

Она қўлини кўксига қўйиб, шошила-шошила, ҳамма ишни ўзи яхшилаб, ҳеч кимга билдирмасдан бажаражанингни англатар ва ҳаммани ишонтирмоққа тиришарди. Ниҳоят, таптана билан хитоб қилди:

— Боплаймиз! Павел ўзи йўқ бўлса ҳам унинг қўли қамоқдан туриб ишлаётганини кўрсатиб қўямиз!

Учовига ҳам жон кирди. Егор қўлини бир-бирига қаттиқ ишқаб, кулимсраб гапга тушди:

— Жуда яхши ўйлаб топдингиз, онажон! Бу иш нақадар соз бўлганини сиз тасаввур қилолмайсиз! Жуда ажойиб иш бўлади!

— Агар шу иш амалга ошса, қамоқхонада ҳам худди ўз уйимда ўтиргандай баҳузур ўтирар эдим!— деб қўйди Самойлов қўлларини ишқаб.

— Кам бўлманг, онажон!— деди Егор хирллаб.

Она кулимсраб қўйди. У шу нарсани аниқ билдики, агар ҳозир фабрикада яна варақалар тарқалса, бошлиқлар, варақа тарқатган унинг ўғли эмас экан, деб ўйлашга мажбур бўладилар. Шу вазифани бажариш қўлидан келишини ўйлаб, она севинчдан ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди.

— Павел билан кўришгани борганингизда, онаси олижаноб аёл эканини айтиб қўйинг,— деди Егор.

— Мен сиздан олдинроқ кўрсам керак!— деди Самойлов истеҳзо билан.

— Сиз унга шундай денг: мен нимаппи керак бўлса ҳаммасини қиламан. Хотиржам бўлсин!— деди она.

— Бу кишини қамамасалар-чи?— деб сўради Егор Самойловга ишора қилиб.

— Хайр, майли! Натори!

Иккаласи хахолаб кулди. Она қалтис гапириб қўйганидан изза тортиб, жилмайди:

— Ҳар кимнинг кўзига ўзиники кўринаркан-да!— деб қўйди она ерга қараб.

— Бу турган гап,— деди Егор.— Аммо Павелдан хавотир бўлманг, ташвиш тортманг. Қамоқдан яна ҳам пишиқ-

роқ бўлиб чиқади. У ерда дам оласан, ўқийсан киши, ташқарида юрганда биз бечораларнинг бунақа ишларга қўлимиз тегадими? Мана, мен ўзимни олайин, уч марта ётиб чиқдим. Ҳар тушганимда унча роҳат қилиб ётмасам ҳам, ҳар ҳолда миям дам оларди.

— Нафас олишингиз жуда огир!— деди она соддадил Егорга меҳрибонона қараб.

— Бунинг айрим сабаблари бор!— деди Егор бармоғини юқори кўтариб.— Демак, маслаҳат шу, энажон! Керак-ли материалларни эртагаёқ сизга етказиб берамиз, асрлар давом қилиб келаётган зулматни кесадиган арра эртадан бошлаб яна ишга тушади. Яшасин сўз озодлиги, яшасин она қалби! Ҳозирча хайр!

— Хайр, кўришгунча!— деди Самойлов онанинг қўлини маҳкам қисиб.— Мен бечора ўз онамга бунақа масалалар тўғрисида огиз ҳам очолмайман.

Она унинг кўпгилни кўтармоқчи бўлиб:

— Ҳамма оналар ҳам тушуниб қолар!— деб қўйди.

Улар чиқиб кетгач, она эшикни беркитди, уйнинг ўртасида тиз чўкиб, ёмғир товуши остида ибодат қила бошлади. Бутун фикру хаёли ўғли Павел туфайли танишган одамлар билан банд ҳолда, ун чиқармасдан ибодат қиларди. Бир-бирларига ниҳоят даражада яқин ва ўхшаш бу соддадил кишилар гўё она билан иконалар ўртасидан бири-кетини ўтиб тургандай эдилар...

Эрталаб она Марья Корсунованинг олдига борди.

Доим ёққа беланган ва шанғиллаб гапирадиган бу чайқовчи хотин онани хайрихоҳлик билан қарши олди.

— Диққатинг охиб ўтиргандирсан?— деб сўради Корсунова ёғли қўллари билан онанинг елкасига қоқиб.— Қўй, хафа бўлма! Обкетса, обкетинти-да! Шунга ҳам қайғуриб ўтирасанми? Бурунги замонда ўғирлик қилганларни қамашарди, энди ҳақиқат изламоқчи бўлганларни қамайдиган бўлишди. Эҳтимол, Павел биронта ножўя гап гапириб қўйгандир, аммо кўпчиликини ҳимоя қилиб гапирди, буни ҳамма билади, сен хотиржам бўл! Буни очик айтип-маса ҳам — ким яхши, ким ёмон эканини ҳамма билади! Сендан ҳол-аҳвол сўраб чиқай деб шунча ҳаракат қилмаи, қўлим ҳеч бўшамайди. Эртадан кечгача умрим овқат пишириш, обориб сотиш билан ўтса ҳам, бари бир, кафангадо бўлиб ўладиганга ўхшайман. Бу хушторларнинг дастидан ўлиб бўлдим. Шундай сўришади, шундай кемпиршади, худди оч кана дейсан-а! Пуляниг ўн сўмга етар-етмасдан дарров битта имонсиз ҳозир бўлади-ю, бор-йў-нингни шилиб кетади! Сира хотин бўлиб туғилмаслик ке-

рак экан дунёда. Бевалик... оғир. Бирортасининг этагини тутсанг... дардисар!..

— Мени ёрдамчи қилиб олсанг, деб келган эдим,— деди она унинг эзмаланаётганини бўлиб.

— Бу нима деганинг?— деб сўради Марья, сўйгра дугонасининг сўзларини эшитгач бош ирғади.

— Бўлади! Бир вақтлари эрим дастидан қочганларимда мени беркитганларинг эсимда. Кези келганда энди мен ҳам сенга бир яхшилик қилай... Аввало сенга ҳамма ёрдам бериши керак, нимага десанг, ўғлинг жамоат иши учун шу кунга тушди. Ўғлинг яхши бола, буни ҳамма бир оғиздан гапиради, ҳамма унга ачинади. Мен сенга айтсам, бу қаманлардан бошлиқларга ҳеч қандай фойда йўқ: қара, фабрикада нималар бўлаётибди? Иш чатоқ дейишяпти, айланай! Бошлиқлар у ерда ўтириб олиб, жоп жойидан ушладик, энди ҳеч нарсга қилолмайди, деб ўйлашади! Аммо лекин ўн кишига озор бериб, қайтага юзларча одамларнинг ғазабига дучор бўлишди ҳали!

Бу суҳбатнинг натижаси шу бўлдики, эртасига тушлик вақтида Власова Марьянинг икки кўза овқатини кўтариб фабрикага кирди. Марьянинг ўзи бозорга овқат сотгани кетди.

XV

Ишчилар янги савдогарни дарҳол тапишди. Баъзилари она олдига келиб, суюниб:

—Ҳа, пшга тушибсиз-ку, Ниловна!— деб маъқуллашарди.

Баъзилари, Павелни бугун-эрта қўйиб юборишади, деб онага тасалли берар, баъзи бирлари таассуф билдириши билан унинг озурда юрагини доғлар, бошқа бир хиллари эса онага ҳамдардлик изҳор этиб, директорни, жандармларни сўкар эдилар. Кампирнинг шу ҳолига севинадиган ичи қоралар ҳам бор эди. Исай Горбов деган табелчи ғазаб билан шундай деди:

— Мен губур¹ бўлсам ўғлингни дорга остирар эдим! Нега одамларни йўлдан оздиради?

Бу ғазабли пўнисадап онанинг жоп-попи чиқди. Шўрлик кампир Исайга ҳеч нарсга демасдан, унинг сепкил тошган олқиндидай юзига бир тикилди-ю, оҳ чекиб ерга қаради.

Фабрика алғов-далғов, ишчилар ҳар ер-ҳар ерда тўпла-

¹ Г у б у р — губернатор. (Тарж.)

нишиб ўзаро пичирлаб сўзлашмоқда, ташвишманд усталар у ёқдан бу ёққа югуришмоқда, баъзан сўкишлар, заҳархавдалар эшитилмоқда.

Икки полиция Самойловни ўртага солиб онанинг олди-дан ўтиб кетди; Самойлов бир қўли чўнтагида, иккинчиси билан малла ранг сочини сийпалаб борар эди.

Юзтача ишчи полицияни орқасидан сўкиб, масхара қилиб қолди.

— Гриша, айланиб келгани кетяпсанми? — деди биров Самойлов кетидан бақириб.

— Биз ишчиларнинг ҳурматимиз жойида, — деди яна бири унга қўшилиб. — Полиция қўриқлаб юради...

Сўнгра қаттиқ бир сўкиниб олди.

Кўзи ғилай новча бир ишчи ғазаб билан овозини барала қўйиб:

— Ўғриларни қамаш унча чўт бермай қолди шекилли! — деди. — Тўғри одамларни олиб кетишяпти...

— Қоронғи кечада олиб кетишса ҳам гўрғайди! — деди оломон орасидан бири. — Уялмай-нетмай купча-кундузи олиб кетишяпти бу аблаҳлар!

Полициячилар гўё ҳеч нарсани кўрмаган ва устларига ёғилиб турган хитобларни эшитмагандай, тумтайиб, тез-тез қадам ташлашарди. Рўпарадан келаётган уч киши қўлларидаги катта тунука тахтани полицияга ўқталиб:

— Пўшт, ҳой овчилар! — деб шовқин солди.

Самойлов Власованинг ёнидан ўтаркан, жилмайиб унга томон бош силкитди-да:

— Қўйишмади, занғарлар! — деди.

Она индамай, таъзим қилиб хайрлашди. Очиқ чехра билан қамоқхонага кетаётган бу ёш, софдил ва эсли йигитларга онанинг юраги ачшди: уларга нисбатан оналик меҳри қўзғалди.

Она фабрикадан қайтгач, бутун кунини Марьяннинг уйида: унинг ишларига қарашмоқ ва эзма гапларини тингламоқ билан ўтказди, ярим кечадагина ҳувиллаб қолган совуқ уйига қайтди, не қиларини билмасдан, анчагача ивирсиниб юрди. Тун яримдан оғди-ю, нега Егор Иванович ваъда қилган материалларини олиб келмади, деб жуда ташвиш тортди.

Ташқарида лайлакқор ёғмоқда. Юмшоқ қор ойнакларга келиб суйкалади-да, унсиз сирғалиб пастга тушади ва ойнакда из қолдириб, эриб кетади. Онанинг хаёли ўғлида...

Кимдир эшикни секингина тикиллатди. Она югуриб чиқиб, илгакни очди, Сашенька кирди. Она уни апчадан бери кўрмаган эди, шунинг учун биринчи қарашдаёқ бу

қизнинг ғайритабиий семцириб, тўлишиб кетганини дарҳол пайқади.

— Вой, эсон-омон бормисиз?— деди она, одам келгани ва кечанинг қолган ярмига ҳамсуҳбат топилгани учун суюниб.— Қачондан бери дарагингиз йўқ. Бироқ ёққа кетиб қолувдингизми?

— Йўқ, қамоқда эдим!— деб жавоб қилди қиз жилмайиб.— Николай Иванович билан бирга эдик. У киши эсингиздами?

— Вой, наҳот эсимдан чиқса?— деди она.— У кишининг қамоқдан чиққанини кеча Егор Иванович айтди, сиз тўғригизда ҳеч нарса эшитмовдим... Биттаси бир оғиз айтмади-я...

— Бунинг нимасини айтарди?— деди қиз. Кейин у ёқ-бу ёққа қарагач:— Егор Иванович келгунча кийиниб олмасам бўлмайди,— деди.

— Ҳамма ёгингиз буткул ҳўл бўпти...

— Мен кптоб билан варақалар олиб келдим...

— Беринг, беринг!— деди она шошиб-пишиб.

Қиз дарҳол пальто тугмаларини ечиб, устини қоқди ва ундан, дарахтдан тўкилаётган хазон сингари, бир тўда қоғоз шилдираб ерга сочилди. Она кулиб туриб уларни тўпларкан, деди:

— Боя сизни кўриб, эрга теккан экансизу, ой-кунингиз яқинлашиб қопти-да, деб ўйлабман! Вой-бўй, шунча нарсани кўтариб келдингизми! Наҳот пиёда келган бўлсангиз?

— Ҳа!— деди Сашенька. У бирпасда илгаригидай, хушқомат ва нозик-ниҳол бўлди-қолди. Она қизнинг юзлари сўлишиб, кўзлари киртайиб, атрофини қорамтир доғ босганини кўрди.

— Ҳозиргина қамоқдан чиқибсиз, дам олиш ўринга сиз...— деди она хўрсиниб ва бош чайқаб.

— Зарур бўлгандан кейин нима қиламиз!— деди қиз совуқдан сесканиб.— Қани, Павел Михайловичдан гапиринг-чи! Олиб кетаётганларида унча енгиллик қилмадимми?

Сашенька бу саволларни бераркан, онага қарамас, бошини қуйи солиб, сочларини тузатаркан, бармоқлари қалтирарди.

— Йўқ!— деди она.— У сир бой берадиган йиғитлардан эмас!

— Павел Михайловичнинг саломатлиги яхшими ўзи?— деб сўради қиз секингина.

— Ҳа, худога шукур, ҳеч қачон касал бўлгани йўқ!—

деди она.— Сиз дир-дир қалтираяпсиз. Ҳозир малина мурабболи қайноқ чой бериб, сизни иситиб қўяман.

— Яхши бўларди! Лекин сизни ташвишга солиб қўяман-да. Вақт ҳам анча бўлган. Қўйинг, мен ўзим...

Самовар қўйишга уринган она қизининг бу сўзини эшитгач:

— Шу ҳолингиз билан-а!— деб хитоб қилди.

Саша ҳам ошхонага чиқиб скамейкага ўтирди ва қўллариин бошининг орқасига қилиб:

— Ҳар ҳолда қамоқхопа одамнинг дармопини қуритиб қўяр экан. Бекорчиликдан зерикиб ўласан киши! Бекор ўтиришдан оғирроқ азоб йўқ. Қанчадан қанча иш қилиб кетаётганини била туриб, қафасдаги қушдай қамалиб ўтирсанг...

— Буларнинг ажри кимдан қайтади сизга?— деб сўради она ва бир оҳ тортиб, ўзи жавоб берди:

— Худодан қайтади, худодан! Сиз ҳам худога ишон-массиз дейман?

— Йўқ!— деб қулди қиз бош тебратиб.

Она бирданига жонланиб:

— Аммо мен бу гапингизга ишонмайман!— деди. Сўнгра кўмбирдан қорайган қўллариин тезгина фартугига артди-да, ишонч билан гапида давом этди:— Сиз дин нима эканлигини билмайсиз! Худога ишонмасдан туриб шу турмушга кўникиб бўладими?

Даҳлизда кимнингдир тапиллаб юргани ва алланима деб гудрангани эшитилди. Она чўчиб тушди, қиз эса прииб ўрнидан туриб, шошиб-пишиб пичирлади:

— Очмай туринг! Агар жандармлар бўлса, сиз мени таппмаган бўласиз!.. Мен бўлсам, адашиб сизникига кирган ва ҳушдан кетиб йиқилиб қолган бўламан, сиз мени ечиптираётганингизда бу китобларни топган бўласиз. Уқтингизми?

— Вой, айлапай, нима кераги бор?— деб сўради она меҳрибонлик билан.

— Шошманг!— деди Сашенька қулоқ солиб.— Ёгор шекилли.

Бу Ёгор эди, унинг ҳамма ёғи ивигап, азбаройи чарчаганидан ҳансираб пафас оларди.

— Оҳо! Самовар тайёр-ку!— деди у.— Маizza қилар эканмиз, энажон! Ие, аллақачон келибсиз-ку. Сашенька!

У кичкинагина ошхонани хирқироқ товуш билан тўлдириб, зил пальтосини аста ечаркан, давом этди.

— Бошлиқларнинг энг ёмон кўрадиган қизи мана шу, энажон! Турма назоратчиси бир нарсa деб хафа қилган

экан, тўппа-тўғри унга «агарда мендан узр сўрамасанг, ўзимни очдан ўлдираман!» дебди ва шу билан саккиз кун овқат емай, ўлаёзибди. Чакки эмас-а? Менинг қорнимга нима дейсиз?

У жавраб-жавраб, осилиб кетган қорини калта қўллари билан ушлаб, ичкари уйга ўтди ва эшикни беркиртиб олиб, яна бир нималар деб жаврайверди.

— Ростдан ҳам саккиз кун ҳеч нарса емадингизми? — деб сўради она ҳайрон бўлиб қиздан.

— Мендан узр сўраши керак эди у! — деди қиз совуқдап сесканиб. Унинг совуққонлиги ва қатъияти онанинг кўнглида таънага ўхшаган аллақандай бир нарса уйғотди.

«Буни қаранг-а...» — деди она ичида ва яна сўради:

— Ўлиб қолсангиз нима бўларди?

— Шундай бўлиши ҳам мумкин эди! — деб қўйди қиз оҳистагина. — Лекин ҳар ҳолда узр сўради. Инсон биров хафа қилганини, ҳақорат этганини ҳеч қачон кечирмаслиги керак...

— Бу гапингиз дуруст, — деди она секингина. — Аммо биз бечора аёлларнинг бутун умри ҳақорат эшитиш билан ўтади...

— Қоринни бўшатиб олдик! — деди Егор эшикни очиб. — Самовар қайнадими? Рухсат этинг, олиб кирай...

У самоварни кўтариб, гапира-гапира олиб кирди:

— Отам раҳматлик, ҳар кун, кам деганда, йигирма стакан чой ичарди, шунинг учун ҳам шу ёруғ дунёда дард кўрмасдан етмиш уч йилгина умр кўрди. Оғирлиги ниҳоятп саккиз пудгина, ўзи Воскресенский қишлоғида дьячок¹ эди...

— Ие, сиз ҳали падар Иваннинг ўғлимисиз?

— Шундай. Сиз у кишини қаёқдан танийсиз?

— Меп ҳам Воскресенскийданман!..

— Ҳамқишлоқман деиғ! Кимнинг қизи бўласиз?

— Қўшиниғиз Серегинининг қизи бўламан.

— Нил чўлоқнинг қизимисиз? Мен у одамни танийман, бир печа марта қулогимдан бураб урган эди.

Улар рўпара ўтириб, бир-бирларига саволлар берар ва кулишарди. Сашенька бўлса жилмайиб буларга қарар ва чой дамлар эди. Идишларнинг шиқирлаши онани кечмишдан ҳозирга қайтарди.

— Вой ўлай, мени кечиринг, эзмалигим қурсин. Ҳамқишлоғимни кўриб, жудаям суюниб кетганимда...

— Ўзимча дастёрлик қилаётганим учун меп сиздан узр

¹ Православ черковида энг кичик лавозимдаги руҳоний. (Тарж.)

сўрашим керак,— деди қиз.— Соат ўн бир бўлиб қолди, узоқ йўлга кетадиган одамман...

Она ҳайрон бўлиб сўради:

— Қаерга кетасиз? Шаҳаргами?

— Ҳа, шаҳарга.

— Вой. ўлай! Ҳамма ёқ лой, қоп-қоронғи бўлса, чарчаган бўлсангиз! Шу ерда қола беринг! Егор Иванович ошхонада ётади, биз иккаламиз бу ерда...

— Йўқ, кетмасам бўлмайди!— деди қиз.

— Ҳа, ҳамқишлоқ, қизчанинг бу ердан кетиши маъқулроқ, уни ҳамма танийди. Эртага эрталаб битта-яримтаси кўчада кўриб қолса яхши бўлмайди!— деди Егор.

— Вой, бу қандай бўлди? Ўзи ёлғиз кетадими?

— Кетаверади!— деди Егор жилмайиб.

Қиз ўзига чой қуйди, бир бурда қора нондан олиб бетига туз сеппди ва ўйчанлик билан онага тикилиб, ёмоққа бошлади.

— Кечаси қандай қилиб қўрқмасдан юрасан? Сиз ҳам, Наташа ҳам шунақа! Менга қолса боролмасдим: қўрқаман!— деди она.

— Бу ҳам қўрқади!— деди Егор.— Қўрқасиз-а, Саша?

— Албатта!— деди қиз.

Она аввал қизга, кейин Егорга қаради ва секпигина хитоб қилди:

— Ҳаммангиз ҳам... шу қадар жиддийсизки!..

Чойни ичиб бўлгач, Саша индамасдан Егорнинг қўлини сиқди ва ошхонага чиқиб кетди, она ҳам уни узатиб кетидан чиқди.

Ошхонада Сашенька:

— Павел Михайловични кўрсангиз, албатта мендан салом денг!— деди.

Эшик қабзасини ушлаб, энди чиқмоқчи бўлаётганида бирдан қайрилиб қаради ва секпигина:

— Сизни ўпсам майлими?— деб сўради Сашенька.

Она қизни индамасдан бағрига босди ва чўлп-чўлп ўпди.

— Раҳмат!— деди қиз секпигина, кейин бош прғаб чиқиб кетди. Она уйга қайтиб кпргач, юрагини ваҳима босиб, деразадан ташқарига қаради. Ташқари қоп-қоронғи, ҳамон лайлакқор ёғмоқда эди.

— Прозоровлар эсингиздами?— деб сўради Егор.

У оёғини кериб ўтирганича зўр бериб чой пуфларди. Юзи терлаб қизарган, ўзи мамнун эди.

— Ҳа, эсимда!— деб ўйлаб жавоб берди она ва ёни билан юриб стол олдига келди, ўрнига ўтирди ва ғамгин

кўзларини Егорга тикиб деди:— Бай-бай-бай! Бечора Сашенька! Қандай қилиб етиб олади шўрлик?

— Ҳа, чарчаб қолади!— деди Егор ҳам.— Бечора қизни турма эзиб ташлабди, илгари жуда бардам эли. Буving устига, ота-онаси жуда эрка қилиб ўстирган... Ўпкаси лат еганга ўхшайди...

— Кимнинг қизи ўзи?— деди она секин.

— Бир помещикнинг қизи. Айтишича, отаси уччига чиққан муттаҳамлардан эмиш. Улар уйлапишмоқчи, хабарингиз борми, энажон?

— Кимлар?

— Саша билан Павел... Лекин бу пият ҳеч юзага чиқмаяпти. Павел озод бўлганда бу қамалади, бу озод бўлганда Павел...

— Бу гаплардан мен беҳабарман,— деди она бир оз жим қолгач.— Паша ўзи тўғрисида сира гапирмайди...

Она қизга энди яна ҳам кўпроқ ачинди, шунинг учун худди меҳмондан ўпкалагандай бўлиб:

— Сиз узатиб қўйсангиз бўларди!— деди.

— Бўлмайди!— деди Егор лоқайдлик билан.— Бу ерда бир дунё иш бор, эрталабдан кечгача минг ёққа чопишм керак. Юраги касал одамга ҳазил эмас...

Она ҳали Егордан эшитган гап тўғрисида ўйларкан:

— Ўзи яхши қиз,— дея мужмал гўдраниб қўйди, бу гапни ўғлидан эшитмай, бошқа бировдан эшитгани кампирга қаттиқ тегди-да, лабини маҳкам қимтиб, қовоғини солди.

— Ҳа, яхши қиз!— деди Егор бош иргаб,— мен ҳам пайқаб ўтирибман. Қизга ачинайсиз. Қўйинг, ачинманг. Биз исёнчиларнинг ҳаммамизга ачпиа берсангиз кўнглингиздан кўнгли қолмайди. Гапнинг рости, ҳаммамизнинг ҳам турмушимиз оғир. Яқинда бир ўртоғим сургундан қайтиб келди. У одам Нижний шаҳри орқали ўтганда хотини билан боласи уни Смоленскда кутишибди. Смоленскка етиб келгунча уларни Москва турмасига қамаб қўйишибди. Энди Сибирга сургун бўлиш навбати хотинига келди. Менинг ҳам жуда олжақаб хотиним бор эди, шу хилда ўтган бош йиллик умр гўрга тикди...

У бир ҳўплашда бир стакан чойни ичди-ю, гапида давом этди. Қамокда ётган ва сургунда юрган йилларини бирма-бир санаб, ҳар хил кулфатлар, қамоқхоналарда одамлар қандай калтакланиши, Сибирда бўлган очарчилик тўғрисида гапириб берди. Она унга қараб, сўзларига қулоқ бериб ўтираркан, бу одам азоб-уқубат ва ҳақоратга

тўла бўлган ҳаётини шу қадар совуққонлик билан ҳикоя қилиб беришига ҳайрон қолди...

— Қани, ишдан гаплашайлик!— деди Егор.

Унинг товуши ўзгарди, юзи жиддий тус олди. У онадан қандай қилиб китоб ва варақаларни фабрикага олиб киришини сўрай бошлади. Она эса, ҳар хил икир-чикирларни Егорнинг бу қадар батафсил билганига ҳайрон бўлди.

Бу гапни пухталаб олгач, улар яна ўз қишлоқларини эслашди; Егор тегишар, она бўлса хаёлан ўтмишда кезиб юрарди. Ўтмиш эса, кўзига ғалати ботқоқликка ўхшар, унда бир хилдаги пушталар, титраб-қақшаб турган ингичка сувтоллар, пастак-пастак арчалар, пушталар орасида адашиб қолган яккам-дуккам қайинлар кўринарди. Қайинлар жуда секин ўсар ва билқиллаб турган ботқоқ устида беш йил яшар-яшамас қулаб тушар ва чириб йўқ бўларди. Она шу манзараларни хаёлан томоша қиларкан, алланимага ниҳоят даражада ачинарди. Унинг қаринисида зўр продали қизнинг сиймоси турар ва бу қиз шу топда, лайлакқор остида ёлғиз ўзи ҳорғин кетиб борарди. Ўғли бўлса, қамоқхонада. Балки у ҳали ухламагандир, ўйлаб ўтиргандир... Лекин онасини ўйламайди, ҳозир унинг онасидан ҳам яқинроқ кишиси бор... Бир тўда чигал ва оғир ўйлар онага томон ўрмалади ва унинг кўкрагини маҳкам чангаллади.

Егор кулимсираб:

— Сиз ҳам чарчадингиз, эпажон! Қани, ётайлик энди!— деб қолди.

Она Егорга хайрли тун тилади ва қалби мужмал ўй-хаёллارга тўла, ёни билан юриб, секин ошхонага чиқди.

Эрталаб понушта чоғида Егор ундан сўради:

— Башарти қўлга тушиб қолгансизу, динга қарши бу китобларни қаердан олдинг, деб сўрасалар нима жавоб қиласиз?

— Бу сизларнинг ишларинг эмас дейман!— деди она.

— Бу билан қутулмайсиз-да!— деди Егор.— Улар бу иш фақат ўшаларнинг иши эканлигига амин! Шундай бўлгандан кейин уларнинг қўлидан осонликча қутулиб бўлмайди!

— Чурқ этмай тура бераман!

— Унда сизни қамашади!

— Ҳа, майли, қамаса қамай берсин! Шунга яраганимга ҳам шукур қиламан,— деди она хўрсиниб.— Мени нима қилишарди? Бошларига урармиди? Қийноққа солишмайдми дейишади-ку...

— Ҳмм!— деди Егор онага қараб.— Қийноққа солишмайди, лекин яхши одам ўзини эҳтиёт қилиши керак...

— Сизлардан бу нарсани ўрганиш қийин!— деди она жилмайиб.

Егор бир оз жим қолгач, уйни бир-икки айланди, сўнг-ра онага қараб деди:

— Қийин, ҳамқишлоқ, жуда қийин! Сизга қийин бўлишини сезяпман!

— Ҳаммага ҳам қийин!— деди она қўл силтаб.— Эҳтимол, бу ишнинг моҳиятига тушунган кишиларга бир оз енгилдир... Лекин яхши одамлар пимани истаганини бориб-бориб мен ҳам тушунаяпман...

— Модомики шунга тушуяётган бўлсангиз, энажон, ўша яхши одамларнинг ҳаммасига сиз даркор одамсиз, ҳаммасига,— деди Егор жиддий тарзда.

Она унга қараб, идамасдан жилмайиб қўйди.

Чошгоҳда она шошмасдан, китобларни пальтоси ости-дан кўкрагига яхшилаб жойлади, бу ишни шу қадар ажирлик ва чаққонлик билан қилдики, Егор завқ билан:

— Бир челақ пиво ичиб олган немис таъбири билан айтганда: «Зер гут!»¹— деб қўйди.— Сиз китобни шундай бошлаб жойладингизки, энажон, сира ўзгарганингиз йўқ: ўша баланд бўйли, ўрта ёшли меҳрибон хотинсиз, бу ташаббусингизга худо ва азизу авлиёлар ёр бўлсин.

Ярим соатдан сўнг она, юкининг оғирлигидан букча-йиб, ҳеч ҳадикспирамай, баҳузур фабрика дарвозаси олди-га бориб турди. Икки қоровул, ишчиларнинг масхара қилиб кўлишларидан дарғазаб бўлиб, фабрикага кираётганларнинг ҳаммасини қўполлик билан тимискилаб ўтказар ва улар билан сўқшар эди. Чеккароқда яна бир полиция билан оёқлари ингичка, юзлари лавлагидай қип-қизил ва кўзлари бежо бир одам турар эди. Она обкашни у елкаси-дан бу елкасига оларкан, бу одамнинг жосуслигини сезиб, кўз қири билан уни кузатди.

Шапкасини орқага суриб кийган баланд бўйли, жипга-лак сочли бир йиғит тимирскилаётган қоровулларга қараб:

— Ҳой, шоввозлар, бошимни тиштинглар-да, чўнтагим-ни нега тинтасизлар!— деб қичқирди.

Қоровуллардан бири:

— Бошингга битдан бошқа нима бўларди...— деди.

— Сизларнинг қўлларингдан келадигани ҳам бит ков-лаш-да!— деди ишчи.

¹ Жуда мазза! Жуда соз! (Нем.)

Жосус уни бошдан-оёқ кўздан кечиргач, ерга тупурди.

— Мени ўтказиб юборсаларинг бўларди. Шунча юк билан турибман, белларим қотиб кетди!— деди она.

— Ўта бер, ўта бер! Буниси ҳам ақл ўргатади...— деди қоровул жони чиқиб.

Она овқат сотадиган жойга борди, хумчаларини ерга қўйди ва юзидан терларини артаркан, у ёқ-бу ёққа қаради.

Ўша ондаёқ унинг ёнига ака-ука слесарь Гусевлар келди, каттаси — Василий қовоғини солиб, баланд овоз билан:

— Пирогинг борми?— деб сўради.

— Эртага олиб келаман,— деди она.

Бу, уларнинг пароллари эди. Ака-уканинг чехраси очилиб кетди! Иван хурсандликдан ўзини тутолмай:

— Эҳ, онаизор, онаизор...— деб қўйди.

Василий хумчанинг ичига қарамоқчи бўлиб чўнқайган эди, ўша ондаёқ унинг қўйни варақаларга тўлди.

— Иван, кел, уйга бориб ўтирмасдан шу ерда овқат қила қолайлик!— деди у баланд овоз билан ва дарров варақаларни этигининг қўнжига жойлади.— Янги савдогарни қўллаш ҳам керак ахир...

— Ҳа, керак!— деди Иван ва хахолаб кулиб юборди.

Она эҳтиёт билан тўрт томонга қараб олиб:

— Иссиқ шўрва, қайноқ суюқ ош!..— деб қичқирди.

У билинтирмасдан даста-даста китобларни олиб, ака-уканинг қўлига тутқизарди. Ҳар дафъа қўлидаги китоб бўлак қўлга ўтгач, унинг кўз олдига, худди қоронғи уйда чақилган гугурт каби, сариқ бир доғ ҳолида жандарм офицерининг заҳил юзи келиб кўндаланг бўлар, она унга қараб хаёлан:

«Мана, сенга!..» деб қўяр эди.

Она яна бир даста китобни ака-укага узатаркан, ҳузур қилиб:

«Мапа...»— деди.

Косаларини кўтариб, ишчилар кела бошлади; улар яқинлашганда Иван Гусев бор овози билан хахолаб кулди; она ўзини сира йўқотмасдан, дарров қоғоз узатишни тўхтатди-да, шўрва билан угра ош қуяверди. Гусевлар унга теглишиб:

— Ниловна, балосан!— деб қўярди.

— Очлик кишини ҳатто сичқон овлашга ҳам мажбур қилади!— деди бир гўлаҳ қовоғини солиб.— Бу аблаҳлар бечора кампирнинг нон топиб келадиган ўғлидан маҳрум қилишди! Қани, кампир, угра ошингдан бир мирилик

қуйиб юбор! Хафа бўлма, кампир! Бир тирикчилик бўлса ўтар!

— Шундай деганларингга ҳам раҳмат, айланай болам!— деди она кулимсираб.

Гўлаҳ кета туриб:

— Бизнинг қўлимиздан келадигани фақат шу...— деди.

— Иссиқ шўрва, угра, ун оши!— деб қичқирди она.

Унинг бутун ўй-хаёли бу бпринчи тажрибасини қандай қилиб ўғлига айтиб бериш билан банд, кўз олдидан эса, ҳали ҳам ранги заҳил офицернинг баджаҳл башараси кетмас эди. Бу башаранинг қоп-қора мўйловлари қимирлар, дўрдоқ лаблари остидан оппоқ тишлари ярқираб кўринарди. Онанинг кўкрагида шодлик қуши сайрар, қошлари муғамбирона чимирилар ва ўз ишини жуда усталлик билан битириб, ўзича сўзланарди:

— Мана, мана бўлмаса!..

XVI

Кечқурун она чой ичиб ўтирганда, кўчада от туёқларининг лойда шалоपлагани ва таниш бир одамнинг товуши эшитилди. У ириб ўрнидан турди ва ошхонага қараб югурди; даҳлиздан биров шошилиб келмоқда эди. Онанинг кўзлари тиниб кетди, у кесакига суяниб, эшикни тепиб юборди.

— Салом, онажон!— деган таниш бир овоз эшитилди, сўнгра узун ва қоқшол қўллар онанинг кифтларига қўйилди.

Она қалбида ҳам ноумидлик ҳисси, ҳам Андрейни кўриш севинчи ўт олди. Бу иккала ҳиссиёт алангаланиб, онани қайноқ тўлқин каби қучоқлади, қучоқлаб кўкларга кўтарди; она Андрейнинг кўксига юзини қўйди. Андрей онани бағрига маҳкам босди, унинг қўллари титраб кетди. Она индамай пиқиллаб йиғлади. Андрей унинг сочларини силаб, худди қуйлагандай гап бошлади:

— Қўйинг, йиғламанг, юрагимни эзмапг, онажон! Ўлай агар яқинда қўйиб юборишади. Павелга қарши уларнинг қўлида ҳеч қандай ҳужжат йўқ, йигитларнинг ҳаммаси ҳам мум тишлагандай, «миқ» этишмайди...

Андрей онани кифтларидан қучоқлаб уйга олиб кирди, она бўлса, олмахон сингари жуда тез ҳаракат билан кўз ёшини артар ва бутун жисму жони билан унинг сўзларига қулоқ берарди.

— Павел сизга салом айтди, ўзи соғ-саломат, руҳи те-

тик. Қамоқхона жуда тиқип. Биздан ва шаҳардан бўлиб юздан ортиқ одамни қамаганлар, ҳар бир камерада учтадан, тўрттадан одам бор. Турма бошлиқлари ёмон эмас, тузук, аммо улар ҳам ўлгудай чарчаган: бу лаънати жан-дармлар уларнинг ишини жуда кўпайтириб юборишди. Бошлиқлар, унчалик қаттиққўл эмас, уларнинг бутун гаплари: «Сизлар, жаноблар, эҳтиёт бўлинглар, бизни бир балога қолдирманглар!» Шунақа, ишлар дуруст... Бир-биримиз билан гаплашиб турамиз, китоб бериб, китоб оламиз, овқат бўлишамиз. Яхши турма экан. Ўзи эски, ифлос бўлса ҳам, лекин кунимиз тез ўтяпти. Жиноятчи маҳбуслар ҳам яхши одамлар, кўпинча бизга ёрдам қилиб туришади. Мени, Букинни яна тўрт кишини озод қилишди. Павелни ҳам ҳадемай озод қилишади, бу аниқ. Аммо Весовников бошқалардан кўра кўпроқ ётса керак, ундан жудаям аччиғланишмоқда. Жағи сира тинмайди, ҳаммасини сўккани-сўккан! Жаңдармлар уни кўргани кўзи йўқ. Шунақа қилаверса уни ё судга беришади, ё бирда бўлмаса, бирда ёмон калтаклашади. Павел унга насиҳат қилиб кўрди: «Қўй, Николай! Сенинг сўкишинг билан улар одам бўлармиди!» У эса ўз билганидан қолмайди. «Худди чипқондай ёриб ташлайман буларни!» дейди. Павел оғир, иродаси мустаҳкам йигит. Яқинда уни албатта қўйиб юборишади...

— Тилингизга шакар!— деди она кўнгли бир оз тинчиб ва мулойимгина жилмайиб.— Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман.

— Ундай бўлса жуда яхши! Келинг энди, менга чойдан қуйиб, ҳол-аҳволингиздан гапириб бering.

Андрей ўзини онага ниҳоят даражада яқин тутар, ўз жигаридай сезиб, табассум билан боқар ва юмалоқ кўзларида андак ғамгинлик аралашган меҳру муҳаббат шарораси порлар эди.

Она Андрейнинг озғин юзига, ғалати ўсган яккам-дуккам соқолига тикилиб ўтираркан, оғир хўрсиниб:

— Сизни кўп яхши кўраман-да, Андрияша!— деди.

Хохол ўтирган курсисида тебрана-тебрана:

— Мен озига ҳам қуллуқ дейдиган одамман. Мени яхши кўришингизни биламан; сиз ҳаммани ҳам яхши кўра оласиз, юрагингиз кенг!— деди.

— Йўқ, мен сизни айниқса яхши кўраман!— деб такрорлади она.— Онагиз бўлганда, шундай ўғли бор, деб ҳамманинг унга ҳаваси келар эди.

Хохол бошини тебратди, қўллари билан уни қаттиқ ишқалади-да:

— Онам бирор ерда юрган бўлса керак...— деди оҳистагина.

— Биласизми, мен бугун нималар қилдим?— деди она ва шошиб-пишиб, севинчидан нафаси қайтиб, жиндаккина муболага ҳам қилиб, фабрикага қай йўсинда китоб ва варақалар олиб борганини айтиб берди.

Хохол аввал ҳайрон бўлиб, анграйиб қолди, сўнг-ра қаҳ-қаҳ уриб кулди, бошига шапиллатиб уриб, қичқирди:

— Оҳо! Иш кўрсатиш мана бунақа бўлади! Иш деб мана бунни айтса бўлади! Павел эшитса, роса хурсанд бўлар-а? Бунни жуда боплабсиз, энажон! Павел учун ҳам, бошқалар учун ҳам яхши!

Андрей севинчдан гул-гул очилиб, мафтунликдан бармоқларини шақиллатар, ҳуштак чалар, тебранар, она қалбида кучли акс садо қўзғатар эди.

Шунда онанинг дил қулфи бирданига очилгандай, севинчга тўла сўзлар булоқдай қайнаб чиқаётгандай:

— Э, айланай, Андрюша!— деб бошлади она.— Ўтган ҳаётимни ўйлаб кўрдим, худоё худовандо! Нима учун оламга келган эканман, нима учун яшаган эканман? Калтак ейини, ишлаш... эрнинг муштидан, дўқу пўписасидан бошқа ҳеч нарса кўрмай ўтдим. Паша қандай катта бўлганини ҳам кўрмадим, отаси тириклигида уни севардимми, йўқми билмайман! Бутун фикру хаёлим бир нарса устида банд эди, у ҳам бўлса — жоҳил эримни ширин овқатлар билан тўйғизмоқ, қовоғи осилмасини, калтаклай бериб жонимни олмасини, бир марта бўлса ҳам раҳми келсин деб, кўнгли тилаган нарсани вақтида бажармоқдан иборат эди. У мени эр хотинини ургандай эмас, ёмон кўрган одамини ургандай, бор кучи билан, аямасдан урар эди. Йигирма йил шу зайлда умр кечирдим, эрга тегмасдан бурун қандай яшаганим эсимда йўқ. Батъан эслаб кўрсам, кўр одамдай кўзимга ҳеч нарса кўринмайди! Егор Иванович келган эди, икковимиз ҳамқишлоқ чиқиб қолдик. Ундан-бундан гапириб берди. Мен ўша уй-жойларни, одамларни эслайману, лекин у одамлар қандай яшарди, нималар гапирарди, нималар бўлган — ҳаммасини унутибман! Икки марта қишлоғимизга ўт тушгани эсимда бор, холос. Калтаклар зарбидан миямда ҳеч нарса қолмаганга, кўнглим зада, ҳиссиз, кўру кар бўлиб, ҳеч нарсани эшитмайдиганга ўхшайди.

Она огир бир нафас олди ва сувдан олиб ташланган баллиқ каби, ҳавони ниммира-шимира, олдинга энгашди-да, овозини пастлатиброқ давом этди:

— Эрим ўлди, мен ўн қўллаб ўғлимга ёпишдим, у бўлса мана, бунақа пшларни ихтиёр қилди. Шуниси менга ортиқча бўлди, боламга куюнаман: побуд бўлиб кетса ҳолим нима кечади? Шу ёғини ўйласам, ваҳимага тушаман, юракларим ёрилгудай бўлади.

Она бир оз жим қолгач, оҳистагина бошини тебратиб, маънодор қилиб гапирди:

— Бизнинг, биз хотин-халажнинг муҳаббати соф ва холис муҳаббат эмас!.. Биз ўзимизга керак нарсанигина севамиз. Мана, мен сизларга қараб ҳайрон бўламан: сиз онангизни соғинасиз, нима, сиз уни шунча яхши кўрармидингиз? Бўлак одамларга қарайман, халқ учун азоб чекишади, қамоқхоналарга тушишади, Сибирга сургун бўлишади, ўлиб кетишади... Ёш-ёш қизлар — кечалари ёлғиз, лой, қор, ёмғир демай йўлга чиқишади, бир тош келадиган йўлдан шаҳардан бизникига пиёда келишади. Ким уларни шунга ундайди, ким мажбур қилади? Ҳеч ким! Улар халқни севади. Ана уларнинг муҳаббати — соф муҳаббат! Уларнинг эътиқоди зўр, Андрюша! Мен бўлсам, ундай қилолмайман. Мен ўзимникини, яқинимнигина севаман!

— Сиз ҳам шундай қила оласиз!— деди хохол ва тескари бурилиб, бошу юз-кўзларини ҳар вақтдагидай қўли билан қаттиқ ишқади, сўнгра давом этди:— Йқинини ҳамма ҳам севади, лекин кенг юраклар учун йироқдаги бегона ҳам яқин! Сиз жуда кўп пшларга қодирсиз. Сизнинг оналик қалбингиз жуда кенг...

— Илойим шундай бўлсин!— деди она секингина.— Шундай яшаш яхши эканлиги мен ҳам сезяпман! Мана, мен чунончи сизни севаман, балки Пападан ҳам ортиқроқ севаман. У, ичимдан топ, дейдиган йигит. Мана, Сашенькага уйланадиган бўлибди, мен ўз опаси бўла туриб, бир оғиз билдиргани йўқ...

— Нотўғри бу!— деб эътироз билдирди хохол.— Мен хабардорман, нотўғри! Иккови бир-бирини яхши кўриши рост. Аммо уйлангани бўлмаган гап! Сашенька-ку хоҳлар эди-я, лекин Павел унамайди...

Она ўйчанлик билан секин:

— Шундайми ҳали?— деди ва мунғайиб хохолнинг юзига тикилиб қолди.— Ҳали шундай денг? Одамлар ўз бахту саодатидан ҳам кечишяпти, денг...

— Павел жуда поёб йигит!— деб қўйди хохол оҳиستاгина.— Иродаси темирдай мустаҳкам!

— Энди мана — қамоқда ётибди!— дея ўйчанлик билан давом этди она.— Албатта хавотир бўласан, ташвиш

тортасан, лекин илгаригидай қўрқинчли эмас! Ҳаёт ҳам энди бурунгидай эмас, қўрқув ҳам: ҳозир ҳамма учун ташвиш тортасан. Кўнгил ҳам ўзгарган ҳозир, унинг кўзи очилган, кўради: ҳам қайғуради, ҳам севилади. Кўп нарсаларга тушунаман, лекин худованди каримга қарши бўлганларингга жуда хафа бўлиб, эзилиб кетаман! Энди на-чора! Аммо кўриб турибман: сизлар яхши одамсизлар! Халқ учун ўзларингги оғир аҳволларга, ҳақ йўл учун қаттиқ кунларга солгансизлар. Ўша ҳақиқатларингга мен ҳам тушундим, модомики дунёда бойлар бор экан, халқ сира ялчимайди, на ҳақиқат юзини кўради, на ёруғ кун-ни. Мана мен ораларингга яшайман, баъзи вақтларда ке-чаларини хаёл суриб, ўтмишимни, оёқ ости бўлиб, унутилиб кетган ёшлигимни эслайман, ўзимга ўзим раҳмим келади, хўрлигим келади! Энди ҳар қалай турмушим анча енгил-лашди, ўз-ўзимни борган сари дурустроқ сезаётибман...

Озиб, бўйи яна ҳам узунроқ бўлиб қолган хохол ўрни-дан турди ва хаёл дарёсига чўмиб, уйда аста нари-бери юра бошлади.

— Яхши гап айтдингиз, энажон,— деди.— Жуда яхши айтдингиз. Керчда ёшгина бир яҳудий йигит бор эди, ўзи шеър ёзиб юрарди, бир куни мана бундай деб ёзган эди:

«Беғуноҳ шаҳид бўлганларни
Тирилтиражак ҳақиқат кучи!..»

— Ўша бечорани Керчда полиция ўлдирди, лекин гап бунда эмас! Гап шундаки, у ҳақиқатга тушунарди ва халқ орасига ҳақиқат уруғини кўп сепади. Ўшанинг айтганидай, мана, сиз ҳам беғуноҳ қурбон бўлганлардан...

— Гапириб туриб, ўз гапимга ўзим қулоқ соламану ўзимга-ўзим ишонмайман!— деди она.— Умрим бино бў-либ, илгари фақат бир нарсанигина ўйлардим, у ҳам бўлса қандай қилайки, шу бугуним тинч, номаълумгина ўтса-ю, менга ҳеч ким тегмаса! Энди ҳамманнинг гамини еймап. Балки сизларнинг ишларингга унча тушунмасдир-ман, аммо ҳаммаларингги ўзимга яқин кўраман, ҳамма-ларингга ачинаман, ҳаммаларингга яхшилик тилайман! Айниқса сизга, Андрюша!

Андрей онанинг олдига келди ва таъзим этиб:

— Қуллуқ!— деди.

У онанинг қўлини қўлига олиб, қаттиқгина қисди, сил-китди ва дарҳол юзини четга бурди. Ташвиш-тахликадан чарчаган ва она индамасдан аста-секин идишларни ювар-кан, кўнгли кўтарилган ва ўзини бардамроқ сезгандай бўлди.

Хохол нари-бери юрпб:

— Менга қаранг, энажон,— деди.— Сиз, кези келиб қолса, ана у Весовшиковга бир-икки оғиз яхши гап гапириб, кўнглини кўтариб қўйинг. Отаси қамоқда ётибди, ярамас бир чол ўзи! Николай деразадан уни кўради-да, ҳадеб сўкади. Яхши эмас бу! Николай ўзи яхши йиғит. Итти, сичқонни яхши кўради-ю, одамга қолганда тоқати йўқ! Мана, одамни шу даражагача етказиш мумкин экан!

Она ўйчанлик билан деди:

— Унинг онаси ном-нишонсиз йўқолди, отаси ўғри ва ароқхўр!

Андрей ётмоқчи бўлиб чиқиб кетаркан, она билдирмасдан чўқинтириб қўйди, сўнгра Андрейнинг ётганига ярим соатча бўлгач, секингина:

— Ухлаганингиз йўқми, Андрюша?— деб сўради.

— Йўқ, нимайди?

— Яхши туш кўринг!

— Раҳмат, энажон, раҳмат!— деб жавоб берди Андрей.

XVII

Эртасига Ниловна елкасида обкаш билан фабрика дарвозаси олдига келганда қоровуллар қўполлик билан уни тўхтатишди, хумчаларни ерга қўйдириб, кампирнинг у ёқ-бу ёғини тимирскилай бошлашди.

— Овқатларини совутиб қўясизлар-ку!— деди она босиқлик билан, улар қўполлик билан кийимларини сийпалаб кўришаркан:

— Жим тур!— деди қоровул қовоғини солиб.

Иккинчи қоровул «ўт, ўтавер» дегандай қилиб она-нинг елкасига астагина туртди-да, шеригига қараб:

— Айтмадимми, девордан ташлашади,— деди.

Онанинг олдига ҳаммадан олдин чол Сизов келди ва атрофга кўз югуртиргач, секингина деди:

— Эшитдингми, она?

— Нимани?

— Варақаларни! Яна пайдо бўлиб қопти-ку! Хазон резгидай ҳамма ёққа ёғилиб ётибди! Ана сенга, қамашлару тинтувлар! Жияним Мазнини қамашди. Сенинг ўғлинг-ни қамашди, нима? Варақа шу билан тамом бўлибдими? Мана энди улар айбдор эмаслиги маълум бўлиб қолди-ку?

У соқолини тутамлаб онага бир қаради ва кета турпб:

— Нега биз тарафларга келмайсан? Бир ўзинг зерикаётгандирсан...— деди.

Она унга қуллуқ қиларкан, фабрикадаги юз берган одатдан ташқари бесаранжомликни диққат-эътибор билан кузата бошлади. Ҳамма ҳовлиққан, ҳамма тўпланмоқда, бир цехдан иккинчисига чоимоқда. Қурум билан тўлган ҳавода киши руҳини кўтарадиган, куч бағишлайдиган ажойиб шабада эсмоқда. Ҳали у ердан, ҳали бу ердан мамнуният идолари, калака садолари эшитиларди. Кекса ишчилар эҳтиёт бўлиб кулимсираб қўйишарди, ташвишга тушиб қолган бошлиқлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб турар, полициячилар югуришар ва уларни кўргач, ишчилар аста-секин тарқалишар, ёхуд турган жойларида, гапни бас қилиб, ғазабланган, жаҳли чиққан полициячи ва бошлиқларга тикилишарди.

Ишчиларнинг ҳаммаси яхшилаб ювиниб олгандай кўришарди. Катта Гусевнинг баланд гавдаси одамлар орасидан кўзга чалиниб қолди, унинг укаси ўрдакдай лаланглаб юрар ва хахолаб кулар эди.

Онанинг ёнидан, битта-битта қадам босиб дурадгорлик цехининг устаси Вавилов билан табелчи Исай ўтди. Кичкинагина, пимжон табелчи бошини кўтариб, бўйинини чапроққа буриб, устанинг тумшайган ҳаракатсиз юзларига қараб, соқолини силкита-силкита, тез-тез гапирарди:

— Кулишаётибди, Иван Иванович, жаноб директор айтгандай, гап давлатнинг емирилиши устида бораётган бўлса ҳам улар кулишади. Шундай бўлгандан кейин, Иван Иванович, ўтоқ қилиш эмас, қўш солиш керак...

Вавилов қўлларини орқасига қилиб борар, панжаларини маҳкам қисиб олганди.

— Сен итваччалар, нимани хоҳласаларинг ёзиб чиқаринглар,— деди у баланд овоз билан,— аммо мента тил тегизманглар!

Василий Гусев онанинг олдига келиб:

— Яна сенинг овқатингдан ёмоқчи бўлдим, жуда мазази экан!— деди. Сўнгра кўзларини қисиб, секипгина илова қилди:— Бопладик! Жуда соз бўлди, энажон!

Она унга қараб меҳр билан бош иргатди. Посёлканинг энг шўхи бўлмиш бу йигитнинг сирдош бўлиб гаплашгани ва сизлагани ҳам, фабрикадагиларнинг безовта бўлиб қолгани ҳам онага жуда маъқул бўлганчади:

«Мен бўлмаганимда...» деб қўйди ичида.

Ундан сал нарироққа учта қора ишчи келиб тўхтади ва улардан бири секипгина афсусланиб деди:

— Ҳеч қаердан тополмадим...

Яна бириси:

— Бир ўқитиб эштиш керак эди-да! Саводсиз бўлсам

ҳам кўриб турибманки, анавилар жудаям зириллаб қолди...— деб қўйди.

Учинчиси атрофга қараб олгач:

— Юринглар, қозон цехига борамиз,— деди.

Гусев уларни имо билан онага кўрсатиб:

— Кор қилганини кўряпсизми?— деб шивирлади.

Она ўзида йўқ хурсанд бўлиб уйга қайтди.

— Фабрикада одамлар саводсиз бўлганларига афсус қилишяпти!— деди у Андрейга.— Мен бўлсам ёшлигимда унча-мунча хат билардим, энди буткул унутиб юборибман.

— Ҳали ҳам ўқисангиз бўлади,— деди хоҳол.

— Шу ёшда-я? Энди бир камп одамларга кулги бўлмаганим қолувди...

Аммо Андрей рафдан бир китобни олди ва пичоқнинг учи билан муқовадаги ҳарфни кўрсатиб сўради:

— Бу нима?

— Рел—деди она табассум билан.

— Бу-чи?

— А...

Она ўнғайсизланиб хижолат тортди. Назарда Андрей ичида кулаётгандай бўлди ва шунинг учун унинг кўзига қарамасликка тиришди. Бироқ Андрей осуда ва мулойимлик билан гапирар, юзи жиддий эди.

Она беихтиёр кулимсраб:

— Андрюша, наҳотки сиз мени астойдил ўқитмоқчи бўлсангиз?— деб сўради.

— Бўлмаса-чи?— жавоб берди Андрей.— Илгарӣ унча-мунча ўқиган бўлсангиз ҳозир эслаш қийин эмас. Бўлса— давлат етади, бўлмаса— нимамиз кетади!

— Тасбеҳ ушлаган билан авлиё бўлмайди киши, деган гап ҳам бор-ку.

— Эй!— деди хоҳол бошини тебратиб.— Мақол деган нарса кўп. «Билмаслик жон роҳати», деган мақолнинг нимаси нотўғри? Қўйинг мақолни. Айтинг-чи, мана бу қайси ҳарф?

— «Л»,— деди кампир.

— Хўп! Мана буниси-чи?

Она кўзига зўр бериб, пешонасини тириштириб, унутилган ҳарфларни зўрға эслади ва беихтиёр қизиқиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Лекин тез орада кўзлари чарчаб қолди. Аввал ҳорғинлик ёшлари келди, сўнгра ғам-ҳасрат ёшлари милдираб томчилай бошлади.

— Савод чиқараётибман!— деди йиғлаб.— Қирққа кибману энди «А, БЭ»лаб ўтирибман...

— Йиғлаш керак эмас!— деди хохол навозиш билан секин.— Сиз ўзгача яшамоғингиз мумкин эмасди: мана ҳозир, ёмон яшаганлигингизни ҳар ҳолда ўзингиз англаб қолдингиз-ку! Сизнинг турмушингиздан кўра дурустроқ яшамоғи мумкин бўлган мингларча одамлар бор, аммо улар бунини истамасдан ҳайвон қатори яшайди, яна «яхши яшаймиз» деб мақтаниб ҳам қўйишади. Одам бугун топса-ю, нафсига ором берса, эрта топса-ю, нафсига ором берса, бутун умри ишлашу нафсига ором бериш билан ўтса, бунинг нимаси яхши экан? Бу орада бола кўради, бошда фарзанд кўрдим деб хурсанд бўлади, сўнгра, бола ҳам кўпроқ овқат емоққа бошлагач, тажаниб бўлиб: «тезроқ ўссанг-чи, мечкай, понингни ўзинг топ!» деб уни сўкади. Иложини топса, ўз боласини уй ҳайвонига айлантирмоқчи бўлади-ю, лекин бола ўз қорни учун ишлайди, шундай қилиб одамлар ит азобида турмуш кечиртишаверди. Аммо инсон ақлини кишандан қутқазмоқчи бўлганлар ҳам бор, асли одамлар ана ўшалар! Мана энди сиз ҳам, қўллингиздан келгунча, бу ишга киришдингиз.

— О, болам, мenden нима чиқарди?— деб хўрсиниб қўйди она.— Мен қаёқда-ю, бунақа ишлар қаёқда.

— Ундай деманг! Сиз қилаётган иш — ҳар бир томчисини дон ундирадиган ёмғирга ўхшайди. Саводингиз чиққандан кейин эса...

Хохол кулиб, ўрнидан турди ва уйда нари-берга юра бошлади.

— Йўқ, сиз ўқинг!.. Павел келса кўрадики, сиз ў-ҳў...

— Оҳ, Андрюша!— деди она.— Ёшларга ҳар нарсасон. Қариганингдан кейин ғам-ҳасрат кўпаяр экан, кучқувват кетар экан, эс-ҳуш қолмас экан...

XVIII

Кечқуруп хохол кетди, она чироқни ёқиб, пайпоқ тўқимоқчи бўлиб стол ёнига ўтирди. Бироқ кўп ўтмай ўрнидан турди, нима қилишини билмасдан, уйни бир-икки айланди, ошхонага чиқди, эшикнинг иллагини солди ва қоринини чимириб, уйга қайтиб кирди. Дераза пардасини туширгач, рафдан китобни олиб яна ўз ўрнига ўтирди-да, атрофга бир қараб олиб, китоб устига энгашди-ю, лаблари қимирлай бошлади. Кўчадан бирон шарпа эшитилиб қолса, сесканиб китобни кафти билан беркитар, диққат билан қулоқ солар, сўнгра кўзини дам юмиб, дам очиб, яна пичирларди.

— Акада — а, болада — бе, далада — де...

Биров эшикни қоқди. Она прғиб ўрнидан турди, китобни рафта қўйиб, ҳовлиқиб сўради:

— Ким у?

— Мен...

Рибин кирди, виқор билан соқолини спларкаш:

— Илгар и сўрамасдан очар эдинг-ку!— деди.— Ёлғиз-мисан? Мен хоҳол бормикни деб ўйлаган эдим... Бутун кўрувдим уни... Қамоқда одам айнимайди.

Рибин ўтирди ва шундай деди:

— Қани, икки оғиз гаплашиб олайлик...

У худди бир нарсани биладигандай онага қаради ва шу билан кампирнинг кўнглига ғашлик солди.

— Пулсиз мушук ҳам офтобга чиқмайди!— деди йўғон овоз билан.— Китоблар, варақалар ҳам пулга келади. Биласанми, китоблар учун пул қаердан келади?

— Билмайман!— деди она хавфсираб.

— Ҳмм! Мен ҳам билмайман. Хўп, китобларни ким ёзади бўлмаса?

— Олимлар...

— Жаноблар, дегин!— деди Рибин. Унинг серсоқол юзи жиддий тусга кирди ва қизарди.— Демак, китобни ёзган ҳам, тарқатган ҳам жаноблар. Лекин бу китобларда жанобларга қарши сўзлар ёзилади-ку! Энди сен менга айтиб бер-чи: нима учун улар пул сарф қилиб халқни ўзларига қарши қўзғатар экан-а?

Она тез-тез киприк қоқиб:

— Нималар деясан ўзинг?— деб бақриб юборди.

— Ҳмм!— деди Рибин ва ўтирган жойида айиққа ўхшаб қўпол қимирлади.— Шундай! Шу фикр бошимга келдию аъзойи баданим музлаб кетди.

— Бирор нарсани билдингми?

— Билдим, булар ҳаммаси алдаш!— деди Рибин.— Алдаш эканини сезиб турибман. Ҳеч нарса билганим-ку йўқ-а, лекин алдаш экани турган гап. Шундай! Косанинг остида нимкосаси бор. Менга ҳақиқат керак. Мен ўша ҳақиқатни англадим. Жаноблар юрган йўл билан юрмайман. Агар керак бўлиб қолсам, улар мени шоти қилиб тепага чиқиб олишади-да, кейин итариб юборишдан тоийишмайди...

У совуқ сўзлар билан онанинг кўнглига ваҳима солиб қўйди.

— Эҳ, худойим-э!— деб хитоб қилди она юраги увушиб.— Наҳот Пашанинг шунга ақли етмаса? Наҳот унинг ўртоқлари шунга тушунмаса...

Унинг кўз олдига Егор, Николай Иванович ва Сашень-

каппинг жиддий ва покиза сиймоларп келди-ю, юраги ор-
зиқиб кетди.

— Йўқ, йўқ!— деди она бош чайқаб.— Мен бунга
ишонмайман. Улар ҳаққоният тарафдорп бўлган кишилар.

— Кимни айтяпсан?— деб сўради Рибин ўйчаплик
билан.

— Ҳаммани... Мен кўрганларнинг ҳаммасини!

— Янглишяпсан, ана; сал нарироққа назар сол!— деди
Рибин бошини қуйи солиб.— Бизга ғамхўрлик қилиб юр-
ганларнинг ўзлари балки ҳеч нарсадан беҳабардир. Балки
улар «шундай бўлиши керак» деб шунга ишонлишгандир!
Эҳтимол уларнинг орқасида бошқа одамлар тургандир,
балки ўша одамлар бу ишдан ўзлари учун бир манфаат
чиқармоқчилар. Бекордан-бекорга ҳам одам ўз зарарига
иш қиладими?..

Сўнгра деҳқонларга хос бир ишонч билан илова қилди:

— Жаноблардан ҳеч қачон яхшилик чиққан эмас!

Она яна шубҳага ботган ҳолда сўради:

— Нималар деяпсан ўзинг?

— Менми?— Рибин онага қараб бир оз жим қолди-да,
ўз фикрини яна такрорлади:— Жаноблардан йироқ бўлиш
керак дейман.

Шу гапни айтгач, яна тумтайиб жим қолди.

— Мен ҳам йнгитларга қўшилмоқчи эдим,— деб яна
гап бошлади.— Бунақа ишлар қўлимдан келади, одамлар
билан муомала қилишни биламан. Аммо энди ниятимдан
қайтдим. Уларга ишонмай қолдим, бу ердан кетишим
керак.

У бошини қуйи солиб, ўйланиб қолди.

— Ўзим ёлғиз қишлоқма-қишлоқ юраман. Халқни
қўзғатаман. Бу ишга халқнинг ўзи киришмаса бўлмайди.
Халқ шунга тушуinsa, ўз йўлини ўзи топиб олади. Мен ун-
га ўзидан бўлак ғамхўри, ўз ақлидан бўлак йўловчиси
йўқлигини тушунтиришга ҳаракат қиламан. Гап шу!

Онанинг унга юраги ачиди. Илгари Рибинга унчалик
хуши бўлмаган она ҳозир бирданига уни ўзига яқин сезди
ва секингина деди:

— Сени тутиб қамашса-чи...

Рибин онага қаради ва осудалик билан деди:

— Қамашса яна озод қилишади-да. Мен тағин ўз бил-
ганимни қилавераман.

— Ўша деҳқонларингнинг ўзи сени боғлаб беришади.
Ётасан қамалиб...

— Ётсам яна бир кун чиқаман-да, ўз билганимни қи-
лавераман. Деҳқонлар бир боғлаб беришади, икки боғлаб

беришади, кейин-кейин боғлаш эмас, сўзимга қулоқ солиш кераклигини англаб қолишади. Мен уларга: «Гапларимга ишонмасаларинг ҳам қулоқ солинглар», дейман. Эшитишса, бас, аста-секин ишонаверишади!

У ҳар бир сўзини, айтмасдан бурун чертиб кўргандай, дона-дона қилиб гапирар эди:

— Мен бу ерда, кейинги вақтларда кўп нарсаларни бошдан кечирдим. Унча-мунча нарсаларга тушундим ҳам.

Она маъюсгина бош чайқаб:

— Нобуд бўласан, Михайло Иванович!— деб қўйди.

У қоп-қора кўзлари билан онага қарар ва ундан бир нарса сўраган, кутган каби бўлар эди. Унинг бақувват гавдаси олдинга энганди, қўллари курсининг суянчигига тиралди, қорачадан келган юзи қоп-қора соқоли орасида оқишроқдай кўринди.

— Исонинг дон хусусида айтган гапларини биласанми? «То ўлмагунингча янги бошоқ ҳолда бош кўтаролмайсан», деган. Мен ҳали-бери ўлмайман. Мен жуда айёрман!

Рибин ўтирган жойида анчагача ивирсиб, секин ўрнидан турди.

— Майхонага бориб, халойиқ орасида бирпас ўтирай. Хохол келмаяпти. Павелни қамоқдан чиқаргани ҳаракат қиляптими, йўқми?

— Қиляпти!— деди она жилмайиб.

— Шундай бўлиши керак. Мен айтган гапларни унга айтиб бер...

Иккови ёнма-ён юриб секингина ошхонага чиқаркан, бир-бирига қарамасдан, гаплашиб борди.

— Хайр энди!

— Хайр. Қачон ишдан бўшайсан?

— Аллақачон бўшаганман.

— Бўлмаса қачон жўнайсан?

— Эрта эрталаб жўнамоқчиман!

Рибин қоматини букиб, имиллаб айвончага чиқди. Она бир минутча остонада туриб қолди, кейин аста-секин уйга кирди-да, дераза пардасини кўтариб ташқарига қаради. Кўча қоп-қоронғи зулмат эди.

«Зулматда яшайман мен!» деб ўйлади она.

Бу чорпахилдан келган бақувват мужикка она жуда ачинди.

Андрей келди. У хушнуд ва хушҳол эди.

Она Рибин айтган гапларни гапириб бергач, у бундай деди:

— Қўйинг, майли. Қишлоқма-қишлоқ юриб, ҳақиқатдан гапириб халқни уйғотсин. Биз билан ишлаши қийин.

Унинг мулоҳазалари ўзига хос, мужикка мос мулоҳазалар. У бизнинг мақсад-муддаомизга тушунолмайди...

Она аҳтиёт билан, оҳиста деди:

— У жапоблар хусусида гапирди, гапида бир ҳақиқат борга ўхшайди! Тагин сизларни алдашган бўлмасин!

Хохол кулди.

— Ҳа, тегиб кетдимиз? Эҳ, энажон, пул йўқ, пул! Қўлимизда пул бўлсайди... Биз ҳали бировларининг ҳисобидан иш олиб борапмиз. Мана, Николай Иванович ўзи етмиш сўм ойлик олади, шунинг эллик сўмининг бизга беради. Бошқалар ҳам шундай. Ҳатто қашшоқ студентлар ҳам баъзида бир тийиндан йиғиб юборишади. Жапобларга келсак, уларнинг ҳар хили бор: баъзилари алдайди, баъзилари биздан орқада қолган, энг яхшилари эса, бизнинг сафимизга кирмоқда.

У завқ билан қўлини қўлпга уриб гапида давом этди:

— Ҳақиқий байрамимиз ҳали жуда узоқ, унга шунқор ҳам учиб етолмайди, лекин шундай бўлса ҳам Биринчи Майда кичкина байрам қилиб ўтказамиз! Мана, кўрасиз!

Унинг хушҳоллигини кўриб, она Рибин кўксига солиб кетган ваҳимани эсдап чиқарди. Хохол қўли билан бошини шиқаб, нари-бери юрар ва ерга қараб дер эди:

— Биласизми, баъзида шундай дил қулфинг очилиб кетадики, ҳайрон қоласан киши! Қаерга борма, ўша ердигиларнинг ҳаммаси сен билан ўртоқ, ҳаммаси сен билан ҳамдари, ҳамроз, меҳрибон. Сўзсизоқ бир-биримизнинг мақсадимизга тушунамиз! Ҳамма ҳамоҳанг бўлиб яшайди, лекин ҳар кимнинг қўшиғи бошқача. Ҳамма қўшиқлар ариқчалардаги сувлар каби жилдираб, бир дарёга қуйилди ва бу дарё кенгайиб, янги турмушнинг порлоқ севишчлар денгизи қўйинга оқиб боради...

Она унга халал бермаслик, унинг сўзини кесмаслик учун мижжа қоқмай ўтиришга тиришди. Она умуман, хоҳолнинг гапларини бошқалариникига қараганда жуда диққат билан тинглар, чунки хохол ҳаммадан соддароқ гапирар ва унинг сўзлари кўпроқ таъсир қиларди. Павел келажак тўғрисида ҳеч қачон гапирмас эди. Хохол бўлса, онанинг пазарида, ўткир нигоҳ билан келажакка боқар, сўзларидан ер юзидагилар учун бўлажак байрам тонги барқ уриб турар эди. Бу эртак онага ўз ўғли ва ўртоқларининг мақсад-муддаоларини очиб берар эди.

— Кўзингни очиб, теварак-атрофга қарасанг,— деди хохол бошини силкитиб,— ҳаммаёқ нопок! Ҳамма чарчаган, тажапг...

У чуқур бир қайғу билан сўзида давом этди:

— Айтишга тилинг бормайди, лекин начора, айтишга мажбурсан: одамга ишонмаслик керак, ундан қўрқиб ва ҳатто уни ёмон кўриш керак. Иккиланиб қоласан киши. Сенга қолса, уни фақат яхши кўрар эдинг, лекин шундай қилиб бўлмайди! Йиртқич ҳайвон каби сенга ҳужум қилиб келаётган одамни, сенинг ҳам инсон эканлигининг эътироф қилмасдан, бетингга тарсаки билан урган одамни қандай кечирасан? Кечириб бўлмайди! Бу сўзларни менга озор берганлари учун айтаётганим йўқ, мен ҳар қанча хўрликни кечиравераман, лекин бошқаларни уриш учун кпфтимга тушириб, машқ қилган зolimларга йўл бермайман!

Энди унинг кўзлари ғазабдан ёнди, у бошини қуйи солиб, қатъият билан давом этди:

— Жоним озор чекмаган бўлса ҳам, мен бировнинг таҳқирини кечирмаслигим керак. Дунёда ёлғиз мен яшайман! Агар бугун менга озор берсалару, мен индамасам ёки жоним оғригани йўқ, деб кулиб қўйсам, эртага ўша дилозор ўз кучини меннинг елкамда синаганидан кейин, бошқа бировнинг терисини шилиб олади. Шунинг учун бағритош бўлиб, ҳар кимга ҳар хил кўз билан қараш керак. Бу — дўст, бу — душман, деб одамни ажрата билиш керак. Лекин бу ҳам кўнгилга таскин бермайди!

Негадир онанинг эсига Сашенька билан офицер тушди. У хўрсиниб қўйиб:

— Эланмаган унинг нонни нима бўларди!..— деди.

— Ҳамма дард шунда-да!— деди хохол.

— Ҳмм!— деб қўйди она. Энди унинг кўз олдига эри, унинг бадқовоқ башараси, худди ҳамма ёғини кўм-кўк бахмал ўт босган каттакон тош каби оғир гавдаси келди. Она шу топда хохолни Наташанинг эри сифатида, ўз ўғлини эса, Сашенькага уйланган ҳолда тасаввур қилди.

— Нега бу бундай?— деди хохол қизишиб.— Бу нарсани шу қадар очиқ-ойдин кўриниб турибдики, одамларнинг ақли етмаганига кулгини қистайди. Бунинг сабаби шуки, одамлар тенг эмаслар. Келинлар, ҳаммани тенглаштирайлик! Ақл-идрок билан гапирган, қўл билан қилинган ҳамма нарсани тенг бўлайлик! Бир-биримизни қўрқув ва ҳасад чапғалида қул, таъма ва аҳмоқлик ботқоғида асир қилиб тутмайлик!..

Улар кўпинча шу хилда суҳбат қиладиган бўлиб қолишди.

Хохолни яна фабрикага ишга олишди, у топган пулининг ҳаммасини онага берар ва она ҳам, пулни худди ўз ўғлининг қўлидан олаётгандай, бемалол олар эди.

Баъзан Андрей, кўзлари билан кулиб онага қараб:

— Бир оз ўқисакми-а, энажон? — дер эди.

Она, ҳазилга олиб бўлса-да, одоб билан таклифни рад этар, хоҳолнинг бу табассуми уни хижолат қиларди, у бир оз рақибда бўлиб:

«Ўзинг эрмак қилиб кулганингдан кейин нима кераги бор?» деб қўярди ичиди.

Лекин кўпинча, ўзи тушунмаган китобий сўзларни хоҳолдан сўраб оларди. Сўраётган чоқда четга қараб ўзини азбаройи бекорчиликдан сўраётгандай тутарди. Лекин хоҳол онанинг яшириқча ўқий бошлаганини пайқайди, нега уялганини англади ва шунинг учун бирга китоб ўқишни таклиф этмай қўйди. Орадан кўп ўтмай она унга:

— Кўзларимнинг нури кетаётибди, Андрюша. Кўзойнак бўлса яхши бўлар эди, — деб қолди.

— Ҳа, бўпти! — деди хоҳол. — Мана шу якшанба сизни шаҳарга олиб тушаман, докторга кўрсатаман, сўнгра кўзойнак оламиз.

XIX

Она уч марта жандарм идорасига бориб Павел билан кўришмоқча ижозат сўради — ҳар борганида юзлари нофармон, ўзи мўйсифид, бурни каттақон жандарм генерали ширин гаплар билан унинг илтимосини рад қилар:

— Келаси ҳафта, энажон! Келаси ҳафта. Ҳозирча илож йўқ... — дер эди.

Генерал дум-думалоқ, лўппи юзли, семиз одам бўлиб, пишиб ўтган ва моғор босган олхўрини эслатарди. У ҳаммавақт пигичка сариқ мисвок билан майда-майда опшоқ тишларини тозалар, унинг кўкимтир кичкина кўзлари мулоимгина кулимсирар, овози ҳам юмшоқгина эди.

Она хоҳолга уни гапириб бераркан, ўйчаплик билан:

— Ўзи жуда одобли! Оғзидан сира табассум аримайди, — деди.

— Ҳа, ҳа! — деди хоҳол. — Улар кулиб туриб кишининг жонини олишади. Уларга: «Мана бу ақлли ва ҳалол одам, лекин биз учун хавфли, шунинг осиб юбор!» дейишса, табассум қилиб қўйишади ва осиб бўлгандан кейин яна табассум қилиб тураверпшади.

— Аммо ҳалиги, бизникини тинтув қилгани бошқачароқ эди, — деди она иккаласини солиштириб, — унинг қанақа газанда экани кўришиб турувди...

— Улар одам эмас, балки бизга ўхшаганларни уриб

караخت қилиш учун ишлатиладиган бир болга, бир асбоб! Уша асбоб билан бизни ўз дидларига мослаб олишади. Лекин ўзлари эса, аллақачонлар бизни идора қилувчи қўллар учун мувофиқ асбобга айланганлар, бу қўллар нима буюрса, улар ўйламасдан, суринтирмасдан бажаришга тайёрдирлар.

Пиҳоят, ўғли билан кўришмоққа ижозат беринди: она якшапба кунин турма идорасининг бир бурчида хоксоргина кутиб ўтирди. Тор, ифлос ва пастаккина бир хонанинг ичида, кўринганни келганлардан — онадан бўлак яна бир неча киши бор эди. Улар бу ерга бир неча марта келган бўлсалар керак, бир-бирлари билан таниш бўлиб, бекорчиликдан ўзаро гап-гунгун гаплашиб ўтиришган эди.

Тиззасида саквояк, юзи бурушиб кетган семиз бир аёл:

— Эшитдингизми? — деди. — Бугун эрталабки ибодат вақтида черков регенти¹ ашулачи болалардан бирининг қулоғини узиб олибди...

Истефога чиққан, ҳарбийча мундир кийган кекса киши қаттиқ йўталиб:

— Ашулачи болаларнинг ўзи ҳам ўлгудай шўх-да! — деб қўйди.

Пакапа бўйли, оёқлари калта, қўллари узун, пияли олдинга чиққан, тепакал бир одам идорада тинмасдан нарибери юрар ва ҳадеб жоввар эди:

— Нарху наво ошиб боряпти, шу сабабдан ҳамма тажани. Иккинчи сорт мол гўштининг қадोगи ўн тўрт тийин, нон яна икки ярим тийинга чиқди...

Баъзи-баъзида ранглар сарғайган оёқларига қўпол кавуш кийган, бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайдиган маҳбуслар кириб келинар, уйнинг ўртасига келгач, ним қоронғи хонада кўзлари жимирлаб, туриб қолишарди. Баъзиларининг оёғида кишаллар жарапглари.

Бу ерда ҳамма парса малол келадиган даражада осуда ва жўн эди. Гўё ҳамма аллақачон шунга ўрганиб, шунга кўпикиб қолган: бири — пинагини бузмай баҳузур ўтирибди, иккинчиси — имиллаб, эринчоқлик билан қоровуллик қиляпти, учинчиси — чарчаган қиёфада, муайян вақтда маҳбусларни кўргани келиб кетяпти. Онанинг тоқати тоқ бўлди ва бу осудаликка энсаси қотиб, ҳайрон бўлиб, атрофга назар солди.

Унинг ёнида, афти бурушиб кетган бўлса ҳам, кўз-

¹ Регент — черков хоридаги болаларнинг мутасаддиси. (Тарж.)

лари ҳали хийла тийрак, кичкина бир кампир ўтирар эди. Кампир ингичка бўйини дам у ёққа, дам бу ёққа тўлгаб, одамларнинг гапларига қулоқ солар ва ҳаммага кўзларини жавдиратиб боқар эди.

— Сизнинг кимингиз ётибди?— деб сўради секин Власова.

— Ўғлим. Студент,— деди кампир бидирлаб баланд овоз билан.— Сизнинг-чи?

— Менинг ҳам ўғлим, ишчи.

— Фамилияси нима?

— Власов.

— Эшитмаган эканман. Қачондан бери?

— Етти ҳафтадан бери.

— Менинг ўғлим ўн ойдан бери ётибди!— деди кимдир, унинг овозида Власова ифтихорга ўхшаш бир нарсаси сезди.

— Ҳа, ҳа!— дея тез-тез сўзларди тепакал чол.— Тоқатлар тоқ бўлаёттибди... Ҳамманинг жонига тегиб, ҳамма бақираёттибди, парху наво кундан-кунга ошгани-ошган. Лекин шу билан бирга одамларнинг қиммати кун сайин тушаёттибди. Эпақага келтирадиганларнинг уни чиқмайди.

— Рост айтасиз,— деди ҳарбий киши.— Расвогарчилик! Ишдатли бир овоз «Бўлди!» деб бақирмаса бўлмайди. Мана шу керак ҳозир. Ишдатли овоз керак...

Гапга ҳамма қўшилиб, суҳбат авж олди. Ҳар ким турмуш хусусида ўз фикр-мулоҳазасини айтишга ошқар, лекин баланд овоз билан гапиришга журъат этолмай, ичирлаб гапиришарди. Она бу сўзлардан унга ёт бир нарсани сезарди. Унинг уйида ўзгача, одам уқадиган, содда қилиб ва баланд овоз билан гапиришарди.

Малла ранг соқолини чорқирра қилиб қўйган хўппа семиз назоратчи онанинг фамилиясини айтиб чақирди бошдан-оёқ унга қараб чиққач:

— Юр, кетимдан...— деди-да, оқсоқлаб юриб кетди.

Она унинг кетидан борар экан, тезроқ юрсанг-чи, деб орқасидан итаргиси келар эди. Кичкина бир хонада опасини кутиб турган Павел жилмайиб қўл узатди. Она дарров ўғлининг қўлини олди, тез-тез киприк қоқиб кулди ва сўзини йўқотиб қўйиб, охиस्ताгина.

— Салом... салом...— деди.

Павел унинг қўлини қисаркан:

— Ҳовлиқма, ойижон, ҳовлиқма!— деди.

— Мен ҳовлиқаётганим йўқ.

— Опазор!— деди уф тортиб назоратчи.— Бир-бирингга жудаям яқишланишлар, сал узоқроқ туринглар...— деди-ю, қаттиқ бир эснади... Она эса ўғлидан бошқа саволлар кутар, шу саволларни унинг кўзларидан излар, лекин ҳеч нарса тополмас эди. Павел одатдагича вазмин, фақатгина ранги саргайиб кетганга ўхшарди.

— Саша салом деб юборди,— деди она.

Бу сўзни эшитиб, Павелнинг чеҳраси очилиб кетди ва мулойимгина жилмайиб қўйди. Бу ҳол онасига анчагина қаттиқ тегди, юраги чўкиб, бир оз тажангланиб:

— Қачон бўшатишди сени?— деб сўради.— Нимага қамашди? Ана ўша қоғозлар яна боягидай чиқиб турибди-ку.

Павелнинг кўзлари севничдан чақнаб кетди.

— Яна-я?— деб сўради у дарров.

Назоратчи бўшашган овоз билан:

— Бунақа ишлар тўғрисида гаплашиш ман қилинган!— деди.— Ёлғиз оплавий ишлар тўғрисида гапириш мумкин...

— Не, бу оплавий иш эмасми?— деди она эътироз билдириб.

— Унисини билмайман. Ҳар ҳолда ман қилинган!— деди назоратчи лоқайдлик билан.

— Оплавий ишлардан гапир бўлмаса, ойн,— деди Павел.— Ўзинг нима иш билан шуғулланиб юрибсан?

Она алланечук ёшлик гурурини туюб:

— Фабрикага уни-бунни ташиб юрибман...— деди-ю, тўхтади, сўнгра жилмайиб давом этди:

— Ҳалигидай суяқ ош, шўрва, ишқилиб, Марья пиширган овқатларни ташиб турибман...

Павел дарров тушунди. Кулгисини зўрға тийиб, сочларини тузатди ва жуда мулойим қилиб, шу чоққача онаси сира эшитмаган ширин овоз билан:

— Иш топиб яхши қилсан, бўлмаса зерикиб қолардинг!— деди.

Она мақтанчоқлик аралаш бир йўсинда:

— Ҳалиги варақалар яна пайдо бўлиб қолгандан кейин мени ҳам тимирскилайдиган бўлиб қолишди!— деди.

— Яна шунақа гапларни гапиряписизларми?— деди назоратчи ранжиб.— Мумкин эмас, деб айтдим-ку спизга!— Ҳеч нарсадан хабардор бўлмасин, деб бунини қамаб қўйибдилару, сен яна ўз билганингни қиласан. Гапга тушупасанми, йўқми ўзинг?

— Ҳа, майли, қўя қол, ойн!— деди Павел.— Матвей

Иванович яхши одам, бу кишини хафа қилмайлик! Биз иккалампз жуда пноқмиз... Бугун дийдорлашувимизни бу киши тасодифан кузатиб турибди, йўқса ҳаммавақт бошлиқнинг муовини тургувчи эди.

Назоратчи соатига қараб:

— Вақт тамом бўлди!— деди.

— Хайр, раҳмат, ойижон!— деди Павел.— Раҳмат, меҳрибон онам! Ташвишланма, ҳадемай чиқиб қоларман...

У онасини маҳкам қучоқлаб ўпди, онанинг кўзларидан ҳам қайғу, ҳам хурсандчилик ёшлари милдираб оқди.

— Бўлди энди!— деди назоратчи ва онани кузатаркан:— Йиғлама, ҳадемай чиқиб қолар! Ҳаммасини ҳам озод қилишади... Қамоқхона жуда ҳам тўлиб кетди...— деб гудурладди.

Она уйга келиб, кулиб ва қошларини чимпиб, хохолга ҳикоя қилиб берди.

— Шундай бошлаб гапирдимки, дарров тушунди!— деди ва хўрсиниб қўйди.— Тушунди! Йўқса, мени суёб эркалатмасди, унинг бунақа одати йўқ!

— Э, энажон!— деди кулиб хохол.— Онанинг кўнгли болада дегандай, онанинг кўнгли донм суёб, эркалатишда!

— Йўқ, Андрюша!— деди она бирданига ажабланиб.— Одамларни айтаман. Одамзод ҳамма нарсага кўникар экан! Болаларини обкелиб турмага солиб қўйибдилару, ота-оналарни эса, худди ҳеч нарса бўлмагандай келиб, кутиб, бемалол гаплашиб ўтиришибди! Ўқимишли одамлар кўникавергандан кейин бизга ўхшаш оми одамлар тўғрисида гапириш ҳам ортиқча...

Хохол одатдагича, истехзо билан кулиб:

— Бу албатта, турган гап: қонун деган нарса бизга қараганда, улар учун енгилроқ битилган, биздан кўра уларга кўпроқ даркор бўлади. Шунинг учун, агар қонун уларнинг пешонасига чертса, улар афтини буруштирадую, лекки бизча эмас. Ўз гаврони қаттиқ тегмайди...

XX

Бир оқшом она стол ёнида пайпоқ тўқиб, хохол эса Рим қулларининг қўзғолони тўғрисида баланд овоз билан кптоб ўқиб ўтирган пайтда хохол ўрнидан туриб эшикни очди, қўлтиғида тугунча, папкасини бостириб кийган, тиззасига лой сачратган Весовников кириб келди.

У жуда галати бир овоз билан:

— Ўтиб кетаётган эдим, қарасам чироқларинг ёниб турибди, кўришиб ўта қолай деб кирдим. Турмадан чиқиб келяпман!— деди, кейин онанинг қўлини олиб қаттиқ силкитиб туриб:

— Павел салом айтиб юборди...— деди.

Сўнгра курсига омонатгина ўтириб, тўрт томонга шубҳали қараб чиқди.

Бу йиғит онага унча ёқмасди: унинг беўхшов, сочи қирдирилган боши, кичкинагина қўлларида опани доим чўчитадиغان бир нарса бор эди, аммо бу сафар опа уни кўриб хурсанд бўлди ва мулойимгина жилмайиб:

— Озиб қонсан, болам! Андрияша, чой қилайлик бунга,— деди.

— Ўзимам самовар қўяётибман!— деди хохол ошхонадан туриб.

— Қани, гапир, Павел қалай? Ёлғиз сени озод қилишдимми, ё бошқа бирор киши ҳам сен билан бирга озод бўлдимми?

Николай бошини қуйи солиб, жавоб берди:

— Павел ҳали ётибди! Фақат мени озод қилишди!— деди, сўнгра яна онанинг юзига қараб:

— Мен уларга: «Бас, қўйиб юборинглар мени!.. Йўқ-са биронтангизни ўлдириб, ўзимни ҳам нобуд қиламан!» дедим. Қўйиб юборинди,— деди ғазаб билан.

Она ундан нарироққа силяиб.

— Ҳмм!— деди ва кўзи унинг кичкина, ўткир кўзларига тушгач, беихтиёр кинрик қоқиб юборди.

— Федя Мазин қалай? Ҳали ҳам шеър ёзадими?— деб сўради хохол ошхонадан, туриб.

Николай бош ираб:

— Ҳа, ёзаяпти. Лекин мен унга тушунолмадим!— деди.— Саъвага ўхшайди, саъвага! Қафасга солиб қўйинибди-ю, у пуқул сайрагани-сайраган! Мен фақат бир нарсани тушунаман: уйимга борай десам оёғим тортмайди...

— Ростини ҳам уйингда нима бор?— деди она ўйчанлик билан,— уйинг ҳувиллаб ётган бўлса, печкани ёқилмаган, ҳаммаёқ тўнган бўлса...

Николай кўзларини қисиб, жим бўлди. Сўнгра ёнидан папирос олиб, бамайлихотир чекди ва буридан буруқсиб чиқаётган тутунга қараб, хафагазак итнинг афтини эслатадиган ғалати кулиш қилиб қўйди.

— Ҳа, совуқ бўлса керак. Тўнгиб ўлган суварак полни босиб ётгандир. Сичқонлар ҳам музлаб ўлган бўлса керак. Пелагея Ниловна, рухсат этгин, шу кеча сенкида ётай, майлими?— деди онага қарамасдан Николай.

— Вой, ёта қол, болагинам!— деди дарров. Лекин она унинг олдида ўзини алланечук ўнгайсиз сезарди.

— Ҳозир шундай замон бўлдики, болалар ота-оналаридан помус қилишади...

— Нима деяпсан?— деди она сескапиб.

Николай онага қаради, сўнгра кўзини юмди, унинг бужур юзи хира тортгандай бўлди.

— Болалар ота-оналаридан помус қиладиган бўлиб қолишди, дейман!— дея такрорлади ва хўрсиниб қўйди.— Павел-ку сендан ҳеч қачон помус қилмайди-я, лекин мен ота-онамдан помус қиламан. Унинг уйига энди сира бормайман. Менинг отам ҳам йўқ... бошпанам ҳам! Мени полиция пазорати остига қўйиб юборишди, йўқса Спбирга кетиб қолар эдим... У ерда сургунда ётганларни озод қилиб, қочиришга ёрдам бериб юрар эдим.

Зийрак она бу йигитнинг аҳволи оғир эканини англади-ю, лекин унга юраги ачимади.

Фақат бир нарса дейиш лозимлиги учунгина:

— Ҳа, шундай бўлгандан кейин... кетганинг ҳам маъқул!— деб қўйди.

Андрей ошхонадан келди ва кулиб туриб:

— Нималар деб ваъзхонлик қилияпсан, Николай?— деди.

Она ўридан турди ва:

— Бироқ овқат-повқат қилсак бўларди,— деди.

Весовшиков хохолга тикилиб қараб:

— Менимча, баъзи одамларни ўлдириш керак!

— Оҳо! Ғайратинг жойида-ку! Нима учун?— деди хохол.

— Уруғлари қолмаслиги учун!..

Қадду қомати баланд, қотмадан келган хохол, қўллари чўнтагида, уйнинг ўртасида тебраниб тураркан, Николайга бошдан-оёқ қараб чиқди; Николай тутунга кўмилиб, курсида ўтирарди, унинг бўзарган юзида парча-парча қизил доғлар пайдо бўлди.

— Исай Горбовнинг калласини узаман, кўрасан!

— Нега?— деди хохол.

Весовшиков Андрейга хўмрайиб қараб:

— Жосуслик қилмасин, одамларни чақмасин!— деди.— Унинг касофатидан отам нима аҳволларга тушмади, мапа эди ўшанинг касофатида ҳозир жосус бўлиш ҳаракатига тушиб қолди!

— Шундай дегин ҳали!— деди хохол.— Хўш, бунга ким сени айблайди? Аҳмоқларгина айблаши мумкин!..

— Аҳмоқлар ҳам, ақллилар ҳам — ҳаммаси бир гўрдан чиққан! — деди Николай қатъият билан. — Мана, ақллилардан биттаси сен билан Павел. Сизлар Федя Мазин ва Самойловга қайси кўз билан қарасаларинг, менга ҳам ўша кўз билан қарайсизларми? Ё икковнинг бир-бирингга қандай бўлсаларинг, мен билан ҳам шундайми? Ҳечам-да! Қўй, бари бир ишонмайман... ҳаммаларинг ҳам мени бир чеккага суриб қўйиш пайдасизлар.

Хохол унинг ёнига ўтирди ва мулоимлик билан:

— Жуда аламзада бўлқопсан, Николай! — деди.

— Ҳа, аламзадаман, сизларнинг юракларингда ҳам дарду алам каммас... Фақат сизларнинг дарду аламларинг ўз назарларингда меникидан кўра олижапоброқ кўрилади. Биз ҳаммамиз бир-биримизни икки пулга олмаймиз! Менинг фикрим шу!

У бигиздай ўткир нигоҳини Андрейга қадаб, жавоб кутмоқда эди. Унинг қизариб кетган юзи ҳаракатсиз, қалин лаблари эса, худди бир нарсадан куйгандек титраб кетди.

— Мен сенга ҳеч нарса деёлмайман! — деди хохол навозишкорона гарчи Весовшиков адоват назари билан унга қараётган бўлса ҳам. — Биламан, одамнинг кўксигаги яралар қонаётган вақтда у билан баҳсу мунозара қилиб ўтириш — унга озор бериш демакдир; сенинг аҳволингга тушуяпман, биродар, тушуяпман!

Николай ерга қараб:

— Мен билан баҳслашиб бўлмайди, бари бир, мен баҳслашишнинг уддасидан чиқмайман! — деб гудуранди.

Хохол давом этди:

— Ҳаммамиз ҳам шиша спикларни устидан яланг оёқ юриб ўтганмиз. Ҳаммамиз ҳам, бошга оғир кун тушганда сенинг аҳволингга тушганмиз...

Весовшиков салмоқлаб гапирди:

— Сен ҳозир менга ҳеч нарса уқтиролмайсан! Шу топда юрагим бўридай увиллаётибди!..

— Уқтирмоқчи ҳам эмасман! Мен ёлғиз шунини биламанки, бу ўткнчи бир ҳолат. Бутунлай йўқ бўлиб кетмаса ҳам, ишқилиб ўтиб кетади!

У хиёл жилмайиб, Николайнинг елкасига қоқди-да, сўзида давом қилди:

— Эй биродар, бу қизамиққа ўхшаш бир касаллик. Ҳаммамиз ҳам буни бир карра бошдан кечпрамиз. Кучлиларимиз энгилроқ, кучсизларимиз оғирроқ. Биз кимлигимизни англасагу, бироқ ҳаётда ўз ўрнимизни тополмасак — ўшанда ҳалиги касал келиб дарров ёпишади. Сенингча, дунёда энг ширип луқма сенсану, ҳамманинг

пштаҳаси сени кўрганда очилади. Бир оз вақт ўтгандан кейин кўрасанки, сенинг қалбиди нақадар олижаноб бўлгани билан, бошқаларники ҳам сеникидан қолишмайди, ана шунин билганидан сўнг сал енгил тортасан. Одам фақат шунисига бир оз уяладики, қўлидаги асбоб кичкина бир кўнғироқча экан, каттакоп кўнғироқларнинг даранг-дурунги орасида овози чиқмас экан, хўш, шундай экан, нимага энди минорага чиқиб жар солмоқчи бўлдинг? Бора-бора кўрасанки, сенинг кўнғироғинг бошқа кўнғироқлар билан жўр бўлганда садо беради-ю, аммо якка машқ қиламан десанг, эски кўнғироқларнинг даранг-дурунги орасида сувга тушган кесакдай, овози йўқ бўлади кетади. Тушундингми, гапларимга?

— Эҳтимол тушунгандирман!— деди Николай.— Лекин шонмайман!

Хохол кулиб, иргиб ўрнидан турди ва тез-тез нари бери юра бошлади.

— Мен ҳам бир вақтлар шонмас эдим. Бирам оғир карвонсанки!

— Нега мени оғир карвон дейсан?— деди Николай истеҳзоли кулги билан хўмрайиб хохолга қараб.

— Чунки, ўхшайсан!

Весовшиков хахолаб кулиб юборди.

— Нега куласан?— деб сўради хохол унинг қаршисида тўхтаб таажжуб билан.

Николай бошини қимирлатиб:

— Сени фақат эсини еган киши ранжитиши мумкин, деган ўйда кулиб юбордим!— деди.

— Мени қандай ранжитиши мумкин?— сўради хохол елкасини қисиб.

Весовшиков оқ кўнгилликданми ёки илтифот юзасиданми, негадир, тиржайиб:

— Бунисини билмайман!— деди.— Лекин ўйлайманки, сенга озор берган киши ўз қилмишидан қаттиқ хиёлат бўлса керак!

— Ўҳў, гапини қара-ю,— деди хохол кулиб.

— Андрюша!— деб чақирди она ошхонадан.

Андрей кетди.

Ўзи ёлғиз қолган Весовшиков теварак-атрофга бир қараб олди-да, кейин оғир этик кийган оёғини узатиб у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди, энгашиб йўғон болдирини ушлаб кўрди, сўнгра қўлини юзига олиб бориб, аввал кафтига, кейин қўлининг орқасига тикилиб қаради. Қўллари семиз, калта бармоқларини сариқ тук босган эди. У қўлини силтади-да, ўрнидан турди.

Андрей самоварни олиб кирган вақтда Весовшиков ойна олдида турган эди.

— Анчадан бери ўз башарамни кўрмаган эдим...— деди у.

Кейин тиржайиб кулди-ю, бош тебратиб илова қилди:

— Жудаям хунукман-э!

— Ҳа, нима бўпти?— деди Андрей унга қараб.

— Сашенька «одамнинг юзи кўнгилнинг ойнаси!» дейди-ку ахир,— деб қўйди Николай оҳистагина.

— Бекор айтибди!— деди хохол.— Сашеньканинг ўзи қармоқ бурун, хунук, аммо кўнгли порлоқ юлдуздай-ку!

Весовшиков унга қараб тиржайиб қўйди.

Чой ичгани ўтиришди.

Весовшиков каттакон бир картошкани олди, бир бурда нонга хўп туз тепди ва шошмасдан кавшай бошлади.

— Ёруғ дунёда нима гаплар бор?— деб сўради Николай оғзи тўла овқат.

Андрей фабрикада ташвиқот-тарғибот кучая борганини шавқ-завқ билан айтиб берди, у ҳамон қовоғи солиқ:

— Бу жуда узоққа чўзилди-ку! Тезроқ бўла қолсайди...— деб қўйди.

Она Николайга қаради ва кўнглида унга писбатан душманлик ҳисси уйғонди.

— Турмуш от эмаски, қамчилаб тезлатсанг!— деди Андрей.

Весовшиков бош чайқади.

— Жуда чўзилиб кетди! Тоқатим тоқ бўляпти! Нима қилсамикин?

У ожизона қўл силтади ва хохолнинг юзига қараб, жавоб кутиб жим қолди.

— Биз ҳаммамиз ўқинимиз ва бошқаларни ўқитишимиз керак! Бизнинг вазифамиз ана шу!— деди Андрей бошини қуйи солиб.

— Ундай бўлса, қачон ёқалашамиз?— деб сўради Весовшиков.

— Унгача ҳали биз кўп калтак ейишимизни биламан! Аммо қачон ёқалашимизни билмайман!— деди хохол кулмспраб.— Мен сенга айтсам, аввал миямизни қуроллантиришимиз керак, кейин қўлимизни.

Николай яна овқат кавшай бошлади. Она билдирмасдан, унинг товоқдай бетига кўз қирини ташлар ва шу билан Весовшиковнинг замбил ғалтакка ўхшаш гавдасида кишини ўзига жалб қиладиган бирон парса изларди.

Кўзи Николайнинг кичкина, кўзларига тушгач, она юраги увушиб, қошларини чимиради. Андрей жуда бе-

зовта эди: у бирдан гапга тушиб кетар, тўсатдан кулар ва сўзили кесиб, ҳуштак чалиб юборарди.

Она Николайнинг нима учун безовта бўлаётганини англагандай бўлди. Николай эса, пидамасдан ўтирар, хо-хол ундан бирор нарса сўраган вақтда ҳам истар-истамас, калтагина жавоб қайтарар эди.

Меҳмоннинг ўтириши бу кичкинагина уйчада яшов-чи бу икки кишига малол кела бошлади, шунинг учун ҳам улар кўз кприда навбатма-навбат меҳмонга қараб қўйрдилар.

Пиҳоят, меҳмон ўрнидан туриб:

— Энди мен ётай. Қамоқда ўтиравериб, юришни ҳам эсдан чиқариб қўйибман, озгина юриб дарров чарчаб қол-дим,— деди.

У ошхонага чиқиб, бир оз пивсигандан кейин, ўлпк-дай қотиб қолди; она эса, жимликка қулоқ бериб, секин Андрейга пичирлади:

— Даҳшатли нарсаларни ўйлайди-я...

— Ҳа, феъли ёмонроқ йигит!— деди хохол.— Лекин дуруст бўлиб кетади. Мен ҳам бир вақтлари шунақа бўлган эдим. Кўпгилнинг олови дуруст ёнмаса, ҳамма ёқни қурум босади! Сиз, энажон, ётинг, мен пича китоб кўраман.

Она чит парда билан тўсиб қўйилган каравотга то-мон борди. Андрей эса, стол ёнида ўтириб, анчагача она ўқиган дуоларининг ёқимли унларига қулоқ солди. У тез-тез китоб варақлар, пешопасини шқар, узун бармоқла-ри билан мўйловларини бурар, ҳадеб оёқларини қимир-латарди. Соат чиқилламоқда, ташқарида шамол гувилла-моқда эди.

Онанинг оҳиста овози эшитилди:

— Эй худойим-э! Дунёда шунча одам яшайди, лекин ҳаммасининг ҳам ўзига яраша дарду ҳасрати бор. Шоду хуррам яшайдиганлар қани?

— Шундай одамлар ҳам бор, ҳадемай кўпайиб қола-ди!— деди хохол.

XXI

Ҳаёт тез оқиб борар, кунлар бир-бирига ўхшамас, ранг-баранг эди. Бу кунларнинг ҳар бири онага бир янги-лик келтирар ва бу янгилик уни энди ташвишга солмасди. Ҳар кеча Андрейнинг олдига нотаниш кишилар келишар, у билан шивирлаб гаплашиб ўтиришар, қоқ ярим кечада ёқаларини баланд кўтариб, шапкаларини бостириб кийиб,

аста-секин кўчага чиқиб, қоронғилик ичида ғойиб бўлиб кетишарди. Уларнинг ҳар бирида вазмин бир ҳаяжон сезилар, ҳаммаси ашула айтмоқчи, хурсандлик қилмоқчидай кўришарди-ю, лекин ҳаммаша ишлари зарур бўлганлиги, бунақа ишларга фурсатлари йўқлиги учун шошилишарди. Бир хиллари ҳазилкаш ва жиддий, бир хиллари ёшлик кучи барқ уриб турган қувноқ, яна бошқа бир хиллари вазмин ва ўйчан бўлсалар ҳам, онанинг назарида, ҳаммаси бир хилда саботли ва матонатли кишилар эди, гарчи буларнинг афти бир-бирига ўхшамаса ҳам, онанинг назарида, ҳаммаси бир-бирига ўхшаш озғин, шу билан бирга қатъий кўзлари қора, қарашлари эса Эммауга бораётган Исонинг нигоҳини эслатар эди.

Она хаёлан буларни Павел атрофига тўплар ва назарида ўғли булар орасида душман кўзига чалинмайдигандай эди.

Бир кунни шаҳардан сочлари жингалак, тийраққина бир қиз келди. Бу қиз Андрейга аллақандай бир тугунча келтириб берди-да, чиқиб кетаётиб шўх кўзларини порлатиб Власовага:

— Яхши қолинг, ўртоқ! — деди.

— Яхши боринг! — деди она кулгисини зўрға босиб.

Она қизни узатгач, дераза ёнига келди ва кулиб туриб, унинг кичкинагина оёқлари билан йўрғалаб, кўклам чечагидай тоза ва капалакдай енгил бораётганини томоша қилиб кетидан қараб қолди.

Қизча кўздан йўқолгач, она:

— Ўртоқ эмиш! Мунча яхши қиз! Илоҳим одамларнинг энг сараси умрлик ўртоғинг бўлсин! — деб дуо қилди.

Она шаҳардан келган одамларнинг кўпида аллақандай бир маъсумлик кўрар ва илтифотан мийиғида кулиб қўяр, лекин тағи-туғини борган сайин чуқурроқ тушунаётганидан, уларнинг эътиқоди таъсир қилар ва уни севишчли бир ҳайратга соларди. Адолат ғалаба қилиши тўғрисидаги уларнинг орзулари уни ардоқлар ва юрагини илитар, уларнинг сўзларига қулоқ соларкан, беихтиёр уҳ тортиб қўяр эди. Лекин ҳаммадан кўра уларнинг оддийлиги ва ўзларига нисбатан тамоман бешарволиги унга кўпроқ таъсир қилар эди.

Она уларнинг турмуш тўғрисида гапирган сўзларининг кўпига тушунадиган, барча одамлар бахтсизлигининг асосий манбаи шулар томонидан очилганлигини сезадиган бўлиб ва уларнинг фикрига қўшилшига ўрганиб қолган эди. Аммо кўнглининг бир чети, уларнинг турмушнинг не-таганларича қайтадан қура олишларига ва бутун ишчи

мардумни ўз тилаклари теварагига торта билишларига ишонмас эди. Ҳар ким ҳам шу бугун тўқ бўлишни истайди, шу топда ейилмоғи мумкин бўлган овқатни ҳеч ким эртаги кунга қолдиришга унамайди. Бу йироқ ва оғир йўлдан борадиганлар кўп бўлмайди, йўл сўнгида одамзод қардошлигининг афсонавий днёрни кўрмоқ камдан-кам кўзга наслб бўлади, деган мулоҳазалар келарди онанинг хаёлига. Шунинг учун ҳам шу яхши одамлар, гарчи соқолли бўлсалар-да, баъзан юзлари ҳорғин кўринса-да, онанинг назарида болага ўхшарди.

«Болагиналаримдан айланай!» деб ўйларди бошини тебратиб она.

Аммо бу одамлар ҳаммаси ҳозир яхши, бамаъни ҳаёт кечирар, яхши нарсалар тўғрисида сўзлашар ва ўз билганларини бошқаларга ўргатиш учун жонларини ҳам аямасди. Она, гарчи хавфли бўлса ҳам, шунақа ҳаётни севмиш мумкинлигини англай ва уҳ тортиб, ўзининг қора ўтмишига назар ташларди. Унда аста-секин, шу янги ҳаёт учун мен ҳам яраяпман, деган бир фикр туғилиб қолган эди; илгари у, мен ҳам бирор кишига керак бўлиб қоларман, деган хаёлга бормасди, эндиликда бўлса, кўп кишиларга кераклигини очик-ойдин кўрар ва бу нарса уни қувонтирар, бошини кўкларга етказарди...

У фабрикага мунтазам равишда варақа ташлар, бу ишни ўз бурчи деб билар ва жосуслар ҳам уни кўравериш парво қилмайдиган бўлиб қолган эди. Бир неча марта уни тинтишди, лекин нуқул фабрикада варақа тарқалган куннинг эртасига тинтишар эди. Она қўлтигида ҳеч нарса бўлмаган вақтларда жосуслар билан қоровулларни шубҳага солувчи ҳаракатлар қилар, улар билан ади-бади қилар ва уларни хижолатга қўйгач, усталлигига ўзи мағрур бўлиб, йўлига кетарди. Жосус ва қоровулларни бундай ўйнатиш унга жуда ёқар эди.

Весовишковни фабрикага қайтиб олишмади. У бир саржинчи бойнинг хизматида кирди ва ўша атрофга ёғоч, тахта ва ўтин ташийдиган бўлди. Она уни ҳар кун кўрарди: бир жуфт қора от қалтираётган оёқларини ерга тираб, оғир аравани зўрға тортиб борарди; иккала от ҳам қари, қовурғаси чиққан бўлиб, ҳорғинликдан боилари маъюс сплкинар, хира кўзлари ожиз пирпирарди. Араванинг кетидан ларзонланиб, узун-узун ҳўл ёғочлар, ёки уюм-уюм тахталар учин тақ-тақ ерга тегиб, судралиб борар, отларнинг ёнида эса эгнида жулдур, псқирт кийим, оёғида қўпол этик, шапкасини бостириб кийган, афт-ангори ва сохту сўмбут билан ердан ковлаб олинган кундага

ўхшаш бесўпақай Николай борарди: у ҳам отларга ўхшаб ерга қараб бошини силкитиб юрар эди. Унинг отлари кўрга ўхшаб учраган арава, йўлиққан одамга тумшуғи билан туртиниб кетар, шунда шалоқ, сўкишлар ва ҳайқириқлар кўтарилар эди. У эса, бошини кўтармасдан, уларга жавоб қайтармасдан, қулоқни кар қиладиган даражада чинқиртириб, ҳуштак чалар ва отларга қараб:

— Ҳа, жошивор, чу!— деб қўярди.

Чет элда чиққап газетанинг янги сопили ўқиганп ҳар гал Андрейнинг олдига ўртоқлари тўпланганда Николай ҳам келиб, бир бурчакда жимгина ўтириб бир соат, икки соат қулоқ соларди. Ўқиш битгач, ёшлар узундан-узоқ баҳсу мунозара қилишар, Весовшиков эса, бунақа баҳсу мунозараларга сира аралашмасди. Аммо ҳамма чиқиб кетгандан кейин ёлғиз ўзи қолиб, Андрейга дўнғиллаб савол берар эди:

— Айт, қани, ҳаммадан кўпроқ ким айбли?

Хохол ҳазилга олиб:

— Айб, мен сепга айтсам, ҳаммадан аввал «бу меник» деган одамда! У одамнинг ўлганига минг йиллар бўлди, энди уни сўкишдан фойда йўқ!— деб жавоб берар, лекин кўзлари олазарак боқар эди.

— Бойлар-чи, бойлар? Улар томонида турганлар-чи?

Хохол бошини ушлар, мўйловини тортқилар, сўнгра содда сўзлар билан турмушдан, одамлардан узундан-узоқ гапириб кетарди. Унинг гапларига қараганда, ҳамма айбдордай бўлиб чиқар, лекин бу нарсa Николайга ёқмас эди. У дўрлоқ лабларини маҳкам қимтиб «йўқ» деган маънода бош чайқар ва порози бўлиб, қовоғини солганича чиқиб кетар эди.

Бир кун у шундай дедп:

— Йўқ, айбдорлар бўлса керак, улар шу ернинг ўзида! Биз бутун ҳаётни, худди ўт босган даладай аямасдан, ағдар-тўнтар қилиб ҳайдаб чиқилишимиз керак!

— Бир кун табелчи Исaй сизлар тўғриларингизда худди шундай деган эди!— деди она Исaй айтган сўзни эслаб.

— Исaй дедингизми?— деб сўради Весовшиков бир оз жим тургач.

— Ҳа. Юда ярамас одам! Ҳаммани орқасидан пойлаб юради, ҳар бир нарсани суриштиради, бизнинг кўчадан ўтадиган, деразага қарайдиган бўлиб қолди...

— Деразадан қарайди дейсизми?— деб сўради Николай.

Она тўшакда ётгани учун Николайнинг юзппи кўрма-

са ҳам, лекин ортиқча бир парса деб қўйганини пайқади, чунки хоҳол шошиб-пишиб гапни ўнглашга тиришди:

— Майли, юрса юрар, қараса қарар! Бўш вақти бор экан, айлашиб юравермайдими...

— Йўқ, шошма! Ҳа, ҳамма айб ўшанда!— деди Николай бўғилиб.

— Нега?— деб сўради дарров хоҳол.— Аҳмоқ бўлгани учунми?

Весовшиков жавоб бермасдан чиқиб кетди.

Хоҳол, пигичка оёқларини судраб, уйда аста-секин нари бери юра бошлади. У одатдагича тақир-туқур қилмаслик ва онанинг роҳатини бузмаслик учун этигини етиб қўйди. Лекин она ҳали уйғоқ бўлгани учун Николай чиқиб кетгандан кейин ташвишланиброқ:

— Бу йигитдан қўрқамап!— деди.

— Ҳа-а,— деди хоҳол чўзиб,— баджаҳл йигит! Сиз, энажон, Исай тўғрисида унга индаманг. Исай ҳақиқатан ҳам жосус.

— Шундай бўлса ҳам ажаб эмас! Унинг қарипдоши жандарм!— деб қўйди она.

— Николай унинг лунжига туширишдан қайтмайди,— деди хоҳол хавотирланиб.— Мана, кўрдингизми, ҳаётимизнинг қўмондон жаноблари ўз солдатларини қайси руҳда тарбиялашган? Бир кун келиб Николайга ўхшаш одамлар ўзларига озор етганини пайқаб, сабр занжирини узсалар, унда нима бўлади? Кўклардан қон селлари ёғади, ер қон денгизда бир кўпик бўлади-қолади...

— Бу жуда мудҳиш, Андрюша!— деди она оҳистагина.

Хоҳол бир оз жим қолгач:

— Пашша ютмаганларида кўнгиллари бунақа айнимас эди!— деди.— Ҳар ҳолда, энажон, уларнинг ҳар бир томчи қонлари халқнинг дарё-дарё кўз ёшлари билан олдиндан ювилаган...

У тўсатдан мийиғида кулди-ю, бояги сўзига илова қилди:

— Ҳақ гапу, лекин бу ҳам тасалли бермайди!

XXII

Бир байрам кун она бозордан келиб эшикни очди-ю, хурсандликдан ўзини йўқотиб, остонада тўхтаб қолди: уйдан Павелнинг овози чиқаётган эди.

— Ана, ўзлари ҳам келдилар!— деб қичқирди хоҳол.

Она, Павел дарҳол бурпиб қараганини, унинг юзларида онаси учун аллақандай зўр нарса ваъда қиладиган бир ҳис ловиллаганини кўрди.

Она хурсандликдан гапини йўқотиб қўйиб:

— Мана, келибди ҳам... Уйда ўтирибди!— деди-ю, ўтириб қолди.

Ранги-рўйи сарғайиб қолган Павел онаси билан кўришди; кўзларида ёш томчилари йилтирар, лаблари қалтирар эди. У бир нафас жим қолди, она ҳам унга индамай тикилди.

Хохол секингина ҳуштак чалиб, бошини қуйи солган ҳолда, она-бола ёнида ўтиб, ташқарига чиқди.

Павел онасининг қўлларини қалтираган бармоқлари билан сиқаркан, паст овоз билан:

— Раҳмат, ойи! Раҳмат, ойижо!— деди.

Ўғлининг чехрасини кўриб, сўзини эшитиб, севинчи ичига сиғмаган она унинг бошини силади ва ўзини зўрға қўлга олиб, секин деди:

— Вой, болажоним! Нима учун раҳмат деяпсан?..

— Шу буюк ишимизга кўмаклашганинг учун, ойи! Раҳмат, сенга!— деди Павел.— Одам ўз онасини маънавий жиҳатдан ҳам «она» деёлса — бу жуда катта бахт!

Она ўғлининг сўзларига астойдил қулоқ бериб, уни томоша қилар, ўғли эса қуёшдай порлаб, ғоят яқин бўлиб, она қаршисида турар эди.

— Мен, ойи, кўп нарсалар кўнглингга қаттиқ текканини, сенга оғир бўлганини билардим. Ҳеч қачон сен бизларга қўшилолмайсан, бизга ҳамфикр бўлолмайсан, бутун умринг сабр-бардош билан ўтганидай, индамасдан, бардош қилиб ўтасан, деб ўйлардим. Бу, албатта, жуда оғир бўларди!..

— Андрюша менга жуда кўп нарсаларни тушунтириб берди,— деб қўйди она.

— У сенинг тўғрингда менга гапириб берганди!— деди Павел кулиб.

— Егор ҳам кўп нарсаларни тушунтирди. Биз у билан ҳамқишлоқ чиқиб қолдик. Андрюша менга ҳатто савод ўргатмоқчи ҳам бўлди...

— Сен ундай уялдинг, индамасдангина ўзингча ўқий бердингми?

— Андрей тушмагур шуни ҳам пайқаб юрган эканми!— деб қўйди она қизариб, сўнгра ўз кўксини тўлдирган шодликдан ҳаяжонланиб:

— Уни чақирсак бўлар эди! Халал бермайин деб атайини чиқиб кетди. У шўрлик бир етимча...— деди.

— Андрей, қаяққа кетдинг?— деб чақирди Павел даҳлиз эшигини очиб.

— Шу ердаман. Ўтин ёрай деган эдим.

— Бу ёққа кел!

Хохол дарров кирмади, ошхонага киргач ҳам рўзғор тўғрисида гапириб:

— Николайга айтиш керак, ўтин олиб келсин, ўтинимиз оз қолибди,— деди.— Ўғлинигини кўрипсизми, ана-жон? Бошлиқларимиз исёнчиларга жазо бериш ўрнига уларни боқиб семиртиради...

Опа кулди. Унинг юраги ҳали ҳам ширин-ширин увишмоқда, ўзи шодликдан маст эди, лекин шундай бўлса ҳам яна аллақандай бир ҳис унда ўз ўғлини боягидай осуда ва бепарво кўрмоқ истагини қўзғатарди. Кўнгли шу топда ниҳоят даражада хурсанд, ҳаётдаги энг биринчи ва буюк қувончи, қандай келган бўлса, ўшандай кучли бўлиб, кўнглида абадий қарор топмоғини тилар эди. Бу шодлиқнинг камайиб қолишидан қўрқиб, қўлига ногаҳон яхши бир сайд тушиб қолган овчидай, уни берки-тишга ошиқиб қолди.

— Келинглар, овқатланайлик! Сен, Паша, ҳали туз ҳам тотганинг йўқдир?— дея шошилиб таклиф қилди она.

— Йўқ. Озод бўлишимни кеча назоратчидан эшитганимдан кейин томоғимдан ҳеч нарса ўтмади...— деди Павел. Кейин гапга тушди:— Келаётиб аввал Сизовни учратдим. Мени кўриб, кўчаннинг у бетидан бу бетига ўтиб кўришди. Мен унга: «Энди мен билан эҳтиёт бўлиб гаплашинглар, мен хавфли одамман. Полиция назорати остидаман» дедим. «Майли», дейди. Биласанми, жиянни қанақа қилиб сўради мендан! «Хўш,— деди,— Федя ўзини яхши тутдими?» «Қамоқда ўзини яхши туттиш нима деган гап?» деб жавоб бердим. «Ўртоқлари ҳақида бирон нарса деб қўймадими?» деди. Мен унга Федя ҳалол ва эсли йигит десам, соқолини силаб, ифтихор билан: «Биз Сизовлар авлодидан унақа ёмон одам чиқмайди», деди.

Хохол тасдиқ мақомида бош ирғаб:

— Миялик чол у!— деди.— У билан кўп ҳамсуҳбат бўлганман, яхши чол. Федя ҳам яқин ўртада чиқадими?

— Ҳаммалар ҳам чиқиб қолишса керак деб ўйлайман. Уларнинг гарданларида Исай берган маълумотдан бошқа нарса йўқ, Исай нима ҳам дер эди дейсан?

Она кириб-чиқиб, ўғлига тикилар, Андрей эса Павелнинг гапларига қулоқ бериб, қўлини орқасига қилиб, де-

раза ёнида турар эди. Павел уйда нари-бери юрар эди. Унинг соқоли ўсиб, юзини ниғичка, қорамтир тук босиб кетган эди.

Она столга иссиқ овқатни қўяркан:

— Қани, ўтиришлар!— деб таклиф қилди.

Андрей овқат устида Рибиндан гап очди. У сўзини тугатгач, Павел таассуф билан деди:

— Уйда бўлганимда уни кетгани қўймас эдим! Қандай кайфиятда кетдигани бечора? Кўнглида зўр ғазаб туйғуси-ю, мияси тўла парижонлик!

— Э, қўй,— деди хохол истехзо билан.— Ёши қирққа етган ва ўз кўнглидаги дардлар билан ҳам бутун умр олишиб келган одамни ўзгача одам қилиш мумкин эмас...

Она англамайдиган тилда бошланадиган баҳсу мунозаралардан яна бири бошланди. Овқат тамом бўлди, улар ҳамон зўр бериб бир-бирларининг устига ҳикматли сўзлар дўлини ёғдирмоқда эди. Баъзида она тушунадиган тилда ҳам гапириб қўйишарди.

— Биз, бир қадам четга тоймасдан, тўппа-тўғри шу йўлимиздан борайлик!— деди қатъият билан Павел.

— Ва бу йўлда бизни душман каби қарши оладиган ўн миллионларча одамларга тўқнашайлик...

Она икковининг гапларига қулоқ солди ва деҳқонларни Павел унча ёқтирмаслигини англади, хохол эса, уларнинг тарафини олиб, «деҳқонларни ҳам тўғри йўлга солса бўлади» деган даъвои исбот қилмоққа уринади. Она Андрейнинг гапларига кўпроқ тушунар, лекин ҳар сафар у Павелга қараб бир парса деганда, хохол ўғлими хафа қилмасмикин, деб сергакланиб ва нафасини ичига ютиб, ўғлининг жавобини кутар эди. Бироқ улар бир-бирларидан сира хафа бўлмасдан гап талаш-шарди.

Она баъзан ўғлидан:

— Шундаймикин-а, Паша?— деб сўрар эди.

Паша кулимсираб:

— Ҳа, шундай!— деб қўя қоларди.

— Сиз, афандим, қорини яхши тўйгазибсизу, лекин дурустроқ чайпамабсиз. Томоғингизда бутун бир луқма тиқилиб қолибди! Томоғингизни бир чайқаб олинг!— деб юмшоқлик билан пиш уриб қўярди хохол.

— Ҳинилик қилма!— дер эди унга Павел.

— Ҳали ҳам таъзияга келган одамдай жим ўтирибман-ку!

Она мийиғида кулиб, бошини тебратиб қўярди...

XXIII

Кўклам яқиплашиб, қор эримоққа бошлади, унинг остида беркиниб ётган лой ва қурумлар чиқиб қолди. Кундан-кун ҳаммаёқ баттар лойга қориниб, бутун посёлкани жулдур кийим ва ювуқсиз бир вужудга ўхшатиб қўйди. Кундузи томлардан чакка томар, уйларнинг бўзарган деворлари ҳоргин буғ чиқарар, ним ойдинда эса ғира-шира йилтираган муз сумалаклари кўзга чалинар эди. Кўкда қуёш борган сари тез-тез кўриниб, ботқоқлик томон йўргалаётган қор суви шилдираб оқа бошлади.

Биринчи Майни байрам қилишга ҳозирлик кетмоқда.

Фабрика ва посёлкаларда бу байрамнинг аҳамиятини тушутирадиган варақалар тарқала бошлади ва уларни ўқигач, ҳатто ташвиқотга учмаган ёшлар ҳам:

— Шундай қилиш керак!— дейдиган бўлиб қолишди.

Весовишников қовоғини солган ҳолда тиржайиб:

— Авижи вақти! Бекинмачоқ ўйнаш бас энди!— дер эди.

Федя Мазин хурсанд эди. Анча ориқлаб қолган бу йигит ўз ҳаракатлари ва сўзлари, асабий талпинишлари билан қафасдаги тўрғайга ўхшарди. Камгап, ўз ёшига қараганда ортиқча вазмин, ҳозир шаҳарда ишлайдиган Яков Сомов ҳаминша у билан бирга юрар эди. Қамоқда яна ҳам сарғайиб кетган Самойлов, Василий Гусев, Буккин, Драгунов ва бошқа бир неча киши қурол кўтариб чиқиш лозимлигини даъво қилишар, Павел, хохол, Сомов ва бошқалар эса, улар билан тортишар эди.

Ҳаммавақт ҳориб, терлаб, нафаси оғзига тикилиб юрадиган Егор келар ва ҳазил-мазаҳ қиларди:

— Мазкур тузумни ўзгартирмоқ иши зўр иш, ўртоқлар,— дер эди у йиртиқ ва ивиган этигини кўрсатиб.— Лекин бу ишнинг самарали бориши учун мен этигимни янгилашим керак! Калошларим ҳам шундай йиртилибдики, асти қўйинг! Қачон қарасапмиз, оёқларим ҳўл. Бутун халойиқ олдида эски дунёдан кетганлигимизни ошкора эълон қилмагупимизча мен у дунёга сафар қилмоқчи эмасман, шунинг учун ўртоқ Самойловнинг қуролли намоёниш хусусидаги таклифини рад этув баробарида, мен мустаҳкам этик билан қуролантиришларини таклиф этаман! Нега десангиз, бу нарса социализм ғалабаси учун энг зўр ёқалашувдап ҳам фойдалироқ, деб билламап!..

У турли мамлакат халқлари ўз турмушларини енгил-

лаштириш йўлида нималар қилганликларини шунақа жимжимадор сўзлар билан ишчиларга гапириб берадди. Она унинг сўзларига қулоқ солишни яхши кўрар ва гапларидан ғалати бир таъсир олар, яъни халқни энг бераҳм ва кўп алдовчи ҳамда унинг энг ашаддий душмани, онанинг назарида, наканагипа, қориндор, башараси қипқизил, виждонсиз, очкўз, ҳийлакор ва бераҳм одамчалар эди. Улар подшоҳлар салтанатида турмушлари ночорлашса авомни подшога қарши қайрар, қачонки халқ қўзғалиб, ҳокимиятнинг подшонинг қўлидан тортиб олгудай бўлса, ўша одамчалар турли найранглар билан уни халқдан тортиб олиб, халқнинг ўзини чолдеворларга тикиб қўйишар, агарда халқ улар билан гап талаша бошласа юзларча, мингларчасини боғлаб калтаклашарди.

Бир кун она Егорнинг сўзларини эшитган чоғида хаёлига келган шу ўйни унинг ўзига айтиб берди ва уялшиқираб, табассум билан:

— Шундай эмасми, Егор Иванович?— дея сўради.

Егор ичаги узилгудай кулди.

— Худди ўзи, энажон! Сиз тарпх ҳўкпзининг шохидан ушладингиз. Бу сарғиш фонда баъзи бир орнаментлар, яъни кашталар бор-ку, лекин улар билан масала ўзгармайди! Энг асосий гуноҳкорлар ҳам, халқни чақадиган энг заҳарли газандалар ҳам ана ўша семиз одамчалар. Французлар уларни «буржуи» деб жуда тўғри айтган. Эсда тутинг-а, энажон: «буржу-й». Этларимизни омбурга ўхшаш қўлларни билан бураб, қонимизни сўради-ганлар ўшалар...

— Бойларми ахир?— деб сўради она.

— Ҳа, баракалла! Уларнинг бахтсизлигига ҳам ўша бойлиги сабаб. Биласизми, агар гўдакнинг овқатига жипдак-жиндак мис аралаштириб берилса, бу парса, боланинг суягини ўсгани қўймайди, бола митти бўлиб қолади, агар одамнинг ичига тилла кириб қолса-чи, унинг қалби кичкинагина, ўлимтик ҳолга айланиб, икки чақага арзимайдиган бўлиб қолади...

Бир кун Павел Егор тўғрисида гапириб туриб шундай деди:

— Биласанми, Андрей, кўпинча юраги қайғу-алам билан тўлган кишилар шунақа ҳазилкаш бўлади...

Хохол аввал индамади, кейин кўзларини қисиб, жавоб берди:

— Агар шу гапинг рост бўлса, бутун Россия халқни кула бериб ичаги узилиб ўлар эди...

Наташа келадиган бўлиб қолди. У ҳам қайси бир шарнинг қамоқхонасида ётган экан, лекин қамоқда ётиб ҳам ҳеч ўзгармабди. Она шунини пайқадикки, Наташа келганда хохол очилиб кетар, ҳамма билан тегншар ва шу билан Наташани қиқир-қиқир кулдираар эди. Лекин Наташа чиқиб кетишни биланоқ у поёни йўқ ашулаларини ҳуштак қилиб мунгли-мунгли чалиб, оёқларини судраб, уй ичида анчагача нари-бери юрар эди.

Саша тез-тез кириб турар, унинг қосни доим чимпирилган, иши доим қисталанг ва негадир асаб тори доим таранг эди.

Бир гал Павел уни узатгани даҳлизга чиқиб, эшикни очиқ қолдирганида она шу сўзларни эшитди:

— Байроқни сиз кўтариб борасизми?— деб сўради қиз охиштагина.

— Ҳа, мен кўтариб бораман.

— Шунга қарор бердингизми?

— Ҳа. Бу менинг бурчим.

— Яна қамоқ экан-да?!

Павел индамади. Қиз яна:

— Сиз бошқа бировга...— деб бошлади-ю, яна тўхтади.

— Хўш?— деди Павел.

— Яъни бошқа бировга беролмайсизми?..

— Йўқ!— деди Павел баланд овоз билан.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, сиз шу қадар обрўли одамсиз, ҳамма сизни яхши кўради!.. Сиз билан Находка икковингиз посёлканинг олдинги йиғитларисиз, очиқ юриб қанча ишлар қилишларинг мумкин, яна ўзингиз ўйлаб кўринг! Ахир бунинг учун сизни олс ерларга, узоқ муддатга сургун қилишлари мумкин!

Онага қизнинг овозида қайғу ва қўрқув ҳислари бордай туюлди. Сашанинг сўзлари унинг қалбига худди муздек сувнинг йирик томчилари каби томди.

— Йўқ, мен шунга қарор қилганман!— деди Павел.— Бу қароримдан асло қайтмайман.

— Ҳатто мен сўрасам ҳам-а?..

Павел бирдан тез-тез ва пиҳоят даражада жиддий тарзда гапириб кетди.

— Нима бўлди сизга? Бунини сира ўйламанг! Бу гапни оғзингизга ҳам олманг!

— Мен ҳам одамман!— деди қиз шивирлаб.

Павел ҳам шивирлаб, лекин аллақандай бошқача йўсинда, худди нафаси тикплаётгандай қилиб деди:

— Яхши одамсиз! Мен учун қимматли одамсиз... Мана шунинг учун... шунинг учун ҳам бу гапни гапирманг...

— Хайр, мен кетдим! — деди қиз.

Она оёқ шарпасидан қизнинг худди чопқиллаб кетгандай тезлик билан чиқиб кетганини билди. Унинг кетида Павел ҳам ташқарига чиқди.

Онанинг юрагини ваҳима босди. Гап нима тўғрисида кетганини билмаса ҳам, келажақда бошига оғир мусибат тушишини ҳис этди.

«Нима қилмоқчийкин бу?» деди ўзинча.

Павел Андрей билан бирга қайтиб кирди. Хохол бошини чайқаб-чайқаб сўзларди:

— Оббо занғар Исай-э! Нима қилса бўлади энди буни?

Павел қовоғини осилтириб:

— Унга айтиш керак, бу ҳангомасини ташласин! — деди.

Она бошинини қуйи солиб:

— Паша, сен нима қилмоқчисан? — деб сўради.

— Қачон? Ҳозирми?

— Биринчида... Биринчи Майда?

— Ҳа, Биринчидами! — деди Павел овозини пастлатиб. — Мен ўз байроғимизни кўтариб, ҳаммада олдинда бормоқчиман. Эҳтимол, бу ишим учун мени яна қамашар.

Онанинг кўзлари жазиллаб кетди, оғзида бемаза бир қуриқшаш пайдо бўлди. Ўғли унинг қўлини олиб сийпалади.

— Шундай қилишим зарур, ойижон!

Она аста-секин бошини кўтариб:

— Мен ҳеч нарса деётганим йўқ-ку! — деди ва кўзлари ўғлининг қатъият билан порлаётган кўзларига тушгач, бошини яна қуйи солди.

Павел онасининг қўлини қўйиб юбориб, оғир нафас олди ва ўпкалаб сўз бошлади:

— Сен, ойи, куйдим-ёндим қилмасдан, аксинча, хурсанд бўлишинг керак. Ўз болаларини шоду хуррамлик билан ўлим бағрига жўнатадиган оналар қачон туғилар экан?..

Хохол ғудурлади:

— Вой-вой! Мунча ширин сўз бўлмасанг!..

— Мен бирон нарса деяпманми? — такрорлади она. — Сенга халақит бераётганим йўқ. Агар ачинаётган бўлсам, бу — оналигимда, болам.

Павел опаси олдидап туриб кетди, опа ўша ондаёқ юракка ўқдай тегадиган сўзларни эшитди.

— Оёққа кишан бўладиган меҳру муҳаббатлар ҳам бор...

Она сесканиб кетди ва ўглидан кўксига ўқдай қадалувчи яна бирон парса эшитмайини деб қўрқиб, апил-тапил сўз бошлади:

— Ундай дема, болам! Биламан, шундай қилмасанг бўлмайди, ўртоқларнинг учун...

— Йўқ!— деди Павел.— Мен бунн ўзим учун қиламан.

Эшикда Андрей пайдо бўлди, унинг бўйи эшикдан баланд бўлганлиги учун худди рамкада тургандай, бир елкаси билан кесакига таяниб, боши билан бўйинини олдинга чиқариб, тиззаларини галати қилиб букиб турарди.

— Сиз, тақсир, гап сотишини қўйсангиз бўларди,— деди у чақчайган кўзлари билан Павелга тикилиб.

Опанинг ўпкаси тўлди. Лекин ўглига кўз ёшини кўрсатмаслик учун, бирданига:

— Вой, ўлай! Эсимдан чиқибди...— деб даҳлизга югуриб чиқди.

Даҳлизда бошини бир бурчакка тикиб, овоз чқармасдан, юрагини бўшатмоқчи бўлиб шундай йиғладики, дармони қуриб, кўз ёши билан бирга жигар-бағри эзилиб тушгандай бўлди.

Ўгли билан хоҳлининг баҳсу мунозараси қия очик эшикдан эшитилиб турар эди.

— Кампир бечорапи қийнаб, ўзингга ўзинг қойил бўлмоқчимсан?— деб сўради хоҳол.

— Бунақа дейишга ҳаққинг йўқ!— деб ўшқирди Павел.

— Такага ўхшаб беҳуда сакрашларингни кўриб туриб идамасам, қанақа ўртоқ бўламан? Бу гапларни нега айтиб ўтирибсан? Нима кераги бор? Ҳеч ўйлайсанми, йўқми?

— Ҳа, ўйлайман. Мақсадни ҳамиша дангал айтиш керак!

— Муштипар онагани?

— Ҳаммага ҳам! Оёққа кишан бўладиган, орқага тортадиган меҳру муҳаббат ҳам, дўстлик ҳам менга керакмас...

— Ол-а, қаҳрамон! Бурнингни арт! Бурнингни арту бу гапларни Сашенькага айт. Асли ўшанга айтиш керак эди бу гапларни...

— Унга ҳам айтдим!

— Айтдинг? Ёлғон! Айтган бўлсанг ҳам томдан тараша тушгандай қилиб эмас, балки мулойимлик билан, ётиғи билан айтгандирсан. Эшитмаган бўлсам ҳам биламан! Онага келганда нотқиқлигинг авж олиб кетди... Билиб қўй, такавой, бунақа нотқиқлигинг бир чақага ҳам арзпмайди!

Она юзига оқиб тушган кўз ёшларини шошиб-пишиб артди. Мабодо хоҳол Павелни рағжитиб қўймасин, деб ўти ёрилб эшикни очди, титраб-қалтираб, қайғу ва қўрқув билан тўлиб-тошгани ҳолда, ошхонага кирди-да, баланд овоз билан:

— У-у, совуқ-эй! Кўкламу...— деди.

Она ошхонадаги ашқол-дашқолларни бекордан-бекорга у ёқдан-бу ёққа жилдириб, уйдан эшитилаётган овозни бостириб юборишга тиришиб, баландроқ овоз билан сўзида давом этди:

— Ҳамма нарса ўзгариб кетди: одамлар қизишади-ган, ҳаво совуйдиган бўлиб қолди. Илгарилари бунақа вақтларда ҳаво илиқ, осмон тиниқ, қуёш чақнаб турарди.

Уйдагилар жим бўлди. Она, қани яна нималар дейишаркин дегандек, ошхонанинг ўртасида туриб қолди...

Хохолнинг пичирлаб:

— Эшитдингми?— дегани қулоғига чалинди.— Бу гапларга тушуниш керак тентак!.. Сенинг гапларингдан кўра булар мазмунироқ...

— Чой ичасизларми?— деди она қалтироқ товуш билан, лекин буни яшириш учун, жавоб беришларини ҳам кутмасдан, овозини баланд қилб:

— Бу нимаси, нега мунча совқотяпман?— деди.

Павел битта-битта қадам қўйиб онасининг олдига чиқди-да, лаблари титраган ҳолда, гуноҳқорона табассум билан, онасига қараркан:

— Кечир мен, ойи!— деди секин.— Мен ҳали ёш, тентак бир боламан...

Она ўғлининг бошини бағрига босиб, маъюслик билан деди:

— Қўй, юрагимни эзма. Гапнинг ҳождати йўқ! Сени худога топширдим, ихтиёринг ўзингда! Аммо менинг юрагимни эзма! Ахир она болага ачинмаслиги мумкинми? Йўқ! Ҳаммангга ҳам ачинаман. Ҳамманг ҳам ўз боламдай, ҳамманг ҳам ноёб-болалар! Мендан бошқа сизларга ким ҳам куярди... Сен шу йўлни ихтиёр қилувдингки, бошқалар ҳам сенга эргашди, ҳамма бор-йўғидан кейин, сенинг пизингдан кетаётибди...

Онанинг қалбида бир дунё оташни сўзлар тўлганар, вайрону, афғор бўлган руҳини қувончли туйғулар кўтарар эди-ю, лекин бир парса дегани сўз тополмай, ожизликдан қийналиб, қўлларини тўлғатар, кўзлари олазарак бўлиб, ўғлининг юзига термиларди.

Павел бошини қуйи солиб:

— Хўп, ойи! Кечир мен, мен сени хафа қилдим!— деди, сўнгра жипмайиб онасига бир қарагач, тескари бурилди-да, ҳам хижолат тортган, ҳам севинган ҳолда илова қилди:

— Виждоним ҳурмати, бунга сира эсимдан чиқармайман!

Она ўғлини ўзидан четроққа суриб, нариги уйга юзланди ва илтимос тариқасида юмшоқлик билан Андрейга деди:

— Андрюша! Сиз бунга ўшқирманг! Сиз, албатта, каттасиз..

Онага орқасини ўгириб турган хохол қимирламасдан, жуда қизиқ ва кулгили қилиб:

— У-в-в! Роса ўшқираман бунга ҳали! Бу камлик қилса, ураман ҳам!— деди.

Она қўлини чўзиб, битта-битта одим отиб, унга томон бораркан:

— Ўзимнинг жондан азиз ўғилгинамсиз,— деди.

Хохол қайрилиб қаради-да, наввоста ўхшаб бошини қуйи солганича, қўлини орқасига қилиб, онанинг ёнидан ўтиб, ошхонага чиқди... Ошхонадан ушнинг ҳазиломуз овози эшитилди:

— Тур, кет, Павел, бўлмаса ҳозир сузаман! Энажон, мен тегишяпман! Сиз кўнглингизга олманг! Мана, ҳозир самовар қўйиб юбораман. Эҳ! Кўмиримиз ҳўл-ку... Ҳеч балога ярамайди.

Сўнгра жип бўлди. Она ошхонага чиққанда, хохол ерда ўтириб, самовар пуфлаётган эди, онага қарамасдан яна ўша сўзнини бошлади:

— Сиз қўрқманг, энажон, мен унга тегмайман! Мен пахтадай юмшоқ одамман! Ундап кейин мен ўзим... Ҳой, ботир йигит, гапимизни тинглай кўрма! Мен уни яхши кўраман, энажон! Аммо жилетини ёмон кўраман! Бунга қарангки, янги жилет кийиб олибди-ю, энди қоринни чиқариб, «жилетимни кўринг!» дегандай қилиб ҳаммага кўз-кўз қилади-я! Жилети соз, бунга сўз йўқ, лекин одамларни нега қорни билан туртади? Усиз ҳам турткининг остида қолганмизку!..

Павел кулиб туриб:

— Ҳадеб жаврай берасанми? Бир марта адабимни бердинг, бўлди-да!— деди.

Хохол ерга ўтириб олиб, оёқларини самоварнинг икки томонига узатди ва Павелга қаради. Она эшик олдида тураркан, Андрейнинг думалоқ гардонига ҳамда узун ва қийшайган бўйнига мулойимгина боқар эди. Хохол гавдасини орқага ташлади, қўлларини ерга тиради, бир оз қизарган кўзлари билан она-болага қаради ва кўз қисиб, пастроқ овоз билади:

— Хўп одамохунсизлар-да!..— деб қўйди.

Павел энгашиб ўртоғининг қўлидан ушлади.

— Тортма!— деди хохол.— Йиқитиб юборасан...

Она мунгайиб:

— Нега тортинасизлар? Бир қучоқлашиб, ўпишиб олсаларинг бўлмайдимми!..— деди.

— Шундай қилайликми?— деди Павел.

— Майли!— деди хохол ва ўрнидан турди.

Дўстлик меҳру муҳаббати билан ёнаётган бу икки тану бир жон маҳкам қучоқлашиб, бир секундгагина қотиб қолишди.

Онанинг юзларидан шодлик кўз ёшлари дув-дув оқди. У ёшларини артаркан, ўзидан ўзи хижолат бўлиб, деди:

— Хотин киши шунақа: хафа бўлса ҳам йиғлайди, хурсанд бўлса ҳам...

Хохол Павелни секингина нари отарди ва кўзларини артиб:

— Бўлди энди! Шакарнинг ози яхши!.. Кўмир ўлгур ҳам хўп расво экан! Пуфлай бериб, кўзимни кўр қилдим...

Павел бошини қуйи солиб, дераза ёнига ўтирди ва сепди:

— Бунақа кўз ёши тўқини айб эмас...— деди.

Она ҳам ўғлининг ёнига бориб ўтирди. Онанинг қалби кишига жасорат бағишлайдиган илиқ ва мулойим ҳисларга тўлган эди. У гарчи маҳзун бўлса ҳам, лекин вақти хуш ва хотиржам эди.

Хохол уйга кираётиб:

— Идиш-товоқни ўзим йиғиштириб қўяман, сиз бемалол ўтира беринг, энажон! Дамингизни олинг! Ҳали ҳам сизни тоза хафа қилдик...— деди.

Сўнгра уйдан унинг қўнғироқдай товуши эшитилди:

— Роса ҳузур қилиб ҳаёт лаззатини, ҳақиқий ҳаёт лаззатини сурдик-а!..

— Ҳа, шунини айт-а!— деди Павел онасига қараб.

— Ҳамма нарса ҳам ўзгарди!— деб она гапга аравлашди.— Қайғу ҳам илгариги қайғуга ўхшамайди, шодлик ҳам!

— Шундай бўлиши ҳам керак,— деди хохол.— Нега десангиз, меҳрибон энажон, янги бир қалб ўсяпти! Турмушда янги бир қалб бунёдга келяпти! Янги бир одам ҳаётни онг чироғи билан ёритаб келаётибди, «Ҳой, бутун дунё халқлари, бир оилага бирлашингиз!» деб қичқириб, даъват этипти. Унинг чақиригига «лаббай» деб бутун юраклар кумуш қўнғироқ сингари жарангловчи кучли бир юракка айланаяпти...

Она, лабларим титрамасин, деб маҳкам қисди, кўзларимдан ёш чиқмасин, деб маҳкам юмди.

Павел бир нарса демоқчи бўлиб қўлини кўтарган эди, бироқ она унинг иккинчи қўлидан ушлади ва пастга тушириб:

— Ҳалал берма,— дея шивирлади.

— Биласизми?— деди хохол эшик олдида тик туриб.— Одамларнинг бошига ҳали кўп оғир кунлар тушадди, бу қонхўрлар ҳали уларнинг кўп сўришади, лекин бу азобу уқубатлар ҳам, менинг бошимга тушадиган қайғу-аламлар ҳам, тўкиладиган қоним ҳам, менинг қалбимда, менинг миёмада туғилган нарса олдида ҳаммаси ҳечдир... Юлдуз нурга бой бўлгандай, менинг ҳам бойлигим бор, шунинг учун ҳам мен ҳаммасини кўтаришга, ҳаммасига чидашга тайёрман. Нега десангиз, менда ҳеч ким, ҳеч қачон маҳв эта олмайдиган севинч бор! Менга куч, қувват бағишлайдиган нарса ҳам шудир!

Улар турмуш ҳақида, одамлар ҳақида, келажак ҳақида самимий суҳбат қилиб, ярим кечагача стол атрофида чой ичиб ўтиришди.

Агар бирорта фикр очиқ англашилса, она оҳ чекиб, ўз кечмишидан бирон оғир ва кўпол нарсани кавлаб чиқарар ва ўз кўкрагидан кўнорилган бу тош билан ҳалиги фикрни маҳкамларди.

Суҳбатнинг илиқ оқимида онанинг ваҳимаси эриб йўқ бўлди ва у ҳозир ўзини отасининг насиҳатини эшитиб турган қиз кўнидагидай ҳис этди. Ўшанда отаси пўнса қилиб:

— Бурунги жийираверма! Бир каллаварам олмоқчи бўитимн, тегавер! Қиз деган эрга тегадн, хотин деган бола туғадн, бола эса ҳамма ота-онанинг бошига бало бўлади! Сен нима, одам эмасмисан?— деган эди.

Шу сўзлардан кейин унинг кўз олдида қочиб қутулиб бўлмайдиган бир сўқмоқ келганди, бу сўқмоқ қоп-

қоронғиликдан иборат бир бұшлиқ атрофида узундан-узоқ бұлиб чўзилиб кетган эди. Мана шу сўқмоқ йўлдан бориш зарурияти уни индамасдангина тақдирга тан берадиган қилди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Лекин бошига янги бир мусибат тушаётганини сезиб, ичида аллакимга:

«Манг, олинг!» — деди.

Бу сўз унинг қалбида таранг тортилган тор каби қалтираб, инграётган унсиз дардини енгиллаштирарди.

Хавотирликдан алғов-далғов бўлаётган қалбининг бир четида: «Бутун бору йўғимдан маҳрум қилмасларку! Бирор нарса қолар ахир...» деган умид милтиллаб ёниб турар эди.

XXIV

Эрталаб Павел билан Андрей чиқиб кетиши биланоқ Корсунова деразани чертди ва ҳовлиқиб бақирди:

— Исайни ўлдиришибди! Юр, кўриб келамиз...

Она бир чўчиб тушди, қотилнинг исми лип этиб миясидан ўтди, елкасига рўмолни ташларкан:

— Ким ўлдирибди? — деб сўради.

— Ўлдирган одам ўликининг тепасида турармиди? Ўлдиргану кетган-да! — деди Марья.

У кўчада кетаётиб:

— Энди яна айбдорни ахтариб, ҳамма ёқни остин-устун қилишади, — деди. — Хайрият ўғилларинг кечаси уйда эди, бунга ўзим гувоҳман. Ярим кечада шу ердан ўта туриб, деразангдан қараган эдим, ҳаммаларинг стол атрофида ўтирган эдиларинг...

Онанинг ўти ёрилаёзиб:

— Вой нафасинг қурмасин, Марья! Наҳот улардан гумон қилиб бўлса? — деди.

— Ким ўлдирди дейсан? Албатта ўғлинигинг шерикларидан бирортаси ўлдиргандир! Исай кимларнинг пайига тушиб юргани ҳаммага маълум... — деди Корсунова ишонч билан.

Она нафаси бўғилиб, қўлини кўкрагига қўйиб, тўхтади.

— Вой, нима бўлди сенга? Қўй, қўрқма! Ҳар ким қилмишига яраша жазосини тортади! Юр тезроқ, олиб кетишса, кўрмай қоламиз...

Она Весовшиков тўғрисида оғир ўйларга бориб гандиракларди.

«Наҳот шундай қилган бўлса-я!» деб қўйди она ичида.

Фабрикадан сал берироқда, яқинда куйиб кетган бир биновнинг ўрнида тўпланган оломон куюндиларни топтаб, ҳамма ёқни чангитиб, худди уни бузилган қовоқ аридай, гув-гув келар эди. Хотинлар жуда кўп, бола-чақалар ундаи ҳам кўпроқ; дўкондорлар, шивохона хизматчилари, полиция ходимлари ҳамда кумуш ранг пахмоқ соқолли, новча бўйли, кўкрагига нишонлар таққан кекса жапдарм Петлин, ҳамма-ҳамма ўша ерда эди.

Исай, орқаси билан куйган ходаларга суяниб, яланғоч калласини ўнг елкасига солинтиргани ҳолда ётарди, ўнг қўли шимининг чўптагида, чап қўлининг бармоқлари аса, юмшоқ ерни чапгаллаб олган эди.

Она Исайнинг юзига қаради. Унинг бир кўзи, ҳорғин чўзилган оёқлари орасида ётган шапкасига ўлик қараши билан тикилган, оғзи таажжублангандай ярим очилган, малла соқоллари ёнига осилиб тушган эди. Унинг оғзин ва кичкина гавдаси, чўзинчоқ калласи-ю, сепкилдор чувак юзи ажал панжасида яна ҳам кичрайган. Она хўрсиниб чўқинди. У Исайни тириклигида ёқтирмас эди, энди унга бир оз кўнгли ачинди.

— Ҳеч қаерида қон кўрпнмайди!— деди биров секин.— Мушт билан ўхшатган бўлса керак...

Жаҳлга минган бир овоз:

— Чақимчининг жағини боғлашибди!..— деб қўйди.

Жандарм ҳаракатга келди ва қўли билан хотинларни итариб:

— Ким у гап сотаётган?— деб пўписа қилди.

Одамлар тарқала бошлади. Баъзилар қочиб кетди. Кимдир суюнганидан қаҳ-қаҳ отиб кулди.

Она уйига қайтиб кетди.

«Ҳеч ким ачинмайди ҳам-а!»— деди у ичида.

Онанинг кўз олдига Николайнинг йўғон гавдаси кўланка каби келиб тўхтади: унинг қиспқ кўзлари совуқ ва шафқатсиз боқар, ўнг қўли худди лат егандай, саланглар эди...

Ўғли билан Андрей тушлик қилгани келганда она, ҳаммадан бурун:

— Тинчликми? Исай туфайли ҳеч ким қамалгани йўқми?— деб сўради.

— Эшитмадик!— деб жавоб қилди хохол.

Она иккаласининг ҳам торп сустлигини пайқади.

— Николай тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса деяётгани йўқми?— деб сўради она секин.

Ўғли қошини чимириб онасига қаради ва бурро-бурро қилиб жавоб берди:

— Ҳеч нарса деяётганлари йўқ. У ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаса керак. Ўзи йўқ. Кеча туш пайтида сой бўйлаб кетганича қайтгани йўқ. Мен суриштириб кўрдим...

— Худога шукр-э!— деди она енгил тортиб.— Худога шукр!

Хохол онага бир қаради-ю, бошини қуйи солди.

Она хаёлга кўмилиб сўз бошлади:

— Ер билан яксон бўлиб ётибди, афтига қарасанг, худди ажабланаётган одамга ўхшайди. На биров ачинади ва на бир оғиз яхши сўз айтади. Қичкинагина, кўримсиз бўлиб ётибди. Бир нарсанинг синигига ўхшайди, гўё синиб тушиб ерда ётибди...

Таом устида Павел қўлидаги қошиқни бирданига қўйиб:

— Мен бир нарсага тушунмайман!— деб хитоб қилди.

— Нимага?— сўради хохол.

— Фақат эмоқ учунгина ҳайвон ўлдириш, ахир бу ярамас иш-ку! Ваҳший ҳайвонни, даррандани ўлдириш... бу бошқа гап! Одамлар учун дарранда бўлган кишини мен ўзим ҳам ўлдирардим. Лекин шундай аянг бир бандани ўлдиришга қандай қўли боради экан дейман?..

Хохол елкасини қисиб қўйди, кейин:

— У етказаетган зарар дарранданинг зараридан кам эмасди, жиндек қопимизни сўрган пашшани ҳам ўлдира-миз-ку!— деди.

— Бу гапнинг дуруст. Мен бунни айтаётганим йўқ... Одам ўлдириш ифлос иш дейман!

Андрей япа елкасини қисиб:

— Начора!— деб қўйди.

Павел анча жим қолгач:

— Шундай одамни ўлдиришга сенинг қўлиг борар-миди?— сўради ўйга толиб.

Хохол думалоқ кўзларини Павелга тикди ва онага ҳам кўз ташлаб олиб, маъюс, лекин қатъий жавоб қилди:

— Ўртоқларим учун, хайрли иш учун ҳеч нарсадан қайтмайман. Керак бўлса одам ўлдиришга ҳам тайёрман. Ҳаттоки, ўз ўғлим бўлса ҳам...

— Вой Андрияша-ей!— деб юборди она оҳиста.

У онага қараб қулимсраб:

— Шундай қилмасанг бўлмайди! Турмуш шундай!— деди.

— Ҳмм!— деди Павел чўзиб.— Турмуш шундай...

Бирдан ҳаяжонланиб кетган Андрей, аллақандай ботиний бир турткига бўйсуниб, ўрнидан турди ва қўлни тўлгаб сўзга киришди.

— Ишма ҳам қилар эдингиз? Инсонни фақатгина севиш мумкин бўладиган замон тезроқ келиши учун ҳам кишиларни ёмон кўришга тўғри келади. Ҳаётнинг оқимига халал берадиган роҳат ва фарогат, иззат ва обрў сотиб олиш учун одамларни сотадиган кишиларни маҳв қилиш керак. Агар ҳалол одамлар йўлида Иуда туриб, хиёнат қилиш учун пайт пойлаб турган бўлса-ю, мен уни маҳв қилмасам, ўзим Иуда бўламан. Бундай қилишга менинг ҳаққим йўқми? Хўжайинларимиз ўз роҳатлари, ўз айшу ишратларини ҳимоя қилиш учун солдату жаллод, фоҳишахонаю қамоқхона, қаторга ва шунга ўхшаш балою баттарларни сақласалар майлими, уларнинг буига ҳақлари борми? Баъзида улар ишлатадиган воспиталарни мен ҳам қўллашга мажбур бўлиб қоламан, на-чора? Бошқа илож йўқ! Улар бизга ўхшаганларни ўнлаб ва юзлаб ўлдиришади, мана шунинг ўзи мени қўл кўтаришга, душман калласининг бирига — бошқалардан кўра менга яқинроқ келган ва ҳаётини ишларим учун зарарлироқ бўлган душманининг калласига туширмоқ учун менга ҳуқуқ беради. Турмуш шунақа экан. Мен мана шу турмушга қарши бош кўтараяпман. Бунақа турмуш менга керак эмас. Уларнинг қонидан ҳеч нарса унмаслигини, уларнинг қони ҳосилсиз эканини биламан!.. Бизнинг қонимиз ёмғир сингари ерга қўйилиб турса ҳақиқат яши унади, уларнинг сассиқ қонлари эса, фойдасиз йўқ бўлиб кетади, мен бунни биламан! Лекин қўлимга тушиб қолса ўлдираман, бошқа илож йўқ, гуноҳим ўз бўйинида. Мен ёлғиз ўз номимдан гапирётиман. Менинг гуноҳим ўзим билан бирга ўлади, келажакнинг бетида қора доғ бўлиб қолмайди, мендан бошқа ҳеч кимга қораси юкмайди!

У бир нарсани гўё қилич билан чопиб ўзидан даф этаётгандай, қўлларини тўлгай-тўлгай, нари-бери юрди. Она унинг кўкси яраланганини ва шу яра оғриб турганини сезиб, маъюс ва безовта бўлиб унга қаради. Исайининг ўлдирилиши тўғрисидаги қўрқинчли фикрлар онадан йироқлашди, у эди «Весовшиков ўлдирган бўлмаса Павелнинг ўртоқларида ҳеч бири бу ишни қилолмайди», деб ўйларди. Павел бошини қуйи солиб, хохолнинг

сўзларини тинглар, хохол эса, қатъият билан сўзида давом этарди:

— Фақат олга қараб қадам босаман деган одам ўз-ўзига қарши бориши ҳам мумкин. Бутун бор-йўғини, бутун жону дилини фидо қила билиш керак! Мақсад йўлида жон бериш, ўзини қурбон қилиш ҳеч нарса эмас! Ундан ҳам каттароғини, ўз жонингдан ҳам ортиқроғини бер, бериб кўр! Ўшанда сен учун энг қиммат бўлган нарсаси — ҳақиқат юксалади!

У ранги ўчиб, уй ўртасида тўхтади-да, кўзини ним юмиб, қўлини кўтариб, таптана билан деди:

— Мен аминманки, одамлар бир-бирига муҳаббат билан қарайдиган, бир-бирининг кўзига худди юлдуз каби кўринадиган дамлар ҳам келажак! Ўзлари эркин ва шу эркинлиги туфайли буюк бўлган одамлар билан ер юзи тўлажак, ҳамма очиқ кўнгил билан юражак, ҳамманинг қалби ҳасад доғларидан тоза ва ғазабдан ҳоли бўлажак. Ўшанда ҳаёт инсониятга хизмат қилишдан иборат бўлажак, унинг образи юксакликларга кўтарилажак, эркин одамлар учун ҳамма баландликлар қўл етадиган бўлажак. Ўшанда ҳақиқат ва эркинлик қўйнида ёлғиз гўзаллик учун яшайажаклар ва энг яхши одамлар деб жаҳонга қучоқларини кенгроқ очганлар, уни чуқур сева билганлар саналажак, энг эркин одамлар ҳаммадан яхши ҳисобланажак, чунки асли гўзаллик ана ўшаларда бўлажак! Ўша ҳаётнинг одамлари энг буюк одамлар бўлажак...

У жим бўлди, қоматини ростлади, бутун жон-жаҳди билан деди:

— Мана шунақа ҳаёт учун ҳеч нарсадан қайтмайман...

Унинг юзи пир-пир учди, кўзларидан йирик ва оғир ёшлар тома бошлади.

Павел бошини кўтариб, ранги ўчган ҳолда, ҳангу манг бўлиб хохолга қаради. Она эса, қандайдир хатар босиб келаётганини сезиб, ўрнидан қўзғалди.

— Нима бўлди сенга, Андрей?— дея астагина сўради Павел.

Хохол бошини силкиди, қоматини ростлади ва онага қараб деди:

— Мен кўрувдим... Хабарим бор...

Она ўрнидан туриб, югуриб унинг олдига борди ва қўлидан ушлади. Хохол ўнг қўлини тортиб олмоқчи бўлган эди, она унга маҳкам ёпишди ва шивирлаб:

— Жоним болам, секин! Болагинам, секин...— деди.

— Шошманг! Қандай бўлганини ҳозир айтиб бераман!— деди хохол секни. Она ёшли кўзлари билан унга термилиб туриб:

— Қўйинг, кераги йўқ, Андрюша...— дея пичирлади.

Павел нам кўзларини ўртоғидан олмай, секни унинг олдига келди. Рағи ўчган бўлса ҳам жилмайиб, секнигина:

— Ойимни қўрқитма, нима бўлди сенга?...— деди.

— Мен қўрқаётганим йўқ! Бу сўзга ишонмайман ҳам! Кўзим билан кўрганымда ҳам ишонмас эдим!— деди она.

Хохол уларга қарамасдан, бош чайқаб, ҳануз қўлини онанинг қўлидан тортиб олишга тиришаркан:

— Шошманг ахир!— деди.— Мен қилганим йўқ, лекин олдини олишим мумкин эди...

— Қўй шу гапларни, Андрей,— деди Павел.

У бир қўли билан хохолнинг қўлидан сиқиб туриб, иккинчи қўлини унинг елкасига қўйди ва шу билан гўё унинг барваста гавдасидаги қалтироқни босмоқчи бўлди. Хохол бошини қуйи солди ва тутилиб-тутилиб гап бошлади:

— Мен бунн хаёлимга ҳам келтирганим йўқ эди, ўзинг биласан, Павел, воқеа шундай бўлди: сен мендан олдинроқ кетиб қолдинг. Мен Драгунов билан бирга муюлишда эдим. Шунда муюлишдан Исай чиқиб кўчанинг, бир чеккасида тўхтади-ю, ҳадеб бизга истеҳзо билан қарай берди... Драгунов менга қараб: «Кўрдингми? Тунн билан кетимдан пойлаб юрибди... Ҳозир абжағини чиқараман» деди-ю, кетди. Уйига кетган бўлса керак, деб ўйладим мен... Шундан кейин Исай олдимга келди...

Хохол бир хўрсиниб қўйди.

— Шу чоққача ҳеч ким менга ўша птча озор бергани йўқ.

Она индамасдан, уни қўлидан тортиб стол олдига олиб келди, ниҳоят курсига ўтқазишга муваффақ бўлди. Ўзи унинг ёнгиласида ўтирди. Павел уларнинг рўпарасида, соқолини чимдаб, тумтайиб турар эди.

— У менга айтдики, жандарм ҳаммангни билади, ҳамманг уни дафтарига тушгансан, май олдидан ҳаммангни тутиб кетади. Мен индамай кулиб туравердим, лекин қоним қайнаб кетди. У менга, сен эслик одамсан, бунақа йўлларга кириш сенга ярамайди, фалон-писмадон, деб насиҳат қила бошлади...

У тўхталиб чап қўли билан юзини артди, кўзлари чақнаб кетди.

— Тушунаман! Тушунаман!— деди Павел.

— Яхшиси, деди, законимиз йўлига хизмат қил, хўпми, дейди-я!

Хохол қўлини силтади ва муштини ўқталиб қўйди, сўнгра габадан тишларини гижирлатиб:

— Законга хизмат қилар эмншман... Шу гапни айтгунча, у падар лаънат, бетимга бир шапалоқ туширса, балки менга ҳам, ўзига ҳам яхшироқ бўларди. Аммо ҳалигдай, менинг тоза кўксимга сассиқ тупуги билан тупургандан кейин, мен ҳам чидолмадим...

Хохол титраб кетиб, қўлини Павелнинг қўлидан тортиб олди ва нафрат билан деди:

— Бетига бир шапалоқ туширдиму кетавердим. Шу он орқадан Драгуновнинг «Қўлга тушдингми?» дегани қулоғимга кирди. У муюлишда турган экан шекилли...

Хохол бир оз жим қолгач, яна давом этди:

— Сезаётган бўлсам ҳам, лекин орқамга қайрилиб қарамадим... Дўппослаб урганини аниқ эшитдим... Худди оёғим билан сассиқ бақани босиб олгандай, индамай йўлимга кетавердим. Ишга энди тушган ҳам эдимки, «Исайни ўлдиришибди» деб қолишди. Ишонгим келмади. Лекин қўлим зирқирай бошлади, ўз қўлимга ўхшамайди. Оғримаса ҳам, худди калта бўлиб қолгандай...

У қўлига қийшайиб қараб:

— Ўлгунимча энди бу ифлос доғни юволмасам керак...— деди.

— Қалбинг пок бўлса — бўлгани, жоним болам!— деди она астагина.

— Мен ўзимни айблаётганим йўқ! Лекин ўйласам, кўнглим хира бўлади! Буниси ортиқча менга,— деди қатъий равишда хохол.

— Мен тушунолмаяпман сенга!— деди Павел елкасини қисиб.— Сен ўлдирмаган бўлсанг, борди-ю сен уни...

— Ўлдиришлари мумкинлигини сезиб туриб, олдини олмаганимни айтмайсанми!..

— Бунисига сира тушунолмай қолдим...— деди Павел кескин қилиб.

Бир оз ўйлаб туриб, яна илова қилди.

— Йўқ, тушунишга тушунаману, лекин ақлга сиғдира олмайман.

Гудок чийиллади. Хохол бошини бир томонга қийшайтириб, шиддатли ўкиришга қулоқ берди-ю, бир силкиниб олиб:

— Ишга бормаيمان...— деди.

— Мен ҳам,— деди Павел.

— Ҳаммомга бораман!— деди хоҳол илжайиб ва индамасдан нарсаларини олиб, тумтайган ҳолда шошганича чиқиб кетди.

Она юраги эзилган ҳолда унинг кетидан қараб қолди, кейин ўглига юзланиб:

— Нима десанг, де, болам, мен-ку, ҳеч кимни айбламайман-а, лекин одам ўлдириш гуноҳ. Исайга ачинаман, михга ўхшаш бир нарса эди. Уни кўрдиму, «ўғлингни осаман» деб қилган дўқи эсимга тушди, шунда ўлганига на хафа бўлдим ва на хурсанд. Фақат раҳмим келди, колос. Энди раҳмим ҳам келмайди.

Она жим бўлиб бир оз ўйлади, сўнг таажжуб билан жилмайиб:

— Е Исо Масих! Паша, эшитяпсанми, нима деяпман?— деди.

Павел, афтидан, онасининг сўзини эшитмади; бошини қуйи солиб, уйда нари-бери юаркан, қовоғини солиб, деди:

— Ана ҳаёт! Одамлар бир-бирига қай тарққа қарши қўйилганини кўряпсанми? Урнинг келмаса ҳам уришга мажбур бўласан! Яна кимни дегин? Ўзинга ўхшаш ҳуқуқсиз бир одамни! Унинг ўзи-ку аҳмоқлигидап сендан ҳам баттар бахтсиз. Полиция, жандарм, жосуслар — ҳаммаси бизнинг ашаддий душманимиз, лекин ўшалар ҳам бизга ўхшаш одам, уларнинг қонини ҳам бизнинг қонимизга ўхшаш сўришади, уларни ҳам одам қатори кўришмайди. Уларнинг ҳам аҳволи бизникидан фарқ қилмайди. Лекин мана шунақа одамларни бир-бирига қарши қилиб қўйганлар, алдаш ва қўрқитиш йўли билан уларнинг кўзини кўр қилишади, ҳаммасининг қўл-оёғини боғлаб, маҳкам сиқиб, ҳадеб қонини сўришяпти, бирини олиб иккинчисига уришяпти. Одамларни милтиққа, калтакка, тошга айлаштириб юбориб, яна «Бу давлат!» деб ўтиришибди.

У онасига яқинроқ келиб деди:

— Бу жипоят, ойи! Бу миллион-миллион одамларни қабиҳ йўллар билан ўлдириш, уларнинг қалбини хароб қилиш демакдир... Улар, ойижон, одамларнинг қалбини ҳалок этмоқда. Биз билан улар ўртасидаги фарқни кўряпсанми — бировни битта ургапи учун қўнгли кир бўлиб, хижолат чекиб, жони қақшаб ўтирибди. Улар эса миллион-миллион одамларни қўллари қалтирамасдан, раҳму шафқатни билмасдан баҳузур ўлдиришяпти. Шунча қон тўкишлар, шунча одам ўлдиришлар фақат одамлар устидан ҳукмрон бўлишларига имконият тугдиради-

ган кумуш ва олтинларини, ярамас қоғозларини сақлаб қолиш учунгина бўлаётибди. Ўзинг ўйлаб кўр: улар ўзларини ҳимоя қилиш учун эмас, балки молу мулкларини сақлаб қолиш учун халқни ўлдиришяпти, унинг қалбини ҳалок этишяпти. Ўзларини ботинан эмас, балки зоҳиран қўриқлашаётибди.

У онасининг қўлини олди-да, қоматини сал эгиб, унинг қўлларини силкита-силкита деди:

— Агар сен шу разолат ва ифлосликларни сезсанг эди, бизнинг ҳақиқатимизга тушунган ва унинг нақадар юксак ва ёрқин эканини кўрган бўлар эдинг!..

Она ҳаяжонланиб, ўз қалбини ўғлининг қалби билан бир аланга каби бирлаштириш истагида ўрнидан турди ва энтикиб сўзлади:

— Сабр қил, болам, сабр қил! Мен ҳам сезиб қоларман!..

XXV

Даҳлизга биров киргандай бўлди. Она-бола чўчиб, бир-бирига қаради.

Эшик секингина очилди-ю, салобат билан Рибин кирди.

У қоматини тик кўтариб, табассум билан:

— Мана!— деди.— Бизнинг қишлоқ одами, икки нарсадир ғами: бири пон, бири ароқ, туриб уни қаршиланг!

Унинг эғнида қора мойга бўялган калта пўстин, оёғида чабата, бошида пахмоқ телпак бўлиб, белига чарм қўлқопини қистириб олган эди.

— Омон-эсон бормисизлар? Сени қўйиб юборишибди-ку, Павел? Хайрият-э! Қалайсан, Ниловна?— деб кўришди ва оппоқ тишларини кўрсатиб кулди; унинг овози бурунгидан кўра юмшоқроқ, соқоллари илгаригидан ҳам баттарроқ ўсиб кетган эди.

Она унинг келганига хурсанд бўлиб, йўгон қора қўлларини қўлига олиб қисди ва қора мойининг ўткир ҳидини ҳидлаб туриб, деди:

— Оббо сен-эй!.. Келганингга жуда хурсандман!..

Павел кулимсираб Рибинга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Туппа-тузук мужик бўлвопсан!

Рибин кийимларини имиллаб ечаркан, деди:

— Ҳа, мужик бўлволдим! Сизлар аста-секин жаноблар қаторига қиряписизлар, меп эсам, орқага кетаётибман... Шунақа бўлди!

Рибин кўйлагининг гижимини ёза-ёза уйга кирди ва диққат билан ҳаммаёқни кўздан кечиргач, деди:

— Ўша рўзгор, ўша уй, бирон буюм кўшилмапти, лекин китоб кўпайипти. Қани, гапиринглар, ишлар қалай?

У оёқларини кериб, кафтларини тиззасига қўйиб, Павелга савол назари билан қаради-да, оқ кўнгиллик билан жилмайиб, жавоб кутди.

— Ишлар жойида!— деди Павел.

— Ҳайдаймизу экамиз, мақтанишни билмаймиз, ҳосилни йиғамиз, ётоққа ётамиз, ўликдай қотамиз. Шундайми?— деди Рибин тегиниб.

— Ўзингиз қалайсиз, Михайло Иванович?— деб сўради Павел унинг қаршисига ўтираркан.

— Тузук. Ёмон эмас. Егильдеево деган жойда кўним топдим. Егильдеевони эшитганмисан? Яхши қишлоқ. Йилида икки марта ярмарка бўлади, икки мингдан кўпроқ аҳолиси бор — ҳаммаси аламзада! Ўз ери йўқ, бир парча ерни пошшоликдан ижарага олишади, у ерда бунақа текинхўрлар ўликка қўнган пашшадан ҳам кўп. Ёғочдан арава мойи оламиз. Кўмир қиламиз. Ҳақни тўрт марта кам оламану, лекин елкамни заводдагидан кўра икки баравар ортиқроқ янги қиламан! Аҳвол шу! Текинхўрнинг қўлида биз етти кишимиз! Ҳаммаси ҳам ўша ерлик, яхши ва ёш йигитлар. Мендан бошқа ҳаммасининг саводи бор. Битта Ефим дегани бор, шундай ўткир, шундай балокни, асти қўй!

Павел жонланиб сўради:

— Улар билан суҳбат-муҳбат ҳам қилиб турасизми?

— Тек турармидим. Бу ерда чиққан варақаларни олиб кетган эдим, ўттиз тўрт допа. Лекин мен кўпроқ «китоби муқаддасни» ишга соламан, катта китоб, пошшолик ўзи бостириб чиқарган, ҳеч ким ҳеч нарса ўйламайди!

У Павелга қараб кўз қисиб қўйди-ю, яна кулиб гапида давом қилди:

— Лекин бу кифоя қилмайди. Мен сендан китоб сўрагани келдим. Икки киши бўлиб келганмиз. Ефим ҳам мен билан бирга, арава мойи олиб келган эди, йўл усти кириб ўтай дедим! Ефим келгунча сен менга берадиган китобингни бер, у ҳар нарсани билаверса бўлмайди.

Она Рибинга қаради, назарида Рибин, устидаги камзули билан яна бир нарсани ечиб ташлагандай бўлди. Унинг улуғ сифатлиги ҳам анча йўқолгандай, кўзлари ҳам бурунгидай эмас, айёрона қараётгандай эди.

— Ойп,— деди Павел,— энди сиз бориб китоб олиб келасиз. Қанақа китоб кераклигини улар ўзлари билишади. Қишлоқ учун десангиз бас.

— Хўп!— деди она.— Самовар қайнасин, дарров бориб келаман.

Рибин, мийингида кулиб, сўради:

— Сен ҳам бу ишларга аралашиб қолибсан-да, Ниловна? Дуруст, дуруст... У ерда китобга қизиқадиган одамлар жуда кўп. Муаллим ҳаммани китобга қизиқтиради, ўзи руҳонийдан чиққан бўлса ҳам, яхши йигит, дейишади. Муаллима ҳам бор, етти чақиримча нарида туради. Лекин улар тақиқланган китобларни ишлатишмайди, пошшолик одамлар, қўрқинишади. Аммо менга пуқул ўшанақа, тақиқланган ўткир китоблар керак, секингина уларнинг қўлига қистириб қўяман. Агар мингбошим, пошми, тақиқланган китоб эканини билиб қолса, албатта, муаллимдан кўради. Мен яна вақтинча қутулиб қоламан.

Рибин ўз билимдонлигидан қувониб, тишининг оқини кўрсатди.

«О, қургур-ей!— деб ўйлади она ичида.— Қарашда айиққа, ишлашда тулкига ўхшайди-я...»

— Нима деб ўйлайсиз,— деди Павел Рибинга,— тақққ қилинган китобларни тарқатишда муаллимлардан шубҳаланишса, уларни қамашармикан?

— Албатта қамашади, нимайди?— деб сўради Рибин.

— Китобни тарқатган сиз бўлсангиз, қамоққа улар борса, қизиқ бўлади-ку...

— Сен ғалати экансан!— деди Рибин қўли билан тиззасига шаппатилаб истеҳзоомуз.— Ким мендан кўради? Қишлоқи бир мужик бунақа ишлар билан шугулланиб юрганига ким ишопади? Китоб чиқариш жанобларнинг қўлидан келади, шундай бўлгандан кейин жавобини ҳам ўшалар бераверишади-да.

Она Рибиннинг сўзларини ўғли уқмаётганини англади ва қошлари чимирилганини кўрди, демак, Павелнинг аччиги келяпти. Шунинг учун эҳтиёт билан, мулойим қилиб гапга аралашди:

— Михаил Иванович ишни мен қила бераману жазосини бошқалар тортсин, демоқчи...

— Ҳа, балли!— деди Рибин соқолини силаб.— Вақт-соати етгунча-да.

— Ойп!— деди Павел қуруққипа.— Борди-ю, бирор ўртоғим, чунончи, Андрей, менинг номимдан бир иш қи-

либ қолса-ю, мени олиб бориб қамашса, сен нима дер эдинг?

Опа сесканиб кетди, энсаси қотиб ўглига қаради ва бош чайқаб деди:

— Наҳот киши ўз ўртоғига шундай қилса?

— Ҳа-а-а!— деди Рибин чўзиб.— Фикрингга тушундим, Павел!— Сўнгра ҳазиломуз кўз қисиб, онага деди:

— Бу позик иш, она!

Ундан сўнг яна Павелга қараб, насихатомуз сўз бошлади:

— Севинг фикринг хом, ука! Яширин ишда инсофмурувват дегап гап бўлмайди! Ўзинг ўйлаб кўр: биринчидан, қамоққа муаллимларни эмас, ёнидан китоб чиққан йигитларни олишади. Бу бир. Иккинчидан, муаллимлар, гарчи рухсат этилган китобларни беришса ҳам, маъноси тақиқланган китоблар билан бир, фақат сўзлари бошқа-ю, ҳақиқат камроқ, холос! Демак, уларнинг истаги ҳам менинг истагимнинг ўзгинаси, фақат улар сўқмоқ йўл билан боришади, мен эсам катта йўл билан. Улуғларимиз олдида ҳаммамиз ҳам айблимиз, тўғрими? Учинчидан, ука, улар билан менинг ишим йўқ: пиёда йўловчи отлиқ билан ҳамроҳ бўлолмайди. Эҳтимол, бирор мужикка қарши бундай қилишни истамас эдим. Уларни сўрасанг, бири руҳонийзода, иккинчиси помешчик қизи, нима учун халқни қўзғотиш уларга зарур бўлиб қолибди, билмайман. Уларнинг жанобларга хос мақсад-муддаолари мен мужикка қоронги. Ўзим қиладиган ишни ўзим биламан, аммо улар нима хоҳлашади, буниси менга номаълум. Минг йиллардан бери улар хўжайинлик қилиб, мужик бечоранинг терисини шилиб келган. Энди, бирданига уйғониб, мужикнинг кўзини очмоқчи бўлишяпти. Менинг афсонага ҳушим йўқ, ука, аммо уларнинг иши афсонага ўхшайди. Жаноб бўлганидан кейин қанақа бўлмасин, ишқилиб, мендан йироқ. Қишда дала, тошдан юриб қоласан, шунда рўпарангдан бир жониворнинг қораси кўринади, лекин қанақа жониворлигини билолмайсан. Бўрими, тулкими, ё ҳар кун кўриб юрган итми ажратолмайсан — йироқ. Булар ҳам ўшанга ўхшайди.

Она ўглига қаради. Павелнинг юзи маъюс эди.

Рибининг кўзлари эса ёнмоқда, у Павелга кибр билан қарар ва соқолини бармоқлари билан апиш-тапиш тараф экан, деди:

— Хушомадгўйлик қилиб ўтиришга вақтим йўқ. Ҳар ким билганини айтади...

Она ўзи танийдиган кишиларни эслаб:

— Жаноблар орасида ҳам шундай кишилар борки,— деди,— халқ учун ҳеч нарсани аямайдилар, бутун умрлари қамоқхонада ўтади...

— Уларнинг гўри бошқа, бизнинг гўримиз бошқа!— деди Рибин.— Мужик бойица хўжайинлик ҳавасига тушади, бой камбағаллашса, мужикка томон боради. Чўнтагининг бўш бўлгандан кейин чор-ночор дининг ҳам соф бўлади. Эсингдами, Павел, бир вақт сен менга айтган эдингки, ким қандай яшаса шундай ўйлайди; ишчи «ҳа» деса, хўжайин «йўқ» дейиши керак, агар ишчи «йўқ» деса хўжайин табиати шу бўлгандан, албатта, «ҳа» деб қичқирмоғи лозим. Шундай бўлгандан кейин мужик билан хўжайиннинг табиати сира тўғри келмайди. Мужикнинг қорни тўқ бўлса, хўжайин тун бўйи ухламай чиқади. Албатта, ҳар топфа ичида ўзининг итваччаси бўлади, шунинг учун мен мужикнинг ҳаммаси ҳам оппоқ демоқчи эмасман.

У бақувват ва баҳайбат гавдасини тиклаб, ўрнидан турди. Ранги ўчди, худди ун чиқармасдан тишлари гижирлаётгандай, соқоли силкинди ва овозини наслатиб давом қилди:

— Бунини қарангки, беш йилча фабрикама-фабрика юриб, қишлоқ бутунлай эсимдан чиққан экан! Қайтиб бориб, бундай сарасан солсам, энди бунақа турмушга чидаёлмас эканман! Тушунасанми? Чидаёлмас эканман! Сизлар бу ерда турасизлар, унақа хўрликларни кўрмайсизлар. У ерда очлик одам боласига кўланка сингарин эргашиб юради. Нонини одамлар тушида кўради, холос! Очлик одамларни чўпдай қуришиб юборган, рангида ранг қолган эмас; одамлар яшамайди, балки туганмас йўқчилик чангалида чириб, йўқ бўлиб кетяпти. Бутун тева-рак-атрофни қузғун сингарин бошлиқлар ўраб олишган, ортиқча бир бурда нонинг йўқми, деб қўлингга қараб туришади. Қўлингга кўрдими — дарров чанг солиб олади-ю, афтингга туширади...

Рибин бурилиб қаради, қўли билан столга таяниб, Павелга томон энгашди:

— Ўша турмушни кўргач, кўнглим озиб кетди. Қарасам, бўлмайдиганга ўхшайди! Лекин ўзимни босдим, йўқ, шўхлик қилма, дедим кўнглимга. Мен бу ердан кетмайман! Сизларга бир бурда нон беролмасам ҳам, лекин бўтқа пишириб бераман, шундай бўтқа пиширайки, асти кўявер! Ҳам одамларнинг бу қадар хўрланганига ачинаман, ҳам одамларга қарши кўксимда кек сақлаб юраман.

Бу кек худди санчилган пичоқ сингари кўксимда тик турибди.

Рибиннинг пешонаси терлаб кетди. У астагина Павелга томон силжиб, қўлини унинг елкасига қўйди. Қўллари қалтираб турар эди.

— Менга кўмак бер! Китоб бер менга, китоб! Шундай китоблар топиб берки, ўқиган одам питирлаб қолсин. Одамларнинг қўйинига кирпи солиб қўйиш керак, ўткир тиканли кирпи бўлсин! Сизларга китоб ёзиб берадиган шаҳарлик ўртоқларингга айт, қишлоқ учун ҳам ёзиб беришсин! Шундай боплаб ёзишсинки, қишлоқ устидан қайноқ сув қуйгандай бўлсин, халқ ўлимдан тап тортмай ёпирилиб бораверсин!

У қўлини кўтарди ва ҳар бир сўзини дона-дона қилиб, бўғиқ товуш билан деди:

— Ўлимни ўлим билан даф қилишнинг иложи шу! Яъни бошқалар тирилсин десанг, ўзинг ўл. Бутун ер юзидаги омма тирилиши учун мингларча одам ўлса ҳеч қисси йўқ! Гап шу! Ўлиш ҳеч гап эмас! Тирилтириш қийин. Қани энди ҳамма қўзғолса экан!

Она Рибинга кўз қирпи билан қараб, самоварни кўтариб кирди. Унинг ваҳимали сўзларини эшитиб, онанинг кўнгли сиқилиб кетди. Бу одамнинг нимасидир унинг эрига ўхшарди, эри ҳам шунга ўхшаб тишларини гижирлатар, сингини шимариб, қўлини ҳадеб қимирлатаверарди-ю, лекин ичидаги дардини очиқ-ойдин айтмас эди. Бу эса, ичидаги дардини ошкора айтар, ўзи ҳам у қадар қўрқинчли эмасди.

Павел бошини силжиб:

— Шундай қилиш керак!— деди.— Бизга материал юбориб туришлар, биз сизларга газета чиқариб берамиз...

Она табассум билан ўғлига қараб бош ирглади ва кийимларини кийиб, ишдамай чиқиб кетди.

Рибин баланд овоз билан:

— Шундай қилиш! Ишма керак бўлса, ҳаммасини етказиб берамиз. Лекин осонроқ қилиб ёзингларки, бизнинг бузоқлар ҳам фаҳмласин!— деди.

Ошхона эшиги отилиб, биров кирди.

— Ефим келди!— деди Рибин ошхонага қараб.— Кир бу ёққа, Ефим. Мана шу йипит Павел бўлади, Ефим. Сенга айтган эдим-ку.

Павелнинг қаршисида, шапкасини қўлига олиб, сур ранг кўзлари билан ер остидан унга қараб, калта пўстин

кийган, малла сочли ялпоқ юзли, қадди расо ва афтидан, кучликкина бир йигит турар эди:

Ефим бўғиқ овоз билан:

— Омонмисиз?— деб Павелга қўл берди-ю, кейин ик-кала қўли билан сочини силаб қўйди. Уйга кўз ташлагач дарҳол, худди пусинган сингарч, аста қадам босиб, китоб рафига томон борди.

Рибин Павелга кўз қисиб:

— Кўрдингми?— деди.

Ефим қайрилиб Рибинга бир қаради-ю, кейин китобларни томоша қиларкан, деди:

— Китобингиз жудаям кўп экан! Ўқигани вақтингиз ҳам йўқдир? Бунақа ишлар учун бизнинг қишлоқда вақт кўп.

— Вақт кўп бўлса ҳам ҳафсала камроқдир-да?— деб сўради Павел.

Йигит иягини артаркан:

— Нега?— деди.— Ҳафсала ҳам бор! Халқнинг мияси ғимирсиб қолди. «Геология» — бу нимаси экан?

Павел унга тушунтириб берди.

Йигит китобни жойига қўяркан:

— Бизга бунақаси кетмайди!— деди.

Рибин қаттиқ бир нафас олгач, деди:

— Мужик ернинг қандоқ пайдо бўлгани билан пши йўқ, у қандай қилиб ер қўлма-қўл бўлганини, қанақасига халқ қўлидан жаноблар қўлига ўтганини билмоқчи! Ер тек турадимиз, айланадими — унинг учун аҳамияти йўқ, унга қолса арқон билан осиб қўй — озиқ берса бўпти. Мих билан осмонга михлаб қўйсанг ҳам майли, одамларни тўйғизса бўлгани!..

Ефим бир китобнинг муқовасига қараб «Қуллик тарихи» деб ўқиди-ю, кейин Павелдан:

— Бизнинг тўғримиздами?— деб сўради.

— Крепостнойлик ҳуқуқ тўғрисида ҳам бор!— деб Павел унга бошқа китобни берди. Ефим китобни олди, у ёқ-бу ёғига қаради ва чеккага олиб қўйиб:

— Ўтиб кетган гаплар,— деди.

— Ерингиз борми?— сўради Павел.

— Биздами? Ҳа, бор. Биз уч оғайнимиз, тўрт десяти-на ерни ижарага олганмиз. Лекин ер жонивор шундоқ-қина қум, идиш тозалашга ярайди-ку, аммо экинга сира ярамайди...

Бир оз жим қолгач, яна давом этди:

— Мен ернинг баҳридан кечдим, нима қиламан уни? Қорнимни тўйгазолмайди-ю, қўл-оёғимни боғлайди. Тўрт

йилдан бери қароллик қиламан. Мана бу куз солдатликка кетадиганман. Михайло амаки борма, дейди. Солдатларни нуқул халқни калтаклаш учун жўнатишади, дейди. Лекин мен бормоқчимап. Қўшин борки, Степан Разин замонида ҳам халқни калтаклаган, Пугачёв замонида ҳам. Энди бу расвогарчиликка барҳам бериш керак. Сиз нима дейсиз?— деди Павелга тикилиб.

— Ҳа, шундоқ қилиш керак!— дея қулимсираб жавоб қилди Павел.— Аммо бу осон иш эмас! Солдатларга нималар дейиш ва қандоқ тушунтиришни яхши билиш керак...

— Ўрганамиз, эплаймиз,— деди Ефим.

Павел синчковлик билан Ефимга қараб:

— Бошлиқлар шу иш устида қўлга туширишса, пақ этиб отишлари мумкин,— деди.

— Ҳа, албатта, аяб ўтиришмайди!— деди йигит Павелнинг фикрига қўшилиб, у яна китобларни кўра бошлади.

— Чойингни ич, Ефим, жўнаймиз!— деди Рибин.

— Ҳозир!— деди йигит ва яна сўради:

— Революция дегани, қўзғолонми?

Андрей келди, у терга пишган, қош-қовоғи солиқ эди. У Ефим билан индамай кўришди-ю, кейин Рибиннинг ёнига бориб ўтирди ва унга истеҳзоли назар ташлади.

Рибин унинг тиззасига шапиллатиб:

— Ҳа, бунча хўмрайиб қолдинг?— деди.

— Ҳеч, шундай,— деди хоҳол.

Ефим Андрейга томон боши билан ишора қилиб:

— Сен ҳам ишчимсан?— деди.

— Ҳа!— деди Андрей.— Нимайди?

Рибин уқтирди:

— Фабрика ишчиларини энди кўряпти! Булар бошқача бўлар экан, дейди...

— Нимаси бошқача?— деб сўради Павел.

Ефим Андрейга диққат билан қарагач, деди:

— Сизларнинг суякларинг илгичкароқ, мужикники йўғонроқ бўлади...

Рибин плова қилди:

— Мужик оёқда мустаҳкамроқ туради. У оёғи остида ер борлигини сезади, ўз ери бўлмаса ҳам, лекин ер эканини сезиб туради! Фабрика ишчиси бўлса «бедананинг уйи йўқ, қайга борса битпилдиқ», дегандай, бугун бу ерда бўлса, эртага бошқа ерда. Хотин ҳам уни этагидан ушлаёлмайди: бир нарса бўлар-бўлмас, дарров «хайр

хотип, ғалвангдан қутулдим» дейди-ю, бошини олиб кетади-қолади. Мужик бўлса жойидан жилмайди, унинг ғами — турган жойини созлаш. Мана, она ҳам келди!

Ефим Павелнинг олдига келиб:

— Бирорта китоб топиб бермайсизми?— деди.

— Жоним билан!— деди Павел дарров.

Йигитнинг кўзлари чақнаб кетди ва апил-тапил:

— Қайтариб бераман албатта! Бизнинг болалар шу яқин ўртага арава мойи ташийди, ўшалардан бериб юбораман,— деди.

Кийимларини аллақачон кийиб олиб, камарини сиқиб боғлаган Рибин Ефимга қараб:

— Қани, юр, кетдик!— деди.

Ефим китобларни кўрсатиб:

— Мана энди китоб ўқиймиз!— деди-ю, огзининг таноби қочди.

Улар чиқиб кетгач, Павел Андрейга қараб:

— Хумпарларни кўрдингми?— деди.

— Ҳа-а!— деди хохол чўзиб.— Қора булутнинг ўзи...

— Михайлони айтаман-а!— деди она гапга аралашиб.— Умида фабрика эшиги олдидан ўтмаганга ўхшайди, мужикнинг ўзгинаси бўпти-қопти! Салобатини айтмайсанми!

Андрей стол қошида, қовоғини уюб, стакандаги чойга термулиб ўтирар эди, Павел унга:

— Аттанг, сен бўлмадинг-да!— деди.— Кўнгил ўйинини тоза кўрардинг; сен ҳамма вақт кўнгилдан гапириб юрасан! Рибин мени шундай қовуриб солдики, ағдариб-тўнтариб, эзиб-яичиб ташлади... Мен унга эзтироз ҳам билдиролмай қолдим. У одам боласига сира ишонмайди, уни бир пулга ҳам олмайди! Ойим рост айтади, бу одамда қўрқинчли бир куч беркиниб ётибди!...

— Биламан!— деди хохол ҳамон қовоғини очмай.— Одамларни ёмон заҳарлашган. Улар қўзғалгундай бўлишса, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб ташлашади. Уларга қуруқ ерининг ўзгинаси керак бўлса, қуриштишди ҳам! Битта гиёҳни ҳам қўйишмайди!

У секин гапирар ва хаёли бошқа жойда бўлгани кўришиб турар эди. Она секингина уни туртиб:

— Эсингни йиғсанг бўлар эди, Андрюша!— деди.

— Шошманг, энажоним!— деди хохол мулоиймгина. Сўнгра, бирдан ҳаяжонланиб, қўлини столга ура-ура гапирар кетди:

— Ҳа, Павел, агар мужик қўзғалиб қолса, ерни тақир қилиб ташлайди! У чеккан азиятларидан из ҳам

қолдирмаслик учун вабодан кейин қатрон қилгандек, ҳамма ёқни куйдириб, қатрон қилади...

— Ундан кейин бизнинг йўлимизга ғов бўлади!— деди Павел астагина.

— Бизнинг вазиғамиз — бунга йўл қўймасликдир! Бизнинг вазиғамиз, уни тўхтатиш, Павел! Биз унга ҳаммадан кўра яқинроқмиз: у бизга ишонади, бизга эргашади!

— Ҳой, менга қара! Рибин қишлоқ учун ҳам газета чиқариб беринглар деяпти!— деди Павел.

— Чиқариш керак!— деди хохол.

Павел истеҳзо билан деди:

— У билан дурустроқ гап талашмаганим алам қил-япти!

Хохол бошини қашиб, осудалик билан деди:

— Ҳали кўп гап талашамиз! Сен қамиш найингни чалавер, оёғи томир ёйиб ерга кириб кетмаган одам сенинг ноғарангга ўйнайди! Рибин тўғри айтади; биз оёғимиз остида ер борлигини сезмаймиз, сезишимизнинг кераги ҳам йўқ, шунинг учун ҳам уни тебратиш вазиғаси бизнинг гардашимизга тушган. Биз тебратамиз, одамлар оёқларини ердан узишади, ундан кейин яна тебратамиз...

Она жонланиб:

— Андрюша, сенга ҳамма нарса жўн кўринади-я!— деди.

— Ҳа, албатта!— деди хохол.— Жўн! Ҳаётнинг ўзидай!

Бир неча дақиқадап сўнг у:

— Бир ташқарига чиқиб ҳаво олиб келай...— деди.

— Ҳаммомдан келиб-а? Ташқари совуқ, шамоллаб қоласан!— деди она.

— Шабадалаш керак-да!— деди хохол.

— Унақа қилма, совуқ тегади!— деди меҳрибонлик билан Павел.— Яхшиси, ёт!

— Йўқ, бир чиқиб келмасам бўлмайди!

У уст-бошини кийиб, индамай чиқиб кетди...

— Юраги сиқилиб кетяпти шекилли!— деди она ғўир бир нафас олиб.

— Биласанми, ойи,— деди Павел,— ўшандан кейин сенсирганим яхши бўлди!

Она ўғлига ҳайратомуз қараб:

— Рост, мен ҳам қандай қилиб сенсираб гапирганимни ўзим билмай қолибман. У менга шундай яқин бўлиб кетдики, асти қўйвер!

— Хўп қалбинг бор-да, она!— деди Павел секин.

— Қани энди, сенга, сенинг ўртоқларингга оз бўлса ҳам кўмаклашсам! Қошки, шу иш қўлимдан келса...

— Қўрқма, бориб-бориб қўлингдан келар!

— Лекин мана шу қўрқмаслик қўлимдан келмайди-да!— деди она жилмайиб.

— Хўп, ойи! Бу гапларни қўяйлик! Лекин шуни билиб қўйки, мен сендан беҳад миннатдорман,— деди Павел.

Онанинг ўпкаси тўлди, кўз ёшини кўрсатмаслик учун ошхонага чиқиб кетди.

Хохол ярим кечаси ҳориб-чарчаб қайтиб келди ва дарҳол ўрнига кириб ётаркан:

— Бирор ўн чақиримча юргандирман...— деди.

— Сал енгиллашдингми?— деб сўради Павел.

— Қўй, гапга солма, ухламоқчиман!

Шундай деди-ю, худди қотиб қолгандай жим бўлди.

Бир оздан сўнг, одатдагича, ҳамма ёғи йиртиқ-ямоқ, кир-чир, таъби хира Весовшиков кириб келди.

— Исайни ким ўлдирибди, эшитмадингми?— деб сўради у Павелдан уйда таниллаб қадам босаркан.

— Йўқ!— деди Павел.

— Мана, ўлдирадиган одам ҳам топилибди, жирканиб ҳам ўтирмабди. Мен ўз қўлим билан ўлдираман, деб ният қилиб юрган эдим. Асли бу менинг ишим эди, менга ярашар эди.

— Қўй, Николай, бунақа гапларингни!— деди Павел дўстона.

Она ҳам гапга аралашиб:

— Ростдан ҳам бу нимаси? Қўнгли юмшоқ киши ҳам ўкинадими! Қўй, нима кераги бор?— деди мулојимлик билан.

Шу топда онанинг кўзига Николай иссиққина ва ҳатто унинг чўтир юзи ҳам чиройлиққина бўлиб кўринди.

Николай елкасини учириб:

— Шунақанги ишлардан бўлак ҳеч нарсага ярамайман,— деди.— Ҳаётда менинг ҳам ўрним бормикин, деб ўйлаганим-ўйлаган. Менинг ўрним йўқ! Одамлар билан гаплашишда ҳатто менда лаб-даҳан ҳам йўқ! Одамлар чекаётган азоб-уқубатларни кўриб тураману, лекин уддалаб айтолмайман!

У Павел олдига келди, бошини қўйи солди, бармоғи билан столни таталаб туриб, болалар овозига ўхшаш алланечук бир овоз билан, шикоятмуз деди:

— Менга бирор оғирроқ иш топиб беринглар, дўст-

лар! Умрим бекорга ўтиб кетяпти! Сизлар ҳаммаларинг ишлайсизлар. Мана бунақа ишлар авж олиб бораётибди, мен бўлсам бир чеккада қолиб кетяпман! Хода ташийман, тахта ташийман, умрим шу билан ўтиб кетса яхшими? Оғирроқ бир иш топиб беринглар!

Павел унинг қўлидан ушлаб тортди ва:

— Топиб берамиз!— деди.

Шу онда парда орқасидан хохолнинг овози эшитилди:

— Мен сенга ҳарф теришни ўргатаман, Николай, бизга наборщик бўласан! Дурустми?

Николай унинг ёнига бораркан:

— Агар шу ишни ўргатиб қўйсанг мен сенга пичоқ ҳадя қиламан...— деди.

— Эй, пичоқнинг бошингни есин!— деб бақириб берди хохол, кейин бирданига қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Ўзи ғалати пичоқ!— деди Николай мақтаниб, Павел ҳам кулиб қўйди.

Шундан кейин Николай уйнинг ўртасида тўхтаб:

— Мендан куляписизларми?— деб сўради.

Хохол иргиб ўзини каравотдан ташлаб:

— Албатта сендан!— деди.— Менга қаранглар, ойдин кечада бир ташқарига чиқиб айланиб келмаймизми? Нима дедиларинг?

— Майли, чиқайлик!— деди Павел.

— Мен ҳам бораман!— деди Николай.— Кулишингни яхши кўраман-да, хохол.

— Мен ҳам сенинг «ҳадя қиламан» деб ваъда беришингни яхши кўраман...— деди хохол кулиб.

Хохол опхонага чпқиб кийинар экан, она оҳиста:

— Иссиқроқ кийингин...— деди.

Учови чиқиб кетгандан кейин она деразадан уларни кузатаркан, иконага қараб, астагина:

— Парвардигор, ўзинг қўлла уларни!..— деди.

XXVI

Кунлар шу қадар тезлик билан ўтдики, Биринчи Май тўғрисида ўйлагани онанинг вақти бўлмади. Ёлғиз кечаларигина, кундузининг серғалва, серташвиш оворагарчиликларидан чарчаб тўшакка киргач, унинг қалби ингарди.

«Тезроқ кела қолсайди...»

Тонг ёришгач, фабрика увиллаб гудок берар, ўғли билан Андрей наридан-берн понупта қилиб, онага ўнларча тоншириқ бериб, чиқиб кетишарди. Шундан сўнг

она кун бўйи уйда гир айланиб, тиним билмасди: овқат пиширар, хитобномалар учун бинафшаранг бўёқ ва елим қайнатар, аллақандай кишилар келиб, Павелга хат қолдириб кетар, улар кетгач, она яна ҳаяжонга тушарди.

Ишчиларни Биринчи Майни байрам қилишга чақирилган варақалар ҳар кеча деярли деворларга ёпиштирилар, улар ҳатто полиция маҳкамасининг эшикларида ҳам пайдо бўлиб қолар, фабрикадан эса, ҳар куни топилиб турарди. Ҳар куни эрталаб полиция сўкина-сўкина посёлка айланар, деворлардаги бинафшаранг қоғозларни йиртиб ва қирқиб ташлашар, тушга бориб бу қоғозлар ўтган-кетганининг оёғи остида пирпираб, кўчалар бўйлаб учиб юрарди. Шаҳардан жосуслар юборишар, улар бурчак-бурчакларда туриб, бир-бирлари билан қизгин сўзлашиб, фабрикадан ошхонага ва ундаи яна фабрикага кетаётган ишчиларни кузатишарди. Полициянинг ожизлигини кўриб, ҳамма хурсанд эди, ҳатто кекса ишчилар бир-бирларига истеҳзо билан:

— Уни қара-я! — деб қўйишарди.

Қаерга қараманг, одамлар тўпланиб, ҳаяжонга солувчи чақирикни қизгин музокара қилишарди. Ҳаёт қайнамоқда, бу кўклам ҳаммани жуда қизиқтириб қўйган, ҳаммага бир янгилик келтирар — баъзилар учун «иш бузуқилар»ни сўкиб тажанг бўлиш учун бир баҳона, баъзиларга чучмал бир ташвиш ва умид, яна баъзиларга (булар оз эди) ҳаммани уйғотаётган куч ўзлари эканини англатиб, шоду хуррамлик келтирар эди.

Павел билан Андрей кечалари ухлмас, иккаласи гудокка яқин чарчаб, овозлари хириллаб, ранги-рўйи олиниб қайтарди. Она кечалари булар ўрмонда, ботқоқликда мажлис ўтказганини ҳам, посёлка атрофида кечалари полиция от қўйиб юрганини ҳам, бир дунё жосуслар пайдо бўлиб, ишчилар орқасидан пойлаб юрганини ҳам, баъзи бирларини тинтув қилишларини ҳам, бир жойда тўплангани қўймаганларини ҳам, баъзан битта-яримта ишчини обориб қамаганларини ҳам биларди. Ўғли билан Андрейни ҳам бир кун эмас, бир кун қамашларни мумкинчилигини билиб, она буни худди ўзи хоҳлагандай бўлар, назарида уларнинг ўзлари учун ҳам бу парса яхшидай кўринар эди.

Табелчининг ўлдирилиши тўғрисидаги иш ўз-ўзидан гумдон бўлди. Маҳаллий полиция бу тўғрида ўптача одамни бориб, икки кунча сўроқ қилди-ю, кейин ўзи қизикмай қўйди.

Бир купи Марья Корсунова она билан гаплашиб туриб:

— Айбдорни топиб бўлармиди? Ўша куни эрталаб Исайни юз киши кўрган бўлса, шулардан энг камида тўқсонтаси унинг қулоғи остига туширишга тайёр бўлгандир! У етти йил давомида ҳамманинг ҳам жонига теккан эди!..— деди полиция фикрини ифодалаб, чунки бу хотин бошқалар билан иноқ бўлгани сингари полиция одамлари билан ҳам иноқ эди.

Хохол хийлагина ўзгариб қолди. Унинг юзи сўлди, қовоқлари осилди, бўртиб турган кўзлари киртайди. Ингичкагина ажин бурнининг остидан лабларининг икки бурчагигача чўзилиб тушди. У кундалик ҳодисалар ва ишлар тўғрисида кам гапирадиган бўлиб қолган бўлса ҳам, лекин келажак тўғрисида, ҳуррият ва ақлу идрокнинг гўзал, порлоқ тантанаси тўғрисида зўр шавқу завқ билан гапирар эди.

Исайнинг ўлдирилганлиги тўғрисидаги иш босилгач, у нафрат ва истеҳзо билан деди:

— Улар халқ у ёқда турсин, ҳатто устимизга ит сингари олқишлаб юборган ўз одамларига ҳам ачинмайди. Уларга кумуш тангалар бўлса, бас...

— Қўй энди шу гапларни, Андрей!— деди Павел кескин.

Она ҳам секин қўшиб қўйди:

— Ўзи асли чириган экан, қўл тегар-тегмас ушалиб кетибди!

— Ҳақ гап-ку, лекин тасалли бўлолмайди-да!— деди хохол тумтайиб.

Хохол бу сўзни кўп ишлатар ва бу сўз унинг оғзидан аллақандай ўзига хос, жуда кўп маънони англатувчи, аччиқ ва заҳарли бўлиб чиқар эди.

...Мана, Биринчи Май ҳам келди.

Гудок бурунгидай қаттиқ ва зарб билан наъра тортди. Кечаси билан кўз юммай чиққан она иргиб ўрнидан турди, оқшом тайёрлаб қўйилган ўтинни самоварга ташлаб, одатдагича ўғли билан Андрейни уйготмоқчи бўлди-ю, лекин бир оз ўйлагач, қўл силтади ва худди тиши оғриган кишидай қўлнинг бетига қўйиб, дераза ёнига ўтирди.

Оқипш-мовий осмонда парча-парча оқ ва пушти ранг пахмоқ булутлар жадал сузмақда, булар худди буғнинг қаттиқ наърасидан ҳуркиб, ҳавода учиб юрган катта-катта қушларга ўхшарди. Она булутларга қараб, ўз кўнглининг садосига қулоқ солди. Унинг боши оғирлашган,

уйқусизликдан қизариб кетган кўзлари қуруқлашганди. Қалбида ажойиб бир осойишталик ҳукм суриб, юраги бир текисда урар, ўзи эса оддий нарсалар тўғрисидагина ўйларди...

«Самоварни эртароқ қўйдим, қайнаб тамом бўлади-да! Майли, бугун тўйиб ухлаб олишсин. Иккови ҳам тоза чарчаган...»

Офтобнинг эрталабки шўх ва қувноқ шуъласи деразадан мўралади, она унга қўлини тутди, шуъла қўлида ялтирагач, она ўйчанлик билан мулойимгина жилмайиб, иккинчи қўли билан уни майингина силади; сўнгра ўрнидан турди-да, мумкин қадар шарпа қилмасликка тиришиб, самовар карнайини олиб қўйди, юз-қўлини ювди ва пичирлаб, чўқиниб, ибодат бошлади. Унинг чеҳраси очилди, ўнг қоши гоҳ астагина юқори кўтарилар, гоҳ бирданига пастга тушарди...

Иккинчи гудок худди ўзига ишонмагандай, қалтираброқ секивроқ чинқирди. Онага ҳар кунгидан узоқроқ чинқиргандай туюлди.

Ичкаридан хохолнинг баланд ва тиниқ овози эшитилди.

— Павел! Эшитясанми?

Бири яланг оёқ тапиллаб полда юрди, иккинчиси ҳузур қилиб эснади...

— Туринглар, самовар қайнади!— деди она баланд овоз билан.

— Ҳозир турамыз!— деди Павел қувноқ товуш билан.

— Офтоб чиқаётибди!— деди хохол.— Лекип булутлар худди орқасидан биров қуваётгандай чопяпти. Бугун ҳаво булут бўлгани ортиқча...

Сўнгра сочлари ҳурпайган, юзлари салқиган ҳолича ошхонага чиқди, лекин димоги чоғ эди.

— Салом, энажон! Яхши ётиб турдингизми?

Она унинг олдига келиб, астагина:

— Андюша, болам, ишқилиб ўртоғингдан ажрама, ёнма-ён бор,— деди.

— Ҳа, албатта!— деди хохол пичирлаб,— токи иккимиз бир эканмиз, қаерда бўлмасин, ёнма-ён борамиз, хотиржам бўлинг!

— Нималар деб пичирлашяпсизлар?— деб сўради Павел.

— Ҳеч нарса, Паша!

Хохол ювинмоқчи бўлиб даҳлизга чиқаркан:

— Ойнинг яхшироқ ювингин, қизларнинг кўзи тушадди, деяптилар,— деди.

— «Тур, оёққа бос, ишчи халқи!»— деб Павел секин куйлади.

Кун борган сайин очилиб, шамол булутларни қувиб кетди. Она чой учун керакли идишларни тайёрларкан, бошини ликиллатиб, хаёлга ботди: жуда ажиб, понушта вақтида иккаласи ўйнаб, кулиб ўтирибди, тушга бориб, ким билади, бошларига нималар келади? Онанинг ўзи ҳам негадир хотирижам, ҳатто хурсанд эди.

Вақтин тезроқ ўтказиш мақсадида понушта устида узоқ ўтиришди. Павел чойга қанд солиб, одатдагича имиллаб ковлади, қора понининг сингиб пишган четидан бир бурда олиб (шуни яхши кўрарди) боплаб туз сенди. Хохол стол остида оёғини типирлатиб (у ҳеч қачон оёғини бирданига ўнглаб қўёлмас эди), шифтда ва деворда жимирлаётган қуёш шуъласига қараб, гап бошлади:

— Ўн яшар эдим шекилли, офтобни стакан билан тутмоқчи бўлувдим. Бир кунни стаканни қўлимга олиб, пойлаб турдим-да, «топ» этиб деворга босдим. Стакан сиғиб қўлимни кесди, устига устак яна ҳўп калтак ҳам едим. Калтак еб бўлганимдан кейин ташқарига чиқдим, қарасам қўлмак сувнинг устига офтоб нур сочиб турибди, устига чиқиб, беармон тепкиладим. Бир вақт қарасам ҳамма ёғимга лой сачратибман, яна мени калтаклашди... Аламинини қандай қилиб олишни билмаганимдан кейин офтобга қараб бақира бошладим: «Ҳеч ерим оғригани йўқ, ер юткур малла, ҳеч оғригани йўқ!» Тилимни чиқариб масхара қилдим. Шу билан юпандим.

— Нега у кўзингга малла бўлиб кўринди?— деди Павел кулимсираб.

— Бизнинг рўпарамизда юзи қип-қизил, соқоли малла бир темирчи бор эди. Хушчақчақ, яхши одам эди ўзи. Офтоб ҳам, менинг назаримда, ўшанга ўхшарди...

Она тоқати тоқ бўлиб:

— Намойиш тўғрисида гаплашсаларинг-чи!— деди.

— Ҳал бўлган нарса тўғрисида бош қотириб ўтирамизми?— деди хохол мулоимлик билан.— Мабодо ҳаммамизни олиб кетишса, энажон, олдингизга Николай Иванович келади. Нима қилиш кераклигини ўша сизга айтиб беради.

— Яхши!— деб қўйди она хўрсиниб.

— Кўчага чиқсак бўлар эди!— деди хаёлга чўмиб Павел.

— Йўқ, ҳозирча уйда ўтирганимиз маъқулроқ!— деди хохол.— Полициянинг кўзига ҳадеб кўриниб нима қила-

миз? Бусиз ҳам биз уларнинг кўзига отнинг қашқаси-
дек бўлиб қолганмиз.

Икки бети чўғдай қизарган, кўзлари оловдай чақна-
ган Федя Мазин ҳовлиқиб келди. Унинг севиначга тўлиб-
тошганини кўриб булар жонланди, интизорлик ҳисси
тарқалди.

— Бошланди!— деди у.— Халқ қимирлаб қолди! Кў-
чага чиқаётибди, ҳаммасининг ҳам газаби қайнаган.
Фабрика дарвозаси олдида Весовшиков, Вася Гусев ва
ака-ука Самойловлар туриб, ҳадеб ваъзхонлик қилишпа-
ти. Ишга келганларнинг кўпини қайтариб юборишди.
Қани, юринглар, вақт бўлди. Соат ўн!..

— Мен кетдим!— деди Павел қатъий тарзда.

— Мана, кўрасизлар,— деди Федя,— тушдан кейин
бутун фабрика оёққа қалқийди!..

Шуни айтди-ю, яна чопганича чиқиб кетди.

Она унинг орқасидан мулоҳимгина:

— Шамолда турган шамдай ёняпти-я!— деб қўйди,
сўнгра ўрнидан туриб ошхонага чиқди-да, кийинмоққа
бошлади.

— Йўл бўлсин, энажон?

— Сизлар билан бораман!— деди она.

Андрей мўйловини текислаб, Павелга қаради. Павел
сочларини апил-тапил тузатиб, онаси ҳузурига чиқди.

— Мен сенга ҳеч нарса демайман, ойижон... Сен ҳам
менга индама! Хўпми?

— Хўп, болам, хўп!— деди она.— Паноҳига топиш-
дим икковингни!..

XXVII

Она кўчага чиқиб безовта ва бесаранжом бўлаётган
одамларнинг шовқин-суронини эшитиб, уйларнинг дера-
залари ва дарвозалардан одамлар тўп-тўп бўлиб, унинг
ўғли ва Андрейга синчковлик билан қараётганларини
кўриб, кўзларини туман босди, бу туман дам оч кўк,
дам кул ранг тусда товланиб, жимирлай бошлади.

Халойиқ улар билан саломлашаркан, саломи ҳам
бошқача эди. Онанинг қулоғига секин айтилган калта-
култа ҳар хил гаплар кирар эди:

— Саркардаларни кўрдингми?..

— Қим саркардалик қилаётгани сен билан менга
маълум эмас...

— Мен бирон ортиқча гап айтаётганим йўқ-ку!..

Бир ҳавлининг ичидан ҳаяжонланган овоз эшитилар эди:

— Полиция буларни тутиб олади, ҳаммаси побуд бўлади...

— Тутиб бўпти!

Жавроқи аёлнинг овози деразадан кўчага отилиб чиқмоқда:

— Бундай ўйласанг-чи! Сен нима, сўққабошмидинг!

Улар майиб бўлгани учун ҳар ойда фабрикадан нафақа олиб турувчи Зосимов деган чўлоқнинг уйи олди-дан ўтаётганда, чўлоқ деразадан бошини чиқариб бақирди:

— Пашка! Бунақа ишларинг учун, сен лаънати, ўз бошингга ўзинг етасан! Мана, кўрамиз!

Она сесканиб кетиб тўхтади. Бу бақирик унинг газабини келтирди. Она чўлоқнинг шишинқирган, сергўшт юзларига тикилди, чўлоқ эса сўкина-сўкина бошини ичкари олди. Она қадамини илдамлатиб, ўғлига етиб олди ва орқада қолмасликка тиришиб, унинг кетидан кетди.

Павел билан Андрей гўё ҳеч нарсани пайқамагандай ва бу шовқин-суронни эшитмаётгандай баҳузур, шошилмасдан боришарди. Мана, Миронов уларни тўхтатди. Бу кекса покдомонлиги ва хоксорлиги учун ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлган бир киши эди.

— Сиз ҳам ишга чиқмабсиз-да, Данило Иванович?— деди Павел.

Миронов буларга синчиклаб қарагач:

— Хотинимнинг ой-куни яқинлашиб қолган. Кейин бугун ўзи аллақандай бесаранжом кун бўлиб турибди!— деб изоҳ берди, сўнгра, пастроқ овоз билан сўради:

— Сизлар директор билан жанжаллашиб, унинг деразаларини синдирмоқчи эмишсизлар, ростми?

— Ие, биз мастмидик?— деди Павел.

— Биз шундай, байроқ кўтариб, ашула айтиб кўчада юрмоқчимиз, холос!— деди.— Бир қўшиғимизни эшитиб кўринг, у бизнинг эътиқодимизни ифода қилади!

— Мен сизларнинг эътиқодларингизни биламан!— деди ўйчанлик билан Миронов.— Варақаларингизни ўқидим. Э, кампир,— деди у ўтқир кўзлари билан онага қулмсираб туриб:— Сен ҳам кўзғолон қилиб чиқдингми?

— Ҳеч бўлмаса ўлар чоғимда ҳақиқат билан ёнма-ён юриб кўрай, дедим!

— Сен ҳам чакки эмассан!— деди Миронов.— Тақиқланган китобларни фабрикага ташийдим, деганлари бежиз эмас шекилли?

— Ким айтди?— сўради Павел.

— Айтадиганлар кам дейсанми! Хайр, яхши қолинглар! Ўзларингни сипороқ тутинглар!..

Она ўзи тўғрисида бундай гаплар тарқалганига хурсанд бўлиб, мулоҳимгина қилиб қўйди. Павел истеҳзо билан онасига:

— Қамоққа тушадиганга ўхшаб қолдинг-ку, ойи!— деди.

Қуёш фарахбахш баҳор кунини исита-исита тобора баландроқ кўтарилмоқда. Булутлар имиллаб сузар, уларнинг соялари энди юпқароқ ва шаффофроқ бўлиб қолган. Бу соялар кўча ва томлар устида енгил-елпи ўрмалаб ўтар, одамларни буркаб олар, гўё деворлар билан томлардан тупроқ ва чанглارни, одамлар юзидан хафаликни юва-юва, посёлкани тозалаб юрар эди. Одамларнинг таъби равшанлашди; овозлар машиналарнинг олисдан келаётган шовқинини босиб, баландроқ кўтарила бошлади.

Онанинг қўлоғига яна ҳаммаёқдан: деразалардан, ҳовлилардан ҳам хавотирли, ҳам хунук, ҳам андишалик, ҳам қувноқ овозлар учиб кела бошлади. Лекин энди она уларга қарши эътироз қилмоқ, ташаккур этмоқ, изоҳ бермоқ истар, бу куннинг ниҳоят даражада ранг-баранг ҳаётига қўшилмоқчи бўлар эди.

Муюлишда, торгина бир кўчада, юзтача одам тўпланган ва уларнинг орасидан Весовшиковнинг овози эшитилмоқда эди.

— Қонимизни олчанинг суви сингари сиқиб оляптилар!— деяётган эди у қўпол иборалар билан.

— Тўғри!— деди бир неча киши бирдан гувиллаб.

— Азамат, жуда ўринлатяпти!— деди хохол.— Қани, мен ҳам бориб қўллашиб юборай!..

У энгашди ва Павел тўхтатаман дегунча новча ва ихчам гавдасини пўкка ботган бурама очқичдек, оломон орасига жойлаб олди, сўнгра унинг оҳангдор овози жаранглади:

— Ўртоқлар! Ер юзида ҳар хил халқлар — еврейлар ва немислар, инглизлар ва татарлар яшайди дейишади. Аммо мен бу гапга ишонмайман! Ер юзида фақатгина икки халқ, икки қабила борки, у ҳам бўлса бойлар билан камбағаллардир. Одамлар турли-туман кийиниб, турли тилларда гапиришади, лекин бундай сарасон солиб қарасанг кўрасанки, французнинг бойи ҳам, немиснинг бойи ҳам, инглизнинг бойи ҳам ишчи мардумга бир кўз

билан қарайди, у лаънати­ларнинг ҳаммаси ҳам ишчи­нинг ашаддий душмани!

Оломон орасида биров кулиб қўйди.

— Энди бошқа томондан қарасанг, хоҳ француз ишчиси бўлсин, хоҳ татар ишчиси, хоҳ турк ишчиси — ҳаммаси ҳам биз рус ишчиларига ўхшаб, ит кунини кўради.

Катта кўчадан борган сайин одамлар келиб қўшилар, улар бўйинларини чўзиб, тово­нларини кўтариб, нотиққа тикилишарди.

Андрей баландроқ овоз билан гапира бошлади:

— Чет эл ишчилари бу оддий ҳақиқатга аллақачон­лар тушунишган, шунинг учун мана бу кун, порлоқ Биринчи Май кунида...

— Полиция! — деб қичқирди биров.

Катта кўчадан тўртта отлиқ полиция қамчиларини ўйиватиб, тўппа-тўғри одамларнинг устига от солиб, тор кўчага кириб келди-да:

— Тарқал! — деб ўшқирди.

Одамлар қовоқларини солиб, чор-ночор, отларга йўл бердилар. Баъзи кишилар деворларга чиқиб олдилар.

Жаранглаган ўткир овоз чинқириб:

— Тўнғизларни отга миндиришибди, улар энди «Биз ҳам саркардамиз!» деб хўр-хўр қилиб юришибди! — деди.

Хохол тор кўчанинг ўртасида ёлғиз ўзи қолди. Икки­та от бошини силки­тиб, унинг устига бостириб келди. У ўзини четга олди, шу он она келиб унинг қўлидан уш­лади-ю:

— Пашадан ажрамайман деган одам ўзи ёлғиз таёқ тагига кирапти-ку! — деб гудрана-гудрана судраб кетди.

Хохол кулимсраб:

— Кечирасиз, энажон! — деди.

Онанинг кўнглини ғашлик солувчи ташвишли бир ҳорғинлик чулғаб олди, бу ҳорғинлик унинг боти­пидан чиқиб, кўнглида дам қайғу, дам шодлик қўзғатиб, боши­ни айлан­тирар эди. У тушлик гудок тезроқ чинқир­ишини хоҳлар эди.

Черков олдидаги майдонга чиқ­ишди. Майдон атрофи тикка турган ва ўтирган одамлар билан лиқ тўла, беш юзга яқин қувноқ ёшлар ва болалар тўпланган эди. Оло­мон тебрана­р, бесаранжомлик билан бошларини баланд кўтариб, сабр­сизлик билан ниманидир кутиб, ҳар томон­га қарашарди. Аллақандай юксак бир кайфият сезилар, баъзилар довдираб қарар, баъзи бировлар ўзларини мард кўрсатишга тиришарди. Хотинларнинг оҳу воҳи зўрға

эшитилар, эркактар тажанг бўлиб улардан юз ўгирар, баъзида сўкиш ҳам эшитилиб қоларди. Норозилик билан кўтарилган шовқин-сурон ола-қура оломонни қамраб олган эди.

— Митенька! Ўз жонингга ўзинг жабр қилмасанг-чи!— деган бир овоз эшитилди.

— Қўйсанг-чи!— деди яна бир овоз унга жавобан ўшқириб.

Сизов шошилмасдан, салмоқ билан гапирмоқда эди:

— Йўқ, биз ёшларни ўз ҳолига ташлаб кетолмаймиз! Улар биздан ақлпроқ, биздан кўра дадилроқ чиқди! Ботқоқ тийинни ким бекор қилди? Ўшалар! Буни эсдан чиқармаслик керак. Шу иш туфайли улар қамоққа тушишди, аммо ютишга ҳаммамиз ютдик!..

Одамларнинг шовқин-суронини босиб, гудок ўкирди. Оломон сесканиб кетди, ўтирганлар ўринларидан туришди, бир минутча, ҳеч ким чурқ этмади, ҳамма сергаклашиб қолди ва кўпларнинг ранг-рўйи ўчди.

Павелнинг:

— Ўртоқлар!— деган жарангдор ўткир овози эшитилди. Онанинг кўзларини аллақандай қуруқ ва қайноқ туман жизиллатди, у тўсатдан куч кирган гавдасининг бир ҳаракати билан ўғлининг орқасига ўтиб тўхтади. Худди темир қипиқлари оҳанрабо атрофини ўрагандай ҳамма Павелни ўраб олди.

Она ўғлининг юзига қаради. Унинг кўзлари Павелнинг дадил ва ўткир кўзларидан бўлак нарсани кўрмас эди...

— Ўртоқлар! Биз кимлигимизни очиқ-ойдин айтишга қарор бердик, бугун биз ўз байроғимизни — ақлу идрок, ҳақиқат, озодлик байроғини кўтарамиз!

Узун ва оппоқ бир таёқ ҳавога кўтарилди, сўнгра энгашиб оломон орасига кириб ғойиб бўлди ва бир дақиқадан сўнг осмонга қараган одамларнинг устида ишчи халқ байроғи қизил қуш каби қанот ёйди.

Павел қўлини баланд кўтарди, байроқнинг сопи тебраниди. Шунда ўнларча қўллар оппоқ, силлиқ ёғочга ёпишди ва бу қўллар орасида онанинг ҳам қўли бор эди.

— Яшасин, ишчи халқ!— деб хитоб қилди Павел.

Юзларча овоз гувиллаб унга қўшилди.

— Ўртоқлар, яшасин социал-демократ ишчилар партияси, бизнинг партиямиз, бизнинг маънавий партиямиз!

Оломон жўш урди, байроқнинг аҳамиятига тушунган кишилар оломонни ёриб ўтиб, байроққа яқинлашди. Па-

велнинг ёнига — Мазин, Самойлов, ака-ука Гусевлар келиб тўхташди; бошини қуйи солиб, одамлар орасидан йўл очиб Николай ва она танимайдиган, кўзлари ўтдай ёнган яна бир печа ёш йигит онани итариб, Павелга томон келишди...

— Яшасин, бутун дунё ишчилари! — қичқирди Павел. Борган сари кучлироқ ва қувноқроқ ҳайқираётган мингларча акс садо юракни ларзага келтирадиган бир овоз билан унга жавоб берди.

Она Николайнинг ва яна аллақимнинг қўлидан ушлади. У, оёқлари дир-дир қалтираб, пир-пир учаётган лаблари билан:

— Болаларим! — деди.

Николайнинг бужур юзи табассумдан очилиб кетди. У байроқча томон қўли чўзиб, алланарсалар деб қичқирди сўнгра бирдан ўша қўлини онанинг бўйнига ташлаб уни ўпди ва кулди.

— Ўртоқлар! — деди хохол мулойим овози билан оломоннинг шовқин-суронини босиб. — Биз янги тангри — ёруғлик ва ҳақиқат тангриси, ақлу пдрок ва эзгулик тангриси йўлида бел боғлаб, майдонга чиқдик. Бизнинг мақсадимиз ҳали жуда узоқ, лекин чекадиган азиятларимиз жуда яқин. Ҳақиқат кучига ишонмаганлар, ҳақиқатга тиш-тирноқлари билан ёпишгани журъат қилолмаганлар, ўз-ўзларига ишонмаганлар ва азоб-уқубатдан қўрқадиганлар бизга эргашмасин! Биз ғалабамизга ишонадиганларнинггина орқамиздан эргашмишга чақирамиз, бизнинг мақсад-муддаомизга тушунмайдиганлар бизга эргашмасин, уларнинг қисмати ёлғиз ғаму алам! Сафга, ўртоқлар! Яшасин, эркин одамлар байрами! Яшасин, Биринчи Май!

Оломон яна ҳам зичроқ бўлди. Павел байроқни силкипти, байроқ ҳавода ёйилди ва қуёшда порлаб, қизил ва ёйиқ табассум билан олға кетди...

Кечайлик эски дунёдан...

— деган Федя Мазиннинг жаранглаган овози эшитилди ва ўнларча овоз майин ва кучли тўлқин каби, уни илиб олиб кетди:

Қоқайлик куллари устимиздан!..

Она, лабларида илиқ табассум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўғлига ва байроқча қарар эди. Унинг атрофида қувноқ юзлар, мингларча кўзлар мил-

тиллер, олдида ўгли билан Андрей борар эди. Опа уларнинг овозини эшитар, Андрейнинг юмшоқ ва ширалик овози ўглининг кучли ва йўгон овози билан ҳамоҳанг бўлиб қўшилиб кетар эди.

Қўзғол, тур ўрнингдан, эй ишчи халқ,
Қўзғол, кураш учун, эй оч инсон!..

Рўпарадан қизил байроққа томон одамлар югуриб келар, алланима деб қичқириб, оломонга аралашар, яна орқага қайтар, уларнинг ҳайқириги қўшиқ садолари остида йўқ бўлиб кетар эди. Бошқа қўшиқларга нисбатан уйда секинроқ айтиладиган бу қўшиқ кўчада бир текис ва ниҳоятда кучли садо берарди. Бу қўшиқда метин мардлик садоси янграр ва бу қўшиқ одам болаларини узоқ келажак йўлига даъват этиб, у йўлнинг оғриқликларини равшан айтиб берар эди. Бу қўшиқнинг улкан ва осойишта алапгасида қора кечмишнинг уқубатлари, тегирмон тошидай қалбларни босиб ётган кўникиш ҳиссиёти тобора эриб йўқолар ва янгиликдан чўчитадиған лаънати қўрқоқлик куйиб битар эди...

Ҳам чўчиган ва ҳам суюнган бир чехра онанинг ёнгинасида тебранади ва қалтироқ овоз билан йиғи аралаш:

— Митя! Қаёққа боряпсан?— деди.

Она кета туриб, деди:

— Қўйинг, бораверсин, хавотир олманг! Мен ҳам бир вақт жуда қўрққан эдим, менинг ўғлим ҳаммадан олдинда боряпти. Ўша байроқ кўтарган менинг ўғлим!

— Ҳой баттоллар! Қаёққа боряпсизлар? У ёқда солдатлар турибди-ку!

Исвча ва ориқ бир хотин, тўсатдан, қоқ суяк қўллар билан онанинг қўлини ушлаб:

— Вой, айланақолай, қўшиқларига бир қулоқ солилинг-а! Митя ҳам қўшилиб айтаяпти!..— деди.

— Хавотир олманг!— дея пичирлади она.— Бу муқаддас намоён... Ўзингиз ўйлаб кўринг: одамлар Исо йўлида жон бермаганда Исо Исо бўлмас эди!

Бу фикр, бирданига онанинг миёсида пайдо бўлди ва ўзининг равшанлиги ва содда ҳақиқати билан уни тонг қолдирди. У қўлидан маҳкам ушлаб турган хотиннинг юзига қаради ва ҳайратомуз жилмайиб:

— Исони Исо қилган унинг йўлида жон берганлар, айланай!— деди.

Унинг ёнида Сизов пайдо бўлиб қолди. У бошидан

шапкасини олди ва уни қўшиқ мақомига силкитаркан, деди:

— Ҳеч нарсадан қўрқмай, кўчага чиқди-а, она? Қўшиқни ҳам топдик! Қўшиқни қара-я, она, қўшиқни!

Подшо қўшинига солдатлар керак,
Беравер унга ўгилларини.

— Ҳеч нарсадан қўрқишмайди! — деди Сизов. — Меннинг ўғлим бўлса, қоронги гўрда ётибди...

Онанинг юраги жуда қаттиқ урди ва у одамлардан орқада қола бошлади. Уни дарров итариб, девор тагига суриб қўйишди. Одамлар зўр тўлқин каби унинг олди-дан тебраниб ўтмоқда эди. Одам жуда кўн ва она буни кўриб севинарди.

Қўзғол, тур ўрнингдан, эй ишчи халқи!..

Ҳавода гўё каттакон карнай янграб, ўз овози билан баъзи юракларда жангга тайёрлик, баъзи бирларида мужмал хурсандлик ҳисси туғдирар, одамларни уйғотгандай, алланечук бир янгиликдан хабар бериб, уларнинг мароқини ошираётгандай эди. Бир қалбда умидларнинг муҳқам жилвасини қўзғатган, бир қалбда эса, кўн йиллардан бери тўпланиб қолган ғазабнинг аччиқ оқимига йўл очган каби эди. Ҳамма олдинга, қизил байроқ ҳавода ҳилпираб силкинаётган томонга қарар эди.

— Қани, юр! — деб қичқирди аллаким қувониб. — Омон бўлинглар, болалар! — Бу одам аллақандай зўр бир нарсани сезиб, оддий сўз билан ифода қилолмади шекилли, қаттиқ сўкиниб қўйди. Лекин бу ғазаб қўлнинг онгсиз ғазаби сингарди, устига ёруғлик тушиб бесараижом бўлган илон сингари аччиқ сўзларда тўлганиб вишилларди.

— Худодан қайтганлар! — деб бақирди кимдир деразадан мушт кўрсатиб.

Онанинг қулоғига чийиллаган бир овоз кирди:

— Подишоҳ — императорга қарши-я? Аъло ҳазратларига қарши-я? Исён-ку бу, исён!

Онанинг ёнидан изтиробга тўлган юзлар липиллаб ўтар, эркак ва аёллар ҳаллослаб югуришар, қудратли қўшиқ садосининг тазйиқи билан, худди ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб йўл очиб бераётгандай янграган ашулага эргашаётган оломон гўё қора лавадай босиб борар эди. Она олсдаги қизил байроққа қараб туриб, ўғлини кўрмаса ҳам, лекин унинг юзини, бронза тусли

пешонасини, эътиқодининг ёруғ алангасида порлаб ёнаётган кўзларини кўраётгандай бўларди.

Мана, она оломоннинг энг охирида пошилмасдан, томошанинг охири нима билан тамом бўлишини олдиндан биладиган томошабинлар сингари, ҳафсаласизлик билан бораётган одамлар орасида кетяпти. Улар хотиржамлик билан аста-секин гапирмоқда.

— Бир рота аскар мактаб олдида, яна бир ротаси фабрика олдида турибди...

— Губернатор ўзи келибди...

— Ростми?

— Ўз кўзим билан кўрдим!

Биров ҳузур қилиб сўкингач:

— Ҳар ҳолда биздан қўрқадиган бўлиб қолишди! Қўшини ҳам, губернатори ҳам, — деди.

«Болаларим! Болаларим!» — дерди она пичида.

Бироқ атрофида янграётган сўзлар жонсиз ва совуқ эди, унинг қалбини илтимасди. Она бу одамлардан йироқлашмоқ учун қадамини илдамлатди. Унинг учун имиллаб бораётган одамлардан ўтиб кетиш жуда осон бўлди.

Бирдан оломоннинг боши бир нарсага тақ этиб тегиб кетгандай бўлди-ю, танаси тўхтамасдан ғала-ғовур кўтариб, орқага гандираклаб кетди. Қўшиқ ҳам бир узилди-ю, сўнгра аввалгидан ҳам баландроқ янгради. Қўшиқнинг кучли тўлқини яна сусайиб, орқага чекинди. Овозлар бирин-кетин хордан ажрала бошлади, қўшиқни яна бурунги авжига чиқармоқчи, уни олдинга сурмоқчи бўлган айрим овозлар эшитилди:

Қўзғол, тур ўрнингдан, эй ишчи халқи!

Душманга ҳамла қил, эй оч инсон...

Аммо бу садолар энди илгаригидай умумий бир ишонч билан янграмас, ҳалитданоқ уларда бир ташвиш-тахлика борлиги сезилиб турар эди.

Она ҳеч нарсани кўролмасдан, олдинда нима ҳодиса бўлганини билолмасдан, оломонни турта-турта, пошиб-пишиб олдинга ҳаракат қилар, одамлар — баъзилари бошларини қуйи солиб, қовоқларини осилтириб, баъзи бирлари хижолатманд жилмайиб, баъзи бирлари эса, масхараомуз ҳуштак чалиб унга йўл беришар эди. Она эса уларнинг юзларига ғамгин қарар, кўзлари имдод сўрар, илтимос қилар, курашга чақирар эди...

Павелнинг сўз бошлагани эшитилди:

— Ўртоқлар! Солдатлар ҳам бизга ўхшаш одам. Улар бизга тегмайди. Нега бизга тегсин! Ҳамма учун зарур бўлган ҳақиқатни олға сурганимиз учунми? Бу ҳақиқат уларнинг ўзларига ҳам керак-ку ахир! Улар ҳозирча буни тушунишмайди, лекин уларнинг ҳам бизнинг сафимизга киришларига, қатлу ғорат байроғи остида эмас, бизнинг ҳуррият байроғимиз остида боришларига оз вақт қолди. Бизнинг ҳақиқатимизни улар тезроқ англасин десак, олға боришимиз лозим. Олға, ўртоқлар! Доим, олға!

Павелнинг овози кескин чиқар, сўзлари бурро-бурро эшитилар эди-ку, лекин шундай бўлса ҳам сафлар бузилиб, одамлар бирин-кетин ўзларини девор тагига олиб, ўнг ва сўлга чекина бошладилар. Оломон энди пона шаклига кириб, унинг учи Павел бўлиб қолди; Павелнинг тепасида ишчилар байроғи қип-қизил чўғдай ловиллаб ёнарди. Оломонни қора қушга ўхшатса ҳам бўлар — бу қуш гўё қанотларини кенг ёйиб, парвоз қилишга тайёр турибди-ю, Павел унинг тумшуги эди...

XXVIII

Она кўчанинг охприда, майдон йўлини сурранг девордай тўсиб турган бир тусдаги одамларни кўрди. Буларнинг елкасида ингичка найзалар боло-қазодай ярқираб турар эди. Мана шу унсиз, ҳаракатсиз девордан ишчиларга томон совуқ ел эсар ва бу ел онанинг кўксига тегиб, қалбини тепиб ўтар эди.

Она оломон орасига кириб кетди, байроқ олдида турган тапиш кишилар ҳам худди паноҳ сўрагандай нотаниш кишилар билан қўшилиб кетишди. Она новча ва соч-соқол қирилган бир одамнинг ёнига бориб турди. У одам ғилай эди, шунинг учун онага қарамоқчи бўлиб, унга томон буткул ўгирилди-да:

— Қимсан? Қимнинг бор бу ерда?— деб сўради.

Тиззалари қалтираб, лаблари беихтиёр титраётганини сезган она:

— Павел Власовнинг онаси бўламан!— деб жавоб берди.

— Шундайми?— деди ғилай.

— Ўртоқлар!— деб хитоб қилаётган эди Павел.— Доим олға босайлик, биз учун бошқа йўл йўқ!

Жимлик чўкиб, чивин учса эшитиладиган бўлди. Байроқ юқори кўтарилиб, ҳилпиллади-да, одамларнинг тепасида қанот ёйиб, аскарлардан уюшган сурранг деворга томон юрди. Она ўти ёрилиб, оҳ деб кўзини юмди,

чунки оломон орасидан фақат тўрт киши — Павел, Андрей, Самойлов ва Мазингина ажралиб, олга юрди.

Аммо Федя Мазиннинг тиниқ овози ҳавода янгради:

Сиз машъум курашда —

Бунга жавобан йўғон босини овозлар:

Қурбон бўлдингиз...

— деб қўшилди. Одамлар ашула мақомига қадам ташлаб, олдинга юрдилар. Шундан сўнг янги, қатъий ва кескин ашула яна оқди.

Унга сиз бергансиз бор-йўгингиз...

— деган Федянинг овози жарангларди.

Хуррият йўлида...

— деб ўртоқлари унга қўшилди.

Биров заҳарханда қилиб:

— Ҳа!.. Мотам қўшиғини бошлаб қолибсизлар-ку, итваччалар! — деб қичқирди.

— Ур ўшани! — деди кимдир ғазаб билан.

Она қўлларини кўкрагига қўйиб, орқасига қаради. Илгари кўчага сигмаган оломон энди иккиланиб, байроқ кўтариб бораётган одамларнинг кетидан қараб турар эди. Байроқдорлар кетидан бир неча ўнлаб кишигина борар ва ҳар босилган қадам оломондан бирон кишини четга чиқаришга мажбур қилар, гўё кўчанинг ўртаси чўғдай қизиб кетгану, одамлар оёқ босишга журъат этолмай, ўзини четга олаётган эди.

Йўқ бўлур зулм...

— деган сўзлар Федянинг оғзидан худди кароматдай отилиб чиқар эди.

Қўзғолар эллар!

— деган кучли овозлар ишонч ва даҳшат билан унга қўшилди.

Бироқ қўшиқнинг бир текис оқими орасида оҳиста гапирган гаплар ҳам эшитилиб қоларди:

— Команда беряпти...

Олдинда бирданига:

— Қўлга ол!— деган кескин бир қичқириқ эшитилди.

Найзалар бир кўтарилгач, яна пастга тушди-да, байроққа томон узалди.

— Ма-арш!

— Кетдик!— деди ғилай ва қўлларини чўнтагига солиб, катта-катта қадам ташлаб жўнаб қолди.

Она киприк қоқмай қараб турарди. Сурранг солдатлар тўлқини қўзғалди ва кўчани бутун энлаб, ярқироқ найзаларини ўқталиб, бало-ю, қазодай, бир маромда илгари жила бошлади. Она қадамини катта-катта қўйиб, ўглига яқинлашди, Андрейнинг бир қадам олға ташлаганини ва ўзининг иовча бўйи билан Павелни тўсганини кўрди.

— Ёнма-ён юр, ўртоқ!— деди Павел кескин тарзда.

Андрей қўшиқ айтмоқда, қўли орқасида, боши баланд кўтарилган. Павел уни елкаси билан туртиб, яна қичқирди:

— Сафга кир дейман! Байроқдан олдин юришга ҳақ-қинг йўқ!

Кичкинагина бир офицер қиличини тўлгаб, ингичка овоз билан:

— Тарқалинглар!— деб қичқирди. У оёғини баланд кўтарар ва тиззасини букмасдан, гурсиллатиб ерга урар эди. Онанинг кўзи унинг ялтиратиб пардозланган этигига тушди.

Офицердан бир-икки қадам орқада, сочи қирилган, мўйлови оқарган, узун бўйли бир киши оғир қадам босиб келмоқда; унинг эғнида қизил астарли узун қора пальто, сариқ лампасли кенг шпм. У ҳам хохол сингари, қўлини орқасига қилиб, оппоқ қалин қошларини кўтариб, Павелга қарарди.

Она жуда кўп парсаларни кўрар, дод деб юборгиси келар, лекин томоғини бўғаетган бу истакни енгмоқ мақсадида, кўкрагини маҳкам босар эди. Онани туртишар, у тентираб бутунлай шуурсиз бир ҳолда олдинга қадам босарди. Орқасидан келаётган одамлар сони тобора камаяётганини, рўпарадан совуқ бир оқим босиб келиб, уларни оқизиб кетаётганини ҳис этар эди.

Қизил байроқ кўтариб келаётган кишилар билан сурранг солдатларининг зич сафи тобора бир-бирига яқинлашарди, қатор-қатор тизилиб бутун кўчани энлаган солдатларнинг хунук башаралари кўринар ва бу башараларга турли рангдаги кўзларни нотекис қадаб қўйгандай эди, олдинда эса найзаларнинг ингичка тиглари ярқирар-

ди. Одамлар кўксига ўқталган бу найзалар уларга тегмасдан буруноқ оломон орасини ёриб, одамларни тўзитар эди.

Она орқасидаги одамларнинг тапир-тупур қочаётганини эшитди. Босинқи, ваҳима овозлар қулоғига кирди:

— Тарқалинлар, йигитлар!

— Власов, қоч!..

— Қайт орқанга, Павел!

— Байроқни ташла, Павел!— деди Весовшиков қовоғини солиб.— Бер менга, меп яширай!

У байроқнинг сопида ушлади, байроқ силкиниб, орқага қийшайди.

— Тегма!— деб қичқирди Павел.

Николай худди қўли куйгандай, дарров қўлини тортиб олди. Ашула босилди. Одамлар Павелни зич ўраб олиб тўхташди, лекин у ҳамон олдинга интилар эди. Бирданига, худди ғойибдан инган каби бир жимлик чўкди-ю, шаффоф бир булут одамларни чулғандай бўлди.

Байроқ остида кўпи билан йигирматача киши қолган бўлса ҳам ҳаммаси сабот билан турарди, ёлғиз қолдирмаслик ҳамда бир нима дейиш истаги онани улар томонга тортди...

Новча чолнинг:

— Поручик, қўлидан олинг уни!— деган овози эшитилди. Чол қўлини чўзиб байроқни кўрсатди.

Кичкина офицер иргиб Павелнинг олдида борди-да, байроқнинг дастасига чанг солиб:

— Қўйиб юбор!— деб чинқирди.

— Ол қўлингни!— деди Павел баланд овоз билан.

Қизил байроқ ўнг-сўлга қийшайиб, ҳавода силкинди, сўнгра яна қаддини ростлади. Офицер иргиб ўзини четга олди-да, ерга ўтириб қолди. Онанинг ёнидан, қўлини мушт қилиб, жуда тезлик билан Николай ўтди.

Чол ер депсиниб:

— Тутинлар буларни!— деб бақирди.

Солдатлардан бир нечаси югуриб олдинга чиқди. Булардан бири милтиқ қўндоғи билан бир ҳамла қилди, байроқ қалтираб, қийшайиб солдатлар ичида ғойиб бўлди.

— Уҳ!— деб биров ғамгин қичқириб юборди.

Она ҳам дод деб юборди. Унга жавобан солдатлар ичидан Павелнинг тиниқ овози эшитилди:

— Хайр, ойижон! Хайр, меҳрибоним..

«Болам тирик экан, онасини эслади!»— деган сўзлар онанинг бағрини чертиб ўтди.

— Хайр энди, энажоп!

Она оёқ учиди туриб, қўлларини тўлаб, уларни кўрмоққа тиришар ва солдатлар ичидан Андрейнинг жиламайиб видолашаётган думалоқ юзини кўрар эди.

— Жигарларим... Андрюша... Паша...— деб дод соларди она.

Улар, солдатлар орасидан:

— Хайр энди, ўртоқлар!— деб видолашишди.

Бу видолашишга мингларча акс садо жавоб қайтарди. Бу акс садо деразалардан, аллақайлардан, томлардан келарди.

XXIX

Опанинг кўксига туртиб юборишди. У кўзларини қоплаб олган туман пардаси орасидан ўша офицерни кўрди. Башараси қизариб кетган ва зўриққан бу офицер онага қараб:

— Қоч, кампир!— деб бақирарди.

Она унга бошдан-оёқ назар солиб, оёқлари остида икки бўлиниб ётган байроқ дастасига кўзи тушди. Дастанинг ярмида бир парча қизил алвон ҳам бор эди. Она энгашиб уни ердан олди. Офицер дагани она қўлидан тортиб олиб, бир томонга иргитди-да, ер депсиниб:

— Йўқол дейман сенга!— дея шовқин солди.

Солдатлар орасидан ашула садоси кўтарилиб, янграб кетди:

Қўзғол, тур ўрнингдан, эй ишчи халқи!..

Ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлиб кетди. Ҳавода, худди телеграф симларининг гувиллашига ўхшаш ваҳимали ва кучли ғовур-ғувур кўтарилди. Офицер жон-пони чиқиб, чинқирди:

— Бас қилинг, ашулани! Фельдфебель Крайнов...

Она яна гандираклаб бориб, офицер синдириб ташлаган байроқни олди.

— Уларнинг товушини ўчир!..

Ашула бузилди, қалқиди, сўнгра эшитилмай қолди. Аллаким онанинг елкасидан ушлади ва уни итариб юборди...

— Жўна, жўна...

— Кўчада зог ҳам қолмасин!— деб бақирди офицер.

Она ўн қадам нарида яна одамлар тўпланаётганини кўрди. Улар ўкирар, ҳуштак чалар ва аста-секин

кўчанинг ичкарасига чекиниб, ҳовли-ҳовлига суқилишарди.

Ёшгина мўйловдор бир солдат онага етиб олди ва унинг худди қулоғи тагига келиб:

— Жўнасанг-чи, алвасти!— деб бақириб йўлкага сурди.

Она байроқ дастасига суяниб, оёқлари букила-букила, зўрға юриб кетди. Йиқилиб кетмаслик учун иккипчи қўли билан деворни ушлаб борар эди. Одамлар унга йўл беришар, ёнидан ва орқасидан ўтаётган солдатлар эса:

— Юр, юр...— деб қичқаришар эди.

Солдатлар ундан ўтиб кетишди. У тўхтаб, орқасига қаради. Кўчанинг охирида, майдон йўлини тўсиб сийрак саф тортиб яна ўшалар — солдатлар туришар эди. Майдон бўм-бўш. Олдинда ҳам сурранг қоралар қимирлаб, секин-секин одамлар устига ёпирилиб бормоқда.

Она орқасига қайтмоқчи бўлди-ю, лекин беихтиёр яна олдинга қараб кетди, хилват ва тор бир ён кўчага етгач, ўнгга бурилди.

Яна тўхтади. Огир нафас олди, тамшанди. Аллақаёқдан, олдиндан, одамларнинг говур-гувури эшитилмоқда эди.

У байроқ дастасига таянган ҳолда, қошларини чимириб, тўсатдан терлаб, лабларини қимирлатиб, қўлларини тўлғаб-тўлғаб олға қараб юрди; унинг юрагида аллақандай сўзлар учқунланар, ўша сўзларни сўзламоқ, бақириб айтмоқ учун мажбур этувчи зўр бир истак авж олар эди.

Ён кўча бирдан чапга қайрилди, муюлишдан ўтган ҳамон она бир тўда одамларнинг гуж бўлиб тўпланганини кўрди, уларнинг орасидан биров кучли ва баланд овоз билан:

— Улар шўхлик қилиб ўзларини ўтга ургани йўқ, биродарлар!— деяётган эди.

— Ҳаммани ҳангу манг қилишди-я! Солдатлар босиб келяпти-ю, улар қимир этишмайди-я! Зап довюрак йигитлар эканми...

— Қойилман, Паша Власовга-ей!..

— Хохол-чи, хохол!

— Қўлини орқасига қилиб, жилмайиб тураверди-я!

Она одамлар орасига кириб:

— Ҳой, болаларим! Ҳой, халойиқ!— деб қичқирди.

Ҳамма унга эҳтиром билан йўл берди. Қимдир кулиб:

— Уни қаранглар! Байроқ кўтариб олибди!— деган эди. Бошқа бир киши:

— Жим тур!— деб жеркиб берди.

Она қулочини кенг ёйиб тўлгади:

— Худо ҳаққи, қулоқ беринглар! Ҳаммагиз жигарларим... ҳаммагиз меҳрибонларимсиз... Қўрқмасдан бундай сарасон солиб қаранглар! Болаларимиз, жонимизнинг малҳами бўлган тўқлиларимиз ҳаётдан порози бўлиб, ҳақиқат учун... ҳаммамиз учун... бош кўтариб чиқишди. Сизлар учун, сизларнинг бола-чақаларингиз учун ўзларининг азоб-уқубатга гирифтор қилишди... Ёруғ кун ахтариб чиқишди!.. Ҳақиқат ва адолат ҳукм сурадиган ўзгача бир ҳаёт истаб чиқишди... Улар ҳаммага яхшилиқ тиламоқда!

Онанинг юраги тарс ёрилгундай бўлар, кўкраги қисилар, томоғи қуруқшаб ёнарди. Юрагининг қаъридан ҳамма нарсани, ҳаммани ўз қучоғига оладиган меҳр-муҳаббат тўла сўзлар туғилар ва бу сўзлар тилини куйдираар ва уни тобора кучлироқ ва эркинроқ ҳаракатга келтираар эди.

Она, ҳамма жим туриб, ўз сўзига қулоқ солаётганини кўрар, одамлар уни зич ўраб олиб, ўйланиб турганларини сезар ва энди ўзига равшан бўлган истак — буларни ҳам ўтги ва Андрей борган томонга, солдатлар қўлига топширилган одамлар томонга йўллаш истаги тобора ортар эди.

Теварагини ўраб олган одамларнинг тунд ва жиддий юзларига бир кўз ташлаб олгач, давом этди:

— Болаларимиз, нуридийдаларимиз бахт-саодат, шодлик излаб бормоқдалар, улар ҳаммамизни деб, Исо ҳақиқатини деб ўз жонларини қурбон қилмоқчилар!.. Ёмонлар, муттаҳамлар, очкўзлар нима билан қўл-оёғимизни боғлаган бўлсалар, улар ўшанга қарши чиқишди. Нуридийдаларим, улар бутун олам халқи учун, бутун инчи халқ учун қўзғалди-ку ахир! Улардан ажраманг, улардан юз ўтirmanг, бу йўлда ўз фарзандларингизни ёлғиз ташламанг. Ўзларингга раҳм қилинглар... Ўз болаларинг қалбига ишонинглар, улар ҳақиқат уруғини сеппишди ва ҳақиқат йўлида қурбон бўлаётир. Уларга ишонинглар!

Онанинг овози ўчди, дармони қуриб гандираклади, аллаким унинг қўлтиғидан олди...

Кимдир ҳаяжонланиб, бўғиқ овоз билан:

— Ҳақ гапларни айтаётибди! Қулоқ солиш керак, яхшилар!— деди. Яна кимдир ачинаиб:

— Вой шўрлик, куйиб-пишганини қара-я!— деди.

— Бекорга куйиб-пишаётгани йўқ: биздақа аҳмоқ-

ларни бошлайпти, тушунсанг-чи ахир!— деди кимдир қойиб.

Оломон тепасида баланд ва қалтироқ бир овоз тўлганди:

— Хой, мўмин бандалар! Мана, менинг фариштадай Миям нима қилди? У ўз ўртоқлари, ўз жонажон дўстлари билан бирга кетди. Кампир рост айтади: нега ўз болаларимизни солдатлар қўлига топшириб, қараб турар эканмиз! Улар бизга нима ёмонлик қилди?

Бу сўзлар онани титратди ва у кўз ёшлари билангина жавоб берди.

Сизов баланд овоз билан:

— Бор уйингга, Ниловна! Бор, она! Тоза эзилдинг,— деди.

Унинг ранги оқарган, соқоллари тўзиган ва силкинмоқда эди. Бирданига у қошларини чимириб, ҳаммани бир қур кўздан кечирди-да, қоматини ростлаб, дона-дона қилиб, деди:

— Ўғлим Матвейни фабрикада машина босиб ўлдирди! Ўзларинг биласизлар. Тирик бўлганда мен ўзим ўшаларнинг, ававиларнинг ёнларига қўшиб юборар эдим: «Сен ҳам бор, Матвей! Бор, болам, ҳақ йўл бу, яхши йўл бу», дер эдим.

Унинг сўзи узилди, оломон буюк, янги, лекин энди қўрқитмайдиган бир нарсанинг таъсири остида қовоқларини солиб сукут сақламоқда эди. Сизов қўлларини кўтарди ва тўлғай-тўлғай давом қилди:

— Мўйсафид гапираётибди, сизлар мени биласизлар! Шу ерда ўттиз тўққиз йилдан бери ишлайман, ёшим эллик учга етди! Жиянимни, зехни ўткир, покиза болагинамни шу бугун яна олиб кетишди. У ҳам олдинда, Власов билан бир қаторда, байроқнинг остида бораётган эди...

Сўнгра қўл силтади, қўнишди ва онанинг қўлидан олиб деди:

— Бу кампир ҳақ гапни айтди. Болаларимиз шараф билан, ақлу идрок билан яшамоқчилар, биз эсак, уларни ташлаб кетдик, ҳа, ташлаб кетдик! Бор, Ниловна, бор...

Она, йиғлаб шишган кўзлари билан ҳаммага назар солгач:

— Жигарбағирларим! Ҳаёт ҳам болаларимизники, дунё ҳам ўшаларники!— деди.

Сизов синиқ байроқ дастасини онага бераркан:

— Бор энди, Ниловна! Ма, ҳассангни ол!— деди.

Ҳамма онага маъюслик ва ҳурмат билан қарар, ҳам-

3

дардлик видолари уни узатарди. Сизов индамай одамлар орасидан йўл очар, одамлар ҳам хомуш йўл беришар ва онанинг кетидан эргашишга мажбур қилаётган қандайдир бир номаълум кучга бўйсуниб, бир-бирлари билан аста-секин сўзлашиб, онанинг орқасидан оҳиста боришарди.

Она уйига етгач, байроқ дастасига таяниб, одамларга қайрилиб қаради, сўнгра таъзим қилиб, секингина:

— Раҳмат ҳаммаларингга...— деди.

Сўнгра ўз кўнгли дунёга келтиргандай бўлиб туюлган янги фикрни яна эслаб:

— Уни деб одамлар жон бермаганда Исо Исо бўлмас эди...— деди.

Оломон индамай унга қараб турар эди.

Она яна бир марта таъзим қилгач, ҳовлисига кириб кетди. Сизов ҳам энгашиб, унинг кетидан кирди.

Одамлар дарвоза олдида алланималар тўғрисида сўзлашиб туришди.

Ниҳоят, аста-секин тарқалишди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1

Куннинг қолган қисми минг хил хотирот, жисму жонни маҳкам қамраб олган оғир бир ҳорғинлик ичида ўтди. Унинг кўз ўнгида кичкинагина офицернинг сур ранг қораси иргишлар, Павелнинг бронза тусли юзи порлар, Андрейнинг кўзлари кулимсирарди.

Она уй ичида нари-бери юрар, дераза олдига бориб ўтирар, кўчага қарар, қошини кўтариб, дам-бадам сесканиб, атрофга кўз ташлар ва ўйсиз-хаёлсиз ниманидир изларди. Юраги қуйиб, ҳадеб сув ичар, кўксида ёнаётган алам ва озор ёлқинини босолмасдан қийналарди. Шундай ажойиб кунга жин теккан эди: бу куннинг биринчи ярмида мазмун бор эди, иккинчи ярмида эса, бутун мазмун оқиб битган, онанинг қаршисида жон сиқувчи бир бўшлиқ ва хаёлида эса:

«Энди нима бўлади?..» деган бир ҳайрат савол каби қалқиб турарди.

Курсунова келди. У қўлларини тўлгаб бақирар, йиғлар ва ҳаяжонланиб депсинар, алланарсалар таклиф қилар, ваъдалар берар, аллакимларга пўписа қиларди. Лекин буларнинг ҳеч бири онага таъсир қилмасди.

Онанинг қулоғига Марьянинг шовқин солиб:

— Ҳа-а-а! Ахир халқнинг гашига тегдилар-ку! Фабрика қўзғалди, бутун фабрика! — дегани кирди.

Она бош чайқаб, секингина:

— Ҳм, ҳм — деб қўяр, аммо бутун фикру хаёли ўтмишга айланиб, Андрей ва Павел билан бирга ўзидан йироқлашган нарсада банд эди. У йиғлаёлмас, чунки юраги увишиб, томоғи қақраб, оғзида нам қолмаган. Қўллари қалтирар, курак оралари жимирлар эди.

Кечқурун жаандармлар келишди. Она уларни кўриб на таажжубланди ва на қўрқди. Улар говур-ғувур кўтариб киришди, кайфлари чоғ, хурсандга ўхшашарди. Ранги заҳил офицер тиржайиб туриб деди:

— Х-хўш, омонмисиз? Учинчи марта учрашдик шекилли, шундайми?

Она қуруқшаган тили билан лабларини ялаб, жим турарди. Офицер насихат қилган бўлиб анча жавради: она унинг завқ билан гапираётганини сезарди, бироқ унинг сўзлари онанинг қулоғига кирмас ва фикр-хаёлини бузмасди. Лекин офицер: «Худога шак келтирма, подшоҳни ҳурмат қил, деб ўғлингга уқтиролмаганинг учун ўзинг айблисан...» — деганида она эшик олдида тураркан, унга қарамасдан, дўнғиллаб жавоб қайтарди:

— Ҳа, болаларимиз жаззамизни беришади. Шундай йўлда уларни ташлаб кетганимиз учун биздан домонгир бўлишади, ҳали.

— Нима? Қаттиқроқ гапир! — деб қичқирди офицер.

— Болаларимиз жаззамизни беришади, деяпман, — деди она оғир хўрсиниб.

Шунда офицер алланарса тўғрисида тез-тез ва жаҳл билан гапира бошлади, лекин унинг товуши она қулоғига кираётган бўлса ҳам нима деётганини англамас эди.

Холис гувоҳ сифатида Марья Корсунова келган эди. У онанинг кўзига қарамасдан, ёнида турарди; офицер ундан бирон парса сўраганида, шошиб офицерга таъзим қилар ва доим бир хилда жавоб берарди.

— Билмадим, жаноблари! Саводсиз бир хотинман, савдо-сотиқ билан кун кўраман, эсу ҳушим йўқ, ҳеч нарсани билмайман...

Офицер мўйловларини ўйнатиб:

— Бўлди, ҳадеб вайсама! — деб бақирарди.

Марья яна таъзим қилар ва офицерга сездирмасдан уни масхара қилиб:

— Ана буни ебсан! — деб пичирларди.

Марьяга кампирнинг у ёқ-бу ёғини тинтиб кўришни буюришди. Марьянинг ўти ёрилай деди ва офицерга бақрайиб қараб:

— Вой, жаноблари, бунақа ишни эплаёлмайман! — деди.

Офицер ер тепиниб, ўшқирди. Марья ноилж бошини қуйи солиб, онага секин:

— Қани бўлмаса, тугмаларингни еч, Пелагея Ниловна... — деди.

Марья онанинг у ёқ-бу ёғини қараркан, хижолатдан қизариб, унинг қулоғига:

— Ҳа, ер ютсин бу итларни! — деб пичирлади.

— Нималар деб вайсаяпсан? — деб жаҳл билан қичқирди офицер Марья онани тинтиётган бурчакка қараб.

Марья қўрқиб:

— Хотинларга тегшли гаплар, жапоблари!— деб тўн-гиллаб қўйди.

Офицер онага «протоколга қўл қўй» деб буюрди, она қовушмас қўллари билан қозғозга йирик босма ҳарф билан:

«Бир камбағал ишчидан қолган тул хотин Пелагея Власова» деб ёзиб қўйди.

Офицер жирканиб, афтини буриштириб:

— Нималар ёздинг? Нима кераги бор бушинг?— деб пўписа қилди ва кейин тиржайиб:

— Ваҳшийлар...— деб қўйди.

Жандармлар кетишди. Она қўлларини кўкрагига қовуштириб, дераза олдида турганича мижа қоқмасдан, ҳеч нарсани кўрмасдан, анчагача қараб қолди: у қошларини юқори кўтариб, лабларини қимтиб, жағини шу қадар қаттиқ босдики, кўп ўтмасдан тишлари оғриганини сизди. Чироқнинг ёғи тугади, пилиги читир-читир ёниб, ўча бошлади. Она чироқни пуфлаб ўчириб, қоронғида қолди. Кўнгил сиқувчи бир ғашликнинг қора булутлари кўксини эгаллаб, юрак уришини оғирлаштирган эди. Узоқ вақтгача шу аҳволда тик турди, оёқ ва кўзлари толиқди. Шу топда Марьянинг дераза остига келиб тўхтаганини ва маст овоз билан:

— Пелагея! Ухладингми? Аламзада шўрлик, ухла!— деб шовқин солганини эшитди.

Она ечинмасдан, эғнидаги кийими билан ўрнига кйриб ётди-да, худди бақатўнига ботган кишидай, ётар-ётмас оғир уйқуга кетди.

Тушида, ботқоқликнинг парёғида, шаҳарга борадиган йўл устида сап-сарик бир қумтепани кўрди. Унинг бир четида, қум олинадиган жарликнинг тепасида Павел турар ва Андрейнинг овозига ўхшаган бир овоз билан:

Кўзғол, тур ўрнингдан, эй ишчи халқи...

деб секин қўшиқ айтар эди.

Она катта йўлдан — тепаликнинг ёнидан кетаётган эди, кафтини пешонасига соябон қилиб, ўғлига тикилди. Мовий осмон фониди Павелнинг гавдаси яққол кўришиб турарди. Она ўғлининг олдида боргани уялди, чунки иккиқат эди, қўлида ҳам ёш боласи бор эди. Яна ўз йўлига кетди. Бир ялангликда жуда кўп болалар тўп ўйнаша-ётганди, тўп эса қизил эди. Қўлидаги чақалоқ ўшаларга интилиб, йиғлади. Она, боланинг оғзига сиёна тутиб, орқасига қайтди, тепаликда энди солдатларни кўрди,

улар онага пайзаларини ўқталиб туришарди. У югурганича, ялангликнинг ўртасидаги черковга келди, бу черков, худди оқ булутдан бипо бўлгандай, оппоқ ҳамда жуда баланд эди. У ерда бировга жаноза ўқилмоқда. Тобут каттакон, қоп-қора ва қопқоғи маҳкам берк. Бироқ оқ ридо кийган поп билан дякон черков ичида:

Исо қайтадан тирилди...

деб қироат қилмоқда эди.

Дякон бухур тутатар, онага қараб таъзим қилар ва куларди, унинг сочлари сап-сарик, юзи худди Самойловники сингари қувноқ эди. Тепадан, гумбаздан узун сочиқ сингари офтоб нури тушиб турарди.

Черковнинг ҳар иккала минбаридан қироатхон болаларнинг:

Исо қайтадан тирилди...

деб секви-секви куйлаётган овозлари эшитиларди.

Поп черков ўртасида тўхтаб, бирданига:

— Ушланг буларни!— деб қичқирди. Унинг эгнидаги ридоси бирданига йўқолиб, юзида оппоқ, ҳайбатли мўйлов пайдо бўлди. Ҳамма тўзиб қоча бошлади, дякон ҳам бухурдонни бир томонга прғитиб, худди хохол сингари бошини ушлаб қочди. Опа қўлидаги болани ерга, одамларнинг оёқлари остига тушириб юборди. Одамлар, ерда ётган қип-яланғоч этга қўрқа-қўрқа қараб, унинг ёпидан ўтиб кета бошлашди, она эса тиз чўкиб, одамларга ялиниб:

— Боламин ташлаб кетманглар! Олиб кетинглар... — деб қичқирарди.

Хохол, қўли орқасида, кулимсираб:

Исо қайтадан тирилди...

деб хониш қиларди.

Опа энгашиб болани ердан олди ва тахта ортилган аравага солди. Араванинг ёнида салмоқ билан қадам босиб Николай борар ва:

— Менга жуда огир иш топширишди-да...— деб қаҳ-қаҳ отиб куларди.

Кўча лой, одамлар деразалардан бошларини чиқариб ҳуштак чалишар, бақиршар, қўлларини тўлғашарди. Ҳаво очиқ, офтоб тобида, кўлапқадан асар ҳам кўринмасди.

— Ашулага қўшилинг, эпажон! Дунёнинг иши шу!— дерди хохол ва ўз овози билан ҳамма овозларни босиб, хоини қиларди. Она унинг кетида борарди: бирдан қоқилиб кетиб, тагсиз бир чуқурликка юмалаб кетди ва чуқурлик ҳам қўрққапидан уни увлаб қарши олди...

Она қалтироқ ичида уйғониб кетди. Худди гадир-будир ва оғир бир қўл унинг кўксига чап солгандай, ёмонлик қасдида ўйнашиб секин-секин мижиғлагандай бўлди. Гудок қулоқни қоматга келтириб ишга чақирди. Она бу иккинчи гудок эканини билди. Уй тўс-тўполон, китоблар сочилган, ағдар-тўнтар қилинган, поллар ифлос эди.

Она ўрнидан турди ва бет-қўлини ювмасдан, ибодат қилмасдан, уйни йиғиштира бошлади. Ошхонада бир парча қизил алвонли таёққа кўзи тушиб қолди. Уни жаҳл билан қўлга олиб, печканинг остига тикмоқчи бўлди-ю, бироқ ух тортиб, таёқда қолган байроқ парчасини йиртиб олди-да, яхшилаб тахлаб, чўптагига солиб қўйди; таёқни эса тиззасига қўйиб сиңдириб, ўтин устига ташлади. Сўнгра дераза ва полни совуқ сув билан ювди, самовар қўйди, ундан кейин кийинди. Ошхонага чиқиб дераза олдига ўтирди ва хаёлига яна ўша:

«Энди нима қилдим?» деган савол келди.

Ибодати қазо бўлганлиги эсига тушиб, ўрнидан туриб иконалар қаршисига борди, у ерда бир неча секунд тургандан сўнг яна жойига келиб ўтирди, чулки қўли ҳеч нарасага бормас эди.

Ажиб бир жимлик ҳукм суларди: кеча кўчаларда бу қадар бақириб шовқин солган одамларнинг ҳаммаси бу-гун гўё уй-уйларида беркиниб, бу фавқулодда кун тўғрисида хомуш ўйлаб ётган каби эди.

Бирданига эсига ёшлик чоғида кўрган бир манзара тушди: Заусайлов фамилияли бойларнинг кўҳна паркида юзини нилуфар қоплаб олган катта бир ҳовуз бўларди. Куз кулларида бирида у, ўша ҳовузчанинг ёнидан ўтиб бораётиб, ўртасида бир қайиқни кўриб қолганди. Офтоб тушмас қоронғи жойдаги бу сокин ҳовузнинг хазон билан безанган қорамтир сувига ҳалиги қайиқ, худди михлаб қўйилгандай эди. Тип-типиқ сув бетида, хазонлар орасида ёлғиз ва эшқаксиз, эгасиз турган қайиқдан оғир ҳасратлар, номаълум қайғулар ҳиди келарди. Ўшанда она, бу қайиқни ким ҳовузнинг ўртасига итариб юборибди ва нима учун, деган ўйга толиб, ҳовуз бўйида анчагача туриб қолган эди. Ўша кун кечқурун қайиқнинг сирп билинди: Заусайлов гумаштасининг сочлари қоп-қора ва

пахмоқ, доим шошиб юрадиган хотини ўша ҳовузга чўкиб ўлган экан.

Она оҳиста юзини силаб қўйди, унинг ўйлари — кечали куннинг таассуроти остида қалтираб-титраб суза бошлади. Кўзларини чашкадаги совуған чойга тикиб, ўша ўйларга берилиб, жуда узоқ ўтирди, кўнглида биронта оддий, эс-ҳуши бутун одамни кўриш ва ундап кўп нарсаларни сўраш истаги қўзғалди.

Худди унинг шу истагига жавоб қилгандай, тушликдан сўнг Николай Иванович кириб келди. Аммо уни кўриши биланоқ онанинг кўнглига бирдан ваҳима тушди-ю, унинг саломига алик ҳам олмасдан, секин:

— Вой, отахон, чакки келибсиз! — деди. — Эҳтиёт бўлпш керак эди. Сизни кўриб қолишса, дарров ушлашади...

Николай Иванович онанинг қўлини қаттиқ сиқиб кўришгандан кейин кўзойнагини ўнглади ва энгашиб туриб, келишининг сабабини аниқ-тапиқ аниқладди:

— Мен Павел ва Андрей билан олдиндан гаплашиб, баниарти улар қамалгундай бўлса, эртасигаёқ сизни шаҳарга кўчириб олиб кетмоққа ваъда бергандим, — деди у мулоийм ва адишсали бир оҳанг билан, — уйингизни тинтув қилишдим?

— Ҳа, ҳўн титишди, тимискилашди. На шарму ҳаё бор бу одамларда, на психоф! — деди она.

Николай кифтини учуриб:

— Шарму ҳаёнинг нима кераги бор уларга? — деди, сўнгра нима учун онанинг шаҳарга кўчиши лозимлигини айтиб берди.

Она Николай Ивановичнинг дўстона ва ғамхўр овозига қулоқ бериб, хиёл жилмайган ҳолда унга тикилиб тураркан, келтирган важларига тушунмасдан, бу одамга нисбатан ўзида пайдо бўлган мулоийм ихлос ҳиссига ҳайрон бўлиб турар эди.

— Агар Пана шуни истаган бўлса, — деди она, — ундап кейин сизга малол келмайдиган бўлса...

Николай Иванович унинг гапини бўлди:

— Бу тўғрида хотирижам бўлинг! Мен ёлғиз ўзим турман, баъзи-баъзида онам келиб кетади, холос.

— Албатта, бировга оғирлигим тушмаску-я, — деди она фикрини тил билан ифода қилиб.

— Истасангиз иш ҳам топилади! — деди Николай.

Иш деганда она ўғли ва Андрейнинг ўртоқлари билан бирга олиб борадиган ишларинигина кўз олдига келтирар эди. У Николайга яна ҳам яқинроқ ўтирди ва унинг кўзларига тикилиб туриб:

— Топиладими ахир?— деб сўради.
— Рўзгорим кичкинагина, сўққабош одамман...
— Мен уни, рўзгор ишини айтаётганим йўқ!— деди она астагина.

Николайнинг дарров тушунмагани алам қилиб, она оғир хўрсиниб қўйди. Николай яқиндагина кўрадиган кўзлари билан қулимсираб, ўйлашиб:

— Павел билан кўришганингизда биздан газета сўраган деҳқонларнинг адресини билиб олсангиз яхши бўларди...— деди.

— Ўзим биламан уларни!— деди она суюниб кетиб.— Ўзим уларни топиб, нима буюрсангиз қилиб келаман. Тақиқланган китоб-варақалар тарқатди деб ким мenden гумон қиларди? Худога шукур, фабрикага қанча ташидим!

Бирданига унинг кўнглида, елкасида халта, қўлида ҳасса, олис йўлларда юрмоқ, ўрмонлар ва қишлоқлар ичидан ўтмоқ орзуси уйғониб қолди.

— Сиз, айланай, бир иш қилиб менни ишга плаштириб қўйинг, жон болам!— деб ёлворди у. — Қаерга десангиз бораман, губернама-губерна кезаман! Қишинёзин йўл юриб, то ўлгунимча кезиб юраман, наҳотки бу мен учун ёмон қисмат бўлса?

У ўзини қишлоқларда эшикма-эшик, худо йўлига хайр сўраб юрган беватан дарвеш ҳолида тасаввур этиб, кўнгли бузилиб кетди.

Николай секингина онанинг қўлини олиб, ўзининг иссиқ қўллари билан силади, сўнгра соатига қараб:

— Бу тўғрида кейин гаплашамиз!— деди.

— Айланай!— деди она,— жопдан ҳам азиз фарзандларимиз ўз эрклари ва жонларидан кечиб, ўзлариши аямай ўлимга боришяпти, мен онаман-ку ахир!

Николайнинг юзи оқариб кетди, у меҳрибон бир назар билан онага қарагач, деди.

— Биласизми, бундай таъсирли гапларни мен биринчи эшитишим...

Она маъюслик билан бош праб:

— Нима дея олардим меп?— дедп ва ожизлик йўси-нида қўл силтади.— Онашк қалбимни изҳор қилмоқ учун менда тил бўлса эди...

У кўксига тобора ўсиб бораётган кучнинг ва мияси-ни сархуш этган ғазабли сўзларининг қайноқ тазйиқи остида:

— Кўнлар... ҳатто энг ёмон, виждонсиз одамлар ҳам йиғлаб юборарди...

Соатига яна бир марта қарагач, Николай ҳам ўрнидан турди.

— Маслаҳат шу: шаҳарга, меникига кўчиб тушасиз-а?

Она индамасдан, «хўп» деган мазмунда бош ирғаб қўйди.

— Қачон? Тезроқ кўчиш керак! — деди Николай, сўнгра, мулоийимгина:— Кўчиб тушмасангиз, мен хотиржам бўлолмайман, — деб илова қилди.

«Нега бунча менинг ғамимни еяпти?» — деган ўй билан она ҳайрон бўлиб, унга қаради. Қомати букчайган, кўзлари яқиндан зўрға кўрадиган, жўнгина қора пиджак кийган ва кийими ҳам ўзига ярашмаган Николай онанинг қаршисида бошини қуйи солиб, жилмайиб турар эди.

У ерга қараб туриб:

— Пулнигиз борми? — деб сўради.

— Йўқ!

У дарҳол ёпидан кармонини олиб очди-да, онага пул узатди:

— Мана, марҳамат, олинг...

Она беихтиёр қулимсиради ва бош чайқаб, деди:

— Ҳамма нарса янгича! Пулнинг ҳам қадри йўқ! Одамлар пул деб жонларидан кечишади, сизлар учун пул ҳеч нарса эмас! Худди одамларга мурувват қилиш учун ёнларингда пул олиб юргандайсизлар...

Николай мулоийимгина қулиб қўйди.

— Пул деган нарса — жуда беҳуда нарса! Олишда ҳам ўнғайсизланасан киши, беришда ҳам...

У онанинг қўлини маҳкам қисди ва яна бир марта:

— Тезроқ ҳаракат қилинг! — деди.

Сўнгра, яна бурунгидай, секингина чиқиб кетди.

Уни узатгач, она:

«Шунчалик меҳрибон бўлсаям, ҳамдардлик билдирмагани қизиқ», деб ўйлади.

Бу нарса онага ёқмадими, ё уни ҳайратга солиб қўйдими, бунга ўзи ҳам тушунолмади.

II

Она, Николай келиб кетгандан кейин тўртинчи кунини, ушқинга кўчди. Иккита сандиқ юкланган арава посёлкада далага чиққанда, она орқасига қайрилиб қаради-да,

бирданига ҳаётининг қоронғи ва оғир кунлари кечган ҳамда қайғу ва шодликлар билан тўлиб, жуда тез ўтиб кетган бошқача ҳаёти бошланган жойларини абадий ташлаб кетаётганини сезди.

Трубалари кўкларга қад кўтарган фабрика қурум босиб қорайиб кетган ерда худди каттакоп тўқ қизил ўргимчакка ўхшаб тарвайиб ётарди. Ишчиларнинг бир қаватли уйлари унга тақалиб қолган. Бу сурранг ва қапишган уйлар ботқоқликнинг бир чеккасига жойлашган бўлиб, кичкина хира деразалари билан бир-бирларига шикоятмуз қараб туришарди. Уларнинг устида, фабрика билан ҳамранг — тўқ қизил тусли бутхонанинг гумбази кўтарилган, унинг жомхонаси фабриканинг трубаларидан пастроқ эди.

Она хўрсинди, томоғини бўғиб турган ёқасини ўнглади.

Аравакаш узун тизгинини силтаб:

— Чу, жонивор!— деб ғудранди.

Аравакаш оёқлари маймоқ, соч-соқоли сийрак ва ранги ўнгган, кўзлари бенур, печа ёнига кирганини билиб бўлмайдиган бир одам эди. У тебраниб-тебраниб, арава-нинг ёнида борар экан, ўнгга юриладими, сўлга юриладими, унинг учун бари бир эканлиги кўриниб турарди.

Ёқимсиз овоз билан ҳар замонда бир:

— Чу, жонивор!— деб қўяр ва лойи қотиб қолган оғир этик кийган қийшиқ оёқларини ғалати қилиб ди-канглатарди. Она теварак-атрофга кўз солди. Дала ҳам худди унинг кўнгли сингари бўм-бўш эди...

От, бошини мунгли-мунгли силжитиб бораркан, оёқлари қуёшда қизиган қални қумга ботар, қум эса ширтилларди, яхши ёғланмаган шалақ арава гижирилар ва бу овозлар чапг билан бирга орқада қоларди...

Николай Иванович шаҳарнинг бир чеккасида, хилват бир кўчада, эскириб қорайган икки қаватли иморатга ёндош солинган кўк бўёқли кичкинагина бир флигелда турарди. Флигель олдида сердарахт бир боғча бўлиб, уч хонанинг деразасидан сирень акация шохлари ҳамда те-рак ниҳолларининг қумушранг барглари уйга салом бе-риб турарди. Хоналар жимжит, озода, полда кашта пухса кўланкалар хомуш ўйланарди, деворларга эса китоб билан лик тўла узун-узун рафлар жойлашган ва алла-қандай сипо одамларнинг суратлари осилган эди.

Николай Иванович опани бир деразаси боғчага, иккин-чиси — кўм-кўк майсазор ҳовличага қараган кичкина хонага олиб кириб:

— Шу ер қалай бўлар экан сизга?— деб сўради. Бу

хонанинг деворлари ҳам китоб жавонлари ва рафлари билан тўла эди.

— Мен ошхонада тура қолай!— деди она.— Ошхонангиз ёруқчина, тозагина экан...

Онанинг назарида Николай алланарсадан чўчигандай бўлди. У ўнғайсизланиб, тортиниб онани кўндиришга уринди, она рози бўлгач, суюниб кетди.

Учала хонанинг ҳам аллақандай ўзгача бир ҳавоси бор эди — нафас олишга жуда енгил, жуда яхши-ю, лекин овозини беихтиёр пасайтиришга тўғри келарди — чунки деворлардан хомушлик билан қараб турган расмларнинг тинч хаёлларини бузишга, қаттиқ гапиришга киши истиҳола қиларди.

Она дераза тоқчасида, тувакда турган гулларнинг тупроғини ушлаб кўриб:

— Бу гулларга сув қуйиш керак экан!— деди.

Уй эгаси ҳудди узр сўрагандай:

— Ҳа, ҳа! Мен гулни жуда яхши кўраману, лекин қарашга вақтим йўқ...— деди.

Николайни кузатиб турган она, шундай дилкаш уйда ҳам унинг эҳтиёт бўлиб юрганини, атрофидаги ҳамма нарсага ёт ва бегонадай эканини найқади. У нимаики нарсага караса жуда яқиндан қарар, ўнг қўлининг ингичка бармоқлари билан кўзойнагини ўнглагач, кўзларини қисиб, ўша нарсага савол назари ила боқар эди. Баъзида бирорта буюмни қўлга олса, кўзига олиб бориб тоза синчиклаб кўрарди, бу уйга у ҳам она билан бирга киргандай ва ундаги ҳамма нарса унга ҳам бегонадай, кўзи ўрганмагандай туюларди. Николайнинг бундайлигини кўргандан кейин она бирданига ўзини бу уйларнинг эгаси каби ҳис қилди. Она уйнинг ҳамма иқир-чикирларини кўриб олмоқчи бўлиб Николайнинг кетидан юрар, рўзгор ишларига оид саволлар берар. Николай эса, айбини ўзи билган, лекин қўлидан бундан ортиқ ҳеч нарса келмаганини сезган кишидай, жавоб берар эди.

Она гулларга сув қуйиб, пианино устида сочилиб ётган ноталарни тахлаб қўйгач, самоварга қаради-да:

— Тозалаш керак экан,— деди.

Николай чанг босиб кетган самоварга бармоғини тегишиб, кўзига яқин келтирди-да, диққат билан қаради. Она мулозимгина кулиб қўйди.

Она тўшакка кирганида, ўтказилган кунни ўйлади-ю, бошини кўтариб ҳайрон бўлиб, теварагига қаради. Бутун умрида бировнинг уйида ётгани шу бўлса ҳам, лекин хижолат бўлмади. У Николайга бир гамхўр каби қарар.

уинг ҳамма ишши имкони борича яхшилаб қилишни, унга ҳаётда роҳат ва фароғат бағишлайдиган бирон иш қилишни истар эди. Николайнинг пошудлиги, кулгили даражада пўноқлиги, кундалик иқир-чикирдан узоқлиги ва кўзларидаги алланечук заковат — маъюслик онанинг ихлосини орттирди. Сўнгра унинг бутун фикр-хаёли ўғли ҳақида банд бўлди-ю, бошдан-оёқ янги садолар билан безанган, янги мазмун билан қапоатланган Биринчи Май куни яна кўз ўнгига келди. У куннинг қайғуси ҳам унинг ўзига ўхшаш, ўзгача эди; бу қайғу, муштнинг дағал ва гангиратувчи зарбаси сизгарч, одамнинг бошини қуйшга солмас, балки кўнглининг ҳамма жойига игна санчиб, унда сокин бир ғазаб қўзғатар ва эгилган қома-тини тикларди.

Она шаҳар кўчаларидан эшитилаётган потаниш тунги садоларга қулоқ бераркан:

«Болаларимиз ҳақиқат йўлдан боришяпти», деб ўйлади. Ҳалиги садолар боғчадаги япроқларни шилдиратиб, очиқ деразага ўрмалар, олислардан ҳорғин учиб келиб, уй ичиде тинчгина жон берар эди.

У эрта саҳар ўрнидан туриб самоварни тозалади, чой қайнатди, жимгина идиш-товоқни йиғиштирди, сўнгра ошхонада ўтириб, Николайнинг уйқудан туришсини кута бошлади. Николайнинг йўталгани эшитилди ва бир қўлида кўзойнаги, иккинчи қўли билан томоғини ушлаб, онанинг олдига кирди. У билан салом-алик қилганидан кейин, она самоварни уйга олиб кирди, Николай бўлса, полларга сув сачратиб, дам совунни, дам тиш чўткасини ерга тушириб, пишқириб ювнимоққа бошлади.

Нонушта устиде унга ўз касбу коридан гапириб:

— Мен, — деди, — қишлоқ маҳкамасида аянчли бир вазифани бажараман, яъни деҳқонларимизнинг қандай хонавайрон бўлаётганларини кузатиб тураман...

Сўнгра кулимсираб, гуноҳкордай такрор қилди:

— Очликдан яғри қуряган одамлар куни битмасдан ўляпти, болалар заиф туғилиб, худди куз паишаси каби қириляпти, биз шуларнинг ҳаммасини ва бу фалокатнинг сабабларини ҳам биламизу яна индамай ўтирганимиз учун маош ҳам оламиз. У ёғини қўяверинг...

— Сиз студентмисиз? — деб сўради она.

— Йўқ, мен муаллимман. Отам Вятка шаҳрида бир заводни бошқаради, мен муаллимлигини ихтиёр қилдим. Қишлоқда мужикларга китоб тарқатганим учун мени қамашди. Қамоқдан чиққач, бир китоб магазинига хизматга кирдим, аҳтиётсизлигим орқасида яна қамоққа тушдим.

Архангельскка сургун қилишди. У ерда ҳам губернатор-нинг аччигига тегдим, шундан кейин мени Оқ денгиз бўйидаги кичкина бир қишлоққа сургун қилишди, у ерда беш йил турдим.

Унинг товуши офтоб пурларига гарқ бўлган ёруғ уй ичида осуда ва мулоҳим чиқарди. Она бу хил саргузашт-ларни кўп эшитган бўлса ҳам, лекин бу саргузаштларга бир заруратдай қараб, улар тўғрисида бунча бемалол гапирганларининг сабабини ҳеч англаёлмасди.

— Бугун опам келади!— деди Николай.

— Эри борми?

— Йўқ, тул. Эри Сибирга сургун қилинган эди, у ердан чет элга қочиб кетиб, ўша ерда бундан икки йил бурун сил бўлиб ўлди...

— Опангиз сиздан неча ёш катта?

— Олти ёш. Мен опамдан жуда миннатдорман. Унинг пианино чалганини эшитсангиз! Бу пианино ўшаники... Бу нарсаларнинг ҳаммаси деярлик ўшаники, китоблар мепики холос...

— Қаерда туради?

— Ҳар ерда!— деди у кулмсираб. — Қаерда чаққон одамга эҳтиёж бўлса, ўша ерда!

— У ҳам шу ишдами?— деб сўради она.

— Ҳа, албатта!— деди Николай.

Кўп ўтмай у хизматга кетди, она эса, одамларнинг тобора қатъият ва осудалик билан қилаётган «шу иш-лари» тўғрисида ўйланиб қолди. Шунда она, уларнинг олдида ўзини, кечаси улкан тоғ олдида ёлғиз турган одам каби ҳис қилди.

Тушга яқин қора қўйлак кийган повча ва хушқомат бир хоним келди. Она эшикни очганда хоним қўлидаги сариқ чамадонини полга қўйиб, дарҳол уни қўлидан ушлаб:

— Сиз Павел Михайловичнинг опаси эмасмисиз?— деб сўради.

Унинг қимматбаҳо кийимларини кўриб гангиб қолган она:

— Ҳа,— дебгина жавоб қилди.

Хоним ойшага қараб илъяпасини бошидан оларкан:

— Мен ҳам сизни айнан шундай тасаввур қилардим! Укам бизникига кўчиб келишингизни ёзган эди!— деди.— Биз Павел Михайлович билан эски қадрдонимиз. У сиз-нинг тўғришгизда гапириб берарди.

Хонимнинг овози босиқроқ, гапирганда оҳиста гапирар, лекин ҳаракатлари чаққон ва тез эди. Катта-катта

қўй кўзлари шўх, лекин чаккаларига ипгичка ажин тушган, кичкинагина қулоқ супраси устидаги оқарган сочлари кумуш сингари ялтирарди.

— Қорним оч!— деб қолди хоним, — бироқ пиёлагина кофе бўлсайди...

— Ҳозир қайпатаман!— деди она ва жавондан кофе асбобларини оларкан, секингина сўради:— Паша менинг тўғримда гапирармиди?

— Кўп гапирарди...

Хоним ёнидан кичкинагина чарм папиросдонини олиб папирос чекди-да, уйда нари-бери юриб, сўради:

— Павел Михайлович тўғрисида жуда хавотирдамисиз?

Она кофеиник остидаги спиртли чироқ алапгасининг қалтираб ёнаётган кўм-кўк тилига қараб тураркан, кулимсираб қўйди. Хурсандлигидан хонимдан сал тортиниб тургани ҳам эсидан чиқди.

«Менинг тўғримда гапирар экан-да, болагинам!»— деб ўйлади, сўнгра ҳалиги саволга астагина жавоб қайтарди:

— Албатта, осон эмас, лекин илгарилари яна ҳам оғирроқ бўлгувчи эди, энди унинг бу йўлда ёлғиз эмаслигини биламан...

Сўнгра хонимнинг юзига тикилиб туриб сўради:

— Исмингиз нима?

— Софья!— деди хоним.

Она унга синчиклаб қаради. Бу хотинда аллақандай эркинлик, ортиқча етуклик ва жопсараклик бор эди.

Софья ишопч билан деди:

— Улар қамоқда кўп ётмай, тезроқ суд бўлиб кесилса яхши бўларди! Кесилгандан кейин бироқ ёққа жўнатилсади, биз дарров Павел Михайловични қочирамиз, унинг бу ерда бўлиши зарур.

Она Софьяга шубҳалангандай қаради. Софья эса, папирос қолдигини қаерга ташлайин, деб у ёқ-бу ёққа қарагач, гул тувакчасидаги туироққа суқиб қўйди.

Она беихтиёр:

— Гулни қуритади бу!— деб юборди.

— Кечиринг!— деди Софья.— Николай ҳам ҳамма вақт менга шундай дейди!— Сўнгра ҳалиги папирос қолдигини тувакдан олиб, деразадан ташқарига иргитди.

Она хиёлат бўлиб, унинг юзига қаради ва худди бир гуноҳ қилиб қўйгандай:

— Кечиринг мени!— деди, — мен ўйламай гапириб қўйибман. Йўқса, мен сизга ўргата олармидим?

Софья елкасини учириб деди:

— Мендай бетамизга ўргатиш керак-да, ўргатмай бўладими?— Кофе қайнадими? Раҳмат! Нега чашка битта? Ўзингиз ичмайсизми?

Сўнгра бирданига онанинг елкасига қўл ташлаб, уни ўзига томон тортди ва кўзига қараб туриб, таажжубланиб:

— Паҳот тортинсангиз?— деб сўради.

Она кулимсираб жавоб берди:

— Мен ҳозиргина сизга папирос қолдиги тўғрисида ундай дедиму сиз, тортинсанми, деб сўрайсиз?

Сўнгра у таажжубланаётганини яширмасдан, савол бергандай қилиб Софьяга:

— Сизларникига кеча кўчиб келган бўлсам ҳам худди ўз уйимдай, ҳеч нарсадан тортинмайман, оғзимга келганини айтаман-а... — деди.

— Шундай бўлиши керак-да! — деди Софья.

— Бошим айланади, худди ўз-ўзимга бегонадайман,— деди она.— Бурунлари, бировга роз дилимни айтгунча теварагидан минг айланардим, энди бўлса, кўнглим шу қадар очиқки, илгари хаёлимга келмаган нарсани ҳам бирданига айтавераман...

Софья мовий кўзлари билан онага юмшоқкина термилб ўтираркан, яна папирос чекди.

Она қалбини ҳаяжонга солаётган саволни бериб:

— Сиз, қочирамиз дейсиз! Хўп, қочди ҳам, кейин қандай қилиб яшайди?— деб сўради.

Софья чашкасига яна кофе қуяркан:

— Ҳеч гап эмас!— деди.— Ўплаб қочқинлар яшаб келяпти, ўшалардай яшайверади-да... Мана, мен ҳозиргина бир қочқинни кутиб олиб, уни узатиб келдим; у ҳам жуда керакли одам, ўзи беш йилга сургун қилинган эди, уч ярим ойгина ётди...

Она унга узоқ тикилиб туриб, кулимсиради ва бош чайқаб астагина деди:

— Йўқ, ўша кунги Биринчи Май мени эзиб ташлаганга ўхшайди. Эс-ҳушимни ҳеч йиғиштиролмайман, бирданига икки йўлдан юриб кетаётганга ўхшайман, баъзида ҳамма нарсага тушунгандай бўламану кейин бирданига ўзимни туман ичига тушиб қолгандай сезаман. Мана энди, сизга қараб ўтирибман, сиз ойимбека бўла туриб бу ишларга араланиб юрар экансиз... Пашани билар экансиз, уни кадрлар экансиз, раҳмат сизга...

— Йўқ-э, сизга раҳмат, сизга!— деди Софья кулиб.

— Нега менга бўлсин? Уни бу ишларга мен ўргатибманми?!— деб қўйди она хўрсиниб.

Софья папирос қолдирғини чашка остидаги ликопчага қўйди, бошини бир силкиди, олтин сочлари елкасига ёйилиб тушди, шундан кейин:

— Мен бу даҳмазаларни ечиб ташламасам бўлмайди... — деб онанинг олдида кетди.

III

Кечқурун Николай келди. Овқат қилгани ўтиришди, дастурхон устида Софья кула-кула, сургундан қочиб келган бир одамни қандай қарши олганини, қандай қилиб уни яширганини, жосуслардан қўрқиб кўзига ҳамма жосус кўришганини ва у одам ўзини нақадар кулгили тутганини гапириб берди. Софьянинг гапириши онага, бир қийин ишни яхшилаб бажарганидан кейин мақтаниб, хурсанд бўлган ишчини эслатарди.

Софья энди енгилгина кулранг кўйлак кийиб олган эди. Бу кўйлакда у новчароқ, кўзлари бир оз қорайган ва ҳаракатлари анча оғирлашгандай кўринарди.

— Софья, сен яна бир ишни бажаришинг керак, — деди овқатдан кейин Николай. — Биз қишлоқ учун газета чиқармоқчи бўлиб эдик, лекин мана бу кейинги қамашлардан сўнг у ердаги одамлар билан алоқамиз узилиб қолди. Энди ўша газетани тарқата оладиган одамни топишга Пелагея Ниловнагина ёрдам қила оладилар холос. Сен бу киши билан қишлоққа жўна. Бу ишни пайсалга солиб бўлмайди.

— Хўп! — деди Софья папирос чекиб туриб: — Жўнаймизми, Пелагея Ниловна?

— Жўнасақ жўнайверамиз-да...

— Узоқми?

— Саксон чақпримча бор...

— Жуда соз!.. Энди мен пианино чалиб бераман. Қалай, Пелагея Ниловна, музыкага тобингиз қалай?

— Сиз мендан сўраб ўтирманг, мени йўқ деб фараз қилинг! — деди она диваннинг бир четига ўтираётиб. Унинг назарида она-ука унга эътибор қилмагандай кўринар, иккинчи томондан эса, уларнинг ўзлари опани суҳбатга жалб этиб қўйишар, шу билан она беихтиёр уларнинг гап-сўзларига аралашиб қоларди.

— Қулоқ сол, Николай! Григдан.¹ Бу потани шу бугун олиб келдим... Деразани ёпиб қўй.

Софья нотани очиб, чап қўли билан клавишларни се-

¹ Г р и г — машҳур композитор. (Тарж.)

кин босди. Торлар ширали йўғон садо бериб янграб кетди. Бу садога янада сержарангроқ садо қўшилди. Ўнг қўлининг бармоқлари остида жаранглаб чиққан торнинг ажиб, шаффоф садоси, худди чўчиган қушлар галасидай тўзиб, босинқи садолар қўйнида қанот қоқар эди.

Бу садолар аввал онага таъсир қилмади, унинг қулогига фақат беҳуда бир жаранг-журунг бўлиб кирди. Бунчалик мураккаб садолар ичидан унинг қулоқлари куйни тутиб ололмас эди. Она мудрагансимон хомуш ўтирар, каттакон диваннинг нариги бурчида чордона қуриб ўтирган Николайга қарар, Софьянинг жиддий қиёфасига ва олтин сочларига назар ташларди. Қуёш нурлари аввал Софьянинг боши билан елкасига тушди, кейин роялнинг клавишлари ва унинг бармоқлари остида жимирлай бошлади. Музыка тобора уйни тўлдириб, ўзига сездирмасдан, беихтиёр онанинг кўнглини уйғотиб қўйди.

Негадир, унинг кўз олдида аллақачонлар унутилиб кетган бир аламзадалик, кечмишнинг қора чоҳидан чиқиб кўндаланг бўлди.

Бир кун раҳматлик эри ярим кечаси маст бўлиб, уни қўлидан тортиб, тўшакдан ерга улоқтирган ва биқинига тепиб:

— Йўқол кўзимдан, итвачча, жонимга тегдинг!— деган эди.

Она эрининг калтакларидан ўзини сақлаш учун дарҳол қўлига икки яшар боласини олиб, тиз чўкиб, болани ўзига қалқон қилган, қип-яланғоч бола, она қўлида типирчилаб, қўрқиб йиғлаган эди.

— Кет!— деб ўшқирган эди Михаил.

Она иргиб туриб ошхонага чиқди, елкасига кофтасини ташлаб, болани жун рўмолга ўради; сўнгра, индамасдан, дод-фарёд қилмай, яланг оёқ, устида битта кўйлак ва битта кофта билан кўчага чиқиб кетган эди. Май ойи, кечаси ҳаво тоза эди, кўча тупроғи оёқ панжалари орасига тўлиб, муздек ёпишарди. Бола ҳадеб йиғлаб типирчиларди. Она кўкрагини очиб болани бағрига босар ва қўрқув ичида тўхтамай олдинга юрар, пастгина овоз билан:

— О-о-о... О-о-о!..— деб борарди.

Тонг отиб келарди, шунинг учун, ярим яланғоч ҳолда турганимни биронтаси кўриб қолмасин, деган мулоҳаза билан кўчада тургани ҳам қўрқар, ҳам уяларди. Ботқоқликка томон қайрилиб, у ерда ғуж бўлиб ўсган тоғтерак ниҳоллари остига ўтирди. Кечанинг қучоғида, чақчайган кўзлари билан қимирламасдан зулматга тики-

либ, қўрқувдан ухлаган боласини ва ранжиган кўнглини аллалаб, шу кўйи жуда узоқ ўтирганди...

— О-о-о... О-о-о... О-о-о!

Ўша ерда ўтирганида аллақандай қора бир қуш тепасидан пириллаб учиб, уни ўйғотган эди. Совуқдан дир-дир қалтираб, одат бўлиб қолган калтаклар ва янгидан-янги озорлар қўйнига — ўз уйига қайтиб кетувди...

Аккорд сўнгги дафъа лоқайдлик билан бир гумбурлади-ю, шу билан жим бўлди.

Софья укасига қайрилиб қаради-да, секингина:

— Қалай? Ёқдими?— деб сўради.

Укаси, уйқудан уйғотилган одамдай, чўчиб тушиб:

— Жуда!— деди.

Онанинг қалбида хотирот акс садолари куйлар ва титрар эди. Кўнглининг бир четидан:

«Мана, одамлар қандай яхши, қандай дўст яшар эканлар. Қора ҳаёт кечирадиган одамлар сингари... сўкишмайди, ароқ ичишмайди, бир бурда нон учун талашмайди...»— деган хаёл лип этиб ўтиб кетди.

Софья папирос чекар, ҳеч бир тўхтамасдан устма-уст тортарди.

— Раҳматлик Костянинг энг севган куйи бу!— деди у тез-тез тутунни пуфлаб, сўнгра яна оҳиста ва мунгли аккорд олди.— Шу куйни унга чалиб беришни нақадар севардим. Қандай ғамхўр-ғамгузор ва меҳрибон одам эди...

«Эри эсига тушди шекилли,— деб қўйди она,— лекин табассум қияпти...»

Софья ўз фикру хаёлларини торларнинг оҳиста садоларига жўр қиларкан:

— У мени нақадар бахтиёр қилган эди... Яшашни нақадар яхши биларди,— деди.

— Ҳим!— деди Николай соқолини тортқилаб.— Ноёб одам эди!..

Софья энди чека бошлаган папиросини бир ёққа иргитиб, онага томон бурилди-да, ундан:

— Менинг даранг-дурунгим сизга халақит бераётгани йўқми?— деб сўради.

Она бу сафар ҳам:

— Айланай, мендан сўраб ўтирманг, мен ҳеч нарсага тушунмайман. Қулоқ солиб, ўз ўйларимга ботиб ўтирибман...— деди.

— Нега, сиз тушуниншингиз керак!— деди Софья.— Хотин киши бўлса-ю, музыкага тушунмаса, айниқса хафаҳол бўлса...

Софья клавишларга қаттиқ урди, худди хувук бир хабарни эшитган кишининг фарёдидай бир фарёд чиқди, гўё бу хотин шу одамнинг қалбига урди-ю, бу даҳшатли фарёдни унинг қалбидан юлиб олди. Шўх овозлар қўрққансимон титраб, шошиб-пишиб аллақайларга қанот қоқиб кетди; яна бошқа садоларни босиб, ҳалиги даҳшатли фарёд кўтарилди. Афтидан бир фалокат рўй берди, лекин бу фалокат кишида оҳу воҳ эмас, балки ғазаб қўзғатарди. Кейин мулойим ва бақувват бир киши пайдо бўлди-ю, кетидан эргашишга даъват этиб, жуда ёқимли бир қўшиқни куйлади.

Онанинг қалби опа-укага бирон яхши сўз айтиш истаги билан тўлди. У, музиканинг кайфини суриб, опа-укага бирон яхшилик қилишга ўзини қодир сезиб, жилмайиб ўтирар эди.

У, нима қилсам экан, деб у ёқ-бу ёққа қаради-ю, кейин самовар қўйгани секин ошхонага чиқди.

Лекин бу билан ҳам истаги босилмади, у чой қуяр экан, уялинқираб қулиб, ўзига ҳам, уларга ҳам бир қиёмда хуш ёқаётган сўзлар билан қалбини сийпагандай гапирар эди:

— Биз — қора ҳаёт одамлари ҳамма нарсани сезиб турамузу лекин тилга кириб айта олмаймиз. Мана шу билиб туриб айтолмаганимиз аксар ўзимизга ёмон алам қилади. Ҳаёт ҳар томондан ҳам уриб, ҳам санчиб туради, дам олгимиз келади, лекин шу ўй қурғурлар йўл қўймайди.

Николай, кўзойнагини арта-арта қулоқ солар, Софья олови ўчаётган папиросини чекишни ҳам унутиб, шахло кўзларини катта очиб қараб ўтирар эди. Софья, пианинога ёнбош ўтираркан, ҳар замонда ўнг қўлининг нозик бармоқлари билан клавишни секин босиб қўяр эди. Шунда аккорд ўз ҳисларини шоша-пиша оддий ва самимий сўзларга айлантираётган онанинг сўзларига аста-секин жўр бўларди.

— Мен ўз тўғримда ва бошқа одамлар тўғрисида мана энди бирон нарса дея оламан, чунки энди тушунадиган, таққослайдиган бўла бошладим. Илгарилар шундай яшардимки, таққос қиладиган жойи ҳам йўқ эди. Бизнинг турмушимизда ҳамма бир хилда яшайди. Мана энди бошқаларнинг қандай яшашларини кўраётиман, ўз ҳаётимни, ўтмишимни эсласам юрагим чўкиб кетади!

У товушини пастлатиброқ давом этди:

— Балки мен бирон нарсани нотўғри айтаётгандир-

ман ёки гапиришим керакмасдир, чунки ҳаммасини ўзларинг биласизлар...— деди.

Унинг ўпкаси тўлиб, овози қалтирай бошлади ва кўзларида табассум, опа-укага қараб туриб деди:

— Сизларга қандай яхшиликлар тилаганимни билдириш учун бутун кўнглимдагини тўкиб солгим келади!

— Биз кўриб турибмиз!— деди оҳистагина Николай.

Она ўз истагини қондиrolмади, ўзи учун янги ва ниҳоят даражада муҳим бўлиб кўринган нарсалар тўғрисида яна сўз бошлади. Хору зорликлар, ғаму кулфатлар билан ўтган ҳаёти тўғрисида ғазабланмасдан, жилмайиб гапира кетди; қайғули кунларининг сурранг саҳифаларини варақлаб, эрининг калтаклаганларини айтиб берди, бу калтакларнинг арзимас сабабларига ўзи ҳам ҳайрон қолиб, бу баҳоналар тўғрисида бирон нарса демаганига таажжубланди...

Улар индамасдан онанинг сўзларига — ҳайвон қатори ҳисобланган ва бунга ўзи ҳам узоқ вақт зорланмасдан чидаб келган одамнинг оддий саргузаштига қулоқ бериб ўтиришди. Милларча жон эгалари гўё унинг тили билан гапираётгандай, унинг бошдан кечирганлари ҳаммага одат бўлиб қолган оддий нарсалар эди, бироқ ер юзиди сон-саноқсиз одамлар худди мана шундай яшагани учун онанинг бошдан кечирганлари ҳам бир рамз бўлиб қолган эди. Николай тирсагини столга тираб, бошини кафтига қўйди ва кўзойнак орқали кўзларини қисиб, онага тикилган ҳолда, қимпрламасдан ўтираверди. Софья ўзини курсининг суянчигига ташлаб ўтираркан, ҳар замонда сесканиб бош чайқаб қўяр эди. Унинг юзи яна ҳам озиб, ранги оқариб кетди, у энди папирос чекмай қўйди.

— Бир вақтлари,— деб гап бошлади Софья бошини қуйи солиб,— ҳаётим назаримга изтиробдан иборат кўриниб, ўзимни жуда бахтсиз ҳисоблаган эдим. Бу сургунда юрган кунларим эди. Қичкинагина бир уезд шаҳарчаси, қиладиган иш йўқ, ўзингдан бошқа ўйлайдиган нарсанг йўқ. Бекорчиликдан нима қилишимни билмай, ҳаётимда рўй берган ҳамма бахтсизликларни тўплаб тарозига солдим: яхши кўрадиган отам билан уришганим, гимназиядан ҳайдаганлари ва ҳақорат қилганлари, қамалганим, жуда яқин бир ўртоғимнинг хиёнат этгани, эримнинг қамалиши, яна қамоқ, яна сургун, эримнинг ўлиши... Ўшанда, энг бахтсиз одам мендирмап, деб ўйлаган эдим. Лекин менинг ҳамма бахтсизликларим, ўн ба-равар ортиқ бўлганда ҳам, сизнинг бир ойлик ҳаётингиз

билан баравар бўлмайди, Пелагея Ниловна... Йиллар давомида ҳар кун ит азобини кўриш... Бунча кулфатларни кўтариш учун одамлар сабру бардошни қаердан топади?

— Кўникишади!— деди она хўрсиниб.

— Мен ҳаётни биламан деб ўйлардим,— деди Николай ўйчанлик билан,— лекин унинг тўғрисида китоб эмас, меннинг айрим таассуротларим эмас, балки унинг ўзи, ўз тили билан мана бундай гапириб берса, жуда даҳшатли экан! Унинг пикир-чикирлари ҳам мудҳиш, ёлғиз даҳшатли пикир-чикирдан, минутлардан иборат, лекин ўша минутлардан йиллар ҳосил бўлади...

Суҳбат, қора ҳаётни ҳар томондан қамраб, қизиб кетди, она ўз хотироти гирдобига шўнғиб, кечмиш қаъридан кундалик озорларини олиб, ёшлик даврини ғарқ қилиб йўқотиб юборган тилсиз ва мудҳиш бир манзарани тасвирлаб берарди.

Ниҳоят, у:

— Вой, тоза жаврабман сизларга! Ухлаб дам олишларинг керак! Гап ўлгур адо бўлармиди...— деди.

Опа-ука у билан нидамасдангина хайрланди. Унга бу сафар Николай одатдагидан ортиқроқ эгилиб таъзим қилгандай ва қўлини ҳам қаттиқроқ сиққандай бўлди. Софья онани бўлмасигача узатиб борди ва бўсағада тўхтаб охиштагина:

— Ётиб дам олинг, яхши туш кўринг!— деди.

Унинг овози ёқимли, қўй кўзлари онанинг юзига мулоимгина боқарди...

Она Софьянинг қўлини олди ва сиқиб туриб:

— Раҳмат, сизга!..— деди.

IV

Бир неча кундан кейин она билан Софья эски чит кўйлак, эски кофта кийиб, орқаларида тугунча, қўллариди ҳасса, бир тарзи кийинган мешчанка бўлиб, Николайнинг олдига чиқишди. Бу кийим Софьянинг қаддини пастроқ қилиб оқишранг юзини ҳам жиддийроқ қилиб кўрсатар эди.

Николай опаси билан хайрлашар экан, унинг қўлини маҳкам сиқди ва она, опа-ука ўртасидаги муносабатнинг нақадар жўн ва сиполигини яна бир марта кўрди. Булар ўпишмас, бир-бирларига ширин сўзлар айтишмас, лекин муносабатлари самимий ва меҳрибон эди. Она яшаган жойда одамлар жуда кўп ўпишар, ҳамиша ширин сўзлар

айтишар, лекин оч қолган ит каби нуқул бир-бирини тишлар эди.

Иккала хотин жимгина шаҳар кўчаларидан ўтиб, далага чиқди-да, икки томондаги кекса қайин дарахтлари фалакка бош кўтарган текис кенг йўлдан ёнма-ён қадам ташлаб кетди.

Она Софьядан:

— Сиз чарчаб қолмайсизми?— деб сўради.

— Сиз мени пиёда кам юрган деб ўйлайсизми? Бунақа юришлар менга писанд эмас...

Софья онага ўзининг революцион ишлари тўғрисида, худди болалик чоқларида қилган шўхликларини айтиб мақтанаётгандай, қувониб гапириб берди. У қалбаки ҳужжат билан бошқа киши фамилияси остида яшаганини, жосуслар қўлига тушмаслик учун ҳар кун бошқа уст-бош кийиб юрганларини, ман қилинган, пуд-пуд китобларни шаҳарма-шаҳар ташинганини, сургундаги ўртоқларини қочирганини, уларни чет элларга узатиб қўйганини айтиб берди. Унинг уйида яширин босмахона қурилган экан, жандармлар буни пайқаб, бир кун уйини тинтигани келишибди, улар етиб келмасдан бир-икки минутгина илгари, Софья оқсоч хотин кийимида уйдан чиқибди ва жандармларга дарвозада рўнара келибди, шундан кейин устки кийимсиз, бошида юпқа рўмол, қўлида керосин идиш билан, қаҳратон қишда шаҳарнинг у чеккасидан бу чеккасигача борибди. Бир марта у бошқа шаҳарга, бир танишининг уйига келган экан, зинадан чиқаётиб танишининг уйи тинтув бўлаётганини пайқабди. Қайтиб кетиш иложи бўлмаганидан кейин, саросимага тушмай, танишининг уйидан бир қават пастдаги уйнинг эшигини тақиллатибди ва қўлида чамадон, бегона бир одамнинг уйига кириб, рўй-рост:

— Истасаларинг мени тутиб беришларинг мумкин, лекин ундай қилмасанлар деб ўйлайман,— дебди.

Уй эгалари жуда қўрқиб, ана жандарм келади, мана жандарм келади, деб тун бўйи ухламай чиқибди, лекин жандармга билдиришга ботина олмабди, эртасига эрталаб эса, Софья билан бирга, жандармлардан роса кулишибди. Бир кун у, роҳиба кийимини кийиб, ўзини пойлаб юрган жосус билан бир вагонда ва бир кунда бирга кетган, шунда, ҳалиги жосус ўз усталигини мақтаб, одамларнинг пайига қандоқ тушганини сўзлаб берган. Жосус, Софьянинг шу поездда, иккинчи класс вагонда бораётганига амин бўлиб, поезд ҳар тўхтаганда пастга тушар ва қайтиб келиб Софьяга:

— Кўринмайди, эҳтимол, ухлагандир. Улар ҳам, чарчашади, уларнинг ҳаёти ҳам бизники сингари, қийин!— деркан.

Она унинг сўзларига жилмайиб қулоқ солар ва юзига меҳр билан боқарди. Новча бўйли, қотма Софья чиройли оёқлари билан енгил ва дадил қадам ташлаб борарди. Унинг юришида, босинқироқ бўлса ҳам лекин бардам овозида, сўзларида, тик қоматида руҳий соғломлик ва қувноқ дадиллик бор эди. Унинг кўзлари ҳамма нарсага ёшлик ғурури билан қарар ва ҳамма жойда ўзини ёшлик қувончи билан қувонтирувчи нарсани кўрарди. Опага бир дарахтни кўрсатиб:

— Уни қаранг, қандай чиройли қарағай!— деди. Она тўхтаб қаради, қарағай жўн бир қарағай эди.

— Чиройли дарахт!— деди у кулимсираб, сўнгра бу хотиннинг қулоқлари тепасидаги оқарган сочлари билан шамолнинг ўйнашаётганини кўрди.

— Сўфитўрғай!— деди Софья. Унинг қўй кўзлари ёнди ва гавдаси тиниқ осмонда янграган муסיқий товушга томон толпиниб, ердан кўтарилгандай бўлди. Баъзида у ихчам эгилиб, дала гулларини узар, нозик ва эпчил бармоқлари билан, пирпираб турган япроқларни меҳр билан силар, оҳистагина ва ширингина куйларди.

Буларнинг ҳаммаси онанинг кўнглини бу шўх кўзли хотинга тобора яқинлаштирар, она у билан барабар қадам ташлашга ҳаракат қилиб, беихтиёр унга ёнишиб борарди. Аммо баъзан Софьянинг оғзидан алланечук қаттиқ сўзлар чиқиб қолар, бу сўзлар онага ортиқча туюлар ва унинг хаёлида:

«Бу хотин Михайлога маъқул бўлмас...» деган ташвиш кўзгатарди.

Бирпасдан кейин Софья яна боягидай чин кўнглидан соддагина қилиб гапира бошлар, она ҳам унинг кўзларига яна кулимсираб қарарди.

Она оғир нафас олиб:

— Жуда пажувонсиз-а!— деди унга.

— Ўҳ-ҳў, мен ўттиз йилга бориб қолдим!— деди Софья.

Она кулиб қўйди.

— Мен ёшингизни айтаётганим йўқ. Сизни кўрган киши ундан ортиқ ҳам дидлайди. Аммо кўзларингизни кўриб, гапларингизни эшитган одам ҳайрон бўлади: худди қиз боладасиз. Ҳаётингиз шундай нотинч, шундай оғир ва хавфлигу, кўнглингиз кулиб туради.

— Ҳаётим ҳеч бир оғир кўринмайди, бундан яхши-

роқ ва қизикроқ ҳаёт бўлишига ақлим ҳам етмайди... мен сизни Ниловна дея қолай Пелагея дегим келмайди.

— Қандай истасангиз шундай атанг,— деди она ўйланиб туриб,— хоҳлаганингизча атай бериш. Мен сизга қараб, сўзингизга қулоқ бериб ўйлаётиман. Одамнинг қалбига қандай қилиб кириш йўлини билганингиз менга ёқади. Одам сизни кўрганда, кўнглида нима бўлса, ҳаммасини тортимасдан, ҳайиқмасдан, тўкиб солади. Мен сизлар тўғриларида ўйлаб, булар ҳаётдаги барча ёвузликларни енгىшади, албатта енгىшади, деб қапоат ҳосил қиламан!

— Биз енгамиз, чунки биз ишчи халқ билан биргамиз!— деди Софья қатъий ва баланд овоз билан. — Бутун имкониятлар ишчи халқ қўлида, у билан бирга бўлгач, ҳар қандай мақсадга эришиш мумкин! Фақат унинг онини, ўсишига йўл бермаётган онини уйғотмоқ керак.

Унинг сўзлари онанинг кўнглида мураккаб бир ҳис уйғотар, она негадир бир томондан Софьяга кўнглини ўртайдиган дўстона шафқат билан ачинар ва иккинчи томондан унинг оғзидан бошқа, соддароқ сўзлар эшитмоқ истарди.

— Бу меҳнатларингиз ажрини ким қайтаради?— деди у оҳиста ва маъюслик билан.

Софья онанинг назарида фахр қилгандай бўлиб:

— Ажрини аллақачон олганмиз!— деди. — Биз ўзимизни қондирадиган ҳаётни топганмиз, биз бутун юрагимиз билан яшаймиз, бундан ортиқ тилак бўладими?

Она унга қаради ва бошини қуйи солиб пчида яна: «Бу хотин Михайлога ёқмас...» деб қўйди.

Соф ҳавода тўйиб нафас олиб, иккаласи шошмасдан, майда-майда қадам ташлаб борар, она ўзини эпёратга кетаётгандай сезарди. Она болалик чоқлари, байрам кунлари қишлоқдан чиқиб, олисдаги эпёратгоҳга борган беғам кунларини эслади.

Софья баъзан босиқ, лекин ёқимли овоз билан осмон, муҳаббат тўғрисида янги қўшиқлар айтар, ё бўлмаса, бирданига далалар, ўрмонлар ва Волга дарёси тўғрисида шеърлар ўқир, она кулимсираб қулоқ солар ва шеър вазинга мослаб бенхтиёр бош тебратарди.

Онанинг қалби кўҳна чорбоғдаги ёзги оқшом сипгари пилиқ, сокин ва осуда эди.

V

Иккови учинчи кун қишлоққа етиб келди. Она далада ишлаб турган бир мужикдан қорамой заводни қаерда эканини сўраб олди. Иккаласи ўрмон пчидан, дарахт

илдизлари поғона-поғона бўлиб кетган тик сўқмоқдан кўмир ва тарашалар сочилиб, қорамой тўкилиб ётган кичкинагина тўғарак майдонга чиқди.

— Маана, келдик!— деди она у ёқ-бу ёққа бесарапжом назар солиб.

Капа олдида, ранда тегмаган учта қўпол тахтадан ясалган стол ёнида, ёқа тугмалари солилмаган ва ўзи қорайиб кетган Рибин, Ефим ва яна иккита йигит овқат еб ўтиришарди. Буларни ҳаммадан бурун Рибин кўрди ва кафтини соябон қилиб, индамасдан кутиб турди.

Она олисда турибоқ:

— Омонмисан, иним Михайло!— деб қичқирди.

Рибин ўрнидан туриб, шошмасдан уларга томон юрди, онани таниб тўхтади ва илжайиб қоп-қора қўли билан соқолини силади.

Она келаётиб:

— Биз зиёратга бораётган эдик, йўл усти кириб инимни кўриб ўтай дедим! Бу аёл менинг ўртоғим, оти Анна...— деди.

Топган гапига ўзи қойил қолиб, кўз қири билан Софьяга жиддий қараб қўйди.

Рибин истеҳзо билан:

— Омонмисан!— деб тиржайди ва унинг қўлини қисиб кўришди, Софьяга эса таъзим қилиб қўйди. — Ёлғопингни қўй, бу ер шаҳар эмас, ёлғопнинг кераги йўқ! Булар ҳаммаси ўз одамларимиз...

Ефим, стол ёнида ўтираркан, бу «зиёратчи» хотинларга тикилиб қарар ва гингиллаган бир овоз билан шерикларига алланарсани уқтирарди. Хотинлар стол ёнига келгач, у ўрнидан турди ва индамасдангина таъзим қилиб қўйди; унинг шериклари эса, худди меҳмон келганини кўрмагандай, қимирламасдан ўтираверишди. Рибин, Власованинг елкасига секингина қоқиб:

— Биз бу ерда монахлардай яшаймиз!— деди.— Биз пикига ҳеч ким келмайди, хўжайин қишлоқда йўқ, хотинини касалхонага олиб кетишди, ўзим саркорнамо бўлиб турибман. Ўтиринглар. Қоринларинг очдир? Ефим, жиндек сут-пут обчиқсанг-чи!

Ефим шошилмасдан капага кириб кетди. «Зиёратчи» хотинлар елкаларидан тугунларини олишди. Йигитлардан биттаси — новча ва озгингинаси — ўрнидан туриб, хотинларга кўмаклашди. Пахмоқ сочли ва йўғондан келган яна бири эса, ўйчанлик билан столга таянган ҳолда, бошини қашлаб ўзича мингиллаб «хиргойи» қилиб, меҳмонларга қараб ўтираверди.

Ўрамоининг бадбўй ҳиди сасиган япроқларнинг исига қўшилиб нафасни қайтарар ва бошни айлаптирарди.

Рибин новча йигитни кўрсатиб:

— Бунинг номи Яков, мана буниси Игнат. Хўш, ўғлинг қалай?— деди.

— Қамоқда!— деди она уҳ тортиб.

— Яна қамалдимми-а?— деди Рибин — Ўзи ҳам авахтани яхши кўриб қолибдимми дейман...

Игнат «хиргойи»ни тўхтатди. Яков онанинг қўлидан ҳассасини олиб:

— Ўтирсангиз-чи!..— деди.

— Сиз нега ўтирмайсиз? Ўтиринг!— деди Рибин Софьяга. Софья Рибинга диққат билан қараркан, индамасдангина гўла устига ўтирди.

Рибин онанинг қаршисига ўтираётиб:

— Қачон олиб кетишди?— дея сўради ва бош чайқаб илова қилди:

— Толеинг йўқ экан-да, Ниловна!

— Майли!— деди она.

— Қалай, жудоликка ўрганаёпсанми?

— Ўрганиб бўлмайдикун-я, лекин шусиз бўлмас экан.

— Рост айтасан, — деди Рибин, — қани, гапир...

Ефим хурмачада сут олиб келди, столдан чашкани олиб сут қўйди-да, онанинг гапини астойдил тингларкан, чашкани Софьянинг олдига суриб қўйди. У ҳамма пинни ҳеч бир шарпа чиқармасдан, жуда эҳтиёт билан қиларди. Она қисқа саргузаштини тугатгач, ўтирганлар бир-бирига қарамасдан бирпас жим бўлиб қолишди. Стол ёнида ўтирган Игнат тирноғи билан тахтага алланималарини чизар, Ефим ортда Рибиннинг елкасига таяниб, Яков дарахтга суяниб, қўли кўксига, бошини қўйи солиб турарди. Софья мужикларга ер остидан разм солиб ўтирарди.

Рибин хафаҳол овоз билан:

— Ҳимм!— деди чўзиб, — шунақа дегин, очикдан-очик-а!..

— Бизнинг қишлоқда ўшанақа қилиб кўчага чиқсанг борми, — деди Ефим шумшайиб, — мужиклар дабдала қилади!

— Албатта дабдала қилади!— деди Игнат. — Қўй, мен фабрикага кетаман, фабрика яхшироқ.

— Павелни суд қилишади, дейсанми? — деб сўради Рибин. — Хўш, қанақа жазо беришар экан, эшитдингми?

— Ё Сибирь қилишар, ё умрбод сургун... — деди секин она.

Учала йигит ялт этиб онага қаради, Рибин бўлса, бошини қуйи солиб секин сўради:

— Павел шу ишни бошлаган вақтда оқибати нима бўлишини билармиди?

— Биларди!— деди Софья баланд овоз билан.

Ҳамма, нафаси ичига тушиб, жим бўлиб қолди.

Рибин жиддий ва салмоқли қилиб давом этди:

— Ҳали шундай дегин! Мен ҳам билган бўлса керак, деб ўйлайман. Ўйламасдан ҳатламайди у, эсли одам. Мана кўрдингларми, йигитлар! Бошига қилч келишини, Сибирь бўлишини билиб туриб ўз маслагидан қайтмабди. Ўйлига ўз онаси гов бўлганда ҳам ҳатлаб ўтарди. Устингдан ҳатлармиди, Ниловна?

Она бир сескашиб олиб:

— Ҳа, ўтарди!— деди, сўнгра оғир нафас олиб тева-рагига қаради. Софья онанинг қўлини силаб қўйди ва қо-шини чимириб Рибинга тикилди.

Рибин пастроқ овоз билан:

— Мапа, асл одам!— деди-ю, ҳаммага бир қур қараб чиқди. Олти киши яна жим бўлди. Қуёшнинг ингичка тиглари олтин ленталар каби ҳавода осплиб турарди. Қа-ердадир ҳадеб қарға қағиллар эди. Она Биринчи Майни эслаб ва ўғли билан Андрейни соғиниб, кўнгли бузилиб, мунгайиб ўтирарди. Кичкина ва торгина бир майдончада қорамой бочкалари юмалаб, кундалар қалашиб ётарди. Майдонни ўраб олган қайин ва эман дарахтлари ҳар то-мондан майдонча устига босиб келиб, ерга қора ва илиқ соя ташлаб турар эди.

Яков, гўё чўчигандай, дарахтдан бирданига четлан-ди-ю, бошини бир силкиб, баланд товуш билан жер-киб:

— Ҳали биз, Ефим пикаламизни, ўшанақа одамларга қарши юборишмоқчимиз?— деди.

— Бўлмаса кимга қарши бўларди? Бизни ўз қўлимиз билан бўғишяпти, ҳамма гап шунда-да!— деди Рибин дўнғиллаб.

— Ҳар нима бўлса ҳам мен солдатликка бораман!— деди Ефим.

— Ким борма дейди? Боравер!— деди Игнат ва Ефимга тикка қараб, истехзо билан деди:

— Аммо менга қараб ўқ узаётганимда миямни мўл-жалла... Майин қилиб ўтирмасдан, бира тўла ўлдириб, қўя қол!— деди.

— Бу гапларни кўп эшитганмиз!— деди Ефим жер-киб.

— Шошманглар, йигитлар!— деди Рибин уларга қараб, сўнгра қўлини астагина кўтариб онага ишора қилди.— Мапа бу хотинни кўринглар! Эҳтимол, ўғлидан буткул айрилгандир...

Она маънос бўлиб, пастгина бир овоз билан:

— Нега ундай дейсан?— деб сўради.

— Шундай дейиш керак!— деди Рибин дўнғиллаб.— Сенинг сочларинг бекорга оқармаслиги керак! Нима, шу билан бу аёлни ўлдиришибдими? Ниловна, китоб олиб келдингми?

Она ялт этиб унга қаради-да, бир оз жим қолгач.

— Олиб келдим...— деди.

Рибин кафти билан столни уриб:

— Баракалла!— деди.— Сени кўришим биланоқ, билувдим, бўлмаса бу ерларга келармидинг? Кўрдиларингми? Ўғлини қамашибди, лекин ўрнини онаси босибди!

У, қўли билан таҳдид этиб, сўкинди.

Она Михайлонинг бақирганидан қўрқиб кетди; унга қараб, афти буткул ўзгарганини — озиб, соқоли спйраклашиб, ёноқ суяклари чиқиб қолганини кўрди. У уйқудан қолган одамдай кўзлари қизариб, бурни узайиб, қийғир бурун бўлиб қолибди. Қорамойга беланган, лекин бир вақтлар ранги қизил бўлган кўйлагининг очиқ ёқасидан қоқ елка суяклари ва қалин қора кўкрак жунлари кўринар, бутун гавдасида бир мунглилик ва мусибатзадалик кўзга чалинарди. Қизарган кўзлари бўзарган юзини ёзаб алангаси билан ёритади. Ранги оқаринқираган Софья кўзларини мужиклардан олмай, жимгина ўтпрарди. Игнат кўзларини қисиб, бош чайқар, Яков бўлса, яна қапа олдига бориб, жаҳл билан хода нўстлогини кўчпрарди. Онанинг ортида, стол бўйлаб, Ефим оҳиста қадам билан юрарди.

— Тупов кун мен земство бошлиғи чақирди,— деди Рибин.— «Хой, разил, погга нима дединг?»— дейди.— «Нега мен разил бўлайини? Мен бир бурда нонимни пешона тери тўкиб топамаи, ҳеч кимга бирор ёмонлик қилганим йўқ»,— дедим. У бақриб, жағимга солди... уч кун қаматди. Халққа қилган муомалаиғиз шуми? Хўп! Халқ ҳеч қачон кечирмайди, лаънати! Мен бўлмасам, бошқа биров, сепдан бўлмаса бола-чақангдан бу озорларининг ҳиссасини чиқаради! Қараб тур! Темир чапгалларинг билан халқнинг кўксига қўш солиб, ёмонлик уруғини сепдинг, энди ундан шафқат кутма, пблис! Ха!

Унинг ғазаби қайпаб тошар, овози онаши қўрқувга соларди.

— Нима дедим мен полга?— деди Михайло бир оз ховури пасайиб. — Бир йиғиндан кейин поп кўчада му-
жиклар билан ўтириб: «Одам бамисоли пода, унга ҳам-
мавақт подачи керак!»— деди. Мен тегиндим: «Ўрмонга
тулкини кўриқчи қилсанг, пар сероб бўлади-ю, бироқ
паррандадан асар қолмайди-да», дедим. У менга хўмра-
йиб кўйди-ю, кейин, халқ ҳар нарсага бардош бериб, ху-
додан ўзига сабру тоқат тиласин, деган гапни қилди.
Мен япа, бандалар-ку, худодан кўп тилак тилайди-я, ле-
кин худонинг фурсати йўқ шекилли, қулоқ солмайди,
дедим. У менга осиллиб олди: «Сен ўзинг нима тилак
тилайсан?» деди. Мен,— дедим,— бутун халқ қатори
умр бўйи бир тилак тилайман: «Худодан худовандо, бой-
ларга ҳам ишлашни, қуруқ кесак тишлашни, нафс ўлгур-
га муштлашни насиб қил», дейман дедим, у ёғини айтга-
ни ҳам қўймади...

У гапни чала қолдириб, бирданига Софьядан:

— Сиз ойнмбекаларданмисиз?— деб сўради.

Бу қўққис саволдан сесканиб кетган Софья апил-та-
пил:

— Нега мен ойнмбека бўлай?— деб сўради.

— Нега эмиш!— деди Рибин истеҳзо билан. — Пешо-
нангизга битгани шу! Ҳа! Чит кўйлак кийиб оқсуякли-
гингизни эл-халқдан беркитмоқчи бўласизми? Биз поппи,
қоп кийим киймаса ҳам таниб оламиз. Тирсагингиз стол-
даги намга жиндек текканда, чўчиб тушдингиз, афтингиз
бурушди; қоматингиз ҳам алифдай, ишчиникига ўхша-
майдн...

Михайло қаттиқ тегадиган гапи ва кесатиғи билан
Софьяни ранжитиб қўймасин деб опа, шошиб-пишиб гап
бошлади:

— Бу киши менинг ўртоғим, Михайло Иванович,
яхши хотин ўзи, сочлари шу йўлда оқарган. Сен, уна-
қа...

Рибин хўрсинди.

— Мен қаттиқ тегадиган бир нима дедимми?

Софья унга қараб:

— Сиз менга бир нима демоқчи эдингизми?— деб сў-
ради.

— Менми? Ҳа! Бу ерга яқинда бир янги одам келиб
эди, Яковнинг амакиваччаси, ўзи сил касал. Ўшани ча-
қирсак, қапдай бўлар экан?

— Майли, чақиртиринг!— деди Софья.

Рибин Софьяга қаради-да, кўзларини қисиб, товуши-
ни пасайтириброқ:

— Ефим, сен бориб унга, кечасп бизникига кел, десаңг бўларди,— деди.

Ефим шапкасини кийди-да, индамасдан, ҳеч кимга қарамасдан, аста-секин ўрмонга кириб, кўздан гойиб бўлди. Рибин унинг кетидан бош иргаб деди:

— Ёмон қийналяпти! Солдатликка кетадиган вақти. Яков ҳам кетадигап. Яков тўғридан-тўғри: «Мен борол-маймап» деди. У ҳам солдатликка ярамайди, лекин шундай бўлса ҳам кетмоқчи... Солдатларни қўзғатиб бўлар, деб ўйлайди. Менимча, деворни пешона билан йиқитиб бўлмайди... Қўлларига пайза беришса кетаверади улар. Бечора йигит ёмон қийналяпти! Игнат бўлса, бекорга у бечоранинг юрагини баттар эзди!

Игнат, Рибинга қарамасдан, қовоғини солиб туриб:

— Ҳеч ҳам бекорга эмас-да!— деди. — Уни у ерда хўи мулло қилиб қўйишади, у ҳам шундай отадиган бўлсинки...

— Йўқ-э!— деди Рибин ўйчан. — Лекин аслида бу ишдан қочган яхшироқ. Россия кенг, қаердан топиб оларди? Битта бошпурт топиб, қишлоқма-қишлоқ юраверасан...

Игнат тараша билан оёғига ура-ура:

— Мен ҳам шундай қилмоқчиман!— деб қўйди. — Қарши чиқадиган бўлгандан кейин мард бўлиб майдонга чиқиш керак!

Суҳбат тўхтаб қолди. Жимлик чўкди. Асаларилар билан чигитарилар жимликни бузиб, гўнғиллаб айлашшарди. Қушлар сайрар, аялақайлардан, даладан қўшиқ овози келарди. Бир оз жим қолгач, Рибин деди:

— Хўш, энди биз ишга тушамиз... Сизлар жиндек дам оласизларми? Қапада сўри бор. Яков, сен буларга жиндаккина хазон йигиб бергин... Сен, она, китобларни бер бу ёққа...

Она билан Софья тугунларни еча бошладилар. Рибин уларнинг тепасида энгашиб туриб мамнуният билан:

— Ўҳ-ҳў... анча нарса олиб келибсиз-ку,— деди-да, Софьяга қараб, — қачондан бери бунақа ишларга аралашиб юрибсиз, отингиз нима?— деб сўради.

— Анна Ивановна!— деди Софья. — Ўн икки йилдан бери... ҳа, нимаиди?

— Ҳеч. Авахтага ҳам тушгандирсиз?

— Тушганман.

— Кўрдингми? Сен йўқ ердаги дағал гапларни гапириб ўтирибсан бу кишига...— деди она паст овоз билан ўпкалаб.

Рибин бир нафас жим қолди, сўнгра бир тўда китобни қўлига олиб, тиржайиб:

— Сиз мейдан ўпкаламанг! Мужик билан барип, ёғ билан сувга ўхшайди — спра қўшилмайди!— деди.

Софья жилмайиб:

— Мен бария эмасман, одамман, — деди.

— Бу ҳам мумкин!— деди Рибин.— Ит ҳам аввал бўри бўлган дейдилар... Мен буларни бекитиб келай.

Игнат билан Яков, қўлларини чўзиб, унинг олдига келишди.

— Бизга ҳам бер!— деди Игнат.

— Ҳар хилми?— деб сўради Рибин Софьядап.

— Ҳа, ҳар хил!.. Ичида газета ҳам бор...

— Шунақамп?

Улар, учаласи шошилиб қапага кириб кетишди.

Она уларни ўйчан назар билан узатаркан, оҳистагина:

— Ўтдай ёнади бу мужик!— деди.

— Рост,— деди Софья оҳистагина:— умримда бундай сиймони кўрмаганман: зўр риёзат чеккан, азизлардан дейсан! Биз ҳам кирайлик, уларни дурустроқ кўрмоқчиман...

— Дағалликка дағал, гапларини кўнглингизга олманг,— деди она оҳистагина.

Софья жилмайиб қўйди.

— Қандай яхши аёлсиз, Ниловна...

Улар эшик олдида бориб тўхтаганда Игнат бошини кўтариб, кўз қири билан уларга бир қаради-ю, бармоқларини жингалак сочлари орасига ботириб, тиззасида турган газетага энгашди; Рибин эса, шифтдаги тешикдан тушган қуёш шуъласига газетани тутиб, пичирлаб ўқимокда; Яков чўккалаб, сўрининг четига кўкрагини қўйиб олган, у ҳам ўқимокда эди.

Она капанинг бурчига ўтиб ўтирди, Софья эса унинг елкасидан қучоқлаб, индамасдан, уларни кузатди.

Яков орқасига қарамасдап:

— Михайло амаки, биз мужикларни тоза сўкишибдику!— деди.

Рибин унга қайрилиб қаради ва истехзо билан:

— Яхши кўрганларидан!— деб қўйди.

Игнат чуқур нафас олди-да, бошини кўтарди ва кўзпани юмиб туриб:

— Бу ерда: «Дехқон одамликдан чиқди» деб ёзилган, албатта чиқди!— деди.

Унинг содда ва очиқ чехрасидан ранжиш асари кетди.

— Қани, менинг кунимга бир тушиб, мен кўтарган хуржунни елканга бир солиб кўр-чи, қандай кепатага кирар экансан; томоша қилай, сен донишмандни!

Опа Софьяга:

— Мен ётаман,— деди секилгина. — Бир оз чарчабман ҳар қалай; мапа бу ҳидлардан бошим айланыпти. Сиз-чи?

— Йўқ.

Опа сўрига чўзилб, пинакка кетди. Софья унинг ёнгинасида ўтириб, ўқибётганларини кузатар, онанинг бошида ари ёки пашша учгудай бўлса кўриб ўтирарди. Она чала юмуқ кўзлари билан буни кўриб ётар ва Софьянинг меҳрибонлиги унга ёқарди.

Рибин келиб:

— Ухлаб қолдимиз?— деб сўради.

— Ҳа.

У жим бўлди, онанинг юзига хўп тикилиб қаради, оғир нафас олди ва сўнгра астагина деди:

— Ўғлининг кетидан, унинг йўлидан юрган биринчи хотин шу бўлса керак!

— Уйқусига халақит бермайлик, юринг, чиқайлик!— деди Софья.

— Ҳали биз ишлашимиз керак. Баъзи гаплар бор эди, энди кечқурунга қолдирамиз-да! Юринглар йигитлар...

Софья қапа олдида қолди, улар учаласи чиқиб кетишди.

Опа ўзича:

«Ҳа, дуруст, худога шукур! Иноқ бўлишди...» деб ўйлади ва қорамой билан хушбўйи ўрмон ҳидини ҳидлаб тинчгина уйқуга кетди.

VI

Қорамойчилар ишни битирганларига хурсанд бўлиб, қайтиб келишди.

Уларнинг овозларидан уйғониб кетган она, эснай-эснай, кулимсираб қападан чиқди.

— Сизлар ишладинглар, мен бўлсам, ойимбека бўлиб ётиб ухладим!— деди она меҳрибон кўзлари билан ҳаммага бир қур қараб.

— Айби йўқ! — деб қўйди Рибин. У илгаригидан кўра анча босилиб қолган, ҳорғинлик ортиқча ҳаяжонини босиб кетган эди.

— Игнат, — деди у, — чойнинг тарадудини қилиб юборсанг-чи! Биз рўзгор ишларини навбат билан қиламиз, бугун ош-овқат қилиш Игнатнинг навбати!..

— Навбатимдан жон деб кечардим! — деб қўйди Игнат ва тингшаниб юриб, ўт ёқмоқ учун шох ва тараша тўнглай бошлади.

Ефим Софьянинг ёнига ўтираркан:

— Меҳмонлар билан ўтириш кимга ёқмайди! — деди.

— Мен сенга қарашиб юбораман, Игнат! — деди Яков қапага кираётиб. Қападан каттакоп булка поппи олиб чиқиб, стол устида кеса бошлади.

— Ана! — деди Ефим секин. — Йўталиб келяпти...

Рибни тинглаб қулоқ солди ва бош ирғаб:

— Ҳа, келяпти... — деди, сўнгра Софьяга юзланиб тушунтира кетди:

— Гувоҳ келяпти. Менга қолса уни шаҳарма-шаҳар олиб юриб, катта майдонларда сўзлатар эдим, токи халқ кўрсин, эшитсин. У доим бир гапни гапирарди, лекин бу гапни ҳамма эшитиши керак...

Жимлик чўкди ва кечки қоронғилик қуюқлаша бошлади, одамларнинг овозлари ҳам мулоҳимлашди. Софья билан она мужикларни кузатиб ўтиришар, мужиклар вазминлик билан, аллақандай эҳтиёткорлик билан келиб, ўз навбатида хотинларни кузатишарди.

Ўрмон ичидан майдончага новча, букчайган бир одам чиқиб келди. У қўлидаги таёққа таяниб, секин-секин қадам босар ва унинг хириллаб нафас олгани эшитилиб турарди.

— Мапа, мен келдим! — деди у ва йўтала бошлади.

Унинг эгнисида тўпигига тушадиган узун эски пальто, миғиғланиб кетган шляпаси остида малла сочининг сийрак толалари чиқиб турарди. Қоқ суякдан иборат сапсариқ юзини оқиш-малла соқол босган, оғзи очилиброқ турар, пчга ботган кўзлари милтиллаб ёпар эди.

Рибни уни Софья билан таништираётганда, у Софьядан:

— Китоб олиб келибсиз деб эшитдим? — деди.

— Ҳа, олиб келдим.

— Қуллуқ... Халқ номидан!.. Халқ ўзи ҳали ҳақиқатга тушунмайди... шунинг учун, мен, тушунганлигимдан... унинг номидан қуллуқ қилаётиман.

У ҳаво етишмаганидан энтикиб-энтикиб, тез-тез нафас оларди. Гаплари узук-юлуқ бўлиб чиқар, дармонсиз қўлларининг қоқ суяк бармоқлари пальтосининг тугмаларини солишга уриниб, кўкрагида ўрмаларди.

— Спзга ўрмонда кечқурун юриш зарарли. Бу маҳалда ўрмон дим, рутубатли бўлади!— деди Софья.

— Менга фойда қиладиган нарса қолмади ўзи!— деб жавоб қилди у энтикиб.— Менга фақат ўлим фойдали...

Унинг овозини эшитиш одамга оғир келар ва бутун сохт-сумбати кишида, ёрдам беришга ожизлигини англатувчи, кўнгилни бузувчи ачиниш ҳисси қўзғатар эди. У худди оёғи синишдан қўрққандай, жуда эҳтиёт билан тиззаларини букиб, бочканинг устига ўтирди, терлаган пешонасини артди. Сочлари қовжираб, мурдашикига ўхшаб қолганди.

Гулхан бирдан гуриллаб ёнди, теварак-атрофдаги ҳамма нарса липиллаб кетди, тебранди, кўлапкалар ўтдан қўрққандай ўзини ўрмонга урди ва олов олдида Игнатнинг думалоқ юзи ёришиб кетди. Ўт ўчди. Тутун ҳиди чиқди, яна жимлик билан қоронғилик тингшаниб ва касаллининг хирқироқ сўзларига қулоқ бериб, бир-бирига қўшилди.

— Ўқиноятларга гувоҳ сифатида ҳали ҳам халққа хизмат қила оламан... мапа, қаранг менга... йипрма саккиздаман, лекин хазон бўлаётибман! Бундан ўн йил бурун ўн икки пуд юкни бемалол елкамга қўйиб кўтарардим. Шу куч-қувват билан саксонга хотиржам етиб бораман, қоқилмайман деб ўйлаган эдим. Ўн йилда тамом бўлдим. Хўжайинлар мени талашди, қирқ йиллик умримни ўғирлашди, қирқ йиллик умримни!

— Мапа, бунинг қўшиғи!— деди Рибби.

Ўт яна ёниб кетди, лекин бу дафъа кучлироқ, ёруғроқ ёнди, кўлапкалар ўзини яна ўрмонга урди ва бирпасдан кейин яна ўт теварагига ёпирилиб келиб, гулхан атрофида, унсиз, адоват ўйинини бошлаб, липиллашга тушди. Хўл шохлар чирсиллаб ёнмоқда. Илқ ҳаво тўлқинлари безовта қилган япроқлар бир-бири билан пичирлашиб, шитирламоқда. Аланганинг шўх ва жонли тиллари, бир-бирлари билан қучоқлашиб, дам сариқ ва дам қизил рангларга кириб ўйнар, учқун соча-соча, юқорига кўтарилар, куйган барглар учар, кўкдаги юлдузлар учқунларни имлаб, ёнларига тортар, уларга табассум қиларди.

— Бу фақат менинг қўшиғим эмас, буни халққа малҳам эканлини англамаса ҳам мингларча кишилар ўзларининг қора ва бахтсиз ҳаётларида куйлайдилар. Қапчадан-қанча меҳнат юки остида эзилиб, майиб бўлган кишилар пидамай, очликдан ўлиб кетаётибди...— У эгилиб, титраб-қақшаб бутун жасади билан йўталди.

Яков столга бир челақ квас, бир боғ кўк пиёз келтириб қўйиб, касалга қараб:

— Кел, Савелий, мен сенга сут келтириб қўйдим...— деди.

Савелий бош чайқади, лекин Яков уни қўлтиғидан олиб, стол ёнига келтирди.

— Менга қаранг,— деб таъна қилди Софья оҳистагина Рибинга:— Нега буни чақирдингиз? Ҳар дамда ўлиб қолиши мумкин...

— Мумкин!— деди Рибин.— Қани, ҳозирча гапирсин. Бекордап-бекорга умрини чиритди, энди одамлар учун ҳам жиндақ чидасин! Зарари йўқ!

— Худди бир пимадан лаззат оласизми дейман!— деди Софья.

Рибин унга бир кўз ташлади-да, кейин дўнғиллаб деди:

— Чормихда инграб ётган Исога қараб лаззат қиладиганлар биз эмас — жаноблар. Биз одам боласидан ўрганамиз, сизларнинг ҳам жиндек ўрганишингизни истаймиз.

Она чўчигандай қошларини чимирди ва унга қараб:

— Қўй бу гапларингни!— деди.

Дастурхон устида касал яна сўз бошлади:

— Одам боласини меҳнат зарби билан қиришяпти, нега? Бизнинг хўжайин — менинг бутун умримни Нефедов фабрикаси еган — бизнинг хўжайин бир ашулачи хотинга тилла дастшў, ҳатто тилла тувак инъом қилган эди. Ўша тувакка менинг куч-қувватим, ҳаётим сарф бўлган. Мана, қаерга кетган менинг умрим — ўйнашини хурсанд қиламан деб, меҳнат билан менинг жонимни олиб, қопим баҳосига унга тилла тувак олиб берган!

— Одам худо шаклу шамоилида яратилган,— деди Ефим тиржайиб,— мана, уни қандай аҳволга солишяпти...

Рибин кафти билан столга уриб:

— Индамай қараб тураверма!— деб бақирди.

— Бу аҳволга тоқат қилма!— астагина қўшиб қўйди Яков.

Игнат тиржайиб қўйди.

Она, учала йигит гапга зўр диққат билан қулоқ солиб ўтирганини ва ҳар сафар Рибин гапирганда унинг юзига, худди бир нарсани пойлаб тургандай қараганини пайқади. Савелийнинг сўзларига улар ғалати заҳарханда қилиб қўйишарди. Касалга ачинмаётганлиги кўриниб турар эди.

Она, Софьяга томон энгашиб, оҳистагипа:

— Шу айтганлари ростмикан?— деб сўради.

Софья баланд овоз билан:

— Ҳа, рост! Шунақа инъом тўғрисида газетаalarda хабар чиқувди, бу гап Москвада бўлган... — деди.

— Унга ҳеч қандай жазо ҳам берилгани йўқ!— деди Рибин.— Жазо бериш керак эди. Уни, халқ ўртасига олиб чиқиб, бурда-бурда қилиб, сассиқ гўштнинг итларга бериш керак эди. Халқ қўзғалганидан кейин жазо майдонини каттароқ қуради. Ўзига етган озорларнинг аламини олиш учун кўп қоп тўкади, у қоп — унинг ўз қоши, бу қонини унинг томирларидан сўриб олишган, бу қоннинг эгаси — халқ!

— Совқотдим!— деди бемор.

Яков унга кўмаклашиб, ўрнидан тургизди-да, олов ёнига олиб келди.

Гулхан ловиллаб ёнар, кўланкалар оловнинг қувноқ ўйинига мафтун бўлиб, гулхан теварагида липиллашарди. Савелий тўнғак устига ўтирди ва қоқ суякдан иборат қонсиз қўлларини алашгага узатди. Рибин унга томон ишорат қилиб:

— Бу гаплар китобдан ўткир!— деди Софьяга қараб.— Машина ишчининг қўлини кесиб кетса ё ўлдирса — айб ишчининг ўзида дейишади. Аммо одам боласининг қонини сўриб олиб, ўзини ўлимтик сингари чиқариб ташлашса — бунга ҳеч ким фалончи айбли демайди. Одам ўлдиргани ҳар қанақасига тушунса бўлади, аммо кайф-сафо учун одамни қийнашларига тушунмайман! Нима учун халқни қийнашади, нима учун бизни бунча хўрлашади? Фақат кайфу сафо қилмоқ, хурсандчилик қилмоқ, дунёнинг айшини сурмоқ учун: кўнгли пстаган нарсага— ашулани хотин, улоқчи от, кумуш пичоқ, тилла идиш, болалар учун қимматбаҳо қўғирчоқларини қон баҳосига сотиб олиш учун. Сен ишла, итдай ишла, мен бўлсам сенинг пешона теринг билан бойлик тўплаб, ўйнашимга тилла дастшў олиб бераман.

Она, гапга қулоқ солиб ўтираркан, қоронғи зулмат ичида Павелнинг ва у билан бирга кетган кишиларининг йўли янада порлаб, кўзига кўриниб кетди.

Кечки овқатдан кейин ҳамма гулхан атрофида ўтирди. Ўртада, ўтишларини тез-тез ямлаб, олов ёнмоқда, орқадаги ўрмон билан ҳавони — осмонни зулмат қоплаб ётарди. Бемор кўзларини катта очиб, оловга қарар, тўхтовсиз йўталар, дир-дир қалтирар, гўё жонининг қолган-қутгани ҳам, дард еб юборган танини ташлаб кетмоқ ҳаракатида,

аста-секин унинг кўксини йиртиб чиқиб борарди... Алап-га шуълалари унинг ўликка ўхшаш юзини жонлантиролмасдан пирширарди; фақат кўзларида сўниб бораётган олов ёнмоқда эди.

Яков унга томон энгашиб:

— Балким қапага кирарсан, Савеллий?— деди.

— Йўқ!— деди у зўрға.— Бир оз ўтирай, одамлар билан ўтирганим ганимат!..

У ҳаммага бир қур назар ташлаб, бир оз жим бўлди, сўнгга сўниб бир кулимсираш билан деди:

— Сизлар билан ўтирсам енгил тортаман. Сизларга қараб туриб, ҳа, демай, таланган пафс йўлида ўлдирилган халқнинг ўчини балки мапа шулар олар, дейман.

Ҳеч ким индамади. Савеллий кўп ўтмай дармони қуриб, бошини қуйи солиб, пинакка кетди. Рибин унга қараб қўйди-да, оҳистагина сўз бошлади:

— Бизнинг олдимизга келади, ўтиради, ҳадеб ўша бир ганин — одам боласини хўрлаганларини гаширади. Бунинг бутун борлиги — фикру зикри фақат ўша хору зорликларда, гўё кўзини ўйиб, ўшани жойлаганлару, ўшандан бошқа ҳеч нарсани кўрмайди.

Она ўйчан гап бошлади:

— Бошқа нима десин? Хўжайинлар бўлар-бўлмасга пулни совуриши учун ҳар кун ича минг одам меҳнат остида ўлиб тургандан кейин, бошқа нима десин?..

— Жонгайм тегди гаплари!— деди оҳистагина Игнат.— Буни бир марта эшитсанг ҳам эсингдан чиқмайди, бу бўлса нуқул ўша бир ганин гаширади холос!

Рибин дўнғиллади:

— Бу зўр гап, бутун ҳаётни ўз ичига олган гап, тушунсанг-чи, ахир! Мен бунинг кўргуликлари ҳақида кўп эшитганман, шундай бўлса ҳам баъзида гумонга тушасан киши. Шундай яхши дамлар ҳам бўлиб қоладик, одам боласининг разиллигига, унинг ваҳшийлигига ишонгинг келмай қолади... Бойга ҳам, камбағалга ҳам раҳминг келади... Бой ҳам хатога кетгандир! Бир очликдан кўр бўлган бўлса, иккинчиси тўқликдан! Эҳ, одам болалари, эҳ, оға-ниларим, деб ўйлайсан! Эс-ҳушингни жойинга қўйиб, нисоф билан бир ўйлаб кўр, ўзингни аямасдан, тузукроқ ўйлаб кўр!

Бемор тебраниб кетди, кўзини очди ва ерга узанди. Яков шарпасиз ўрнидан турди, қапага кириб битта нимча пўстин олиб чиқди-да, амакиваччасининг устига ёпгач, яна Софьянинг ёнига бориб ўтирди.

Оловнинг қип-қизил юзи шўх-шўх кулиб, теварағда ўтирганларнинг хира қораларини ёритди; одамларнинг овозлари ҳам гулхонининг оҳиста чирсиллаш ва шитирлашига қўшилди.

Софья халқларнинг ҳаёт учун бўлган умумжаҳон курашларидан, Германия деҳқонларининг бурун замонлардаги жангларидан, ирланд халқининг бахтсизликларидан, француз ишчиларининг эрк йиғида тез-тез бўлиб турадиган курашларда кўрсатаётган буюк қаҳрамонликларидан гапириб берди.

Туннинг қора бахмал пардаси қоплаган, қоп-қора да-рахтлар ўраб олган кичкинагина майдончада, гулхан олдида, тўқлар ва очкўзлар оламиш титратган воқеалар қайтадан тирилар, қонларга бўялган ва жангларда чарчаган ер юзи халқлари бирин-кетин ўтар, эрк ва ҳақиқат йўлида курашган курашчиларнинг номлари эсларди.

Хотин кишининг босниқ овози янграмоқда. Бу овоз ўтмиш замонлардан келаётган каби туюлар, одамда умид уйғотар, уларга ишонч тақдим этар ва одамлар ўзларининг маънавий биродарлари бўлмиш кишилар қиссасига хомуш қулоқ бериб ўтиришарди. Улар Софьянинг ориқ ва сўниқ юзига боқиб ўтираркан, кўзларига бутун дунё халқларининг муқаддас ишлари — озодлик йўлидаги туганмас курашлари — тобора ёрқинроқ бўлиб кўришарди. Киши қоронғи ва қонли пардалар кетига беркинган кечмишларда, ўзига таниш бўлмаган бегона эллар орасида ўз орзу-хаёлларини кўрар, аллақачонлар ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб, ер юзида ҳақиқатни юзага чиқармоққа қатъий қарор бериб, ўз қарорларини сон-саноқсиз азоблар ила баён этган ҳамда янги, порлоқ, қувноқ бир ҳаётнинг ғалабаси учун ўз қонидан дарё оқизган одамларни ўзига дўст кўрар, ботинан ҳам ақли, ҳам кўнгли орқали уларга яқинлашар эди. Ўшалар билан руҳан яқинлик ҳисси туғилар, ўсар, ҳар нарсани англамоқ, ҳаммани ўз қучоғида бирлаштирмоқ йўлида қизғин интилишлар билан тўлиб-тошган янги қалб вужудга келарди.

Софьянинг овози баралла жаранглади:

— Шундай бир кун келадики, бутун дунё ишчилари бош кўтаради ва кескин овоз билан: «Энди бўлди! Бунақа ҳаёт керак эмас!» дейишади. Ўшанда, ўзининг очкўзлиги билан кучли бўлганларнинг мўрт қудрати барбод бўлади, оёқ остларидаги замин чўкади ва таянадиган ҳеч бир нарсалари қолмайди...

Рибин бош прғаб:

— Худди шундай бўлади!— деди. — Ўзингни аямасанг ҳар нарсани енгасан!

Она қошларини баланд кўтариб, қувнок бир ҳайрат билан қулимспраб, сўзга қулоқ соларди... У Софьядаги кескишлик, жарангдорлик, палапартитшлик, назарида ортиқча бўлиб туюлган ҳамма нарса энди йўқолганини, ҳикоясининг қайноқ ва равон оқими ичида чўкиб кетганини курди. Онага кечанинг жимжитлиги, олов рақслари, Софьянинг чехраси ёқар ва ҳаммадан кўра мужикларнинг диққат билан қулоқ солиб ўтирганлари маъқул бўларди. Улар сўзининг сокин оқимини бузмасликка тиришиб бутун дунё билан боғлайдиган порлоқ ипнинг узилиб кетишидан қўрқандай, қимирламасдан ўтиришарди. Фақат онда-сонда бироптаси секингина ўтга ўтип ташлар, гулхапдан чиққан учқун ва тутунни қўли билан хотинлар ўтирган томондан ҳайдарди.

Яков бир карра ўрнидан туриб:

— Жипдек гапирмай туринг... — деб сўради ва югуриб бориб қападан кийим олиб чиқди, кейин Игнат билан иккаласи индамасдан, хотинларнинг оёқ ва елкаларини ўраб қўйди. Софья ғалаба қунини тасвишлаб, одамларда ўз кучларига ишонч туғдирди, тўқларнинг беҳуда завқлари учун бутун умрларини самарасиз меҳнатда ўтказаяётганларнинг ҳаммаси бир одам эканлигини англатиб, яна гапга тушди. Бу гаплар онани унча ҳаяжонга солмаса ҳам, лекин Софьянинг сўзлари таъсири остида пайдо бўлган зўр бир ҳис унинг қалбини хатарли йўллар орқали меҳнат кишанларида ётганлар томонига боровчи ва улар учун пок идрок ва ҳақиқат меҳрини ҳадя қилувчи кишиларга миннатдорлик туйғулари билан тўлдирди.

Она кўзларини юмиб, ичда:

«Ўзинг қўлла, худойим!» деб қўйди.

Тонг ёришганда Софья чарчаб жим бўлди ва атрофида ўйга ботиб ўтирганларнинг ёришган чехраларига қулимспраб қаради.

— Энди биз кетайлик!— деди она.

Софья ҳам ҳорғинлик билан:

— Ҳа, кетайлик,— деб қўйди.

Йигитлардан бири қаттиқ уҳ тортди.

Рибни одатдан ташқари мулойим бир овоз билан:

— Аттанг, кетиб қолар экансиз-да!— деди.— Кўп яхши гапирдингиз! Одам болаларини бир-бирига эл қилиш — улкан иш! Миллион-миллион одам болаларининг истаклари ўз истагининг билан бир эканлигини билганинг-

дан кейин кўнглинг эзгу ҳисларга тўлиб-тошади. Эзгулик деган нарса — зўр қувват!

Ефим оҳистагина илжайиб:

— Сен эзгулик қиласан, у ваҳшийлик қилади! — деди ва иргиб ўрнидан турди. — Биров кўриб қолмасдан кетишмаса бўлмайди, Михайло амаки, китобларни тарқатганимиздан кейин улуғларимиз: «Қаерда пайдо бўлди» деб суриштира бошлайди. Шунда битта-яримта: «Ҳа, бир кун аллақандай зпёратчи хотинлар келиб эди», дейиши мумкин.

Рибин Ефимнинг сўзини бўлиб:

— Бу қилган ишларинг учун раҳмат, она! Кўзим сенда-ю, хаёлим Павелда, ўглингга пайров бўлиб яхши қилибсан, — деди.

У кўнгли юмшаб, мулойимгина кулимсиради. Ҳаво салқин бўлса ҳам, кўйлакчаи ҳолда тугмаларини солмай кўкрагини катта очиб олган эди. Она унинг азамат жусасига қаради-да, меҳрибонлик билан:

— Бирор нарса кийсанг бўларди, ҳаво совуқ! — деди.

— Ёниб кетаётибман! — деб жавоб берди у.

Учала йигит гулхан олдига тик туриб, оҳистагина гурунглашмоқда, оёқлари ёнида эса, устига калта пўстин ташланган бемор ётарди. Осмон оқармоқда, кўланкалар йўқолмоқда; япроқлар қуёш интизорда енгилгина титрамоқда эди.

Рибин Софьянинг қўлини қисиб:

— Хайр бўлмаса! Сизни шаҳарда қандай топиб бўлади? — деди.

— Мени қидирсанг уни ҳам топарсан! — деди она.

Йигитлар баб-баравар, астагина Софьянинг олдига келишди ва қовушмаган бир мулойимлик билан, индамасдангина, унинг қўлини қисшди. Уларнинг ҳар бирида пинҳоний бир мипнатдорлик ва мамнуният сезилар ва бу ҳис, ўзлари учун янги бўлганлигидан, уларни бир қадар доводиратарди. Улар уйқусизликдан қизарган кўзлари билан кулимсираб, жимгина Софьянинг юзига қарашар ва дам-бадам оёқ алмаштиришар эди.

— Сут-пут ичиб олмайсизларми! — деди Яков.

— Сут бормикин? — деди Ефим.

Йигит хикоятдан бошгани сийпалаб:

— Йўқ, мен тўқиб юбордим... — деди.

Учови ҳам жимлайиб қўйди.

Гап сут устида бораётган бўлса ҳам, лекни она уларнинг Софьяга ва унга яхши тилаклар тилаб, бошқа нарса тўғрисида ўйлаётганларини сезарди. Бу нарса Софьяга

ҳам анчагина таъсир қилган, уни ҳам довдиратган, унда ҳам ифбатли бир хоксорлик қўзгатган эди, мана шу хоксорлик уни ошиқча бир нарса дейишга қўймайди, шу сабабдан настигина овоз билан:

— Раҳмат, ўртоқлар!— дебгина қўйди.

Худди бу сўз уларни енгилгина туртиб ўтгандай, учаласп бир-биринга кўз уриштириб олди.

Беморнинг босинқи йўталгани эшитилди. Ениб турган гулхонининг чўглари ҳам ўчди.

Мужиқлар эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Хайр энди!— дейишди ва бу мунгли сўз икки хотинни анчагача кузатиб борди.

Улар тонг қоронғисида, ўрмонга тушган сўқмоқда шошплмасдан боришар, Софьянинг кетида бораётган она дерди:

— Жуда яхши, шу қадар яхшики, худди тушмга ўхшайди! Одамлар ҳақиқатини билмоқчи, айланай! Бу худди катта байрам кунин эрталаб черковда бўладиган ишларга ўхшайди... поп ҳали келмаган, черков ичи қоронғи, жимжит, ваҳимали-ю, лекни халойиқ, аста-секин тўпланаётибди. Иконалар олдидаги шамларини ёқишмоқда, бинонинг ичинини иситиб, аста-секин қоронғилигини ҳайдаб, худонинг ҳарамини ёритишмоқда.

— Рост!— деди Софья қувноқлик билан,— лекни бунда худонинг ҳарамини — бутун ер юзи!

Она ўйчанлик билан бош чайқаб:

— Бутун ер юзи!— деб такрорлади.— Бу шундай яхшики, шонинишга ҳам ботинолмайсан киши... Сиз ҳам, айланай, яхши гапирдингиз, жуда ҳам яхши гапирдингиз! Мен уларга маъқул бўлмасмикансиз, деб ҳўрққан эдим...

Софья бир оз жим қолгач, оҳиастагина:

— Улар олдида одам ўзини эркинроқ сезади...— деди.

Улар йўл-йўлакай Риблин тўғрисида, бемор тўғрисида, зўр диққат билан жим ўтирган ва ўз мишпатдорчиликларини хотинларга майда-чуйда ғамхўрликлари билан, қўполроқ бўлса ҳам, лекин жуда яхши ифода қила билган йигитлар тўғрисида гаплашиб боришди. Икковлари ялангликка чиқишди. Рўпарадан қуёш чиқиб келмоқда эди. Ҳали кўзга кўринмаган қуёш, шаффоф елпигичга ўхшаш қизил партавинини кўк юзига ёйиб ташлаган ва кўкатлар устига тушган шабнам томчилари кўкларининг соғлом қувноқлигини акс эттириб, ранг-баранг ялттирамоқда. Қушлар уйғониб, тонг ҳавосига жон киргизиб сайрамоқда. Катта-катта қарғалар тирикчилик ғамиде

ғағалашиб учмоқда, аллақайда зарғалдоқ сайрамоқда... Қуёш чиқиши билан адирлар ва даштлар тун пардасини кўтариб ташлади.

— Баъзида биров сенга зўр бериб гапиради, гапиради-ю, сен ҳеч нарса англаёлмайсан. Кейин бирдан унинг оғзидан содда бир сўз чиқиб қолади-ю, ўша биргина сўз сенга бутун ҳақиқатни шундоққина очиб беради!— дер эди она.— Ана у бемор ҳам шунинг ўзи. Ишчиларни фабрикаларда ва умуман, ҳамма жойда эзиб қийнаганларини эшитганман, ўз кўзим билан ҳам кўрганман. Бу нарсаларга ёшлигимдан кўникиб қолганман, шунинг учун ҳам унча таъсир қилмайдн. У эса, тўсатдан кўнгилни шу қадар ранжитадиган нарсаларни айтдики! Э худойим-ей, наҳотки одам болаларни хўжайнларнинг помаъқулчиликлари учунгина бутун умрларини оғир меҳнатда ўтказишса? Бунн оқлайдиган ҳеч қандай важ йўқ!

Онанинг эсига бир воқеа тушди-ю, бу воқеа бир замонлар ўзи билган ва энди унутилиб кетган хунук воқеалардан яна бир қанчасини кўз олдига яққол келтирди.

— Улар энди ҳамма нарсадан тўйиб, бўкиб қолганга ўхшайди! Мен ўзим биладан: бир қишлоқ амалдори музжикларни отига таъзим қилиб салом беришга мажбур этган ва отни қишлоқдан етаклаб ўтганда, таъзим қилиб салом бермаганларни қамоққа юбортирган эди. Ахир, бунинг нима кераги бор экан унга? Тушуниб бўлмайди, сира тушуниб бўлмайди!

Софья бу шиғобахш тонгининг айнан ўзига ўхшаши ажойиб бир қўшиқни оҳиста бошлаб юборди...

VII

Ниловнанинг ҳаётини ажиб бир осойишталик билан ўтарди. Бу осойишталик баъзида унинг ўзини ҳам ҳайратда қолдирарди. Ўғли қамоқда ётибди, унга қаттиқ жазо беришларини биларди, лекин ҳар дафъа шу тўғрида ўйлаган вақтида, бепхтиёр унинг кўз олдига Андрей, Федя ва шулар сингари бир мунча одамлар келарди. Ўғлининг гавдаси, у билан қисматлари бир бўлмиш барча кишиларни ўз ичига олиб, онанинг назарида жуда катта бўлиб кўринар, Павел тўғрисидаги ўйларни бепхтиёр ва секин-аста кепгайтириб, ҳар томонга буриб чалғитарди. У ўйлар, ингичка ва нотекис шуълалар ҳолида, ҳамма нарсага тегиб, ҳамма нарсани ёритмоқда ва ҳаммасини бир манзара ичига жам этмоққа тиришар ва онанинг бирон нарса тўғрисида ўйлашига, ўғли тўғ-

рисидаги ташвишларининг уюшмоғига халал берар эди.

Кўп ўтмай Софья бир ёққа жўнаб кетди, беш кундан кейин яхши кайфият билан кириб келди; бир неча соатдан сўнг яна йўқ бўлиб, икки ҳафтача ўтгач, яна пайдо бўлди. Гўё у, укасининг уйини ўз музыкаси ва дэдиллиги билан обод қилмоқ учунгина, баъзи-баъзида бир келиб, бошқа вақтларда бутун умрини жаҳонгашталиқ билан ўтказар эди.

Музыка онага маъқул бўла бошлади. У музикавингларкан, илиқ тўлқинлар кўксига келиб урилганини, юрагига оқиб кирганини, қалби бир текис урганини ва яхши суғорилиб, чуқур ҳайдалган ердаги уруғ каби, хаёл тўлқинларининг тез ва дадил ўсганини, мусикий садолар кучи билан уйғотилган сўзларнинг енгил ва чиройли гуллаганини ҳис этарди.

Она Софьянинг бепарволигидан — кийим-кечагини, папирос қолдиқларини ва кулини ҳар қаёққа ташлашидан, айниқса палапартиш сўзлардан куйган эди. Николайнинг оғирлиги, ҳалимлиги олдида Софьянинг бу хулқ-атвори кўзга жуда ташланиб турар эди. Онанинг назарида Софья ўзини катта одам қилиб кўрсатишга ошиқаётган, катталарга эса, ғалати ўйинчоқ деб қараётган ўсмирга ўхшар эди. У меҳнатнинг муқаддаслиги тўғрисида жуда кўп гапирса ҳам, ўзининг бепарво — бесараңжомлиги билан онанинг ишини кўпайтирар, эркинликдан гапириб туриб, ўзининг ўтакетган енгилтаклиги, доимий сўз талашини билан, онага сезиларлик даражада, бошқаларни сиқарди. Унда қарама-қаршиликлар кўп эди, буни кўрган она Николай қалбига қўзғатган доимий меҳр билан эмас, балки жуда эҳтиёт ва сергак бир диққат билан унга муомала қиларди.

Ҳамиша ташвишманд бўлган Николайнинг ҳаёти бир хилда ўтар эди: ҳар кун эрталаб соат саккизда чой ичар ва газета ўқиб онага янги хабарлардан сўзлаб берарди. Она унинг гапларини эшитаркан, ҳаётнинг оғир машинаси қандай бераҳмлиқ билан одамларни янчиб пулга айлантираётганини очиқ, равшан кўрарди. Унинг нима-сидир Андрейга ўхшарди. Бу ҳам, хохолга ўхшаш, ҳаётнинг бемаъни қурилганига ҳамма гуноҳкор деб билар, одамлар тўғрисида кексиз гапирар, лекин буving янги ҳаётга бўлган ишончи Андрейники сингари қизгин ва равшан эмасди. У ҳаммавақт ҳалол ва қаттиққўл судья каби оғир гапирар, ҳатто жуда ёмон нарсалар тўғрисида гапирганида ҳам, ўкиниш билан жилмайиб турар, аммо кўзлари ғазаб билан чақнардди. Мана шу чақнашни кў-

риб она, бу одам ҳеч кимга ҳеч нарсани кечирмаслигини ва кечиролмаслигини англаб ва бундай қатъият Николай учун оғирлигини сезиб, унга раҳми келарди. У онага борган сари кўпроқ маъқул бўларди.

Соат тўққиз деганда у хизматга кетар, она эса уйларини йиғиштириб, овқат тайёрлар, ювинар, тоза уст-бошларини кияр, сўнгра, ўз бўлмасида ўтириб, суратли китобларини томоша қилар эди. У энди ўқишни ўрганганди, лекин ўқиш ундан ҳаммавақт диққат талаб этар, шунинг учун салгина ўқиганидан кейин чарчаб, сўзларини бир-бирига боғлолмай қоларди. Аммо сурат кўришига у худди ёш боладай қизиқар, сурат унинг кўз олдига деярли сезиб бўладиган янги, ажойиб бир дунёни очиб берар эди. Кўз олдига улкан шаҳарлар, чиройли бинолар, машиналар, кемалар, каттакон ҳайкаллар, ипсон қўли билан бунёдга келган ҳисобсиз бойликлар ва табиат пажодпётининг кишини ҳайратда қолдирадиган даражада хилма-хиллиги жилваланаар эди. Ҳаёт ҳар кун кўз кўрмаган каттакон ажойиб нарсаларни очиб, поёнсиз кенгайиб борар, бойликларнинг мўллиги, гўзалликларнинг ҳисобсизлиги билан бу хотиннинг эндигина бедор бўлган кўнглини тобора кучлироқ ҳовлиқтирарди. Она, айниқса, каттакон зоология атласини яхши кўрар, гарчи бу атлас ажнабий тилда бўлса-да, ер юзининг гўзаллиги, бойлиги ва кенлиги ҳусусида унга жуда аниқ маълумот берарди.

— Дунё жуда катта экан,— дерди у Николайга.

Ҳаммадан кўра унга ҳашаротлар ва айниқса капалаклар ёққан эди, у бунақа суратларни оғзи очилиб томоша қилар ва шундай муҳокама юргизарди:

— Бунчаям чиройлик-а, Николай Иванович? Дунёда шундай гўзалликлар бору, биз ҳеч бирини кўрмаймиз, ҳаммаси биздан четлаб ўтиб кетади. Одамлар чопгани-чопган, ҳеч нарсани билмайди, ҳеч нарсадан лаззат ололмайди, бунақа ишлар учун уларда на вақт бор ва на ҳафсала! Дунё нақадар бой эканлигини, унда қанча ажойиб нарсалар яшаганини билмишса, одамлар нақадар хурсанд бўлишарди. Ҳамма нарса — барча учун, ҳар бир нарса — ҳамма учун, шундайми?

— Ҳа, албатта! — дерди Николай кулимсраб. У онага яна суратли китоблар келтириб берар эди.

Оқшомлари кўпинча Николайнинг олдига ўртоқлари тўпланишарди: ранги ошноқ ва соқоли қоп-қора, ўзи улғусмон ва камган Алексей Васильевич деган чиройли киши, юзига ҳуснбузар тошган, хумкалла ва ҳамиша

афсусланиб лабларини чапиллатадиган Роман Петрович, чўққи соқол, овози ингичка, сергайрат ва бигиздек ўткир Иван Данилович деган ориқ ва пакана киши, ҳам ўзини, ҳам шерикларини ва тобора авж олаётган касаллини чандиб куладиган Егор. Булардан бошқа узоқ шаҳарлардан келган одамлар ҳам тўиланишарди. Николай улар билан узоқ ўтириб секин-аста суҳбатлашар ва доимо бутун дунё ишчилари тўғрисида гапирар эди. Улар гап талашар, қўл силтаб қизишар, зарда қилишар, кўн чой пчишар, баъзида Николай суҳбат говур-гувури остида, пидамасдан ўтириб, хитобнома ёзар, сўнгра уни ўртоқларига ўқиб берар, ўша заҳоти уларни босма ҳарфлар билан кўчириб олишар, она эса йиртиб ташланган қогоз парчаларини яхшилаб йиғиштириб, куйдирар эди.

Она чой қуйиб ўтириб, ишчилар ҳаёти ва қисмати, ишчилар орасига ҳақиқатни тез ва яхшилаб ёйиш ва унинг руҳини кўтариш йўллари тўғрисида меҳмонларнинг бу қадар қизиб гапирганларига ҳайрон бўларди. Улар аксари, аччиғланиб, бир-бирларига сўз қайтаришар, бир-бирларини алланималар деб айблашар, бир-бирларидан койишар ва яна гап талашарди.

Она, ишчилар ҳаётини бу одамлардан кўра ўзи яхшироқ билишини сезиб турар, назарида уларнинг ўз зиммаларига олган вазифалари нақадар улканлигини ҳам улардан кўра равшанроқ англаётгандай бўлар, шу сабабдан бу одамларга, эр-хотин ўртасидаги драматик муносабатни тушунмаса ҳам эр-хотин ўйинини ўйнаётган болаларга исбатдан катталарда пайдо бўладиган лутфу марҳамат ва бир қадар таассуф ҳисси билан қарарди. У беихтиёр буларнинг сўзларини ўғли ва Андрейнинг сўзлари билан таққослаб, илгари англамаган фарқни сезарди. Баъзида унга булар, у ердаги — ўзи яшаган ишчилар посёлкасидаги қичқиришлардан қаттиқроқ бақиргандай бўлиб туюлар ва шунда ўзига:

«Кўпроқ билишгандан кейин қаттиқроқ гаширишди...» деб қўяр эди.

Бироқ она аскар вақт шуни пайқардики, бу одамлар гўё атайлаб бир-бирининг кўнглига ўт солар, «эл кўрсин»га қизишар, ҳар бири ҳақиқатни мен сендан яхшироқ биламан ва яхшироқ қадрлайман, деб ўртоғига исбот қилмоқчи бўлар, ўртоқлари эса бундан равижиб, биз сендан ҳақиқатга яқинроқмиз, деб ўз навбатида унга исбот қилмоқчи бўлар ва шу билан катта баҳсу мунозара бошланиб кетарди. Онага буларнинг ҳар бири инкинчисидан ошиб кетмоқчи бўлгандай туюлар ва бу нарса кўнглида

ташвиш аралаш бир маъюслик кўзгатарди. У қошларини тез-тез кўтариб, ёлворувчи назар билан уларга қарар экан:

«Паша билан шерикларини булар унутиб юборишди...» — дея ўйларди.

Буларнинг баҳсларига ҳаммавақт зўр диққат билан қулоқ солган она бу гапларнинг маъносига унча тушунмаса ҳам, бу сўзлар остида бир туйғу ахтарар ва шуни кўрардики, посёлкада эзгулик тўғрисида гапирганларида эзгуликни яхлит бир нарсга ҳолида олишар, бу ерда эса эзгулик увалиб, майда-чуйда бўлиб кетар, посёлкадагилар чуқурроқ ва кучлироқ ҳис қилишар, булар эса ўткир ва кескин фикрлар юритишар эди. Бу ерда кўпроқ эски дунёни бузиш тўғрисида сўз кетар, посёлкада эса — янги дунё қуриш тўғрисида ўйлашар ва шунинг учун ўғли билан Андрейнинг сўзлари онага яқинроқ ва тушунарлироқ эди...

Она шуни пайқадикки, Николайнинг олдида ишчилардан бирон киши келиб қолса, Николай жуда бетакаллуф бўлиб олар, юзида аллақандай қувноқлик аломатлари тепчир,— сўзи ҳам одатдагига ўхшамай, дағалроқ ва паллапартишроқ бўлиб қоларди.

«Бир иш қилиб гапини тушунтирмоқчи бўлади-да!» деб ўйларди она.

Лекин она бу билан кўнглига тасалли бера олмасди ва у меҳмон — ишчининг ҳам тортинатганини, қимтинганини ва оддий бир хотин билан, яъни она билан гаплашганидай енгил ва эркин гапира олганини кўрарди. Бир кун Николай ташқарига чиққанда, она келган бир йигитга:

— Нега бунча тортинасан? Имтиҳон бераётган мактаб боласи эмассан-ку... — деди.

Йигит жилмайиб:

— Одатланмаган бўлса қичқичбақа ҳам қизаради... ҳар қалай ўз тенгим эмас... — деди.

Баъзида Сашенька кириб келар, лекин узоқ ўтирмасди, доим пипга тааллуқли мавзулардагина гапирар ва ҳар дафъа чиқиб кетаркан, онадан:

— Павел Михайлович қалай, соғ-саломатми? — деб сўрарди.

— Худога шукур! Дуруст, кайфи чоғ,— деб жавоб беради она.

— Дуо қилиб қўйинг! — дерди қиз ва шу билан кўздан ғойиб бўларди.

Баъзида Она, Павелнинг узоқ ётганини ва тезроқ суд

қилмаганларини айтиб, Сашенькага ҳасрат қиларди. Ёғиз қошларини чимириб, жимиб қолар, бармоқлари эса тез-тез қимирай бошларди.

Шундай вақтларда она қизга:

«Айланиб кетай, яхши кўрганнинг мен ҳам биламан ахир...» дегиси келарди.

Лекин буни айтишга ботинолмас — қизнинг қош-қовоғи, табассумдан жуда узоқ бўлган лаблари ва сўзларидаги расмийат бу хил павозишларни яқин йўлатмасди. Она хўрсинибгина қўйиб, ўзига томон узалган қўлини индамасдангина қисар ва:

«Бахтсиз қизгинам...» — деб ўйларди.

Бир куни Наташа кириб келди. Онани кўриб жуда қувонди, уни қаттиқ-қаттиқ ўпди ва сўз орасида:

— Бечора онам ўлди, ўлиб кетди шўрлик!.. — деди секингина.

Сўнгра бошини бир силкиди-да, апил-тапил кўзларини артиб, давом этди:

— Жуда ачинаман, элликка ҳам бормаган эди, яна анча яшай олар эди. Иккинчи томонини ўйлаганда, шу тирикликдан кўра ўлим енгилроқдир, дейсан киши. Доим ёлғиз, ҳаммага бегона, ҳеч кимга даркори йўқ, отамнинг бақирлиқларидан юрак олдирган — шу ҳам ҳаёт бўлди-ми? Ҳамма бирон ёруғ кун умидида яшаса, у шўрлиكنинг озордан бошқа умиди йўқ эди...

— Рост айтасиз, қизим, — деди она ўйланиброқ. — Киши ёруғ кун умидида яшайди, ёруғликдан умид бўлмаса, яшаб нима қилади? — Сўнгра қизнинг қўлини мулоимгина сийпалагач: — Ёлғиз қолдингизми энди? — деб сўради.

— Ҳа, ёлғиз қолдим! — деди Наташа.

Она бир нафас жим қолди, сўнгра бирдан, кулимсираб.

— Хафа бўлманг! — деди. — Яхши одам ёлғиз қолмайди. Яхшининг атрофидан одам аримайди...

VIII

Наташа уезд тўқимачилик фабрикаси қошидаги мактабга ўқитувчи бўлиб кирди, Ниловна бўлса унга, ман қилинган китоблар, хитобномалар ва газеталар ташимоққа бошлади.

Бу иш онага бир касб бўлиб қолди. Ойда неча марта роҳиба хотинлар қиёфасига кириб, баъзан тўр ва кашта сотадиган савдогар хотин бўлиб, бадавлат мешчанка ё бўлмаса зиёратчи хотин либосини кийиб, ё елкасида

қоп, ё қўлида чамадон билан губернани айланиб чиқарди. Вагон ва пароходларда, меҳмонхона ва карвон саройларда, хуллас, ҳар жойда ўзини бетакаллуф ва осуда тутар, ҳеч таниш бўлмаган одамлар билан танишиб, сўз бошлар ва ўзининг мулойим гаплари ҳамда жаҳонгашталарга хос муомалалари билан ҳамманинг диққатини ҳеч бир қўрқмасдан ўзига тортарди.

Она одамлар билан ҳамсухбат бўлишни, ҳаёт тўғрисида уларнинг сўзлари, шиква-шикоятларини эшитишни яхши кўрарди. Ҳар дафъа, одамларнинг ҳаётдан норози эканликларини, тақдир зарбаларига қарши эътироз билдириб, мияда тўпланиб қолган саволларга зўр бериб жавоб қидираётган норозиликларни кўрса, кўнгли қувончга тўлар эди. Унинг кўз олдидан инсониятнинг қорин тўйгазиш ташвиши билан ўтадиган серғам ва серғалва турмуш манзаралари тобора кенгайиб, яққолроқ кўрина бошларди. Ҳамма ерда ва ҳар жойда очиқ-ошкор безбетлик билан одамни алдаш, унинг бор-йўғини қоқлаб олиш, ундан ўз манфаати учун кўпроқ фойда чиқариш, унинг қонини шмиришга уринаётганлари равшан кўриниб турарди. Ер юзида ҳар нарса сероб бўлгани ҳолда, халқ йўқчилик чангалида антикаётганини, сонсиз-саноқсиз бойлик ичида ярим оч яшаётганини она кўрарди. Шаҳарларда черковлар худога ҳеч бир кераги бўлмаган олтин ва кумушлар билан тўла, аммо бу черковларнинг зинапоялари олдидан эса, «ким битта қора чақа берар экан?» деб пуч умид билан гадейлар дир-дир қалтираб ётадилар. Она илгари ҳам ҳашаматли черковларни, попларнинг зарбоф жомаларини, бечора халқнинг қашшоқ кулбасини ва устидаги жулдур кийимини кўрарди, аммо илгари буларнинг ҳаммаси унга табиий бўлиб туюларди. Энди бўлса, буларнинг ҳаммаси, бойлардан кўра черковга яқинроқ ва муҳтожроқ бўлган камбағал халқни таҳқир қилувчи бир нарса бўлиб кўринарди.

Исони тасвир қилинган суратлардан ва унинг тўғрисидаги ривоятлардан она билардики, исо бечораларнинг ёри бўлиб, фақирона кийим кияр экан, аммо бечоралар тасалли ахтариб унинг олдига — черковга борганда, Исо олтин ва ипакларга кўмилиб, камбағаллар яқинлашганда худди ҳазар қилгандай шалдираганини кўрарди. Шунда она бепхтиёр Рибининг:

«Худо деб ҳам алдандик!» — деган гапини эсларди.

Она, ўзи ҳам пайқамай, кундан-кунга камроқ ибодат қиладиган бўлиб қолди; лекин кўпроқ Исо тўғрисида, ҳатто Исони билмагандай, унинг номини ҳам тилга ол-

масдан, аммо у буюрганча яшовчи ва унга ўхшаб, ер юзини камбағал-бечоралар ватани деб билиб, ер юзидаги ҳамма бойликнинг одам болалари орасида барабар тақсим қилинишини истовчи кишилар тўғрисида кўпроқ ўйларди. Бу тўғрида у кўн ўйлар ва бу ўй унинг кўнгилида чуқурлаша-чуқурлаша, бутун кўрган ва эшитганларини куча-куча, бир текис ёғилиб турган нурлари билан бу қоронғи дунёни, бутун ҳаёт ва одам болаларини нурлантирувчи ибодат қиёфасига кириб ўсарди. Онага ўша Исо, яъни шубҳали бир севги ила ҳаммавақт яхши кўриб юргани, кўрқувига умид ва қайғусига ихлос аралашиб ажиб бир ҳис билан севиб юргани Исо энди унга бурунгидан яқинроқ тургандай туюларди; Исо энди унга бурунгидан кўра бошқачароқ, яъни бурунгидан кўра қувноқроқ ва порлоқроқ бўлиб кўринарди; гўё Исо ҳаёт учун чиндан ҳам осмондан тушгандай, гўё одам болаларни яхши ниятда номини ошкора айтмаган ва бу ном йўлида тўккан дарё-дарё қонларга одамзоднинг бахтсиз дўсти ювиниб энди тирилгандай туюларди. Она ҳар сафар саёҳатдан Николайнинг олдига, йўлларда кўрган ва эшитганларининг севишчи билан руҳи кўтарилиб, ишчи бажарганига хурсанд ва бардам бўлиб қайтарди.

У кечалари Николай билан суҳбат қилиб ўтирганда дерди:

— Истаган жойингга бориб, ҳамма нарсани ўз кўзинг билан кўриб юришдан яхшиси йўқ экан! Ҳаёт қандай қурилаётганини англайсан. Халқ бечорани туртиб-туртиб ҳаётнинг бир четига чиқариб ташлаяптилар, у шўрлик хорликда ўралашиб ётади, лекин ҳойлаҳой нима учун бундай қилишди, нега мени суриб қўйишди, деб сўрашга мажбур бўлади. «Нега дунё озик-овқат билан тўлиб-тошгану, мен очман? Шунча илму маърифат турган жойда, нега мен жоҳил ва нодон бўлиб юрибман? Қани ўша, бу бой, бу камбағал деб ўтирмасдан, ҳаммани «болам» деб бағрига босадиган меҳрибон худо?» деб сўрайди. Халқ ўз ҳаётидан аста-секин порози бўлаётгиди, ўз гамиш ўзи емаса поҳақлик остида эзилиб, ўлишини сезаётгиди!

Она аксар вақт ҳаётнинг адолатсизликларни тўғрисида одамларга ўз тили билан гапириб беришни хоҳлаб қолар, баъзида ҳатто бу хоҳишини енгилга қийналарди...

Николай уни суратларни томоша қилаётган вақтида кўриб қолиб, жилмайиб, донм бироқ ажойиб нарсани гапириб берарди. Одам боласининг бу қадар катта иш-

лар қилмоқчи бўлганига тонг қолган она шубҳаомуз Николайдан:

— Наҳот шундай қилиб бўлса?— деб сўрарди.

Николай ҳам, башорат қилиб айтганлари муқаррар рўёбга чиқишига қаттиқ ишонган ҳолда, кўзойнаги орқали онанинг юзларига меҳрибон боқиб, келажак тўғрисида ҳикоялар сўзлаб берарди.

— Одамнинг истаги чексиз, унинг кучи ҳадсиз,— дер эди у.— Лекин дунё ҳар жиҳатдан жуда секин бойимоқда, негаким, ҳозир ҳамма ўзини бировга боғланишдан озод қилмоққа уриниб, билим олишга эмас, балки пул йиғишга мажбур. Одамлар ҳирс деган нарсани йўқ қилиб, қул каби меҳнат қилишдан ўзини қутқариб олганларидан кейин...

Она Николайнинг сўзларига камдан-кам тушунса ҳам, лекин бу сўзларга жон киргизган мустаҳкам ишонч ҳиссини тобора кўпроқ англар эди.

— Ер юзиде эркин яшайдиганлар жуда кам, мана ёмони шунда!— дерди Николай.

Она бунга тушунарди, чунки у ҳирсу ҳасад ва жаҳолатдан озод бўлган кишиларни билар, ўшанақа одамлар кўпроқ бўлса, ҳаётнинг бу қора ва қўрқинч юзи қувончли ва очиқ, мулоқим ва порлоқ бўлиб кетаётганини англарди.

Николай маъюслик билан:

— Одам боласи хоҳ-нохоҳ шафқатсиз бўлишга мажбур!— дер эди.

Она шунда хохолнинг гапларини эслаб, бош тайқаб кўярди.

IX

Ҳамиша ўз вақтида келадиган Николай бир кун хизматдан анча кечикиб келди ва кийимини ечаркап, ҳовлиқиброқ, қўлларини бир-бирига ишқаб, шошиб-пилиб деди:

— Биласизми, Ипловна, бугун шерикларимиздан бири қамоқдан қочибди. Лекин унинг кимлигини билолмадим...

Она, ҳаяжондан гандираклаб кетиб, курсига ўтириб қолди ва шивирлаб:

— Паша эмасмикан?— деб сўради.

— Эҳтимол!— деди Николай елкасини қисиб,— лекин энди уни қаердан қидириб топамиз? Уни қаерга берки-тамиз? Учраб қолмасмикин, деб анчагача кўчада айлан-

дим. Бу-ку, беҳуда-я, лекин бир илож қилиш керак! Мен яна бир чиқиб келай...

— Мен ҳам чиқаман!— деди она қичқириб.

Николай шошиб эшикдан чиқаркан:

— Сиз Егорникига боринг, балким у бирор нарса билар!— деди.

Она бошига рўмолини ташлади-да, зўр умид билан Николай кетидан дарҳол кўчага чиқди. Кўзлари жимирлашар, юраги тез-тез уриб, югурмоққа мажбур қиларди. У ўғлини кўриш умиди билан бошини қуйи солган ҳолда, теvaraгига қарамай чопар эди.

«Борсам у ўтирган бўлса!» деган бир умид уни олга судрарди...

Ҳаво жуда пссиқ, ҳорғинликдан онанинг нафаси бўғиларди. Егорнинг зинасига етгач, оёқ босишга дармони қолмасдан тўхтади-да, орқасига қайрилиб қаради ва ҳайрат аралаш пастгина бир овоз билан қичқириб, бир лаҳза кўзларини юмди: назарида дарвоза олдида, қўлини чўнтагига солиб, Николай Весовшиков тургандай туюлди. Лекин иккинчи марта қараганида ҳеч кимни кўрмади...

Она тингшаниб зинадан чиқаркан:

«Кўзимга шундай кўрпиди шекилли!» деб қўйди. Пастдан, ҳовли томондан секин-аста қадам қўяётган оёқ шарпаси келмоқда эди. Она зинанинг муюлишида тўхтаб, энгашиб пастга қаради-да, яна ўша жилмайиб турган чўтир юзни кўрди.

Она уни қаршилагани тушаркан:

— Николай! Николай!...— деб чақирди, аммо умиди пучга чиққанида юраги инграрди.

Николай қўли билан имлаб:

— Сен чиқавер! Чиқавер!— деди пастгина овоз билан.

Она югурганича зинадан чиқиб, Егорнинг уйига кирди ва диванда чўзилиб ётган Егорни кўргач, энтикиб:

— Николай... қамоқдан қочибди!.. — деб шивирлади...

Егор ёстиқдан бошини кўтариб, бўғиқ овоз билан:

— Қайси бири?— деб сўради.— Ахир Николай икки-та-ку...

— Весовшиков... Шу ерга келаётибди!

— Жуда соз!

Булар гап билан овора, Николай аллақачон уйга кириб, эшикнинг иллагини солди, шапкасини қозиққа илпб ва сочларини сийпалаб илжайиб турди. Егор тирсаги би-

лан диванга суяниб, ўридан турди ва бошини силжитиб, томоғини қирди.

— Марҳамат...

Николай, оғзи қулоғига етиб, онага томон келди-да, қўлидан ушлаб, деди:

— Сени кўрмаганимда қамоқхонага қайтишга тўғри келармиди, билмадим! Шаҳарда ҳеч бир таниш кишим йўқ, посёлкага борсам — дарров ушлашади. Кўчада юрибману, ўз-ўзимга «нега қочдим мен аҳмоқ?» дейман. Бирдан қарасам, ўзимизнинг Ниловна чоғиб келаётибди! Мен ҳам орқангдан келавердим...

— Қандоқ қилиб қочдинг? — деб сўради она.

У диванинг бир четига ноқулайгина ўтирди-да, хилолатдан елкасини қисиб, сўзлай бошлади:

— Қулай фурсат топилиб қолди-да. Ташқарига айлангани чиққан эдим. Қарасам жипсий маҳбуслар назоратчини дўшослашяпти. У ерда ўғирлик қилгани учун жангдармликдан ҳайдалган калтакбон бир киши бор, гап пойлайди, чақимчилик қилади, ҳеч кимга қун бермайди! Ҳалигилар ўшани уриб қолишди, тўполон бўлиб кетди, назоратчилар ваҳимага тушиб, у ёқ-бу ёққа югуриб, ҳуштак чала бошлашди. Қарасам — дарвоза очиқ, шаҳар майдони кўриниб турибди. Секки чиқдим... Худди тушдай. Кўчага чиқиб жиндак юрганимдан кейин ўзимга келдим: қаерга бораман, дедим. Қарасам — қамоқхонанинг дарвозаси бекилиб қолибди...

— Ҳим! — деди Егор. — Сиз, тақсир, орқангизга қайтиб, одоб билангина дарвозани чертиб, ичкарига киришга ижозат сўрасангиз бўларди. «Кечирингиз мен, билмай қолибман» десангиз бўларди...

Николай истеҳзо билан:

— Ҳа, бекор қилдим, — деди, — ҳар қалай ўртоқларим олдида яхши бўлмади, ҳеч қайсисига бир оғиз билдирганим ҳам йўқ... Кўчада кетаётиб мундоқ қарасам — бир боланинг ўлигини олиб ўтиб қолишди. Бошимни қуйи солиб, ҳеч кимга қарамасдан, тобутга эргашиб кета бердим. Гўристонда ўтирганимда бошимга бир фикр келди.

— Биргина фикрми? — деб сўради Егор, сўйгра уҳ тортиб илова қилди: — Менимча, бу калла биттагина фикр учун торлик қилмас...

Весовшиков, аччиғланмасдан, бошини силжитиб кулди.

— Йўқ, энди миям бурунгидай унақа қуруқ эмас. Хўш, Егор Иванович, сен ҳали ҳам касалдан қутулмаб-санда...

— Ҳар ким қўлидан келганини қилади-да,— деб жавоб қайтарди Егор йўталиб.— У ёғини гапир!

— Ундан кейин земство музейига кирдим. Айланиб, у ёқ-бу ёғини кўриб юрибману ўйлайман холос: энди нима қилдим, қаерга бордим? Ҳатто, ўзимдан кўйиб ҳам олдим. Қориним ҳам жуда оч! Кўчага чиқиб айлана бошладим, таъбим тирриқ... Қарасам, полициячилар одамларга зеҳн солиб юришибди. «Бу важоҳатим билан энди ёқ қўлга тушаман» деб ўйладим. Бирдан қарасам — югурганича Ниловна келаётибди. Мен ўзимни чеккага олиб турдим, у ўтиб кетди, сўнгра мен ҳам орқасидан эргашдим. Бўлган гап шу!

— Сени кўрмабман ҳам!— деб қўйди она худди бир гуноҳ қилгандай. Она Весовшиковга диққат қилиб қаради ва кўзига Николай пича озғинроқ бўлиб кўринди.

— Рост, у ердаги ўртоқлар энди хавотир олишадди...— деди Николай бошини қашиб.

— Қамоқхона бошлиқларини айтмайсанми? Улар ҳам ҳазилакам ташвиш тортмас!— деди Егор. У оғзини катта очиб, худди қуруқ ҳавони кавшаётгандай, лабла-рипи қимирлата бошлади.— Кел энди, ҳазинни кўяйлик! Сени бир жойга яшириш керак, савоб бўлса ҳам, лекин бу анча мушкул иш. Мен ўрнимдан туролганимда...— унинг нафаси бўғилди, қўлларини кўксига олиб бориб, имиллаб, кўкрагини силай бошлади.

— Анча қаттиқ ётибсан, Егор Иванович!— деди Николай ва бошини қуйи солди. Она оғир бир уқ тортиб, бу кичкина ва торгина хонага хавотирлик билан назар ташлади.

— Бу менинг шахсий ишим!— деди Егор.— Сиз, онажон, ганин чўзиб ўтирмасдан Павелни сўрайверинг!

Весовшиковнинг оғзи қулоғига етди.

— Павел дуруст! Тани-жони соғ. У бизга оқсоқол. Батталар билан ўша гаплашади, ишқилиб гапи — гап! Ҳамма ҳурмат қилади.

Она Весовшиковнинг сўзларига қулоқ соларкан, бош чайқаб қўяр ва Егорнинг шипиган ҳамда кўкарган юзларига кўз қири ила қарарди. Мурда тусига кириб қолган ва бирор маъно йфода қилмоқдан ожиз бўлган бу юз алланечук ясси бўлиб кўринар, фақат бир жуфт жонли кўз шўх-шўх чақнардди, холос.

— Ейдиган бирои нарсa берсанглар бўларди, азбаройи худо, очликдан ўла ёздим!— деб қолди Николай.

— Онажон, анави токчада пон бор, кейин йўлакка

чиқиб, чап тарафдаги иккинчи эшикни тақиллатинг, бир хотин чиқади, ўшанга айтинг, егулик нимаси бўлса, ҳаммасини олиб келсин.

— Нима қиласан ҳаммасини?— деди Николай.

— Кайфинг учмасин, ўзи озгина...

Она чиқиб эшикни чертди, ичкаридаги жимликка қулоқ соларкан, Егорни ўйлаб, таассуф билан:

«Ўлиб қолади...»— деди.

— Ким у?— деб сўради биров эшик орқасидан.

Она пастгина овоз билан:

— Егор Иванович юборди!..— деди.— Сизни чақираётибди...

— Ҳозир бораман!— деб жавоб қилди ҳалиги овоз эшикни очмасдан. Она бир оз кутгач, яна чертди. Бу дафъа бирданига эшик очилиб, кўзойнакли новча бир аёл чиқди-да, кофтасининг гижимланган энгларини шошиб тузатаркан, қовоғини очмай:

— Нима дейсиз?— деб сўради.

— Мени Егор Иванович юборган эди...

— Шундайми! Юринг бўлмаса. Э, мен сизни танийман-ку!— деди астагина хотин.— Эсонмисиз? Йўлагимиз бирам қоронғики...

Она бу аёлга зеҳн солиб, уни онда-сонда Николай олдига келганини эслади.

Онанинг миясидан:

«Ҳаммаси ўзимизники!»— деган бир фикр кечди.

Аёл онани суриб-туртиб, олдинга ўтказди-да, унинг кетидан бораркан:

— Аҳволи оғирлашиб қолдими?— деб сўради.

— Ҳа, ётибди. Егулик нарсаси бўлса олиб келсин, деди...

— Мана бу гапи бекор...

Улар Егорнинг олдига киришлари билан Егор хирқираб:

-- Ота-боболарим ёпига кетаётибман, дўстим. Людмила Васильевна, мана бу йигит беодоблик қилиб, улуглардан беруҳсат қамоқдан қочибди! Аввал қоринини тўйғазиб, ундан кейин бирор жойга яширинг буни,— деди.

Хотин бош чайқади ва беморнинг афтига тикилиб туриб, жиддий тарзда деди:

— Сиз, Егор, булар келиши биланоқ менга одам юборишингиз лозим эди! Ундан кейин, дорини икки мартаба ичмабсиз-ку! Бу нима деган гап? Қани, ўртоқ, юринг меникига! Ҳозир Егорга касалхонадан одам келади...

— Оббо! Ахир касалхонага юборадиган бўлдиларингми?— деди Егор.

— Ҳа. Бормасангиз бўлмайди.

Ёнингизда ўзим бўламан...

— Ўша ерда ҳам-а? Э, танграм?

— Жинниликни ташланг...

Хотин сўзлаб туриб, Егорнинг кўкрагини кўрпа билан ёлди. Николайга синчиклаб қаради, шишачадаги дорини ҳидлаб кўрди. У бир текис, оҳистагина сўзлар, ҳаракатлари мулойим, юзи сўниқ, қорага мойил қошлари деярли бир-бирига туташган эди. Унинг афти онага ёқмади, назарида жудаям димоғдор кўринди, кўзлари эса ўқрайиб тикилар, нурсиз эди, гаплари — худди команда бераётганга ўхшаб кескин эшитиларди.

— Биз кетдик!— деди у.— Мен ҳозир қайтиб келаман! Сиз, Егорга мана бу доридан бир қошиқ, ичиринг. Гапиришга йўл қўйманг...

Шу билан Николайни эргаштириб чиқиб кетди.

Егор оғир бир нафас олгач:

— Жуда яхши хотин!— деди.— Ноёб хотин... Сизни шуникига жойлаб қўйиш керак эди, ўзи ёлғиз, кўп чарчайди бечора...

— Сен гапни тўхтат! Қани, мана буни ичиб юборчи!— деди мулойимгина қилиб она.

Егор дорини ичгач, бир кўзини қисиб деди.

— Бари бир, гапирсам-гапирмасам ўламан...

Иккинчи кўзи билан онага қаради, лаблари кулимсираб, аста-секин таноби қоча бошлади. Она ерга қаради, чунки ич-ичидан ачиниб, кўзларига ёш келган эди.

— Зарари йўқ, ҳамманинг бошига келадиган ларса бу... Ҳаёт нашъасини сургандан кейин ўлимни ҳам бўйинга олиш керак бўлади.

Она қўлини унинг бошига қўйди-да, яна оҳиста овоз билан:

— Жим бўласанми, йўқми?..— деди.

Егор, худди ўз кўкрагидан чиқаётган хирқироққа қулоқ солаётгандай, кўзларини юмди-да, яна ўжарлик билан давом этди:

— Жим туришининг маъноси йўқ, она! Жим туришмдан нима фойда? Бир неча секундигина ўзимни ўлишдан сақлайман деб, шундай яхши одам билан мазза қилиб гаплашишдан ўзимни маҳрум қиламанми? Менимча, у дунёда бу дунёдаги одамлардай яхши одамлар йўқ.

Она ташвинига тушиб, унинг гапини бўлди:

— Ҳозир ҳалиги ойимбека келади-ю, сенинг гапириб турганингни кўриб, яна мени сўқади-да...

— У ойимбека эмас, революционер, ажойиб бир ўртоқ. Сизни, онажон, албатта бир сўкиб олади. Одат ишунақа: ҳаммавақт ҳаммани сўқади...

Егор аста-секин, лабларини аранг қимирлатиб, қўшниси революционер аёлининг ҳаёти тўғрисида гапириб кетди. Унинг кўзлари кулиб турар, она атайлаб қўшнисига тетишаётганини пайқар ва унинг кўкара бошлаган юзига қараб, ваҳм ичди:

«Ўлади бу...» деб ўйларди.

Людмила келди ва эшикни маҳкам ёнгач, Власовага қараб деди:

— Ошнангиз бошқа уст-бош кийиб, бу ердан тезроқ кетипи керак, шунинг учун сиз, Пелагея Нилловна, дарров бориб унга уст-бош топиб келинг. Афсуски, Софья бу ерда эмас, бунақа ишларга у жуда уста эди.

Она рўмолини елкасига ташлар экан:

— Софья эртага келади!— деди.

Онага ҳар сафар бирон иш топширилса, ўша ишни яхшилаб ва тезроқ бажариш истаги унинг бутун борлигини эгаллаб олар ва у ўша ишдан бошқа ҳеч нарсани ўйлаёлмай қоларди. Энди ҳам қошларини чимириб дарров сўради.

— Қанақа кийим кийгизипи керак дейсиз?

— Бари бир! Кечаси кетади...

— Кечаси қийинроқ, кўча-кўйда одам кам, кўзга дарров ташланади: ўзи ҳам унча чаққон эмас...

Егор хирллаб кулди.

— Касалхонага, сенинг олдингга борсам бўладими?— деб сўради она.

Егор йўталиб туриб, бош иргеди. Людмила қорамтил кўзлари билан онага бир қараб:

— Мен билан навбатлашиб, Егорнинг олдида тура-сизми?— деб сўради.— Хўпми? Жуда соз! Қани энди, бўлинг тезроқ...

У мулойимлик билан бўлса ҳам, лекин онанинг қўлтиғидан ҳукмронона олиб, эшиккача чиқди ва у ерда астагина изох берди:

— Мен сизни уйдан олиб чиққаншга тағин хафа бўлмап! Унинг гапириши ўзига зарар қилади... Балким тузалар деб умид қиламан...

У қўлларини қисди, бармоқлари қирспллаб кетди, қо-воқлари ҳорғинлик билан чўқди...

Она бу изохга ҳайрон бўлиб:

— Вой, бу шма деганингиз?— деб гудранди.

— Жосуслар пойлаб турган бўлмасин, эҳтиёт бўлинг!— деди у астагина. У чаккаларини шиқалади, лаблари қалтираб, чехраси сал очилди.

— Биламан...— деб жавоб қилди она мағрурлик билан.

Она дарвозадан чиққач, рўмолини тузатган киши бўлиб, бир нафас тўхтади ва сездирмасдан у ёқ-бу ёққа кўз югуртириб олди. У кўча-кўйда, кўпчилик орасида юрган жосусларни янглишмасдан ажрата оларди. Уларнинг рафторларидаги ёлғондакам бепарволикни, қўл тўлғаб гапиришларидаги ярашмаган бетакаллуфликни, юзларидаги ҳорғинчилик ва зериккиш ифодалари ҳамда шуларнинг остига ношудлик билан беркитилган бир нарсаси — яъни бежо кўзларининг жалаңглашини она яхши пайқар эди.

Бу сафар у, ўзига таниш башарани учратмади, шунинг учун шошилмасдан кўча бўйлаб йўл олди, бир оз яёв юргандан сўнг бир извошга тушиб, бозорга элтиб қўйишни буюрди. У Николайга қўйлак оларкан, сотувчилар билан роса савдолашди ва сўз орасида, пияниста эрини деярли ҳар ойда янгидан кийинтиришга мажбур бўлганини айтиб, сўқинди. Унинг бу ҳийласи сотувчиларга унча таъсир қилмаса ҳам, ўзига жуда ёқар ва бозордан қайтиб бораркан, Николайнинг кийим алмаштиришга мажбур бўлишини полиция албатта билиб, бозорга жосус юбормай қўймайди, деб ўйларди. Яна шунингдек содда мугамбирона эҳтиёткорлик билан Егорнинг уйига қайтиб келди, сўнгра Николайни шаҳар четигача кузатиб қўйиш лозим бўлди. Иккови кўчанинг икки бетида якка-якка бораркан, она Николайнинг боши қуйи солинганини, оёқлари малла пальтосининг кенг этаклари ичида ўралашиб, оғир-оғир қадам босишини, дам-бадам буришга босиб тушаётган кенг шапкасини ўнглаб олишини кўриб, кулгиси қистар эди. Бир хилват кўчада уларни Сашенька қариш олди, она бош қимирлатибгина Весовишников билан хайрлашди-да, уйга кетди.

«Паша бўлса ҳали ҳам қамоқда... Андрюша ҳам...» деб ўйлади она ғамга чўмиб.

Х

Николай опани ҳовлиқиб қаршилади:

— Хабарингиз борми, Егорнинг аҳволи жуда оғирлашибди! Уни касалхонага элтиб қўйишибди, Людмила келди, сизни касалхонага борсин деб кетди...

— Касалхонага дейсизми?

Николай ҳаяжондан қалтираб кўзойнагини ўнглади-да, кофтасини кийиш учун онага кўмак берди, сўнгра унинг қўлини озгин, лекин илиққина қўли билан қисиб, титроқ овоз билан деди:

— Ҳа! Сиз мана бу нарсани ола кетинг, Весовшиков-ни узатиб қўйдингизми?

— Кўнгилдагидек...

— Мен ҳам Егорни кўргани бораман...

Ҳорғинликдан онанинг боши айланар, Николайнинг ҳовлиққанини кўриб, фожа юз беришини сезаётгандай, кўнгли безовта бўларди.

Унинг миясини: «Йон беряпти», деган мудҳиш фикр ҳадеб пармаламоқда эди.

Лекин касалхонанинг кичкинагина, топ-тоза ва ёруғ хонасига кириб, Егорнинг бир тўда оппоқ болишларга суяниб, ҳирқироқ овоз билан қаҳ-қаҳ уриб кулаётганини кўргач, кўнгли дарров таскин топди. У кулимсираб эшик олдида тўхтади-да, касалнинг докторга айтаётган гапига қулоқ солди:

— Даволашиш — ислоҳот демакдир...

— Ҳазилнингни қўй, Егор!— деди доктор жаранглаган ингичка овоз билан.

— Мен,— революционерман, шунинг учун ислоҳотни ёмон кўраман...

Доктор Егорнинг қўлини эҳтиётлик билан тиззасига қўйди, курсидан турди ва ўйчан ҳолда соқолини тортқилаб, бармоқлари ила касалнинг бетидagi шишларини босиб кўра бошлади.

Она докторни яхши танирди, у Николайнинг энг яқин ўртоқларидан бири, оти Иван Данилович эди. Она Егорнинг ёнига борди, Егор онага тилини кўрсатиб ҳазиллашди. Доктор қайрилиб қаради.

— Э, Ниловна-ку! Омонмисиз! Қўлингиздаги нима?

— Китоб бўлса керак.

— Бунга китоб ўқиш мумкин эмас!— деди нақана доктор.

— Бу доктор мени тентак қилмоқчи!— деди Егор.

Егор хириллаб, калта-калта нафас олар, юзини реза тер босган, дармони қуриб қолган огир қўлларини зўрга кўтариб, кафти ила пешонасини артарди. Шишинқираган ва аллақандай ҳаракатсиз ёноқлари ёқимли чехрасини бузиб, унга ўлик тусини берган, фақат шишлар орасида мўлтираб турган кўзларигина лутфан жилмайгандай одамга термилиб боқар эди.

— Ҳой, илм ҳикмат! Чарчадим, майлими ётсам?..—
деб сўради Егор доктордан.

— Йўқ! — деди доктор.

— Майли, кетганингдан кейин ётаман...

— Сиз, Ниловна, буни ётгани қўйманг! Болишларини тузатинг. Ундан кейин, у билан бирон оғиз ҳам гаплашманг, унга зарар қилади...

Она бош ирғади, доктор йўргалаб чиқиб кетди. Егор бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб жим бўлди, фақат бармоқларигина аста-аста қимирларди. Кичкинагина хонанинг ошшоқ деворларида қуруқ совуқ ҳиди, аллақандай хафагарчилик ҳиди келарди. Каттакон деразадан аргувон дарахтининг жингалак шохлари мўралаб турар, қорайган, чанг босган япроқларда яқинлашиб қолган куз аломатлари — сариқ доғлар равшан кўринарди.

— Ўлим «борсаммикин-бормасаммикин», дегандай жуда имиллаб келяпти... — деди Егор қимирламасдан ва кўзларини очмасдан. — Ҳар ким билан эллашиб кетадиган йигит эди деб, афтидан, менга жиндаккина раҳм қиляпти чоғи...

Она унинг қўлларини астагина силаб туриб:

— Жим ётсанг-чи, Егор Иванович! — деди.

— Шошма, жим бўламан...

Бемор антика-антика, дармонсизликдан ора-сира узоқ тўхтаб, зўрға гапини давом қилди:

— Бизларга қўшилганингиз жуда яхши бўлди, нақадар кишининг ҳурмати ошади. Бу хотин оқибати ишга бўлади, деб ўз-ўзимдан сўрайман. Бошқалар сингари сизнинг ҳам қамоққа тушинишгини, не-не балоларга йўлиқишини эйлаб, хафа бўлиб кетаман. Қамоқдан қўрқмайсизми?

— Йўқ! — деб қўйди она.

— Албатта, киши қўрқмайдикун-я, лекин ҳар ҳолда, қамоқ — ёмон нарсаси, мени ишдан чиқарган ўша бўлди! Гапининг ростини айтсам — ўлгим йўқ...

«Ҳали ҳам, балки, ўлмассан...» демоқчи бўлдию она, лекин Егорнинг юзига қарагач, индамади.

— Мен яна ишлай олардим... Лекин ишлашнинг иложи бўлмаса, яшашнинг ҳам ҳожати йўқ, унақа яшаш беҳуда...

Она, беихтиёр, Андрейнинг:

«Тўғрику-я, лекин тасалли бўлолмайди!» — деган сўзларини хотирлади ва оғир уҳ тортди. У кун бўйи югуриб, жуда чарчаган, қорин оч қолган эди. Беморнинг бир маромда шивирлаб чиқаётган хаста товуши унинг

тўлдириб, нимжонлик билан силлиқ деворга тирмашарди. Деразадан кўриниб турган арғувон дарахтларининг учлари гўё настга ингача қора булутга ўхшар ва ҳамма чўмгандай қоп-қорайиб кўриниши билан одамни тааж-жублантирарди. Ҳамма нарса сукутга кетган, тун келишини мўлғайиб кутарди.

— Аҳволим танг!— деди Егор ва кўзини юмиб жим бўлди.

— Ухла!— деди она,— балки ором оларсан.

Сўнгра унинг нафас олишига қулоқ солиб, орқасига қайрилиб қаради, бир неча минут қимирламасдан ўтиргач, кўзи уйқуга кетди.

Эшикдан келган оёқ шарпаси онани уйғотди, у бир сесканиб кетди-да, кўзлари очиқ ҳолда ўтирган Егорни кўрди.

— Ухлаб қолибман, кечир!— деди она оҳистагина. Егор ҳам оҳисталик билан:

— Сен ҳам кечир...— деди.

Шом қоронғиси деразадан мўралар, туманли бир совуқ кўз очгани қўймас, тамомий нарса хиралашиб, беморнинг юзи ҳам қорайгандай кўринарди.

Шитирлаган оёқ товуши, Людмиланинг овози эшитилди:

— Қоронғида пичирлашиб ўтиришибди. Электрик тугмачаси қаёқда экан?

Бирданига уй ичи кўзни қамаштирадиган даражада ёришиб кетди. Уй ўртасида қора кийинган, баланд бўйли Людмила турарди.

Егор бутун гавдаси билан қаттиқ сесканди-да, қўлини кўкрагига босди.

Людмила топиб унинг олдида бораркан:

— Вой, нима бўлди?— деб қичқирди.

Егор бақрайиб қотиб қолган кўзлари билан онага қарар, лекин ҳозир кўзлари каттароқ ва алланечук равшанроқ бўлиб кўринарди.

У оғзини катта очиб, бошини баланд кўтарди-да, қўлларини чўзди. Она секингина унинг қўлларини олиб, қимир этмасдан юзига тикилди. Бемор бўйинини, худди томири тортишгандай, қаттиқ ҳаракатга келтириб, бошини бир ёнга ташлади-да, баланд овоз билан:

— Йўқ, энди бўлмайди, тамом!..— деди.

Унинг гавдаси енгилгина бир титради, боши бир томонга қийшайди ва катта очилган кўзларида каравот устида ёниб турган чироқнинг совуқ шуъласи жонсизгина акс этди.

— Болагинам! — деб пичирлади она.

Людмила секингина каравот ёшидан нари кетиб, дераза олдида тўхтади ва узоққа — аллақайга тикилиб туриб, она учун нотаниш бўлган жуда баланд бир овоз билан:

— Ҳа... — деди.

У энгашиб, тирсақларини дераза тоқчасига қўйди, кейин тўсатдан худди бошига биров ургандай бемажол ўтириб қолди ва қўллари билан юзини беркитиб, хиқиллаб, эшитилар-эшитилмас йиғлай бошлади.

Она Егорининг оғир қўлларини йиғиштириб кўкрагига қўйиб қўйди, оғирлашган бошини ёстиққа тўғрилаб ётқизди, сўнгра кўз ёшларини арта-арта, Людмила ёнига бориб энгашди-да, унинг қалпи сочларини астагина силади. Людмила охпстагина онага томон бурилди: унинг кўзлари хиралашган ва чақчайиб қолган эди; у ўрнидан туриб, титраган лаблари билан пичирлаб сўзлан бошлади:

— Сургунга бирга борганмиз, сургунда бирга бўлганмиз, қамоқда ҳам бирга ётганмиз... Баъзан чидаб бўлмайдиган даражада оғир, ниҳоят ёмон бўларди, кўпларнинг руҳи сўнарди.

Людмила ўпкаси тўлиб, йиғиси томоғига тикилиб, фарёд ургиси келиб турса ҳам, лекин ўзини босди. Меҳрибонлик ва маъюслик ҳиссидан ҳалимлашган ва ёшарган юзини онанинг юзига яқин келтириб, кўз ёши тўкмасдан йиғлади ва тез-тез сўзлай бошлади:

— Бебаҳо одам эди, қачон кўрсанг хурсанд, ҳазил қилар, тегишар, кулар, кулдирар, ўз қайғу-аламларини мардлик билан яширарди... Ҳамиша ожизларнинг кўнглини кўтаришга тиришарди. Раҳмдил, мулоҳим ва меҳрибон эди... У ерда, Сибирда, бекорчилик одамини бузади, кўпинча ярамас ҳиссиёт пайдо қилади, — бунга қарши қурашишга шу қадар уста эдики!.. Қандай ноёб ўртоқ эканини билсангиз эди! Унинг шахсий ҳаёти жуда оғир, қийинчиликда ўтган, лекин ҳеч ким ҳеч қачон унинг бир оғиз шикоят қилганини эшитган эмас! Мен унинг энг яқин дўсти эдим, ундан жуда миннатдорман, у қўлидан келгунча менга яхшилик қилган, ёлғизлигига, чарчаганлигига қарамай, қилган яхшиликлари эвазига на бир мурувват талаб этган ва на бир эътибор...

У Егорининг олдига келиб энгашди ва қўлини ўпиб, мунгли ва паст овоз билан деди:

— Азиз ўртоғим, жонажон дўстим, меҳрибоним! Чин юракдан сенга ташаккур, ташаккур! Алвидо! Сенга ўхшаб, чарчамасдан, шубҳага тушмасдан, то ўлгунигача ишлайман!.. Алвидо!

Йигидан унинг бутун вужуди титрар, нафаси бўғиларди; у бошини каравотга, Егорнинг оёғига қўйди. Она овоз чиқармай, кўз ёшларини аямай йиғларди. Негадир она кўз ёшларини тўхтатмоққа тиришар, кучли ва ўзгача бир меҳрибонлик билан Людмилани юпатмоқчи, Егор тўғрисида муҳаббат ва мусибатга оид энг гўзал сўзларни топиб гапирмоқчи бўларди. Ёшли кўзлари билан Егорнинг сўлгин юзига, бемажол киприклари орасида мудрагансимон қия юмилган кўзларига, хиёл жилмайганича қотиб қолган сўлгин лабларига қарарди. Уй жимжит ва юракни эзувчи даражада ёруғ эди.

Одатдагича тез-тез ва майда-майда қадам босиб Иван Давилович кирди-ю, бирданига уйнинг ўртасида тўхтади ва қўлларини чўнтагига тиқиб, баланд ва қалтироқ овоз билан:

— Кўп бўлдимми?— деб сўради.

Ҳеч ким жавоб бермади. У билинар-билинемас гандираклаб, пешонасини арта-арта Егорнинг ёнига келди-да, қўлларини ушлаб кўргач, бир томонга чекинди.

— Бу маълум эди, шу юрак билан камида... ярим йил бурун тамом бўлиши керак эди...

Унинг ҳаддан зиёда баланд, мажбуран босинқи, ингичка овози бирданига ўчиб, дами ичига тушиб кетди. У деворга суяниб, соқолини бурай бошлади ва тез-тез киприк қоқиб, каравот ёнида турганларга қаради.

— Яна бир жон қурбон бўлди!— деди у секингина.

Людмила ўрнидан турди-ю, бориб деразани очди. Бир оздан кейин учаласи бир-бирининг пинжига кириб, деразадан қоп-қоронғи куз кечасига тикилиб қолишди. Қорайиб турган дарахтлар тепасида, яна ҳам йироқлашган бепойн осмонда юлдузлар йиғилтирарди...

Людмила онани қўлтигидан олди-да, индамасдан унинг елкасига бош қўйди. Доктор бошини қуйи солиб, рўмолчаси билан кўзойпагини артди. Жимжитлик ичида, кўча томондан шаҳарнинг кечки говур-гувури эшитилар, муздай шабада ўзини юз-кўзларга урар, сочларни титиб ўйнарди. Людмила дам-бадам сесканар, юзларидан ёш оқарди. Касалхона йўлакларида ярми-ёрти сўзлар, чўчиган унлар, шошиб-пишиб кетаётган оёқларнинг шипиллаши, илгараган товунлар, мунгли ичирланлар ҳукм сураб эди. Уч киши дераза олдида қотиб қолгандай, азулатга тикилганича хомуш турарди.

Она ўзини ортиқча сезиб, қўлини астагина бўшатиб олди-да, мурдага таъзим қилиб, эшикка томон юрди.

— Сиз кетяпсизми?— деб секин сўради доктор қарамасдан.

— Ҳа...

Она кўчага чиққач, Людмиланинг тузукроқ кўз ёши тўкмаганини эслаб:

«Йиглашни ҳам билмайди-я...»— деди ичида.

Она Егорнинг ўлим олдидagi сўзларини эслаб, секингина бир уҳ тортиб қўйди. Кўчада оҳиста қадам босиб бораркан, Егорнинг жонли кўзларини, унинг ҳазиллари ва ҳаёт тўғрисидаги гапларини эслади.

«Яхши одамга яшаш — қийин, ўлиш — осон... Мен қандай ўлар эканман-а?...»

Кейин оппоқ ва ҳаддан зиёда ёруғ уйда — дераза олдиди турган Людмила билан докторни, Егорнинг ўлик кўзларини кўз олдига келтирди ва одам болаларига ичидан куйиб, оғир бир уҳ тортди-да, тез-тез қадам ташлаб кета бошлади. Аллақандай воаниқ бир ҳис уни шоширмоқда эди.

Аллақандай бир наришоп, лекин гайратбахш куч унинг қалбини оҳиста туртиб олға чорлар ва у бу кучнинг амрига бўйсуниб:

«Тезроқ бориш керак!»— дерди она ичида.

XI

Она эртасига бутун кунни дафти маросимига тайёргарлик кўриш ташвиши билан ўтказди, кечқурун Николай билан Софья учаласи чой ичиб ўтирганда, хандонхушон Сашенька кириб келди. Унинг икки яноғи қип-қизил, кўзлари севинчдан порлар ва бутун вужуди, опанинг назарида, аллақандай ширин бир умидга тўлмишди. Унинг бу қувноқ кайфияти марҳум тўғрисидаги ғамли хотиралар орасига бирданига тўс-тўполон билан босиб кирди, лекин бу хотира улар билан қўшилиб кетмасдан, ҳаммани ўнғайсиз бир ҳолда қолдириб, қоронғиликда бирданига ловиллаб кетган олов каби кўзни қамаштирди. Николай ўйчанлик билан столни чертиб деди:

— Сиз, Саша, бугун жуда бўлакчасиз.

— Ростдан-а? Эҳтимол!— деди Саша ва хандон ташлаб кулди.

Она унга худди малол келгандай қараб қўйди. Софья эса, уни воқеадан огоҳ қилмоқчи бўлиб:

— Бизлар Егор Иванович тўғрисида сўзлашиб ўтирибмиз...— деди.

— Дарҳақиқат, ажойиб одам, шундай эмасми?— деди Саша.— Лабларидан бирон марта табассум ариганини кўрган эмасман, доим ҳазиллашгани-ҳазиллашган. Иш-лашини айтмайсизми! У революция санъаткор, революционер фикри энг буюк устозлар каби тўла эгаллаган! Алдаш, жабр-зулм ва ноҳақлик манзараларини қандай содда ва кучли равишда тасвирлаб беради.

Сашенька кўзлари-ла хомуш кулимсираган ҳолда секин гапирар, лекин бу кулимсираш унинг қарашларидаги — ҳеч кимга англашилмаган, лекин ҳаммага оп-очиқ кўришиб турган шодлиқни сўндирар олмасди.

Бироқ улар ўз ўртоғидан жудалик қайғусини қўйиб, Саша олиб кирган шодлиқ ҳиссига берилишни истамас, шунинг учун ҳам чекиш ҳуқуқини беихтиёр мудофаа этиб, қизини ўз кайфиятлари ичига олиб киришга ҳаракат этишарди...

Софья диққат билан қизга қараб туриб:

— Ана шундай одам ўлди кетди!— деди.

Саша ҳаммага савол назари билан бир кўз ташлади, қошлари чимирилди. Оҳиста ҳаракат ила сочларини тутатаркан, бошини қуйи солиб жим бўлди.

Бир оз жим қолгач, баланд овоз билан:

— Ўлдим?— деди ва яна бир қарра ҳаммага ўқрайиб кўз ташлаб чиқди.— Ўлди, деган сўз нима деган сўз? О, менинг Егорга бўлган ҳурматим, шундай азиз ўртоғимга бўлган муҳаббатим, унинг фикрий фаолияти тўғрисидаги хотирам ўлдим? Кўнглимда Егор қўзғатган эзгу ҳислардан асар қолмадим? Унинг мард ва ҳалол одам экани тўғрисидаги тасаввурим барбод бўлдим? Наҳотки, барчаси ўлиб кетган бўлса? Йўқ! Бу нарсалар сира ўлмайди, биламан мен. Менимча, биз бировни ўлди деб айтмоқ учун ортиқча шошиламиз. «Унинг тили жонсиз холос, аммо сўзлари тириклар қалбида абадий яшайжак!»

Ҳаяжонланган Саша яна ўтириб, тирсагини столга тиради ва туман босган кўзлари билан кулимсираб ўртоқларига қараркан, бурунгидан кўра оҳистароқ ва ўйчанроқ давом этди:

— Эҳтимол, менинг гапларим чаккидир, лекин ўртоқлар, мен ҳалол одамларнинг абадий барҳаётлигига, мени гўзал ҳаётда яшамоқ саодатига эриштирган одамларнинг абадий барҳаётлигига ишонаман. Мен ўзининг ажиб даражада мураккаблиги, кўринишларининг турлитуманлиги ва мен учун жонимдан ҳам азиз бўлган гояларининг тараққиёти билан мени шод этиб маст қилувчи

бахтли ҳаётда яшайман. Ана шу ҳаётга мени йўллаган одамларнинг абадий барҳаётлигига аминман, ўртоқлар. Биз, балки ўз ҳиссиётларимизни ортиқча эҳтиёткорлик билан сарф этаётгандирмиз, кўпроқ фикр — ақл билан яшайтирмиз, бу нарса бизни жиндаккина айнитмоқда: биз ҳис этиш ўрнига ўлчаб, баҳолаб кўрамиз, холос...

Софья кулимсираб туриб сўради:

— Бирор нарсадан хурсандга ўхшайсиз?

— Ҳа! — деди Саша бош ирғаб. — Жудаям! Тун бўйи Весовшиков билан гаплашиб чиқдим. Илгари мен уни ёқтирмас эдим, кўзимга дағал ва жоҳил бир одамдай кўринарди. Ўзи ҳам шунақа эди. Унда ҳаммага нисбатан аллақандай бир ғашлик бор эди; у ҳаддан ташқари одамга малол келадиган қилиб, ўзини балад қўяр, «ман» деган сўз оғзидан тушмасди. Унинг манманлигида аллақандай мешчанлик ва ғашга тегадиган бир нарса бор эди...

Қиз кулимсираб яна ҳаммага порлоқ бир назар ташлаб олди.

— Энди у «ўртоқлар!» дейди. Бу сўзни қандоқ қилиб айтганини бир эшитсаларинг эди! Бу сўзни у аллақандай бир уялиш, шу қадар латифлик билан айтадики, буни сўз билан ифода қилиш қийин! Ўзи ниҳоят даражада камтар, самимий бўлиб қолибди, ишлаш истаги билан ёнади. У энди ўзининг кимлигини билди, ўз кучли кўрадиган, нимаси етишмаганини тушунадиган бўлиб, хуллас, унда ҳақиқий ўртоқлик туйғуси уйғонди...

Она Сашанинг сўзларини тинглар экан, доим қовоғидан қор ёғиб турган бу қизнинг бунчалик мулоҳимлашиб, қувноқ бўлиб кетганига хурсанд эди. Лекин шундай бўлса ҳам, кўнглининг аллақайси бир бурчида рашкка ўхшаш бир фикр уйғонди:

«Пашани унутдимикан?..»

Саша давом этди:

— Унинг бутун фикр-зикри ўртоқларида, биласизми, нимани уқтиради менга? Ўртоқларини қочириб лозим дейди, ҳа! Бу жуда жўн ва осон иш, дейди.

Софья бошини кўтарди ва жонланиб:

— Ўзингиз нима дейсиз, Саша? Бу яхши фикр! — деди.

Онанинг қўлидаги чашка қалтираб кетди. Саша ўз ҳаяжонини босиб, қошларини чимирди ва ичча жим қолгандан сўнг, жиддий овоз билан, лекин қувноқ жилмайиб:

— Агар, дарҳақиқат, ҳамма нарса унинг айтганича

бўлса, бир уриниб кўришимиз керак!..— деди.— Бу бизнинг вазифамиз!..

Сўнгра қизариб кетиб, курсига ўтирди ва жим бўлди.

«Онанг айлансин сендан, болам!»— дея ўйлади она жилмайиб. Софья ҳам кулимсиради. Николай эса, Сашага мулойимгина боқиб, аста кулди. Шундан сўнг қиз бошини кўтариб, ҳаммага жиддий назар ташлаб олди-да, ранги ўчган ва кўзлари чақнаган ҳолда, ўпкаланган бир овоз билан:

— Сизлар мендан куляпсизлар, билиб турибман...— деди.— Ўз ғамини еяпти, деб ўйлаяпсизлар?

Софья ўрнидан туриб унга яқинлашаркан:

— Нега ундай деб ўйлайсиз, Саша?— деди мугамбирона овоз билан. Бу савол онага, ортиқча берилгандай ва қизни ранжитадигандай туюлиб, оғир уҳ тортиб қўйди ва қошларини кериб, Софьяга ўпкалаб қаради.

— Хўп, мен аралашмайман!— деди Саша.— Мен бу масалани ечишда иштирок қилмайман, модомики спзлар масалага бу нуқтаи назардан қарар экансизлар...

— Қўйсангиз-чи, Саша!— деди Николай осудалик билан.

Она ҳам қизнинг ёнига борди-да, астагина эгилиб унинг бошини силади. Саша онанинг қўлини ушлади-ю, қип-қизариб, бошини кўтарди, хижолат билан онанинг юзига қаради. Она кулимсиради, бироқ қизга нима дейишини билмай, оғир хўрсиниб қўйди. Софья бўлса Сашанинг ёнгинасига, курсига ўтириб, унинг елкасига қўлини ташлади ва кўзига мароқ билан қараб:

— Тентаксиз!..— деди.

— Рост, тентаклик қилдим шекилли.

— Наҳот шундай деб ўйласангиз...— дея Софья сўзини давом этмоқчи эди, Николай унинг гапиди бўлди:

— Агар қочириш имконияти бўлса, бу хусусда бошқа ҳеч қандай фикр бўлиши мумкин эмас. Ҳаммадан бурун шунини билмоғимиз лозим: қамалган ўртоқларнинг ўзлари буни хоҳлашадими?..

Саша бошини қуйи солди.

Софья папирос чекиб туриб ўкасига қаради ва қулочини кенг очиб, гугуртнинг аллақайси бурчакка иргитди. Она оғир хўрсингач:

— Нега улар хоҳламас экан!— деди.— Аммо мен шу ишни амалга ошириш мумкинлигига ишонмайман...

Ҳамма жим бўлди, лекин она қочириш имконлари тўғрисида буларнинг фикрини жудаям эшитгиси келар эди.

— Мен Весовшиков билан учрашишим керак,— деди Софья.

— Қачон ва қайда учрашишни сизга эртага айтаман,— деди пастроқ овоз билан Саша.

— У нима қилмоқчи энди?— деб сўради Софья нарибери юриб туриб.

— Уни янги босмахонага ҳарф терувчи қилиб қўйишмоқчи. Унгача ўрмон қоровулиникида ётиб туради.

Сашанинг қошлари чимирилиб, чеҳраси одатдагича жиддийлашиб кетди ва овози ҳам ўзгарди. Николай чашка чайқаётган онанинг олдига келди-да, унга:

— Сиз индинга Павел билан кўришгали борасиз, ўшанда унга кичкина хат берасиз. Унинг фикрини билиш керак...— деди.

— Тушундим, тушундим!— деди шошиб она.— Бир иложини қилиб топираман...

— Хўп, мен кетдим!— деди Саша, сўнгра апил-тапил, индамасдан ҳамманинг қўлини қисиб хайрлашди-да, гурс-гурс қадам ташлаб, чиқиб кетди.

Софья қўлларини онанинг елкасига қўйди ва уни ўтирган курсиси билан бирга тебратаркан, кулиб туриб сўради:

— Сиз, Ниловна, шунақа қизингиз бўлса севармидингиз?..

Она йиғлаёзиб:

— Вой худойим-эй! Бир кун бўлса ҳам иккаласини бирга кўрсайдим!— деди.

Николай пастроқ овоз билан:

— Ҳа, ҳар кимга ҳам қиттай бахт насиб бўлса яхши бўлардику-я!..— деди.— Лекин қиттай бахтга ҳеч ким қаноат қилмайди-да. Кўп бўлса, қадри кетади...

Софья пианино олдига ўтириб аллақандай мунгли бир куйни чала бошлади.

XII

Эртасига эрталаб аллақанча эркагу аёл, вафот этган ўртоқнинг тобутини кутиб, касалхона эшиги олдида туришар эди. Уларнинг атрофида жосуслар эҳтиёткорлик билан айланишар, ўткир қулоқлари билан айрим сўзларни илиб олиб, одамларнинг юзлари, авзолари ва гапларини эсда қолдиришга уришишар, кўчанинг нариги юзида эса, белига тўппонча таққан бир тўда полиция буларни кузатиб турар эди. Жосусларнинг безовталиги, полициянинг масхараомуз кулиши ва ўз кучини кўрсатишга

тайёр туриши — оломоннинг ғашини келтирарди. Баъзилар ғашлари келганини яшириб, ҳазил қилишар, баъзилар бу ҳақоратли манзарани кўрмаслик учун тумтайиб ерга қарар, яна бир хиллари эса, жаҳлларига чидолмай, сўздан бўлак қуроли бўлмаган одамлардан бунчалик кўрқадиган маъмурларни калака қилиб куларди. Кўз фаслининг мовий осмони кулранг думалоқ тоғлар ётқизилган ва олтин япроқлар тўшалган кўчага очиқ чехра билан қараб турар, шамол япроқларни иницириб, одамларнинг оёқлари остига келтириб ташларди.

Она оломон орасидан туриб таниш чехраларни кузатаркан, маъюслик билан ўйларди:

«Сизлар кўп эмассизлар, жуда озсизлар! Ишти халқ эса йўқ ҳисоб...»

Дарвоза очилиб, кўчага қизил лентали гулчамбарлар билан тобут қопқоғини олиб чиқишди. Ҳамма бирдан шапқасини бошидан олди — гўё уларнинг бошларидан бир гала қора қуш учиб ўтди. Новча, юзи қип-қизил, қалин қора мўйловли полиция офицери тез-тез қадам босиб, оломон ичига кирди, унинг кетидан одамларни андишасизлик билан турта-турта, оғир этиклари билан тош йўлда гурс-гурс қадам ташлаб, солдатлар бостириб кела бошлади. Офицер чийиллаган овоз билан команда бергандай қилиб:

— Ленталарни олиб ташланг!— деб бақирди.

Эркак-аёллар дарров уни ўраб олишди ва қўлларини тўлгашиб, ҳаяжонланиб, бир-бирини турта-турта, унга тушунтира кетди. Онашнинг кўз олдидан лаблари титраётган, сўниқ ва тутаққан чехралар ялт-юлт этиб ўта бошлади, бир хотиннинг юзидан алам ёшлари оқмоқда эди...

Бир ёш кишининг:

— Йўқолсин, зўрлик!— деган овози эшитилди ва ғовир-ғувур ичида ёлғиз қолиб, йўқ бўлди.

Она ҳам кўнглида бир озор сезди ва ёнидаги фақирона кийинган ёни йиғитга юзланиб:

— Бир одамни ўз ўртоқлари истаганча кўминга ҳам қўйишмайди, бу қандай гап бўлди?— деди ғазаб билан.

Адоват ҳислари тобора ортиб борар, одамларнинг бошларида тобут қопқоғи тебранаар, шамол ленталар билан ўйнашар, уларни одамларнинг юз ва кўзларига урар, шоҳи лентанинг шамолда парнирагани эшитиларди.

Бирор тўқнашув юз бериб қолмасин, деб онанинг вужудини ваҳима босди, шунинг учун у ўнгу сўлга бурилиб, шошиб-пишиб пастроқ бир овоз билан:

— Ундай бўлса майли, ленталарни ола қолайлик. Ишқилиб, уилари ўчса бўлгани! Майли, ён берсак берайлик..!— деди.

Баланд ва чинқироқ бир овоз бутун шовқинларни босиб, жарангларди:

— Биз талаб қиламиз, ўзлари қийнаб ўлдирган ўртоғимизни сўнгги сафарга узатгани бизга халақит беришмасин...

Аллаким ингичка ва баланд овоз билан куйлаб юборди:

Сиз курашда қурбон бўлдингиз...

— Ленталар олиб ташлансин! Яковлев, кесиб ташла!

Қинидап суғурилган қиличнинг шарақ-шуруқи эшитилди. Она фарёд чиқишини кутиб, кўзларини юмди. Лекин жимлик чўкди, одамлар қайнаётган ғазабларини босишга урилиб, бошларини қуйи солиб, жимгина кўчани оёқ шарнасига тўлдириб, олға томон кўзгалитди.

Олдинда тобутнинг торт-торт бўлган ва гулчамбарлари эзилган қопқоғи ҳавода лапанглаб сузар, отлиқ полиция тебраниб борарди. Она йўлкада бораркан, тўрт томондан оломон зич ўраб олган тобутни кўролмасди, оломон эса аста-секин кўпайиб, бутун кўчани қоплаб борарди. Оломон орқасида келаётган отлиқларнинг сурраиш гавдалари кўришар, икки томондан эса, қиличларини яланғочлаган пиёда полициячилар ўраб боришар, ҳамма жойда жосусларнинг онага таниш бўлган ва бутун диққатини одам овлашга қаратган ўткир кўзлари чақнарди.

Икки чиройли овоз:

Алвидо, эй азиз ўртоқ, алвидо...

— деб мушғли оҳангда куйлаб юборди...

— Қўйинглар!— деди кимдир шовқин солиб,— жимгина борайлик, жаноблар!

Бу шовқинда аллақандай қаттиқ ва таъсирли бир куч бор эди. Мушғли қўшиқ узилди, ғовир-ғувур пасайди, фақат оёқларининг тошга гурсиллаб қаттиқ тегиши натижа-сида бўғиқ ва бир текис товуш пайдо бўлиб кўчани тўлдирди. Бу товуш қанот ёйиб, шаффоф осмон сари интилиб, одамларнинг бошларидан ошиб юксала бошлади ва гўё олислардаги момақалдиروқнинг биринчи акс садосига ўхшаб, ҳавони титратди. Борган сайин кучаяётган совуқ шамол шаҳар кўчаларидаги чўп-хасларни одамларнинг

юзларига урар, кийиму сочларни тўздирар, кўз очгани қўймай, кўкраклардан итарар, оёқларга ўралашарди...

Попсиз ва юрак-бағирни эзадиган қўшиқсиз, жимгина ўтаётган бу дафн маросими, бу ўйчан юзлар, хўмрайган қош-қовоқлар онада жуда ёмон ҳис уйғотар ва онанинг ўйлари секин-аста айланиб, таассуротларига қора кўзлар либосини кийгизарди.

«Ҳали озсизлар, ҳақиқат йўлини ахтарганлар...»

У бошини қуйи солиб бораркан, Егорни эмас, балки онага яқин, ўрганиб қолган бошқа бир яқин одамни кўмишаётгандай туюларди. Унинг кўнгли ғаш, қоронғи эди. Егорни узатиб бораётган одамларга нисбатан қалби аллақандай бесаранжом ҳис билан тўлмишди.

«Албатта,— деб ўйлади у,— Егор раҳматлик худога ишонмас эди, мана буларнинг ҳаммаси ҳам...»

Бироқ бу фикрни сўнгига етказишни истамасди-да, қалбини босиб ётган оғир юкни силкиб туширмоқчи бўлиб, қаттиқ ух тортди.

«Ё раббим! Ё Исо Масих! Наҳотки мени ҳам шунақа...»

Қабристонга етдилар, гўрлар орасидаги тор йўлакдан узоқ айланиб, охири бутлар билан тўлган очиқ майдонга чиқишди. Ҳамма қабр тепасида гўж бўлиб, жим қолди. Ўликлар орасида тирикларнинг даҳшатли сукути аллақандай бир қўрқинчдан хабар берар ва шу сабабдан онанинг юраги сесканиб, интизор ичида қотиб қолди. Бутлар орасида шамол ҳуштак чалиб, инграб юрар, тобутнинг қошқоғи устидаги эзилган гуллар мунғайиб қалтирарди...

Полиция ўз бошлиғининг кўзига қараб, қулоқларини динг қилиб, шайланиб турди. Қабр бошига ранги ўчган, баланд бўйли, сочи узун, шапкасиз, қора қош бир йигит чиқди. Худди шу вақтда полиция бошлиғининг:

— Жаноблар!..— деб чийиллаган овози эшитилди.

Қора қош йигит баланд ва жараишлаган овоз билан:

— Ўртоқлар!— дея нутқ бошлади.

— Шошманг!— деб қичқирди полиция бошлиғи,— Шунинг билангларки, ҳеч қандай нутқ сўзлашга йўл қўймайман...

— Мен икки оғизгина гапираман, холос!— деди йигит саросима бўлмасдан.— Ўртоқлар! Муаллимимиз ва дўстимизнинг қабри устида ҳаммамиз унинг васиятларини ҳеч унутмасликка, то ўлгуниimizча ватаниimizдаги бутун фалокатларнинг манбаи бўлган, халқни эзаётган қо-

ра куч — ҳокими мутлаққа гўр қазиш учун онт ичамиз!
— Қамоққа олиysin!— деб бақирди полиция бошли-
ғи, лекин унинг товушини:

— Йўқолсин ҳокими мутлақ!— деб гувиллаган шов-
қинлар босиб кетди.

Полициячилар оломонни турта-турта, нотиққа қараб
югурдилар, ҳар тарафдан оломон билан зич ўраб олин-
ган нотиқ эса, қўлларини тўлгай-тўлгай:

— Яшасин ҳуррият!— деб қичқирарди.

Онани туртиб бир чеккага чиқариб қўйишди. У қўр-
қув ичида бутга суяниб кўзларини юмди. Шовқин-сурон
қулоқларини қар қилар, оёғи остидаги ер айлангандек
бўлар, шамол билан ваҳима — иккиси барабар онанинг
нафасини бўғарди. Ҳавода полиция ҳуштаги ваҳимали,
чуриллар, команда бераётган қўпол бир овоз эшитилар,
хотинлар жон аччиғида қичқиришар, панжара девор-
нинг қарсиллаб сингани ва ташир-тупур оёқ товушлари
эшитилар эди. Бу ҳол анча чўзилди. Она кўзларини
юмиб туришга тоқат қилолмади.

У кўзини очди-ю, дод деб қўлини чўзганича олдинга
чопди. Сал нарироқда, қабрлар орасидаги ёлғизоёқ йўлда
полиция ҳалиги сочи узун йигитни ўраб олган, йигит-
ни қутқазмоқчи бўлиб ҳар томондан ёпишаётган оломон-
ни даф қилишга уринмоқда эди. Яланғоч қиличлар яр-
қираб, одамларнинг боши устида ўйнар эди. Оломон таёқ
ва панжара синиқлари билан полициячиларни урар, бир-
бирининг устига йиқилар, сурон солиб қийқиришарди.
Ёш йигитнинг сўник чеҳраси кўринди-да, қаҳру ғазаб
бўронлари устида унинг овози гувиллади:

— Ўртоқлар! Кучларингни шуларга сарф қиласиз-
ларми?..

Йигит енгди. Одамлар қўлларидаги таёқларни таш-
лаб, бирин-кетин чекина бошладилар. Она қандайдир
бир кучга берилиб, ҳамон олдинга интиларкан, шапкаси
орқага сурилган Николайни кўрди. У ғазаби қайнаган
одамларни туртиб икки томонга ажратаркан:

— Нима бу, жинни бўлдиларингми! Ўзларингни бос-
саларинг-чи!..— дер эди.

Онанинг назарида Николайнинг бир қўли қип-қизил-
дай кўринди ва у Николайга томон югуриб:

— Николай Иванович, қочсангиз-чи!— деб қичқирди.

— Қаёққа бормоқчисиз? Борманг, бу тўс-тўполонда
калтак остида қоласиз...

Онанинг ёнгинасида шляпасиз, сочлари тўзиган
Софья уни елкасидан тутиб, иккинчи қўли билан ёшгина

бир йигитчани маҳкам ушлаб турарди. Йигит ёрилган ва қонга бўялган юзини қўли билан артиб, қалтираган лаблари ила:

— Қўйиб юборинг, ҳеч гапмас...— деб гудранарди. Софья йигитчани онанинг қўлига топшираркан:

— Шу болани бизникига олиб бори! Мана рўмолча, юзини боғланг!.. Тезроқ олиб кетинг бу ердан, йўқса қамашади!..— деди-да, шошилганича кетиб қолди.

Одамлар қабристоннинг ҳар томонига тарқалишар, улар кетидан, гўрлар орасидан, оғир-оғир қадам босиб, шинель этақларига оёқлари ўралашиб, сўкина-сўкина, қиличларини ўйнатиб полициячилар келарди. Йигитча уларга еб қўйгудай бўлиб қарарди. Она унинг юзини рўмолча билан артиб:

— Юринг тезроқ!— деди астагина.

Йигитча қон тупуриб:

— Сиз тапвиш тортманг, оғриётгани йўқ. У мени қилич дастаси билан урди... Мен ҳам боллаб калтак билан солдим! Ҳатто инграб юборди!..— деб ғўлдирарди.

Сўнгра, қонга беланган қўлини мушт қилиб, узук-юлуқ овоз билан сўзини тамомлади:

— Шошмай туринглар, кўрасизлар! Биз, бутун ишчи халқ қўзғалсак, муштлашиб ўтирмасдан абжағингизни чиқарамиз!

Она қабристон деворининг кичкина дарчасига томон тез-тез қадам босиб бораркан:

— Тезроқ юринг!— деб қистар эди. Онанинг назарида, девор орқасида, далада полициячилар беркиниб, буларни пойлаб ётгандай ва булар чиқар-чиқмас ҳужум қилиб урадигандай эди. Бироқ дарчани секингина очиб, куз либосига бурканган сокин ва кимсасиз далани кўргач, қўнгли таскин топди.

— Қани, келинг, бетингизни боғлаб қўяй!— деди она.

— Э, қўйинг, керак эмас, ҳеч уяладиган жойи йўқ! Ҳалол муштлашдик. У мени урди, мен уни...

Она наридан-бери йигитчанинг ярасини боғлади: қонни кўриб юраги ачиди ва қўллари иссиқ намга тегини биланок, бутун вужудини кўрқув қалтироғи босди. Она йигитчанинг қўлидан ушлаб, даладан жимгина тез-тез юриб кетди. Йигитча эса, оғзини тўсиб турган рўмолчани очиб ва гўё кулаётгандай қилиб:

— Мени қаерга судраянсиз, ўртоқ? Ўзим ҳам юра оламан!..— деди.

Лекин она йигитчанинг гандираклаганини, оёқларини дадил босолмаганини ва қўллари қалтираётганини фаҳм-

лади. Йигитча заифлашган овоз билан онага савол берар ва жавоб кутмасдан яна ўзи гапирарди.

— Мен Иван деган тунукасозман, сиз кимсиз? Егор Ивановичнинг тўғарагида биз, тунукасозлар, уч киши эдик... Ҳаммаси бўлиб ўн бир киши. Биз уни жуда яхши қўрардик... Худо раҳмат қилсин! Гарчи худога ишонмасам ҳам...

Бир кўчага чиққач, она извош кира қилди-да, Иванни ўтқизиб, унинг қулоғига:

— Энди жим бўлинг!— деб пичирлади ва оғзини рўмолча билан секингина ўраб қўйди.

Йигитча қўлини кўтардию лекин бу сафар рўмолчани қўзғата олмади: дармони қуриганлигидан қўли тиззаси устига тушди. Шундай бўлса ҳам, рўмолча остидан гудраниб сўзлашда давом этди:

— Мен бу калтакларни сира эсдан чиқармайман... Егор Ивановичдан илгари Титович деган бир студент бизга сиёсий иқтисоддан таълим берарди... Уни кейин қамашди...

Она Иванни қучоқлаб, бошини бағрига босди, йигитча бирданига оғирлашиб жим бўлиб қолди. Ваҳимадан юраги увушаётган она ер остидан теварак-атрофига қарар ва унга шу топда аллақайси бир бурчакдан полиция пайдо бўлиб қоладигандай, боши боғланган Иванни кўргач, уни ушлаб ўлдирадигандай туюларди.

Извошчи орқасига қайрилиб қаради ва оқ кўнгиллик билан жилмайиб:

— Ичибди-да?— деб сўради.

Она хўрсиниб:

— Қўл ичиб қўйди,— деди.

— Ўғлингми?

— Ҳа, ўғлим. Этикдўз. Ўзим бировникида оқсочман...

— Қулфатдаман дегин... Шўрлик...

Извошчи отини қамчилаб яна орқага қайрилди ва охиштагина сўзида давом этди:

— Ҳозиргина қабристонда шундай ёқалаш бўпти... Сиёсийлардан биттасини дафн қилишаётган экап, улугларга қарши чиққан ҳалигидақалардан... улар билан улуглар ўртасида доим жанжал. Уни кўмаётганлар ҳам ўзига ўхшаган дўстлари бўлса керак. Биттаси овози борича — йўқ бўлсин улуглар, улар юртни хонавайрон қилишпти, деб қичқирибди... Полиция савалаб ташлабди! Қилпч билан чопилиб ўлганлар ҳам бор эмш. Аммо полицияни ҳам тоза савалашибди...— Извошчи пича жим бўлди, сўнгра бош чайқаб ғалатп овоз билан:

— Ўлганларни безовта қилишади, ўликларни кўзга-тишади холос,— деб қўйди.

Извош тошдан-тошга сакраб, чайқалиб борар, Иваннинг боши аста-аста опа кўксига урилар, уларга ёнбош ўтирган извошчи, ўйчан ғудранар эди.

— Халқ орасида олаговур, ҳаяжон бошланди, тўполон пастдан кўтарилиб келаётибди! Кеча кечаси бир қўшнимизниқига полиция келиб, эрталабгача бир бало ахтариб чиқди, эрта билан темирчи қўшнимизни олиб кетишди. Кечаси дарё бўйига обориб, секин сувга ташлашар эмиш. Темирчи ҳар ҳолда чакки одам эмас эди...

— Номинмайди?— деб сўради она.

— Темирчинингми? Номин Савель, лақабини Евченко. Ўзи ёш бўлса ҳам, кўп нарсани билар эди. Кўп нарсани билиш ҳам тақиқ қилинган шекилли! Баъзида келиб мендан ҳам: «Сиз извошчиларнинг турмушларинг қалай?» деб сўраб қоларди. Турмушимиз итникидан ҳам ёмон, дердим мен...

— Тўхта!— деди она.

Извош чайқалишидан Иван кўзини очиб, секингина ингради.

— Шўрлик йигит тоза маст бўпти!— деб қўйди извошчи.— Ароқ қурсин, ароқ...

Иван зўрға оёғини жилдириб, бутун вужуди билан чайқала-чайқала ҳовли саҳнидан ўтиб бораркан:

— Қўя беринг, ўзим юра оламан...— деди онага.

XIII

Уйга олдинроқ етиб келган Софья, оғзида папирос, ташвишланган ва ҳаяжонланган ҳолда буларни қарши олди.

У ярадорни диванга ётқизаркан, папирос тутунидан кўзларини қисиб, энчилик билан унинг бошидаги латтасини ечиб олди ва буйруқ тарзида:

— Иван Данилович, мана олиб келишди! Сиз чарчагандирсиз, Ниловна? Қўрққан бўлсангиз керак, а? Хўп, дам олинг. Николай, Ниловнага бир рюмкагина портвейн қуй!— деди.

Шунча ҳангамалардан гангиган она, оғир-оғир нафае олиб, кўкрагида санчиқ турганини сезиб:

— Менинг тўғримда ташвиш тортманг,— деб қўйди. Аммо бутун вужуди-ла ёлвораётгани, тасалли берувчи меҳрибонликка муҳтож эканлиги кўриниб турар эди.

Париги уйдан бир қўли бойланган Николай билан

ҳамма ёғи тўзган, туклари кирпикон сингари диккай-ган доктор Иван Данилович чиқди. У дарҳол Иваннинг олдига келди ва унга томон энгашиб туриб деди:

— Кўпроқ сув, тоза оқ латта, пахта керак!..

Она ошхонага чиқиб кетаётган эди, Николай чап қўли билан унинг қўлидан олди-да, емакхонага олиб чиқаркан:

— Сизга айтаётгани йўқ, Софьяга айтяпти,— деди.— Анча қўрққандирсиз, меҳрибон камшир?

Она унинг тикилиб турган ва ачинаётган нигоҳига дуч келгач, ўзини тўхтата олмасдан, ҳўнграб юборди:

— Қандай бўлди, айланай! Одамларни чошиб ташлашди-ку, чошиб...

Николай онага винони узатаркан, бош ирғаб:

— Кўрдим,— деди.— Иккала томон ҳам жиндек қизишиб кетди. Лекин сиз хотиржам бўлинг, улар қиличнинг орқаси билан солишди, фақат бир киши оғир жараланди шекилли. Менинг қўз олдимда уришди уни.

Николайнинг очиқ чеҳраси ва мулойим овози ҳамда хонанинг илиқ ва ёруғлиги онани тинчитди. Она миннатдорлик назари билан унга қарагач:

— Сизга ҳам калтак тегдими?— деб сўради.

— Йўқ, ўзим аҳтиёсизлик қилиб, қўлимни бир нарсага уриб олдим шекилли, териси жиндаккина шилинди. Чой ичинг, ҳаво совуқ, кийимингиз юпқа...

Она қўлини чашкага узатди-ю, бармоқларида қотиб қолган қон доғларини кўриб, ихтиёрсиз бир ҳаракат билан дарҳол қўлини тиззасига туширди, юбкаси нам эди. У кўзларини катта очиб, қошларини кўтариб, кўз учи билан бармоқларига қаради-ю, бирдан боши айланиб, юраги тез ура бошлади.

«Мана, Пашани ҳам шундай қилишлари мумкин»,— деган ваҳима унинг хаёлидан кечди.

Устида калтагина нимча, енглари шимарилган Иван Данилович кирди ва Николайнинг унсиз саволига ингичка овоз билан деди:

— Бети жиндек яра бўлибди, бош суяги ёрилган бўлса ҳам, унча оғир эмас, соғлом йигитга ҳеч гапмас! Шунчалиги борки, қон кўп кетибди. Касалхонага юборамизми?

— Нега? Шу ерда ёта берсин!— деди Николай.

— Майли, бугун қолсин, эртага ҳам қолса бўлади, кейин касалхонага ётгани менга қулайроқ бўлади, чунки қатнаб юрпигга вақтим йўқ. Хўш, қабристонда бўлган воқеа тўғрисида варақа чиқарасанми?

— Албатта,— деди Николай.

Она секки ўридан туриб ошхонага кетди.

Николай ташвишланиб уни тўхтатди:

— Нега қўзғалдингиз, Нилова? Софья ўзи қила беради.

Она Николайга қаради-да, чўчиб, жуда ғалати илжайиб:

— Қийинимга қон тегибди...— деди.

Она ўз бўлмасида бошқа уст-бош кияркан, бу одамларнинг вазминлиги ҳақида, ҳар қандай даҳшатли ҳолатни тез енгилга одатлангани ҳақида яна бир карра ўйлади. Бу ўй унинг кўнглидаги ваҳимани ҳайдаб, уни хушёр қиларди. У ярадор йигит ётган уйга кирганида, Софья йигитчанинг устига энгашиб, у билан сўзлашмоқда эди.

— Қўйинг бу гапларни, ўртоқ!

Йигитча дармонсиз овоз билан:

— Мен сизларни овора қилиб қўяман-да!— эътироз билдирди.

— Жимгина ётаверинг, тезроқ тузаласиз...

Она Софьянинг орқасига келиб тўхтади, қўлларини унинг елкасига қўйди, сўнгра кулимсираб йигитчанинг сўниқ юзларига қаради-да, кула-кула унинг извоида қандай алаҳлаганини ва қалтис гапларни гапириб, қўрқитганларини сўзлаб берди. Иван онанинг гапларига индамасдан қўлоқ солар, кўзларини чақнатиб, лабларини чапиллатиб:

— Оббо... хўп тентаклик қипман-да,— дерди уялини қираб.

Софья унинг устидаги кўрпасини ўнглаб қўяркан:

— Хўп, биз кетдик! Сиз ётинг, дам олинг!— деди.

Улар емакхонага чиқишди ва у ерда бугунги воқеа тўғрисида узоқ гаплашиб ўтиришди. Улар худди бу фожеа бир вақтлар бўлиб ўтгандай, келажакка ишонч билан кўз тикиб, эртага бўладиган ишларининг режасини музокара қилишарди. Юзларида ҳорғинлик кўринса ҳам, лекин фикрлар дадил эди. Бу одамлар ўз ишлари тўғрисида гапирганларида, ўзларидан норози эканликларини яширмасди. Кўрсинда асабий ўтирган доктор, пингичка ва ўткир овозини зўрға босиб деди:

— Тарғибот, тарғибот деймиз! Ҳозир бу билангина иш битмайди, ишчи ёшлар рост айтади! Танвиқотни кенг йўлга қўйиш керак, ишчилар рост айтади...

Николай қовоғини солиб, докторга ўхшатиб деди:

— Адабиёт етишмаяпти деб ҳар томондан шикоятлар

келаётибди, биз эса ҳалигача битта босмахонани яхшилаб йўлга қўёлмаймиз. Людмила уриनावериб ҳолдан кетаёзди, унга ёрдамчи бермасак мазаси қочади...

— Весовшиков ярамайдими?— деб сўради Софья.

— У шаҳарда туrolмайди. Янги босмахона очганда уни ишга қўямиз. Людмилага яна бир киши керак...

— Мен ярамайманми?— деб сўради она секингина.

Учови бирдап ялт этиб онага қараб, бир нафас жим қолди.

— Бу яхши фикр!— деди Софья.

— Йўқ, бу иш сизга оғирлик қилади, Ниловна!— деди Николай.— У вақтда сизга шаҳардан ташқарида туришга, Павел билан кўришмасликка тўғри келади, умуман...

Она бир хўрсиниб эътироз қилди:

— Кўришмасак кўришмабмиз-да! Бу билан Пашанинг бир ери кам бўлиб қолмас. Бу кўришишдан ўзимнинг ҳам фақат юрагим эзилади холос! Икки оғиз гап гапириб бўлмаса... Рўпарангда ўз ўғлиниг, сен бўлсанг соқовдай тураверасан, оғзидан бирон қалтис гап чиқмасмикан деб, оғзингга бақрайиб тикилиб туришад...

Сўнгги кунларда юз берган ҳодисалар онани чарчатган эди, шунинг учун шаҳардан ташқарида, унинг фожасидан узоқроқда туриш имконини эшитгандан кейин, жони-дили билан шу имконга ёпишди.

Бироқ Николай гапни бошиқа ёққа буриб:

— Нимани ўйлаяпсан, Иван?— деди докторга қараб.

Доктор стол устига энгашган бошини кўтарди ва тундлик билан жавоб қилди:

— Биз озмиз, шунини ўйлаяпман! Яна ҳам зўр бериб ишланг керак... сўнгга Павел билан Андрейни қочишга қўндириш керак, улар бекор ётқизиб қўйиладиган одамлардан эмас...

Николай онага кўз қирғини ташлаб, қошини чимириб ва шубҳали маънода бош ирғади. Она дарров пайқадик, булар унинг олдига ўғли тўғрисида бемалол гаплашгани ботиолмас эди, шунинг учун истакларига шу қадар эътиборсиз қараган бу одамлардан ранжиб, ўз уйига чиқиб кетди. Тўшақда кўзлари очиқ ётаркан, нариги уйдан эшитилаётган пичирлаш овозлари остида ташвиш дарёсига ботди.

Кечмиш кун тушуниб бўлмайдиган хилма-хил ҳодисалар ва машъум аломатлар билан тўла бир кун бўлгани учун онага уни ўйлаш жуда оғир эди, шунинг учун

ҳам бу хунук таассуротни ўзидан нари суриб, Павел тўғрисида ўйлай бошлади. У ўғлини озодликда кўрмоқ истар ва айни замонда бу нарсадан қўрқар эди, чунки агар Павел озод бўлса, хавф-хатар яна ошиб кетишини, кескин тўқнашишлар бўлишини сезарди. Одамларнинг сабр косаси тўлиб, шиддат билан ниманидир кутмоқда, уларнинг ғазаби пайқарли даражага етиб, аччиқ-аччиқ гаплар эшитилмоқда, ҳар томонда одамларнинг жигига тегадиган аллақандай нарсалар содир бўлмоқда эди... Ҳар бир хитобнома бозорда, дўконларда, хизматкор ва ҳунармандлар орасида ҳар хил миш-мишлар қўзғатар, шаҳарда рўй берган ҳар бир қамаш ҳодисаси ҳайрат, баъзида эса, шуурсиз акс садо уйғотарди. Бир замонлар уни қўрқитган «исён, социалистлар, сиёсат» каби сўзларни энди она оддий одамлар оғзидан тез-тез эшитарди; бу сўзларни кулгига олиб айтсалар-да, бу кулги остида мароқ қўзғатадиган бир савол яшириниб ётар: ғазаб билан айтсалар-да, унинг остида қўрқув яширинган бўлар; ўйчанлик билан гапирсалар-да, замирида умид ва таҳдид ётарди. Балчиққа ботган қора ҳаётнинг бетида аста-аста бўлса-да, лекин кенг доира ҳолида тўлқин ёйилар, мудраган фикрлар уйғонар, куннинг мазмунига одатдагича бепарво қараш ҳам ўзгариб борар эди. Она буларнинг ҳаммасини бошқалардан кўра очиқроқ кўрарди, чунки турмушнинг маънос чехрасини ҳаммадан кўра у кўпроқ танир ва шунинг учун ҳам оғир ўйлар ва хафаликлар оқибатида ҳаёт юзида пайдо бўлган ажинларни кўриб ҳам суюнар, ҳам қўрқарди. Суюнганига сабаб — бу ишларни ўз ўғлим қилган деб билганидан, қўрққанига сабаб — ўғли қамоқдан чиқса, ҳаммадан олдин энг қалтис ерга ўтиб олиб ҳалок бўлажagini тушунганидан эди.

Баъзан ўғлининг образи онанинг кўз олдида чўпчаклардаги қаҳрамонлар даражасигача юксалиб кетар, ўзи эшитган шарафли ва дадил сўзларнинг ҳаммаси, ўзига ёққан одамларнинг барчаси, ўзи билган қаҳрамонлик ва порлоқликларнинг ҳаммаси ўғлида мужассам бўлгандай туюлар эди. Шундай вақтларда она, ийиб кетиб, ифтихор ва завққа тўлгани ҳолда, ўғлидан хурсанд бўлар ва кўкси умидларга тўлиб:

«Ҳаммаси дуруст бўлиб кетар, ҳаммаси!» деб ўйларди.

Сўнгра, оналик муҳаббати жўшиб, кўксини оғритар даражада сиқар, шунда оналик туйғуси инсонлик туйғусининг ўсишига халақит бериб, уни ситиб чиқарар ва

улуғ туйғунинг ўрнига ташвишнинг сурранг кулига беланган маънос бир фикр келарди:

«Ҳалок бўлади... нобуд бўлади!..»

XIV

Кундузги қиём вақтида она қамоқхона идорасида — Павелнинг қаршисида ўтираркан, туман босган кўзлари билан ўглининг соқол босиб кетган юзига тикилиб, бармоқлари орасида қисиб турган хатни унга узатмоқ учун пайт пойларди.

— Сихатман, ҳаммамиз ҳам соғ-саломатмиз!— дерди Павел оҳистагина. — Ўзингдан гапир, ўзинг қалайсан?

— Тузукман! Егор Иванович вафот қилди!— деди она беихтиёр.

— Ие!— деб юборди бирдан Павел ва бошини секингина қуйи солди.

— Дафн маросимида полиция билан оломон орасида тўқнашиш бўлди, бир кишини қамашди!— деди она содадиллик билан. Қамоқхона бошлигининг муовини лавларини жаҳд билан чўшиллатиб, ирғиб стулдан турди ва дўнгиллаб:

— Бунақа гаплар тақиқ қилинган, тушунасизми, йўқми? Сиёсат тўғрисида гапирманг!..— деди.

Она ҳам ўрнidan турди ва англамаган кишидай, гуноҳкорона овоз билан:

— Сиёсатдан эмас, муштлашдан гапираётиман! Муштлашганлари рост. Ҳатто бир кишининг бошини ёриб қўйишди...— деди.

— Бари бир! Бунақа нарсалар тўғрисида оғиз очманг! Яъни, ўзингизга, бола-чақангизга ва умуман, онлангизга дахли бўлмаган гапларни гапирманг!

Сўнгра, нима деяётганини ўзи ҳам билмаётганини сезиб, жойига ўтирди-да, қоғозларини титкилаб кўраркан, хит бўлиб илова қилди:

— Мен жавобгарман ахир.

Она бир қайрилиб қарагач, хатни дарров Павелнинг қўлига қистирди-ю, енгил тортиб нафасини ростлади.

— Нимани гапиришинггаям ҳайронсан киши...

Павел кулимсиради.

— Мен ҳам ҳайронман...

— Ундай бўлса кўришининг нима кераги бор?— деди чиновник тажанг бўлиб. — Гапирадиган гаплари йўғу, келавериб безор қилишади...

Бир оз жим қолгач, она:

— Суд қачон бўларкан?— деб сўради.

— Яқинда прокурор келиб эди, тезда бўлади деди...

Она-бола, икковига ҳам кераксиз, майда-чуйда гапларни гапланиб ўтиришди, она Павелнинг мулоимгина, меҳр билан боқаётганини кўрди. Павел ҳамон илгаригидай вазмин, ҳеч ўзгармаган, фақат юзларини соқол босиб, уни пича қаритган ва қўллари бир оз оқарган эди. Она Николай тўғрисида унга гапириб бермоқчи, уни севинтирмоқчи бўлди-да, товушини ўзгартирмасдан, ўша кераксиз гапларни гапирган оҳангда, давом этди:

— Тутинган ўғлиниги кўрдим...

Павел савол назари билан онасининг кўзларига тикилди. Она унинг эсига чўтир Весовшиковни солмоқчи бўлиб, қўли билан бетига ишора қилди...

— Болагина дуруст, тан-жопи соғ, яқинда ишга ки-
ради.

Павел, бу қочирма гапни англаб, онага бош ирғади ва кўзларида қувноқ табассум:

— Ҳуда яхши!..— деди.

Ўғлининг қувонганидан хурсанд бўлган она, мамну-
ният билан:

— Шунақа гаплар!— деб қўйди.

Онаси билан хайрлашаётганда, Павел унинг қўлини қаттиқ сиқиб:

— Раҳмат, ойи!— деди.

Ўғлига қалбдан яқин бўлганлиги туфайли мавж урган шодиёна ҳиссиёт онанинг миёсига май каби таъсир этди, шу сабабдан Павелга сўз билан жавоб беришга ожизлик қилиб, қўл қиспи билан жавоб қайтарди.

Она қайтиб келганда уйда Саша ўтирган эди. Бу қиз доим она Павелни кўргани борадиган кунларда шунақа келиб турувчи эди. Саша ҳеч қачон Павелдан гап очмас, агар она ўзи бир нарсга демаса, у онанинг юзларига тикилиб тураверарди. Бироқ бу сафар қиз онани ташвишли савол билан қарши олди:

— Хўш, қалай у?

— Тузук, соғ-саломат!

— Хатни бердингизми?

— Бўлмасам-чи! Ҳуда усталлик билан узатдим.

— Ўқидими?

— Қаёқда дейсиз? Ўқиб бўладими!

— Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқибди!— деди қиз сепкигина.— Яна бир ҳафта кутамиз! Кўнармикин? Сиз нима дейсиз?

У қошларини чимириб, онанинг юзига тикилиб қолди.

— Мен нима дея олардим,— деди она хаёл суриб,— модомики хавфли бўлмаса, нимага қочмаскин?

Саша бошини силкиди ва совуққина сўради:

— Билмайсизми, касал нима ейиши мумкин? Оч қолдим деяпти...

— Ҳамма нарсани еса бўлади! Ҳозир мен...

У ошхонага чиқди, Саша ҳам астагина унинг кетидан борди.

— Сизга қарашайми?

— Вой, қўйинг, айланай! Бу нимаси?

Она хурмачани олмоқчи бўлиб, печка томон энгашди. Қиз онага секингина:

— Менга қаранг...— деди.

Унинг ранги оппоқ оқарди, кўзлари фироқдан катта очилди ва титраб турган лаблари тез-тез пичирлади:

— Мен сиздан бир илтимос қилмоқчиман... Биладан мен, у кўнмайди! Лекин сиз кўндингиз! У бизга керакли одам, унга сиз айтинг, бу ердаги иш учун жуда керак, касал-масал бўлиб қолади деб қўрқаман. Ўзингиз кўриб турибсиз, суд қачон бўлиши ҳали ҳам маълум эмас...

Қиз афтидан, гапиришга қийналарди. У қоматини тиклаб бошқа томонга қарар, овози қалтираб чиқар эди. Лабларини тишлаб ерга боқар, маҳкам сиққан қўлларининг бармоқларини қисирларди.

Қизнинг бу қадар куйинишини кўриб она ҳанг-манг бўлиб қолган эди, лекин бу қайғули куйинишни англаб ва ўзи ҳам изтиробга тушган, ҳисларга тўлган ҳолда, Сашани қучоқлаб туриб, астагина жавоб берди:

— Айланай болам! У ўзидан бошқа ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмайди!

Иккови бир-бирига маҳкам чирмашиб, жим бўлди. Сўнгра, қиз, онанинг қўлларини секингина ўз елкасидан олди ва титраб:

— Рост айтасиз! Ҳаммаси беҳуда гаплар, асабим шунақа...— деди.

Кейин бирданига, ўзини қўлга олиб:

— Келинг энди, касалга овқат берайлик...— деди.

Қиз Иваннинг ёнида ўтириб, гамхўрлик ва меҳрибонлик билан ундади:

— Бошингиз қаттиқ оғрияптими?— деб сўради.

— Оғриғи унча эмас, лекин карахт! Иннайкейип, дармоним йўқ,— деди Иван ва хижолат бўлиб кўрпани

ияги томон тортди-ю, худди ёруғ шуъла тушгандай, кўзларини қисди. Саша унинг овқат егани торттинаётганини пайқаб, уйдан чиқиб кетди.

— Иван ўрнидан туриб ўтирди-да, кизнинг кетидан кўз қисиб:

— Чиройлик-а!— деди.

Йигитнинг кўзлари мовий ва шўх, тишлари майда, зич, лекин тиниқ ҳали ўзгармаган эди.

— Нечага кирдингиз?— деб сўради она ўйчан.

— Ўн еттига...

— Ота-онангиз қаерда?

— Улар қишлоқда, мен ўн ёшимдан бери шу ердаман, мактабни битирдим у шу ерга келдим. Сизнинг номингиз нима, ўртоқ?

Ўртоқ деган сўз ҳаммавақт онанинг кулгисини келтирар, лекин унга ёқарди, шу топда ҳам она кулмсираб сўради:

— Отимни сўраб нима қиласиз?

Йигитча хижолатдан бир оз жим қолгач, деди:

— Бизнинг тўғарагимизда, яъни биз билан бирга ўқийдиган бир студент бола бор, ўша бола бизга Павел Власовнинг онаси тўғрисида гапириб эди. Ишчи Павел Власов бор-ку, Биринчи Май намоёнши эсингиздами?

Она бош ираб, сергакланди.

— Партиямиз байроғини биринчи марта очик кўтариб чиққан ўша-да!— деди ифтихор билан йигитча ва унинг бу ифтихори она кўнглида худди ўша оҳанг билан жараглади.

— Мен ўзим ўша намоёншда йўқ эдим, у вақтда биз ўзимиз бу ерда бошқа намоёнш қилмоқчи эдик, бўлмади! Озлик қилиб қолдик. Келаси йилга марҳамат!.. Кўрасиз!

У келажак ҳодисаларини кўз олдига келтираркан, энтикиб, қонинини тўлгай-тўлгай, давом этди:

— Ўша Власовнинг онасини айтмоқчиман. Шундан кейин у ҳам партияга кирибди. Айтишларига қараганда, жуда ажойиб аёл эмиш!

Онанинг оғзи қулоғига етди, йигитчанинг мақтовларини эшитиш унга ёқарди. Ҳам ёқарди, ҳам ўнгайсизроқ эди. У ҳатто йигитчага: «Менман Власова!..»— демоқчи ҳам бўлди-ю, лекин ўзини босди ва хпёл жилмайиб, маънос бир тарзда ўз-ўзинча «Э, миясини еган кампир!..» деб қўйди.

Сўнгра бирданига йигитга томон энгашиб ҳаяжонли овоз билан:

— Э, кўпроқ енг! Хайрли ишлар учун тезроқ тузалинг!— деди.

Эшик очилиб, уйга рутубатли, салқин куз ҳавоси ўзини урди-ю, бетлари қип-қизил, қувноқ Софья кирди.

— Бадавлат қизларга осилган йигитлардай, бу жосус ўлгурлар ҳам сира кетимдан қолмайди, азбаройи шифо! Мен бу ердан йўқолмасам бўлмайди... Хўш, Вания қалай? Тузукми? Павел қалай, Ниловна? Саша шу ердами?

Папирос чека туриб, у устма-уст савол ёғдирар ва жавоб кутмасдан қўй кўзларининг нигоҳи-ла она билан йигитчани эркалатарди. Она унга қараб тураркан, ичида кулиб:

«Мана, мен ҳам энди яхши одамлар жумласига кира-ётибман!»— деб ўйлади.

Сўнгра яна Иванга томон энгашиб:

— Тезроқ тузалинг, болам!— деди-да, емакхонага чиқди. У ерда Софья Сашага гапириб турган эди:

— Уч юз нусхани тайёрлаб қўйибди. Бунақа иш устида жонини беради у хотин! Бу — қаҳрамонлик! Биласизми, Саша, шунақа одамлар орасида яшаш, уларга ўртоқ бўлиш, улар билан бирга ишлаш — каттақон бахт!

— Рост!— деди астагина қиз.

Кечкурун чой устида Софья онага қараб:

— Сиз яна қишлоқни зиёрат қилиб келмасангиз бўлмайди, Ниловна,— деди.

— Ҳа, майли! Қачон?

— Бирор уч кундан кейин?

— Яхши!..

— Ҳа, бориб келинг!— деди Николай ҳам паст овоз билан.— Почта аравасини кира қилинг, лекин бу сафар, албатта, бошқа йўл билан, Никольское волости билан бориш...

У жим бўлиб, қовоғини солди. Бу унга ярашмасди, чунки доим осуда чеҳраси ғалати ва хунукроқ бўлиб кўринар эди.

— Никольское билан борганда йўл йироқлашади-да!— деб қўйди она.— Арава ҳам қиммат тушади...

— Биласизми,— деди Николай,— мен, умуман, бу сафарга қаршиман. У ер потинч, қамашлар бўлиб ўтган, бир муаллим қамалибди, эҳтиёт бўлиш керак... Жиндек пайт пойласак ҳам бўларди...

Софья бармоқлари билан столни чертаркан:

— Биз адабиётни узлуксиз тарқатиб туришимиз керак,— деди.

Сўнгра, бирдан онага қараб:

— Сиз, Ниловна, боришга кўрқмайсизми?— деб сўради.

Бу сўз онага қаттиқ тегди.

— Вой, қачон мен кўрққап эдим?— деди у.— Биринчи марта борганимда бу ишни кўрқмасдан қилиб келувдим-ку... Келиб-келиб энди бирдан...— У сўзини тамомламасдан бошини қуйи солди. Ҳар сафар ундан кўрқмайсизми, сизга малол келмайдими, бунн бундай, уни ундай қилолмайсизми деб сўраган вақтларида она бу хил сўзларни илтимос деб билар, унга нисбатан, бир-бирларига қилган муомалаларидан бошқачароқ муомала қилаётгандай кўринарди.

— Кўрқини тўғрисида мендан сўраб ўтиришларинг ортиқча,— деди она хўрсиниб.— Сизлар бир-бирларингдан кўрқасанми, кўрқмайсанми, деб сўраб ўтирмайсизларку!

Николай апил-тапил кўзойнагини олди, яна кўзига тақди, кейин опасининг юзига тикилди. Мустарликдан опа-уганинг жим бўлиб қолиши онани ташвишга солди, худди бир гуноҳ иш қилгандай, ўрнидан туриб бир нараса демоқчи бўлиб эди, Софья унинг қўлидан ушлаб, оҳистагина:

— Кечиринг мени! Менибаъд бундай демайман!— деди.

Бу сўз онанинг кулгисини келтирди, бир оздан кейин улар учаласи қишлоққа чиқиб тўғрисида қизгин суҳбатга тушди.

XV

Тонг чоғида она, куз ёмғири ювиб кетган йўлдан, почта аравасида силкина-силкина кетиб борарди. Рутубатли шамол эсар, лоё сачрар, онага томон ярим бурилиб ўтирган аравакаш ўйчан пинғиллаб нолирди:

— Мен унга, яъни акамга — майли, бўлсанг бўлақол, рўзгорни, дедим... Бўлишга киришдик.

У бирдан чап томондаги отга қамчи босди ва ғазаб билан:

— Ҳа-чў, йўргала, онаси байтал!..— деб қичқирди.

Семиз куз қаргалари яйдоқ далада, нафс тараддудида у ёқ-бу ёққа ликиллаб чопар, шамол совуқ ҳуштагини чалиб, ўзини уларга урарди, қарғалар шамолга кўндаланг турар, шамол уларнинг оёқларини чалиб, қанотларини тўзитар, шундан кейин улар таслим бўлиб, эринибгина қанот қоқиб, бошқа жойга учиб кетарди.

— Бўлишга бўлди-ю, лекин мени алдади. Қарасам, менга ҳеч нарса қолмабди...— деди аравакаш.

Она унинг сўзларини худди тушида эшитгандай эшитарди, чунки сўнгги йилларда бошидан кечган ҳодисаларни унинг хотираси узун бир саф қилиб олдига ёйиб ташлагани учун она уларни кўздан кечтираркан, ҳамма жойда ўзини кўрарди. Илгари ҳаёт деган нарса аллақайларда — олисларда, номаълум кимсалар томонидан яратилар ва нега яратилгани ҳам билинмас эди, энди бўлса, кўп нарса унинг кўз олдига ва унинг ёрдами билан қилинмоқда эди. Бу ўйлар унда ўзига ишонамаслик ва ўзидан хурсандликнинг, ҳайрат ва маъюсликнинг чувалган ҳисларини кўзғатди...

Бутун атроф оҳиста чарх уриб айланар, осмонда бир-бирини қувлаб, сурранг булутлар сүзиб юрар, йўлнинг икки томонидаги ҳўл дарахтлар яланғоч учларини тебратиб, кўз олдидан ғириллаб ўтар, далалар орқага сурилиб, тепаликлар келиб чиқар, яна кўздан ғойиб бўларди...

Аравакашнинг пинғиллаши, қўнғироқларнинг жаранг-журунги, шамолнинг ҳуштаги — ҳаммаси бирлашиб, илон изи жилга каби қалтироқ товуш билан, бир хил тезлик билан дала бўйлаб оқиб борарди...

Аравакаш ўтирган ўрнида силкина-силкина, сўзини чўза кетди:

— Бойга беҳишт ҳам торлик қилади дейишади! Рост! Ҳосилни ўра бошлагандан кейин — катталар унинг ошнасиз эмасми, мен қуруқ қолавердим!

Бекатга етганларидан кейин аравакаш отини чиқарди-да, онага қараб умидсиз бир овоз билан:

— Бирон беш тийин бўлса узатсанг, томоғимни ҳўллаб олардим,— деди.

Она унга бир мизин узатди, аравакаш пулни кафтида ўйпатиб туриб, яна ўша овоз билан деди:

— Уч тийинга ароқ ичмаман, икки тийинга нон оламам...

Қиёмдан кейин, она чарчаб, совқотиб, Никольское деган катта бир қишлоққа етиб келди; бекатга кириб чой буюрди-да, оғир чамадонини ёғоч эшик остига қўйиб, ўзи дераза олдига ўтирди. Деразадан сап-сарик ўт босиб кетган кичкина бир майдонча, томи қийшайган тўқ сурранг бино — волость маҳкамаси кўриниб турарди. Волость маҳкамасининг зинасида узун соқол ва тепакал бир мужик кўйлакчан папирос чекиб ўтирганди. Ўт устида юрган бир чўчқа қулоқларини силжитиб, тумшуги билан ер титкилар ва бошини чайқатарди.

Осмонда қоп-қора булутлар тўлқинланиб сузар ва бир-бирига уриларди. Ҳаммаёқ жимжит, кўнгил сиқиладиган ғира-шира бир пайт бўлиб, ҳаёт аллақайларга беркинган, яширинган каби эди.

Бирданига саман отини йўрттириб, маҳкама саҳнида юзбоши пайдо бўлди; маҳкама эшиги олдида жиловидан тортиб отини тўхтатди, сўнгра, қамчи ўйнатиб, ҳалиги мужикка ўшқирди; унинг шовқини дераза орқали эшитилса ҳам сўзларини англаб бўлмас эди. Мужик ўрнидан турди-да, қўлини чўзиб, олисга ишора қилди. Юзбоши отдан ўзини ташлаб, гандираклаб кетди, кейин тизгинли мужикка пргитди-ю, зина панжараларини ушлаб, оғир қадам ташлаб, юқорига чиқди ва маҳкамага кириб кетди...

Яна жимлик чўкди. От юмшоқ ерга туёгини уриб, икки марта депсиниб қўйди. Қалта сариқ сочи орқасига ўриб ташланган, юзи лўппигина ва кўзлари кулиб турган бир қизча уйга кириб келди. У, лабини тишлаб, четлари пачақ бўлиб кетган патнисга идиш олиб, икки қўллаб кўтариб келди-да, тез-тез бош иргаб, салом берди.

— Эсонмисан, яхши қиз!— деди она юмшоққина.

— Эсонмисиз!

Қизча стол устига ликоп ва чой идишларини қўяркан, бирданига жонланиб:

— Ҳозир бир қароқчини ушлашибди, олиб келишяпти!— деди.

— Қанақа қароқчи экан?

— Билмайман...

— Нима қилган экан у?

— Мен билмайман!— деди қизча.— Ушлашибди, деб эшитдим холос! Маҳкама қоровули приставга хабар қилгани кетди.

Она деразадан қаради: майдончага мужиклар йиғилишмоқда эди. Баъзилари сипо қадам ташлаб, баъзилари эса, йўл-йўлакай пўстин тугмаларини солиб, шошиб келишарди. Ҳаммаси маҳкама эшиги олдида тўхтаб, чап томонга, алланарсага қарай бошлашди.

Қизча ҳам кўчага қаради-ю, эшикни тарақлатиб ёпиб, югурганича чиқиб кетди. Она титраб кетди, чамадонини ёғоч эшак остига — ичкарироққа суриб қўйди-да, бошига рўмолини ташлаб, тезлик билан эшикка томон юрди: негадир, шу топда тезроқ чопиб чиққиси келар ва ўзини зўрга босиб турар эди.

У зинага чиқиши билан гўё устидан бир челақ совуқ сув қуйилгандай энтикиб, оёқлари ёғочдай қотиб қолди:

соқчилик вазифасини бажарувчи икки мужик таёқларини бир маромда ерга уриб, қўллари орқасига боғланган Рибининг майдон ўртасида ҳайдаб келарди, маҳкама эшигини олдида эса, оломон йиғилиб, индамасдан кутиб турарди.

Ҳанг-манг бўлиб қолган она кўзини узмасдан, ўша томонга қаради. Рибин алланима деб гапирар, она унинг овозини эшитар, лекин сўзлари кўнглининг қоронғи ва титроқ бўшлиқларида аке садосиз йўқ бўлиб кетарди.

Ниҳоят, она ўзига келди, нафасини ростлади: зина олдида, пахмоқ соқолли бир мужик мовий кўзлари билан онага тикилиб турарди. Она йўталиб, қўрқувдан бўшашган қўллари билан томонини ишқаб, мужикдан зўр-га:

— Нима гап ўзи?— деб сўради.

— Кўриб турибсиз-ку!— деди мужик ва дарҳол юзини тескари бурди. Яна бир мужик келиб унинг ёнида тўхтади.

Соқчин мужиклар оломоннинг олдига ўтиб тўхтади; оломон уни чиқармас, тобора кўпайиб борарди. Ниҳоят, бирданига Рибиннинг йўғон овози кўтарилди:

— Мўминлар! Биз деҳқонларнинг ҳаёти тўғрисида ҳақ сўзлар битилган ҳақиқат рисоаларини биласизларми? Ана ўша рисоалар учун шу ҳолга тушиб қолдим, уларни халқ орасига ёйган мен эдим!

Оломон уни яна ҳам зичроқ ўради. Унинг овози босиниқ, бир меъёрда чиқарди. Бу овоз онанинг ҳушини жойига келтирди.

Онага яқин турган мужиклардан бири ёнидаги кўк кўз мужикнинг биқинига туртиб, охиштагина:

— Эшитаётибсанми?— дея сўради. Униси бу саволга жавоб бермасдан, бошини кўтарди, сўнгра яна онага қаради. Буниши ҳам онага қаради, бу ёшроқ, соқоли сийрак ва қоп-қора бўлиб, озгин юзини сепкил босган эди. Кейин иккаласи ҳам зинадан нарироққа жилди.

«Қўрқишади!»— деди беихтиёр она.

Унинг кўзлари ўткирлашди. Зинадан туриб, Михаил Ивановичнинг калтақдан кўкарган юзини, чақнаб турган кўзларини баралла кўрарди. Она у ҳам мени кўрсайди, деб товонини кўтариб, бўйинини чўзди.

Оломон Рибинга тумтайиб, ишонмасдан қарар ва жим турарди. Фақат оломоннинг орқа қаторларидан бўғиқ овозлар эшитиларди.

— Деҳқонлар!— дерди Рибин.— Ўша қоғозларга ишонинг, аҳтимол, ўша қоғозлар учун мен жонимдан

айриларман, мени урдилар, қийпадилар, уларни қаердан олганимни билишга уриндилар, ҳали яна урадилар, ҳаммасига чидайман! Негаки, ўша рисолаларда ҳақ-ҳақиқат битилган, ҳақиқат биз учун нондан ҳам азиз бўлиши керак!

Зина олдида турган мужиклардан бири:

— Бу гапларнинг нима ҳожати бор?— деб сўради астагина. Кўк кўз йиғит дарҳол жавоб қайтарди:

— Унга энди бари бир: ажал икки марта келмайди, келди, қочиб ҳам бўлмайди...

Одамлар хомуш туриб, ер остидан қарашар, гўё устларига кўзга кўринмайдиган, лекин тоғдай огир бир юк чўккандай эди.

Зинада урядник¹ пайдо бўлди ва довдираб туриб, маст овоз билан:

— Ким бу вайсаётган?— деб ўкирди.

У гурс этиб зинадан ўзини ташлаб настга тушди-да, Рибиннинг сочига ёпишди ва унинг бошини силтаб-силтаб тортди, сўнгра орқага итариб юбориб, қичқирди:

— Сенмисан вайсаётган, итвачча, сенмисан?

Оломон ларзага келиб, ғовир-ғувур кўтарилди. Она ожиз бир алам билан бошини қуйи солди. Яна Рибиннинг овози янгради:

— Мана, биродарлар, кўряпсизларми...

— Унингни ўчир!— деб урядник унинг қулоғи остига туширди. Рибин қалқиб кетди, елкасини қисди.

— Сизларнинг қўл-оёқларингни боғлаб олиб, хоҳлаганларича қийнаётитилар...

— Соқчи! Олиб бор бун! Тарқал, ҳой, халойиқ!— урядник гўштга талпинган занжирдаги ит сингари, Рибин атрофида иргишлар, унинг юзи, кўкраги ва қорнига муштларди...

Оломон орасидан кимдир:

— Урма!— деб қичқирди.

Яна биров унга қўшилиб:

— Нега урасан?— деди.

Кўк кўз мужик боши билан имо қилиб:

— Қани, юр!— деди. Шу билан иккови шошилмасдан маҳкама томонга кетишди, она уларни меҳрибон нигоҳи-ла узатиб қолди. У анча енгил тортди, бироқ урядник лапанглаб, яна зинага чиқди, у ердан туриб, муштини тўлгай-тўлгай, жазаваси тутиб бақирди:

— Бу ёққа обкел, дейман!..

¹ Урядник — қишлоқ полицияси.

— Олиб борма!— деди оломон орасидан баланд бир овоз. Бу овоз ҳалиги кўк кўз мужикнинг овози эканини она билди.— Оборгани қўймаглар, йигитлар! У ерга олиб кириб, ўлгулча калтаклашади! Ундаи кейин оломон ўлдирди, деб бизга тўнкашади! Қўймаглар, йигитлар!

Михайловнинг овози эшитилди:

— Деҳқонлар! Наҳотки турмушларинг расволигини кўрмасаларинг, наҳот сизларни горат қилаётганларини, алдаётганларини, қонларингни сўраётганларини билмасаларинг? Ҳамма нарсани бунёд қиладиган, ер юзиди сиздан ўтадиган куч йўқ, аммо қанақа ҳуқуққа эгасизлар? Очдан қирилиш ҳуқуқига эгасизлар, холос...

Мужиклар, бир-бирларининг сўзларини бўлиб, бир-данига шовқин кўтаришди:

— Рост айтади!

— Оқсоқолни чақир! Қани, оқсоқол?

— Урядник кетди чақиргани...

— Пияниста урядник-а!..

— Улуғларни йигити, бизнинг ишимиз эмас...

Шовқин борган сари кучайиб, авж олиб борарди:

— Гапиравер! Ургани қўймаймиз...

— Қўлини ечинглар!..

— Ҳазир бўл, бир касри чиқмасин!..

Рибин ҳамма овозларни босиб, ўткир ва жарангли овоз билан гапирарди:

— Қўлим огрияпти!— деди у.— Мен қочмайман, мужиклар! Ҳақиқатан қочадиган ерим йўқ, ҳақиқат кўнглимда яшайди...

Бир неча киши настроқ овоз билан гаплашиб ва бош тебратиб, сиполик билан оломон орасидан чиқиб тарқалишди. Лекин безовта бўлган, нардан-бери юпун ки-йишган одамлар тобора кўпаймоқда эди. Улар Рибин атрофида гуж-гуж қайинашарди. Рибин эса, улар орасида ўрмон ўртасидаги черковдай туриб, қўлини баланд кўтариб, оломонга қараб бақириб гапирарди:

— Раҳмат, биродарлар, раҳмат! Биз бир-биримизнинг қўлимизни мана шундай бўшатишимиз лозим! Бўлмаса ним бизга ёрдам беради?

У соқолини артди ва қонга беланган қўлини яна юқори кўтарди.

— Мана, кўринглар, менинг қоним ҳақиқат учун тўкиляпти!

Она зинадан пастга тушди, бироқ оломон ҳалқаси ичида Михайло кўринмай қолди, шунинг учун яна қай-

тиб зинага чиқди. Унинг кўкрагида бир олов ёнар, но-
маълум бир севинч мавж урарди.

— Деҳқонлар! Рисолаларни топиб ўқинг, улуғлар
билан поплар бизга ҳақ ва ҳақиқат уқтираётган киши-
ларини худосиз, осий деса — ишонманг! Ҳақиқат ер юзи-
да яширишиб юрибди, у халқ ичидан ўзига макон қи-
дирапти, ҳақиқат улуғлар учун бамисоли пичоқ ва олов,
улуғлар ҳақиқатни яқин йўлатмайди, чунки ҳақиқат
уларни тўғраб, қуйдириб ташлайди! Ҳақиқат сизнинг
жонажон дўстингиз, улуғларнинг эса ашаддий душмани!
Мана шунинг учун беркилиб юради ҳақиқат!..

Оломон ўртасидан яна бир неча овоз кўтарилди:

— Қулоқ солинг, Исо уммат!..

— Э, биродар, побуд бўласан сен...

— Ким сени қўлга тушириб берди?

— Поп! — деди соқчи мужиклардан бири.

Икки мужик қаттиқ сўқиниб олди.

— Йигитлар, ҳушёр бўлинглар! — деган овоз оломон-
ни огоҳлантирди.

XVI

Даҳа полиция бошлиғи оломон томонга кела бошла-
ди. У новча бўйли, юмалоқ юзли ва тўладан келган бир
киши эди. Унинг шапкаси чаккасида, мўйловининг бир
томони юқорига, иккинчи томони пастга буралган, шу-
нинг учун юзи қийинчқа ўхшаб, жонсиз табассум билан
тиржайиб турганга ўхшарди. Чап қўлига қиличнинг олиб,
ўнг қўлини юқори кўтариб тўлғамоқда, гурсиллатиб қа-
дам босгани эшитилмоқда эди. Оломон тисарилиб, унга
йўл бўшатди. Ҳамманинг юзига аллақандай бир маъюслик
ва умидсизлик чўқди, шовқин-сурон, худди ерга синган-
дай пасайиб, жимиди. Она пешонаси титраётганини ва
кўзлари ачишганини сездди. У яна оломон орасига кир-
моқчи бўлиб, олдинга томон энгашди-ю, шу кўйича қо-
тиб қолди.

Пристав Рибин қаршисида тўхтади ва бошдан-оёқ
унга кўз югуртиргач:

— Ўзи нима гап? Нега қўлини боғламадиларинг?
Соқчи, боғланг! — деди.

Унинг овози баланд ва жараглаб чиқса ҳам, лекин
ёқимсиз эди.

— Боғлиқ эди, халойиқ ечиб юборди! — деди соқчи
мужиклардан бири.

— Нима? Халойиқ? Қанақа халойиқ?

Пристав ўз атрофини ярим допра ҳолида ўраб турган одамларга қаради, яна ўша хунук овоз билан:

— Ким у — халойиқ?— деб сўради.

Сўнгра қилич сопи билан қулочкаш қилиб, кўк кўз мужикнинг кўкрагига солди.

— Ҳали халойиқ сенмисан, Чумаков? Хўш, яна ким? Сенмисан, Мишин?

Ўнг қўли билан аллакмининг соқолидан тортди.

— Тарқалинг, итваччалар!.. Йўқса, ҳамманга кўрса-тиб қўяман!

Унинг юзида ҳам, овозида ҳам жаҳл ва таҳдиддан асар йўқ, у ҳовлиқмасдан гапирар, уриб ўрганган бақувват ва узун қўллар билан одамларни бир маромда урарди. Одамлар бошларини қуйи солиб, юзларини тескари буриб, чекинишарди.

— Хўш? Нимага қараб турибсизлар?— деб соқчи мужикларга юзланди.— Боғланг!

У шалақ сўзлар билан сўкинди, сўнгра яна Рибинга қараб ўшқирди:

— Қўлингни орқанга қил! Хой!

— Қўлимни боғламасалар ҳам бўлар,— деди Рибин.— Қочмоқчи эмасман, муштлашаётганим ҳам йўқ, нега боғлар экан мени?

Пристав унга томон бир қадам ташлаб:

— Нима, нима?— деб ўшқирди.

Рибин овозини баладлатиб:

— Халқни шунча қийнаганларнинг бўлди энди, ҳайвонлар! Яқинда сизларнинг ҳам ҳисоб берадиган кунларинг келади...

Пристав мўйловини ўйлатиб, унинг қаршисида тураркан, икки кўзи Рибинда эди, сўнгра бир қадам орқага чекиниб, чинқироқ овоз билан:

— Ҳа-а, итвачча! Ҳали шунақамп?— дея бақирди. Кейин тарс этиб Рибиннинг юзига бир шапалоқ урди.

Рибин бир қадам олға босиб:

— Ҳақиқатини мушт билан йўқотолмайсан!— деб бақирди.— Мени уршга ҳаққинг йўқ, қўтир кўп-пак!

— Ҳаққим йўқми? Менинг-а!— деди чўзиб пристав.

У яна Рибиннинг бошини мўлжаллаб мушт солди. Рибин дарров энгашди, мушт унга тегмади-ю, пристав гандираклаб кетиб йиқилаёзди. Оломон орасидан биров пиқиллаб қулди, яна Рибиннинг газабнок овози янгради:

— Менга қўл кўтарма дейман сенга, малъун!

Пристав атрофга қаради. Хўмрайиб турган оломон дамларини чиқармасдан, қора даврани тобора қисиб келмоқда эди.

Пристав теварак-атрофга жаланглаб туриб, баланд овоз билан:

— Никита, ҳой, Никита!— деб қичқирди.

Нимча пўстин кийган ғўлабир ва паканароқ бир мужик оломондан ажралиб чиқди. У, пахмоқ сочли каттакон бошини қуйи солиб, ерга қараб тураверди.

— Никита!— деди пристав шошилмасдан мўйловини бураб,— қулоғининг тагига бошлаб битта сол!

Мужик бир қадам олдинга босди. Рибиннинг қарши-сида тўхтади-да, бошини кўтарди. Рибин ҳаққоний ва ўткир сўзлар билан унинг бетига шартта-шартта савалай бошлади.

— Мана, кўриб қўйинг, халойиқ: бу золимлар сиз мужикларни ўз қўлларингиз билан бўғастипти? Кўринглар, кўзларинг очилсин!

Мужик имиллаб истар-истамас қўлини кўтариб, эринчоқлик билан Рибиннинг бошига урди.

— Шунақа ургин дедимми, итвачча?!— деб чийиллади пристав.

— Ҳой! Никита!— деди кимдир пастроқ овоз билан оломон орасидан.— Худодан қўрқ!

Пристав мужикнинг бўйнидан туртиб:

— Ур дейман, сенга!— дея қичқирди.

Мужик ўзини четга олиб, бошини қуйи солиб:

— Бошқа урмайман...— деб дўнгиллади.

— Нима, пима?

Приставнинг юзи пирпираб учди, у ер депсиниб, сўкина-сўкина Рибинга ёпишди. Тарс этиб ургани эшитилди. Михайло гандираклаб кетди, пристав иккинчи зарб билан уни ерга йиқитди ва теварагида иргишлаб юриб, бўкира-бўкира кўкрагига, биқинига ва бошига тепа кетди.

Ғазабланган оломон гувиллаб жунбишга келиб, приставга томон интила бошлади. Пристав буни пайқаб, ирғиб ўзини орқага олди-ю, қилич суғурди.

— Ҳали шунақами? Исён қилмоқчимисизлар? А-а?.. Ҳали шундай денглар?..

Унинг товуши титради, чийиллаб кетди ва худди бўғилган одамдай, хириллаб қолди. Овози билан бирга тўсатдан кучини ҳам йўқотди, бўйинини қисиб мункайиб қолди ва бақрайган кўзларини ҳар томонга югуртириб, оёғи билан ерни пайпаслаб, секин-секин орқага тисарил-

ди. Орқага чекниа туриб, хавотирланиб хирқираган овоз билан дедп:

— Бўпти! Олақолинг уни, мен кетаман, қани олигчи? Сизлар, лаънати итваччалар, бупинг сиёсий жиноятчи эканини, оқподшога қарши чиқиб исён қўзғатиб юрганини биласизларми? Сизлар ҳали шуни ҳимоя қилмоқчимисиз? А? Сиз ҳам исёпчимисиз? Хў-ўп!..

Ҳам ваҳм босиб, ҳам жопи ачишиб қийпоқда қолган она, гўё огир туш кўраётгандай, ночор ва бешуур ҳолатда қимирламай, киприк қоқмай тек турарди. Унинг миёсида фақат одамларнинг рапжиган, газабланган аламзада шовқинлари худди қовоғари сингари гўнғиллар, приставнинг овози чийиллар, аллакимларнинг ичирлашлари шитир-шитир қилар эди...

— Гуноҳи бўлса сўроқ қилгин-да!..

— Гуноҳидан ўтиб қўя қолинг, жаноби олий...

— Дарҳақиқат, қонундан ташқари-ку, бу нима қилганингиз?

— Шундай ҳам бўладими? Ҳар ким ўзича, бесўроқ ура берса, нима бўлади унда?..

Оломон икки тўдага ажралди: бири приставни ўртага олиб, шовқин қилар ва унга гап маъқуллар, сон жиҳатидан камроқ бўлган иккинчи тўдаси эса калтак еган шўрликнинг ёнига тўпланиб, бўғиқ овоз билан гувилларди. Бир неча киши Рибинни турғизди, соқчи-мухжиклар унинг қўлини яна боғламоқчи бўлишган эди, одамлар:

— Шошмасаларинг-чи, лаънатилар!— деб шовқин солишди.

Михайло юз ва соқолидаги лой ва қонни артаркан, индамай одамларга бир қур қараб чиқди. Унинг кўзи онага тушди. Она сесканиб кетиб, унга томон узалди ва беихтиёр қўлларини чўзди Рибин юзини тескари ўгирди. Лекин бир печа минутдан сўнг у яна онага қаради, онанинг назарида Рибин қаддини тиклаб, бошини баланд кўтаргандай, лой ва қонга бўялган ёноқлари пирпираб учгандай бўлди.

«Таниди... Ростдан танидимикан-а?»

Она, ғамли ва қўрқинчли шодликдан титрагани ҳолда, унга қараб бош иргатди. Аммо яна бир қараганда Рибиннинг ёнида ҳалиги кўк кўз мухжик турганини ва у ҳам онага назар солаётганини кўрди. Унинг бу қарашидан онанинг юраги шув этиб кетди...

«Вой, нима бало бўлди менга? Бу аҳволда мени ҳам ушлашади-ку!»

Мухжик Рибинга алланима деди, Рибин бошини бир

сәлжитди-да, қалтироқ овоз билан, лекин дадил-дадил, дона-дона қилиб гашира бошлади:

— Майли! Ер юзидә ўзим ёлғиз эмасман, булар барча ҳақиқатни тутиб битира олмайди! Мен қадам қўйган жойларда хотирам қолади-ку! Гарчи булар уямизни тўздирган, у ерда дўстлар, ўртоқлар қолмаган бўлса ҳам...

«Менга ишора қилиб гаширяпти!» деган фикр она миёсидан лип этиб ўтди.

— Лекин шундай бир вақт келарки, лочинлар эркин ҳавога учиб чиқажак, халқ озод бўлажак!

Бир аёл челақда сув олиб келди, оҳ-воҳ қилиб, жавраб, Рибининг юзини юва бошлади. Унинг ингичка, игровчи овози Михайлонинг сўзларига аралашиб кетиб, маъносини тушунгани онага халал берар эди. Бир тўда мужик приставни олдиға солиб келди. Аллаким баланд овоз билан:

— Ҳой, аристонни олиб кетишға бир арава топ! Қани, кимнинг навбати?— деб қичқирди.

Сўнгра приставнинг бир оз бошқача, ранжигансимон овози эшитилди:

— Мен сени ура оламан, аммо сен мени ура олмайсап, сенинг қўлинг қалталик қилади, ҳайвон!

— Шундайми! Сен ўзинг кимсан — худомсан!— деб қичқирди Рибин.

Унинг овозини бирдан кўтарилган бетартиб ғала-говур босиб кетди:

— Ҳой амаки, айтишиб ўтирма! Булар ахир, бошлиқлар-ку!

— Ўаҳлингиз чиқмасин, жаноби оли! Ҳуши жойида эмас бу одамнинг...

— Жим тур, тентак!

— Мапа энди шаҳарға олиб кетишди сени...

— У ерда қонун кўпроқ!..

Оломонинг шовқинида мураса ва ёлворинш унлари сезилар, унлар бири-бирига қўшилиб кетиб, умидсиз ва шикоятмуз бир садо ҳосил этар эди. Соқчи мужиклар Рибини қўлтиғидан тутиб, волюсть маҳкамасига олиб кириб кетишди. Мужиклар майдонча бўйлаб аста-секин тарқалишди. Она ўша кўк кўз мужикнинг унга томон келаётганини ва ер остидан қараётганини кўрди. Унинг тиззалари қалтирай бошлади, умидсизликдан кўнгли озиб, юраги бутунлай эзилиб кетди.

«Шу ерда туришим керак!— деб ўйлади у.— Кетиш керак эмас!»

Сўнгра панжарани маҳкам ушлаб, кутиб турди.

Пристав, волость маҳкамасининг зинапоясида туриб, қўл силтаб, ўпкаланиб гапирмоқда, овози яна илгаритгидай хунук ва руҳсиз эди.

— Ҳаммаи каллаварамсан, итваччалар! Ҳеч нарсага тушунмасдан шундай катта бир ишга — ҳукумат ишига аралашасизлар! Ҳайвонлар! Менинг яхшилигим учун қуллуқ қилишларинг, оёғимга йиқилиб, сажда этишларинг керак! Истасам — ҳаммаини Сибирь қиламан...

Йиғирматача мужик, шапкасини бошидан олиб, унинг гапларини тингларди. Ҳаво қоронғилашиб, қора булутлар пастроққа тушди. Кўк кўз мужик останага яқин келди-да, бир уҳ тортиб:

— Мана шунақа гаплар...— деди.

— Ҳа-а,— деб қўйди она астагина.

Мужик онага очиқ юз билан қараб:

— Нима иш қилиб юрибсиз?— деб сўради.

— Хотин-халаждан тўр сотиб олиб юрибман, тўқима мато бўлса ҳам оламан...

Мужик секин соқолини силади, кейин волость маҳкамаси томонга қараб туриб, паст овоз билан, маъюсгина қилиб деди:

— Бизда ундай нарсалар топилмайди...

Она унга бошдан-оёқ тикилиб қарар ва уйга кириб кетмоқ учун қўлай пайт кўзларди. Мужикнинг чеҳраси ўйчан ва чиройли, кўзлари маъюс эди. Яғрини кенг, новча бўйли бу мужик қирқ ямоқ чакмон, тозагина чит қўйлак, қўлда тўқилган малла мовутдан шим, йипртик чорик кийган эди.

Она негадир енгил тортиб нафасини ростлади. Миёсида уймалашган ноаниқ фикрга, ғолиб келган аллақандай бир сезинга бўйсуниб, мужикдан бепхтиёр:

— Сеникида бир кеча ётиб кетсам бўладими?— деб сўради.

Сўрашга сўради-ю, лекин бутун аъзойи бадани тарапғлашиб кетди. Мужикка бақрайиб қараб, қаддини ростлади. Миёсида тикалли фикрлар тез-тез айланарди:

«Николай Ивановични хароб қиламан! Паша билан дийдор кўрешшдан узоқ вақт маҳрум бўламан! Мени тоза калтакланади!»

Мужик ерга боқиб туриб, чакмон ёқасини тўғрилаб кўксини беркитди-да, шошилмасдан жавоб берди:

— Ётиб кетсам дейсизми? Ҳа, майли, нега бўлмасин? Аммо уйимнинг учча мазаси йўқ...

— Яхши уйда ётиб ўрганган эмасман!— деди она ўйлаб-нетиб ўтирмасдан.

Мужик унга қизиқсиниб қараркан:

— Ундай бўлса, майли!— деди.

Қош қорайган, ғира-шира қоронғилиқда мужикнинг кўзлари хунук порлар, юзлари жудаям оқариб кетганга ўхшарди.

Она, худди тоғдап пастга тушаётган кишидай, енгил тортиб паст овоз билан:

— Ундай бўлса, мен ҳозир борамап,— деди.— Сен менинг чамадонимни олакет...

— Бўпти...

Мужик ёқасини тортиб қўйди, кўкрагини яна бир карра чакмони билан ўради-да, паст овоз билан:

— Ана, арава ҳам келди...— деди.

Волость маҳкамасининг зинапоясида яна Рибин пайдо бўлди, унинг қўллари яна боғланган, боши ва юзлари аллақандай сурранг латта билан ўралган эди.

Муздай шом қоронғисида:

— Хайр энди, ёронлар!— деган овози эшитилди.— Ҳақиқатни ахтариб топнинг, уни кўз қорачиғидай сақланг, ҳақ сўз келтирган одамга ишонинг, ҳақиқат йўли-да жоингизни аяманг!..

Аллақаёқдан приставнинг чинқирган овози эшитилди:

— Еп оғзингни, аблаҳ! Соқчи, ҳайда отларни, аҳмоқ!

— Нимангиз борки, ачинсангиз? Шу ҳам турмуш бўлдимиз?

Арава юрди. Икки ёнидан икки соқчи мужик қўриқлаган Рибин аравадан туриб бўғиқ овоз билан қичқирарди:

— Нима туфайли очликдан қириляпсиз? Эркинликка интилинг, понни ҳам, ҳақиқатни ҳам ўша беради. Хайр энди, биродарлар!..

Ғилдирақларининг тақир-туқури, отларнинг таппир-тупури, приставнинг бақирishi Рибиннинг овозини босиб кетди.

— Тамом!— деди мужик бош силкиб, сўнгра онага юзлашиб паст овоз билан давом этди:— Сиз бекатда ўтира туринг, мен тезда қайтиб келамап...

Она уйга кириб, самовар қаршисида ўтирди ва бир бурда нонни қўлига олиб кўрди-да, яна жойига қўйди. Егиси йўқ эди, кўнгли япа айний бошлади. Кўнгил айлантирувчи бу дардисар илмилик нарса — юрак қонларини сўриб, дармонни қуритар ва бошини айлантирарди. Унинг кўз олдидан кўк кўз мужикнинг худди чала ясалгандай, ғалати сиймоси кетмас ва бу сиймога ишонгиси

келмас эди. Она, у мени тутиб беради, деб негадир очик-ойдин ўйлагиси келмаса ҳам, лекин бу фикр унинг миясидан нари кетмас, кўксини эгаллаб, қимирламай ётарди.

«У мени пайқади!— дея мажолсизлик билан ўйларди.— Қимлигимни билди...»

Лекин фикри энтиктирувчи бир маъюсликка, кўнгил айпитувчи ёппшқоқ ҳисларга ботиб, ундан нарига ўтолмасди.

Дераза орқасида биқиниб турган кўрқоқ сукунат гала-говурни енгиб, қишлоқда пусиб ётган ваҳимали кайфиятни юзага чиқарди ва она қалбини қулга ўхшаш юмшоқ қоронғиликка тўлдириб, ёлғизлик туйғусини ўткирлаштириб юборди.

Ўйга қизча кирди ва эшик олдида туриб:

— Қуймоқ олиб келайми?— дея сўради.

— Керак эмас. Бу ғалвалардан кўрқиб иштаҳам ҳам бўғилиб қолди!

Қизча ҳовлиқиб, лекин пастроқ овоз билан сўзлай-сўзлай стол ёнига келди.

— Пристав қандай ёмон урди-я! Мен яқинида туриб эдим, кўрдим, тишларини қоқиб ташлади — тушурганида оғзидан қоп-қора, лахта-лахта қон келди!.. Кўзлари тақир кўринмайди-я. У ўзи қораймоқчи. Урядник бизникида ётибди, ўзи ўлгидай маст, яна ароқ дейди. Бу ўғрилар бир гала эди дейди, ҳалиги серсоқол ўшаларнинг каттаси, саркардаси эмиш. Учтасини тутиб олишибди, биттаси қочиб кетипти. Бир муаллимни ҳам ушлашибди, у ҳам ўшаларнинг шериги экан. Ўзлари худога ишонмас экан, бошқаларни эса, церковларни талаш, деб ўргатишаркан, ана шунақа экан улар! Мужикларимиздан бир хиллари ҳалиги одамга ачиниб ўтиришинти, баъзилари бўлса, «ўлдириш керак!» дейишади. Бизнинг мужиклар орасида шундай баджаҳлларни борки, асти қўйинг-а!

Она ваҳимасини босмоқ, мунгли интизорликни тарқатмоқ учун бу қизчанинг пойма-пой ва бидир-бидир гапига астойдил қулоқ соларди. Қизча, афтидан, гапига қулоқ солишгани учун жуда хурсанд эди, шунинг учун борган сари жонланиб, овозини пасайтириб жаврарди:

— Дадам, бу ғалвалар экин битмаганидан бўляпти, дейди. Икки йилдан бери еримиз ҳосил бермай қўйди, кучи кетиб қолган. Энди шунинг касофатига мапа шунақа одамлар чиқяпти, шўримиз қурпди! Йиғипларда бақиришиб, айтишиб, уришиб қолишади. Қайси кун Васюковнинг қарзи бадалига ашқол-дашқолини сота

бошлашган эди, у оқсоқолнинг бетига солиб қолди. Мана сенга қарз, дейди...

Ташқаридан оёқ шарпаси эшитилди. Она қўлларини столга тираб, ўридан турди.

Кўк кўз мужик кириб келди ва шапкасини олмасда-поқ:

— Юкнягиз қани?— деб сўради. Сўнгра чамадонни қўлга олиб, силкитиб кўргач:

— Ҳеч нарса йўқ, бўш-ку! Марька, меҳмонни бизникига бошлаб боргин,— деди.

Ўзи орқасига ҳам қайрилиб қарамасдан, чиқиб кетди.

— Бизнинг қишлоқда ётиб қолмоқчимисиз?— деб сўради қизча.

— Ҳа. Тўркаштага келганман, тўркашта сотиб оламан!

— Бу ерда унақа нарсалар йўқ! Тинькова, Дарьина деган қишлоқлар бор, ўша ерда бўлади, бизнинг бу ерларда тўркашта тўқишмайди!— деди қиз.

— У ерга эртага бораман...

Она ичган чойи учун пул тўлагандан кейин, қизчага ҳам уч тийин сийлов бериб, уни жуда қувонтириб қўйди. Кўчага чиққач, қизча яланг оёқларини нам ерда шипиллатиб тез-тез бораркан, яна гапга тушиб кетди:

— Дарьинага, чопиб бориб хотинларга айтиб келайми, тўркашталарини шу ерга олиб келишсин? Улар ўзлари келишади, сиз овора бўлиб нима қиласиз? Ҳар нима бўлганда ҳам ораси ўн икки чақирим келади...

Она у билан барабар қадам ташлаб бораркан:

— Йўқ, айланай болам, керак эмас,— деди. Совуқ ва тоза ҳавода кўнгли сал очилди, миясида ноаниқ бир режа пайдо бўлди, аниқ бўлмаса ҳам, лекин алланимадан умидлантирувчи бу режа ҳаддан ташқари имилаб ўсар ва унинг ўсишини тезлатмоқ учун она бечора ҳадеб ўз-ўзидан сўрарди:

«Нима қилайин? Таваккалга виждонига ҳавола қилиб тўғрисиини айтиб қўя қолсам...»

Ҳаво қоронғи, нам ва совуқ эди. Қишлоқ уйларининг деразаларида қизғиш ва хира ёруғлик кўринар, жимжитлик ичида сигирларнинг уйқусираб маърашлари, калтакулта қийқириқлар эшитиларди. Юракни эзувчи қора хаёлот қишлоқни чулғаб олган эди.

— Бу ёққа!— деди қизча.— Тунашга тузукроқ ҳам жой тополмасиз, жудаям камбағал булар...

Сўнгра, пайпаслаб, эшикни топиб очди-да, баланд овоз билан ичкарига қараб:

— Татьяна хола!— дея қичқирди.

Кейин югурганича қайтиб кетди. Қоронғиликдан унинг:

— Хайр энди!..— деган овози келди.

XVII

Она остонада тўхтади-да, кафтипи кўзига соявон қилиб, ичкарига қаради. Уй тор, кичкина, лекин озода эди, бу дарҳол кўзга ташланарди. Печка орқасидан ёшгина жувон бир қаради-ю, индамасдангина таъзим қилиб, кўздан ғойиб бўлди. Эшик олдида, бурчакдаги стол устида чироқ ёниб турарди.

Уй эгаси стол ёнида, стол четини чертиб ўтирарди, у тикилиб қолди:

— Келинг!— деди-да, бир оздан кейин — Татьяна, тез бориб Пётрни чақириб кел!

Жувон меҳмонга ҳам қарамасдан тезгина чиқиб кетди. Она уй эгасининг қаршисида, ёғоч эшакка ўтириб, у ёқ-бу ёққа қараб чиқди: чамадони кўринмас эди. Уй ичида тинкани қуритувчи бир сукунат ҳукм сураб, фақат чироқ эшитилар-эшитилмас чирепилларди. Мужикнинг серташвиш ва тунд чехраси онанинг кўзлари олдида ноаниқ тебраниб, кўнглини безовта қилар, хўрлигини келтирарди.

— Вой, чамадоним қани?— деган сўз беихтиёр онанинг оғзидан чиқиб кетди.

Мужик ўйчанлик билан:

— Йўқолмайди...— деб жавоб берди.

Сўнгра, товушини пастлатиб, ҳамон ўйчан давом этди:

— Мен боя, ҳалиги қизнинг олдида жўрттага, чамадон бўш-ку, дедим. Йўқ! Бўш эмас! Оғир бир нарса солинган!

— Ҳа, хўп нима бўпти?— деди она.

Мужик ўрнидан туриб онанинг олдида келди-да, унга томон эгилиб, паст овоз билан:

— У одамни танийсизми?— деб сўради.

Она бир чўчиб тушди-ю, лекин қатъий равишда:

— Танийман!— деди.

Бу бир оғиз сўздан гўё онанинг ботини ёришгандай ва зоҳиридаги ҳамма нарса равшанлашгандай бўлди. У енгил тортди, жойидан бир оз жилиб, дурустроқ ўтириб олди.

Мужикнинг оғзи қулоғига етди.

— Сиз боя у билан иккингииз имо-ишора қилишганингизда мен қараб турган эдим, унинг қулогига: останада турган аёл сенга танишим, деб сўрадим.

— Хўш, у нима деди?— деб сўради она шошиб.

— Уми? У, биз кўпмиз, деди. Ҳа! Биз кўпмиз деди...

Мужик меҳмонга савол назари билан қаради-ю, яна кулимсраб сўзида давом этди.

— Иродаси жуда кучли одам!.. Довюрак... Мен қилдим дейишдан қўрқмайдиган одам. Уни уряптилару гапини қўймайди...

Мужикнинг бўшашган занф овози, чала битган суратга ўхшаш афт-башараси, порлоқ кўзлари онани борган сари тинчлантирмоқда эди. Қалбидаги ташвиш ва хавотирлик ўрнини секин-секин Рибиннинг қайғуси ишғол қилди. Она ўзини тутолмади ва тўсатдан пайдо бўлган қаҳру газаб, аламзадалиқ билан:

— Қароқчилар, каллакесарлар!— деб хитоб қилди.

Ҳейин ўқсиниб йиглади.

Мужик хомуш ҳолда бошини чайқай-чайқай, унинг ёнидан туриб кетаркан, деди:

— Бошлиқларимиз ўзига ёрдамчи ғаламисларни топиб олди, ҳа-а!

Сўнгра, бирданига онага томон ўтирилди ва паст овоз билан деди:

— Менимча, чамадон тўла газета бўлса керак, шундай эмасми?

Она кўз ёшларини артиб туриб:

— Ҳа! Ўшага келтирган эдим,— деди.

Мужик қошларини чимириб, соқолини тутамлади ва бошқа томонга тикилиб, жим қолди.

— Бунақа газеталар келувди, бу китобларни ҳам олувдик! Ўша одамни яхши биламиз... кўрганмиз!

Мужик бир оз ўйлаб жим қолди-ю, сўнгра сўради:

— Хўш, энди сиз бунн, бу чамадонни нима қилмоқчисиз?

Она унга қараб туриб, нима деркин деган мақсад билан:

— Сизга қолдириб кетаман!..— деди.

Мужик таажжубланмади, норозилик ҳам билдирмади, фақат:

— Бизга...— деб қўйди.

Тасдиқ мақомида бош ирғаб, тутамидаги соқолини бўшатди-да, бармоқлари билан таради, сўнгра ўтирди.

Онанинг кўз олдидан Рибини калтаклашаётгандаги манзара нари кетмас, унинг қиёфаси миясидаги ҳамма

фикрларни сўндирар, унга писбатан бўлган ачинини ва аламзадалик бутун ҳиссиётига халақит берганидан, она чамадон ва бошқа нарсалар тўғрисида ўйланга ўзини ожиз сезар эди. Кўзларидан дув-дув ёш оқиб турса ҳам-ки, юзи жиддий, овози дадил — қалтирамас:

— Одам боласини эзишади, ифлосликларга булғата-ди, бор-йўгини талаб олинди бу яншиамагурлар!— дер-ди уй эгасига.

— Куч-да, куч! Уларда куч кўп!— деб қўйди секип-гина мужик.

— Бу кучни улар қаёқдан олишади? Биздан, халқ-дан олишади! Ҳаммасини биздан олишган,— деди она.

Мужикнинг оқ сариқ, лекин мужмал башараси она-нинг гашини келтирарди.

Мужик ўйланиб туриб:

— Ҳа-а!— деди.— Худди чархпалак...

Сўнгра бирданига тингшаниб, бошини эшик томонга бурди-да, бир оз қулоқ солгач, секипгина:

— Келишяпти...— деди.

— Кимлар?

— Ўзимизникилар бўлса керак...

Уйга аввал хотини, орқасидан, бир мужик кирди. У шапкасини бурчакка улоқтириб, мезбон олдига келди-да:

— Хўш, қалай?— деб сўради.

Уй эгаси тасдиқ мақомида бош ирғади.

— Степан! Меҳмон чарчаб келган, балки бирор нарса ерлар?— деди хотини печка ёнида туриб.

— Йўқ, қуллуқ айланай!— деб жавоб қилди она.

Мужик онанинг ёнига келиб, хаста овоз билан тез-тез гапира кетди:

— Қани, танишайлик энди! Менинг помим Пётр Егор-ров Рябинип, лақабим Шило. Сизлар қилаётган ишлар-дан унча-мунча хабардорман. Саводим бор, унчалик кал-лаварам эмасман десам бўлади...

У онанинг қўлини қўлига олди-да, қаттиқ силкитиб кўришди ва уй эгасига деди:

— Мапа, Степан, кўр! Варвара Николасвна жуда меҳрибон ойимбека, бу тўғри! Лекин бу ишлар тўғриси-да айтган гаплари — ҳаммаси бекорчи, афсона гаплар! Гўё ёш болалар ва аллақайдаги студентлар эси настлик қилиб, халқни қўзғатиб юрган эмиш. Мана ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз: туппа-тузук одамни ҳали қамоқ-қа юборишди, энди мана бу кишини, ёши улғайган, кў-ришишидан бойлар зотига ўхшамайдиган аёлни кўрял-миз. Хафа бўлманг, меҳмон, қайси табақадан бўласиз?

У нафас олмасдан, шошиб-пишиб, лекин тушунарли қилиб сўзлар, соқоли асабидан ҳадеб титрар, кўзларини қисиб, қаршисида турган хотиннинг юзига, қадди-қоматига зеҳн соларди. Кийимлари йиртилиб чок-чок бўлган, сочлари пахмайиб тўзиб ётган бу одам гўё ҳозиргина биров билан муштлашиб, душманини енгган ва ғалаба завқидан ҳаяжонлангандек эди. У ўзининг абжирлиги ҳамда тўппа-тўғри ва содда қилиб бирданига гап бошлаши билан онага ёқди. Она унинг юзига мулоҳим боқиб, берган саволига жавоб қайтарди, у эса онанинг қўлини яна бир марта қаттиқ силжитиб, ҳаста овоз билан оҳиста кулиб қўйди.

— Бу ҳалол иш, Степан, биласанми? Жуда яхши иш! Мен сенга айтдим-ку: бу ишни халқ ўзи бошлайпти, ўз қўли билан қиляпти. Апови ойимбека бўлса ҳақ гапни гапирмайди, чунки ҳақ гапдап ўзи зарар қилади. Мен уни ҳурмат қиламан. Бунга гапириб ўтириш ҳам керак эмас! Ўзи яхши аёл, бизга ҳам яхшилик тилайди, лекин ўзига зарар етмайдиган даражада — қиттайгина, холос! Халқ бўлса, тўппа-тўғри босиб бормоқчи, на зарарингдан ва на заҳматингдан қўрқади, биласанми? Халқ учун бунақа ҳаётнинг турган-битгани зарар, қаерга борса — зарар, нафасини ростлайдиган жойи йўқ, қай томонга бурилмасин — тўхта! — деб ўшқиритишдан бўлак гап йўқ.

Степан тасдиқ мақомида бош ирғаб:

— Кўриб турибман! — деб қўйди. Сўнгра, дарҳол илова қилди:

— Меҳмон чамадондап хавотир!

Пётр онага муғамбирона кўз қисди ва уни хотиржам қилмоқчи бўлиб, қўлларини тўлгаб сўз бошлади:

— Хотиржам бўлинг! Ҳаммаси тўғри бўлиб кетади, онажон! Чамадонингиз менда. Боя бу ишга сизнинг ҳам аралашганингизни, ҳалиги одамни таниганингизни мана бу ўртоқ менга айтиб эди. Мен унга — кўзингни оч, Степан! Бундай қалтис вақтда оғзингни очиб ўтирма! — дедим. Сиз ҳам, онажон, боя ёпингизда турганимизда пайқагандирсиз, дейман. Ҳалол одамларнинг афт-ангорида биллиб бўлади, чунки унақа одамлар кўча-кўйда кам учрайди, ҳа-а! Чамадонингиз менда...

У онанинг ёнига бориб ўтирди ва унинг кўзларига тикилиб давом этди:

— Агар чамадонни бўшатиш керак бўлса, биз бажону дил ёрдам беришга тайёرمىз! Киниб бизга керак...

— Бу киши ҳаммасини бизга бермоқчи, — деди Степан.

— Жуда яхши бўлади, онажон! Ҳаммасининг жойини топамиз.— У кулиб, прғиб ўридан турди ва тез-тез нари-бери юриб, хурсандлик билан деди:

— Бу иш, мен сизга айтсам, гарчи оддий кўринса ҳам, жуда ажойиб иш бўлди. Бир ери ўпирилса, бир ери юришмаса — ҳеч боқисин йўқ! Энди газета тўғрисига келсак, онажон, газета яхши нарса, ўз вазифасини бажариб, одамларнинг кўзини очаяпти! Хўжайинларга ёқмайди! Мен ўзим бу ердан етти чақирим нарида, бир ойнимбеканикида дурадгор бўлиб ишлайман, гапнинг рост, яхши хотин: ҳар хил китоблар беради, баъзан ўша китобларни олиб ўқисанг, фикринг очилади! Ишқилиб биз у хотиндан миннатдоримиз. Аммо бир куни газетанинг бир померини кўрсатиб эдим, мендан қойиб кетди. «Ундай нарсани ташлаанг, Пётр!— деди.— Бундай нарса билан тентак болалар шугулланади. Бу нарса бошингизга фақат кулфат солишни, бунинг орқасидан қамоққа тушиб, Сибирга кетишингиз мумкин...» деди.

У бирдавига яна жим бўлди, бир оз ўйлашиб тургач:

— Онажон, менга айтинг-чи, ҳалиги одам сизга қариндош бўладими!— деб сўради.

— Йўқ, бегона,— деб жавоб берди она.

Пётр шимадандир жуда хурсанд бўлиб, ишдамасдан кулиб бош силқитди, бироқ ўша онининг ўзидаёқ она «бегона» сўзи Рибинга ишбатан ўринсиз эканини ва бу сўз ўзига ҳам озордай бўлиб тушганини сезд.

— Қариндон эмасман-ку,— деди она,— лекин менга жуда қадрдон бўлиб қолган... худди ўз акамдай...

Айтмоқчи бўлган сўзи дарров эсига келмагани учун она мулзам бўлди ва охиштагина яна кўз ёш қилди. Уй ичининг аллапарсага қўз тиккан хафаҳол бир жимлик босди. Пётр бир нарсага қулоқ бергандай, бошини қийшайтириб турар, Стелани столга таялиб — хаёли аллақайларда — бармоғи билан столни чертар, унинг хотини эса, ғира-шира қоронғилик ичида печкага суялиб турарди. Она бу хотинининг тикилиб турганини сезар ва ўзи ҳам ламбадам унинг юмалоқ, бугдой ранг юзига, чиройли бўрига қиррали жағига қараб қўярди. Хотинининг кўкиш кўзлари порлар эди.

— Демак, қадрдон дўст экан-да!— деди охиштагина Пётр.— Лекин мард экан, ҳа-а!.. Ҳаммага ўзини кўрсатди! Татьяна, кўрдингми қанақа экан? Сен дейсанки...

Татьяна унинг сўзини бўлиб:

— Хотини, бола-чақаси борми?— деб сўради-да, кичкинагина юпқа лабларини маҳкам қисди.

Она маъюслик билан:

— Хотини ўлиб кетган!— деб жавоб қилди.

— Шунинг учун қўрқмас экан-да!— деди Татьяна паст овоз билан.— Бола-чақали одам бу йўлга кирмайди, андишага боради...

— Мен-чи, мен?— деди Пётр.— Хотиним, бола-чақам бор-ку!

Татьяна унга қарамасдан, лабларини буруштириб туриб:

— Сен гапирма, биродар!— деди.— Нима қипсан? Сеники оғзингда, унда-мунда китоб ўқиганингми? Степан билан бурчак-бурчакда шивирлашапнингдан одамларга нима фойда?

— Менинг гапимга қулоқ соладиган кўп!— деди секин мужик ранжиб.— Мен хамиртурушман, биродар, сен бекорга мени...

Степан илдасдангина хотинига қараб олиб, яна бошини қуйи солди.

— Мужиклар хотин олиб нима қиларкан?— деди Татьяна.— Иш қилгани одам керак дейишади, қани ўша иш?

— Шунча иш озми сенга?— деб қўйди Степан.

— Бу ишдан нима фойда? Бари бир қорнинг тўймайди. Бола туғилади, бир бурда нон бермайдиган ўша ишни деб болага қарагани қўлинг тегмайди.

У онанинг ёнига келиб ўтирди-да, нолимасдан, шикоят қилмасдан давом этди...

— Иккита бола кўрганман. Биттаси икки яшар бўлганда қайноқ сувда куйиб ўлди; яна битаси, ўша иш ўлгурнинг касофатидан, қорнимдан ўлик тушди, муддатига етказолмадим! Кўрган ёруғ куним шуми? Мужиклар бекор уйланишади, бола-чақали бўлиб, қўл-оёқларини боғлашади холос! Эркин яшаб, бизга керакли тартиб учун олишиб, ўша одамга ўхшаб, ҳақ йўлга жон куйдиришса бўлмайдими? Гапим ростми, энажон?..

— Рост!— деди она.— Рост айтасиз, айланай, бўлмаса бу турмушни енгиб бўлмайди.

— Эрингиз борми?

— Ўлиб кетган. Ўғлим бор...

— У қаерда туради, сиз билан биргами?

— Ҳамоқда ётибди!— деди она.

Ҳаммавақт маъюслик қўзғатадиган бу сўзлар онанинг кўнглини энди секин ифтихор туйғуси билан тўлдирди.

— Ҳақ йўлини тушуниб, уни халқ ичига ёйгани учун

иккинчи марта қамадилар... Ўзи ёш, чиройли, эсли йигит! Газетани ўйлаб чиқарган ўша, Михаил Ивановичдан икки барабар ёш бўлса ҳам, уни шу йўлга бошлаган ўша! Энди мана шунинг учун суд қилишади боламни. Сибирга жўнатишади. Лекин Сибирдан ҳам қочиб, яна ўша ишини қилаверади...

Она гапираркан, қалбида ифтихор ҳисси ўсар, бу ҳис қаҳрамон образини яратиб, сўз талаб қилар, нафасини қайтарарди. Она шу бугун ўз кўзи билан кўриб, шоҳиди бўлган хунук воқеалар, ақлга сиғмайдиган даҳшати ва шармандаларча золимлиги билан ҳадеб унинг миясини пармаларди, бирор оқилона порлоқ нарсани ўйлаши ва бу хунук ҳолларни унутиши керак эди. У кўнглининг бу талабига шуурсиз бўйсуниб, умрида кўрган порлоқ ва покиза нарсаларининг ҳаммасини эслаб тўплади-да, кўзни қамаштирадиган бир гулхан ёқди...

— Унга ўхшаганлар кўпайиб қолди, борган сари кўпайимоқда, улар то ўлгунларича одам болаларининг эрки учун, ҳақ ва ҳақиқат учун курашажаклар...

Она эҳтиёт бўлишни ҳам эсдан чиқариб, гарчи ҳеч кимнинг номини айтмаса ҳам, лекин халқни ҳирс ва тама занжиридан қутқариш йўлида қилинаётган яширин ишларнинг ўзига маълум бўлганларини битта қўймай гапириб берди. У ўз кўнглига яқин бўлган образларни тасвир этаркан, кечикиб бўлса ҳамки, ҳаётнинг мудҳиш зарбалари орқасида кўксига уйғонган севгининг бутун кучи ва барақати билан ўз сўзларини ясаптирар, ўз ҳиссиёти билан ёритилган ва безалган одамларга ўзининг ҳам завқи келар эди.

— Бутун ер юзида, ҳамма шаҳарларда умумий бир иш борапти, яхши одамларнинг кучлари ҳадди ҳисобсиз, бу куч борган сари ўсаяпти ва ғалаба соатимиз етгунча ўсажак...

Унинг овози бир хилда ва салмоқли чиқар, сўзлар ўз-ўзидан қуйшлар, она бу сўзларни ранго-ранг маржон сингари, бу кунги қонлар ва ифлосликлардан ўз кўнглини тозалаш орежасининг нишиқ ипига тез-тез тизиб борарди. Бу сўзларнинг таъсири остида қимир этмасдан, тошдай қотиб тинглаётган мужикларнинг жиддият билан тикилиб турганларини кўрар, ёпида ўтирган хотиннинг ҳаяжонланиб нафас олганини эшитар ва бу нарса — одамларга айтган сўзлари ва берган ваъдаларига ўз ишончини орттирарди.

У сўзида давом этди.

— Ҳамма одам, бутун халқ — минг машаққат билан

тирикчилик қилаётганлар ҳам, муҳтожлик ва қонунсизлик остида эзилаётганлар ҳам, бойлар ва уларнинг малайлари чангалида энтикаётганлар ҳам — халқни деб қамоқхоналарда ҳалок бўлаётган, ўлим азобларига ўзини дучор этаётган кишиларга кўмаклашиши керак. Улар ҳеч бир тамасиз, ғарасиз одамларга бахт йўлини кўрсатиб беришади, у йўлдаги қийинчиликларни ҳеч кимни алдамасдан очиқ-ойдин айтиб беришади, ҳеч кимни зўрлаб ўз йўлларига солишмайди; бир марта уларга қўшилганингдан кейин — сира ажраб кетолмайсан, асл йўл ўшаларнинг йўли бўлганини, ўшандан бошқа ҳеч бир йўл йўқлигини кўрасан!

Она эски орзулари юзага чиқаётганига — одамларга ҳақиқатни ўз тили билан гапиришга муяссар бўлганига қувонарди.

— Халқ мана шулар билан бирга борса бўлади, улар озга қаноат қилиб ярим йўлда қолмайди, бутун алдаш, бутун кин ва тамаларни енгмасдан туриб тўхтамайди, бутун халқ бир жон бир тан бўлиб, бир овоз билан — «Мен ўзим ҳокимман, барчага баравар бўлган қонуни мен ўзим яратаман!» демагунча тинчимайди!..

Она чарчаб, жим бўлди-да, теварагига қаради. Айтган сўзларининг бекор кетмаслигига ишонч ҳосил қилиб, бу ишонч унинг кўкрагига маҳкам ўрнашди. Мужиклар яна алланималарни кутиб унга қарадилар. Пётр қўлини кўкрагига қўйиб, кўзларини қисди, унинг юзига табасум намоён бўлди. Степан бир қўли билан столга таявиб, ҳали ҳам қулоқ солаётгандай олдинга томон энгашган ва бўйинини чўзган эди. Унинг юзига кўланка тушиб турар ва бу унинг юзини илгаригидан кўра чиройлироқ қилиб кўрсатарди. Унинг хотини онанинг ёнгинасида, тирсагини тиззасига қўйгани ҳолда, букчайиб ўтирар ва кўзини оёқларидан олмасди.

— Шунақа денг ҳали! — деди Пётр шивирлаб ва бош чайқаб секингина ёғоч энакка ўтирди.

Степан секин қаддини ростлаб хотинига қаради ва бир парсани қучоқламоқ истагандай қўлини чўзди...

— Бу ишга киришадиган бўлсак, — деди у ўйчанлик билан, — чинакаминга, жон-дил билан берилиб киришимиз, олга интилишим керак...

Пётр ботинар-ботинмас қўшиб қўйди:

— Ҳа-а, дадил бўлиш, орқага қайтмаслик керак!

— Бу жуда зўр иш! — деди Степан.

— Бутун дунё миқёсидаги иш! — дея гап қотди яна Пётр.

Она деворга суяниб, бошини орқага ташлаган ҳолда уларнинг фикру мулоҳазаларига қулоқ солиб ўтирарди. Татьяна ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа қарагач, яна ўтирди. У, мужиклардан норози бўлиб, уларга менсимай қараганида кўк кўзлари совуққина порлаб кетди.

— Кўп гаму кулфатларни кўрганга ўхшайсиз-а?— деди у бирдан онага юзланиб.

— Ҳа!— деди она.

— Бирам яхши гапирасизки, олдингиздан кишининг кетгиси келмайди. Э, худо шунақа одамларни, шунақа ҳаётни ҳеч бўлмаса тирқшдан бир кўрсам, деб ўйлайсан. Шу ҳам ҳаёт бўлдим? Қўйдай яшаймиз! Саводим бор, китоб ўқийман, кўн ўйлайман, баъзида кечалари ухламасдан ўйлаб чиқаман. Нима фойда бундан? Ўйласам ҳам умрининг заволи, ўйламасам ҳам!

У, кўзларида истеҳзо билан гапираркан, баъзан худди ипни тишлаб узгандай, гапини бирданига узиб қўярди. Мужиклар жим. Шамол деразага келиб уриллар, томдаги похолни шитирлатар, мўри ичида оҳиста гувицларди. Ташиқарида ит улирди. Ёмғир томчилари баъзи-баъзида истар-истамас деразани чертиб қўярди. Чироқ бир липилаб хиралашди-ю, яна ёришиб кетди.

— Сўзларингизни эшитдим. Мана, одамлар нима учун яшар экан! Ажойиб гаилар! Сўзларингизга қулоқ бериб, бундай қарасам, ҳаммаси бошимдан ўтган! Шу дамгача ҳеч ким бу тўғрида ҳеч нарса деган эмас, бундай ўйлэр хаёлимга ҳам келган эмасди.

Степан ўйчанлик билан сепин:

— Бирор нарса еб олсак бўларди, Татьяна кейин чироқни ҳам ўчириш керак!— деди.— Битта-яримтанинг кўзи тушади, Чумаковларникида шу чоққача чироқ ёлғиз деб ўйлайди. Бизга-ку, ҳеч нарса эмас-а, мана бу меҳмонга балки яхши бўлмас...

Татьяна ўрнидан туриб печкага томон борди. Пётр кулимсираб, оҳистагина сўзга аралашди:

— Ро-ост! Энди, ошна, жуда эҳтиёт бўлиш керак! Газета халқ орасига тарқадими...

— Мен ўзимни айтаётганим йўқ,— деди Степан.— Мен қамаса қамайверсин!

Хотини стол ёнига келиб:

— Тур ўрнингдан...— деди.

У ўрнидан туриб, хотинининг дастурхон солишга қараркан, кулимсираб деди:

— Бизга ўхшаганларнинг бир боғи — бир мири. Ўшанда ҳам ҳар боғида юзтадан бўлса...

Онанинг бирдан унга ичи ачиди, чунки у онага борган сари кўпроқ маъқул бўлаётган эди. Ҳалиги гаплардан кейин, она ўзини бугунги жирканч дилсийҳлардан енгиллашгандай сезар, ўзида-ўзи хурсанд бўлиб, ҳаммага яхшилик тиларди.

— Сизнинг мулоҳазаларингиз потўгри, мезбон!— деди она.— Қонингиздан бошқа ҳеч нарсангиз керак бўлмаган одамлар берган баҳога қараб ўзингизга баҳо берманг. Сиз ўз қадру қимматингизни ўзингиз биллшингиз керак! Ўзингизга душманларни эмас, дўстларингизни кўзда тутиб баҳо беришингиз керак.

— Бизда дўст қаёқда дейсиз?— деди мужик астагина.— Оғзингиздагини олволгунча дўст...

— Гапимга ишонинг, халқнинг дўстлари бор...

Степан ўйчанлик билан:

— Ҳа, бор, лекин бу ерда эмас, шуниси чатоқ!— деди.

— Сиз шу ерда пайдо қилинг-да!

Степан бир оз ўйланиб, секингина деди:

— Ҳа, шундай бўлса-ку, яхши бўларди-я...

— Дастурхонга келинлар!— таклиф қилди Татьяна.

Онанинг сўзларидан қаттиқ таъсирланиб, мияси қотиб ўтирган Пётр дастурхон тепасида яна жонланди ва тез-тез гапира бошлади:

— Сиз, онажон, битта-яримтанинг кўзи тушмасин десаңыз, саҳарлаб йўлга чиқишингиз керак. Тўппа-тўғри шаҳарга қараб юрмасдан, нариги станцияга боринг, ўша ердан почта аравасида кетасиз...

— Нега? Ўзим олиб бориб қўяман,— деди Степан.

— Керак эмас. Бирор гап бўлиб қолса, сеникида ётганмиди, деб суриштиришади. Ётди, дейсан. Қаёққа кетди, деб сўрайди, мен элтиб қўйдим, дейсан. Ҳа-а, сен элтиб қўйдингми? Юр бўлмаса қамоққа, дейди. Тушдингми, энди? Қамоққа шошилишининг нима кераги бор? Ҳар нарсанинг ўз вақти бор: вақт-соати келса подшо ҳам ўлади, дейдилар. Элтиб қўймасанг жавоб беришинг ҳам осон: ётди-ю, эрта билан арава кира қилиб кетди, дейсан! Биров бировникида ётипти, нима бўпти? Қишлоқ йўл устида бўлса...

— Бунақа қўрқинни кимдан ўргандинг, Пётр?— деди Татьяна кулиб.

— Ҳар нарсани биллш керак, ошна!— деди Пётр тиззасига уриб.— Қўрқинни ҳам бил, жасур ҳам бўла ол!

Мана шу газета туфайли Вагановнинг земскийда қандай калтак егани эспигдами? Энди минг тилла берсанг ҳам, Ваганов қўлига китоб олмайди, ҳа! Спз, онажон, менинг гаиларимга ишонинг, мен қўлидан ҳар бало келадиган одамман, буни ҳамма билади. Китобу варақаларингизни мен ўзим жуда боплаб тарқатаман, қанча бўлса майлига! Албатта, бизнинг одамлар чаласавод, юраги йўқ одамлар, аммо замон бу одамларнинг шундай гашига тегяптики, улар беихтиёр кўзларини олайтириб, ўзи нима гап деб сўрашади. Китоб уларга энг осон жавобни беради: «Ўйла, фикр қил, биласан!» дейди. Саводсиз одам баъзи саводхондан ортиқ тушунади. Айлиқса, саводли кишининг қорини тўқ бўлса! Мен бу ерда кўп айланишман, кўп нарсаларни кўраман. Дуруст! Кун кўрса бўлади, лекин бирдапига қопқонга илпимаслик учун мия керак, ундан кейин, ҳўп эпчил бўлиш керак. Улуғларимиз ҳам ҳид билар бўлиб қолишди, кўрадики, мужикнинг авзойи бежодай, бундай бир очилиб кулмайди, кулса ҳам аллақандай хувук кулади. Ишқилиб, улуғлардан қутулишни чоқлайди! Қайси куни шу яқиндаги Смоляково деган қишлоққа ўлпончилар ўлпон ундиргани келишганда мужиклар оқ калтак-қора калтак қилиб чиқишди! Пристав туриб: «Шунақами ҳали, итваччалар, сиз оқ подшога қарши чиқаётибсиз-ку!» деб бақирди. Спивакин деган бир мужик бор, ана ўша туриб: «Э, ўша оқ подшўйнинг билан қўшилиб қирилгур, онаси байталлар! Устимиздаги сўпгги қўйлагимизни ечиб олгандан кейин, подшўлиги қолдимми?» деди. Мана, онажон, мужиклар ҳозир қанақа! Албатта, Спивакинни ушлаб қамоққа жўнатишди, лекин айтган сўзи қулоқларда қолди, ҳатто ёш болалар ҳам бу сўзни билишади, энди бу сўз ўлмайди, ҳамманинг дилида яшайди!

У дастурхонга қарамасдап, қоп-қора айёр кўзларини чақнатиб, қишлоқ ҳаётида кўп учратган ва билган нарсаларинин, халтадан танга тўккандай онанинг олдига сахийлик билан тўкиб ташлар, шивирлаб тез-тез гапирарди.

Степан бир-икки марта унга:

— Дастурхонга қарасанг-чи!..— деб қўйди.

Пётр бир бурда нон билан қошиқни олди-ю, худди сайроқни қушдай яна гапга тушиб кетди. Ниҳоят, овқатдан кейин прғиб ўрнидан турди-да:

— Энди мен кетай!— деди.

Опанинг олдига келиб, бошини силкита-силкита унинг қўлларини қисиб деди:

— Хайр, онажон! Балки, бошқа кўришмасмиз! Ростини айтсам — бу ишларнинг ҳаммаси ҳам жуда яхши! Сизни кўриш, сўзингизни эшитиш — жуда яхши! Чамадонингизда қозондан бошқа ҳеч нарса йўқми? Жуи рўмол? Жуда соз, жуи рўмол. Степан, эсингда бўлсин! Ҳозир Степан чамадонингизни келтириб беради! Қани, юр, Степан! Хайр энди! Яхши қолинг!..

Улар кетгандан кейин суваракларнинг шитирлагани, шамолнинг томда ивирсиб юргани, мўри тўсқичини шикиллатгани, майда ёмғирнинг бир маромда деразани чертгани эшитила бошлади. Татьяна печка ва сўричадаги уст-бошларни йигиб олиб, она учун ёғоч эшак устига жой қилди.

— Ғайратли одам экан! — деди она.

Уй бекаси ер остидан қараб деди:

— Шовқини кўп-ку, олисга бормади.

— Сизнинг эрингиз-чи? — деб сўради она.

— Тузук, яхши одам, ичкилик ичмайди, тинч-тоғув яшаймиз, дуруст! Фақат бўшангроқ...

У қаддини ростлади ва бир оз жим қолгач, сўради:

— Хўш, энди нима қилиш керак, халқ исён кўтариши керакми? Албатта! Ҳамма шунини ўйлайди, лекин ҳар ким ўз ҳолича, кўнглида ўйлайди. Ҳаммага эшиттириб баланд овоз билан айтиши керак... Ким бўлмасин, олдин бирон киши таваккал қилиб бошлаб бериши керак...

У ёғоч эшакка ўтириб, тўсатдан сўради:

— Сиз ҳали, ёш-ёш қизлар ҳам шу ишга аралашиб, тортинмасдан, қўрқмасдан илчилар орасига кириб, уларга китоб ўқиб беришяпти дедингизми?

У онанинг жавобини диққат билан эшитгандан кейин, хўрсиниб қўйди, сўнгра бошини қуйи солиб, ерга қараб туриб яна гапира кетди:

— Мен бир китобда «маъносиз ҳаёт» деган сўзни ўқидим. Буни мен дарров тушундим. Мен шунақа ҳаётли биламан. Одамнинг миёсида турли-туман ўйлар айланади-ю, лекин бир-бирига қовушмайди, худди чўпонсиз қолган қўйлардай тарқоқ бўлади: на бир ерга тўплаб йиғишнинг пложи бор, на йиғадиган одам... Маъносиз ҳаёт деган мана шунинг ўзи. Қўлимдан келса, бундай ҳаётдан орқамга қарамай қочардим. Бирор нарсага тушунганингдан кейин одамни шунақа ёмон ғам босар экан!

Она шу ғамни хотиннинг кўм-кўк кўзларида, унинг ориққина юзларида кўрар ва товушларида тингларди. Она бу хотинни, юнатгиси ва павозини қилгиси келди.

— Ахир сиз, жонгинам, нима қилиш кераклигини ўзингиз биласиз-ку...

Татьяна астагина унинг сўзини бўлди:

— Эйлай олиш ҳам керак-да... Йўйингиз тайёр, ёнинг!

Аёл печ ёнига сурилди-да, қошларини чимириб, индамасдан тўхтаб қолди. Она ечинмасдан ўрнига кирди, суяклари зирқираётганини сезиб, оҳистагина инқиллади. Татьяна чироқни ўчирди, уйни қоронғилик босгандан сўнг, унинг паст ва равои овози эшитилди. Гўё бу овоз диққинафас зулматнинг ясси башарасидан аллапарсани артаётган каби эди.

— Сиз ибодат қилмас экансиз. Мен ҳам худо йўқдир, деб ўйлайман. Қароматларга ҳам ишонмайман.

Она нотинч бўлиб, у ёнига ўтирилди. Тубсиз зулмат деразадан қараб турар ва сукунат орасидан бир нарса пичирлаб, бор кучи билан ўрмалаб келарди. Она, худди қўрқаётгандай пичирлаб, гап бошлади:

Худо тўғрисида ҳеч нарса айтолмайман, аммо Исога ишонаман... «Ўзингни қандай севсанг, бошқани ҳам шундай сев» деган сўзларига ҳам ишонаман!..

Татьяна жим бўлди. Унинг келишган қадди-қомати қоронғиликда онанинг кўзига зўрға-зўрға илашар ва печини қора фонида поаниқ кўринарди. Татьяна қимирламасдан турарди. Она, юраги сиқилиб, кўзларини юмди.

Бирданига аламли бир овоз чиқди:

— Болаларим ўлгани учун худосини ҳам, бандасини ҳам умрбод кечиролмайман!..

Бу сўзлар нақадар зўр алам билан айтилганини сезган она, безовта бўлиб, бошини кўтарди.

— Ҳали ёшсиз, яна бола кўрасиз,— деди тасалли берган бўлиб.

Хотин бир оз жим қолгандан кейин пичирлаб деди:

— Йўқ! Мен майиб бўлганман, доктор энди бола кўрмайсан дейди...

Шу чоқ полдан сичқон югуриб ўтди. Бир нарса жуда каттиқ шарақлаб кетиб, сукунати бузди, похол тўшалган томда кузги ёмғирнинг шилдирашлари яна барала эшитила бошлади, ёмғир гўё қалтироқ, ингичка бармоқлар сингари, похолларни титкилар, куз кечасининг имиллаб ўтишини таъкидлагандай, ғамгин ҳолда ерга томчиларди.

Она оғир мудроқ ичида аввал кўчадан, кейин айвондан келаётган оёқ шарпаларини эшитди. Секингина эшик очилиб, оҳиста бир товуш чиқди:

- Татьяна, ётдингми?
- Йўқ.
- Меҳмон-чи, ухладими?
- Ухлаганга ўхшайди.

Лоп этиб бир олов ёнди-ю, липиллаб сўнди. Степан онанинг олдига келди-да, ушнинг устига ташланган лўстилини ўнглаб, оёқларини ўраб қўйди. Бу оддий меҳрибонлик онага таъсир қилди, у кўзларини юмиб кулимсираб қўйди. Степан секингина уст-бошини ечиб, сўричага чиқди. Жимлик чўкди.

Она мудроқ сукунатнинг эриччоқлик билан шивирлашига астойдил қулоқ солиб қимирламасдан ётар, зулмат ичидан Рибининг қонга бўялган афти пайдо бўлиб, кўз ўнгига чайқалиб турарди...

Сўричадан пичирлаган товуш эшитилди:

— Кўрдингми, бу ишга қандай одамлар аралашиб юрибди? Ёшлари бир жойга етган, ҳаётнинг аччиғини хўп татиган, меҳнат қилиб чарчаган одамлар дам оладиган чоқларида, мана, нималар қилиб юришибди! Сен бўлсанг ёшсан, эсинг бор, эй Степан...

Йўғон ва шпирали овоз жавоб берди:

— Бунақа ишга ўйламай-нетмай аралашиб бўлмайди...

— Қўй, бу гапни қўп эшитганман...

Жим бўлишди ва яна Степанинг овози гуранглади:

— Бундай қилиш керак, олдин мужиклар билан битта-битта гаплашиб кўриш керак, чунончи Алёша Маков — мард, саводхон мужик, катталардан ҳам кўп озор еган. Ундан кейин Сергей Шорин, у ҳам эсли одам. Князев — ҳалол, довурак одам. Ҳозирча шулар бас! Меҳмон айтган одамларни бориб кўриш керак. Қўлимга болта оламану иш ахтариб, ўтин ёрадиган бўлиб шаҳарга йўл соламан. Бу ишда аҳтиёт бўлиш керак. Меҳмон рост айтади: одамнинг қадр-қиммати — қилган иши билан ўлчанади. Анави мужикдай. У худога рўпара келганда ҳам ўз сўзида қайтмайди. Ўз сўзида тургани-турган. Никита-чи, Никита-а? Қўл кўтаргани уялди, уялди-я!

— Кўз олдиларингда бир бечорани уряптилару, сизлар бўлсаларинг «чурқ» этмай турибсизлар...

— Сен шошма! Ҳалиям худога шукур дегинки, биз ўзимиз ўша шўрликни урмадик!..

Степан гоҳ она аранг эшитгудай овозини пасайтириб, гоҳ бирданига баланд овоз билан узоқ гапирди, у қаттиқ гапирганда хотини тўхтатиб:

— Секин! Уйғотиб юборасан...— деб қўярди.

Она огир уйқуга кетди — уйқу, нафасни бўғувчи бир булут сингари, унинг устига ўзини ташлади-да, маҳкам кучоғига олди.

Татьяна уни уйқудан уйғотганда ҳали тонг қоронғиси кулбанинг ойнасида хира кўзлари ила мўралаб турар, бутхона қўнғироғининг даранглаган овози қишлоқ устида, совуқ суқунат орасида уйқусираб сузиб юрар ва аста-секин эриб кетарди.

— Самовар қўйдим, чой ичиб кетинг, йўқса, уйқудан туриб жўнасангиз, йўлда совқотиб қоларсиз...

Степан чигаллашган соқолини тараб туриб онадан, сизни қандай қилиб шаҳардан топиш мумкин, деб сўради. Онанинг кўзига, бутун Степанинг юзи туппа-тузук бипойидай бўлиб кўринди. Чой устида, Степан мийиғида кулиб деди:

— Бу жуда яхши бўлди-я!

— Нима? — деб сўради Татьяна.

— Танишганимиз! Жўнгина танишиб олдик...

Она ўйчан, лекин ишонч билан:

— Бу иш ҳар жиҳатдан ҳам ниҳоят даражада жўн, — деб қўйди.

Мезбонлар меҳмон билан тортиниброқ, гапни чўзмасдан ғайрлашишди, лекин унинг тинчроқ бориши тўғрисида келганда кўп ғамхўрлик қилишди.

Она аравада кетаётиб, бу мужикнинг эҳтиёткорлик билан, исини чиқармасдан астойдил иш бошлашини ўйлар Татьянанинг норози товуши энди ҳеч қулоғидан нари кетмаслигини, бу хотиннинг кўк кўзлари кўз ўнгида доим чақнаб туришини, фарзанд доғи ўртаган оналик қалбидаги интиқом олови бир умр сўнмаслигини хаёлидап кечирар эди.

Рибин, унинг қонга бўялган юзи, ўтли кўзлари, айтган сўзлари эсига тушди ва йиртқичлар олдида ўзининг ожизлигини сезиб юраги эзилди. Бутун йўл бўйи, то шаҳарга етгунча, сурранинг кўннинг хира фонида, кўйлагини йиртилган ва қўллари орқасига боғланган, сочлари тўзиб кетган, бутун вужуди ғазаб ва ҳақиқатга бўлган ишонч олови билан ёнаётган қора соқол Михайлонинг бақувват гавдаси онанинг кўз ўнгидап нари кетмади. Она, қўрқувдан ерга қанинган саноқсиз қишлоқлар, ҳақ ва ҳақиқат келишини яширинча кутиб ётган одамлар, ҳеч нарса ўйламасдан ва ҳеч нарса кутмасдан умр бўйи пидамай ишлаб келаётган мингларча кишилар тўғрисида ўйлаб кетди.

Ҳаёт унинг кўзига паст-балаандликлардан иборат ҳай-

далмаган қуруқ дала бўлиб қўринар ва бу дала гўё ишловчиларга — қўли гул, ҳатол ва эркин одамларга интизор бўлгандай:

«Менга ақду идрок уруғини сепинглар, мен сизларга бирини минг қилиб бераман»,— дейётгандай эди.

Она, иши ўнгидан келганини эслаб, ич-ичидан суюна-ар ва уялиниқираб, суюнганини яширар эди.

XIX

Она уйга келганида, эшикни сочлари тўзган, қўлида китоб билан Николай очди.

— Келдингизми?— деди у қувониб.— Бунча тез!— Николайнинг кўзлари кўзойнак остида меҳрибонлик билан боқиб, тез-тез кирик қоқиб турарди; у онанинг ечи-нишига ёрдамлашди ва мулоиймгина кулимсираб деди:

— Шу кеча уйимизни тинтув қилишди. Сизга бирор нарса бўлди-ю, шу сабабдан келишдим деб хавотир олдим. Йўқ, мени олиб кетишмади. Сизни қамаганда мени ҳам қўйишмасди!..

У онани емакхонага олиб кираркан, қизишиб давом этди:

— Лекин энди мени хизматдан ҳайдашади. Бунга хафа бўлмаман. От-уловни йўқ деҳқонларни ҳисоблайвериб безор бўлганман!

Уй шу қадар остин-устига бўлиб кетган эдики, уни қўрган киши, бирои бақувват одам жиннилиги тутиб, қўча томондан деворларини бор кучи билан итаришти-ю, ичидаги нарсалар тутдай тўкилиб кетибди, деб ўйларди. Суратлар ерда сочилиб, гул қоғозлар йиртилиб деворда осилиб қолган, полининг бир жойи кўчирилган, деразанинг тоқчаси емирилган, печка қуллари ерга сочилган эди. Она бу таниш манзарани кўриб бош чайқади ва Николайда алланечук янги бир ўзгариш сезиб унга тикилди.

Столда ўти ўчган самовар, ювилмаган идишлар, ликопча ўрнида қоғоз устига қўйилган колбаса ва ишлоқ турар, пон бурдалари ва ушоқлари, китоблар, самовар қўмпрлари сочилиб ётарди. Она кулди. Николай ҳам хижолатдан кулимсираб қўйди.

— Бу босқинчилик манзарасига мен ўзимдан жипдек қўшдим, лекин зарари йўқ, Ишловна, зарари йўқ! Улар яна келишади деб ўйлайман, шунинг учун йўғиштирмадим ҳам. Хўш, қалай бориб келдингиз!

Бу савол онанинг бағрига тошдай келиб урилди: унинг кўз олдига Рибин келди-ю, келган ҳамон унинг тўғрисида гап очмагани учун ўзини гуноҳкордек сизди.

У курсини Николайга яқинроқ сурди ва бирор гапни унутиб қўймаслик учун ҳаяжонланмасликка тиришиб, сўз бошлади:

— Уни олиб кетишди...

Николай бир сесканиб кетди.

— Наҳот?

Она қўл ҳаракати билан уни савол беришдан тўхтатди ва гўё адолат қаршисида ўтириб, одамни хўрлаганларидан шикоят қилаётган киши сингари, сўзини давом эттирди. Николай бошини стулнинг суяичигига ташлади-да, рапг-қути ўчиб, лабларини тишлаб, онанинг сўзларини тинглади, сўнгра кўзойнагини астагина кўзидан олиб, стол устига қўйди-да, худди кўзга кўринмас ўргимчак тўрнини суриб ташлаётгандай, юзини қўли билан артди. Унинг суроби алланечук тортилиб қолди, чакка суяклари ғалати бўлиб туртиб чиқди, буришнинг тешиклари пир-пир уча бошлади. Она уни шу ҳолатда биринчи марта кўриши эди, шунинг учун бир оз қўрқди.

Она сўзини тугатгандан кейин, Николай ўрнидан турди ва муштларини икки чўнтагига тиқиб, бир минутча индамасдан нари-бери юрди, сўнгра ғудурлаб деди:

— Йуссаси катта одамлардан бўлса керак. Бунақа одам қамокда азоб тортади, аҳволи оғир бўлади!

У ҳаяжонини босмоқчи бўлиб, қўлларини яна ҳам ичкарироқ тиқар, лекин шунда ҳам ҳаяжонни сезилиб, онага ҳам ўтар эди. Николайнинг кўзлари қисилиб, қайчининг учига ўхшаб қолди. У яна нари-бери юриб, ғазаб билан сўзида давом этди:

— Бу даҳшатни кўринг-а! Бир ҳовуч аҳмоқлар ўзининг ҳалокат келтирувчи ҳукмронлигини сақлаб қолиш мақсадида халқни уриб, бўғиб, эзиб ётибди. Ваҳшийлик ўсмоқда, зolimлик ҳаёт қонунига айланмоқда-я! Баъзилар халқни калтаклашади, бироқ бу қилмишларига яраша жазоланмагани учун қутуриб кетишади, қулларга хос жирканч касал билан, яъни ўз қуллик ҳисси ва ҳайвоний одатларини кўрсатишга ихтиёр берилган қулларга хос касалликка — бировни қийнаб ҳузур қилиш касалига мубтало бўлишади. Яна бир хиллари ўч олиш ҳисси билан заҳарланишади, баъзи бирлари эса, ҳаддан ташқари эзилганликларидан соқов ва кўр бўлиб қолишади. Халқни, бутун халқни расво қилишмоқда!

У тишини тишига қўйиб, жим бўлди.

— Бу ваҳший ҳаётда бейхитёр ваҳший бўласан киши! — деди у маъюс.

Сўнгра, ўз ҳаяжонини босиб, ҳовлиқмасдан, порлаб

турган кўзлари билан онанинг унсиз кўз ёшлари ила ювилган юзига қаради.

— Лекин фурсатни қўлдан бермаслигимиз керак, Ниловна! Келинг, азиз ўртоқ, ўзимизни қўлга олишга тиришайлик...

У маънос жилмайиб онанинг олдига келди-да, эггашиб унинг қўлини олди ва қисиб туриб:

— Чамадонингиз қани?— деб сўради.

— Ошхонада!— деди она.

— Дарвозамиз олдида жосуслар пойлаб юрипти, шунча қогозни уларга сездирмасдан олиб чиқиб кета олмаймиз, беркитадиган жой ҳам йўқ! Улар бу кеча яна келишса керак. Демак, шунча меҳнат хайф кетса ҳам, куйдириб ташлаймиз.

— Нимани?— деб сўради она.

— Чамадондаги нарсаларни.

Она унинг нима демоқчи эканини англади ва минг хафа бўлса ҳам, ишни бошлаб келганидан фахрланиб, кулимсиради.

— Ҳеч нарса йўқ чамадонда!— деди она ва аста-секин жонланиб, Чумаков билан қандай қилиб учрашганини айтиб берди. Николай унинг гапларига аввал қошишиб чимириб, сўнгга ҳайрон бўлиб қулоқ солди ва ниҳоят, онанинг сўзини бўлиб:

— Менга қаранг, бу ажойиб иш бўпти-ку! Жуда бахтингиз юришган одамсиз-да...— деб қичқирди.

У онанинг қўлларини қисиб, оҳистагина деди:

— Сиз одамларга бўлган ишончингиз билан кишини қойил қиласиз... мен сизни чинакам, худди ўз онамдай яхши кўраман!..

Она кулимсираб, уни мароқ билан кузатар, нега бундай очилиб, жонланиб кетганини билмоқ истарди.

Николай қўлларини бир-бирига ишқаб:

— Ишлар умуман, жуда соз!— деди ва оҳиста жилмайдди.— Мен сўнгги кунларда кечирган турмушимдан жуда хурсандман — ҳаммавақт ишчилар билан бирга бўлдим, уларга китоб ўқиб бердим, гаплашдим, ўргандим. Кўнглим ниҳоят даражада соғлом ва тоза ҳислар билан тўлди. Қандай яхши одамлар бор, Ниловна! Мен ёш ишчиларни айтаётибман, бақувват, сезгир, ҳар нарсани англаб билишга ўч. Уларга қараб турасан-да, Россия ер юзида энг порлоқ демократия мамлакати бўлажак, дейсан киши.

У худди қасамёд этаётган кишидай қўлини кўтарди ва бир оз жим қолгач, яна давом этди:

— Мен бу ерда ўтира бериб, ёза бериб моғорлаб кетдим, китоблар рақамлар запллатиб юборди мени. Бир йилча шу хилда умр ўтказиш — тентаклик! Мен ахир ишчиларга ўрганиб қолганман, улардан сал узоқлашсам аллапарсани йўқотгандай бўламан, — биласизми, унақа ҳаётдан юрагим сиқилиб ўнгайсизланавераман. Мана энди яна эркин яшай оламан, улар билан кўришиб, улар билан иш олиб бора оламан. Биласизми, мен энди янги туғилган фикрларнинг бешинчи олдида, ёш ва ижодий қувват қаршисида бўламан. Бу ниҳоят даражада жўн, гўзал ва жуда ҳам кишини руҳлантирадиган нарса: одам яшариб, бардамлашиб кетади ва бекам-кўст бўлади!

У пича уялиброқ, лекин қувноқлик билан кулди, унинг севинчи онага тушунарли бўлгани учун онанинг кўнглини эгаллади.

— Ундан кейин, сиз ўзингиз ҳам ниҳоят даражада яхши одамсиз, — деди Николай. — Одамларни қандай равшан тасвир қиласиз, уларни кўра биласиз, яхши танийсиз!

Николай уялиқираб, қувноқ юзини бир томонга буриб, сочини сийпалаб, онанинг ёнгинасида ўтирар, лекин кўп ўтмай яна онага юзланиб, унинг салмоқли, оддий ва ажойиб ҳикоясига жуда берилиб қулоқ соларди.

— Йуда ўнгидан келипти-да ишингиз! — деди у. — Бўлмаса қамалишингиз нақд эди! Демак, деҳқон ҳам қимирлаб қолибди, бу табиий, ўша аёл кўз олдимга яққол келиб турибди!.. Биз қишлоқда иш олиб боришга алоҳида одамларни биркитиб қўйишимиз керак. Одамларни! Одам етишмаяпти... Ҳаёт юзлаб қўл талаб қилади...

— Агар Паша чиқиб қолса. Андрей ҳам чиқса-ку!.. — деди она оҳистагина.

Николай унга бир қаради-да, бошини қуйи солди.

— Биласизми, Ниловна, буни эшитиш сизга оғир бўлса ҳам, лекин шуни айтайки, Павел қамоқдан қочишга унамайдиган, мен уни яхши биламан! У суд қилинишини, бутун борлиги билан эл кўзига кўринишни истайдиган, бу пиятдан қайтмайди! Яхши қилади! Қочиш бўлса, Сибирдан ҳам қочар.

Она хўрсиниб, оҳистагина:

— Хайр, майли. Нима қилса ўзи билади... — деди.

— Ҳмм, — деди Николай кўзойнаги орқали онага қараб. — Қани энди ўша сиз айтган мужик тезроқ келиб бизга қўшила қолса! Рибин тўғрисида қишлоққа варақа ёзиб юбориш керак, модомики, у ўзини бунча дадил тутган экан, варақанинг унга зарари бўлмайди. Шу бугуноқ ёзаман, Людмила дарров босиб беради... Лекин бу варақани у ерга етказишни айтинг?

- Мен олиб бораман...
- Йўқ, ташаккур!— деди Николай шошиб.— Бу иш-га Весовшиков ярамасмикин, а?
- У билан гаплашиб кўрайми?
- Ҳа, гаплашиб кўринг! Йўлини ўргатинг.
- Ўзим нима иш қиламан, ахир?
- Сиз ташвиш тортманг!

Николай варақа ёзгани ўтирди. Она унга қараб-қараб, стол устини йиғиштира бошлади. Николайнинг қўлидаги қалам оқ қоғознинг бетини қора сатрлар билан тўлғазар экан, нуқул қалтирар, баъзан бўйин эти пир-пираб учарди, у кўзларини юмиб, бошини стул суяни-чига ташлар, жағлари титрарди. Бу нарса онани ҳаяжон-га солди.

— Мапа, тайёр!— деди Николай ўрнидан туриб.— Бу қоғозни, ишқилиб эғингизининг бирор жойига берки-тинг, жандармлар келса, сизининг ҳам у ёқ-бу ёғингизни титкиламай қўймайди.

— Титкиламай ўлсин!— деб қўйди она.

Кечқурун доктор Иван Данилович келди.

— Нега бу улугларимиз бирданига мунча бесаран-жом бўлиб қолишди? Бир кечанинг ўзида етти жойда тинтув бўлибди. Касалимиз қани, а?— деди у нари-бери юраркан.

— Кеча чиқиб кетувди!— деди Николай.— Бугун шанба, унинг ўқиши бор, ўқишдан қолмайин деб кетди...

— Бу тентаклик, ёрилган бош билан дарсада ўти-риш...

— Айтиб кўрдим, бўлмади...

— Ўртоқлари олдида мақтангиси келгандир-да,— де-ди она.— Мапа кўринг, мен аллақачон қон тўкдим, де-моқчидир...

Доктор онага қаради ва қоғозини солиб:

— Ҳў, қонхўр...— деб тегилди.

— Хўп, Иван, бу ерда сенга пишириб қўйгани йўқ, биз меҳмонларни кутиб ўтирибмиз, тур кет! Ниловна, ҳалиги қоғозни бунга беринг...

— Яна қоғозми?— деди доктор.

— Мапа! Бунинг ол-да, дарров босмахонага етқиз!

— Олдим. Етказаман. Шуми?

— Шу. Дарвоза олдида жосус турпти...

— Кўрдим. Менинг эшигим олдида ҳам турибди. Хўп, хайр бўлмаса! Хайр энди, золим хотин. Айтганча, биласизларми, дўстлар, қабристондаги ёқалашиш айни муддао бўлди! Ҳозир бутун шаҳар ўшани гапиради. Бу

тўғрида ёзган қоғознинг ҳам жуда яхши, ўз вақтида бўлди. Мен доим дердимки, фойдасиз тинчликдан — фойдали жанжал яхши!

— Ҳа, бўлди, жўна энди...

— Ҳайдамасангчи! Қўлингизни бериш, Ниловна! Ҳар қалай йиғитча чакки қилибди! Сен билмайсанми, қаерда туради?

Николай адрес берди.

— Эртага бир бориб келиш керак, яхши бола-а?

— Жуда яхши...

— Уни эҳтиёт қилиш керак, мияси бутун бола,— деди доктор чиқа туриб.— Ҳақиқий пролетар интеллигенти ана ўшанақа болалардан етишади, синфий қарама-қаршиликлар бўлмайдиган жойга сафар қилганимизда бизнинг ўринимизни ўшалар олади...

— Кўп лақилладинг, Иван...

— Кайфим чоғ-да, шунинг учун... Демак, қамоқхона интизориман, дегин? У ерда яхшилаб дам олишингни тилайман.

— Раҳмат, чарчаганим йўқ.

Она уларнинг сўзларини эшитаб, ишчи йиғит тўғрисида ғамхўрлик қилганларидан хурсанд бўлди.

Докторни кузатгандан кейин, Николай билан она, тунги меҳмонларни кутиб, чой ичиб, гангур-гунгур гаплашиб ўтиришди. Николай сургунда ётган дўстлари, сургундан аллақачон қочиб, бошқа ном билан ўз ишларини давом эттириб юрган ўртоқлари тўғрисида узоқ гапириб берди. Уйнинг яланғоч деворлари эса, бутун куч-қувватини дунёни янгилаш каби улуг ишга бегараз бағишлаган хоксор қаҳрамонлар тўғрисидаги ҳикояга гўё тонг қолиб ишонмагандай, Николайнинг майин овозини акс садо каби қайтарар эди. Ширин хаёлот гўё илнқ кўланка каби онани қамраб олиб, қалбини илгар, ўша нотаниш одамларга нисбатан кўнглида меҳр-муҳаббат ҳисси қўзғатарди, тасаввурида бу одамларнинг ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, битмас туганмас кучга ва мислсиз мардликка эга бўлган бир одамга — жудаям баҳайбат одамга айлаларди... Бу одам секин-аста қадам қўйиб, ҳормай-толмай ер юзини кезади, ўз меҳнатини севган қўллари-ла, асрлар бўйи биқиниб юрган ёлгондан ер юзини тозалайди, ҳаётнинг оддий ва порлоқ ҳақиқатини одамларга очиб беради. Ана ўшанда буюк ҳақиқат қайта тирилади-да, очиқ юз билан ҳаммани ўз ёнига чорлайди мунофиқлик йўли билан бутун дунёни қул қилиб, қўрқитиб олган уч мудҳиш махлуқдан — очкўзлик,

адоват ва ёлғончилик чангалидан ҳаммани баравар озод этишга ваъда беради... Бу образ она қалбида шундай туйғу уйғотардики, бу туйғу худди бир вақтлар унинг қўйиглини яйратган ва ҳаётидаги бошқа кунларга қараганда хотиржамлик билан енгилроқ ўтган куннинг шукрона ибодатини адо этмоқ учун икона олдида тиз чўкканда пайдо бўлган ажойиб туйғуга ўхшарди. Энди она у кунларни унутди, лекин ўша кунлар қўзғатган ҳис кенгайди, яна ҳам ёруғроқ ва қувончлироқ бўлди ва бутун кўйиглини эгаллаб яна ҳам равшанроқ ёна бошлади. Икколай бирданига ҳикоясидан тўхтаб:

— Жандармлар келмаяпти-ку?— деди.

Она унга қаради ва бир оз жим қолгач, аччиқланиб:

— Келмай ўлсин!— деди.

— Шундай бўлса кошки эди!.. Сиз ухласангиз бўларди, Ниловна, жуда чарчагандирсиз. Аммо жудаям жони қаттиқ одам экансиз! Шунча ташвишу таҳлика, шунча ҳаяжонни бу қадар енгиллик билан ўтказасиз! Фақат сочларингиз тез оқаряпти. Хўп, боринг энди, ором олинг.

XX

Она ошхона эшигининг қаттиқ тақиллашидан уйғонди. Кимдир зўр бериб эшикни урарди. Ҳали ҳаммаёқ қоронғи ва жимжит, бу жимликда эшикнинг тақиллаши кишини ваҳимага солар эди. Она наридан-бери кийиниб, тезгина ошхонага чиқди ва эшик олдида туриб:

— Ким у?— деб сўради.

— Мен,— деб жавоб берди бегона бир овоз.

— Ким?

— Очинг, мен!— деди биров секин, илтимос тарзида.

Она илгакки кўтариб, эшикни оёғи билан итарди. Лип этиб Игнат кирди ва қувониб:

— Хайрият, адашмабман!— деди..

Белигача лойга беланган, юзлари бўзарган, кўзлари чўккан, фақат жингалак сочлари шапка остидан чиқиб турар эди. У эшикни ёппб:

— Ишларимиз чатоқ!— деди шивирлаб.

— Биламан...

Йигитча онанинг бу жавобига ҳайрон бўлди, кўзларини пирпиратиб, сўради:

— Қандай билдингиз?

Она апил-тапил ва қисқагина айтиб берди.

— Анави икки йигитни қамашдимиз? Ўша ўртоқлар-пи-я?

— Улар йўқ эди. Махфий учрашув жойига кетишган экан, шоввозлар! Михайло амаки билан тўрт кишини олиб кетишди...

У буринни тортиб қаттиқ нафас олди ва мийигида кулиб:

— Мен қутулиб қолдим,— деди.— Энди тоза ахтаришиб юргандир!

— Сен қандай қутулиб қолдинг?— деб сўради она. Унинг эшиги аста қия очилди.

— Менми?— деб сўради Игнат эшакка ўтириб, у ёқ-бу ёққа қараб.— Улар келмасдан бир минут илгари ўрмон қоровули чопиб келиб, деразани тиқиллатди. Хушёр бўлинглар, болалар, сенларни ушлагани келишяпти, деб хабар қилди.

Игнат секингина кулиб қўйди-да, чакмонининг этаги билан юзини артиб, давом қилди:

— Михайло амакини ўзингиз биласиз, унча-мунчага гаранг бўладиган одам эмас. Менга қараб: «Игнат, тез шаҳарга чоп! Кекса аёл эсингдами?»— деди-да, хатни ёзиб: «Ма, тез жўна!»— деди. Мен эмаклаб қочиб ўзимни буталар орасига олдим у мундоғ қулоқ солсам — келишяпти! Дарров ўримдан туриб оёққа зўр бердим! Икки кеча-ю кундуз дам олмасдан роса югурдим.

Унинг ўзидан мамнувлиги кўриниб турар, қўй кўзларни табассумдан порлар, қип-қизил қалнин лаблари қалтирарди:

— Ҳозир чой қайнатиб бераман!— деди шошиб-пишиб она самоварни оларкан.

— Аввал хатни олсангиз-чи...

Игнат афтини буруштириб, оёгини авайлаб, зўрға ёғоч эшак устига олди.

Остонада Николай пайдо бўлди.

— Салом, ўртоқ!— деди у кўзларини қисиб.— Шошманг, мен ёрдамлашиб юборай.

Сўнгра энгашиб, Игнатнинг кир пайтаваларини еча бошлади.

— Йўғ-е,— деди Игнат оёгини силкитиб, сўнгра ҳайрат ичида кўзларини пирпиратиб, онага қаради.

Она унинг қараб турганини пайқамай:

— Оёгини спирт билан ишқалаш керак...— деди.

— Албатта!— деди Николай.

Игнат уялинқираб, пиқ этиб кулди.

Николай хатни топди, ғижимини ёзди, сўнгра, кўзига яқин олиб бориб, ўқиди:

«Ишни ташлаб қўймагин, она. Ўша баланд бўйли

ойимбекага айтгин, бизни унутмасин, бизнинг ишлар тўғрисида кўпроқ ёзсин, илтимос шу. Хайр энди. Рибин».

Николай хат ушлаган қўлини секингина пастга туширди ва паст овоз билан:

— Бу жуда соз!..— деди.

Игнат оёқ пажаларини қимирлатиб, уларга қараб ўтирар эди, она кўз ёшларини яширишга тиришиб, қўлида жом билан унинг олдига келди-да, ерга ўтириб, қўлини унинг оёғига узатди. Игнат оёғини дарҳол ёғоч эшик остига тикиб:

— Қўйсангиз-чи!— деди.

— Қани, тезроқ оёғингни узат-чи!..

— Мен ҳозир спирт олиб келаман,— деди Николай.

Йигит тобора оёғини итқариброққа суриб, ғудранди:

— Нима қилганингиз бу? Касалхонадаманми..

У тихирлик қилгандан кейин она пккинчи оёғини еча бошлади.

Игнат қаттиқ пишиллади ва бўйинини беўхшов қимирлатиб, лабларини кулгили тарзда тарвайтириб, онага тикилиб турар эди.

— Биласанми,— дея гап бошлади она қалтираган овоз билан.— Михаил Ивановични калтаклашди..

— Йўғ-э!— деди оҳистагина йигитча чўчигансимон овоз билан.

— Рост, уриб-уриб, бир аҳволда Никольскийга олиб келишди, у ерда юзбоши урди, пристав урди, юзларига тепишди... Қонга бўяшди!

— Бунақа ишга улар жудаям уста!— деди йигитча қошнини чимириб. Унинг елкалари титраб кетди.— Мен ҳам ўлгудек қўрқаман у лаънатилардан! Мужиклар ургани йўқми?

— Пристав буюриб эди, биттаси бир мушт урди. Бошқалари тек туришди, ҳатто тарафини ҳам олишди, «уриш мумкин эмас» дейишди.

— Ҳа-а, мужиклар ҳар ким кимнинг орқасида турганини ва нима учун турганини тушуна бошладилар..

— У ерда ҳам эсли одамлар бор..

— Қаерда йўқ дейсиз? Муҳтожлик одамнинг эсини киргизади! Эсли одамлар ҳар қайда бор, фақат топши қийин..

Николай шишада спирт олиб келди, самоварга кўмир ташлади ва индамасдан чиқиб кетди. Игнат уни синчков кўзлари-ла кузатгач:

— Бу жаноб докторми?— деб сўради онадан.

— Бу ишда «жаноб» деган нарсa пўқ, ҳамма ўртоқ...
— Хўп қизиқ ишлар-да!— деди Игнат ҳайрон илжа-йиб.

— Нимаси қизиқ?

— Қизиқ-да. У томонда афтингга солишди, бу томонда оёғингни ювишди, ўртада нима бор?

Уйнинг эшиги очилди-ю, Николай остонада туриб деди:

— Ўртада шундай одамлар борки, афт-баширага муштлайдиганларнинг муштини ялайди, мушт еганларнинг қонини сўради, ўртада мана шу!

Игнат эҳтиром билан унга қаради ва бир оз жим қолгач:

— Ҳа, шундайга ўхшайди!— деб қўйди.

Сўнгра иккала оёғини ҳам дадил босиб, ўрнидан турди-да:

— Соппа-соғ бўлди қолди! Қуллуқ сизга,— деди.

Сўнгра емакхонага ўтиб, чой ичгани ўтиришди. Игнат сиполик билан гапга туриб кетди:

— Мен газета ташувчи эдим, юришга жуда эгчилман.

— Газетхонлар кўпми?— деб сўради Николай.

— Саводхонларнинг ҳаммаси, ҳатто бойлар ҳам ўқийди, аммо улар биздан олишмайди, албатта... Улар, ахир, яхши билишадикки, деҳқонлар ерин ўз қонлари билан ювиб, бой ва мулкдорлар қўлидан тортиб олишади, демак, ўз қўллари билан бўлишади, шундай қилиб бўлишадикки, хўжайин, қарол, деган нарсa қолмайди! Шундай бўлгандан кейин курашади-да, бунга курашмаса нимага курашади!

У ҳатто ранжигандай бўлиб, савол пазари билан Николайга қаради. Николай индамасдан кулиб ўтираверди.

— Агар бугун ҳаммамиз бир бўлиб, натижада енгсагу, эртага яна биттаси бой, биттаси камбағалга ажраладиган бўлса, унда қуллуқ, тақсирлар! Биз жуда яхши биламиз, бойлик деган нарсa кўчма қумга ўхшайди, бир жойда тек ётмайди, яна ҳар тарафга ёйилади! Йўқ, бунақаси бизга кетмайди!

— Бир оз жаҳлингдан туш!— деди она тегиниб.

Николай ўйчанлик билан:

— Рибиннинг қамалгани тўғрисидаги варақани тезроқ юборсак яхши бўларди-да!— деди.

Игнат сергакланди.

— Варақа? Ўзи борми?— деб сўради у.

— Бор.

— Менга беринг, қишлоққа мен олиб бораман,— деди у қўлларини бир-бирига ишқаб.

Она унга қарамасдан, секингина кулиб қўйди.

— Сен чарчагансан, ундан кейин ҳали кўрқаман, дединг шекилли?

Игнат жингалак сочларини кенг кафти билан силаб туриб, жиддий тарзда, осудалик билан:

— Қўрқиниш ўз жойида, иш ўз жойида. Нега куласиз ахир? Қизик экансиз-ку!— деди.

Йигит қўзғатган шодлик ҳисси онага ҳам ўтди-да, у беихтиёр:

— Э, болам, боласан ҳали!— деди. Йигит хижолат бўлиб кулимсиради.

— Бола эмишман!..

Николай оқ кўнгиллик билан кўзларини қисиб йигитга тикиларкан:

— Сиз энди қишлоққа бормайсиз...— деди.

— Нега бормайман? Қаерга бораман бўлмаса?— деб сўради Игнат безовта бўлиб.

— Сизнинг ўрнингизга бошқа киши боради, сиз унга нима қилиш ва қандай қилиш кераклигини айтиб бера-сиз, тузукми?

— Тузук!— деди Игнат тилар-тиламас, бир оз ўйла-ниб тургандан кейин.

— Сизга яхши бир паспорт топиб берамизу, ўрмон қоровули қилиб қўямиз...

Йигит, бошини бир силкитиб, ташвишланган ҳолда сўради:

— Мужиклар ўтинга келса, ё бўлмаса... ишқилиб, ўрмонда кўриниб қолса, мен нима қиламан? Тутиб боғлай-манми? Йўқ, бу менга тўғри келмайди...

Она кулди, Николай ҳам кулди. Бу нарса яна йигитни уялтириб, унинг таъбини хира қилиб қўйди.

— Хотиржам бўлинг!— деб тасалли берди Нико-лай.— Мужикларни боғлаб ўтирмайсиз, кўнглингиз тўқ бўлсин...

— Ҳа, шундай деиш!— деди Игнат ва кўнгли таскин топиб, севинганидан кулди.— Мен фабрикага кирсам бў-ларди, у ерда ақлли йигитлар кўп дейишади...

Она стол ёнидан турди, ўйчанлик билан деразага қа-раб деди:

— Э, ҳаёт-ҳаёт! Кунда беш марта куласан, беш мар-та йиғлайсан!.. Қани, бўлдингми, Игнатий? Тур, энди ухла...

— Уйқум келгани йўқ ахир...

— Бор дейман...

— Интизомларинг қаттиқ экан! Хўп, борамап... Чою қанд учун, меҳрибонлигингиз учун қуллуқ...

У онанинг ўрнига ётаркан, бошини қашлаб туриб деди:

— Мана кўрасиз, энди ҳаммаёқни қорамай ҳиди босиб кетади... Ётишнинг ҳеч кераги йўқ эди... бари бир уйқум келмайди... Бу ўртоқ ўртадагиларни ёмон боплади-да... Оббо лаънатилар-эй...

Сўнгра, бирданига хуррак тортиб, қошлари кўтарилган, оғзи очилган ҳолда уйқуга кетди...

XXI

Кечқурун Игнат кичкинагина бир подвал уйда, Весовшиковнинг қаршисида ўтирар ва қошларини чимириб, паст овоз билан унга дерди:

— Ўртадаги деразани тўрт марта...

— Тўрт марта?— дея такрорлади Николай сергакланиб.

— Аввал уч марта, мана бундай!

Сўнгра бармоғи билан столи чертиб:

— Бир, икки, уч,— деб санади.— Кейин бир оз туриб яна бир марта чертасиз.

— Тушундим.

— Бир сариқ мужик эшикни очади-да, доя хотинга келдингизми деб сўрайди... Сиз: «Ҳа, завод эгаси юборди!» дейсиз, вассалом! У ёғни ўзи билади.

Бу иккала кучли йигит бир-бирига томон энгашиб, эҳтиёт билан секин гаплашиб ўтирар, она эса, икки қўлини кўксида қовуштириб, уларга тикилганича стол ёнида турарди. Бу сирли чертишлар, тагдор савол-жавоблар она қалбида табассум уйғотар:

«Ҳали бола-да, бола...»— дерди она ичиди.

Девордаги чироқ ерда сочилиб ётган пачоқ челаклар ва тунука қийқимларини ёритиб турарди. Уйни бутунлай занг ҳиди, бўёқ ва рутубат ҳиди босиб кетган эди.

Игнатнинг эғнида қалин кузги пальто бўлиб, бу пальто ўзига жуда ёқарди, она Игнати бошдан-оёқ кўздан кечираркан, енгини кафти билан қандай завқланиб силаётганини, бақувват бўлини зўрга буриб, ўзини қандай томоша қилаётганини кўриб, кўнгли эриб кетгандан:

«Болаларим, азиз болаларим...»— деб қўйди.

— Гап шу,— деди Игнат ўрнидан тураркан.— Демак,

эсдан чиқармайсиэ: олдин Муратовга учраб, бобойни сўрайсиэ...

— Уқиб олдим!— деди Весовишқов.

Бироқ Игнат унга ишонмади шекилли, ҳамма чертишлар, сўзлар ва шартларни яна бир карра такрорлади ва ниҳоят, қўл бериб хайрлашди.

— Хайр, салом айтинг! Улар яхши одамлар, мана кўрасиэ...

Игнат мамнуният билан ўзига разм солди пальтосини силаб кўрди, сўнгра онадан:

— Кетаверайми?— деб сўради.

— Йўлни топа оласанми?..

— Ҳа, албатта топаман... Хайр энди, ўртоқлар!

У кифтини баланд кўтариб, кўкрагини олдиға чиқариб, янги шапкани чеккасиға қўйиб, икки қўлини чўнтакка солиб синолик билан чиқиб кетди. Новвот ранг, жингалак сочлари чаккаларидан чиқиб турар эди.

Весовишқов меҳрибонлик билан она олдиға келиб:

— Мана энди менға ҳам иш топилди!— деди.— Зерикибам ўлдим... Хўш, қамоқдан қочиб нима иш битирдим? Ишим фақат бекинишдан иборат. У ерда ўқирдим. Павел миямға шундай фикрлар қуяр эдики, маза қилардим! Айтгандай, Ниловна, қочирини масаласи нима бўлди?

— Билмадим!— деди она беихтиёр уҳ тортиб.

Николай зилдай қўлини онанинг елкасиға қўйди-да, юзини унинг юзига яқин келтириб, гап бошлади:

— Сен уларға тушунтир, улар гапиниға киради, қочини ҳеч гап эмас! Мапа, бунга қара, бу — қамоқхона, деворнинг ёнгинасида фонус. Қаршида — яланглик, чапда — қабристон, ўнг томонда — кўча, шаҳар. Фонусни тозалаб ёғ қўйгани кундуз куни фонусчи келади, нарвонини деворға қўйиб чиқади; сўнгра арқондан қилинган махсус шотининг иллагини девор кунгурасига илиб, уни турма ҳовлисиға ташлайди — вассалом! Бу иш қай соасда бўлишини ичкаридаги ўртоқларимиз билишади, албатта, жиноятчи маҳбуслардан шовқин-тўполон кўтаришларини илтимос қилишади, ё ўзлари шовқин-сурон кўтаришади, қочадиган одам худди шу вақтда ҳалиги шотин билан девордан ошиб, хаш-паш дегунча бу ёққа тушиб олади — вассалом!

У икки қўлини онанинг худди кўзгинаси олдида тўлаб, қочини планини жўнгина, осонгина ва аниққина қилиб тушунтириб берди. Она уни ношуд ва нўноқ киши деб ўйлар эди. Николайнинг кўзлари илгари ҳамма нарсаға хўмрайиб, ишонмасдан қаҳр-ғазаб билан қарарди,

энди бўлса, бу кўзлар тамоман бошқача бўлиб, илиқ бир шуъла билан ёнар, онада ишонч ҳосил қилар, қалбини ҳаяжонлантирарди.

— Сен ташвиш тортма, бу иш кундузи бўлади! Албатта кундузи! Куппа-кундузи қамоқхонадан маҳбуснинг қочиши кимнинг эсига келарди?..

— Отиб қўйишса-я!— деди она сесканиб кетиб.

— Ким отади? Солдат йўқ, назоратчилар тўппонча билан мих қоқишади, холос...

— Кишининг ақли ишонмайди...

— Ҳа, мана кўрасан! Фақат сен улар билан гаплашиб, кўндир! Мен ҳамма нарсани — арқон, шотини ҳам, илгакни ҳам тайёрлаб қўйганман: шу уйнинг эгаси ўзи фонусчи бўлади...

Эшик орқасидан биров йўталиб, тунукаларни тарақлатиб, алланима қилаётган эди.

— Мана ўзи!— деди Николай.

Очиқ турган эшикдан тунука ванна кўринди-ю, хир-қироқ бир овоз:

— Ўта қол, лаънат,— деди.

Шундан кейин, шапқасиз, оппоқ, думалоқ бир бош, бақрайган икки кўз, узун мўйловли ва мулойим чехра намоеъ бўлди.

Николай ваннани эшикдан киритишга ёрдам қилди, ванна кетидан новча, букчайган бир одам кирди-да, соқоли қирилган лунжларини шишприб йўталди, тупурди, сўнгра хирқироқ овоз билан:

— Хуш келибсизлар...— деди.

— Мана, ўзидан сўра!— деди Николай.

— Менданми? Нимани?

— Қочпришни...

— Ҳа-а!— деди уй эгаси қоп-қора бармоқлари билан мўйловини артиб.

— Қаранг, Яков Васильевич, бу ишнинг осонлигига бу киши ишонмаяпти.

— Ҳмм, ишонмаяпти дейсанми? Демак, хоҳламас экан,— деди уй эгаси.— Сен билан мен хоҳлаймиз, шунинг учун ишонамиз,— деди дона-дона қилиб, сўнгра бирданига энгашиб, қаттиқ йўтала бошлади. Йўталиб бўлганидан кейин кўкрагини силаб, пишиллаб, чақчайган кўзлари билан онага қараганича уй ўртасида анчагина туриб қолди.

— Ихтиёр Паша билан ўртоқлариди,— деди она.

Николай ўйчанлик билан бошини қуйи солди.

— Ким у Паша деганингиз?— деб сўради уй эгаси.

— Ўғлим.

— Фамилияси нима?

— Власов.

У бош чайқади, кейин ёнидан халтасини олиб трубкасига тамаки тўлгазар экан, бўлиб-бўлиб гапира бошлади:

— Эшитганман. Жияним танийди уни. Менинг жияним ҳам қамоқда, Евченко, эшитганмисиз? Менинг фамилиям Гобун. Яқинда ёшларнинг ҳаммасини қамашади, ана унда, биз қарияларга худо беради! Жандарм менга жиянимни Сибирга ҳайдатаман, деб дўқ уряпти, ҳайдатмай қўймайди бу ит!

Трубкасини ёпдирди, устма-уст ерга тупуриб, Николайга юзланди:

— Она хоҳламайдимиз? Ихтиёри! Эркин одам-да: ўтиравериб чарчаса — юради, юриб чарчаси — ўтиради. Таласалар — даминни чиқармайди, урсалар — чидайди. ўлдирсалар — чўзилиб ётаверади. Бу маълум нарсас. Аммо мен Савкани чиқараман. Чиқармай қўймайман.

Унинг калта-култа қилиб, бидирлаб гапириши онани ҳайратга солди, сўнгги сўзлари эса ҳасад қўзғатди.

Она кўчада изғирин билан шамолга қарши бораркан, Николай тўғрисида ўйлаб кетди:

«Бирам ўзгариб кетиптики, вой тавба!»

Сўнгга Гобунини эслади-ю, бу одам тўғрисида эзгу тилаклар билан ўйлай бошлади:

«Янгидан ҳаёт бошлаган ёлғиз мен эмасман шекилли!...»

Бирданига қалби жўш уриб, хаёли ўғлига кетди:

«Қошки кўнса!..»

XXII

Якшанба кунини она, қамоқхона канцеляриясида Павел билан хайрлашиб туриб, қўлига юмалоқланган кичкина бир қоғоз қистирганини сезд. Қоғоз тегини билан она, худди нафти куйгандай, бир сесканиб тушди-да, савол назари билан ўғлининг юзига қаради, бироқ саволига жавоб тополмади. Павелнинг мовий кўзлари одатдагича мулойим ва осойишта кулмсираб турарди.

— Хайр энди! — деди она оҳ тортиб.

Ўғли яна унга қўлини узатди, юзида аллақандай бир меҳр асари зоҳир бўлди.

— Хайр энди, она!

Она, ўғлим бирон нарса дермикин, деб унинг қўлини қўйиб юбормади.

— Ташвиш қилма, ўзингни койитма,— деди ўғли.

Павелнинг бу сўзи ва пешанаси тиришгани онага жавоб бўлди.

Она бошини қуйи солиб:

— Нега ундай дейсан?— деди гудраниб.— Нимасига ташвишланай...

Она кўз ёшларини ва лаблари қалтираганини сездирмаслик учун ўғлига қарамасдан, тезгина чиқиб кетди. Кўчада бораркан, назарида, ўғли берган хатни маҳкам сиқимлаган қўлининг суяклари зирқирагандай ва бутун қўли елкадан зарба егандай, зил-замбил бўлиб кетгандай туюлди. Уйга қайтгач, хатни Николайга узатиб, унинг олдида тўхтаб, бу юмалоқланган қоғознинг очилишини кутар экан, қалбида яна умид учқунланганини сизди. Бироқ Николай:

— Ўша ўзим ўйлаганим!— деди.— Мана нималар ёзибди! «Биз бу ердан кетмаймиз, ўртоқлар, ҳеч қайсимиз кетмаймиз. Бу ердан қочсак, ўз ҳурматимизни йўқотган бўлардик. Сизлар яқинда қамалган деҳқоннинг ғамини енглар. У ғамхўрлик қилишларингга сазовор киши. Бу ерда у жуда қийналяпти: кунда бошлиқлар билан тўқнашиш осон эмас... Аллақачон бир сутка карцерда ҳам ётиб чиқди. Унга жуда азоб беришяпти. Ҳаммамиз сизлардан сўраймиз: унинг иложини қилинглар. Менинг онамни юпатинглар, тасалли бериңглар. Унга айтиб берсаларинг ҳаммасига тушунади».

Она бошини кўтарди-да, қалтираган овоз билан астагина деди:

— Нимани ҳам айтардиларинг? Ўзим ҳам тушуниб турибман.

Николай дарҳол юзини четга буриб, рўмолчасини олди ва пишқириб бурнини қоқди-да:

— Тумов бўлиб қолибман, мун қаранг,— деди.

Сўнгра кўзойнагини тузатмоқчи бўлиб, қўли билан кўзларини тўсиб, нари-бери юраркан:

— Бари бир, улгура олмас эдик...— деб қўйди.

Она қошларини чимприб, ўйчанлик билан:

— Майли! Суд қилсинлар!— деди-ю, лекин дили сиёҳ бўлди.

— Мапа мен Петербургдаги бир ўртоғимдан хат олдим...

— Ахир, Сибирдан ҳам қочини мумкин-ку... Мумкинми?

— Албатта! Ўртоғимнинг ёзишига қараганда, яқинда суд бўлар экан, ҳукм маълум эмиш: ҳаммаси Сибирга сургун бўлар эмиш. Бу муттаҳамлар ўз судларини ҳам қабиҳ бир комедияга айлантиришяпти. Фахмлаяписизми? Ҳукм суд бўлмасдан олдин Петербургда тайёрлаб қўйилган...

— Қўйинг, Николай Иванович!— деди она кескин.— Менга тасалли берманг, мени юпатманг. Биламан, Паша ёмон иш қилмайди, ўзимни ҳам, бошқаларни ҳам бекорга қийнамайди! Мени ҳам яхши кўради, ҳа! Мана, менинг ғамимни еяпти. Онамга тушунтиринглар, кўнглини кўтаринглар деб ёзибти-ю, кўрдингизми?

Онанинг юраги тез-тез урар, ҳаяжонидан боши айлари.

Николай одатдан ташқари баланд овоз билан:

— Ўғлингиз бебаҳо йигит! Мен уни жуда ҳурмат қиламан!— деди.

— Менга қаранг, келинг, Рибиннинг иложини қилайлик!— деди она.

Шу оннинг ўзида она бирон нарса қилишни, аллақайга боришни; ҳориб-чарчагунча юришни истаб қолди.

— Ҳа, ҳў!— деди Николай нари-бери юраркан.— Сашенькани топиш керак эди...

— Бугун келади, Паша билан учрашган кунларим албатта, келади...

Николай ўйчанлик билан бошини қуйи солиб, лабларини қимтиб, соқолини бураб, онанинг ёнига — диванга ўтирди.

— Афсуски, синглим йўқ шу топда.

— Бу ишни ҳозир Паша ўша ердалигида ташкил қилсак яхши бўларди!— деди она.

Иккаласи жим бўлди, кейин бирданига она оҳиста деди:

— Ҳеч тушуна олмайман: нега Паша унамаскин?..

Николай ирғиб ўрнидан турди, худди шу пайт кўнгирок жиринглади. Улар бир-бирига қаради.

— Сашадир, ҳам!— деди Николай оҳиста.

— Унга қандай қилиб айтдик энди?— деб сўради она ҳам оҳиста.

— Ҳа, нозик масала...

— Қизгинага ачинаман...

Эшик орқасидаги киши ҳам ботинолмаётгандай, кўнгирок аввалгидан кўра секинроқ жиринглади. Николай билан она ўринларидан туриб, бирга чиқдилар, лекин ошхона эшиги олдида Николай тўхтаб:

— Йўқ, сиз очинг...— деди.

Она эшикни очиши биланоқ қиз:

— Унамадими?— деб сўради.

— Йўқ.

— Ўзим ҳам билувдим!— деди Саша осудалик билан, лекин ранги ўчди. У пальтосининг тугмаларини ечди, иккита тугмасини яна солди-да, палтосини елкасидан олишга уринди, аммо бўлмади. Шундан кейин:

— Бу ёмғиру шамол ҳам роса жонга тегди-да!— деди.— Ўзи соғми?

— Ҳа.

— Соғ ва хурсанд...— деди Саша паст овоз билан қўлларига термилиб.

Она қизга қарамасдан:

— Рибинни қутқаринглар, деб ёзипти,— деди.

— Ростданми? Менимча, биз ўша пландан фойдаланишимиз керак,— деди қиз шошилмасдан.

— Мен ҳам шундай ўйлайман!— деди эшикдан кира туриб Николай,— Салом, Саша!

Қиз у билан кўришаркан, сўради:

— Нега қараб турибмиз? План ҳаммага маъқулми ахир?

— Бироқ бу ишни ким ўз зиммасига олади? Ҳамма банд...

— Менга топширинглар!— деди Саша иргиб ўрнидан туриб.— Мен бўшман.

— Бўпти! Лекин бошқаларнинг олдидан ҳам ўтиш керак...

— Яхши, ўзим сўрайман! Ҳозироқ бораман.

Қиз нозик бармоқлари билан тугмаларини тез-тез қадай бошлади.

— Жиндек дам олсангиз бўларди,— деди она.

Саша жилмайди ва мулойимгина қилиб:

— Ташвиш қилманг, мен чарчаганим йўқ...— деди.

Кейин жимгина улар билан хайрлашди-да, яна ўша жиддийлигича чиқиб кетди.

Она билан Николай. дераза олдига келиб, Саша ҳовли саҳнидан ўтиб, дарвозадан чиқиб кетгунча қараб турдилар. Николай аста ҳуштак чалиб, стол томон ўтди ва нимадир ёза бошлади.

Она ўйчанлик билан:

— Шу иш билан машғул бўлса, қизгина анча овуниб қолар!— деди оҳиста.

— Ҳа, албатта!— деди Николай ва онага томон ўгирилиб, мулойим юзида табассум билан сўради:

— Сиз, Ниловна, доғи ҳижрон деган нарсани бошдан кечирганмисиз?

— О, болам!— деди она қўл силтаб,— ҳижрон қаёқда дейсиз? Отам унга бериб қўймасин, бунга бериб қўймасин, деб умрим доим ваҳм билан ўтган.

— Ҳеч кимни яхши кўрган эмасмисиз?

Она ўйланиб жавоб берди:

— Эсимда йўқ, айланай, нега яхши кўрмайин?.. Албатта, битта-яримтани яхши кўргандирман. Лекин эсимда йўқ!

У Николайга қаради-да, маъюслик билан сўзини тугатди:

— Эрим мени жуда қўп урарди, шунинг учун унга қадар бўлган нарсалардан биттаси ҳам эсда қолмаган.

Николай яна стол томонга ўтирилди, она уйдан бир нафасга чиқди, у қайтиб кирганда Николай унга мулоийм қараб, ўз хотираларини эслаб, аста сўз бошлади:

— Сашеньканинг бошига тушган кун менинг ҳам бошимга тушган! Жуда ажойиб, бебаҳо бир қизни яхши кўрар эдим. Йнгирма ёшлардалигимда учратганман уни, ўшандан бери севаман, гапнинг рости, ҳали-ҳозиргача севаман! Ҳали ҳам ўша қадимгидай жон-диллим билан севаман.

Николайнинг ёнгинасида тўхтаган она, шу топда унинг кўзлари порлоқ бир шуъла ила ёнганини кўрди. Николай, қўлларини курсининг суянчигига, бошини қўллари устига қўйиб, алақайларга — олипсларга қарар, унинг позик ва озғин, лекин кучга тўлган гавдаси, ўсимлик қуёшга томон интилгани сингари, олдинга интиларди.

— Нега уйланмадингиз бўлмаса?— деди она.

— Аттангки, ўша қиз бундан беш йил бурун эрга тегиб кетди...

— Нега илгарироқ уйланмадингиз?

Николай бир оз ўйланиб жавоб берди:

— Бизнинг ишимиз негадир ҳеч юришмади. У қамоқда бўлса — мен озодликда, мен озод бўлсам — у қамоқда ё сургунда. Худди Сашанинг кунига ўхшарди! Пировардида, уни ўн йилга Сибирь қилишди-я, Сибирь! Мен ҳатто унинг орқасидан бормоқчи ҳам бўлдим. Йўқ, кейин иккимиз ҳам буни эл кўрмадик. Қиз у ерда бошқа бир киши билан учрашиб қолибди, у ҳам ўз ўртоғим, жуда яхши одам эди! Шундан кейин иккаласи Сибирдан қочиб, чет элга кетди, шунақа...

Николай сўзини тугатди, кўзойнагини олиб артди, ойнасини ёрувга тутиб кўрди ва яна арта бошлади.

— Вой, айланай болам-ей!— деб қўйди она меҳрибонлик ила бош чайқаб. Николайга унинг раҳми келди ва шу билан бирга ундаги қандайдир бир нарса оналик меҳри билан мулоҳим жипмайишга мажбур этди. Николай ўнглашиб ўтирди ва қўлига яна қалам олди-да, сўз оҳангини қўл ҳаракати билан таъкидлаб, гап бошлади:

— Оппавий ҳаёт революционерларнинг ғайратини сусайтиради, ҳамisha сусайтиради! Бола-чақа бўлгандан кейин ола хуржун бўйига тушади. Революционер эса ҳормай-толмай ғайратини ошируви керак. Замонамиз шуни талаб қилади, биз ҳаммавақт олдинги сафда боришимиз керак, негаким, биз ишчилар, тарих кучи билан эски дунёни йиқитиш ва янги ҳаёт қуриш вазифасига белгиланганмиз. Агар биз ҳорғинликка берилиб, ё эса кичкина муваффақиятнинг тез қўлга киритиш имкониятига мағрур бўлиб орқада қолсак, бу жуда ёмон, ишимизга хиёнат қилган бўламиз! Биз ҳар қандай одамлар билан ёнма-ён боролмаймиз, акс ҳолда ўз эътиқодимизга путур етказишимиз мумкин. Шунинг ҳеч қачон эсдан чиқармайлики, бизнинг вазифамиз кичкинагина муваффақиятга эришиш эмас, балки буткуш талаба қозонишдир.

Унинг овози қаттиқлашди, юзи оқарди, кўзларида ҳар доимгидай оддий, вазмин ва майин бир куч учқунланди. Николайнинг гапи тамом бўлмай, яна қўнғироқ қаттиқ жиринглади. Мавсумга нобой енгил пальто кийган, совуқдан бетлари қизарган Людмила кириб келди. У йиртиқ калошининг еча туриб, аччиқланган оҳангда:

— Бир ҳафтадан кейин суд бўлар экан!— деди.

— Ростдан-а?— деб қичқирди Николай уйдан туриб.

Она қўрқувданми ё севинчданми — нега бунча ҳаяжонланганини ўзи ҳам англамасдан, дарров Николайнинг олдида борди. Людмила она билан ёнма-ён бораркан, паст овоз билан киноямуз деди:

— Рост! Ҳукм аллақачон тайёр бўлганини суддагилар очикдан-очиқ айтишяпти. Бунинг қандай тушуниш мумкин? Ҳукумат, чиновникларим душманларимга енгилроқ жазо бермасин, деб қўрққаними? Шунча зўр бериб ўз малайларининг бузаётган ҳукумат, ҳали ҳам уларнинг разиликка тайёрлигига ишонмайдимиз?..

Людмила озгин ёноқларининг кафти билан артиб, диванга ўтирди, унинг кўзлари нафрат алангасида ёнар, овозидан борган сари қўпроқ ғазаб акс этар эди.

— Бекорга овора бўляпспз, Людмила,— деди Николай тасалли бераётгандай қилиб.— Бари бир улар сизнинг сўзларингизни эшитмайди...

Она Людмиланинг сўзларини диққат билан тинглар, лекин, ҳеч нарса англаёлмасди, бейхтиёр ўз-ўзича ҳадеб:

«Суд, бир ҳафтадан кейин суд!» — деб такрорлар эди.

Сўнгра бирданига аллақандай шафқатспз, одамгарчилиқка сиғмайдиган мудҳиш нарса яқинлашаётганини сезди.

XXIII

Шундай қилиб, она минг хил қайғу-алам ва хавотирликлар билан биринчи ва иккинчи кунни ўтказди; учинчи кун Саша кириб келди ва Николайга деди:

— Ҳамма нарса тайёр! Бугун соат бирда...

— Дарров-а? — деди Николай ҳайрон бўлиб.

— Дарров бўлса ёмонми? Менинг ишим фақат Рибинга жой ҳозирлаш ва кийим топиш, бошқа ҳамма ташвиш-ни Гобун бўйнига олди. Рибин бир кварталгина юрса бўлди. Уни кўчада Весовшиков кутиб олади, (албатта, қиёфасини ўзгартириб) елкасига пальто ташлайди, бошига, шапка кийгизади ва йўлни кўрсатиб қўяди. Ундан кейин мен уни кутиб оламан-да, бошқа кийим кийгизиб, олиб кетаман.

— Чакки эмас! Ким у Гобун деганингиз? — сўради Николай.

— Сиз уни кўргансиз. Унинг квартирида спз слесарлар билан машғулот ўтказган эдингиз.

— Ҳа, эсимда. Телбароқ чол...

Саша деразага қараб туриб, ўйчанлик билан деди:

— Ўзи истеъфога чиққан солдат, касби тунукасоз. Спёсний жиҳатдан унчалик етук эмас, лекин ҳар қандай жабру зулмга қарши туганмас адовати бор... Пича файласуфнамо ҳам.

Она унинг гапларига индамасдан қулоқ солар, юрагида аллақандай мубҳам бир нарса пайдо бўлиб келарди.

— Гобун жиянини қочирмоқчи, сизга маъқул бўлган олифта йигит бор-ку — Евченко деган, эсингиздами?

Николай бош ирғади.

— Гобун ҳамма ишни ўйлаб қўйган, — деб давом қилди Саша, — лекин бу нияти эсон-омон рўёбга чиқишига кўзим етмайди. Танаффуслар ҳаммага бир вақтда берилди. Маъбуслар ташқарига барабар чиқишади, борди-ю, улар-

нинг кўзи шотига тушиб қолса, кўплари қочмоқчи бўлишадди...

У кўзини юмиб, жим бўлди, она унга томон силжиди.

— Натижада бир-бирига халақит беради, холос...

Учови ҳам дераза олдида тикка турар, она Николай билан Сашанинг орқасида эди. Уларнинг тез-тез гапиришлари онанинг кўнглида умидга ўхшаш ноаниқ бир ҳис уйғотарди...

— Мен ўша ерга борамап!— деди она бирданига.

— Нима қиласиз бориб?— сўради Саша.

— Сиз борманг, азизим! Бир бало бўлиб, қўлга тушиб қолманг! Қўйинг,— деб маслаҳат берди Николай.

Она унга қараб туриб, оҳиста лекин қатъий равишда:

— Йўқ, борамап...— деб такрорлади.

Улар бир-бирига қарашди. Саша елкасини учтириб:

— Сабаби маълум...— деди.

У бурлиб, онани қўлтиқлаб олди-да, унга энгашиброқ туриб, онанинг кўнглига ёқимли овоз билан содда қилиб сўз бошлади:

— Ҳар ҳолда мен сизга айтиб қўяй, бекорга умидвор бўляпсиз... бекор...

Она қалтираган қўллари билан Сашани бағрига босиб:

— Айланай!— деди.— Мени олиб боринг, халақит бермайман сизга! Бормасам бўлмайди. Ўша ердан қочиб мумкинлигига ҳеч ишонмаяпман!

— Майли, борсинлар!— деди Саша Николайга.

— Ўзингиз биласиз,— деди Николай бошини қуйи солиб.

— Бирга боришимиз мумкин эмас. Сиз ялангликка, полизга томон борасиз. У ерда қамоқхонанинг девори кўришиб туради. Лекин бу ерда нима қилиб юрибсан деб сўраб қолсалар, нима дейсиз?

Хурсанд бўлиб кетган она ишонч билан:

— Биламан, нима дейишни!..— деди.

— Эсдан чиқарманг, қамоқхона назоратчилари сизни танийди!— деди Саша.— Агар улар сизни кўриб қолгундай бўлса...

— Кўрмайди!— деди она.

Шу чоққача унинг кўнглида биллинар-билинимас учқунлашиб турган умид олови бирданига ловуллаб кетиб, уни жонлантириб юборди.

У шошиб-пишиб кийинаркан, ўйлар эди:

«Балки у ҳам...»

Бир соатдан сўнг она қамоқхона ортидаги ялангликка бориб турди. Эсаётган қаттиқ шамол унинг оёқларини

ялар, кўйлаklarини шиширар, музлаган ерни савалар, она ёқалаб бораётган ползнинг эски четан деворини тебратар ва бутун кучи билан ёпирилиб келиб, қамоқхонанинг унчалик баланд бўлмаган деворига ўзини урарди, девордан опиб ўтиб, қамоқхона ҳовлисидаги аллакимнинг қийқиригини илиб олиб, ҳавода тўзғитар, кўкларга олиб чиқиб кетарди. Кўкларда эса, булутлар чопинар, булутлар орасидан очилган туйнуклар ортида тубсиз мовий осмон кўринарди.

Онанинг орқасида полиз, олдида қабристон, ўнг томонида, икки юз саржинча нарида қамоқхона, қабристон олдида бир солдат узун арқонга боғланган отни гир айлана чоптириб ўргатмоқда, унинг ёнида турган бошқа бири ер депсиниб бақирар, ҳуштак чалар ва куларди. Шулардан бошқа қамоқхона олдида ҳеч ким йўқ.

Она кўз қири билан орқа-олдига қараб, иккала солдатнинг ёнидан ўтиб, секин-аста қабристон девори томон кетди. Бирданига оёқлари қалтираб, худди музлаб ерга ёпишгандай оғирлашди — қамоқхона бурчидан елкасида шоти, ўша букчайган чол чиқиб қолди. Фonusчилар одатан қандай тез юришса, у ҳам ўшандай тез-тез юриб келмоқда эди. Она қўрққанидан кўзларини пирпиратиб дарров солдатларга кўз ташлади, улар ҳамон бир жойда туриб ер депсинар, от бўлса уларнинг теварагида айланарди. Она шоти кўтарган чолга қаради — у шотисини деворга қўйиб, шошилмасдан чиқа бошлади, чиқиб бўлгандан кейин билинтирмасдан арқонни ичкарига улоқтирди-ю, тезгина қайтиб тушиб, бурчакка етганда кўздан ғойиб бўлди. Онанинг юраги тез-тез урар, секундлар жуда имиллаб ўтар эди. Қамоқхонанинг шувоғи кўчиб, ғишлари чиқиб қолган сурранг деворида арқон шоти зўрға кўринарди. Бирданига девор устида аввал қорайган бир бош, кейин бир гавда кўринди-да, девордан ошиб, пастга туша бошлади. Унинг кетидан пахмоқ шапка кийган яна битта бош кўринди-ю, у ҳам думалоқ ошиб ерга тушиб бурчакка етгач, дарҳол кўздан йўқолди. Михайло қаддини ростлаб, у ёқ-бу ёққа қараб олиб, бошини силкитди...

Она ер депсиниб:

— Қоч, қоч, — дея пичирлади.

Онанинг қулоқлари ғувулар, шовқин-сурон эшитилар эди. Мана девор устида учинчи бош ҳам кўринди. Она кўлини кўксига қўйиб, кичрик қоқмай қараб турди. Малла сочли, соқолсиз бу бош, девордан узилмоқчи бўлгандай ўзини бир юқорига олди-ю, яна девор орқасида йўқолди. Қичқирешлар яна ҳам авж олди, ҳуштакларнинг ингичка

чириллаларини шамол ҳавога ёйди. Михайло девор бўйлаб кетди, ана, шаҳар иморатлари билан қамоқхона ўртасидаги ялангликдан ўта бошлади. Онанинг назарида Михайло жуда имиллаб юраётгандай ва бошини ўринсиз баланд кўтараётгандай бўлди, чунки унинг юзига қараган ҳар бир киши, бу юзни, албатта, умр бўйи унутмас эди. Она пичирлаб:

— Тезроқ... тезроқ, — дерди холос...

Қамоқхона ичида алланарса тарақлаб кетди, ойнак жараңглаб сингани эшитилди. Солдат, оёғини ерга тираб, отни ўзига томон тортди, яна бири, қўлини қарнай қилиб, қамоқхона томонга алланималар деб қичқирди, сўнгра бошини ўша томонга буриб қулоқ солди.

Она жалаңглаб атрофга қарар, кўзлари ҳамма нарсани кўриб турган бўлса ҳам ақли ишонмасди, чунки жуда хавфли ва оғир деб ўйлаган нарсаси шу қадар осонгина ҳал бўлгани уни эсанкиратиб қўйган эди. Кўчада Рибин кўринмасдан, узун пальто кийган новча одам ўз йўлига кетаётган ҳамда бир қизча югуриб бораётган эди. Муюлишдан учта қамоқхона назоратчиси отилиб чиқди, учови ҳам ўнг қўлини олдинга узатиб баб-баравар югурди. Отини машқ қилдираётган солдатлардан бири улар томонга чопиб кетди: иккинчиси отга минмоқчи бўлиб унинг атрофида айланар, от тутқич бермасдан чичонглар эди. Устм-уст чуриллаган ҳуштак овозлари ҳавони ёрарди. Уларнинг шовқин-суронлари онани ҳам ваҳимага солиб қўйди, у чўчиб тушди-да, кўзини назоратчилардан узмай, қабристон девори бўйлаб кетди, лекин назоратчилар билан солдатлар қамоқхонанинг нариги бурчига бурилиб, кўздан ғойиб бўлишди. Ўша ондаёқ қамоқхона позирининг муовини югуриб ўтди. Она бу одамни танирди. Аллақайда полиция пайдо бўлиб қолди, одам йиғилди.

Шамол, худди алланимадан хурсанд бўлгандай, пирпираб айланар, ўзини ҳар ёққа урар, онанинг қулоғига узук-юлуқ қичқирӣқ ва ҳуштак товушларини олиб келарди. Она бу тўс-тўпалонни кўриб хурсанд бўлар ва қадамини тезлатиб:

«Демак, у ҳам қочса бўларкан!» деб ўйларди.

Унинг қаршисида, девор муюлишидан, бирданига лўп этиб икки полиция чиқиб қолди:

— Тўхта! — дея қичқирди бири ҳансираб. — Соқоллик одамни кўрмадингми?

Она қўли билан полизни кўрсатиб:

— Шу ёққа қараб қочди. Ҳа, нимаиди? — деди пинағини бузмай.

— Егоров! Ҳуштак чал!

Она уйга қараб кетди. У алланимага ачинар, юраги жазиллаб алам қиларди. Ялангликдан ўтиб, кўчага чиққанида унинг олдидан бир извош ўтиб кетди; бошини кўтариб қарагач, извошда мўйлови сариқ, юзи сўник ва ҳорғин ёш бир йигитни кўрди. У одам ҳам онага қаради. Извошда қийшайиброқ ўтирганидан бўлса керак, йигитнинг ўнг елкаси чап елкасидан баландроқ кўринди.

Николай онани хурсандлик билан қарши олди.

— Ҳа, ишлар қалай?

— Ўнгидан келди шекилли...

Она ҳамма пикир-чикирларни эсланига тиришиб, қочиш тафсилотини худди биров айтган гапни нақл этаётгандай, ростилигига ўзи ҳам шубҳалангандай гапириб берди.

Николай қўлини ишқаб туриб:

— Ошиғимиз олчи!— деди.— Лекин сиздан жуда хавотир бўлувдим! Биласизми, Нпловна, дўстона маслаҳатимга унанг: суддан қўрқманг! Суд қанча тез бўлса, Павелнинг қутулиши шунча яқин бўлади, гапимга ишонинг! Балки йўлдаёқ қочар. Суд деган нарсa тахминан шундай бир нарсаси...

У суд мажлисини онага тасвир қила бошлади. Она унинг сўзларига қулоқ соларкан, Николайнинг алланимадан қўрқаётганини ва она кўнглини кўтармоқчи бўлаётганини пайқади.

Она тўсатдан сўради:

— Балки сиз судьяларга бирон нарсани айтиб, бирон илтимос қилиб қўяди, деб ўйлаётгандирсиз?

Николай сапчиб ўрнидан турди, онага қараб қўл силтади ва ранжигандай бўлиб:

— Худо сақласин,— деб қичқирди.

— Мен чиндан қўрқаяпман! Лекин нимадан қўрқаётганимни ўзим билмайман!..— деди-да, уйнинг ҳар томонига алаңлаб қараб, бир оз жим қолди.

— Баъзида, улар Пашани ҳақорат қилиб, унга озор беришмасмикин, деган хаёл миямга келади. «Эҳ, сен, мужик! Мужиквачча! Бу қандай номаъқулчилик?» дейишса... Паша гап кўтаролмайди, шундай бошлаб жавоб қиладики, ҳа! Андрей ҳам қараб турмайди, уларни масҳара қилса борми... Ҳаммасининг ҳам феъли тез. Шунини ўйласам, қўрқаман, тўсатдан бир нима қилиб қўйишлари мумкин. Ана иннайкейин аламларига чидаёлмай Спбирга ҳукм қилиб юборишса, бир умр кўролмай қолармиканман...

Николай соқолини тортқилар, индамасдан, тумтайиб турарди.

— Бу ўйлар миямдан нари кетмайди,— деди она оҳиста,— қўрқаман бу суддан! Ҳамма гапни суриштириб, бирма-бир тарозига сола бошласалар борми! Бу жудаям қўрқинчли нарса! Ҳазоси эмас, суднинг ўзи қўрқинчли. Буни тузукроқ тушунтириб беролмайман ҳам...

Онанинг назарида Николай унинг нима демоқчи бўлганини англамас ва бу нарса онанинг истагини — нимадан қўрққанини гапириб бериш истагини баттар қийинлаштирарди.

XXIV

Нафасни қайтарувчи ругубатли пўпанакка ўхшаш бу қўрқув она кўксида борган сари зўрайиб кетди ва суд куни қадди-қоматини буккан бу оғир ҳамда мудҳиш юкни ўзи билан бирга суд залига олиб кирди.

Ўйчада таниш ҳампосёлкалари она билан саломлашарди, қош-қовоқлари солиқ одамлар орасидан ўтаркан, индамасдан уларга бош ирғаб қўярди. Суд маҳкамасининг йўлаклари ва залида суд бўлаётганларнинг қавм-қариндошлари онани қарши олишди ва пастроқ овоз билан бир нималар дейишди. Бу сўзлар онага ортиқча туюлиб, маъносини англамасди. Ҳамма одам ғамгин ҳиссиётга чўмган эди — бу нарса онага ҳам ўтди, юраги баттар сиқилди.

Ёғоч эшакда ўтирган Сизов онага ёнидан жой бериб:

— Ўтир бу ерга!— деди.

Она индамасдан ўтирди, кўйлагини тузатиб теварак-атрофига қаради. Аллақандай яшил ва пушти ранг чизик ва доғлар бир-бирига қоришиб, унинг кўз олдидан ўтди, ингичка сариқ иллар товланиб кетди.

Ёнида ўтирган бир хотин оҳиста:

— Ўғлинг Гришамнинг бонига етди!— деди.

— Ҳим бўл, Наталья!— деди унга Сизов қовоғини солиб.

Она хотинга қаради — бу Самойлова эди. Унинг ёнида эри ўтирарди, бу тепакал, қалин малла ранг соқолли нуруний бир киши бўлиб, юз сўяклари туртиб чиққан эди, у кўзларини қисиб олдинга қарар, ҳадеб соқоли титрарди.

Катта деразалардан залга бир текисда хира ёруғлик тушиб турар, ташқарида — дераза ойпаларидан қор сирғалиб тушарди. Икки дераза ўртасига, ялтироқ зарҳал рамка ичида подшоҳнинг каттакон сурати осилган, пушти ранг қалин дераза пардалари рамкани иккала томонидан беркитиб турарди. Залда, сурат рўпарасида, устига кўк мовут ташланган каттакон стол, бу стол зални деярли бутун энлаб ол-

гаң, ўинг томонда, панжара кетпга иккита ёғоч скамейка, чап томонга эса, икки қатор пушти ранг юмшоқ курсилар қўйилганди. Ёқаси яшил, тугмалари ялтироқ форма кийган суд хизматчилари шарпа қилмасдан залда югуришарди. Ҳавоси оғирлашган залдан шивирлаб айтилаётган сўзлар эшитилар, дорихона ҳиди анқиб турарди. Булар ҳаммаси — ранглар, ҳашаматлар, унлар ва ҳидлар кўзни чарчатар, нафас олганда ҳаво билан бирга ичга кирар ва бўшашган юракни гаш қилиб, қайғу аралаш ваҳм била тўлдирарди.

Ўтирганлардан бири тўсатдан баланд овоз билан нима-дир деди, она сесканиб кетди, ҳамма ўрнидан турди. Сизовнинг қўлидан ушлаб она ҳам ўрнидан турди.

Залнинг чап бурчидаги баланд эшик очилиб, кўзойпақли бир чол лапанглаб чиқди. Унинг дардчил юзидаги оппоқ сийрак чакка соқоллари қалтирар, қирилган ўстки лаби ўпирилиб оғзига кириб кетган эди, туртиб чиққан бет суякларини ва жағини мундирининг баланд ёқаси тўсиб турганидан уни худди бўйинсиздай қилиб кўрсатарди. Унинг қўлтиғидан — қомати баланд, юзи чиннидай оппоқ, ёноқлари қип-қизил ёшгина бир йигит суяб борар, зарҳал мундир кийган яна уч киши унинг кетидан аста босиб келарди.

Юмшоқ курсиларга ўтирмоқчи бўлиб, улар стол кетида анча ивирсиб туришди, ўтирганларидан кейин, мундир тугмаси солилмаган, соқоли қирилган, эринчоқ юзли биттаси дўрдоқ лабларини қимирлатиб, ҳалиги чолга пичирлади. Чол, қоқиб қўйилгандай, қўққайиб ўтирди-да, унинг сўзига қулоқ солди. Она унинг кўзойпағи орқасида бир жуфт кичкина ва рангсиз доғни кўрди, холос.

Столнинг бир томонига қўйилган баланд стол ёнида ловча ва тепакалнамо бир одам тикка туриб йўталар ва қоғозларни титкиларди.

Ҳалиги чол олдинга томон энгашиб гап бошлади. Биринчи сўзни у равшан қилиб айтди, ундан кейингилари эса, унинг бўзарган юпқа лабларида ўрмалаб тарқалиб кетгандай бўлди.

— Очамап... Олиб киришлар...

Сизов онани оҳиста туртди-да:

— Қара,— деб пичирлади ва ўрнидан турди.

Темир панжара кетидаги эшик очилиб, яланғоч қиличини кифтида тутган бир солдат чиқди, унинг кетидан Павел, Андрей, Федя Мазин, ака-ука Гусевлар, Самойлов, Букин, Сомов ва исмлари онага помаълум бешта ёш йигит киришди. Павел мулоҳимгина кулимсирар, Андрей

ҳам тишларинни пржайтириб бош прғарди. Уларнинг табассумлари, очиқ юзлари ўнғайсиз жимликка барҳам берди, зал алланечук ёришгандай бўлиб кетди. Зарҳал мундирларининг ярқирани сўнгандайин, жиддият анча юмшади. Дадил ишонч, жонли куч шабадаси эсиб, она кўксини сийпаб ўтди, она ўзига келди. Унинг кетидаги скамейкаларда ҳам — шу чоққача одамлар интизорлик билан жимиб ўтирган жойларда ҳам энди эшитилар-эшитилмас ғовур-ғувур қўзғалиб қолди.

Она Сизовнинг:

— Ўзларини дадил тутишяпти! — деган пичирлашини эшитди. Ўнг томондан Самойловнинг онаси секингина пичирлаб йиғлади.

— Жим! — деган ваҳимали бир қичқириқ эшитилди.

— Огоҳлантираманки... — деди чол.

Павел билан Андрей ёнма-ён ўтирди. Улар билан бирга биринчи қатордаги скамейкага Мазин, Самойлов ва ака-ука Гусевлар ўтиришди. Андрейнинг соқоли қирилган, мўйлови ўсиб осилиб турган, думалоқ қалласи мушукнинг бошига ўхшаб қолган. Унинг юзидан, лабларининг икки бурчида ва кўзларида алланечук бир ўзгариш, қаҳр-ғазаб аломати пайдо бўлган. Мазиннинг устки лабида икки сизоқ қорайиб турар, юзи тўлишгандай кўринар эди, Самойловнинг сочлари ҳали ҳам бурунгидай жингалак, Иван Гусев ҳамон илжайишини қўймасди.

— Эҳ, Федька, Федька! — деб пичирлади Сизов бошини қуйи солиб.

Она чолнинг ноаниқ саволларига қулоқ солар — чол судланувчиларга қарамасдан савол берар, боши эса мундирининг ёқаси орасида қимирламай қотиб қолганди, она ўғлининг пинак бузмай берган қисқа-қисқа жавобларини эшитарди. Опанинг назарига бош судья ва унинг аъзолари унча қаттиққўл ва шафқатсиз эмасдай кўринарди. Она судьяларнинг юзларига диққат билан тикиларкан, алланарсани англашга ва билишга уринар, кўнглида ўсаётган янги умидга астагина қулоқ соларди.

Чинин юзли киши ҳафсаласизлик билан айбномани ўқий бошлади; унинг бир маромда чиқаётган овози кишини зериктирар, одамлар тошдай қотиб, қимирламасдан ўтиришарди. Тўртта адвокат айбдорлар билан охишта, лекин қизгин гаплашар, тўрттови ҳам питирлаб тез ҳаракат қилар ва шунинг учун ҳам каттақон қора қушларга ўхшарди.

Чолнинг бир ёнида кичкина кўзлари чўкиб кетган, хўппа-семиз бир судья бутун гавдаси билан юмшоқ курси-

ни тўлдириб ўтирарди, иккипчи томонида эса юзи сўниқ. мўйлови сариқ, қадди букик бошқа бир судья. Бу одам ҳорғинлик билан бошини юмшоқ курси суянчиғига ташлаб, кўзини сал-пал юмиб олиб, ниманидир ўйларди. Прокурорнинг юзида ҳорғинлик ва зерикиш акс этарди. Судьялар орқасида тўладан келган басавлат бир одам ўйчанлик билан икки ёноғини сийпалаб ўтирар, бу — шаҳар бошлиғи, унинг ёнида кўзлари катта-катта ва мулойим, бетлари қип-қизил, соқоли пахмоқ бир мўйсафид, бу — дворянлар сардори, унинг ёнида белбурма камзул кийган ва ҳаддан ташқари қорин солган волость мингбошиси. Бу одам қорни катталигидан хижолат тортса керак: камзул этаги билан қоринни ёпишга тиришар, этак ўлгур бўлса, ҳадеб тушиб кетаверарди.

Павелнинг кескин овози янгради:

— Бу ерда жиноятчи ва судья деган гап йўқ, бу ерда фақат асирлару ғолиблар бор, холос...

Залга жимлик чўкди, бир неча секунд она қулоғига қозғоз бетда йўрғалаган қаламнинг шитир-шитири билан ўз қалбнинг уришидан бошқа нарсаси эшитилмади.

Бош судья ҳам алтанимага қулоқ солаётгандай, бир нарсани қутаётгандай эди. Суд аъзолари қимирлаб қолишди. Шундан сўнг у гап бошлади:

— Ҳмм, Андрей Находка! Сиз ўз айбингизга иқдор...

Андрей шошилмасдан ўрнидан турди, қаддини ростлади ва мўйловини тортқилаб-тортқилаб, ер остида чолга қаради.

— Хў-ўш, қайси айбимга иқдор бўламан мен?— деди хоҳол чўзиб елкаларини қисиб, одатдагича осудалик билан.— Одам ўлдирган бўлмасам, ўғирлик қилган бўлмасам, мен фақат одамларни талашга ва бир-бирини ўлдиршига мажбур этадиган ҳаёт усулига норозиман, холос...

Чол зўрға, лекин уқтириб:

— Жавобни қисқа қилинг,— деди.

Она, орқадаги скамейкаларда ўтирган одамларнинг бир-бирлари билан шивирлашиб қимирлашганини, чинни юзли кишининг зериктирувчи сўзлар чангалида ўзларини озод қилиш ҳаракатига тушиб қолишганини сезд.

— Эшитяпсанми гапларини?— деди Сизов шивирлаб.

— Фёдор Мазин, жавоб беришг...

Федя ирғиб ўрнидан турди-да, дангал қилиб:

— Жавоб беришни истамайман!— деди. Унинг юзи ҳаяжондан ёниб, кўзлари порлар, лекин негадир, қўлларини орқасига яшириб турар эди.

Сизов оҳдстагина уҳ деб қўйди. Она ҳайрон бўлиб, бақрайиб қолди.

— Мен ҳимоячидан воз кечдим, бир оғиз гап гапирмайман, судингизни қонундан ташқари ҳисоблайман! Кимсизлар ўзларинг? Бизни суд қилгани сизларга халқ ҳуқуқ бердими? Йўқ, халқ ҳуқуқ берган эмас. Мен сизларни танимайман!

У яна ўз ўрнига ўтирди ва ловиллаб ёнаётган юзини Андрейнинг елкаси ортига олиб яширди.

Семиз судья бош судья томон энгашиб, унинг қулоғига алланима деб пичирлади. Сўник юзли судья қош-қовоғини кўтариб, судлаувчиларга ҳўмрайиб қаради, сўнгра, қўлини столга узатиб, олдида турган қоғозга қалам билан бир парса ёзиб қўйди. Волость мингбошиси секин оёқларини жилдириб, қоринини тиззасига қўйди-да, унинг устига қўйиб бош чайқади. Чол бошини қимирлатмасдан, бутун гавдаси билан судьяга томон бурилди ва ун чиқармасдан у билан гаплашди. Малла судья эса, энгашиб, унинг сўзларига қулоқ солди. Дворянлар сардори прокурор билан пичирланди. Шаҳар бошлиғи ёноқларини ишқаб, уларнинг гапларини тинглади. Яна бош судьянинг зериктирувчи сўзи эшитилди.

Сизов тонг қолиб, онанинг қулоғига:

— Жуда болади-ку бу! Ҳаммадан ўтказди!— деб шпирлади.

Она ҳайрон бўлиб, жилмаяр эди. Бошда она, бу ҳангомалар даҳшатли бирон ҳодисанинг ортиқча ва зериктирувчи муқаддимаси бўлса керак, лекин бу ҳодиса тўсатдан пайдо бўлади-ю, ўз даҳшати билан ҳаммани бўғиб ташлайди, деб ўйлаган эди. Бироқ Павел билан Андрей шу қадар бемалол ва дадиллик билан гапиришдики, гўё булар суд олдида эмас, посёлкадаги кичкина ҳовличада гаплашиб ўтиргандай эди. Федянинг жасорат билан айтган сўзлари онага жон киргизди. Залда аллақандай бир дадиллик руҳи пайдо бўлди ва орқасида ўтирган одамларнинг қимирлашларидан она англадики, шу топда бу руҳни ҳис этаётган бир ўзигина эмас.

— Сизнинг фикрингиз?— деди чол.

Тешакалнамо прокурор ўрнидан турди-да, бир қўли билан баланд столи ушлаб, рақамлардан мисол келтириб, тез-тез гапирга бошлади. Унинг овозида ҳеч қандай даҳшатли нарса йўқ эди.

Айни замонда жуда зўр бир таъвиш она кўнглини бесаранжом қилар, она алланечук бир ёвузликни кутар эди.

Бу ёвузлик таҳдид қилмаса ҳам, бақирмаса ҳам, лекин кўзга кўринмасдан аста-секин улғайиб борар ва судьялар атрофида эринчоқлик билан айланиб, гўё ҳеч нарса ўтказмайдиган булут пардаси каби уларни қоплаб олар эди. Опа судьяларга қарар, лекин уларнинг қанақа одамлигига ҳеч тушуна олмасди. Улар Павел ва Федядан хафа бўлишмади (она эса, судьялар уларни ғазабга олишар, деб ўйлаган эди). Уларга қаттиқ гап гапирмади, лекин берган ҳамма сўроқлари она назарида ортиқчадай, гўё ўзлари ҳам истар-истамас савол беришаётгандай, жавобларга ҳам истар-истамас қулоқ солишаётгандай, ҳамма нарсани олдиндан билишади-ю, ҳеч нарсага қизиқишмаётгандай туюлди.

Мана, уларнинг қаршисида жаңдарм туриб, йўғон овоз билан деди:

— Одамлар, ҳамма балони бошлаган Павел Власов дейишади...

Семиз судья хушёқмаслик билан оҳиста сўради:

— Находкани-чи?

— Уни ҳам шундай дейдилар...

Ҳимоячилардан бири ўрнидан туриб сўради:

— Мумкинми, гапирсам?

Чол аллакимдан сўради:

— Сизнинг гапингиз йўқми?

Она назарида судьяларнинг ҳаммаси ҳам касалманд одамларга ўхшарди. Уларнинг овозида ҳам, ҳаракатларида ҳам дардчил ҳорғинлик сезилиб турар, бу дардчил-ҳорғинлик жонга тегадиган ва малол келадиган эҳтишамлик — уларнинг юзларида ҳам кўринарди. Афтидан бу нарсаларнинг жамиси: мундирлар, заллар, жаңдармлар, ҳимоячилар ҳам, юмшоқ курсида ўтириб, сўроқ қилиш ва жавоб эшитиш мажбурияти ҳам — ҳаммаси уларнинг ўзлари учун оғир ва ноқулай бўлиб, жонларига теккандай эди.

Уларнинг олдида ранги заҳил ўша таниш офицер турар, сўзларни чўзиб-чўзиб, баланд овоз билан Павел ва Андрей тўғрисида гердайиб гапирарди. Она унинг сўзлари типгларкан, беихтиёр ўзича:

«Ҳеч нарсани билмас экансан», — деб қўйди.

Сўнгра панжара ортида ўтирганларга қаради. Энди уларнинг нима бўлиш-бўлмаслигидан қўрқмас ва уларга раҳми келмасди, чунки уларнинг жасорати ачинишга йўл бермасди, аксинча, онада ҳайрат ва муҳаббат ҳиссини қўзғатардики, бу ҳайрат бамайлихотирлик ва бу муҳаббат шодлик бағишловчи порлоқ ҳиссиёт эди. Бу ёш ва бақув-

ват йигитлар гувоҳлар билан судьяларнинг бир хилда бораётган сўзларига, ҳимоячиларнинг прокурор билан мунозараларига аралашмасдан, бир чеккада — девор тагида ўтиришарди. Батзан бироштаси пафратомуз кулиб қўяр ва ўртоқларига бир нима дер, шунда ўртоқларининг юзларида ҳам масхараомуз табассум кўриниб қоларди. Андрей билан Павел доим бир ҳимоячи билан секин-секин гаплашиб ўтирарди. Бу ҳимоячини она суддан бир кун бурун Николайникида кўрган эди. Уларнинг суҳбатига бошқалардан кўра серҳаракат ва чаққонроқ Мазин алланима деб қўярди, шунда она, Ивап Гусевнинг зўрға кулгисини тийиб, тирсаги билан ўртоғини билливар-биллимас туртганини, юзлари кизарганини, лунжи шилганини ва бошини қуйи солганини кўрарди. Гусев бир-икки марта пиқирлаб кулиб юборди, лекин шундан кейин, сипо бўлишга тиришиб бир неча минут тумтайиб ўтирди. Шундай қилиб қай хилда бўлмасин, буларнинг ҳар бирида ёшлик барқ уриб ўйнар ва унинг жонли хуружини тийиш йўлида қилинган ҳаракатларни осонлик билан енгарди.

Сизов онанинг тирсагига туртиб қўйди, она унга томон ўтирилди. Сизов мамнун ва бир қадар ташвишманд эди. У шивирлаб:

— Буларга бир қара, онасининг азаматлари қандай етилишини! — деди.

Залда гувоҳлар ширасиз овоз билан шошиб-пишиб гапиришар, судьялар истар-истамас ва лоқайдлик билан мингиллашарди. Семиз судья юмшоқ қўли билан оғзини тўсиб эсар, сариқ мўйловли киши эса, рапги бурунгисидан ҳам оқарган ҳолда, баъзан қўлини кўтариб, чаккасини бармоғи билан қаттиқ босар, кўзларини солигансимон катта очиб шифтга тикиларди. Прокурор онда-сонда қалам билан қоғозга бир парсаин чизиб қўяр, яна дворянлар сардори билан унсиз суҳбатини давом эттирарди, сардор бўлса, оқарган соқолини ҳадеб силар, каттакон ва чиройли кўзларини бақрайитириб, виқор билан бўйинини эгиб кулимсиради. Шаҳар бошлиғи оёғини чалиштириб, шарна чиқармасдан тиззасини чертиб ўйнар ва бармоқ ҳаракатини диққат билан кузатарди. Волостной тиззасига қўйган қорнини аҳтиёт билан ушлаб бошини қуйи солиб ва турли-туман овозларнинг бир хилдаги жўрига фақат бир ўзи қулоқ бериб ўтирганга ўхшарди. Юмшоқ курсига қозиқдай қоқилган чол эса, шамолсиз кундаги флюгер¹

¹ Шамолнинг юриш йўлини билиш учун томга ўрнатилган шамолпаррак.

сингари қимирламасдан ўтирарди. Бу ҳол жуда узоқ давом этиб, одамлар зериккан эдилар.

— Таваффус эълон...— деди чол ва ундан кейинги сўзларни юпқа лаблари орасида ямлаб, ўрнидан турди.

Зални ғовур-ғувур, оҳ-воҳ, оҳиста нидолар, йўтал ва оёқ товушлари тўлдирди. Судланувчиларни олиб чиқиш кетишди, кета туриб, улар қавм-қариндошлари ва танишбилишларига кулимсираб бош иргашди. Иван Гусев аллакимга қараб, оҳиста:

— Қўрқма, Егор!..— деб қўйди.

Она билан Сизов йўлакка чиқишди.

— Трактирга бориб чой ичиб келмаймиэми? Ҳали бир ярим соат вақтимиз бор!— деди ўйчан ҳолда Сизов меҳрибонлик билан.

— Ичгим йўқ.

— Ундай бўлса мен ҳам бормаيمان. Болаларни қара-я... «Асл одамлар — мана биз, қолганларнинг сариқ чақага арзпмайсан!» дегандай ўтиришади-я!

Уларнинг ёнига, шапкасини ушлаб, Самойловнинг отаси келди. У тундлик билан кулимсираб деди:

— Менинг Григоримни кўрдингми, а? Ҳимоячидан воз кечди, судьяларнинг саволига жавоб беришдан бош тортди! Бу тадбирни фақат ўзи ўйлаб топган-да. Сенинг ўғлинг, Пелагея, ҳимоячи олиш тарафдори эди, менинг ўғлим — керак эмас, деб туриб олди. Шундан кейин кўрт киши ҳимоячидан воз кечди...

Унинг ёнида турган хотини тез-тез киприк қоқиб, рўмолининг учи билан бурнини артарди. Самойлов соқолини тутамлаб, ерга қараб туриб давом этди:

— Қизик ҳангома бўлди ўзи! Бу надар қусурларга қараб турасан-да, шу ишларни бекор қилипти булар, беҳудага ўзларини нобуд қилишади дейсан. Кейин бирдан, борди-ю, булар ҳақли бўлса-чи, деб ўйлаб ҳам қоласан. Фабрикада бунақалар борган сарп кўпаяётганини, ҳадеб тутиб қамаб турсалар ҳам, дарёдаги балиқдай, тухуми қуримасдан, тобора кўпайганини эслайсан-да, яна тагин, келажак шуларники эмасмики, деб ўйлаб қоласан.

— Э, Степан Петрович, бу ишни биз англашимиз қийин!— деди Сизов.

— Ҳа, қийин!— деди Самойлов.

Унинг хотини бурни билан қаттиқ нафас олиб:

— Йигит тушмагурларнинг ҳаммаси сопна-соғ...— деб қўйди.

Сўнгра кенг ва сўлғин юзида пайдо бўлган табассумини тия олмай, сўзида давом қилди:

— Сен, Ниловна, мендан хафа бўлма: боя мен сенга, томдан тараша тушгандай қилиб бирданига «айб сенинг ўғлингда», деб юбордим. Гапнинг ростини айтганда, қайсиси кўпроқ айбли эканини ким билиб ўтирибди, дейсан! Мана бизнинг Григорий тўғрисида жандарм билан жосуслар нималар деяпти. Ана у сариқ кўппак ҳам кўп хизмат қилибди!

Бу хотин, афтидан кўнглида пайдо бўлган ҳисни ўзи англамаса-да, ўз ўғлидан фахрланарди; бу ҳис онага табиий бўлганидан, бу хотиннинг сўзларига мулойим жилмайди ва юмшоқ сўзлари билан жавоб берди:

— Ёш қалб ҳаммавақт ҳақиқатга яқин бўлади...

Йўлакда одамлар у ёқ-бу ёққа юришар, у ер-бу ерда тўпланиб, бўғиқ овоз билан тажанг ва ўйчан сўзлашарди! Ёлғиз турган ҳеч ким йўқ дейиш мумкин: ҳамманинг юзида сўзламоқ, сўрамоқ ва эшитмоқ истаги барала кўриниб турарди. Одамлар икки девор ўртасидаги пов сингари тор йўлакда, худди қаттиқ шамол тўзитаётгандай, у ёқдан-бу ёққа юришар ва ҳамма одам бирон нарса устида қаттиқроқ ва маҳкамроқ туриш имконини ахтараётгандай кўринарди.

Бўйи новча, укаси сингари ранги олинган Букин, тез-тез у ёқ-бу ёққа бурилиб, қўлларини тўлғай-тўлғай гап маъқулларди:

— Волостной Клепапов бу ишга муносиб одам эмас...

Унинг отаси — кичкинагина бир чол:

— Қўйсанг-чи, Константин!— деб ўғлини босишга тиришар ва қўрқиб у ёқ-бу ёққа қарарди.

— Йўқ, гапираман мен! Бултур ўз приказчилигини хотини туфайли ўлдириб юборган экан. Ҳозир ўша приказчикининг хотинини ўйнани қилиб олган, хўш бунга нима дейиш керак? Бунинг устига донғи кетган ўғри ҳам...

— Константин! Ҳой, ўғлим!

— Рост!— деди Самойлов,— рост! Бу суд нотўғри бўляпти...

Сизовнинг овозини эшитгандан кейин, Букин дарров унинг ёнига келди-да, бошқаларни ҳам орқасидан эргаштириб, ҳаяжондан қип-қизариб, қўлларини тўлғай-тўлғай қичқирди:

— Ҳой, менга қараглар, ўғрилиқ қилганларни, одам ўлдирганларни-ку — маслаҳатчилар оддий одамлар, деҳқонлар, мешичанлар суд қилишади! Нима учун улуғларга қарши чиққанларни улуғларнинг ўзи суд қилишяпти! Бу қандай гап? Агар сен мени ранжитсанг, мен тураман-да, лунжингга соламан, сен борасану мени суд қиласан, сенки

суд қилгандан кейин, албатта, мен гуноҳкорга чиқарасанда! Хўш, аввал ранжитган ким эди? Сен эмасмидинг? Сен эдинг!

Соч-соқоли оппоқ, қийғир бурун, кўкрагига медаллар таққан қоровул оломонни турта-турта ўтиб келиб бармоғи билан таҳдид қилди Букинга:

— Ҳой, шовқин солма! Бу ер қовоқхона эмас!

— Кечирасиз, нишондор, қовоқхона эмаслигини тушунаман! Лекин менга қарап, борди-ю, мен сизни урсам, кейин яна ўзим сизни суд қилсам, сизнингча...

— Ҳозир сени бу ердан ҳайдаб чиқараман!— деди қоровул дўқ уриб.

— Қаерга ҳайдайсиз? Нега?

— Кўчага ҳайдайман. Овозингни ўчириш учун...

Букин ҳаммага бир қур қаради-да, оҳиста деди;

— Буларга қолса, одамлар оғиз очмасин...

— Бўлмаса-чи, сен нима деб ўйловдинг?!— деб бақирди чол дағаллик билан.

Букин қўл силтади-ю, кейин оҳиста сўзлай бошлади:

— Буни кўрингки, суд залига судланувчиларнинг қариндош-уруғларидан бошқа ҳеч кимни киргизмадилар! Сен агар адолат билан суд қиладиган бўлсанг, халқнинг олдида қил, нимадан қўрқасан?

Самойлов яна ҳам балаandroқ овоз билан:

— Бу рост, суд нотўғри бўляпти!— деб такрорлади.

Она, суд ғайри қонуний бўлаётгани тўғрисида Николайдан эшитган гапларини шу тонда Самойловга айтгиси келди, бироқ у гапларга ўзи унча тушунмагани учун бирмунчасини эсидан чиқарган эди. Ўша гапларни қайта эсламоқ учун она бир чеккага чиқди ва шунда, сарпқ мўйловли аллақандай бир йигитнинг тикилиб турганини пайқади. Йигитнинг ўнг қўли чўнтагида эди, шунинг учун чап елкаси пастроқдай, унинг қиёфасидаги бу хусусият онага танишдай кўринди. Бироқ йигит онага орқасини ўгирди. Она ўз фикри билан банд бўлгани учун йигитни унутди.

Орадан бирор минут ўтгач, онанинг қулоғига кимнингдир:

— Шу аёлми?— деб шивирлагани кирди.

Аллаким балад ва қувноқ овоз билан:

— Ҳа!— деб жавоб қилди.

Она қайрилиб қаради. Бир елкаси паст йигит онага ёппи бериб тураркан, калта пальто, тиззадан келадиган этик кийган, қора соқолли ўртоғига алланималар деб гапирарди.

Онанинг хотираси яна паришон бўлиб, ҳеч нарсга эсига келмади. Унинг қалбида, ўғли айтган ҳақиқатни одамларга гапириб бериш истаги жўш урди ва ҳозир бу ҳақиқатга қарши одамларнинг нима дейишини, шунга қараб суднинг ҳукми қандоқ бўлишини билмоқ истарди.

У, Сизовга томон юзланиб, эҳтиёткорлик билан, оҳиста:

— Суд қилиш шунақа бўладими? Ким нима қилганини хўн суриштирадилару аммо нима учун қилганини сўрамайдилар. Бунинг устига ҳаммаси қари-қарташлар, ёшларни ёшлар суд қилиши керак... — деди.

— Ҳа, бу ишларга бизнинг ақлимиз етиши қийин, жуда қийин,— деди Сизов ўйчанлик билан бош чапқаб. Қоровул залининг эшигини очиб, қичқирди:

— Судланувчиларнинг қариндошлари! Қани, билетларингни кўрсатинглар!

Тунд бир овоз шошмасдан тўнғиллади:

— Билет эмиш! Циркка келибмизми?..

Ҳаммада аллақандай тажанглик, потинч андишасизлик сезилар, ҳамма тилга эрк бериб шовқин солиб чугурлар, дарвозабонлар билан гап талашар эди.

XXV

Сизов курсига ўтираркан, алланима деб гудранди.

— Нима деб жавраясан?— деди она.

— Шундай! Халқ гумроҳ...

Қўнғироқ жиринглади. Аллаким лоқайд овоз билан:

— Суд келяпти... — деди.

Яна ҳамма ўрпидан турди, ўша тартиб бўйича судьялар кириб жой-жойларига ўтиришди. Судланувчиларни олиб киришди.

— Маҳкам бўл!— деб ишчилради Сизов,— прокурор гапирарди.

Она бўйинини чўзиб олдинга энгашди-да, яна ҳам ваҳималироқ нарсани кутиб, донг қотди.

Прокурор судьяларга ёни билан туриб олиб, бошини улар томонга буриб, тирсагини баланд столга тираган ҳолда оғир бир нафас олди-да, ўнг қўлини қаттиқ тўлгаб, сўз бошлади. Бошда унинг сўзларига она тушунмади: прокурор йўғон овоз билан дам секин гапирарди, дам баланд. Унинг сўзлари қавилган ип сингари қаторлашиб бир хилда чўзилиб чиқар, сўнгра бирданига пириллаб учар, худди бир чақмоқ қанд устида гир айланган бир гала пашша сингари айланиб қоларди. Лекин она бу

сўзларда ҳеч қандай қўрқинчли ва хавфли нарса сезмади. Қор каби совуқ ва кул каби сурранг бу сўзлар тўхтовсиз ёпилиб, қуруқ чангга ўхшаш жонга тегувчи бир нарса билан залли тўлдирарди. Таъсирсиз, қуруқ гандан пборат бўлмиш бу путқ Павелга ва унинг шерикларига бориб етмаган ва уларнинг жигига тегмаган бўлса керакки, ҳаммаси тишчигина ўтирарди, улар қадимгидай, ўзаро секин гаплашиб, баъзан кулиб, баъзан эса, кулгиларини яширмоқ учун, ҳўмайиб қўйишарди.

— Ёлғон гапларни гапиряпти!— деб пичирлади Сизов.

Бу гапни она айтолмасди. Она прокурорнинг сўзларини эшитар ва англаб турардиким, прокурор ҳаммани барабар айбдор қиляпти, ҳеч кимни ажратиб кўрсатгани йўқ; Павел тўғрисида бир нарса деб қўйиб, Федя хусусида гапирар бошлар, уни Павел билан бир қаторга қўйиб туриб, зўр бериб, улар ёнига Букинни судрар, уларнинг ҳаммасини бир-бирига чатиб, ҳаммасини бир қопга тикиб, оғзини боғламоқчидай кўринар эди. Лекин прокурор айтаётган сўзларининг сиртқи маъноси онани қондирмас, унга таъсир қилмас ва уни қўрқитмас эди. Она яна ўша қўрқинчли нарсани кутар ва уни прокурорнинг сўзларидан эмас, унинг юзи, кўзлари, овози ва шошилмасдангина ҳавода тўлганган оппоқ қўлларидан ахтарарди. Она аллақандай бир мудҳиш нарса борлигини сезиб турарди, лекин тутқич бермайдиган бу нарсани ҳеч бир аниқлаб бўлмас ва шунинг ўзи она кўнглини баттарроқ жижиллатарди.

Она судьяларга қаради.— улар бу путқни, шубҳасиз, зеркиб эшитаётганга ўхшардилар. Уларнинг ўлик, нурсиз ва сариқ юзлари ҳеч нарсани ифода қилмасди. Прокурорнинг сўзлари эса, ҳавони кўзга кўринмас туман билан тўлғизар, бу туман лоқайдлик ҳамда интизорлик ҳорғинлиги булутлари ила судьяларни маҳкамроқ қуршаб олмоқда ва тобора кўпаймоқда эди. Бош судья қимирламасдан, ғоз ўтирар, кўзойнак ортидаги сурранг доғ сингарини кўзлари баъзан биллмай қоларди.

Бу совуқ лоқайдликни, бу ғазабдан холи бепарволликни кўрганидан кейин она, ҳайрон бўлиб, ўз-ўзидан сўради:

«Шу ҳам судми?»

Бу савол онанинг юрагини эзар, мудҳиш нарсанинг интизорини кўнглидан сиқиб чиқариб, аламзадалик ҳиссини тикан каби бўғзини тирнар эди.

Прокурорнинг нутқи бир варакайига узилиб қолди, у

сўйгги сўзларини тез-тез ва бидирлаб тамомлади-да, судьяларга таъзим қилиб, қўлларини ишқай-ишқай, жойига ўтирди. Дворянлар сардори кўзини бақрайитириб унга қараб бош иргачди, шаҳар бошлиғи қўл узатди, волостной бўлса, ўз қоринига қараб, кулиб қўйди.

Судьяларни бу нутқ қувонтирмади шекилли, улар пиакларини бузмай ўтиришаверди.

Чол аллақандай бир қоғозни юзига яқин келтириб деди:

— Сўз Федосеев, Марков ва Загаровнинг ҳимоячисига.

Она Николайиникида кўрган ўша ҳимоячи ўрнидан турди. Унинг юзи мулоийм ва кенглина бўлиб, кичкинагина кўзлари кулимсираб ўтдек ёнар, гўё малласимон қошларини остидан иккита ўткир нарса чиқиб, қайичи сингарини алланимани қийиб турганга ўхшарди. У салмоқлаб ва донадона қилиб сўз бошлади, лекин она унинг сўзларига қулоқ беролмади, чунки қулоғига Сизов пичирлаб қолди:

— Уқтингми, нималар деганини? Уқтингми? Булар ақлларидадан озган тентак эмиш! Федор ақлдан озган тентак эмиш!

Оғир бир умидсизлик остида эзилиб кетган она жавоб бермади. Ундаги ранжиш борган сарин кучайиб, юрагини баттар эзарди. Она нима учун адолат ва инсоф кутганини, нима учун ўғлининг ҳақиқати билан судьялар ҳақиқатининг тортишувига кўз тутганини энди очиқ пайқайди. Она, судьялар Павелнинг кўнглидаги бутун нарсалар тўғрисида узундан-узоқ ва батафсил, зўр диққат билан сўраяжаклар, ўғлининг ҳамма ўйлари ва ишларига бутун турини-турмушига ўткир кўзлари билан қараяжаклар, ниҳоят, унинг ҳақ эканини ўз кўзлари билан кўраганиларидан кейин, инсоф қилиб балаид овоз билан:

— Бу одам ҳақ!— деяжаклар деб ўйлаган эди.

Лекин буларнинг ҳеч бири бўлмади, гўё судланувчилар судьялардан кўз илғамас даражада олинса тургандай, судьялар эса судланувчилар учун ортқича бпр нарсадай эди! Чарчаб эзилган она судга қизпқмай қолди ва гапирилаётган гапларга қулоқ солмасдан, кўнгли ранжиб, пичида:

«Шу ҳам суд бўлди-ю!» деди.

— Ҳа, балли, бошладинг!— деб қўйди Сизов ҳимоячининг сўзини маъқуллаб.

Энди бошқа ҳимоячи — кичкинагина, юзи чўзпқ, ранги сўниқ ва ғалати бир одам гапирмоқда, судьялар эса, бу одамнинг гапига халал бермоқда эди.

Прокурор прғиб ўрнидан турди, протокол тўғрисида

шошилиб ва аччиғланиб алланималар деди, сўнгра пасиҳат тарзида чол гаширди. Ҳимоячи, таъзим билан бошпи қуйи солгани ҳолда, уларнинг сўзларини тинглади-да, яна сўзида давом этди.

— Оч!— деб қўйди Сизов:— Очиб ташла...

Залга жон кирди, жанговарлик ғурури авж олди, ҳимоячи ўткир сўзлари билан судьяларнинг қалин терпларини тимдалай бошлади. Судьялар тикандай ботувчи аччиқ сўзларини даф этмоқ учун гўё яна ҳам жипслашиброқ ўтиргандай, тўшини тескари кийиб, ҳурпайиб олгандай бўлди.

Ниҳоят, Павел ўрнидан турди, бирданига ҳаммаёқ жим-жит бўлди. Она бутун гавдаси билан олдинга интилди.

Павел пинағини бузмасдан, ҳовлиқмасдан сўз бошлади:

— Мен партия аъзоси сифатида фақат ўз партиям судини тап оламан ва ўзимни ҳимоя қилиш учун эмас, балки мен қатори ҳимоячининг рад қилган ўртоқларим истакларига мувофиқ сизлар тушунолмаган нарсани тушунтиришга уриниб кўраман. Прокурор бошдан-оёқ ўз сўзида, бизнинг социал-демократия байроғи остида қилган намоёнчилигимизни олпий ҳокимиятга қарши фитна деб атади ва ҳаммамизни, подшога қарши фитначи, деб ҳисоблади. Шунинг арз қилиб ўтишим керакки, ҳокими мутлақ бизнинг назаримизда, мамлакат бўйида солинган бирдан-бир занжир эмас, балки энг биринчи ва энг яқин занжирдирки, бизнинг вазифамиз уни халқ бўйида узиб ташлаш...

Павелнинг қатъий овози таъсири остида жимлик яна ҳам чуқурлашди, залнинг девори худди сурплгандай бўлди. Павел гўё одамлардан четланиб олисларга кетиб қолгандай, лекин кўзга яна ҳам яққолроқ кўрингандай бўлди.

Судьялар бесарапжом бўлиб, қимирлаб қолишди. Дворянлар сардор эришчоқ башарали судьяга алланималар деб пичирлади, у эса бошини чайқаб чолга юзланди, париги томондан, худди шу пайтда, касалманд судья ҳам чолнинг қулоғига бир нима деди. Дам ўнгга, дам сўлга қулоқ бериб курсида ўтирган чол Павелга алланима деди, лекин унинг овози Власовнинг силлиқ чиқаётган бақувват овози оқими пчида ғарқ бўлиб кетди.

— Биз — социалистлармиз. Буниги маъноси шуки биз хусусий мулкка душманмиз, хусусий мулк одамларини бир-биридан жудо қилади, уларни бир-бирига қарши қу-

роллантиради, манфаатлар ўртасига бир умр келиша олмайдиган душманлик солади, ана шу душманлиكنи ниқобламоқ ёки оқлаб кўрсатмоқ ниятида ёлғонга зўр беради, шундай қилиб, ёлғончиликдан, мунофиқлик ва адоватдан фойдаланиб ҳаммани бузади. Биз шундай деймиз: жамиятчи инсонга фақат ўзининг бойитиш учун бир қурол деб қарар экан, бу жамият эмас, бу — одамгарчиликка зиддир, бундай жамият бизга душман, биз унинг икки юзлама ва ёлғончи ахлоқи билан келиша олмаймиз, унинг шахсга нисбатан бўлган муносабатидаги шармсизлик ва раҳмсизликдан нафратланамиз, биз шу хил жамият томонидан одам боласини жисмоний ва маънавий қул қилишининг ҳамма шаклларига қаршимиз, нафс балоси учун одамларни бўлиб, бир-биридан ажратиб юборишининг ҳамма усул ва қондаларига қарши курашмоқ истаймиз ва курашажакмиз. Биз ишчилар шундай кишилармизки, гигант машиналардан тортиб болалар ўйинчоғигача ҳамма нарса бизнинг меҳнатимиздан бунёдга келади, биз, инсонлик шарафи учун курашув ҳуқуқидан маҳрум этилган одамлармиз, бизни ҳар бир киши ўз мақсадига етиш учун қуролга айлантиришга уринади ва айлантиради, энди биз озодликка эришмоқ истаймиз, токи бу озодлик орқасида, бир замон келиб ҳокимиятни ўз қўлимизга олишимиз мумкин бўлсин. Бизнинг шiori-миз оддий; йўқ бўлсин хусусий мулк, ҳамма ишлаб чиқариш қуроллари халқники, бутун ҳокимият халқники, ҳамма меҳнат қилишга мажбур! Мана, кўриб турибсизларки, биз фитначи эмасмиз!

Павел кулимсиради, сочларини оҳистагина силади, мовий кўзларидаги олов яна ҳам ёруғроқ ёнди.

Ранс баланд овоз билан равшан қилиб:

— Сўрайман, ишга алоқадор гапни гапиринг!— деди. У гавдасини Павел томонга буриб, унга қараб турарди, онанинг назарида раиснинг сал хирароқ чап кўзида жуда хушук, даҳшатли бир олов ёна бошлагандай кўринди. Бошқа судьялар ҳам Павелга шундай бир назар билан тикилишардики, уларнинг кўзлари Павелнинг юзига бориб қадалгандай, ташга ботгандай, ўзларининг ишдан чиққан аъзоларини жонлантирмоқ учун унинг қонини пчишга ташна бўлиб тургандай туюларди. Павел эса, баланд қоматини расо тутиб, қўлларини уларга томон чўзган ҳолда, паст овоз билан равшан қилиб дерди:

— Биз революционермиз, модомики бир гуруҳ фақат буйруқ қилар экану, бошқа бир гуруҳ фақат ишлар экан, биз революционерлигимизча қола берамиз. Биз,

маиѣаатини сизлар қўриқлаётган жамиятга ҳам, сизларга ҳам ашаддий душманмиз ва биз енгмагуниимизча, ўртамизда яраш бўлиши мумкин эмас. Биз ишчилар муқаррар енгажакмиз! Сизларга ваколат берганлар ўзлари ўйлаган даражада кучли эмас. Улар қул қилган миллионларча кишиларни ҳалок этиб, тўплаган ва ҳимоя қилган ўша хусусий мулкнинг ўзи, бизнинг устимиздан уларга ҳокимият бериб қўйган ўша кучнинг ўзи, улар орасида низо туғдирмай қўймайди, уларни жисмоний ёқдан ҳам, маънавий ёқдан ҳам бузиб, ахийри ҳалок қилади. Хусусий мулк деган нарсая ўзини қўриқлаш учун ниҳоят даражада кўп куч талаб қилади ва аслини олганда, сиз ҳаммамиз — бизнинг эгаларимиз бўлсангиз-да, биздан кўра бешбаттар қулсиз — сизлар маънавий жиҳатдан қулсиз, биз эса фақат жисмоний жиҳатдан қулмиз, холос. Сизлар сохта эътиқод ва ярамас одатлар чапғалидан қутулолмайсиз, чунки бу чапғал сизларни маънавий жиҳатдан ўлдирган, аммо бизнинг маънавий жиҳатдан озод бўлишимизга эса, ҳеч нарсая халақит бермайди, чунки бизга бераётган заҳарларингиз, ўзингиз беихтиёр бизнинг онгимизга қуяётган зидди заҳарларингиздан кўра кучсизроқдир. Бизнинг онгимиз ўсмоқда, тўхтовсиз томир ёймоқда, борган сари тезроқ ёлқинланиб, ҳатто сизнинг орангиздаги энг яхши кишиларни, маънавий жиҳатдан соғлом кишиларни ҳам ўзига эргаштириб бормоқда, бундай қараңглар, ҳокимиятларнинг учун ғоявий кураш олиб боришга ярайдиган кишиларнинг қолмади, тарихий ҳаққониятнинг сиқувидан сизни қўришга ярайдиган имконларнинг ҳаммасини ишлатиб бўлдиларинг, сизлар ҳеч қандай маънавий бойлик ярата олмайсизлар, чунки сизлар руҳан ўлгансизлар — ҳосилсиз тупроқда айлангансизлар. Бизнинг ғояларимиз эса ўсмоқда, борган сари равшанроқ ёймоқда, халқ оммасини ўз доирасига олиб, уларни озодлик йўлида курашув учун уюштирмоқда. Ишчининг буюк ролини англаш — бу шундай бир процесски, ер юзидаги ҳамма ишчиларни бир жон, бир тан қилади, ҳаётининг бу янгилашиб процессини тўхтатиш учун сизларнинг қўлларингизда бераҳмлик ва сурбетликдан бошқа ҳеч қандай қуролларнинг йўқ. Бироқ сурбетликларнинг яққол кўришиб туришти, бераҳмликларнинг эса — ғазабни қўзғатади. Бугун бизни бўғайтган қўллар, яқинда ўртоқларча қўлларимизни епжажак. Сизнинг энергиянгиз олтин кўнайишидан чиққан механик энергиядир, бу энергия сизларни гуруҳларга бирлаштирадиган, лекин бу гуруҳлар бир-бирини чайнамай ютиб

жуборади, бизнинг энергиямиз эса, барча ишчиларнинг борган сари ўсиб бораётган биродарлик оғидан чиққан жонли кучдир. Сизлар қилган барча ишлар — жипоят, негаким, ҳаммаси одамларни қул қилишга қаратилган, бизларнинг ишларимиз эса дунёни сизларнинг ёлғонларинг, жаҳолатларинг ва очкўзликларинг орқасида пайдо бўлган мудҳиш балолардан — халқни қўрқитиб жонини олган даҳшатдан қутқаради. Сизлар одам боласини ҳаётдан айириб, хоки туруб қилдингиз; социализм эса, сизлар вайрон қилган дунёни буюк бир бутун ҳолида бирлаштиради ва шу айтганларим, албатта, бўлади!

Павел бир секундгина тўхтаб олди-да, аввалгидан секинроқ ва кучлироқ қилиб тақрорлади:

— Муқаррар бўлади!

Судьялар, афтларини ғалати буруштириб, ўзаро пичирлашар ва ҳамон сўқ кўзларини Павелдан ололмас эдилар; она, булар Павелнинг бардамлиги, кучи ва тозалигига ҳасад қилиб, унинг чайир ва пишиқ танасини ёмон назарлари билан бўғаетганларини сезарди. Судланувчилар ўз ўртоқларининг сўзига астойдил қулоқ солишар, улар рангпар эса-да, кўзлари севинчдан йорлар эди. Она ўғлининг сўзларини ямириб ичмоқда ва бу сўзлар саф-саф бўлиб миясига ўрнашиб қолмоқда эди. Кекса судья Павелни неча марта тўхтатди, алланималар деб уқтирмоқчи бўлди, ҳатто бир қур тиржайиб ҳам қўйди. Павел унинг сўзини жимгина эшитарди-да, яна сўзида давом этиб, ачитиб-ачитиб, лекин ҳовлиқмасдан гапириб, ҳаммани қулоқ солишга мажбур қилар, судьялар продадини ўз продасига бўйсундирарди. Инҳоят, қари судьялар чидаёлмади ва қўлини Павелга чўзиб бақирди. Бунга жавобан Павел бир оз калакаомуз давом этди:

— Сўзимни тугатаётиман. Шахсан сизни рашияттининг естамасдим, балки аксинча, сиз томондан суд деб аталган бу комедияда поплж ҳозир бўлиб, сизга жуда ачинайман. Ҳар ҳолда сизлар ҳам одамсизлар, гарчи бизнинг мақсадларимизга душман бўлсаларинг-да, жабру зулмга хизмат қилиши орқасида шармандалик даражасида тубанлашганингизни, одамгарчилик ҳиссиётидан бунчалик маҳрум бўлганингизни кўриб турсак ҳам сизга ачинамиз...

У судьяларга қарамасдан, жойига ўтирди. Она, нафас олмай, судьяларга қаттиқ тикилганича, ниманидир кутар эди.

Андрей азбаройи суюниб кетганидан Павелнинг қўлини маҳкам қисди. Самойлов, Мазин ва бошқалар

завқланиб, Павелга томон узалдилар. Павел, шерикларининг бу завқларидан жиндак қизариб, кулимсиради ва онасига қараб бош силжитди, шу билан гўё онасидан:

«Шундай эмасми?»— деб сўрамоқчи бўлди.

Она меҳр-муҳаббат тўлқинига гарқ бўлган ҳолда шодлигини ичига ситдиролмай, чуқур хўрсиниш билан ўғлига жавоб қайтарди.

— Ана, суд энди бошланди!— деб пичирлади Сизов.— Тоза бошладими уларни, а?

Она ўғлининг бунчалик дадил гапирганига, эҳтимол ундаи кўра гапни тугатганига хурсанд бўлиб, жимгина бош силжитди. Унинг миёсида:

«Хўш? Энди нима дейсизлар?»— деган савол пириллаб айланарди.

XXVI

Ўғли судда айтган гапларни она энди эшитгани йўқ: бу фикрларни у биларди, лекин унинг эътиқоди бунчалик кучли ва жозибали эканини биринчи марта шу ерда, суд олдида сизди. Павелнинг хотиржамлиги уни ҳайратда қолдирди, унинг сўзлари она қалбида ўғлининг ҳақлигига, ғалаба қозонишига бўлган ишончини юлдуз каби порлатиб юборди. Она судьяларнинг Павел билан қаттиқ баҳс-мунозара бошланларини, ўз ҳақиқатларини олдинга суриб, Павелга қарши жаҳл билан эътироз қилишларини кутарди. Лекин мана, Андрей ўрнидан туриб, бир қалқиди-да, судьяларга ер остидан қараб:

— Ҳимоячи жаноблар...— деб сўз бошлади.

Касалманд башарали судья аччиқланиб, баланд овоз билан:

— Қаршингизда ҳимоячи эмас, суд ҳайъати ўтирибди!— деди.

Она Андрейнинг авзойига қараб билдиким, у ҳозир тентаклик қилмоқчи: унинг мўйлаби қалтирар, кўзлари мушук кўзларига ўхшаб муғамбирона навозиш билан ўйнарди. У узун қўллари билан бошини қаттиқ ишқалаб, уҳ тортиди.

— Шундайми ҳали?— деди у бош тебратиб. — Мен спзларни судья эмас, фақат ҳимоячи деб ўйлабман...

— Ишга тегишли гапларни гапиринг!— деди чол.

— Тегисли гапларинми? Хўп! Сизларни дарҳақиқат судья — мустақил ва ҳалол одамлар деб ўйлашга ўзимни мажбур қилдим.

— Суд спзнинг тавсиянгизга муҳтож эмас!

— Муҳтож эмас? Ҳм... Майли, ҳар ҳолда мен сўзимда давом этаман... Сизлар, «бу ўзгирчиллик, бу бегона» демайдиган одамсизлар, ҳур одамсизлар. Мана, қаршингизда икки томон турибди, бир томон: «Бу бор-йўғимни тортиб олиб, тумшугимга солди», деб шикоят қилади. Иккинчи томон эса: «Тортиб олишга ҳам, тумшугингга солишга ҳам ҳаққим бор, чунки қўлимда қурол...» деб жавоб беради.

— Ишга тегишли бирор нарса айтасизми, йўқми?— деди қари судья пўписа қилиб. Чолнинг қўли қалтирар, она унинг аччиқланганини кўриб суюнар эди. Лекин Андрейнинг қилиғи онага ёқмас, чунки бу нарса Павелнинг сўзларига мос келмасди, она дурустроқ, жиддийроқ баҳслашишни истарди.

Хохол илламай чолга қаради, сўнгра бошини қашиб, жиддий йўспанда деди:

— Ишга тегишлими? Нега мен сиз билан ишга тегишли гапларни гаплашарканман? Билишларинг керак бўлган нарсаларни шеригим айтди. Қолган-қутганини вақти келганда, бошқалар айтиб беради...

Қари судья ўрнидан сая кўтаришиб:

— Сизни сўздан маҳрум қиламан! Григорий Самойлов, сўз сизга!— деди.

Хохол, лабларини маҳкам қимтиб, секин жойига ўтирди. Унинг ёнида ўтирган Самойлов, жингалак сочларини силкитиб, ўрнидан турди.

— Прокурор менинг ўртоқларимни, ваҳшийлар, маданият душманлари, деб айтди...

— Ўз ишингизагина тааллуқли сўзларни гапиринг!

— Бунинг тааллуқлиги бор. Ҳалол одамларга тааллуқли бўлмаган нарса йўқ, сўрайман, сўзимини бўлмагил! Айтиб беринг-чи: сизларнинг маданиятларинг нимадан иборат?

— Биз бу ерга сиз билан мунозара қилгани тўпланганимиз йўқ! Ишдан гапиринг!— деди чол жаҳл билан.

Андрейнинг қилиғи судьяларни бутунлай ўзгартириб юборди, сўзлари гўё уларнинг юзидаги алланимани артиб ташлагандай, бўзарган башараларида доғлар пайдо бўлди, кўзларида аллақандай хунук, яшил учқунлар ёнди. Павелнинг нутқи уларнинг жаҳлини чиқарган бўлса ҳамки, лекин кишида беихтиёр ҳурмат қўзғотадиган кучи билан бу жаҳлни босиб турарди, хохол эса, мана шу босиб турган кучни олиб ташлаб, уни яланғочлаб берди. Судьялар ғалати имо-ишоралар билан ўзаро пичирлашиб, одатдан ташқари тез-тез ғимпириб қолишди.

— Сизлар жосус етиштирасизлар, сизлар хотин-қизларни бузасизлар, сизлар одам боласини ўғриллик ва қотилликка ўргатасизлар, сизлар уш ароқ билан заҳарлайсизлар, халқаро қушхоналар, умумхалқ алдамчилик, бузуқлик ва ёввойилик — мана сизларнинг маданиятингиз! Чиндан ҳам биз бу маданиятга душманмиз!

Чол иягини силжитиб:

— Бас қилинг! — дея қичқирди.

Самойлов ҳам қип-қизариб, кўзларини чақнатиб, бақирди:

— Лекин биз бошқа маданиятни ҳурмат этамиз ва қадрлаймизким, сизлар бу маданиятнинг ижодчиларини турмаларда чиритиб, эс-ҳушларида жудо қилгансизлар!

— Сўзда маҳрум қиламан! Фёдор Мазин, сўз сизга!

Бирданига, худди қопдан тешиб чиққан бигиздай бўлиб, кичкина Федя Мазин ўрнидан турди ва ҳаяжон билан деди:

— Мен... мен қасамёд этаман! Биламанки, аллақачон менга ҳукм чиқариб қўйгансизлар...

У энтикди, ранги ўчди, кўзлари олайди ва қўлларини чўзиб, қичқирди:

— Виждоним ҳаққи айтаманки, қаерга юборсаларинг бари бир қочаман, қайтиб келаман, то ўлгунимча ишлайман. Гап шу!

Сизов томоғини қаттиқ қириб, ўтирган жойида қимирлай бошлади. Оломон ҳам тобора кучайиб бораётган безовталиكنинг таъсири остида галати товуш билан говургувур кўтарди. Бир хотин йиғлаб юборди, аллаким бўғилгандай бўлиб йўталди. Жандармлар судланувчиларга кўзларини олайтириб, оломонга эса, ғазаб билан қараб туришарди. Судьялар тебранишди, чол пингичка овоз билан қичқирди:

— Гусев Иван!

— Хоҳламайман гаширшин!

— Василий Гусев!

— Гаширмайман!

— Букин Фёдор!

Ранги олинган, оппоқкина бир йиғит зўрга ўрнидан турди-да, бошини тебратиб, оҳиста деди:

— Уялсаларинг-чи! Мен бир оми одамман, шундай бўлса ҳам адолат дегап нарсани биламан! — У қўлини баланд кўтарди ва худди олисдаги нарсага тикилгандай, кўзларини қисиб жим қолди.

Чол судья ўтирган ўрнида ўзини ҳар томонга ташлаб, энсаси қотиб:

— Нима, нима?— деб қичқирди.

— Э, қўйинг-э...

Букин қовоғини солиб, ўзини скамейкага ташлади. Унинг тагдор сўзларида жуда катта ва муҳим бир маъно, ҳасрату надомат ва соддалик бор эди. Буни ҳамма ҳис этар, ҳатто судьялар ҳам, бу сўзлардан кўра равшанроқ бирон акс-садо чиқмасмикин, деган хаёлда қулоқ солиб, кутиб тургандай эди. Одамлар ўтирган скамейкаларга ҳам жимлик чўкди, фақат оҳиста йиғи овози эшитилиб турарди. Сўнгра прокурор елкасини учириб тиржайди, дворянлар сардори қаттиқ йўталиб қўйди, шу билан яна секин-секин шивирлашлар бошланиб, безовталик қўзғалди.

Она Сизов томонга энгашиб:

— Судьялар гапирармикан?— деб сўради.

— Йўқ, суд тамом бўлди... Фақат ҳукмин эълон қилишади холос.

— Шугинами?

— Ҳа...

Она унга ишонмади.

Самойлова елкаси ва тирсағи билан онани туртиб, бесарапжом бўлиб қимирлар, эрига қараб, паст овоз билан:

— Бу нимаси? Шундай ҳам бўладими?— дерди.

— Кўриб турибсан-ку, бўлар экан-да.

— Нима бўларкин энди, Гриша?

— Жим бўлсанг-чи!..

Ҳамма бесарапжом, гўё бир кори-ҳол бўлгандай туюларди, одамлар, худди қаршиларида алланечук бир нарсаси — қораси поаниқ, нималиги номатлум бўлса-да, лекин маҳлиё қилувчи куч билан тўсатдан ярқираб ёйгандай, ҳанг-манг бўлиб кўзларини пирпиратишарди. Бирданига аён бўлган буюк ҳақиқатни англамасдан, янгидан пайдо бўлган бу ҳиссиётни кичкина нарсаларга — кўзларига кўришиб турган, ўзлари учун тушунарли нарсаларга шोшиб-пишиб сарф этишарди. Катта Букин тап тортмасдан, қаттиқ ичирлаб деди:

— Ҳой, нега сўзлагани қўйишмайди? Прокурор нима хоҳласа ва қанча гапирса гапирaveraди-ку...

Скамейкалар олдида турган бир чиновник одамларга қўл силкитиб, босиқчи овоз билан:

— Жим! Жим!..— деб ўшқирди.

Самойлов ўзини орқага олди ва хотинининг ортида туриб, дўнгиллади:

— Фараз қилайлик, булар айбдор ҳам бўлсин. Қўйиб

бер, гапирадиган гапини айтсин, ахир! Булар пимага қарши чиқипти? Мен билишни истайман! Менга ҳам тегишлиги бор...

— Жим!— деб қичқирди чиновник бармоғи билан таҳдид қилиб.

Сизов тумтайиб, бош прғади.

Она судьялардан кўзини узмас, уларининг ўзаро гапиришларини, тобора безовта бўлаётганларини кўриб турарди. Мингиллаган хунук овозлари унинг юзига урлар ва ёпоқлари титроқ, оғзида эса кўнгил оздирувчи бир там қўзғатарди. Онанинг назарида, нима учундир бутун суд ҳайъати ҳозир Павел ва унинг шериклари ҳақида бу навқирон йигитларнинг қайноқ қонга ва жонли кучга тўлган мускуллари ва аъзойи бадаллари тўғрисида сўзлашаётгандай туюларди. Бу йигитларнинг навқирон бадаллари суд ҳайъатларида гадоёларга хос тубан ҳасад, дармонсизларга ва касалларга хос ёнишқоқ очкўзлик ҳисси қўзғатар эди. Ишламоқ ва бойитмоққа, роҳат қилмоқ ва пжод этмоққа қодир бўлган бу навқирон йигитларга улар «аттанг» дегандай лабларини чапиллатишарди, чунки бу йигитлар энди ҳаётнинг фаолият майдонидан кетмоқда, ҳаётдан воз кечмоқда, шу билан бирга, бу ердагиларни ўз кучларидан фойдаланиш, уни кемирish имкониятидан маҳрум қилмоқда. Шунинг учун ёшлар, бу қари судьяларда шундай бир ожиз иштиқом ғазабни қўзғатардики, бу ғазаб худди қариган йиртқиччининг олдидаги луқмага чанг солгани ҳам мажоли қолмай, бировни ишга солиб қорин тўйғизини лаёқатидан ҳам маҳрум бўлгани ва олдидаги луқма чангалидан кетаётгани учун аламга чидамай приллашига, қайғуриб увиллашига ўхшарди.

Она судьяларга диққат билан қараган сари бу дағал ва ғалати фикр равшанроқ шаклга кириб борарди. Онанинг назарида, улар бир замонлар кўп еб ўрганган очкўз одамларга хос суқликларини ва ожиз ғазабларини яширинмасди. Ўғлининг танини руҳ деб аталмиш нарсадан ҳар ҳолда қимматлироқ билган она, яъни, аёл киши учун энг даҳшатлиси шу эдики, бу сўппик ва жирканч кўзлар ўғлининг юзида ўрмалаб, унинг кўкрагини, елкаларини, қўлларини тимирскиламоқда, песиқ терисига суйканмоқда эди, бу навқирон йигитга суқланиб, ҳасад билан тикилиб сал жон кирган чала ўлик судьялар, қотиб қолган томирларидаги, шидан чиққан мускулларидаги қонларини пситини йўлини ахтариб қолишгандай эди, бироқ бу ёш кучини ҳозир қамоққа ҳукм этишга мажбур бўлганликлари ва шундай кучдан ўзларини маҳрум

этишлари ўзларига алам қилаётгандай эди. Опанинг назарида, ўгли бу совуқ, бўзрайган кўзларнинг ёмон тикилишини, ҳатто баданига игнадай қадалишини сезиб тургандай ва шунинг учун сесканиб, онасига қараётгандай эди.

Павел онасининг юзига бир оз ҳорғин, осуда ва меҳр билан боқар, баъзида бош ирғаб, кулиб қўяр эди.

Бу кулимсираш онага:

«Тезда қутуламиз!» — дегандай бўлиб, унинг қалбини эркалатар эди.

Бирданига ҳамма судьялар барабар ўринларидан туришди. Она ҳам беихтиёр ўрнидан турди.

— Кетишяпти! — деди Сизов.

— Ҳукм чиқарганими? — деб сўради она.

— Ҳа...

Бирдан онанинг кайфи учди, вужудини лоҳас ҳорғинлик қамраб олди, қошлари ириширади, пешанасига тер чиқди. Умидсизлик ва дил ранжигиши натижасида пайдо бўлган оғир ҳислар билан юраги тўлиб, судга ва судьяларга нисбатан дил эзувчи зўр нафратга айланди. Она, қошлари зирқираб оғриганини сезиб, пешонасини кафти билан қаттиқ-қаттиқ ишқади-да, орқасига қаради: судланувчиларнинг қавм-қариндошлари панжара олдига келган, зал говур-гувурга тўлган эди. У ҳам Павел ёнига борди ва унинг қўлини маҳкам сиқиб туриб, алам ва севинчга тўлган ҳолда турли-туман ҳисларнинг олатаъсири ичида йиғлаб юборди. Павел онасини ширин сўзлар билан овутмоқчи бўлар, хоҳол эса тегиниб кулар эди.

Ҳамма аёллар йиғлашди, лекин қайғудан эмас, йиғлашга ўрганиб қолганларидан. Тўсатдан бошга тушиб, одамни гангитиб қўядиган зўр қайғу бўлмаса ҳам, лекин фарзандларидан ажралиш пайти келганлигини сезишдан пайдо бўлган ғамгинлик эдиким, шунинг учун ҳам бу ғамгинлик бугунги таассуротлар орасида эриб, йўқ бўлиб кетмоқда эди. Ота-оналар ўз фарзандларига аллақандай ноаниқ бир ҳис билан қарашарди, лекин бу қарашларда ёшларга ишонмаслик ва одатан ўзларини болаларидан устун кўриш ҳисларига, болаларни ҳурматлашга ўхшаган бошқа бир ҳис қўшилиб: «Энди кунимиз қандай кечар экан?» деган фикр, жавобсиз савол туғиларди-да, яхши турмуш қуриш имкончилигини қўрқмасдан дадил сўзлайдиган ёшлар туфайли пайдо бўлган умидга урилиб ўтмаслашар эди. Туйғулар, ифода қила билмаслик орқасида юзага чиқолмас, сўз дўлдай ёғилиб турса ҳам, ле-

кип оддий нарсалардан, яъни уст-бош, кийим-кечак, саломатлигини сақлаш каби гаплардан нари бормасди.

Букип эса қўлларини тўлгай-тўлгай, укасига гап маъқулларди:

— Биз фақат адолат талаб этамиз! Бошқа талабимиз йўқ!

Бупга укаси:

— Сен чуғурчуқни эҳтиёт қил...— деди унга жавобан.

— Ҳа, бўпти!..

Сизов эса, жиянини қўлидан ушлаб, секин-секин гаппарди:

— Шундай қилиб, Фёдор, энди кетдим дегин...

Федя энгашди ва муғамбирона кулимсираб, тоғасининг қулоғига алланималар деб пичирлади. Соқчи солдат ҳам кулимсиради, лекин дарҳол яна қовоғини солиб, томоқ кириб қўйди.

Она ҳам бошқалар сингари Павел билан ўша уст-бош, саломатлик тўғрисидагина сўзлашар, лекин кўнглида Саша ва ўзи тўғрисида, Павел тўғрисидаги ўнларча савол қаторлашиб турарди. Аммо бу нарсаларининг тагида ўз ўглига нисбатан ошиб-тошиб ётган меҳр-муҳаббат ҳислари, унга ўзини маъқул қилмоқ ва кўнглига яқин бўлмоқ йўлидаги кучли тилаклари жўш уриб, секин-секин ўсиб борарди. Мудҳини нарсанинг интизорлиги йўқолди: бу интизорликдан фақат судьяларни ўйлаганида зоҳир бўладиган совуқ қалтироқ билан судьялар тўғрисида ёмон фикр қолди, холос. Она кўнглида каттакон ва ёрқин шодлик туғилиб келаётганини сезар, лекин уни англаёлмай хижолат бўларди. Хохолнинг ҳамма билан гаплашаётганини кўриб, Павелдан кўра унга кўпроқ меҳрибончилик қилиш зарурлигини англаб, у билан гаплаша бошлади:

— Менга маъқул бўлмади бу суд!

— Нима учун, энажон?— деди хохол миннатдорчилик йўсинида кулимсираб.— Тегирмон эски бўлса ҳам қимирлаб турипти-ку...

— Ўзи қўрқинчли эмасу, лекин ким ҳақ, ким ноҳақлигига ҳеч ким тушунолмайдн,— деб қўйди она дудмалроқ қилиб.

— Ўҳ-ҳў, нималарни тиламас экаписиз?— деди хохол.— Ҳаққу ҳақиқат нима қилсин бу ерда?..

Она оғир нафас олгач, кулимсираб деди:

— Мен суд ваҳимали бўлармизки деб ўйлаган эдим...

— Судьялар келишяпти!

Ҳамма югуриб жойига борди.

Бош судья, бир қўлини столга тираган ҳолда, қогозни юзига тутиб оқиста, гўнгиллаган овоз билан ўқиди.

— Ҳукмини эълон қияпти!— деди Сизов қулоқ осиб.

Жимлик чўкди. Ҳамма кўзини чолдан олмай ўрнидан турди. Кичкинагина, қотма ва тик бўйли бу одам биров ушлаб турган таёққа ўхшаб кетар эди. Судьялар ҳам турли вазиятда — волостной бошлиғи бошини тамоман елкасига ташлаб, шифтга тикилиб, шаҳар бошлиғи қўлини кўксига қовуштириб, дворянлар сардори соқолини силаб турарди. Касалманд судья, унинг семиз шериги ҳамда прокурор судланувчилар томонга қарамоқда эдилар. Судьялар орқасида, уларнинг бошлари оша, подшоҳнинг сурати лоқайдлик билан қараб турар: у қизил мундир кийган, оппоқ юзида аллақандай бир ҳашорат ўрмалаб борарди.

Сизов енгил нафас олгач:

— Сургунга ҳукм қилди!— деди. — Ҳайрият! Каторга деган эдилар! Ҳеч гап эмас, онажон! Бу ҳеч гап эмас!

— Ўзим билар эдим,— деди она ҳорғин овоз билан.

— Ҳар қалай энди ҳамма нарса аён бўлди-ку! Йўқса, ким билади уларни?

У олиб чиқилаётган судланувчиларга томон ўгирилди ва балад овоз билан:

— Хайр энди, Фёдор! Худо ёр бўлсин,— деди.

Она, ўғли ва бошқаларга қараб бош иргачи; йиғламоқчи бўлган эди, бироқ уялди.

XXVII

Она суд маҳкамасидан чиққанида қоронғи тушиб, кўчаларда фонуслар ёниб турганини, кўкда юлдузлар чақнаётганини кўриб ҳайрон бўлди. Маҳкама олдида одамлар тўпланишганди, муздай ҳавода қор гирчиллар, ёш овозлар бир-бирини кесиб янграрди. Қул ранг телпак кийган бир одам Сизовга қараб ишоиб-ишииб:

— Қандай ҳукм чиқаришди?— деб сўради.

— Сургунга.

— Ҳаммасиниямми?

— Ҳаммасини.

— Раҳмат!

У кетди.

— Кўрдингми?— деди Сизов. — Сўрашяпти...

Тўсатдан уларни ўнтача ёш-ёш йиғит ва қизлар ўраб

олишди ва одамларни ўзига жалб этадиган идолар ёғила бошлади. Она билан Сизов тўхтади. Суднинг ҳукми, судланувчилар ўзларини қандай тутгани, ким нима деб гапиргани тўғрисида савол ёғилди; бу саволларнинг ҳаммасида бир хил иштиёқ — самимий ва қизгин қизиқсиниш сезилиб турар эди.

— Жаноблар! Бу аёл Павел Власовнинг онаси!—деди кимдир пастроқ овоз билан. Тўсатдан бўлмаса-да, лекин аста-секин ҳамма жим бўлди.

— Қўлингизни сиқишга рухсат этинг!

Аллакимнинг қаттиқ қўллари онанинг бармоқларини қисди, аллаким ҳаяжонли овоз билан:

— Ўғлингиз мардликда ҳаммамизга ибрат бўлади...—деб қўйди.

Жаранглаган қичқириқ эшитилди:

— Яшасин, рус ишчиси!

Қийқириқлар борган сари кучаяр, зўраяр, гоҳ унда, гоҳ бунда кўтариларди. Ҳар томондан одамлар югуриб келиб, Сизов билан онани ўраб олишди. Ҳавода полиция ҳуштаклари чуриллади, лекин ҳуштак овози бу қийқириқларни босиб кетолмади. Чол кулар, онага эса, бу нарсалар ширин тушдек туюларди. Она жилмаяр, одамларнинг қўлларини қисар, таъзим қилар, шодлигидан кўз ёшлари бўғзига тикилар, оёқлари ҳорғиниликдан қалтирар, лекин севинчга тўлиб-тошган юраги ҳамма нарсани ўзига сингдириб, таассуротларни худди шаффоф кўл сингарини ўзида акс эттирарди. Унинг ёнгинасида аллаким тажаиб бўлиб, тишиқ овоз билан гапирарди:

— Ўртоқлар! Рус халқини ямловчи аждаҳо тўймас домга бугун яна бир неча кишини тортди...

— Қани, она, кетайлик энди!—деди Сизов.

Худди шу пайт бирдан Саша пайдо бўлиб, онани қўлтиқлаб олди ва тезлик билан кўчанинг у бетиغا олиб ўтаркан:

— Боринг энди, йўқса калтаклашлари мумкин. Ё қамоққа олишади,—деди.—Сургулга ҳукм қилишдими? Сибиргами?

— Ха, ҳа!

— У қандай гапирди? Бунинг ўзим ҳам биламапку-я. У ҳаммадан кўра кучлироқ, соддароқ, қатъийроқ гапиргандир, албатта. У сезгир ва мулоийм йиғит, лекин ўзини очиб кўрсатишга уялади.

Ўзининг қизгин пичирлашлари, муҳаббат билан сўзлаган сўзлари онанинг ҳаяжонини босиб, бўшашган танига қувват берди.

Она қизнинг қўлларини бағрига босиб, мулоиймлик билан охиета:

— Унинг ёнига қачон борасиз? — деб сўради.

Қиз ишонч билан олга қараб, жавоб қилди:

— Ўринимга бирои одам топишган ҳамон. Мени ҳам суд қилишмоқчи. Эҳтимол, Сибирга жўнатишар, ўшанда айтаман: мени ҳам Павелни сургун қилган жойга юборишсин.

Орқадан Сизовнинг овози келди:

— Ўшанда мендан салом айтасиз! Сизовдан дейсиз! Ўзи билади. Фёдор Мазинининг тоғаси...

Саша тўхтади ва орқасига қайрилиб, Сизовга қўл берди:

— Федя билан танишман. Менинг номим Александр.

— Оташизнинг ном-чи?

Қиз унга кўз ташлаб олиб:

— Отам йўқ, — деди.

— Демак, ўлган экан-да...

— Йўқ, ҳаёт! — деди Саша ҳаяжон билан. Унинг овозида аллақандай ўжарлик ва қатъийлик оҳанги жаранглади, бу нарса юзидан ҳам акс этди. — У ўзи помещчик, ҳозир земство бошлиғи, деҳқонлар мулкшин талон-торож қилмоқда...

Сизов ҳайрон бўлиб:

— Шундай деи! — деб қўйди ва бир оз жим қолгач, қиз билан кета туриб, унга ёндан разм солган ҳолда деди:

— Хайр энди, она! Мен чапга буриламан. Хайр, яхши қиз, оташиз тўғрисида қаттиқ гапирдингиз! Албатта, бу ўз ишингизку-я, лекин...

Саша жон-жаҳди билан деди:

— Агар ўғлингиз ёмон бўлса, одамларга зарари тегса, ўзингиз ёмон кўрсангиз, шундай демасингиз?

Чол бир оз туриб жавоб берди:

— Ҳа... дер эдим.

— Демак, адолат сиз учун ўғлингиздан юқори, мен учун отамдан...

Сизов бош чайқаб кулимсиради, сўнгра оғир нафас олгач, деди:

— Ҳай, ҳай! Бопладингиз! Шу кетишда узоқроққа чидаш берсангиз, кексаларни бемалол енгасиз. Ғайратингиз зўр!.. Хайр энди, омон бўлинг! Одамларга пича меҳрибонроқ бўлинг, хўшми? Хайр энди, Нилевна! Павелни кўрсанг айтиб қўй, путқини эшитдим. Ҳаммаси

ҳам тушунарли эмас, баъзи жойлари ҳатто қўрқинчилик, лекин ҳақ гаплар.

У шапқасини кўтариб хайрлашди-да, сиполик билан қадам ташлаб муюлишда қайрилди.

Саша кулимсираб, шаҳло кўзлари билан уни қузатаркан:

— Яхши одамга ўхшайди! — деб қўйди.

Онага бугун қизнинг юзи одатдагидан кўра мулоиймроқ ва меҳрибонроқ кўринди.

Уйга қайтгач, улар бир-бирининг пинжигга кириб, диванда ўтиришди ва она, жимликда дам оларкан, яна Сапанинг Павел кетадиган жойга боришидан сўз очди. Қиз қалин қошларини ўйчанлик билан чимпириб, каттакон ва ўйчан кўзларини олисларга тикди: унинг сўниқ юзларидан чуқур хаёлга ботганлиги кўриниб турар эди.

— Бола кўрганларингдан кейин ўзим бориб катта қилиб бераман. Турмушимиз бу ердагидан ёмон бўлмайди. Паша иш топади, унинг қўли гул...

Қиз онага синчиклаб қараб, сўради:

— Наҳот ҳозир унинг орқасидан жўнагингиз келмаса?

Она оғир нафас олгач, деди:

— Менинг нима керагим бор унга? Қочадиган бўлса халақит бераман, холос. Менинг боришимга ўзи ҳам унамаса керак...

Саша бош иргаб:

— Унамайди, — деди.

— Бундан ташқари, менинг бу ерда қиладиган ишларим бор!.. — деди она бир оз ифтихор билан.

— Ҳа! — деди Саша ўйчанлик билан. — Бу ишингиз яхши...

Сўнгра худди устидан бир парсани силкиб туширгандай бирданига сесканди-да, настроқ овоз билан:

— У Сибирда узоқ туриб қолмайди, кетади, албатта, у ерда... — деб қўйди.

— Унда сиз нима қиласиз?.. Борди-ю, бола бўлиб қолса-чи...

— Уписини кўрамин. Мени деб у ўз ишидан қолмаслиги керак, мен ҳам унинг оёғига кпшан бўладиганлардан эмасман. Ундан айрилиш менга қийин бўлади, лекин бу қийинчиликни енга оламан. Йўқ, унга оғирлигим тушмайди.

Она, бу қиз ўз сўзи устидан чиқа олишини сезиб, унга ачинди ва қучоқлаб туриб:

— Оппоқ қизим, сизга қийин бўлади! — деди.

Саша бутун гавдаси билан онага ёпишиб, мулоимгина кулимсиради.

Ҳориб-чарчаб Николай келди, уст-бошини ечаркан, шопиб-пишиб ганирди:

— Ҳой, Сашенька, фурсат борида қочиб қолинг! Менинг пайимга эрталабдан бери иккита жосус тушган, шундай очиқ-ойдин кузатишантики, қамалини ҳиди келади. Кўнглим бир нарсани сезяпти. Бирон жойда бир бало бўлганга ўхшайди. Айтганча, Павелнинг нутқини босиб чиқармоқчи бўлди. Мана буни Людмилага элтиб бериб, тезлик билан тайёрлаб беришини сўранг. Павел боплаб ганиринти, Ниловна... Жосуслардан эҳтиёт бўлинг, Саша...

У сўзлаб туриб, совқотган қўлларини бир-бирига пишқади ва стол олдига келиб нап-бери галаонини очди-да, қоғозларни титкилашга тушди, баъзи қоғозларни йиртиб ташлади, баъзиларини бир чеккага олиб қўйди.

— Буни яқиндагина тозалаган эдим-а! Яна қанча бало-баттар йиғилиб қолинти! Менга қаранг, Ниловна, менимча, сиз ҳам уйда ётмасангиз яхшироқ бўлармикин, а? Бундай ҳангомани томоша қилиш одамни анчагина хафа қилади, сизни қамашлари мумкин, ҳолбуки, сиз Павелнинг нутқини у ёқ-бу ёққа тарқатишингиз керак...

— Бошига урармиди улар мени?— деди она.

Николай қўлини елиниғич қилиб, кўз олдида тўлғай-тўлғай, ишонч билан деди:

— Кўнглим бир нарсани сезиб турипти. Бундан ташқари, сиз Людмилага ҳам кўмаклаша олардингиз, шундай эмасми? Яхшиси бу говгалардан узоқроқ турганингиз маъқул...

Ўғлининг нутқини бостиришда иштирок этиш имконияти борлигини сезиб, она қувониб кетди, шунинг учун:

— Ундай бўлса кетамаң,— деб жавоб берди, сўнггра ўзи ҳам кутмаган ҳолда дадил, лекин пастроқ овоз билан:

— Худога шукур, энди ҳеч нарсадан қўрқмайман,— деди.

— Жуда соз!— деди Николай унга қарамасдан. — Менга қаранг, чамадоним билан кўйлак-тозимларим қарерда? Ҳаммаси сизнинг чапгалингизга ўтиб кетиб, мен шўрлик ўз хусусий мулкимни эркин тасарруф қилишдан тамоман маҳрум бўлиб қолдим.

Саша чурқ этмай ўтирар, йиртиб ташланган қоғозларни печкага тиқар, ёниб бўлгандан кейин кулларини яхшилаб аралантириб юборарди.

Николай қизга қўлини узатиб деди:

— Саша, тезроқ кета қолинг! Кўришгунча хайр! Унутманг, қизикроқ китоб тушиб қолса, мен эсдан чиқарманг. Хўп, хайр энди, ўртоқ! Эҳтиёт бўлинг!..

— Чамангизда қанча ётасиз?

— Ким билади дейсиз! Унча-мунча гуноҳим бўлса керак. Ниловна, бирга чиқсангиз яхшироқ бўлармиди дейман, а? Икки кишини таъқиб қилиш қийинроқ бўлади, нима дедингиз?

— Майли!— деди она. — Ҳозир кийинмаман...

Она Николайни сиңчиклаб кузатар, лекин унинг оддий, меҳрибон ва мулоийм юзларига кўлапка солиб турувчи бир тапшиқдан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди. Она, бошқалардан кўра қадрлироқ бўлган бу одамнинг ҳаракатларида на ортиқча ҳовлиқмалик аломати кўрарди, на юзида ҳаяжон. Ҳаммага бир хилда кўз билан қарайдиган, илтифотли, меҳрибон, доим ёлғизлиги ва оғир карвонлиги билан ажралиб турган бу одам ҳозир ҳам ўша қадимгисидан ўз ички оламида ва одамлардан олдинда, сирли бир ҳаёт билан яшовчи ажойиб киши эди. Лекин она билардики, бу одам унга бошқалардан кўра яқинроқ эди, она ҳам уни авайлаб ва алланечук ўзи ишонмайдиган бир меҳр билан севарди. Онанинг ҳозир унга жуда раҳми келса-да, лекин ўзидаги бу ҳисни босиб турар, чунки бу ҳисни ошқор қилса, Николай шошиб қолади, хижолат тартади ва ҳар доимгидай бир оз кулгилик ҳолга тушади, она эса уни бундай ҳолатда кўрмоқни истамасди.

Она яна уйга кирди. Николай Сашанинг қўлини қисиб туриб дерди:

— Жуда соз! Мен аминманки, бу иш унга ҳам яхши бўлади, сизга ҳам. Озгина шахсий бахт зарар қилмайди. Тайёرمىсиз, Ниловна?

У қулмасраб ва кўзойнагини ўнглай-ўнглай, онанинг олдига келди.

— Хўп, хайр энди! Менинг мўлжалим уч-тўрт ой, кўп бўлса олти ой, ярим йил — ундаи ортиқ эмас! Ярим йил ҳам жуда кўп умр... Ўзингизни эҳтиёт қилинг, дурустми? Келинг, бир қучоқлашиб хайрлашайлик...

Ўзини ва ингичка Николай кучли қўллари билан онанинг бўйнидан қучоқлади, унинг кўзларига қаради ва кулиб туриб:

— Мен сизни яхши кўриб қолганга ўхшайман, нуқул қучоқлайман!— деди.

Она илламай унинг пешанасидан ва ёноқларидан

ўнаркан, қўллари қалтирарди. бунн Николайга билдир-маслик учун қўлини қўйиб юборди.

— Эртага эҳтиёт бўлиш керак! Сиз яхшиси, эрта билан аनावи болаи — Людмилашикида бир бола бор — ўшани юборинг, у келиб хабар олиб кетсин. Хўп, хайр энди, ўртоқлар! Эсон-омон боринглар!..

Кўчага чиққанда Саша онага секингина деди:

— Бу одам, ўлимга ҳам шу тарзда оддий боради, эҳтимол, лозим бўлса, мана шу хилда жиндак шошилиш ҳам борар. Ўлим келиб унинг юзига тикилганда ҳам кўз-ойнагини тўғрилаб, «жуда соз!» дейди-ю, ўлаверади.

— Мен уни яхши кўраман! — деб ичирлади она.

— Мен ҳайронман, севишга келганда — севмайман! Ҳурматим катта! У меҳрибон ва баъзида ҳатто назокатли бўлса ҳам, лекин бир оз тўнроқ, бу нарса инсонга кифоя қилармикин... Орқамиздан одам тушганга ўхшайдими? Келинг, икки томонга кетайлик. Орқангиздан жосус келаётганига гумонлансангиз Людмилашикига кирманг...

— Биламан! — деди она. Лекин Саша қатъият билан илова қилди:

— Зинҳор кирманг! У ҳолда менгига кела қолинг. Ҳозирча хайр!

У дарҳол орқасига қайрилди-да, қайтиб кетди.

XXVIII

Бир печа минутдан кейин она, Людмилашиг кичкинагина ҳужрасида, печь олдида пиний ўтирарди. Белига камар боғлаган, қора кўйлакли уй бекаси буйруқ бераётганга ўхшаш овоз билан уйни тўлдириб, оҳиста парибери юрарди.

Печдаги олов уй ҳавосини дамига тортиб, чирсиллаб ёнар, беканинг овози бир текис чиқарди.

— Одамлар, фақат ёмонгина эмас, ўтакетган аҳмоқ ҳам. Улар ўзларига яқин бўлган ва қўлга нақд кирадиган нарсаларинингина кўра олади. Ҳолбуки, арзонга етишиш осон, қимматга етишини қийин. Агар шу турмуш бошқачароқ, яъни ҳозиргидан енгилроқ, одамлар ҳам ақллироқ бўлса, ҳамма «жон» демасмиди, ҳаммага ёқиб тушмасдими? Фақат бунга эришмоқ учун шу тонда бир оз жон кўйдириниш керак...

У бирданига онанинг рўпарасида тўхтади-да, узр айтиётгандек қилиб, оҳиста:

— Одамлар билан камдан-кам учрашганим учуни, биров келса, ўзимдан бошқага гап бермайман. Яхши эмас, а? — деди.

— Нега яхши бўлмас экан? — деди она. У, Людмила хитобномаларни қаерда босаркан деб, у ёқ-бу ёқни қараб чиқди, лекин кўзига фавқулодда ҳеч нарса кўринмади. Учала деразаси ҳам кўчага қараган бу уйда бир диван, бир китоб жавони, стол, бир печта курси, каравот, унинг ёнида — бурчакда умивальник, яна бир бурчакда печь, деворда фотосуратлар. Ўйдаги ҳамма нарса янги, мустаҳкам ва тоза, барчасига уй бекасининг роҳибаларга хос қиёфаси совуқ бир кўланка ташлаб турарди. Аллақандай бир нарсанинг сир тутилгани ва бекитилгани сезилар, лекин у нарса қайда экаплиги билинмасди. Она эшикларга диққат қилиб қаради: биттасидан ҳали ўзи кичкина даҳлиз орқали шу уйга кирган эди, печь олдида эписиз ва баландгина яна битта эшик бор экан.

Она, уй бекасининг кузатиб турганини сезди-да, хижолат бўлиб:

— Сизга бир иш билан келиб эдим! — деди.

— Биламан! Иши бўлмаганлар менинг олдимга келмайди.

Она, Людмиланинг овозида ғалати бир нарса сезгандек бўлиб унинг юзига қаради. Людмила юнқа лабларининг бир чети билан хил жилмаяр, кўзойнак ортида кўзлари чақнаётгани кўриниб турарди. Она бошқа томонга қараб туриб, Павелнинг нутқини узатди.

— Мапа, тезроқ босиб берар экансиз...

Сўнгра Николайнинг қамалишга тайёргарчилик кўраётганини сўзлаб берди.

Людмила индамасдан қогозни белига қистириб, курсига ўтирди, кўзойнагининг ишчаларида қизғини олов шўвласи акс этди ва ҳаракатсиз юзларида оловнинг қайноқ табассумлари ўйнади.

Онанинг сўзларини эшитгандан кейин Людмила наст овоз билан, лекин кескин тарзда:

— Улар меникига келгундай бўлсалар, ўқ билан қарши оламан! Жабру зулмдан ўзимни қўришга ҳақлиман, модомики бошқаларни шунга чақирар эканман, ўзим ҳам олинувим керак, — деди.

Юзларида йилтираган шуъла йўқолиб, афт-ангори яна ғазабли, бир оз кибрти тусга кирди.

Она тўсатдан унга ачиниб:

«Турмушнинг огир экан!» — деб қўйди ичида.

Людмила Павелининг нутқини бошда истар-истамас ўқиди, кейин ўқилган саҳифаларни тез-тез бир ёнига олиб қўйиб, қоғоз устига тобора энгашди, ўқиб битиргач, ўридан турди-да, қаддини ростлаб, онанинг ёнига келди ва:

— Яхши сўзлапти!— деди.

У бир минутгина бошини қўйи солиб, хаёлга ботди.

— Ўғлинигиз тўғрисида сиз билан гаплашмоқчи эмасдими, у билан учрашган эмасми ва умуман, қайғули гапларни ёмон кўраман. Яқин кўрган одаминининг сургунга кетиши нималигини биламан! Сиздан фақат бир нарсани сўрамоқчиман: шундай ўғилга она бўлиш яхшидир-а?

— Ҳа, яхши!— деди она.

— Ҳам яхши, ҳам қўрқинчли бўлса керак, шундай-масми?

Она жилмайиб туриб:

— Энди қўрқинчли эмас...— деди.

Людмила силлиқ таралган сочларини бугдой ранг қўллари билан тузатаркан, дераза томонга ўгирилди. Унинг ёноқларида енгилгина бир қўланка линиллаб ўйнардикки, табассумини босишга урингани биллииб турар эди.

— Мен бирпасда териб ташлайман. Сиз ётинг, куни бўйи эзилиб чарчагансиз. Каравотда ётинг, мен ухламайман; ёрдамингиз лозим бўлса, балки кечаси уйғотиб ҳам қоларман... Ётишда чироқни ўчприб қўйинг.

Людмила печкага иккита ўтин ташлади-да, қоматини ростлаб, печь ёнидаги торгина эшикка кирди-ю, уни маҳкам ёпди. Она уни кузатгач, ечини бошлади ва яна уй бекаси тўғрисида ўйлади:

«Қандайдир бир ғам бор...»

Ҳорғинликдан онанинг боши айланса ҳам, лекин кўнглида ажиб бир осойишталик ҳукм сулар, кўзига ҳамма нарса юмшоқ ва мулоим шуъла каби порлаб кўринар, бу шуъла секин-секин ва бир текис кўкрагини тўлдириб борарди. Бу осойишталик кўпдан бери унга таниш эди, бу осойишталик ҳаммавақт зўр ҳаяжонлардан сўнг содир бўлар, илгарилари бу ҳол онани бир қадар изтирўбга туширса-да, энди кўнглини очиб, катта ва кучли ҳислар билан тўлғазарди. Она чироқни ўчприб, совуқ тўшакка кирди ва бир оз қунишиб ётгач, дарров ширин уйқуга кетди...

У кўзини очганда уй ичи қиш қунининг совуқ ва равшап ёруғлиги билан тўлган, уй бекаси китоб ушлаб ди-

ванда ётар ва ўзига ярашмаган бир қиёфада кулимсираб онага қарарди.

— Вой, ўла қолай! — деди она уялиб. Мунча ухлабман! Соат неча бўлди?

— Эртангиз хайрли бўлсин! Турнинг, чой ичайлик, — деди Людмила.

— Нега мени уйғотмадингиз?

— Уйғотмоқчи эдим, келиб қарасам, шундай ширин уйқуга кетган экансизки...

У прўб дивандан турди ва онанинг ёнига келди-ю, унинг устига энгашди; она унинг кўзларида аллақандай яқинлик ва қадрдонлик асарини кўрди.

— Уйқуғизини бузишга кўнглим бўлмади, аҳтимо,л, яхши туш кўраётгандирсиз, дедим.

— Ҳеч нарса кўрганим йўқ!

— Майли-да! Кулимсираб ётганингиз менга ёқди. Шундай тинч, ёқимли... ширин!

Людмила оҳиста кулиб қўйди, овози ширани ва майин эди.

— Сизнинг тўғрингизда ҳам ўйладим... Ҳар ҳолда турмушингиз оғир экан!

Она қошларини чимириб, ўйга толиб, илдамди.

— Албатта, қийин! — деди яна Людмила.

— Қайдам! — деди она ўйлангброқ. — Баъзда қийин кўриниб кетади. Ҳаммасини ўйласангиз шу қадар кўп, шу қадар жиддий, шу қадар таажжубки, тонг қолдиради, бири кетидан бири келяпти, шундай тез келяптики...

Ўзига таниш бўлган руҳлантирувчи ҳаяжон тўлқинлари кўзгалиб, она юрагини ажойиб образ ва фикрлар билан тўлдирга бошлади. У каравотга ўтириб, фикрларига апил-тапил сўз кийими кийдирадди.

— Ҳаммаси бир мақсад сари йўналмоқда... Қийинчиликлар кўп! Одамлар азоб тортади, уларни урадилар, аямай урадилар, улар шод-хуррамликдан маҳрум қилинган. Бу жуда оғир!

Людмила бошини кўтариб, онага павозиншкоропа қаради-да:

— Сиз ўз тўғрингизда гапирётганингиз йўқ! — деди.

Она унга қаради, сўнгра каравотдан туриб кийинаркан, деди:

— Ахир унисини ҳам, бунисини ҳам яхши кўрганингдан кейин, қандай қилиб ўзингизни четга олсан? Ҳаммасининг ғамини ейсан, ҳаммасига ачинасан, ҳаммаси кўнглингдан жой олган бўлса... Қандай қилиб бир чеккага чиқиб мумкин?

У чала-чулпа кийинган ҳолда, уйнинг ўртасида бир минутгина ўйлашиб туриб қолди. Назарида, у энди ўғли учун ташвиш тортиб, ўғли учун хавотир оладиган, унинг тан-жопи тўғрисида уззукун ўйлайдиган она эмасди, у она аллақайларга кетган, балки ҳаяжон оловида куйиб кул бўлганди, бу нарса онага тасалли берди, аламини енгиллатди, юрагини янги куч билан яшартирди. Она ўз юрагига назар солмоқчи бўлиб ва ундаги эски ташвишлардан бирортасини яна уйғотиб юборишдан қўриқиб, ўз қалбига қулоқ соларди.

Уй бекаси унинг олдига келиб мулоўимлик билан:

— Нимани ўйлаб қолдингиз?— деб сўради.

— Билмасам!— деди она.

Иккаласи бир-бирига қараб жим бўлди, кулимсирашди, сўнгра Людмила хонадан чиқаётиб:

— Самоварим нима бўлди экан?— деди.

Она деразага қаради: ташқарида ҳаво очиқ, совуқ қаттиқ эди, унинг кўнгли ҳам шу топда ҳаводай равшан, лекин ўтдай ёнмоқда эди. У ҳамма нарса тўғрисида севина-севина кўп гапиришни, кўнглидан жой олган ва шафаққа ўхшаб ёнаётган кўп нарсалар учун аллакимга миннатдорчилик билдиришни истарди. Кўндан бери кўз-ғалмаган ибодат қилиш истаги уни талвасага солди. Аллақандай ёш йигит эсига тушди! «Бу — Павел Вла-совнинг опаси!..» деб қичқирган ўтқир бир овоз қулоғига яна эшитилгандай бўлди, Сашанинг қувончдан порлаган кўзлари, Рибиннинг азамат гавдаси, ўғлининг кулиб турган брозга тусли юзи, Николайнинг уятчан иррираган кўзлари кўз олдига келди ва бирданга буларнинг барчаси қоришиб кетди-да, шаффоф ва алвон рангли бир булут ҳолида, ўй-хаёлларини қамраб олди.

— Николай билиб айтган экан!— деди Людмила эшикдан кираркан,— уни қамабдилар. Айтганингизни қилиб, болани юбориб эдим. Ҳовлида полициялар бор экан, бир полиция дарвоза кетига беркиниб турганини ўз кўзи билан кўрибди. Жосуслар ҳам юрган эмиш, бола уларни танийди.

— Шувақа деп!— деди она, бош тебратиб. — Вой шўрлик-эй!..

Она шунчаки бир «ух» тортди, лекин бу хабардан юраги эзилмаганига ажабланди.

Людмила ўйчан, осудалик билан деди:

— Сўнгги кунларда у шаҳар ишчиларига кўп нарса ўқиб берарди, умуман, унинг қўлга тушадиган вақти ҳам келган эди ўзи! Ўртоқлари, бу ердан кет, деб шунча қис-

тапса ҳам, қулоқ солмади! Менинча, бундай ҳолларда ялиниб ўтирмасдан, мажбур қилиш керак.

Кўк кўз, қийғир бурун, қора соч ва юзи қип-қизил, чиройли бир бола останада туриб:

— Самоварни олиб кирайми?— деб сўради жаранглаган овоз билан.

— Ҳа, олиб кир, Серёжа! Бу — тарбиялаб олган ўғлим.

Онанинг назарида, Людмила бугун ўзгаргандай, содaroқ ва яқинроқ бўлиб қолгандай эди. Бу аёлнинг келишган қомати ва ихчам ҳаракатларида хийлагина гўзаллик бор эди ва бу нарсани унинг жиддий ва рағишар юзларига анча мулоимлик берарди. Бир кечада унинг кўз остидаги кўкимтир доғлар ҳам кўнайган. Ўзини зўрга босиб юргани, кўнгил торлари ниҳоятда таранглашгани сезилиб турарди.

Бола самоварни олиб кирди.

— Таниш, Серёжа! Бу киши Пелагея Ниловна, кеча ҳукм қилинган ишчининг онаси!

Серёжа индамасдан таъзим қилди, онанинг қўлини сиқиб кўринди, сўнгра чиқиб поён олиб кирди-да, стол ёнига ўтирди. Людмила чой қуяркан, полиция кишини пойлаб юргани маълум бўлгунча ўйингизга борманг, деб онани кўндиришга киришди:

— Эҳтимол сизни пойлаб ўтиргандир! Сизни тергасалар керак...

— Майли, тергасин!— деди она,— қамасалар ҳам ҳеч гап эмас. Пашанинг нутқини тарқатиб олсам, кейин билганини қилсин.

— Аллақачон териб бўлдим. Эртага шаҳар билан посёлкага тарқатини мумкин. Сиз Наташани танийсизми?

— Бўлмаса-чи!

— Ўшанга элиб беринг...

Бола газета ўқиб ўтириб, ҳеч нарсани эшитмагандай кўринса ҳам, лекин баъзи-баъзида газета саҳифаси ортидан онага қараб қўяр, она ҳам унинг тетик нигоҳини учратгач, кулмиспарди. Людмила яна Николай тўғрисида гапирди-ю, лекин унинг қамалгани учун афсусланмади, онага эса, бу нарсани бутунлай табиийдай кўрди. Вақт бошқа кунлардагидан кўра тезроқ ўтар, улар чой ичиб бўлганда кун аллақачон қиёмга яқинлашган эди.

— Роса ўтирибмиз-а!— деб қўйди Людмила.

Худди шу вақтда кимдир эшикни ношилиб қоқди. Бола ўрнидан турди, кўзини қисиб, савол пазари-ла уй бекасига қаради.

— Эшикни оч, Серёжа! Ким экан?

Людмила шошылмасдан қўлини юбкасининг чўнтагига солди ва онага қараб деди:

— Агар жаңдармлар бўлса сиз, Пелагея Ниловна, мана бу ерда, бурчакда туринг, сен-чи, Серёжа...

— Мен биламан!— деди бола оҳиста уйдан чиқа туриб.

Она кулимсиради. Бундай тайёргарлик уни ҳаяжонлантирмади, чуқки бирор фалокат бўлажagini сезаётгани йўқ эди.

Пакана доктор кириб келиб, шошиб-пишиб деди:

— Аввало шуки, Николай қамалди. Не, сиз шу ердасиз, Ниловна? Уни қамоққа олишган пайтда сиз йўқмидингиз?

— У мени бу ерга юборувди.

— Ҳм, чакки бўлибди деб ўйлайман!.. Иккинчидан, бугун кечаси ёшлар Павелнинг нутқини гектографда беш юз нусха бостиришибди. Мен кўрдим, чакки эмас, яхши чиқибди. Улар кечаси шаҳарга тарқатмоқчи. Мен қаршиман, шаҳарга босма варақалар қўл келади, уларни бошқа бирои жойга юбориш керак.

— Мен ўшаларни Наташага элтиб бераман,— деди она дарҳол. — Қани, беринг!

У Павелнинг нутқини тезроқ тарқатишини, уни бутун ер юзига ёйиб юборишини истар эди, шунинг учун илтимос қилишга тайёр бўлиб, жавоб кутиб, докторга қаради.

— Ким билади, ҳозир сизнинг шу ишга аралашшингиз қалай бўларкин?— деди доктор дудмаллашиб ва ёнидан соатини олди. — Ҳозир ўн бирдан қирқ уч минут ўтган, поезд иккидан бешта ўтганда жўнайди, йўлда беш соату ўн беш минут юрилади. Сиз кечқурун етасиз-ку, лекин ҳар ҳолда унчалик кеч эмас. Гап бунда ҳам эмас...

Ўй бекаси ҳам:

— Гап бунда эмас,— деди қовоғини солиб.

— Ишда бўлмаса?— деди она уларга яқинлашиброқ. — Гап фақат яхшилаб бажара олишда...

Людмила онага тикилиб қаради-да, пешанасини артиб:

— Сиз учун хавфли... — деди.

— Нега?— деди қизишиб, қатъий равишда.

Доктор титроқ овоз билан тез-тез сўзлай бошлади:

— Негаки, сиз Николайнинг қамалишидан бир соат буруп уйдан чиқиб кетгансиз! Заводга боргансиз, у ерда сизни ҳамма муаллиманинг холаси деб билади. Сиз завод-

га келганингиздан кейин махфий варақалар тарқалади. Буларнинг ҳаммаси бўйингизга сиртмоқ бўлади.

Она яна ҳам қизишиб, сўз маъқуллашга киришди:

— У ерда менш ҳеч ким сезмайди. Қайтиб келганимдан кейин қамоққа олишса, каерда эдинг деб сўрашса...

Бир нафас тўхтаб қолди-да, яна давом этди:

— Нима дейишимни ўзим билмади! У ердан мен тўппа-тўғри посёлкага ўтаман, посёлкада Сизов деган танишим бор, суддан чиқиб тўппа-тўғри ўшаникка бориб эдим дейман, икковимизнинг ҳам дардимиз бор, ҳасратлашмоқчи эдим дейман. Унинг ҳам жияни кесилган. У ҳам худди шундай дейди. Хўш нима дейсиз?

Она, бу талабига уларнинг ён беражақларини сезиб, тезроқ кўйдиришга уринар ва борган сари қатъийлик билан гапирарди. Ниҳоят, улар ён беришди.

— Хайр, майли, бориш!— деди доктор зўрға рози бўлиб.

Людмила чурқ этмас, ўйчанлик билан нари бориб, бери келарди. Унинг юзи сўниқиб, ёноқлари чўккан, боши бирдан вазминлашиб, беихтиёр кўксига тушиб келаётгандай, бўйини мускулларига сезиларлик даражада зўр бериб, бошини аранг кўтариб турарди. Она буни сезди.

— Ҳаммаларинг менш эҳтиёт қиласизлар!— деди она кулимсираб.— Ўзларингиз эҳтиёт қилмайсизлар-ку...

— Потўғри гапирярсиз!— деди доктор.— Биз ўзимизни эҳтиёт қиламиз, қилишимиз ҳам керак! Ўз кучини беҳудага сарф қилганларни сўкамиз, ҳа! Энди менга қаранг: сиз варақани вокзалда оласиз...

У онага бу ни қандай қилинишини тушунтирди-да, сўнгра унинг юзига қараб:

— Хўш, муваффақият тилайман!— деди.

Шундан кейин чиқиб кетди, лекин ҳар ҳолда, аллаи-мадан иорози эди. Унинг кетидан эшик ёпилгач, Людмила мийиғида кулиб, онанинг ёнига келди.

— Сизнинг ҳолатингизни тушунаман...

У онани қўлтиқлаб олиб, оҳиста-оҳиста нари-бери юра бошлади.

— Менинг ҳам ўғлим бор. У ўн учга кириб қолди, лекин отаси билан туради. Эрим — прокурор муовини. Бола ўшанинг қўлида, катта бўлса нима бўларкин, деб ўйлайман холос...

Унинг овози бир титради-ю, кейин ўйчанлик билан сўзлар кетма-кет қўйила бошлади:

— Ўғлимни шундай бир шахс тарбия қияптики, у менга яқин бўлганларнинг, ер юзида энг яхши ҳисобланган одамларнинг оигли душманидир! Ўғлим менга душман бўлиб ўсиши мумкин. У мен билан тура олмайди, мен бошқа бир фамлия билан яшайман. Саккиз йилдан бери боламини кўрганам йўқ, айтишга осон — саккиз йил-а!

У дераза олдида тўхтаб, бўзарган бўм-бўш осмонга қаради-да, сўзида давом этди:

— У олдимда бўлганда, мен кучлироқ бўлардим, юрагимдаги доим мени қийнайдиган жароҳат бўлмасди. Ҳатто у ўлиб кетганда ҳам буича қийналмасдим...

— Вой, шўрликким! — деди она оҳиста унга пч-ичидан ачпниб.

— Сиз бахтлисиз! — деди Людмила кулмсираб. — Она билан боланинг сафдош бўлиши катта бахт! Бу жуда кам учрайдиган бахтиёрлик!

— Ҳа, яхши, — деб юборди она беихтиёр, сўнгра худди, — сиз ҳам, Николай Иванович ҳам, ҳақиқат йўлида курашувчиларнинг ҳаммаси ҳам сафдош! Бирданига ҳамма одам туғишгандай бўлиб қолди, ҳамманинг мақсад-муддаосига тушунаман. Сўзларингни англайману, лекин дилларингдагига тушунаман!

— Ана шунақа! — деди Людмила. — Шундай!

Она қўлини унинг кўкрагига қўйди-да, оҳиста-оҳиста туртиб, пичирлаб, худди ўз сўзи устида ўйлаётгандай гапирди:

— Ёшлар бир жон, бир тан бўлиб боряпти! Менинг англаганим шуки, бутун дунёда, бутун ер юзида, ҳаммаси ҳар томондан бир мақсад йўлига қараб бормоқда! Энг соф қалбли одамлар энг пок виждонли кишилар шу йўлдан боряпти, бақувват оёқлари билан тамомий ёлгонни топтаб, мажақлаб, ер билан яксон қилиб бораётирлар! Ёш, соғлом кишилар ўзларининг енгилмас кучларини ҳамон бир йўлда — адолат йўлида сарф этаётирлар! Инсониятнинг ҳамма қайғуларини енгилма, бутун ер юзидаги ҳамма фалокатларга барҳам беришга бел боғлаганлар, улар адолатсизлик ва разилликни йўқотмоқ учун отланганлар. Улар енгажаклар! Янги қуёш бунёд қиламиз, деди биттаси менга, бунёд қиладилар, бу аниқ! Пора-пора бўлган қалбларнинг ҳаммасини бирлаштирамиз деди, бирлаштиришлари аниқ!

У, унутилган дуоларнинг сўзларини эслар, бу сўзларни янги эътиқод билан ёндириб, кўкрагидан худди учқундай чиқарарди.

— Ҳақиқат ва ақлу идрок йўлида бораётган фарзандларимиз оламга муҳаббат машъалини ёқадилар, оламни янги осмон билан безайдилар, копнотни қалбининг сўнмас нури билан ёритадилар. Фарзандларимизнинг дунёга бўлган муҳаббатлари алапгасида янги ҳаёт юзага чиқади. Ким сўндира олади бу муҳаббатни, ким? Ундан зўрроқ қандай куч бор, ким енга олади уни? Уни ернинг ўзи яратган, бутун ҳаёт унинг енгиллигини истайдн, бутун ҳаёт!

Ҳаяжондан ҳориган она гандираклаб Людмиладан нарироқ кетди-да, оғир нафас олиб туриб қолди. Людмила ҳам, худди алланарсага халал беришдан қўрққандай, шарпа чиқармасдан, эҳтиёт билан ундан йироқлашди. Уйда чаққонлик билан у ёқдан-бу ёққа юриб олға тикилар, худди бўйи ўсгандай, қоматн расороқ, гавдаси илгичкалашгандай кўринарди; қотмароқ, жиддий юзи ўйчан, лаблари асабийтдан қимтилган эди. Уй ичидаги жимжитлик онанинг ҳаяжонини босди, Людмиланинг овозини пайқаб, худди узр сўрагандай оҳистагина:

— Мен, ўринсиз бироқ гап гапириб қўйдимми?..— деди.

Людмила дарров онага томон бурилди, чўчигандай унга қаради, сўнгра аллаимани тўхтатмоқчи бўлгандай қўлини чўзиб, аниқ-тапиқ гапириб кетди:

— Ҳамма айтганларингиз — рост! Лекин бу тўғрида энди гапирмайлик. Бу гап шундайлигича қолсин.— Сўнгра анча босиқлик билан давом этди:— Ҳадемай жўнашингиз керак, йўл йироқ ахир!

— Ҳа, жўнайман! Оҳ, қандай хурсанд эканлигини билсангиз эди! Ўғлимнинг сўзларини, жигарпорамнинг сўзларини олиб бораман! Бу, жоним билан баробар-а!

Она жилмайди, лекин унинг жилмайишини кўриб Людмиланинг чеҳраси очилмади, назарида. Людмила ўзининг вазминлиги билан унинг севинч оловини пасайтираётгандай бўлди, шундан кейин онада бирданга, бу метн қалбга ўзининг қалб оловини ўтказмоқ, уни ҳам ёндириб юбормоқ истаги пайдо бўлдиким, токи у ҳам севинч тўлиб-тошган кўнглига ҳамоҳанг бўлсин. У Людмиланинг қўлини олди-да, маҳкам сиқиб туриб, деди:

— Жонгнам! Ҳаётда барча одамлар учун аллақачон ёруғлик вужудга келганини, бир кун келиб одам болалари уни кўражакларини ва у билан қучоқлашажакларини билиш қандай яхши!

Унинг каттакоп, меҳр тўла юзи титраб, кўзлари нур сочиб кулимсираб, қошлари эса, кўзларининг порлаши-

ни янада кучайтиргандай бўлиб, устида қанот қоқиб турарди. Зўр фикрлар уни сархуш этар, юраги қандай дардлар билан ёнган: бошидан нималар кечган бўлса — ҳаммасини шу фикрлар ичига жойлаб, бу фикрларни порлоқ сўз биллурларига айлантирар эди. Фикрлар, кўклам қуёшининг ижодий кучи билан ёритилган юракда тобора кўпроқ туғилар, унинг ичида ҳамма нарсаси гулгул чечак очиб етиларди.

— Гўё ўшанда — одамлар учун янги худо туғилган-дек бўлажак! Ҳамма нарсаси — ҳамма учун, ҳамма — ҳамма нарсаси учун! Сизларни мен шу маънода тушунаман. Дарҳақиқат, сизлар ҳаммаларинг ўртоқсизлар, ҳаммаларинг бир туғилгансизлар, ҳаммаларинг — бир онанинг, яъни ҳақиқатнинг болаларисизлар!

У қалбида жўш урган ҳаяжон тўлқинларидан яна бардамлашиб, сўздан тўхтади, нафасини ростлаб олгач, қучоғини ёзиб деди:

— Ҳачонки, мен «Ўртоқлар!» деган сўзни ичимда такрорласам, қалбим «Келинсияпти!» деб акс-садо беради.

Она тилагига эришди: Людмиланинг юзлари ҳайрат оловлари билан ёнди, лаблари титради, кўзларидан катта-катта шаффоф ёш томчилари тўкилди.

Она уни маҳкам қучоқлади, ўз кўнглининг ғалабасига жиндаккина фахрлангани ҳолда ичида кулиб қўйди.

Хайр-маъзур қилишгандан сўнг Людмила унинг юзига қараб, охиштагина:

— Сиз билан суҳбатлашини нақадар яхши-я! — деди.

XXIX

Кўчада қутурган аёз муздай қўллари-ла онанинг бадаини таталади, бўғзига кирди, буринини қптиқлади ва нафасини ҳам бир дам бўғиб қўйди. Она жипдек тўхталиб, орқасига қаради: нарироқда пахмоқ шапкали бир извошчи турар, ундан йироқда бир одам қунишиб кетиб борар, ундан олдинроқда эса, қулоқларини ишқаб ва иргилиб-ирғилиб бир солдат югурарди.

«Бечора солдатни дўконга юборган бўлсалар керак!» деб ўйлади она ва оёқлари остидаги қорнинг ғирчиллашидан ҳузур қилиб, йўлида давом этди. Вокзалга барвақт келди, у кетадиган поезд ҳали тайёр эмас экан, пфлос ва қурум босган учинчи класс залига кўпгина одам тўпланган — қаттиқ совуққа чидамай бу ерга испимоқ учун темир йўл ишчилари, извошчилар, яна алтақандай жулдур чопон ва дарбадар одамлар кириб олган эдилар. Бу-

ларнинг орасида поездни кутганлар ҳам бор: бир нечта деҳқон, пўстин кийган семиз бир савдогар, ёнида бужур қизи билан бир поп, бештача солдат, ивирсиган мешчанлар. Одамлар папирос чекиб, бир-бирлари билан гурунглашиб чой, ароқ ичиб ўтиришар эди. Буфет олдида биров хахолаб кулар, одамлар тепасида тутун буруқсир эди. Эшик очилган сари ғижирлар, тарақлатиб ёпган вақтларда ойпаклари жаранглаб кетар эди. Залда тамаки ва тузланган балиқ ҳиди буруқсиб, димоқни ёрпб юборгундай бўларди.

Она кира беришда, кўз тушадиган бир жойда ўтириб кута бошлади. Эшик очилганда совуқ ҳаво тўлқини унга тегар, бу хуш ёқиб, бутун кўкси билан чуқур-чуқур нафас оларди. Залга тутун кўтарган, қални кийинган одамлар кирмоқчи бўлиб, эшикдан ўтолмай сўкинишар, қўлларидаги юкларни ерга ёки скамейкага ташлаб, пальтолариининг ёқаларни ва енгларидаги қировларни қоқишар, соқол-мўйловларига ёпишганларининг артишар, томоқ қириб қўйишар эди.

Сариқ чамадон кўтарган ёшгина бир йигит кириб келди-ю, тезгина у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб, тўғри онанинг олдида келди ва оҳистагина:

— Москвагами?— деб сўради.

— Ҳа, Таняни кўргали.

— Манг!

У чамадонни онанинг ёнига, скамейкага қўйди, дарров ёнидан папирос олиб чекди-да, шапкасини бир оз кўтариб, ипдамай бошқа эшикдан чиқиб кетди. Она чамадоннинг муздай терисини қўли билан сиплаб, унга суянди, кўнгли таскин топиб, одамларни томоша қила бошлади. Бирор минутда кейин ўришдан туриб, перрон эшигига яқинроқ бир скамейкага томон юрди. Чамадон енгилроқ бўлгани учун бемалол кўтариб, бошини тик тутган ҳолда, учраган одамларнинг юзларига қарай-қарай бораверди.

Калта пальто кийган, ёқасини кўтариб олган бир йигит она билан тўқнаш келиб қолди-ю, қўлини бошига обориб, ўзини четга олди. Унинг нимасидир онага таниш кўрипти, шунинг учун орқасига қайрилиб қаради: йигит бир кўзини қисиб пальто ёқаси ортида онани тикилиб турарди. Бу тикилган кўз онага пгнадек санчилди ва чамадон кўтарган қўллари қалтпраб, юки бирданга оғирлашиб кетди.

«Аллақайда кўрганман буни», деб ўйлади она. Шу ўй билан кўксида пайдо бўлган хунук ва ноаниқ сезгини

босиб юбормоқчи бўлди, лекин кўнглини тобора қаттиқ сиқиб келаётган ҳиссиётни аниқлаш учун бошқа сўзларга имкон бермасликка тиришди. Бу ҳиссиёт эса зўрайиб, онанинг бўғзига томон кўтарилиб, оғзини қоқ қуруқ ва аччиқ нарса билан тўлғизди. Она йигит томонга қайрилиб, уни яна бир кўришни истади. Шундай ҳам қилди: йигит, оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиб, ҳамон ўша жойда турар, алланима қилмоқчи-ю, лекин ботинолмагандай кўринарди. Унинг ўнг қўли пальто тугмалари орасига суқилган, чап қўли эса — чўнтагида шу сабабдан ўнг елкаси чап елкасидан баландроққа ўттирди.

Она шовилмасдан скамейка олдига келди-да, қийим йиртилишидан қўрқандай эҳтиёт билан секингина ўтирди. Фалокат бўлишини сезиб сергаклашган она, бу одамни икки марта кўрганини хотирлади: бир марта Рибин қамоқхонадан қочган кунни шаҳар ташқарисидagi ялангликда, иккинчи марта — судда кўрган эди. Рибин қочган кунни унинг ёнида қамоқхона назоратчиси турган, она ўша назоратчига Рибин қочган йўлининг тескарисини кўрсатиб чалғитган эди. Онани таниб қолгани, унинг изига тушгани энди аниқ бўлди.

«Қўлга тушдимми?»—деб сўради она ўз-ўзидан. Лекин бир нафас ўтар-ўтмас, сескаппи жавоб берди:

«Балким ҳали тушмасман...»

Яна шу он, ўзини зўрға қўлга олиб қатъий равишда:

«Қўлга тушдим!»— деди.

Орқасига қайрилиб қараб — ҳеч нарсани кўролмади, ўйлари эса, учқун сингари миясида бирин-кетин ёниб ўчарди.

«Чамадонни қолдириб кета берсамми?»

Бошқа бир учқун ундан кўра ёруғроқ ёнди:

«Боламнинг сўзларини ташлаб кетаманми? Шу ифлос қўлларга-я...»

Она чамадонни бағрига босди.

«Чамадонни олиб қочсам-чи?...»

Бу ўйлар унга бегона кўринар, уларни худди биров зўрлик билан миясига қуяётгандай эди. Бу ўйлар онани куйдирар, миясига қадалиб қаттиқ оғриқтар, олов каби юрагини жизиллатарди, оғриғи кучайган сари уни ўзтида ҳам, Павелдан ҳам — кўнглига жо бўлиб қолган ҳамма нарсадан четлатарди. Она ёвуз бир куч зўр бериб сиқаётганини, елка ва кўкракларини қисаётганини, ўлим ваҳминини солиб хўрлаётганини сездди, чакка томпрлари зўр бериб урди, соч томпрлари қизиб кетди.

Шундан кейин она юрак кучи ва зўр ирода билан ўзини қўлга олди-да, бу мугамбир, кичкина ва заиф уч-қунларнинг ҳаммасини сўндириб:

«Уял!» — деб хитоб қилди ўзига.

У дарров енгил тортди ва яна кувватга кириб:

«Ўғлингги шарманда қилма! Ҳеч ким қўрқмайди», — деб қўйди.

Унинг кўзи ер тагидан мўралаб турган бир хунук кўзга тушди. Сўнгра Рибчининг юзини хотирлади. Бир неча секундлик иккиланиш унинг бутун борлигини жипслагандай бўлди. Юраги осойиштароқ ура бошлади.

У теварак-агрофига назар солиб:

«Энди нима бўлар экан?» — деб ўйлади.

Жосус қоровулни чақирди, кўз ишораси билан онани кўрсатиб, унинг қулоғига пичирлади. Қоровул унга бошдан-оёқ қараб чиқди-ю, орқасига чекилиб, йироқлашди. Бошқа қоровул келди, буниси жосуснинг гапига қулоқ солиб, қошини чимирди. Бу, соч-соқоли қирилмаган, тўла гавдали бир чол эди. У жосусга бош ирғади-ю, она ўтирган скамейкага қараб юрди, жосус эса бирпасда пўқ бўлиб қолди.

Чол онага хўмрайиб тикилган ҳолда, шошилмасдан қадам ташлаб кела бошлади. Она скамейкага дурустроқ ўтириб олди.

«Ишқилиб, урмасалар бўлди...»

Чол онанинг ёнига бориб тўхтади-да, пича жим тургандан кейин, пастроқ, лекин шиддатли овоз билан:

— Нега қараянсан? — деб сўради.

— Ҳеч.

— Ҳа, ўғри! Қариса ҳам касби ўлгуни қўймайди!

Онага чолнинг бу сўзлари шапалоқ тушгандай тегди: хириллаб чиқаётган бу даҳшатли сўзлар худди бетларини юмдалагандай, кўзларини таталагандай бўлиб, ёмон алам қилди.

— Ким ўғри? Мен ўғрим! Бекор айтибсан! — дея қичқирди она жаҳли чиқиб. Шу тонда кўз олдидаги ҳамма парса ғазаб гирдобни пичида кўнглини озор-алам билан маст қилиб, гир-гир айлана бошлади. Она чамадоши бир тортиб эди, очилиб кетди.

У ўридан турди-да, бир тутам хитобномани бошида тўлғаган ҳолда;

— Кўр, мана! Ҳаммаларинг кўринглар! — дея қичқирди она. У ҳар томондан югуриб келаётган одамларни кўрар ва ғувиллаган қулоғига уларнинг нидоларини кирар эди.

— Нима гап?

— Мапа бу жосуе...

— Бу нимаси?..

— Мапа бу аёл ўғирлик қилибди, дейди...

— Шундай ёши улуғ хотин-а! Ҳай-ҳай-ҳай!

— Мен ўғри эмасман!— деди она ва ҳар тарафдан чошиб келаётган одамларни кўриб, бир оз тишчланди.

— Кеча сиёсий маҳбуслар устидан ҳукм чиқаришди, ўшалар орасида менинг ўғлим бор, Власов деган. У судда ганирган эди, мапа бу ўшанинг сўзи! Одамлар ўқисин, ҳақ-ҳақиқатни билсин деб олиб кетаётибман...

Аллаким эҳтиётлик билан унинг қўлидан қоғозларни тортди, она қўлини балаandroқ кўтариб, ҳавода бир-икки тўлгади-да, оломон ўртасига ташлади.

Аллаким қўрқиб кетиб:

— Бунақа ишлар учун «баракалла» демайдилар!— деб қўйди.

Она одамлар қоғозларни таланиб олаётганларини, қўйинлари ва чўнтакларига солаётганларини кўрди, бу нарса унга яна қувват берди. Хотиржам бўлиб дадиллашган она, қалбида уйғошган ғурурнинг қаандай ўсаётганини, сўндирилган севинчининг қаандай ўт олиб, тутаниб кетаётганини ҳис қиларкан, чамадондан даста-даста қоғозларни олиб ўнгу сўлга узатар, аллакимларнинг чаққон қўллари бу варақаларни таланиб-тортишиб оларди.

— Менинг ўғлимни ва унинг шерикларини нима учун суд қилганларини биласизларми? Мен сизларга айтиб бераман, она қалбига, унинг оқ сочларига ишонинглар: ҳақиқатни ҳаммага билдирмоқчи бўлганлари учун кеча уларни суд қилишди! Бу ҳақиқат нималигини мен кеча билдим: бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор қилолмайди, ҳеч ким!

Оломон индамас, лекин тобора жипселаниб, онани маҳкам ўраб олиб, кўнаймоқда эди.

— Одамларни итдай ишлатишарди-ю, лекин халқнинг эринган нарсаси — камбағаллик, очлик ва касаллик! Ҳамма нарса бизга қарши қаратилган: биз умр бўйи кунда-кун оғир меҳнатда япчиламиз, ифлосликдан чиқмаймиз, ҳаммавақт алданамиз, бизнинг меҳнатимиз билан бошқалар кайфи сафо қилинади, бизни эса ит сингари зажирда, подошникда туттилади. Биз ҳеч нарсани билмаймиз, доим ваҳимадамиз, ҳамма нарсадан қўрқамиз! Бизнинг турмушимиз қоронғи кечага ўхшайди!

— Рост!— деди кимдир паст овоз билан.

— Оғзини ёп буниги!

Она, оломоннинг орқасида жосус билан иккита жандарм турганини кўриб, қолган варақаларни ҳам тезроқ улашиб қолишга тиришди, лекин қўллни чамадонга солганида бегона бир одамнинг қўлига кўзи тушди.

Она энганиб туриб:

— Олинг, олинг! — деди.

Жандармлар оломонни турта-турта:

— Тарқал! — деб қичқаришди.

Одамлар бу туртишларга бўш келмасдан, жандармларни ўз ҳалқалари ичига олиб сиқишар, шу билан беихтиёр жандармларга халақит беришарди. Одамларда ўзига нисбатан ҳурмат қўзғатадиган бу сочи оқарган аёл ҳаммани ўзига тортар, турмуш бир-биридан жудо ва бир-бирига бегона қилиб қўйган бу одамлар, турмушнинг адолатсизликларидан озор еган юраклар кўпдан бери ахтарган ва ташна бўлган бу сўзларнинг ҳарорати билан бир бутун ҳолга келар эди. Энг яқиндагилар индамасдан туришар, она уларнинг диққат қилиб тикилиб турган кўзларини кўриб, юзида илқ бир нафас сезарди.

— Кет энди, кампир!

— Ҳозир ушлаб олишади!..

— Ҳой қайсар!

Борган сари яқинлашаётган жандармларнинг:

— Чекил! Тарқал! — деган ҳайқириқлари эшитиларди.

Онага яқин турган одамлар бир-бирларини ушлаб, тебранишар эди.

Онанинг назарида ҳамма уни англашга, унга ишонишга тайёр тургандай туюлар, шунинг учун билган нарсаларини, кучи ва таъсири ўзига маълум бўлган фикрларнинг барчасини одамларга айтиб беришга ошиқарди. Сўзлар юрак қаъридан осонгина қалқиб чиқиб, куйга айлаларди, лекин она овози етмай қолганини, хириллаб, қалтираб ва узилиб бораётганини сезар ва бу нарса қаттиқ алам қиларди.

— Ўғлимнинг сўзлари ҳақиқий ишчининг, сотилмас қалбнинг покиза сўзларидир! Унинг сотилмаслигини далилликдан билингиз!

Бир ўсириш бола онанинг юзига завқ ва қўрқув билан тикилар эди.

Онанинг кўкрагига туртишди, у гандираклаб скамейкага ўтириб қолди. Одамларнинг бошлари устида жандармларнинг қўллари кўрилар, улар одамларнинг ёқалари ва елкаларига ёпишар, уларни силтаб ташлар, шапкаларини олиб йироққа иргитишарди.

Онанинг кўз ўнгига ҳаммаёқ қоронғилашиб, айлана

бошлади, шундай бўлса ҳам бутун кучини тўплаб, ҳорғинлигини енгиб, овози борича бақирди:

— Э, халойиқ, бутун кучини бир куч қилиб тўпла!

Жандарм йўғон қизил қўли билан унинг ёқасидан олиб силкитди.

— Овозини ўчир!

Онанинг боши деворга бориб урилди. Кўз ўнгиди бир нафасгина қўрқувнинг аччиқ тутуни буруқсиди-да, яна дарҳол тарқалиб, кўнгли ёришиб кетди.

— Йўна!— деди жандарм.

— Ҳеч нарсадан қўрқманглар! Умр бўйи тортиб келаётган азобингиздан аччиқроқ азоб йўқ...

— Жим бўл!

Бир жандарм онанинг қўлтигидан олиб судради, яна бири унинг иккинчи қўлига ёпишди, шундай қилиб улар иккови катта-катта қадам ташлаб, онани олиб кетишди.

— Бу азоб ҳар кун юрак-бағрингизни гажийди, ҳар кун тинкангизни қурилади!

Жосус югуриб олдинга чиқди, онага мушт ўқталиб, чиққироқ овоз билан:

— Жим бўл, ҳой олчоқ!— деб қичқирди.

Онанинг кўзлари косасидан чиқиб, чақнаб кетди, жағлари титради. Оёқларини сирганчиқ ерга тираб:

— Тирилган қалбларни ўлдириб бўлмайди!— деб қичқирди.

— Ит!

Жосус унинг юзига битта урди.

Биров ич-ичидан суюниб:

— Ҳа, балли, ур, бу расво кампирни!— деди.

Аллақандай қора ва қизил нарса бир нафасгина онанинг кўзларини қоплади, оғзи шўртанг қонга тўлди.

Сўнгра ҳар томондан кўтарилган хайрихоҳ қичқиряқлар унга яна жон киритди.

— Нега урасан!

— Йигитлар!

— Ҳой, аблаҳ!

— Ур ўзини!

— Ақлу гидроки қонга гарқ қилиб бўлмайди!

Онанинг бўйига, орқасига туртинлар, бош ва елкаларига туширинларди, ҳамма нарса қора довул каби, қичқиряқ, дод-войлар ва ҳуштаклар ичида пир-пир айланарди, аллақандай қуюқ ва гангиратувчи бир нарса онанинг қулоқларига оқиб кирар, бўғзига тиқилиб, нафасини қайтарарди, оёғи остидаги ер чайқалар, қалқир, тиззалари букилар, бутун вужуди оғриқ аламлари билан титтар,

дармондан кетиб оғирлашар ва гаңдиракланарди. Лекин кўзларидаги олов сира сўнмас ва қаршисида турган хайрихоҳ кўзларни кўрардики, улар онага таниш бўлган ўткир олов билан, унинг кўнглига қадрдон бўлган олов билан порлаб ёнарди.

Жандармлар уни туртиб-итариб бир эшикка киргиздилар.

Она кўлини тортиб олиб, кесакига ёнишди.

— Ҳақиқат қуёшини қоп дарёси билан сўндириб бўлмайди...

Унинг қўлига урдилар.

— Халқнинг ғазабини орттирасизлар холос, ваҳшийлар! Бу ғазаб ахийри бир куп ўз бошларингни ейди!

Жандарм унинг томоғига чапг солиб, бўға бошлади.

Она хириллаб қолди.

— Бадбахтлар...

Аллаким унга жавобан ҳўнграб йиғлаб юборди.

1906—1907

МАКАР ЧУДРА

Денгиздан нам, совуқ шамол эсиб, қирғоққа урплай ётган тўлқинларнинг ўйчан куйини ва соҳилдаги дарахтларнинг шовиллашини чўлга учириб кетар эди. Баъзан шамол хуруж қилиб, бужмайган сап-сарик япроқларни гулханга келтириб ташларди-да, ёлқинни елпир эди; атрофимизни ўраб олган кузги тун қоронғисин, гўё чўчиб тушгандай чекиниб, сўл ёқдан — поёнсиз даштини, ўнг ёқдан — чексиз денгизни ва бир лаҳза нақ тўғримда ўтирган қари лўли — Макар Чудранинг гавдасини очар эди. Макар Чудра биздан эллик қадам нарида жойлашган ўз таборининг¹ отларини пойлар эди.

Чол муздай шамол тўлқинлари чакмон барларини кўтарганига, жун босган кўкрагини очиб, аямай савалаганига парво қилмасди, у юзини менга ўтпириб, гўзал қиёфада паҳлавончасига ёпбошлаб ётар ва каттакоп трубкасини дам-бадам тортиб, оғзидан, бурпидан бурқсатиб тутун чиқарарди, кўзларини аллақайга, мешинг бошимдан оша чўлнинг ўлик каби унсиз зулматига тиккап ҳолда. шамолнинг кескин зарбаларидан сақланиш учун бирон ҳаракат қилмасдан, мен билан тинмай сўзлашар эди.

— Шундай кезиб юрибман дегин? Яхши! Яхши йўл танлабсан, лочин! Шундай бўлиши ҳам керак; кез, оламини кўр, кўриб тўйдингми, ёт ва ўл — бутун гап шунда!

— Ҳаёт? Бошқа одамлар?—«Шундай бўлиши керак» деганига билдирган эътирозимни шубҳа билан тинглаб, сўзида давом этди:— Э-ҳе, у ёғи билан нима ишнинг бор? Ахир, сен ўзинг — ҳаёт эмасми? Бошқа одамлар сениз яшайдилар ва сениз ҳам ҳаёт кечирадилар. Хўш, сен бировга керакман деб ўйлайсанми? Сен пон ҳам эмассан, таёқ ҳам эмассан, ҳеч кимга керагинг ҳам йўқ.

— Ўрганиш ва ўргатиш дейсанми? Сен одамларни

¹ Табор — лўлилар маъзилгоҳи.

бахтли қилмиш йўлини ўргана оласанми? Йўқ, ўргана олмайсан. Аввал соч-соқолиниг оқарсин, кейин ўргатиш керак, деб гапир. Ниманиям ўргатиш мумкин? Ҳар ким ўзига кераклигини билади. Ақллироқлар ҳаётда нима бўлса — шунини оладилар, аҳмоқлар эса, ҳеч нима ололмайдилар. Ҳар ким ўзини ўрганади...

— Сенинг ўша одамларини қизиқ. Ҳаммалари бир жойга гул бўлиб олиб, бир-бирини сиқади, холос, аммо ер юзида жой кўп, уни қара, қанча, — у қўлини кепи ёзиб, даштга ишора қилди. — Ҳаммаси ҳам ишлайди. Нима учун? Кимга? Ҳеч ким билмайди. Одамнинг қандай ер ҳайдаганини кўрасан-да, ўйлайсан: мана, у қатра-қатра тер тўкиб, бор кучини ерга сарф қилади-да, сўнгга ўзи ҳам бир кун ер тагида чирийдди. Ундан ҳеч асар қолмайди, ўз даласидан ҳам ҳеч нима кўрмайди, қандай туғилган бўлса, аҳмоқ бўлиб шундай ўлиб кетади.

— Хўш, у ерни қазиб-қазиб, ҳатто ўзига гўр қазиб олишга ҳам улгурмай ўлиб кетини учун туғилганими ахир? Эркинлик нималигини билладими? Дашт кенглигини тушунадими? Денгиз тўлқинлари шовиллашибди завқлана оладими? У қул, туғилгандан бери қул, бутун умри бўйи қул, мана шу! У ўзини нима қила олади? Бир оз ақли кирса, ўзини бўғини қолади, холос.

— Мана, мени кўр, эллик саккиз ёшга кириб шунча нарсани кўрдимки, агар уларнинг ҳаммасини қоғозга ёзса, сенинг халтанга ўхшаш халталарини мингтасига ҳам сиғмайди. Қани, айт-чи, мен қандай ўлкаларда бўлмадим? Айтолмайман. Мен бўлган ўлкаларни сен билмайсан ҳам, ялло қилиб юра бер, шундай яшаш керак — ҳамма гап шунда. Бир жойда кўп тўхтама — ундан нима фойда? Кун ва тун ер атрофида бир-бирини қувиб чопишади, ҳаётдан кўнглим қолмасин десанг, сен ҳам худди ўшалар сингари ҳаёт ҳақидаги мулоҳазалардан қоч! Ўйлаб ўйингга етсанг, ҳаётдан кўнглинг совийди. Ҳар вақт шундай бўлади. Мен ҳам шундай бўлган эдим. Э-ҳе! Кўп нарсани кўрдим, лочин!

— Галичинада турмага ҳам тушганман. Турмада юрагинг қолиб бўлиб кетади, лочин, шундай диққат бўлар эдимки, азбаройи жоним ҳалқумимга келганидан: «Нима учун дунёда яшаб юрибман?» деб ўйлар эдим. Деразадан далага қарасам борми, қалбимни ҳасрат гўё омбур билан қисиб олгандай бўларди. У нимага яшайпти, дейдиган одам бор дейсанми? Йўқ, ҳеч ким бундай демайди, лочин! Бу тўғрида ўзингдан сўраб қийналиб ўтирмасанг ҳам бўлади. Яша, ҳамма гап шунда. Атрофини назар солиб

юр, ана шунда ҳасрат сени ҳеч вақт эзмайди. Мен ўшанда сал бўлмаса ўзимни камар билан бўғиб қўяёдим. Ма-на шундай ишлар бўлди!

— Ҳе! Мен бир одам билан гапиришган эдим. Жуда катъий одам, ўзи ҳам сизларнинг русларингиздан эди. У менга, ўзинг хоҳлагандай эмас, худонинг каломида дейилгандек яшаиш керак, деган. Худога сиғиш, нима сўрасанг, у сенга ҳаммасини беради, деди. Ўзини кўрсанг, уст-бонни йиртилиб, титилиб кетган. Мен унга худодан ўзингга янги кийим сўра, дедим. Унинг жаҳли чиқиб, мени сўка-сўка ҳайдаб юборди. Ҳозиргина унинг ўзи одамларни афв этини керак, уларни севиш керак, деб турган эди. Менинг ганим уни хафа қилган экан, мени ҳам кечирса бўлмасми эди? Шу ҳам устоз бўлдимиз? Улар оз егини деб ўргатадилару, ўзлари бўлса бир кунда ўн марталаб овқат ейдилар.

У гулханга бир туилади-да, жим бўлди ва трубкасига яна тамаки сола бошлади. Шамол секин ва ҳазин иш-рарди, қоронғида отлар кишнарди, табордан нафис ва эҳтиросли қўшиқ эшитилар эди. Буни Макарининг қизи гўзал Нонка куйлар эди. Мен унинг қўшиқ айтганида ҳам, «салом» деганида ҳам, ҳарвақт аллақандай ажойиб норозилик акс этувчи овозини англай эдим. Унинг қорача, тишиқ юзида маликанинг кибри кўринар, аллақандай соя силаб ўтган қуралай кўзларида гўзаллигининг ўткир шуъласи порлар ва ўзидан бошқа ҳар нарсасига нафрат билан қараш сезилар эди.

Макар менга трубкасини узатди.

— Чек! Қўшиғи чакки эмас-а? Яхши! Шундай қиз сени севишини хоҳлармидинг? Йўқ дейсанми? Яхши! Шундай бўлиши ҳам керак. Қизларга ишонам, улардан ўзини парироқ тут. Мен трубка чекнида қанчалик маза қилсам, қиз ўпишишдан ундан ҳам кўпроқ лаззатланади. Лекин уни ўқидингми — шу он қалбингдаги эрк ҳам ўлади, у сени кўзга кўринмас бир нима билан ўзига шундай боғлаб оладики, ундан асло кутулиб бўлмайди, сен ҳам жошингни унга бағишлайсан. Шундай қизлардан эҳтиёт бўл! Улар ҳарвақт ёлгон гапирадилар! Дунёда ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ сени севаман, дейди, аммо сен унга ишганинг учини тегизиб кўр-чи, юрак-бағрингни парчалаб танилайди. Мен буни биламан! Э-ҳе, мен кўп нарсаларни биламан! Қани, лочин, истайсанми, мен сенга бир воқеани айтиб берай. Сен уни эсингда тут, эсингда тутдингми — умр бўйи қушдек озод бўласан.

«Дунёда Зобар деган ёш бир лўли бўлган, Лойко Зобар. Уни бутун Венгрия ва Чехияда, Славонияда ва ден-

ғиз атрофида қандай мамлакат бўлса, барида билар эдилар — у шундай азамат йигит эди! У мамлакатларда аҳолисидан тўрт-бештаси Лойкони ўлдириш учун онт ичмаган битта ҳам қишлоқ йўқ эди! У эса бемалол яшар эди. Унга биронта от ёқиб қолсам, у отни пойлаш учун бир полк аскар қўйсанг ҳам бари бир, Зобар ўғирлаб, уни миниб ўйнатар эди. Э-ҳе! У ҳеч кимдан қўрқмасди! Ба-шарти, шайтон бутун мулозимлари билан унинг устига юриш қилса, Зобар унга пичоқ урмагандаям, сўкиб-сўкиб юборар эди, жипларнинг тумшугига биттадан тепки ҳадя қилиши турган гап!

Бутун таборлар уни танир ёки унинг тўғрисида эшитган эди. У отиғина севарди, лекин бу ҳам кўпга бормас, бир оз миниб юрарди-да, кейин сотиб юборар эди. Ақчасини ким хоҳласа, ўша оларди. Унда кўнгил орзулари йўқ, сенга унинг юраги керак бўлса, ўзиёқ кўкрагидан узиб олиб беришга тайёр эди, бундан сенга яхшилиқ-кўпна етса бас. У ана шундай йигит эди, лочин!

Бизнинг таборимиз ўша вақтларда Буковинада кўчиб юрар эди, у бундан ўн йил илгари эди. Бир куни — баҳор кечаси мен, Кошут билан бирга жангларда бўлган аскар Данило, қари Нур ва Данилонинг қизи Радда ҳамда бир неча киши ўтирар эдик.

Сен менинг Нопкамни биласанми? Малпка қиз! Раддани эса у билан тенглаштириб бўлмайди, Нопка у билан тенглаштиришга ҳам арзимайди. Раддани мақташга сўз ҳам тополмайсан киши. Радданинг гўзаллигини эҳтимол, скрипкада чалиб тасвирлаш мумкин бўлар, шунда ҳам скрипка чалишни яхши биладиган одам бўлса!

У кўн йигитларнинг юрагини эзган, кўн юракларни! Моравада бир бадавлат кекса одам уни кўриб, турган жойида қотиб қолган. Безак тутгандай титраб, оти устида ўтирганича, кўзини ололмай қараб қолган. У одамнинг ўзи ҳам байрамда ясанган шайтондай гўзал эди. Ўғнида зар чопон, белида қилич, от сал қимирласа чақмоқдай ялтираб кетади, қиличнинг ҳаммаёғи асил тошлар билан безалган, шапкасининг кўк духобаси худди бир нарча осмонга ўхшайди. У гердайган бой бир чол эди. У Раддага узоқ вақт қараб турди-турди-да: «Ҳой, мени бир ўпсанг, бир ҳамён пул бераман»,— деди. Радда эса, юзини тескари ўгириб олди. Бой бирданига ҳовуридан тушиб: «Агар хафа қилган бўлсам кечир, ҳеч бўлмаса кулиб қара»,— деди-да, унинг оёғи остига катакоп ҳамёнини ташлади. Катта ҳамён, ука! Радда уни, гўё арзиманган нарсдай, лойга тепиб юборди.

— Оҳ, қиз!— деб у оҳ тортди ва отини қамчилади, кетидан булутдай чанг кўтарилиб қолди.

Эртасига яна келди. «Унинг отаси ким?»— деган овози таборда момақалдироқдай янгради. Данило чиқди. «Қизингнинг сот, нима хоҳласанг, ол!»— деди. Данило унга жавобан: «Папларгина чўчқаларидан тортиб, то ўз номусларигача ҳамма нарсаларини сотадилар, мен эса, Қошут билан бирга жанг қилганиман, ҳеч нарса сотмайман!»— деди. У бўкириб, қиличига қўл узатиб қолди, лекин орамиздан биров унинг отининг қулоғига лахча чўғни тикиб юборган эди, от уни олиб қочиб кетди. Биз у ердан кўчиб, йўлга тушдик. Бир кун юрдик, икки кун юрдик, қарасак, бизни қувлаб етиб келиб: «Ҳой, қулоқ солинглар, худонинг олдидаям, сизларнинг олдингиздаям менинг виждоним пок. Қизни менга хотинликка беринг, бор нарсанинг сиз билан бўлашаман, мен жуда бойман»,— деди. Аъзойи бадани ёнар, эгарда ўтираркан, шамолда қимирлаган новдадай титрарди. Биз ўйланиб қолдик.

Данило секин:

— Қани, қизим, ўзинг гапир-чи!— деди.

— Агар она бургут қарғанинг инига ўз ихтиёри билан кирса, у нима бўлиб қолади?— деб сўради биздан Радда.

Данило кулиб юборди, унга қўшилиб биз ҳам кулишдик.

— Баракалла, қизим! Эшитдингми, бой! Ишинг чатоқ! Қаптарга ўхшаганини қидир, улар тезроқ гапга кўнадиган бўлади...— Биз яна олдинга қараб юрдик.

Ҳалиг бадавлат киши эса, шапкасини олиб ерга бир урди-да, отини шундай чоптириб кетдики, ерлар титраб кетди. Радда мана шундай эди, лочин!

Хайр! Бир кун кечаси ўтирибмизу, данит узра сувдай оқиб келаётган музика товушини эшитиб қолдик. Яхши музика эди! Унинг таъсиридан томирларимиздаги қонлар ёнар ва у бизни қаёққадир чақирар эди. Ана шу музикани тинглар эканмиз, кўнгил шундай бир нимани қўмсардики, унга етишгандан кейин яшашнинг ўзи ҳам керак бўлмай қолар эди, агар яшасанг ҳам бутун ер юзига ҳоким бўлиб, подшоларча яшамоқни истардинг, лочин!

Қоронғилик ичидан бир от пайдо бўлди, унинг устида ўтирган киши музика чалиб биз томонга келар эди. У, гулхан ёнига келиб чалишдан тўхтади-да, жилмайиб бизга қаради.

Данило севиниб:

— Зобар, сенмисан!— деб қичқириб юборди.

Бу Лойко Зобар эди.

Мўйловлари елкасига тушган ва жипгалак сочлари билан чирмашган, кўзлари чақпоқ юлдузлардай ёнади, табассуми эса — бутун бир қуёш, худо ҳаққи! Бамисоли уни оти билан бирга бир парча темирдан қуйганлар. У, гулхан қаринисида туриб кулар экан, тишлари ярқираб кетади! Мен билан бир оғиз ҳам сўзлашмасдан, ҳатто ёруғ дунёда бор-йўқлигимни сезмасдан туриб, уни худди ўзимдай яхши кўриб қолмаган бўлсам, лаънатлар бўлсин менга!

Мана, лочин, шундай одамлар бўлади! У кўзларинингга бир қарашни билан қалбининг асир этади, лекин заррача хижолати йўқ, ҳатто сен учун фахрдир. Бундай одам билан бирга бўлсанг, ўзинг ҳам яхши бўлиб қоласан. Бундай одамлар оз, биродар! Хўп, оз бўлса ҳам, майли, дунёда яхши нарса кўп бўлса уни яхши деб ҳисобламас эдилар. Рост гап! Қани, бу ёғини эшит бўлмаса.

Радда унга: «Яхши чалар экансан, Лойко! Бундай жаранглайдиган ва позик скрипкани сенга ким ясаб берди?— деди. У бўлса кулди: «Ўзим ясадим! Буни ёғочдан эмас, қаттиқ севганим ёш қизининг кўксидан ясадим, торларини эса, унинг юрагидан эшдим. Скрипка бир оз ёлгон садо ҳам чиқариб қўяди, аммо мен камонни қандай ушлашни яхши биламан!»

Маълумки, бизнинг йигитлар, юрагимизга ўт солмасин, балки қиз ўзи ишқимизда ўртансин, деб унинг кўзига яхши кўриниш пайдан бўладилар, Лойко ҳам шундайлардан бўлган. Лекин қиз унақалардан эмасди. Радда ундан юзини ўгирди-да, эснаб: «Зобарни ақлли ва чаққон деб эшитгандим, одамларнинг ёлгон гапиришини қара-я!»— деб жўнаб қолди

— Ҳой, гўзал қиз, тилинг жуда ўткир экан!— деди Лойко отдан тушаркан, кўзларини чаққатиб.— Салом, оғалар! Мана, мен ҳам келдим!

— Марҳамат, меҳмон!— деди Данило унга жавобан. Кўринишдик, гапландик, сўнг ухлагани ётдик... Қаттиқ ухлаб қолибмиз. Эрталаб туриб қарасак, Зобарнинг боши латта билан боғланган. Бу нима десак, ухлаб ётганда от босиб олган экан.

Э-э-э! Бу отнинг ким эканлигини биз фаҳмлаб қолиб, жилмайиб қўйдик. Данило ҳам илжайди. Нима, Лойко Раддага арзимайдими? Йўқ, ундай эмас! Қиз нақадар яхши бўлмасин, юраги тор ва саёз, унинг бўйинига бир пуд

олтин оссанг ҳам, бири бир, ўзи қандай бўлса, шундайли-
гича қолаверади, бу билан яхши бўла олмайди. Ҳа, май-
ли!

Биз ҳамон ўша жойда яшар эдик, у вақтларда ишлар-
имиз яхши, Зобар ҳам биз билан эди. У ҳақиқатан ҳам
ўртоқ эди! Қариялардай доно, ҳамма нарсадан хабардор,
рус ва мадьяр тилларини тушунарди. Баъзан гапга ту-
шиб кетса — бир умр ухламасдан тингласам дердим!

У музикани шундай чалардики, агар дунёда биров
шундай чала олса, яшип урсин мени! Камончаши тор ус-
тидан юргизса борми, юрагинг эзилиб кетади, яна бир
юргизса, юрагинг бардош бера олмайди. У бўлса илжайиб
туриб чалаверади. Уни тинглар экансан ҳам йиғлагинг,
ҳам кулгинг келар эди. Гўё шу дамда аллаким аччиқ-ач-
чиқ фарёд қилиб, ёрдам сўрайди, кўкрагинини пичоқдай
тилади. Гўё чўл кўкка қарата ривоятлар, қайгули эртак-
лар сўзлайди. Ботир ўғлонни сафарга узатаётган қиз йиғ-
лайди! Ботир ўғлон уни даштга чорлайди. Бирданга —
эх! Қўшиққа жон кириб момақалдироқдай гулдурайди ва
унинг оҳангига қуёшнинг ўзи ҳам рақсга тушиб кетгуси
келади! Мана, шундай эди, лочин!

Баданингдаги ҳар бир томир у қўшиқни сезар ва сен
унинг қули бўлиб қолар эдинг. Агар шунда Лойко: «Пич-
оқни олинглар, ўртоқлар!» деса, ҳаммамиз у кўрсатган
киши билан пичоқлашиб кетар эдик. Одамни у ҳар ни-
ма қила билар эди, ҳамма уни севар эди, қаттиқ севар
эди. Ёлғиз Раддагина бу йигитга қарамасди. Шу билан
чекланса ҳам майли эди-я, тағни уни масхара ҳам қи-
ларди. У Зобарнинг юрагини қаттиқ тилган эди, жуда
қаттиқ тилган эди! Лойко тишларини гижирлатади, мўй-
ловини юлади, ўпирилган ўрадек қоронғи кўзлари билан
қарайди, баъзан кўзлари чақмоқ чаққандек ярқираб ке-
тардики, одамни ваҳима босарди. Лойко кечалари дашт-
нинг бир чекасига чиқиб кетарди ва эрталабгача унинг
скрипкаси фиғон қиларди, йиғлайвериб Зобарнинг эрки-
ни банди этарди. Биз бўлсак ётиб уни тинглаймиз ва
«нима қилсак экан?» деб ўйлаймиз. Биламизки, икки тош
бир-бирига қараб юмаласа, улар ўртасига тушиб бўлмай-
ди — пачоқ-пачоқ қилиб ташлайди. Иш шундай кета-
верди.

Бир кун ҳаммамиз йиғилишиб ўтириб, ишларимиз
тўғрисида гаплашар эдик. Зерикиб кетдик. Дашило
Лойкодан: «Зобар бир қўшиқ айтиб кўнглимизни кўтар!»
деб сўради. Ўзидан бир оз нарида осмонга қараб ётган
Раддага кўз қирини ташлади-да, чала кетди. Скрипка

шундай куйладики, чиндан ҳам торлари у қиз қалбидан ясалган эди. Лойко ашула бошлади:

Ҳой! Кўкракда ёнади олов,
Кенг чўл эса, қандай бепоён!
Елдай учар остимда бедов,
Қўлда жилов бардаммаи чулон!

Радда бошини ўгирди, ўрнидан бир оз қўзғалиб қўшиқчининг кўзларига қараб жилмайди, Лойко шафақ каби қизариб кетди:

Ҳой, ҳой, ҳой, ҳой! Қани ўртоқжон,
Чопмайликми отда илгари?
Чўлни босган зулмат ва тўзон,
Бизни кутар топг ёғдулари
Қунни қаршилашга учайлик,
Уч, юксал энг балад жойга!
Фақат, ёлниг тегизмайин чик —
Чиройли, кўркам ойга!

Айтишини қаранг-а! Ҳозир ҳеч ким унақа қўшиқ айта олмайди! Радда эса, захрини сочиб:

— Сен бунчалик балад учмасанг бўларди, Лойко, йиқилиб тушиб, бурнинг билан балчиққа ботарсан, мўйловингни ифлос қиларсан, эҳтиёт бўл,— деди. Лойко унга йиртқишдай қараб қўйди, лекин ҳеч нима демасдан сабр қилиб, яна куйлай бошлади:

Ҳой, ҳой! Бирдан туғилади кун,
Икковлон-чи, ҳамон ухлаймиз.
Ҳой, у чоқда иккимиз бутун —
Уят оловида ёнгаймиз.

— Мана буни қўшиқ дейдилар!— деди Данило,— бунақа қўшиқни ҳеч эшитган эмасман. Агар ёлғон гапирсам, шайтон мени ўзига чилим қилиб олсин!

Қари Нур мўйловини бурар, елкасини қисар, Зобарнинг мард қўшиғи ҳаммамизнинг ҳам кўнглимизга ёқар эди! Фақат Раддага ёқмаган эди.

— Бир кунни чивин бургут овозига тақлид қилиб, худди шундай ғинғиллаган экан,— деб қиз устимизга худди қор отгандай бўлди.

— Радда, сен қамчи хоҳлаб қолганга ўхшайсан?— деб Данило унга томон чўзилди. Зобар эса шапкасини ерга уриб, тупроқдай қорайиб:

— Тўхта, Данило! Ўйноқни отга — пўлат жиплов! деган эканлар. Қизингни менга хотинликка бера қол! — деди.

— Шуям гап бўлдими! — кулимсиради Данило. — Қўлингдан келса ола қол!

— Бўпти! — деди-да, Лойко Раддага қаради: — Хой қиз, кеккаймасдан менга бир оз қулоқ сол! Сендақа қизларини кўпини кўрганман, кўпини! Лекин менинг юрагимни ҳеч бири сендай эзган эмас. Оҳ, Радда, кўнглимни мафтун этдинг сен! Майли, нима ҳам деб бўлади? Бўлганча бўлди, энди... Шундай бир от йўқки, унга минсангу ўзингдан узоқланиб кетсанг!.. Тангри олдида, виждоним олдида, отанг ва бу одамлар олдида мен сени хотинликка оламан. Лекин эҳтиёт бўл, хоҳинимга қарши чиқма, мен эркин одамман, қандай хоҳласам, шундай яшайман! — У тишларини қисиб, кўзларини чақнатиб қизга яқинлашди. Биз қараб турибмиз. Лойко қўлини унга узатди. — Мана, энди чўл отига Радда жиплов тақди! — деб ўйлаб турибмиз. Бирдан қарасак, Лойко қўлларини узатиб орқаси билан ерга гуш этиб йиқилди.

Нима бало? Йигитнинг юрагига гўё ўқ қадалгандай бўлди. Кейин билсак, Радда унинг оёқларига қамчи солиб, ўзига қарата тортган экан, Лойко йиқилиб тушган.

Қиз бўлса, илламай, илжайиб қўйди-да, қимир этмасдан ётаверди. Биз нима бўлар экан, деб қараб турибмиз, Лойко эса, ўтирган жойида ҳадеб қўллари билан бошини сиқади, гўё боши торс ёрилиб кетадигандай кўрқади. Кейин у секин турди ва ҳеч кимга қарамасдан даштга қараб кетди. Нур менинг қулогимга: «Унинг орқасидан бор!» деб шивирлади. Мен ҳам туш қоронғисинда Зобарнинг орқасидан даштга кетдим. Шундай бўлди, лочини!»

Макар трубкадан кулни қоқиб, яна тамаки тиза бошлади. Мен шипелга ихчамроқ ўралиб, ётган жойимда унинг шамолдан ва офтобдан қорайган қари юзига боқар эдим. У бошини қаҳр ва жиддият билан чайқаб, ичида бир нималар деб шивирлар эди; унинг оқарган мўйловлари қимирлар ва сочларини шамол хилпиратарди. У яшн уриб куйдирган, лекин ҳали бақувват, маҳкам ва ўз кучига ишониб гердайган қари чинорга ўхшар эди. Денгиз аввалгидай қирғоқ билан шивирлашиб сўзлашарди, шамол ҳам унинг ивир-шивирини дашт узра учуриб юрар эди. Нонка энди куйламас: кўкда тўпланган булутлар эса, куз кечасини яна ҳам қоронғилантирган эди.

«Лойко секин-секин қадам босиб, бошини қуйи солиб, қўлларини шалвиратиб борарди. У, жарга тушиб булоқ

ёнидаги тошга ўтирди-да, оҳ тортди. Шундай оҳ тортдики, унга ачинганимдан юрагим қонга тўлди, шундай бўлса-да, унга яқинлашмадим. Қайгуни сўз билан тарқатиб бўлмайди, тўғрими?! Ҳа, шундай! Бир соат ўтди — ўтираверди, икки соат ўтди — ўтираверди, уч соат ўтиб кетди — миқ этмай ўтираверди.

Мен ҳам нарироқда ётибман. Кеча ойдин, ой бутун даштга қумуш нурини ёйган, узоқдаги нарсалар ҳам кўринали.

Бир вақт қарасам, табордан шошиб-пишиб Радда келяпти.

Мен севишиб кетдим! «Радда юракли қиз! Қандингни ур!» деб ўйлайман. Радда унинг ёнига келди, Лойко буни сезмади ҳам. Радда қўлини унинг елкасига қўйди. Лойко сесканиб кетди, қўлларини олиб, бошини кўтарди ва сакраб туриб пичоққа қўл узатди! Қараб турсам, қизга пичоқ солмоқчи, мен дод деб таборга томон югурмоқчи бўлиб туриб эдим, бирдан:

— Қўй! Бошингни майжақлайман!— деган овозни эшитдим. Қарасам, Радданинг қўлида тўйинча, у Зобарнинг пешонасини пичоқга олипти. Қизнинг шайтонлигини қара! Ҳа, энди кучда улар барабар бўлди-ку, қанш, нима бўлар экан,— деб ўйлаб турибман.

Радда тўйинчани белига қистирди-да, Зобарга қараб:— Менга қара!— Мен сени ўлдиргани эмас, сен билан ярашгани келдим, ташла пичоқни!— деди. У пичоқни ташлаб, қизнинг кўзларига ўқрайиб қаради. Бу ажойиб манзара эди, ука! Иккиси ҳам бир-бирига йиртқичларча қараб туришипти, аммо иккиси ҳам — азамат, довюрак одамлар. Уларга фақат тишиқ ой ва мен шоҳид, холос.

— Қани, энди гапимга қулоқ сол, Лойко: мен сени севаман!— деди Радда. Лойко эса оёқ-қўллари кишанлангандай, фақат елкасини қисиб қўйди.

— Мен азамат йиғитларнинг кўпини кўрганман, аммо сен қалбинг ва чеҳранг билан улардан гўзалроқ ва мардроқсан. Мен кўзимни қиссам, уларнинг ҳар бири мўйловини қирқиб ташлайди, агар мен истасам, уларнинг ҳар бири ўзини оёғим остига ташлайди. Лекин, буздан нима фойда? Улар унчалик мард эмас, унақаларнинг ҳаммасини аёлга айлаштириб қўярдим. Дунёда мард лўлилар кам қолди, жуда кам, Лойко, мен ҳеч вақт бировни севган эмасман, Лойко, лекин сени севаман. Сендан бошқа эркинликни ҳам севаман! Лекин Лойко, сендан кўра эркин кўпроқ севаман! Сенсиз яшай олмайман, сен ҳам менсиз яшай олмайсан, шунинг учун бутун жоним танинг

билан меники бўлишингни истайман, эшитяпсанми? — Лойко кулимсиради.

— Эшитяпман! Сенинг сўзингни эшитиш юрагимга пашға беради! Қани, яна сўзла!

— Яна гапим шуки, Лойко! Бари бир, қапча урипсанг ҳам мен сени енгаман, сен меники бўласан. Энди вақтни бекорга ўтказма — сени келажакда менинг ўпишларим, эркалашим кутади... Сени астойдил ўпаман, Лойко, менинг ўпишим таъсирида сен мард ҳаётиингни унутасан... Лўли йигитларни шундай севинтирадиган жонли қўшиқларинг даштлар узра ортиқ янграмайди — сен нафис, ишқий қўшиқларингни менга, Раддага куйлайсан... Энди вақтни қўлдан берма, мен шундай дедимми, демак, эртага сен, катта-кичikka бўйсунгандек, менга итоат қиласан. Бутун табор олдида менинг оёғимга бош эгасан, ўнг қўлимни ўласан — шунда мен сенинг хотининг бўламан.

Шайтон қизинг хоҳлаган парасини қаранг-а! Бу ҳеч бир қулоқ эшитмаган гап; қадим замонларда қоратогликлардагинна шундай одат борлигини кексалар гапиришар эди, лўлиларда эса — ҳеч вақт бўлган эмас! Қани, лочин, бундан қизиқроқ парасини ўйлаб топа оласанми? Бир йил бош қотирсанг ҳам ўйлаб тополмайсан!

Лойко бир томонга ташланди-да, кўкрагидан яраланган кишидек, даштга қараб бақирди. Раддани қалтироқ босди, лекин у сир бош бермади.

— Майли, эртагача хайр, айтганимни эртага бажарасан, эшитдингми, Лойко!

— Эшитдим! Бажараман, — деб иигради Зобар ва унга қўлини узатди. Радда унга аҳамият бермади ҳам. Лойко эса, шамол сиңдирган дарахтдек чайқалиб ерга йиқилди. У, ҳам кулар, ҳам йиғлар эди.

Лаънати Радда йигитни мана шундай азобга солди. Мен уни зўрга ҳушига келтирдим.

Одамларининг қайғу ўтида ёнишлари қайси махлуққа керак! Инсон қалбининг ҳасратда эзилб ииграшини тинглашчи ким севар экан? Мана буни ўйлаб кўр!..

Мен таборга қайтиб, воқеани кексаларга сўзлаб бердим. Улар ўйладиди ва бундан пима чиқинини кўриш учун сабр қилиб туришга қарор берилди. Бундан мана шу чиқди: оқшом биз ҳаммамиз гулхан атрофига йиғилганимизда, Лойко келди. Унинг табииати хира эди, бир кечада жуда озиб, кўзлари киртайиб, ичига тушиб кетган эди; у кўзларини ерга тикиб, бошини кўтармасдан, деди:

— Ўртоқлар, иш мана шундай; мен бу кеча ўз қал-

бимга қарадим ва унда илгариги эркин ҳаётни топа олмадим. Унда фақат Радда яшайди, холос! Мана гўзал Радда, малика каби табассум қилади! У ўз эркини менидан кўпроқ севади, мен эса, уни ўз эркимдан ҳам ортиқроқ севаман ва унинг буйруғига мувофиқ оёқларига бош уришга қарор қилдим, токи унга қадар қарчигай ўрдаклар билан ўйнашгани сингари, қизлар билан қон ўйнашган мард Лойко Зобарни Радданинг ҳусн-жамоли қаидай асир этганини ҳамма кўрсин! Кейин у менинг хотиним бўлади, мени ўпади, овутади, шунда сизга қўшиқ айтиб беришга ҳавасим ҳам қолмайди, ўз эркимни ҳам унга фидо қиламан! Шундайми, Радда?— Лойко кўзларини ердан узиб, унга жиддий тикилди. Қиз сукут этиб, бошини қатъий қимирлатди ва қўли билан оёқларини кўрсатди. Биз ҳеч нима англамай қараб турар эдик. Лойко Зобарнинг қиз оёғига, гарчи, у Радда бўлса-да, йиқилишини кўрмаслик учун бир ёққа қочиб кетишни истар эдик. Нимадандир уялардинг, раҳминг келар, рапжирдинг, киши.

— Қани, бўл!— Зобарга қичқирди Радда.

— Э-ҳа, шошма, улгурасан, зерикиб ҳам қоларсан ҳали.— Кулиб юборди Зобар. Унинг кулиши — пўлатнинг жараиғлаганига ўхшарди.

— Мана, энди ҳамма иш тамом бўлди, ўртоқлар! Яна нима қолди? Энди менинг Радданинг юраги, у менга кўрсатгандай мустаҳкамми, йўқми, буни синаб кўриш қолди. Қани, синаб кўрай-чи, кечиринг мени, оғалар!

Биз ҳали Зобарнинг нима қилмоқчилигини пайқаб ололганимизча ҳам йўқ эди, кўрсак, Радда ерда ётибди: кўкрагига Зобарнинг эгри пичоғи сопиғача санчилган. Биз тошдай қотиб қолдик.

Радда эса, пичоқни суғуриб олиб, уни бир томонга улоқтирди-да, ярасини бир тутам қора сочлари билан ўраб, қисиб олиб, илжайди ва қаттиқ, бурро овоз билан:

— Алвидо, Лойко! Шундай қилишингни билган эдим!.. — деб жон берди...

Кўрдигими, қизни, лочин! Минг лаънат менга, у шундай девсимон қиз эди!

— Эҳ! Мен оёқларингга сажда қиламан, мағрур малика!— деб Лойко Зобар даштни бошига кўтариб ҳайқирди-да, ўзини ерга отиб, жонсиз Радданинг оёқларига лабларини қўйганича қотиб қолди. Биз шапкамизни олиб, жим турар эдик.

Бунга нима дейсан, лочин? Шунақа! Нур: «Уни боғлаш керак!..» демоқчи бўлди. Лекин Лойко Зобарни боғлаш учун қўл бормас, ҳеч ким қўлини кўтара олмас эди.

Буни Нур ҳам билар эди, у қўлини силкиди-да, бир чеккага чиқди. Данило эса, Радда улоқтирган пичоқни қўлга олди, оқарган мўйловларини қимирлатиб, анчагача унга қараб қолди. Пичоқда ҳали Радданинг қони қотмаган, пичоқ эгри ва ўткир эди. Сўнгра Данило Зобарга яқинлашиб, пичоқни унинг елкасига — юрагининг худди қаршисига суқди. Кекса солдат Данило ҳам Раддага лойиқ оталардан эди.

Лойко Данилога томон қайрилиб, бурро овоз билан: — Шундай бўлдимиз? — деди-да, Радданинг кетидан у ҳам кетди.

Биз эса, қараб турар эдик. Бир тутам сочларини тутган қўлини кўкрагига маҳкам босиб Радда ётар эди. Унинг очиқ кўзлари кўкка тикилганди. Оёқларида эса, мард Лойко Зобар чўзилиб ётарди. Унинг юзига жинглак сочлари ёйилган, юзи кўринмас эди.

Биз турган жойимизда ўйлардик. Кекса Данилонинг мўйловлари титрар, қалин қошлари уюлган эди. У кўкка тикилиб жим турарди. Соч-соқоли қордек оқарган Нур бўлса, мукка тушиб ётиб олиб, шундай йиғлардики, букчайган елкалари ҳадеб қалт-қалт қиларди.

Шундай пайтда йиғласанг арзир эди, лочин!

... Йўлга чиқдингми, ўз йўлингдан боравер, ҳеч қаёққа бурилма, тўғри кетавер. Балки, бекорга нобуд бўлмассан. Гап шундай, лочин!»

Макар жим бўлди, трубкани киссасига солиб, кўкрагига чакмонини ёпди. Майдалаб ёмғир томчиларди, шамол кучайиб, денгиз асабийлашиб, бўғиқ овоз билан ҳайқирар эди. Ўчаётган гулханга отлар бирип-кетини яқинлашиб, катта ва зийрак кўзлари билан бизга қарар эдилар, атрофимизни зич ўраб олиб, жимгина турардилар.

Макар отларга:

— Моҳ, моҳ, эй жонивор! — деди-да, яхши кўрган қора отининг бўйинини кафти билан силаб-сийпади ва менга боқиб:

— Ухлайдиган вақт ҳам бўлди! — деди. Кейин боши билан чакмонига бурканиб, арслондай чўзилиб ётиб олди-да, жим бўлди. Мешинг уйқум келмади. Қоронғи даштга ва уфққа қарадим, кўзим олдида Радданинг салобатли, гўзал ва мағрур сиймоси гавдаланди. У бир тутам қора сочларини тутган қўлини кўкрагидаги жароҳатга маҳкам босганди, қорамтир нозик бармоқлари орасидан томчи-томчи қонлар олов юлдузчалар шаклида ерга томарди.

Унинг орқасидан изма-из мард йигит Лойко Зобар сузар эди. Унинг юзини қоп-қора ва қалин жингалак сочлар қоплаган, сочлар тагидан муздай кўз ёши қатра-қатра бўлиб кетма-кет томчиларди.

Емғир тобора кучаймоқда, денгиз эса, бир жуфт мағрур ва гўзал лўлига Лойко Зобар билан кекса солдат Данилонинг қизи Раддага ўзининг ҳазин ва таптанали марсиясини куйлар эди.

Улар иккиси тун қоронғисида секин-секин сузиб айланишарди, лекин гўзал Лойко мағрур Радда билан ҳеч бир тенглаша олмас эди.

ИЗЕРГИЛЬ КАМПИР

I

Бу ҳикояларни Бессарабияда, денгизнинг Аккерманга яқин қирғоғида эшитганман.

Бир кун кечқурун, мен билан бирга ишловчи молдаванлар, кундузги узум теришни тамомлаб, ҳаммаси денгиз бўйига кетди; мен билан Изергиль кампир икковимиз тоқларнинг қалин кўланкасида ерга чўзилишидигу, денгиз томон кетаётган одамлар қорасининг тунги зулмат қўйнида аста-секин эриб боришини жимгина томоша қилиб ётдик.

Улар ашула айтишиб, қулишиб кетдилар; эркаклар — бронза тусли, қора шондай мўйловли, қалин, қўнғироқ сочлари елкаларига тушган, калта нимча ва кенг чолвор кийишган; хотинлар ҳам, қизлар ҳам — шўх, эпчил, кўзлари кўм-кўк, булар ҳам бронза тусли. Буларнинг инакдай майин қора сочлари орқалари билан битта бўлиб ёйилиб ётади; илиқ ва майин шабада уларнинг сочлари билан ўйнашиб, кокилларининг учларига тақилган тапгаларини жиринглатади. Шабада кенг ва текис тўлқин сингари оқади, баъзида эса, кўринмас бир парса устидан ҳатлагандай бўлади-да, янада кучайиб, хотин-қизларнинг сочларини бошлари атрофида ажойиб бир тусда ҳурпайтиради. Бу ҳол аёлларни ғалати ва афсонавий кўрсатарди. Улар биздан ҳамон узоқлашиб борардилар, тун ва фантазия эса, уларни яна ҳам дилбарроқ қилиб кўрсатарди.

Аллаким скрипка чалиб боради... қизлардан бири майин ва ёқимли товуш билан куйлайди, қулгилар эшитади...

Ҳаво денгизининг ўткир ҳиди ва кечки пайт ёққан кучли ёмғирдан ивиган еришг буглари билан тўлган. Кўк юзида шакли ва ранги ғалати пахмоқ булут парчалари ҳали ҳам кезиб юришибди: яқиндагилари — тутун сишгари майин, оч кўк ва кул рангга мойил мовий, узоқдагилари эса — қоя сишиқлари каби қиррадор, қорамтир ё жигар ранг. Булутлар орасидан юлдузларининг дурдоналари-ла безалган тўқ мовий осмон парчалари эркаланиб қараб туради. Бу товушлар ва хушбўйи ҳидлар, булутлар ва одемлар — ҳаммаси шунча ҳам чиройли, шунча ҳам мунгли эдики, кишига ажойиб бир афсонанинг бошидек кўринарди. Ниҳоят, ҳар бир нарсга ўсиндан тўхтагандек, ўлгандек бўлди: овозлар узоқлашган сари ғамгини бир оҳга айланиб, сўнгра тамоман сўнди.

— Сен нега улар билан бирга бормадинг?— деб сўради Изергиль кампир, боши билан имлаб.

Замон уни букчайтирган, бир маҳаллар қоп-қора бўлган кўзлари энди хиралашган, ёшланган. Овози қуруқлигидан ғалати эшитилади, худди суякларини билан гапираётгандай ғичирлайди.

— Хоҳламайман,— деб жавоб қилдим мен.

— Уҳ!.. Опадан қарин туғилгансизлар, сиз руслар. Ҳаммангиз ҳам девга ўхшаш ҳайбатлисиз... Қизларимиз сендан қўрқишади... Сен ахир ёшсан, кучлисан...

Ой чиқди. Унинг доираси катта, қип-қизил қон рангида. У мана шу ер бағридан чиққандай кўринади. Ер бўлса ўз умрида жуда кўн одам гўшти еган, қон ичган, шу сабабли бўлса керак, жуда семиз, баракали бўлиб қолган. Баргларнинг гажим сояси устимизга тушиб, бизни тўрдай ёпди. Ойнинг мовий ёғдусига чўмган булут кўланкалари чап ёғимиздаги дала юзидан сузиб ўтдилар, улар яна ҳам тиниқроқ, ёрқинроқ бўлиб қолдилар.

— Қара, ҳув ана, Ларра келяпти!

Мен, кампир қинғир бармоқли титроқ қўли билан кўрсатган томонга қарадим: у ёқда жуда кўп булутлар сояси кўринади; шулардан бири — бошқаларидан қорароқ ва қуюқроғи — шерикларидан пастроқда, тез-тез сузиб бормоқда; бу соя бошқа соялардан ерга яқинроқ бўлган ва улардан тезроқ сузиб келаётган бир парча булутдан тушар эди.

— У ёқда ҳеч ким йўқ-ку!— дедим.

— Сен мен кампирдан ҳам бешбаттар кўр экансан. Қара, ҳув ана қораси, далада югуриб келяпти-ку!

Мен яна қарадим, лекин соядан бўлак ҳеч нима кўрмадим.

— Соя-ку! Нега Ларра дейсан?

— Негаки, Ларра — шу. У энди соя бўлиб қолган. Умр уни шу кўйга солган. Минг йиллардан бери умр кўради у; қуёш қаддини, қонини, суякларини қуритди, шамол бўлса тўзитди. Худо, кибру ҳавога борган одам боласини ана шу кўйга солди!..

Бу даштларда тўқилган ажойиб эртаклардан бири эканини сезиб:

— Бунинг қандай бўлганини айтиб бер!— деб плтмос қилдим кампирдан.

Кампир ҳам менга шу эртани айтиб берди.

«Бу воқеа юз берганига неча минг йиллар бўлган. Денгизнинг ул юзида, узоқ купчиқар ёқда, катта сой мамлакати бор; у мамлакатда ҳар бир дарахт барги ва ҳар бир кўкат қуёшнинг жазирама иссиғидан сақланмоқ учун одамларга етгули соя бериб туради.

Ўша мамлакатнинг ерлари апа шундай сахий!

У ерда қудратли бир қабила яшар, ундаги одамларнинг кунни пода боқиб билан ўтарди, улар бутун куч ва жасоратини ҳайвон овлашга сарф этишар, овдан кейин базм қуриб, ашула айтишар, қизлар билан ўйнашар эди.

Бир кун, базм маҳалида, бир бургут осмондан тушиб, тун каби нозик қора соч бир қизни кўтариб кетиб қолди. Эртакларнинг бургутга отган ўқлари почор ерга қайтиб тушди. Шундан кейин қизни излашга тушдилар, лекин қиз топилмади. Охири, дунёда ҳамма нарса эсдан чиққанидай, қиз ҳам эсдап чиқди».

Кампир хўрсиниб тўхтади. Унинг ғичирлаган товуши шундай бир оҳангда чиқардики, гўё упутилган асрларнинг ҳаммаси хотиралар соясига айлапгану унинг сийнасига тўпланиб, нола қилаётганга ўхшарди. Балки денгиз ўз бўйларида тўқилган эски афсоналардан бирипи аста-секин такрорларди.

«Лекин йиғирма йилдан кейин қизнинг ўзи қайтиб келди; қийналган, қоқ суяк бўлиб қолган, ёнида йиғирма йил аввалги ўзи сингари чиройли, кучли бир йигитча ҳам бор эди. Қиздан қаерда бўлганини сўраганларида, ўша бургут тоғларга олиб чиқиб кетганини, бургут билан эру хотин бўлиб турганини айтди. Бу бола унинг ўғли эмиш, бургут эса дунёдан ўтибди — куч-мадори кета бошлагач, охири марта осмонга баланд кўтарилибди-да, қанотларини йиғиб туриб, ўзини ўткир тошга келтириб урибди, шу билан мажақ-мажақ бўлиб ўлибди...»

Ҳамма ҳайрон бўлиб бургут ўғлига қараб қолади ва унинг ўзларидан ҳеч қандай афзал эмаслигини, фақат

кўзлари, қушлар подшосиники сингари мағрур ва совуқ эканини кўради. Ундан гап сўрашганларида, хоҳласа жавоб қилди, хоҳламаса жим тураверди. Қабилла оқсоқоллари келганда, улар билан ўз тенгқурларидай гаплашди. Бу нарса оқсоқолларини хафа қилди, улар йигитни, уч чархламаган патсиз ёй, деб атадилар ҳамда ўзларини мишларча ундақалар ва ундан катталар ҳам ҳурмат қилишларини, гапларига қулоқ солишларини айтдилар. Йигитча эса, оқсоқолларнинг юзларига тик қараб, дунёда унга тенг келаётган ҳеч ким йўқлигини, уларни ҳамма ҳурмат қилганда ҳам, ўзи ҳурмат қилмаслигини айтди. О!.. Шунда оқсоқоллар жуда қаттиқ аччиқландилар. Аччиқларига чидамасдан:

— Бизнинг орамызда унга жой йўқ! Хоҳлаган ерига кетаверсин! — дедилар.

У кулди, кейин хоҳлаган ерига — ундан кўзларини узмай, тикилиб турган гўзал бир қиз ёнига борди; яқинига келиб, уни қучоқлаб олди. Қиз эса, уни қоралаган оқсоқоллардан бирининг қизи эди. Йигит чиройли бўлса ҳам, қиз уни итариб ташлади, чунки отасидан қўрқар эди. Қиз уни итариб юбориб кетаверди, йигит етиб келиб урди, қиз йиқилгач, кўкрагига чиқиб олиб шундай деишдики, қизнинг оғзидан қон тирқираб осмонга сачради; қиз бир хўрсинди-ю, илондай тўлғаниб, жон берди.

Буни кўрганларнинг ҳаммасини ваҳм босди — уларнинг кўз олдига хотин киши биринчи марта ўлдирилаётган эди. Оғзидан қон чиқиб, кўзлари очик ётган қизга ва унинг ёнида, оломон қаршисида ёлғиз ўзи турган йигитга ҳамма тикилиб, узоқ жимиб қолди; йигит мағрур эди — ҳар қандай жазога тайёрман, дегандай бошини роз кўтариб турарди. Оломон ўзига келгандан сўнг уни тутиб боғлади-да, шу ҳолда қолдирди: уни ҳозир ўлдириш — йигит учун осон қутулиш бўлади, жамоат ҳам қаноатланмайди, деб ўйлади».

Тун улғайиб, тобора кучайиб аллақандай ғалати, майин товушларга тўлмоқда. Даштда юмронқозиқлар ғамгин чийиллашади, ток баргларида чигирткалар чириллашади, япроқлар шитирлашиб, пичирлашаётгандай бўлади, боя қон рангида қизариб турган тўлин ой ердан йироқлашган сари оқариб, даштга кўпроқ мовий ёғду сочиб кўтарилади...

«Шундай қилиб, оқсоқоллар йигитни жиноятига яраша жазолагани тўпландилар... Уни икки отга боғлаб, йириб ташламоқчи бўлган эдилар, бу ҳам уларга оз кўринди, ҳамма унга биттадан ўқ отсин, деган гап бўлган

эди, буни ҳам рад қилдилар; ўтга ташлаб куйдирсакми-кин дейишди-ю, тортадиган азобини тутун тўсиб қолади, деб буни ҳам қилмайдиган бўлишди; жуда кўп таклифлар бўлди, лекин ҳаммага ёқадиган яхшироқ жазо топилмади. Йигитнинг онаси эса, улар ҳузурида тиз чўкиб, чурқ этмай турар, йиғламоқ учун на кўз ёши, ўгли учун афв сўрашга на сўз тона оларди. Улар узоқ ақллашди-лар, охири донишмандлардан бири узоқ ўйлагандан сўнг:

— Нима учун бундай қилганини ўзидан сўрайлик-чи?— деди.

Йигитдан сўраган эдилар, у:

— Қўлимни бўшатишлар! Қўлим боғлиқ — гаплашмайман!— деб айтди.

Қўлларини бўшатишганда эса:

— Сизларга нима керак?— деб сўради; бу саволни у шундай бердики, ҳузуридагилар гўё унинг қуллари эди...

— Нима кераклигини эшитдинг...— деди донишманд.

— Қилмишимнинг сабабини сизларга айтиб нима қиламан?

— Ана шу сабабларни бизлар ҳам билайлик-да. Ҳой, мағрур бола, қулоқ сол! Ахир, бари бир, ўлиб кетасан... Шундай бўлгандан кейин, қилмишимни англатиб кетганинг маъқул. Биз қоламиз, шунинг учун, билганларимиз устига яна янги нарсаларни ҳам билсак, фойдадан холи бўлмайди...

— Хўп, бўлган ҳодисанинг сабабини, эҳтимол, ўзим ҳам нотўғри тушунарман, шундай бўлса ҳам айтиб бераман. Назаримда, мени итариб юборгани учун ўлдирган бўлсам керак... Ҳолбуки, у менга керак эди.

— Ахир у сенки эмас-ку!— дедилар унга.

— Ҳали сизлар фақат ўз мулкларингиздагига фойдаланасизларми? Кўриб турибманки, ҳар бир одамнинг фақат тили, қўллари, оёқлари бору... яна ҳайвонларни, хотинларни, ер-сувни... ва бошқа бир талай нарсаларни ҳам эгаллаб олибди.

Унинг бу сўзига шундай жавоб қилишди:

— Одамзод олган нарсаси эвазига ўзини беради: ўз ақлини, куч-қувватини, баъзан — жонини ҳам.

Йигит бўлса, ўзини бутун сақлаш ниятида эканини айтди.

У билан узоқ баҳслашди-лар, охири билсалар: у ўзини дунёда биринчи одам деб ҳисоблар, ўзидан бўлак ҳеч кимни писанд қилмас экан. Йигит ўзини ана шундай

мудҳиш ёлғизликка мубтало қилаётганини ҳамма англаб, даҳшатга тушди. Унинг учун на қабила, на она, на чорва ва на хотин бор эди; у булардан ҳеч бирини хоҳламасди.

Одамлар унинг шунақалигипи билганларидан кейин, унга қандай жазо берсак экан, деб яна ўйлай бошладилар. Лекин бу сафар гап ташлаб ўтиришмади, шу дамгача гапга аралашмай ўтирган бояги донишманд тилга кирди:

— Шошманглар! Жазоси бор! Лекин бу жуда ёмон жазо; сизлар минг йил ўйласангизлар ҳам бунақасини тополмайсизлар! Унга бериладиган жазо — унинг ўзиди! Қўйиб юборинглар, ҳур-озод юраверсин... Унинг жазоси шу!

Шу пайт ғалати бир мўъжиза юз берди. Булутсиз кўкда момақалдиروқ гулдуради. Бу осмон қудрати — донишманднинг сўзини тасдиқлар эди. Одамлар таъзим қилиб тарқалдилар. Энди Ларра, яъни рад этилган, қувилган деб ном олган ҳалиги йигит, ташлаб кетган одамлар орқасидан қаттиқ кулди, ўзи ёлғиз қолиб, отаси каби ҳур ва озод бўлиб олгани учун кулар эди. Лекин унинг отаси — одам эмас... Бу эса — одам эди. Шундай қилиб, у қуш сингари эркин ҳаёт кечири бошлади. У одамлар орасига келиб, ҳайвонлардан, қизлардан, хоҳлаган парсаларидан ўғирлаб кетиб юрди. Унга ўқ отардилар, лекин элг олий жазонинг кўзга кўринмас пардаси тўсиб турган гавдасига ўқ ўтмасди. Чаққон, йиртқич, кучли, бағритош эди у; одамлар билан юзма-юз келиб кўришмасди. Уни фақат узоқдан кўрардилар. У одамлар атрофда узоқ вақт ёлғиз, тапхо айланди, у бир печа ўн йиллар шундай юрди. Охири, кунлардан бир кун, ўзи одамларга яқин келди, одамлар унга ҳамла қилишган эди, жойидан ҳам жилмасди, ўзини ҳимоя қилиш ғамини ҳам емади. Шунда одамлардан бири сирни пайқаб қолиб, баланд товуш билан:

— Тегманглар! Ўлгиси келибди! — деб қичқирди.

Одамлар тўхтадилар, улар ўзларига шунча ёмонлик қилган кишини ўлдириши билан унинг мушкуллини осон қилишни хоҳламидилар. Ҳамма уни масхара қилиб кулди. У бўлса, бу кулгиларни эшитиб, дағ-дағ титрар, қўллари билан кўкрагини тимирскилаб, ниманидир пазлар эди. Ана шундан кейин қўлига тош олиб, одамларга ҳужум қилди. Одамлар ўзларини тошдан паналадилару, лекин унга ҳеч зарар етказмадилар, пировардида, у мажолдан кетиб ерга йиқилганда, ҳамма четга чиқиб, то-

моша қилиб турди. Ана энди ўрнидан турди, у билан курашда кимдир йўқотган пичоқни топиб олиб, ўз кўксига урди. Лекин пичоқ, тошга теккандай синди. Ана шундан кейин ўзини ерга отиб, ҳадеб бошини ерга ураверди. Лекин ер ҳам ундан ўзини олиб қочди — боши теккан жойдаги тупроқ ботиб, чуқурлик ҳосил бўлди.

— Ўлолмапти! — деб суюнишди одамлар.

Одамлар уни ташлаб кетдилар. У чалқанча тушиб ётди ва баланд осмонда қора нуқталардай бўлиб учиб юрган қудратли бургутларни кўрди. Ана шунда кўзларини шу қадар кўп ғусса босдики, у билан ер юзидаги бутун ип-соиларни қайғуга солса бўлар эди. Шундай қилиб, ўшандан бери у ажал ахтариб, ўзи ёлғиз, ҳур-озод юради. Шунинг учун ҳар ерда сапқиб, изғиб юради... Кўрдингми, соянинг ўзи бўлиб қолибди, энди умрбод шундайлигича қолади! У одамларнинг тилини ҳам, амалини ҳам, ҳеч нимани билмайди. Фақат излайди, юради, санқийди... Унинг учун ҳаёт ҳам йўқ, ажал ҳам қайрилиб боқмайди. Одамлар орасида ҳам юролмайди... Кибру ҳавога берилган одам боласи мана шундай жазо тортди!»

Кампир хўрсиниб, жим бўлиб қолди, калласи кўкрагигача эгилиб, бир неча марта ғалати силкинди.

Мен унга қарадим. Кампирни уйқу босгандай кўринди. Билмадим, нимагадир унга жуда раҳмим келиб кетди. Ҳикоянинг охирини баландпарвоз, пўписали оҳангда айтган бўлса ҳам, бари бир, овозида юраксизлик, қуллик оҳанги янграб турар эди.

Денгиз қирғоғидан ашула, жуда ғалати ашула кела бошлади. Олдин ёқимли хотин киши овози эшитилди: бу овоз икки-уч бапд айтгач, ашулани бошдан такрорлаган иккинчи овоз келди. Биринчи овоз эса, ҳамон олдинда тарангум этарди... Шу тариқа ашулага учинчи, тўртинчи, бешинчи овозлар қўшилди. Бирданига худди шу ашулани эркаклар хори яна бошдан такрорлади.

Ҳар бир хотиннинг овози алоҳида чиқарди. Бу овозлар, баайни ранг-баранг ирмоқлар сингарч, баланд бир ердан поғонама-поғона юмаланиб, отилиб, жаранглаб тупгандай эшитиларди, кейин эса, юқорига силлиққина кўтарилаётган эркаклар товушининг азамат тўлқинига аралашиб чиққандай бўларди, гоҳ бу йўгон овозлар тўлқинидан ажралиб чиқар, гоҳ уни босиб тушарди-да, яна бақувват, беғубор бўлиб, бир-бирининг орқасидан юксакларга парвоз қиларди.

Бу овозлар остида денгиз тўлқинларининг шов-шувлари эшитилмайди...

Изергиль бошини кўтариб ва тишсиз оғзи билан кулимсираб:

— Ҳеч ерда шунақа ашулани эшитганмисан?— деб сўради.

— Эшитмаганман. Ҳеч вақт эшитмаганман...

— Эшитмайсан ҳам. Биз куйлашни яхши кўрамиз. Фақат гўзалларгина, яшашни севадиган гўзалларгина яхши куйлай оладилар. Биз яшашни севамиз. Уни қара, ҳув куйлаётганлар кун бўйи ишлашиб, чарчашмадимикан? Кун чиққандан кун ботгунча ишлашди, ой туғди дегунча куй бошлашди! Яшаш йўлини билмаганлар шу топда донг қотиб ухлаб ётишибди. Яшашни азиз кўрган, унинг қадрига етганлар бўлса, куйлашапти.

— Лекин тани сиҳатлик...— деб сўз бошлаган эдим, кампир сўзимни бўлди:

— Тани сиҳатлик ҳаммавақт умрга етади. Тани сиҳатлик эмми! Ажаб, пулинг бўлса харжламай ўтирарминдиг? Тани сиҳатлик ҳам — олтин деган сўз. Биласанми ёшлик чоғларимда мен нималар қилар эдим? Кун чиққандан кун ботганга қадар қимирламай ўтириб, гилам тўқир эдим. Мен офтоб нуридай жонли бўлсам ҳам, тошдай қимирламай ўтиришга мажбур эдим. Шундай қаттиқ ўтирардимки, гоҳи маҳаллар суякларим зирқираб кетар эди. Кеч кирди дегунча ёр ёнига елиб бориб, ўпишардим. Ишқим борица, уч ой ёр кулбасига югурдим; ўша кечаларнинг барини ёр бағрида совурдим. Мана шу ёшга едим — қоним кифоя этди! О, қанча одамларни севдим! Қанча ўпишлар олдим, қанчадан-қанча ўпишлар бердим!..

Мен унинг юзига боқдим. Кўзлари ҳамон сўник, бу хотиралардан жонланмаган эди. Ой унинг қуриб, ёрилиб кетган лабларини, оқ тук босган узунчоқ иягини, бойқуш тумшугига ўхшаш эгилган, ажини босган бурнини ёритиб туради. Бетлари ўрнида иккита қора чуқурча қолган, улардан бирини бошига ўраб олган қизил латта тагидан чувалиб чиққан бир тутам кул ранг соч тўсиб олган. Юз, қўл ва бўйин териларини тамом ажини босган; қари Изергиль қимирлагудай бўлса, қуруқ териси йиртилиб, лахтак-лахтак бўлиб тушади-ю, кўз ўнгимда қора кўзлари сўник қуруқ скелет қолади, деб ўйлаш мумкин эди.

У гичирлаган товуш билан яна ҳикоя бошлади:

«Мен онам билан Фальма ёнида, Бирлат дарёсининг вақ қирғоғида яшар эдим; у бизнинг хуторимизга кел-

гаңда, мен энди ўн бешга кирувдим. Бўйгинаси баланд-
 дан келган, чаққон, мўйловлари қора, шўх йигит эди.
 Қайиқда ўтирган жойида деразамизга қараб: «Ҳой, ви-
 ларинг йўқми?.. Овқат-повқат-чи!»— деб қичқирди. Дера-
 задан туриб, шумтол шохлари орасидан қарасам: дарё су-
 ви ой ёғдусида ҳаво ранг тус олган, у бўлса, оқ кўйлак
 кийиб, учлари осилиб тушган катта қизил белбоғ боғлаб,
 бир оёғини қироғқа, иккинчисини қайиққа қўйиб турган/
 экан. Ҳадеб тебранади, аллақандай ашула айтади. Мен
 кўриб: «Ўҳ-ҳу, бу ерда қандай жопон турар экан!.. Мен
 билмабман-а!»— деди. Худди мендан бўлак гўзалларни
 ҳам билгандай гапиради-я! Мен унга вино билан пиши-
 рилган чўчқа гўшти бердим... Тўрт кундан кейин эса,
 ўзимни ҳам бус-бутун тошпирдим... Кечалари икковимиз
 қайиққа тушиб ўйнардик. У келарди-да, юмроқозиққа
 ўхшатиб, секин чийиллаб қўярди, мен бўлсам, деразадан
 дарёга балиқдай сакраб тушардим. Ана шундан кейин ке-
 тардик... У Прут дарёсидан келган балиқчи эди; бир кун
 опам сиримни билиб қолиб, мени урганда, у Добружага
 ва ундан пари Дунай этакларига кетайлик, деб менга кўп
 ялинди. Лекин ўша пайт ундан кўнглим қолган эди, ни-
 мага десанг, нуқул ашула айтишини-ю, ўпинишини бил-
 ди, бошқа ҳеч нимада йўқ! Буниси меъдамга тегди. Ўша
 маҳал у ёқларда денгиз қароқчилари тўп-тўп бўлиб юри-
 шар, ҳар бирининг бу ерларда севган ёри бўлар эди...
 Маза ана шулариники эди. Гоҳи қизлар ўзларининг кар-
 патлик ёрлари йўлида соч тараб, йигитлар турмага ту-
 шиб ё муштлашда ўлиб қолдимикан, деб зор-интизор бў-
 либ ўтирганда, қарабсанки, ёри ё ўзи, ё бўлмаса икки-
 уч ўртоғи билан осмондан тушгандай кириб келади.
 Қимматбаҳо совға-саломлар келтиради — рост-да, уларга
 мол қаҳатми? Шундай қилиб, йигит қиз билан айишу иш-
 рат қилади, ўртоқларига севгилисини мақтаб қувонади.
 Бундан қизнинг боши осмонга етади! Мен ҳам қароқчи-
 дан ёр тутган бир дугонамга, уларни менга ҳам таниш-
 тириб қўйсанг, деб ялиндим... Оти нима эди-я ўша дуго-
 намининг? Эсимдан чиқибди... Энди ҳамма нарсга эсимдан
 чиқаверадиган бўлиб қолди. Эҳ-эҳ, жуда кўп йиллар ўт-
 ди-ку, эсдан чиқади-да, албатта! Дугонам мени бир йи-
 гитча билан таништириб қўйди. Яхши эди... Жийрон —
 мўйловлари ҳам, сочлари ҳам жийрон эди! Ерга урса кўк-
 ка сачрарди. У маъюс кўринар, лекин гоҳида мулойим
 бўлиб, гоҳида йиртқич ҳайвондай ўкириб, муштлашиб
 кетарди. Бир кун юзимга шапати тортиб юборди... Мен
 ҳам кўкрагига шундай сакраб чиқдим, бир бетини маҳ-

кам тишлаб олдим... Ўша ери чуқурча бўлиб қолди; чуқурчасидап ўпишим унга ёқар эди...»

— Балиқчи нима бўлди?— деб сўрадим.

«Балиқчимми? У ҳам... ўша ерда эди... Ўша гуцулларга қўшилиб кетди. Олдин — мени хўп авраб кўрди, сувга тапилаб юбораман, деб дўқ ҳам урди; кейин — иши бўлмай қолди, уларга қўшилди-ю, ўзига бўлак ёр тутди... Пировардида, икковини — балиқчинини ҳам, гуцулнини ҳам — дорга осиб ўлдиришди. Мен ҳам кўрганни бордим. Добружада осинди. Балиқчи дор остига ранги ўчиб, йиғлаб келди, гуцул бўлса, трубкасини буруқсатиб борди. Парво қилмай, баҳузур чекиб келяпти, қўлларини чўнтакларига солиб олибди, бир мўйлови елкасида, иккинчиси эса, кўксида осилиб ётибди. Мени кўриб, оғзидан трубкасинин олди-ю: «Хайр эиди!» деб қичқирди... Бир йилгача доғини чекиб юрдим. Эҳ!.. Улар ўз Карпатларига жўнаймиз деб туришганида шу балога гирифтор бўлиб қолишди-да. Хайрлашиб келиш учун бир руминникига меҳмон бўлиб боришган экан, ўша ердан тутиб кетишибди. Атиги иккитасини ушлашибди, бир қанчаси ўлибди, бошқалари қочибди... Кейин руминнинг ҳам хўб таъзирини беришди... Уйини ҳам, тегирмонини ҳам, ғалласини ҳам куйдиришиб, ўзини гадо қилиб қўйишди.

— Сен қилгандирсан-да?— деб ўсмоқчилаб сўрадим.

— Гуцулларнинг ёр-оғайиниларни кўп эди, бир меп эмас... Уларнинг энг яхши дўсти ким бўлса, азани ўша тутди...»

Денгиз бўйидан келаётган ашула овози ҳам тинди, эиди кампир ҳикоясинин денгиз тўлқинларининг шувиллашларигина такрорлар — бу ўйчан, исёнкор шовқин эса, исёнкор ҳаёт ҳикояси учун ажойиб бир такрор эди. Тун ҳамон майинлашиб, ойнинг мовий ёғдулари тобора ошиб борарди, кўзга кўринмас жониворларнинг жонсарақ ҳаёт нафаси — поаниқ товушлари эса, авж олаётган тўлқин шовқини остида тобора секинлашар, бўғиларди... Чунки шамол кучайиб борар эди.

«Айтмоқчи, яна бир туркни ҳам яхши кўрганман. Ус-кудордаги ҳарамиди бутун бир ҳафта турдим, ёмон бўлмади... Лекин одам жуда зерикиб кетар экан... Атрофнинг дагилар пуқул хотинлар. Саккизта хотини бор эди... Кун бўйи оғизлари овқатдан, кўзлари уйқудан тинмайди, бетайин гапларини гапиришади... Ё бир-бирини қарғашиб, товукларга ўхшаш ҳадеб қақиллашади... Туркнинг ўзи ҳам анча ёшга бориб қолган, соч-соқоллари оқарган, ба-

савлат, бадавлат киши эди. Гапирганда — хону беклардай гапирди... Кўзлари бирам қора, бирам ўткирки, юракка ўқдай ботади... Одамнинг ич-ичини кўриб туради. Ўзи ўлгудай намозхон. Мен уни Букурештида кўрувдим.. Бозорда подшога ўхшаб кеккайиб юрган экан, бирам димоғдорки... Тишимнинг оқини кўрсатиб қўювдим, ўша купи кечқуруноқ мени кўчадан тугишиб, унинг олдида олиб келишди. У шамшод билан хурмо савдогари экан. Букурештига бўлса бир нима олгани келибди.— Мен билан кетасанми?— девди:— Жон деб кетаман!— дедим.— Соз!— деди. Шундай қилиб, у билан кетдим-вордим. Жуда бой турк экан. Қорагина, чаққонгина ўғилчаси ҳам бор экан.. Ёши ўн олтиларда. Ана шу бола билан қочиб кетдим... Қочиб, Болгарияга, Лом-Паланкага бордим... У ерда бир болгар хотин унашиб қўйган кишисиданми ё эриданми қизганиб — эсимдан ҳам чиқиб кетибди — кўкрагимга пичоқ урди.

Бир ибодатхонада узоқ бетоб бўлиб ётдим. Хотинлар ибодатхонаси эди. Менга бир поляк қиз қаради... Эсимда, Ацер-Паланка яқинидаги бошқа бир ибодатхонадан ҳалиги қизнинг олдида акаси келиб турарди. У ҳам монах эди... Шундайки... худди чувалчанг дейсанг, менинг олдимда нуқул буралган буралган. Тузалганимдан кейин ўша билан унинг юртига... Польшага кетдим.

— Шошма!.. Ҳалиги турк бола нима бўлди?

— Болами? Ҳа, у бола ўлди. Уйини соғинганиданми ё ишқининг зўрлигиданми... ҳар қалай, офтобнинг ортиқча қиздиришига чидаёлмаган ёш кўчат сингари сўлий бошлади... Шу тахлит хазон бўлди... Эсимда, ранги рўйи ўчиб, муздай кўкариб ётса ҳам, қалбида ишқ ўти алангалапар эди... Яланг:— Эгил, мени ўп,— дейди... Мен уни севардим, эсимда, жуда кўп ўпдим... Кейин аҳволи ёмонлашди — қимирлашга мадори қолмади. Эртадан кечгача қимирламай ётади, гадой садақа сўрагандай, у ҳам ёнига келиб иситиб ётишгани ялиниб-ёлвориб сўрайди. Мен ҳам келиб ётаман. Ётдим дегунча... ўт бўлиб ёниб кетади. Бир кун эрталаб уйғонсам, ёнимда музлаб... ўлиб ётибди... Бошида зор-зор йиғладим. Ким билсин? Балки, уни мен ўлдиргандирман. Ахир ўша вақтлар мен ундан икки баравар катта эдим-да. Иннайкейин, ўзим ҳам кучга тўлган, шарбатдай томиб турган кезларим эди... У-чи? У нима, бир ёш бола эди-да!..»

Кампир чуқур хўрсинди ва уч бор чўқиниб, қурушқоқ лаблари билан бир нималар деб пичирлади. Унинг бу қилиғини биринчи марта кўришим эди.

— Ҳай, шундай қилиб, Польшага ҳам кетдинг...—деб
луқма солдим.

«Ҳа... ўша кичкина поляквачча билан. У бирам беда-
во, аблаҳ эдики! Хотин даркор бўлса, худди эркак му-
шукдай ялашар, тилидан бол томар эди-ю, керак бўлмай
қолсам, тилини қамчи қилиб савалаб кетарди. Бир кун
дарё ёқалаб кетаётувдик, нима ҳам бўлди-ю, менга гер-
даийб, хунук бир сўз айтди. Ў! Ў!.. Жуда ёмон жаҳлим
чиқиб кетди! Ғазабим қайнади! Ердан ёш боладай даст
узиб олдиму, балад кўтариб, икки биқинидан шундай
қисдимки, кўм-кўк кўкариб кетди. Ўзи кичкина, чувак-
кина эди, у ёқ-бу ёққа лапанглатиб туриб қирғоқдан
дарёга отиб урдим. Додлаб юборди. Жуда қизиқ додлади.
Юқоридан қарасам: сувда шалоппаб, энтиқиб юрибди.
Этагимни силкиб кетавердим. Кейин уни ҳеч кўрмадим.
Бу тўғрида бахтим бор эди: бир маҳаллар яхши кўрган
кишиларим билан кейин ҳеч учрашмасдим. Бу ҳам ўлик-
лар билан учрашгандай ёмон нарса».

Ҳампир хўрсиниб тўхтади. Унинг хотирасида тирил-
ган одамлар кўз олдидан бирма-бир ўтавердилар. Мана,
ранги рўйи жийрон, мўйлови буралган гуцул, трубкасини
бамайлихотир тортиб, ўлим сари кетаётир. Унинг кўзла-
ри ҳамма нарсага диққат ва шиддат билан қарайдиган
совуқ, кўк бўлса керак. Ана прутлик қора мўйлов балиқ-
чи ҳам ёнида кетяпти; у ўлгиси келмай ҳўнг-ҳўнг йиғ-
лайди, ўлим қайғуси саргайтирган юзида шўх кўзлари
сўнган, кўз ёшлари билан ивиган мўйловлари эса, қий-
шиқ оғзининг икки четида осилиб қолган. Мана, қари,
димоғдор турк, балки у тақводор, ғаддордир; ёнида ўғ-
ли — ўинишлар билан заҳарланган заҳил, мўрт шарқ гули.
Мана, шуҳратпараст, кўнгли қаттиқ, тили биёрон, табиа-
ти совуқ поляк олифтаси... Уларнинг ҳаммаси туссиз соя-
ларгина, уларга ўиниш бериб юрган жонон эса ёнимда —
тирик; лекин умр уни қурутган, этдан, қондан айирган,
орзусиз юрак, нурсиз кўзлари билан қолган — у ҳам соя-
га айланган.

Ҳампир ҳикоясини давом эттирди:

«Польшада ҳолим қийин кечди. У ернинг одамлари
совуқ, ёлғончи бўлар экан. Мен уларнинг илонникига ўх-
шаш тилини билмас эдим. Ҳаммаси вишиллашади... Нима
деб вишиллашади-а! Ёлғончи бўлганлари учун ҳудованди
карим уларга шундай илон тили ато қилган-да. Ўзим ҳам
билмай, қаёққадир кетаётган эдим, уларнинг сиз руслар-
га қарши қўзғолон кўтаришмоқчи бўлиб турганларини
кўрдим. Охири Бохния деган шаҳарга келдим. У ерда

мени бир жуҳуд сотиб олди; ўзи учун эмас, албатта, танимни сотиш учун. Мен рози бўлдим. Яшаш учун бирои нарса қила билгани керак. Мен бўлсам, ҳеч нима қилишни билмас, ўзимни сотишга мажбур эдим. Мен ўша маҳал: юртим Бирлатга бориб олишга етгули бир оз пул топсам бўлди, мени боғлаб турган занжир қапчалик кучли бўлмасини, бари бир, узиб кетаман, деб ўйлаган эдим. Шундай қилиб, ўша одамниқида туриб қолдим. Олдимга бой-бадавлат панлар келиб, мен билан ишрат қилишарди. Бу нарса уларга, албатта, жуда қимматга тушарди. Мени талашиб, бир-бирлари билан муштлашар, хоनावайрон бўлишар эди. Биттаси менга етилиш учун кўп уришиб кўрди, ахир бир кун малайига бир қопни кўтартриб кириб келди. Пап қопни қўлига олиб, бошим устига ағдарди. Тилла пуллар бошимдан шариллаб тўкилар, ерга тушиб жаранглаганда эса, суюлчм ичимга сигмай кетар эди. Шундай бўлса ҳам, уни ҳайдаб чиқардим. Юзи ўлгудай семпз, хом ошқовоққа ўхшаган, қорни — болишдай каттакон эди. Одамга худди семпз чўчқага ўхшаб қарарди. Ҳа, менинг бошимдан тилла сочаман, деб бутун ерсувини, уй-рўзгорини, от-уловларини сотиб келганини айтди, шундай бўлса ҳам, бари бир, қувиб чиқардим. Мен ўша кунлари юзи тиртиқ, ўзимга муносиб бир панга кўнгил бериб қўйган эдим. Яқиндагина греклар томонида туриб урушга борганда, турклар юзини қилич билан жуда ёмон тилимлаб ташлашган экан. Тавба, шунақа ҳам одам бўладими?.. Ўзи поляк бўла туриб, грекларнинг тарафини олиб борса-я! Шунақа, греклар юртига бориб, уларнинг ёвлари билан олишибди. Ҳаммаёғини кесиб ташлашибди, бир кўзини уриб чиқаришибди, чап қўлининг икки бармоғини қирқинибди... Ўзи поляк бўла туриб, грекларнинг тарафини олиб юрса-я! Кейин билсак: у мардлик кўрсатишини яхши кўрар экан. Кимда-ким мардлик кўрсатишини яхши кўрса, кўрсатадиган жойини ҳам тонади, кўрсатади ҳам. Биласанми, ҳаётда ҳам қапча мардлик кўрсатаман десанг, ўрни топилади. Кимки мардликнинг ўрнини тополмабдими — у ё ялқов, ё қўрқоқ, ё бўлмаса ҳаётнинг нималигини тушунмайди, шмага десанг, одамлар ҳаётнинг маъносига тушунганларида, ҳар бир одам ўзидан кейин бирои нишона қолдириб кетишганини еган бўлар эди. Ана шундай қилишганда, ҳаёт ҳам одамзодни беиншона ямлаб юборавермасди... О, ўша юзи тиртиқ кўп яхши киши эди-да! Бир ин чиқиб қолса, дунёнинг нариги бурчига бориб, битириб келишдан ҳам қайтмасди. Қўзғолоп маҳалида сизнинг одамларингиз

ўлдириб юборишган бўлса керак уни. Ҳай, нега сизлар можорлар билан бориб уришдинглар? Ўй-қўй, гапирма!..

Мени жимига букриб, Изергиль кампирининг ўзи жимиб қолди — уни ўй босди.

— Мен бир можорни ҳам танир эдим. У қиш кунларининг бирида менинг олдимдан чиқиб, дому дараксиз бўлиб кетди; баҳор кириб, қорлар эриганда, даладан топилиди — бошидан ўқ еб ўлган экан. Уни қара! Ишқ деган нарсга одамларни вабодан кам қирмайдиги; агар ҳисоблаб кўрилса — камлик қилмайдиги... Ишма деятувдим? Ҳа, Польша тўғрисида... Мен охириги ўйининини ўша ерда ўйнадим. Бир поляк бойваччасига рўпара келиб қолдим... Ана ҳусну! Сухсурдай. Мен бўлсам қариб, иўрим қуриб қолган эди! Қайдам, қирқларга кириб қолувдиммикан? Ҳа, ажаб эмас... У бўлса бирам кеккайган, хотишларга арзанда эди. Ўзи ҳам менга жуда қиммат тушди... ҳа. У мени осонгина қўлга туширмоқчи бўлди-ю, лекин мен бўш келмадим. Мен ҳеч қачон бировнинг ҳасми, қули бўлган эмасман. Жуҳуд билан бўлса, жуда кўп пул топиб бериб орани очик қилиб олувдим... У вақт Краковда турардим, ҳамма нарсам: отларим, олтиларим, хизматкорларим бор эди... Ўша мағрур иблис менинг олдимга келиб-кетиб турар, ўзимни оғушига ташлашимни кутар эди. Биз гаров ўйнашдик... Гаров жонимга ҳам тегиб кетди. Эсимда, узоқ чўзилди-да... Ахир мен енгиб чиқдим: у тиз чўкиб, менга ялиниди... Лекин муродига етди-ю, ташлаб ҳам кетди. Ана шунда билдимки, қариб қолибман... Ўҳ, бу савдо бошимга бало бўлди! Зўр бало бўлди!.. Мен ахир уни, ўша иблисини яхши кўрардим... У бўлса, мен билан учрашганда, мендан куларди... номард! Бошқаларга ҳам мени мазах қиларди, билардим буни мен. Ростини айтсам, менга бирам алам қилардики! Хайриятки, у яқин ўртада турар, тез-тез кўриб, маза қилиб юрар эдим. У сиз руслар билан уришгани кетди-ю, мен ёлғиз қолиб, этимни ея бошладим. Ўзимни босишга ҳаракат қилдим, лекин босолмадим... Ахири орқасидан боришга жазм этдим. У Варшава ёнида, ўрмонда эди.

Борсам: уларни сизларнинг одамларингиз енгизишди... уни аспр қилишиб, яқин бир қишлоққа олиб кетишибди.

Энди уни бир умр кўрмас эканман-да! — деб ўйладим. Лекин жудаям кўргим келарди. Шундай қилиб, кўриш ҳаракатига тушдим... Гадойча кийиндим, юзимга рўмол ўрадим, кейин оқсоқланиб, йўлга равона бўлдим — уни олиб кетишган қишлоққа бордим. Ҳаммаёқда казаклару солдатлар... У ерга етишим осон бўлмади! Поляклар ўтир-

гаи жойни топдиму, лекин кириш жуда қийин. Аммо киришим керак эди. Шундай қилиб, улар ўтирган ерга кечаси эмаклаб бордим. Полизга кирдим, жўяк ичида эмаклаб кетаётиб қарасам, йўлимда қоровул турибди... Полякларнинг ашулалари, бақриб-чақриб гапирганлари қулогимга етиб кела бошлади. Ҳаммаси бир ашулани... Биби Марямга муножотни айтишяпти... Унинг овози кел-япти... менинг Аркадэгимнинг овози. Бир маҳаллар менинг йўлимда эмаклашарди... Мапа, вақтики келибди, ўзим бировнинг орқасидан ерда плондай сурқаниб, эмаклаб бораётибман, балки ажалимни ўша ердан топарман, деб ўйладим; бу ўйлар юрак-бағримни эзиб ташлади. Солдат бўлса, шарпанини билиб, ҳезланди. Мен ортиқ нима қила олар эдим? Ўримдан туриб, тўғри у томон юрдим. Менда на пичоқ бор ва на бошқа нарсаси — қуруқ қўлу тилим, холос. Пичоқ олиб келмаганимга афсус қилдим. «Шошма!» деб шивирладим. Солдат бўлса, пайзасини бўғзимга қадаб олди. Мен унга шивирлаб: «Санчма, тўхтаб тур, сенда ҳам юрак бўлса, гапимга қулоқ сол! Сенга бергулик ҳеч пима йўқ, фақат сендан сўрайман...» — дедим. Милтигини тушириб, у ҳам паст овоз билан шипшиди: «Йўқол, бу ердан, ҳой хотин! Йўқол! Нимага келдинг?» Ўғлим шу ерда қамалиб ётибди, дедим... Тушундингми, солдат — ўғлим! Сен ҳам бир муштипар онанинг ўғли эмасмисан? Мапа, менга қара, менинг сенга ўхшаши ўғлим бор, фақат у қамоқда! Кел, айланай, боламни бир кўриб қолай, балки бугун-эрта ўлиб кетар... Ким билсин, сени ҳам эртага ўлдириб қўйишар... Опаиғ йиғлар-а, сенга ҳам? Опаиғни кўрмай ўлиб кетишнинг сенга ҳам осон бўлмас-а? Менинг ўғлим ҳам шунақа. Ўзингга ҳам, унга ҳам, мен муштипар онага ҳам раҳм қил!..

Уҳ, мен унга қапча ялиниб-ёлвордим! Ёмғир қуйиб энгил-бошимизни ивйтиб юборди. Шамол гувиллайди, ўкиради, гоҳ орқамдан, гоҳ кўкрагимдан итаради. Мен у тош кўнгилли солдат олдида туриб, тебранардим... У бўлса нуқул «Йўқ!» дейди. Унинг бу совуқ сўзини эшитган сарим Аркадэкини кўриш тилаги юрагимда олов бўлиб ёнади... Оғзим гапда бўлса, кўзларим уни чўтлаш билан овора: ўзи кичкина, чуваккина солдат эди, тўхтовсиз йўталарди. Шундай қилиб, ўзимни унинг оёқлари остига ташладим, тиззаларини қучоқладим, отапини сўзлар билан ялиниб-ёлвориб туриб, шартта ерга йиқиб олдим. У лойга тушди. Мен дарров юзини ерга қаратдим-да, бақирмасин, деб калласини лойга тиқиб юбордим. Бақирмади, лекин мени устидан тушириб юборишга уриниб, ҳадеб

типирчилайверди. Мен бўлсам, бошини икки қўлим билан маҳкам ушлаб лойга бешбаттар тиқиб юбордим. Ана шундан кейин бўғилиб ўлди... Мен поляклар қамалган омборга чошиб келдим, девор ёруғидан: «Аркадэк!..» деб пичирладим. Поляклар жуда ҳушёр бўлишди — овозимни эшитиб, дарров ашулани тўхтатишди. Ана, кўзи кўзимга тушди. «Бу ердан чиқишнинг иложи борми?» — деб сўрадим. «Бор, пол тагидан!» — деди у. «Бўлса, чиқ тезроқ». Шундай қилиб, омбор тагидан тўрт киши чиқиб келди: учтаси бошқа-ю, бири менинг Аркадэгим. «Қоровул қани?» — деб сўровди Аркадэк. «Ху ана, ётибди!» — дедим. Ана шундан кейин ерга энгашиб секин-аста жўнаб қолдик. Ёмғир ёғар, шамол қутуриб гувиллар эди. Қишлоқдан чиқиб, ўрмон оралаб, узоқ вақт чурқ этмай боравердик. Жудаям тез юрдик. Аркадэк қўлимдан ушлаб олди, қўли ўт бўлиб ёнар, ҳадеб титрар эди. О! У гапирмасдан, чурқ этмасдан ёшимда кетаётган ўша минутлар менга қанчалик лаззат берди! Менинг ташна ҳаётимда бу энг сўнгги минутлар эди. Ахийри бир кўкаламзорга чиқиб тўхтадик. Тўрттови ҳам менга миннатдорлик билдирди. Ўҳ, алланималар деб менга узоқ гапиришди! Мен уларнинг сўзларига қулоқ солиб, ўз панимдан кўз узмай турдим. У нима деяар, пима қиларкан, деб кутардим. Бирдан мени қучоқлади-ю, кеккайиб, алланималар деди... Нима дегани эсимдан чиқибди, лекин мазмунини шуки, қутқазиб юборганим учун миннатдорлик юзасидан энди менга астойдил кўнгил қўйибди. Ана шундан кейин олдимда тиз чўкди-ю, жилмайиб туриб: «Менинг маликам!» — деди. Ана шунақа ёлғончи ит эди у!.. Орқасига ўхшатиб бир тепдим, энди юзига ҳам шапати-тортиб юбормоқчи бўлиб турганимда, бир сакраб тушиди-ю, ўрнидан туриб кетди. Рўпарамда ранги ўчиб, даҳшат солиб туриб олди... Қолган учови ҳам хўмрайиб турибди. Ҳеч бири ғиқ этмайди. Авзоларига қарадиму... бирданга юрагим сиқилиб кетди. Эсимда, шундай бир ялқовлик босдики... «Майли, кетаверинглар!» — дедим. У итлар бўлса: «Биз кетган йўлни бориб айтмоқчимисан?» — деб сўрашди. Ана қандай паст одамлар-а! Хуллас, кетишди. Кейин мен ҳам кетдим... Эртасига эса, сизларнинг одамларингиз мени тутиб олишди, лекин тез қўйиб юборишди. Ана шундан сўнг ўзимга ин солиш, какку сипғари кечириб келаётган ҳаётимга хотима бериш пайти келганини англадим! Ўзим ҳам анча оғирлашган, қанотларим қайрилган, патларимдан айрилган эдим. Ҳа, вақт келган эди! Шундан кейин Галицияга, у ердан Добружага кетдим. Мана энди ўттиз йилчадан бери шу ер-

да яшайман. Молдавандан ҳам бир эр қилдим; бултур ўлди. Мана, энди шу аҳволдаман! Бир ўзим... йўқ бир, ўзим эмас, ҳув анавилар билан бирга тураман».

Кампир қўлини денгиз ёққа силтади. У ёқ жимжит эди. Гоҳида кишини адаштирадиган калта-култа товушлар эшитилади-ю, яна дарров йўқ бўлиб кетади.

«Улар мени яхши кўришади. Мен уларга ҳар хил парсалар айтиб бераман. Улар учун бу жуда керак. Ҳали улар ёш... Шулар билан бирга турганимга ўзим ҳам хурсандман. Уларга қараб: бир маҳаллар мен ҳам шулардақа эдим, деб ўйлайман... Шуниси борки, менинг замонамда одамларнинг қуввати ҳам, ўти ҳам кўп бўларди, шунинг учун турмушлари яхшироқ, хушчақчақ эди... Шундоқ!..»

Кампир жимиди. Ёнида пидмай ўтираверишдан юрагим сқилди. У мудрар, бошини чайқаб, бир нималар деб шивирлар эди... Билмадим, дуо ўқибётувдимикан?

Денгиз томондан тоғ силсиласига ўхшаш баҳайбат, зилдай бир қора булут кўтарилди. У даштга қараб сузиб келарди, аммо ундан ажралган парча-парча бўлутлар олға югуришиб, юлдузларни бирин-кетин ўчириб юборар эди. Денгиз ҳамон гувиллайди, яқинимиздаги тоқлар тагидан ўпишганлар товуши, шипишлар, оҳ-воҳлар эшитилади. Даштнинг узоқ бир ерида ит ҳуради... Ҳаводан асабларни қитиқловчи ғалати ҳидлар келиб, бурунларни қичиштиради. Булутлардан ерга қуюқ соялар тушади, булар ер бағирлаб сузиб боради-да, охири йўқ бўлиб кетади, яна пайдо бўлади. Ой ҳам ойлигини йўқотиб, унинг ўрнида сарғиш, хира доғ қолади, уни ҳам оч-яшил булут парчалари дам-бадам тўсиб олади. Энди бутунлай қорайиб, даҳшатли тусга кирган, ўз ичига аллақандай бир сирни яшириб, гўё пусиб ётган бепоён даштнинг узоқ ерларида майда-майда ҳаворанг ўтлар чақнаб кетади. Бу ўтлар гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда лип этиб чақнайди-ю, лаҳза ўтмай яна ўчади, бу манзара гўё даштда бир-биридан узоққа тарқалиб кетган бир талай одам гугурт чақиб, алланима қидираётганга, лекни чақилган гугуртларни шамол дарҳол ўчираётганга ўхшаб кўринарди. Даштда липиллаган бу ҳаворанг ғалати ўтлар ажойиб бир афсонадан дарак беради.

— Учқунларни кўряпсанми?— деб сўради Изергиль кампир.

— Ҳув анави, ҳаворанг ўтларним?— дедим мен ҳам даштга ишора қилиб.

— Ҳаворангми? Ҳа, ўшалар... Демак, ҳали ҳам учиб

юришибди! Ҳи-ҳи!.. Мен ҳеч кўрмайман. Кўп нарсани кўрмайдиган бўлиб қолдим.

— Бу қанақа учқун?— деб сўрадим кампирдан.

Бу учқунларнинг пайдо бўлишлари ҳақида қулоғимга ҳар хил гап чалинган бўлса ҳам, бу сафар Изергиль кампирнинг ўз оғзидан эшитгим келди.

— Бу учқунлар Данконинг ёниб турган юрагидан чиқади. Дунёда шундай бир юрак бўлгану, лекин бир кун келиб ёниб кетган... Бу учқунлар ўшандан. Бунинг қиссасини сенга айтиб бераман. Бу ҳам қадимги эртақлардан... Қадимги, ҳаммаси ҳам қадимги! Кўрдингми, қадим замонда ҳар хил нарсалар қандай кўп бўлган?.. Мана, энди тузуккина ҳеч нима йўқ: на иш, на одам ва на қадим замондаги сингарин эртақлар... Нега бундай?.. Қани, айтчи! Айта олмайсан... Нима ҳам билардинг сен? Сиз ёшларнинг ҳаммаңгиз нима ҳам билардингиз? Эҳ-ҳа!.. Кўзингизни катта очиб ўтмишга қарасангиз, кўп сирларнинг калитини топасиз... Сизлар қарамайсизлар, шунинг учун ҳам яшаш йўлини билмайсизлар... Мен нима, ҳаётни кўрмайманми? Ўҳ, кўзларим ожиз бўлса ҳам, ҳамма нарсани кўриб турибман! Одамлар яшаётганлари йўқ, нуқул чўтлашяпти, умрларини ҳам шунга сарф қилишяпти — кўриб турибман. Умрларини зое кетказиб, ўзларини бутунлай хароб қилишгандан сўнг тақдирларидан ноллий бошлайдилар. Тақдир нима қилсин? Ҳар кимнинг тақдири ўз қўлида! Шу кунларда ҳар хил одамларни кўраману, лекин бақувватлари йўқ! Қаёқда қолишди баҳодирлар?.. Гўзаллар ҳам борган сайин камайиб кетяпти.

Кампир кучли ва чиройли одамлар қаёққа кетгани тўғрисида ўйлаб қолди; ўйлаб туриб, худди жавоб излаётгандай қоронғи даштга кўз югуртирди.

Мен жимгина ўтириб, унинг ҳикоясини кутар, хаёлини парিশон қилмаслик учун, савол беришдан қўрқар эдим.

Ниҳоят, кампир эртақни бошлади.

III

«Қадим замонда, ер юзида бир тўда одамлар яшар экан. Улар турган жойнинг уч томони қалин ўрмону, тўртинчи томони дашт экан. Ўзлари шўх, кучли ва дадил одамлар экан. Шундай бўлса ҳам, кунлардан бир кун бошларига кўп ёмон кулфат тушибди: аллақадардан бўлак қабила келиб, уларни ўрмон ичкарасига қувиб юборибди. Ўрмоннинг ичи бўлса, ботқоқликдан ва қоронғи зулмат-

дан иборат экан, нимагаки, ўрмон жуда кекса бўлиб, шох-новдалари бир-бирига чирмашиб кетган экан. Шунинг учун осмон ҳам кўришмас, офтоб нурлари ҳам қаттиқ барглар орасида ботқоқликка зўрға-зўрға етиб келар экан. Лекин офтоб нури ботқоқ сувига тушганда, шундай бир сассиқ ҳид пайдо бўлар эканки, унга чидаш бера олмасдан одамлар бирип-кетиш қирила берибдилар. Бунинг кўриб, хотинлар билан болалар доду фарёд кўтаришибди, эркаклар бўлса, ўйлайвериш, ҳам дегишида фарқ бўлишибди. Бу ўрмондан чиқиб кетиш керак, лекин фақат икки йўл бор: бири — орқага қайтиш, аммо у ерда кучли, ёвуз душман турарди, иккинчиси — олдинга кетиш йўли, уни эса, қудратли шохлари бир-бирига чирмашиб, чайир томирлари ботқоқликнинг тагларига кириб кетган азамат дарахтлар тўсиб олганди. Азбаройи чийирлигидан метипга айланган бу дарахтлар кундузлари ғира-шира кулранг ёруғда ҳаракатсиз жим турсалар-да, кечқурунлари гулхаплар ёқилганда, одамлар устига бостириб келаётгандай ваҳима солишарди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам доим қон-қоронғи зулмат, гўё одамларни бўғиб ўлдиришга чоғлагандек, ўраб олганди, ҳолбуки, улар кенг яйловларга ўрганиб қолган эдилар. Айниқса, шамол дарахтларнинг учларини силкитиб, ўрмон бўғиқ товуш билан гувиллаб турган пайтда, жуда ҳам қўрқинчли бўлиб кетарди; ўрмоннинг гувиллаши одамларга даҳшат солар, гўё аза тутиб, улар учун мотам куйини куйлаётганга ўхшарди. Лекин бу одамлар ҳар ҳолда кучли эдилар, улар бир карра ғолиб чиққан душман билан беллашиб учун ўлимдан қўрқмай тикка бора олардилару, лекин жангларда ўлиб кетолмасдилар, чунки улар ота-боболар васиятга қаттиқ амал қилишар, мабодо ўлиб кетишса, ҳаётда ўша васиятдан асар ҳам қолмаслиги мумкин, деб қўрқардилар. Шу сабабдан улар узун кечалар ўрмоннинг бўғиқ гувиллаши ва ботқоқликнинг заҳарли сассиғи ичида ўтириб ўйлар эдилар. Аммо гулхап шўлалари аллақандай сояларга ўхшаб, ўтирган одамлар атрофида пргпшлашиб унсиз рақс тушарди ва бу нарса одамларга соялар рақсига ўхшаб эмас, балки ўрмон ва ботқоқ жишларининг тантанасига ўхшаб кўринади... Одамлар ўтиришиб олиб, нуқул ўйлашади. Ҳолбуки, дунёда ҳеч нарса — на пин ва на хотин — одамзоднинг тани билан руҳини эзувчи ғамгин ўйчалик хароб қилолмайди. Ўйлайвериш ҳаммаси бўлашиб қолди... Орага ваҳима тушиб, уларнинг қўлоёқларини боғлади, сассиқ заҳридан ўлганлар ва қўрқувдан ўзларини йўқотган тириклар шўри устида йиғлашган

хотин-халажнинг фарёдидан даҳшат туғилди. Ўрмояда қўрқув нидолари: аввалига қўрқа-писа секин эшитилиб, тобора авж ола бошлади. Ниҳоят, ўлим ваҳимаси олдда қуллик ҳаётининг афзал кўрган бу одамлар, душман ҳузурига бориб, унинг оёқлари остига ўз эркини ташламоқчи бўлиб турувдилар ҳамки, бирдан Данко пайдо бўлди-ю, ҳаммасини бир ўзи қутқариб қолди».

Кампир, афтидан, кўпинча Данконинг ёнар юраги ҳақида ҳикоя қилса керак. Гаплари силлиқ, равон эди; ги-чиллаб, хириллаб чиққан овози, ботқоқликларнинг заҳарли нафасидан ўлган бахтсиз ва қувғин одамлар яшаган ўрмоннинг гувиллашини кўз олдидан равшан гавдалаштирди...

«Данко — ўша одамлардан бири, гўзал бир йиғит эди. Гўзаллар ҳаммаша юракли бўлади. У ўз ҳамроҳларига қараб, шундай дейди:

— Отилган тошни ўйлаган билан қайтариб бўлмайди. Ҳеч нима қилмаган одамга ҳеч нима бўлмайди. Нима учун куч-қувватимизни ўю ғамга сарф қиламиз? Туринглар, ўрмон ичига кирайлик ва ёриб чиқамиз, ахир, бу ўрмоннинг ҳам кети бордир — дунёда йўқ нарса бўлмайди! Юринглар! Халойиқ! Кетдик!..

Одамлар ялт этиб унга қарадилару, унинг ҳаммадан яхши эканини кўрдилар, негаки, кўзларида бениҳоя куч бор ва кўзлари оловдай ёниб турар эди.

— Бошла бизни! — дейишди улар.

У ҳам бошлаб кетди...»

Кампир жимиди-ю, даштга қаради: дашт эса, тобора зулматга айланмоқда... Данконинг ёниб турган юрак учқунлари аллақайларда, узоқ-узоқларда фақат бир лаҳзагина очилиб, яна сўнгани учун, мовий рангли ҳаво чечакларига ўхшаб кетарди.

«Данко йўл бошлади. Одамлар ҳамжиҳатлик билан эргашди, чунки ҳамма унга ишонар эди. Бу йўлнинг машаққати кўп оғир бўлди! Қоронғи эди, ҳар қадамда ботқоқлик ириган оғзини аждардек очиб, одамларни ютар, дарахтлар баҳайбат девор сингари йўлларини тўсар эди. Дарахт шохлари чирмашиб томирлари ҳар ёққа илондай чўзилиб кетган, шу сабабли, бу ерлардан ўтиб олиш учун жуда кўп тер ва қон тўкишга мажбур бўлдилар! Узоқ юрдилар... Ўрмон қалинланиб, одамлар бўлса сийракланиб қолди. Охири одамлар, бу йиғит ўзи билмаган йўлга бизни бекор эргаштириб келди, деб Данкодан полий бошладилар. Данко бўлса уларнинг олдида тетик, дадил бо-
раверди.

Бир вақт ўрмон устида момақалдироқ гулдуради, дарахтлар даҳшат солиб шовиллай бошлади. Ўшанда ўрмон шунақа ҳам қоронғи бўлиб кетдики, дунё яралгандан буён қапча кеча ўтган бўлса, гўё ҳаммаси шу ерга йиғилган эди. Яшиннинг даҳшатли гулдуриси остида каттакоп дарахтларни оралаб кетаётган одамлар кичкина бўлиб кўринарди. Азамат дарахтлар тебраниб гужурлашадди, жаҳл билан дўнғиллаб куйлашадди; яшин бўлса, дарахтлар тепасида барқ уриб, совуқ ёғдуси билан ўрмонни бир лаҳза ёритиб ўтади-да, яна тез ғойиб бўлиб, одамларни қўрқитади. Муздай яшин ёғдусида ёришган дарахтлар худди тирик махлуққа ўхшаб, зулмат асоратидан қочиб бораётган одамларни тобора қуршовга олаётгандай, қинғир-қийшиқ, узун-узун новдаларини қалин тўр каби чирмаштириб, одамлар йўлини тўсишга шайлангандай кўринарди. Шох-новдалар орасидаги зулмат орасидан уларга аллақандай қора, мудҳиш, совуқ бир нарсга қараб туради. Бу йўл кўп мушкул эди, йўл азобидан ҳориб-чарчаган одамларнинг кўнгиллари синди. Лекин мадорлари қуриганини бўйинларига олгани уялишиб, олдинда кетаётган Данкога қаҳр-ғазаб ёғдира бошладилар. Уни раҳбарлик қилолмасликда айбладилар, кўрдингми!

Ҳамма тўхтади. Ўрмоннинг дағдағали шовқин ва қаттиқ зулмати ичида, ҳорган-толган ва ғазабга минган одамлар Данконини қоралай бошлади:

— Сен ярамассан, биз учун зарарли одамсан!— дедилар.— Сен бизни йўл юргизиб чарчатдинг, бу қилмишининг учун калланг кетади!

— Ўзинглар «бошла!» дединглар, мен ҳам бошладим!— деб қичқирди Данко, кўкрагини кериб.— Мен йўл бошлашга мардман, шунинг учун сизларни бошлаб келдим. Сизлар-чи? Ўз фойдангиз учун нима қилдингиз? Фақат юришни билдингиз, холос, кучингизни узоқроқ йўлга етадиган қилиб тежамадингиз! Сизлар қўй подасига ўхшаб бемалол юриб келавердинглар!

Лекин бу сўзлар одамларни яна бешбаттар аччиғлантирди.

— Ўлишинг керак! Сенга ўлим!— деб бўқирди одамлар.

Ўрмон уларнинг ҳайқириқларини акс эттириб, ҳадеб гувиллайверди, яшин бўлса, зулмат пардасини парчалаб, йиртиб ташлади. Шу одамларни деб кўп заҳмат тортган Данко уларга қараб қолди: ҳаммаси йиртқидай тикилган. Уни жуда кўп одам ўраб олган, лекин ҳеч бирининг

юзида миннатдорчилик кўринмас, ҳеч бирдан шафқат кутиб бўлмасди. Шундан кейин Данконинг юрагида ҳам нафрат уйғонди, лекин одамларга раҳми келгани учун нафрати дарҳол йўқолди. У одамларни севар, мен бўлмасам, балки ҳаммаси қирилади, деб ўйлар эди. Ана шунда, уларни қутқазиб, осон йўлга чиқариш орзуси билан юраги ўт олди, бу жўшқин ўт ёлқинлари кўзларида акс эта бошлади... Одамлар Данконинг кўзларида чақнаган ёлқинни кўриб, буни ғазаб ўтига йўйдилар, ҳамла қилишини кутиб, бўри сингари пайт пойладилар, уни осонгина тутиб ўлдириш учун тобора ҳалқани торайтириб яқинроқ келавердилар. Данко бўлса, уларнинг нияти ёмонлигини пайқаб қолди, юраги баттар алангаланиб кетди, чунки бундай ёвуз ният кўнглини бутунлай вайрон этганди.

Ўрмон ҳамон ғамгин қўшиғини куйлар, момақалди роқ гуриллар, ёмғир ёғар эди...

— Мана мен одамлар учун нима қила оламан?!— деди Данко, момақалди роқдан ҳам қаттиқроқ бақириб.

У бирдан кўксини ёрди, ичидан юрагини юлғиб олиб, боши устида баланд кўтарди.

У худди қуёшдай, қуёшдан ҳам кучлироқ ёруғ бериб ловиллар эди; мана, энди одамларга бўлган буюк муҳаббат машъали билан ёришган ўрмон жим бўлди; зулмат эса ёруғдан қочиб, ўрмоннинг ичкарисидаги ҳув ўша сассиқ ботқоқлик оғзига беркинди. Одамлар ҳайратдан тошдай қотиб қолдилар.

— Юринглари!— деб қичқирди-да, Данко ёниб турган юрагини баланд кўтариб ўз жойига ўтди-ю, юраги билан одамлар йўлини ёритиб олға бошлади.

Оломон эриди, унга эргашиб югурди. Ўрмон ҳам тааж-жублангандай дарахт учларини силкитиб, яна гувиллай бошлаган бўлса ҳам, лекин югуриб борувчи одамларнинг таппир-туপুরлари остида унинг шовқини эшитилмай қолди. Ловиллаб ёнаётган ажойиб юрак орқасидан ҳамма дадил, тез одимлар билан чоппиб борарди. Лекин бу кетишда одамлар ўлса ҳам нолимай, йиғламай ўлардилар. Данко бўлса, ҳамон олдинда борар, юраги боягидай ловиллаб ёнарди.

Бирданига ўрмон тисарилди, одамларга йўл берди-да, чўрқ этмай орқада қолаверди. Данко билан бу одамлар эса, ёмғир юйиб ўтган тоза ҳавога, қуёш нурларига гарқ бўлдилар. Момақалди роқ — орқада, ўрмон устида гувиллайди, бу ерда эса — офтоб ярқирайди, дашт-чўл эркин нафас олади, ёмғир гавҳарларга кўмилган кўкатлар йилт-

йилт қилади, дарё олтин каби товланади... Кечки пайт: шафақ нурларига чўмган дарё суви, Данко юрагини юлиб олганда тирқираб чиққан иссиқ қонга ўхшаб, қизариб кўринади.

Азамат Данко олдида ястаниб ётган кенг далага кўз югуртирди, бу эркин даштга шодибона بازار ташлаб, мағрур-мағрур кулди. Сўнг, йиқилиб тушди-ю, жон берди.

Суялган ва юраклари умидга тўлган одамлар на унинг ўлганини сездилар ва на жасади ёнида ҳапуз ёпиб турган ботир юракни кўрдилар. Фақат бир эҳтиётчан киши кўрди-ю, бир нимадан қўрқиб, мағрур юракни босиб ўтди... Юрак учқунга айланиб сочилиди-кетди-да, сўнди-қолди...

Момақалди роқ гулдурашидан олдин даштда пайдо бўладиган ҳаворанг учқунлар ана шу юракдан тарқалган!»

Кампир ажойиб эртагини тугатганда, дала-дашт сув қуйгандек жимжит эди: одамлар йўлида ўз юрагини ёндирган ва бунинг эвазига ҳеч нима тама қилмаган ботир Данконинг куч-қувватидан ҳатто дашт ҳам ҳайратда қолгандай эди. Кампир мудраб кетди. Мен унга қараб: «Ушнинг эсида яна қанча эртақ ва хотиралар қолдикин?» — деб ўйладим. Данконинг ёниб турган буюк юраги ҳамда шу қадар гўзал ва зўр афсоналар яратган писон фантазияси ҳақида ўйланиб қолдим.

Шамол турди, тобора қаттиқ уйқуга кетаётган Изергиль кампирнинг жулдур кийимини титкилаб, қуруқ суяги қолган кўксини очди. Мен унинг баданини ёпиб қўйиб, ўзим ҳам ёнига чўзилдим. Дала жимжит, қоронғи. Осмонда ҳапуз қора булутлар аста-секин сузиб юради... Денгиз бўғиқ, гамгин овозда гувиллайди.

1895

ЧЕЛКАШ

Чангдан қорайган мовий жануб осмони хира кўринади; иссиқ қуёш эса кўкиш денгизга гўё кулранг юпқа дока орқали қарагандек. Тор лиманда из солиб тўрт томонга қатнаб турган қайиқ эшакларининг, пароход паракларининг, турк фелюгаларидаги¹ ва бошқа кемаларда-

¹ Фелюга — кичкина елкали кема.

ги ўткир килларнинг¹ зарби билан тилинган сув бетда қуёшининг акси йўқдек. Гранит чангалига тушган денгиз тўлқинлари, елкаларида ўрмалаган тоғдай оғирлик остида эзиллиб, ўзларини кемалар ёнига, қирғоқларга урадилар: урадилар-да, оқ кўпикка айланиб, турли-туман ахлат билан ифлосланиб, зорланмоққа бошлайдилар.

Лангар занжирларининг шарақлашлари, бир-бирига улашаётган юк вагонларининг тарақа-туруғи, аллақаяқдан тош йўлга тушаётган тупукаларининг дағиллаши, ходаларининг гумбурлаши, ишвошларининг ғижирлашлари, пароходларнинг гоҳ қулоқ пардасини ёрар даражадаги қаттиқ, гоҳ бўғиқ эшитиладиган чинқиришлари, ҳаммоллар, матрослар ва божхона солдатларининг ҳай-ҳулари — хуллас, бу товушларининг ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, меҳнат кунининг гангиратувчи музикасини ташкил этарди-да, исёнкорона талпиниб, гаванининг² қоқ тепасида муаллақ туриб қолганди. Ердан улар сари янги-янги товуш тўлқинлари кўтариларди-да, гоҳ гувиллаб, ўшқириб, теварак-атрофга ларза солар, гоҳ ҳайқириб, ўкириб, мисдек қизиган чанг ҳавони ёриб ўтарди.

Гранитлар, тупукалар, ходалар, лимандаги тош йўл, кемалар ва одамлар — ҳаммаси Меркурийга³ бағишланган оташин муножотнинг қудратли товушлари билан нафас оладилар. Муножот товушлари орасида одамлар овози аранг эшитилади, у жуда заиф ва кулгили. Бу шовқинларни бошлаб туғдирган одамларнинг ўзлари ҳам кулгили ва аянг: уларнинг чангга беланган, уводага ўралган елкаларидаги юкларнинг оғирлигидан букчайган жонсарақ гавдалари эса чанг булутлари, кун қизиги ва товушлар денгизида гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа пвирсиб чопинади; улар ўраб олган баҳайбат темир пишоотлар, тўп-тўп моллар, гулдураган вагонлар ва ўзлари вужудга келтирган тамомий бошқа нарсага нисбатан жуда-жуда ожиз. Одамлар ўзлари яратган парсаларга қул бўлиб, инсонлик қиёфасини йўқотиб қўйганлар.

Буг чикариб турган гигант кемалар ҳуштак чалиб, вишиллаб, оғир-оғир нафас олишади: улардан чиққан ҳар бир товушда — пароход палубаларида⁴ ўрмалашган, чуқур омборларини қуллик меҳнатларининг маҳсулоти билан тўлдирётган кўримсиз, чанг босган одамларни мас-

¹ К и л ь — кеманинг энг остидаги учлик жой.

² Г а в а н ь — денгиз қирғоғида пароходлар тўхтайдиган жой.

³ М е р к у р и й — қадимги Рим мифологиясига кўра савдо-сотиқ ва сафар ҳудоси.

⁴ П а л у б а — пароход ёки кеманинг саҳни.

хара қилиш, улардан жирканиш оҳанги сезилади. Ўз қоринларини тўйғазиш учун бир неча қадоқ нон пшлаб олиш пайида нон бўладиган ўша ғалладан мингларча пудини елкаларида кўтариб, кемаларнинг темир қоринларига ташиётган турнақатор ҳаммоллар кишини йиғлатар даражада кулгили. Бир томондан уст-бошлари йиртиқ, терга ботган, шовқин-сурон ва жазирама психикдан силласи қуриб меров бўлиб қолган одамларни, иккинчи томондан ўз қудратини ва ҳайбатини офтобда кўз-кўз қилиб, ялтираб турган ва лекин мапа шу одамларнинг ўзлари яратган, ҳали ҳам бўлса буғ билан эмас, балки ўз ижодкорларининг мускул ва қонлари билан ҳаракатга келтириладиган машиналарни бир-бирига таққослаб кўрилса, даҳшатли бир киноя дostonи ҳосил бўлади.

Шовқин одамни руҳан эзар, чанг димоғни қитиқлар, кўзни ачиштирар, жазирама офтоб баданни куйдириб, дармонни қуритар ва гўё атрофдаги тамомий нарса ҳаяжонга тушганга, сабр косаси тўлиб, аллақандай буюк зўр фалокат — портлаш юз берадиганга ўхшарди ва бу портлашдан кейин тозаланган ҳавода эркин ва енгил нафас олиш мумкин бўладигандай, ер юзида сукунат ва тинчлик ўрнашадигандай туюларди. Одамни гапгиратувчи, ғашни келтирувчи, ҳуноб қилиб, жиннилик даражасига етказувчи чанг-тўзон ва шовқин-сурон эса бутунлай йўқолади-ю, шундан сўнг шаҳарда, денгизда ва кўкда тинчлик, мусаффолик ва яхшилик ўрнашади, деб ўйлаш мумкин эди.

Ўн икки марта бир маромда урилган қўнғироқнинг жаранглаган товуши эшитилди. Қўнғироқнинг сўнгги овози сўнган вақтда, меҳнатнинг ёввойи музыкаси ҳам пасайиб қолган эди. Бир минутдан сўнг бу музыка ғовур-ғувур шикоятга, норозилик садосига айланди. Энди одамларнинг овози ва денгизнинг шовиллаши аниқроқ эшитила бошлади. Бу — тушки овқат пайти бўлганини кўрсатарди.

I

Ҳаммоллар ишларини ташлаб, тўда-тўда бўлиб, ғалағовур билан гаванга ёйилишди-да, озик-овқат сотаётган аёллардан бирор егулик нарса олишиб, тош йўл бўйидаги соя жойга ўтиришиб, ўша ернинг ўзидаёқ тушлик қила бошладилар. Бирданига Гришка Челкаш пайдо бўлиб қолди. Гавандаги ҳамма кишилар яхши таниган бу бўризада бўлган ўтакетган ароқхўр, эпчил ва довюрак бир

ўғри эди. У яланг оёқ, шапкасиз, эскириб ранги ўнгиб кетган чийдухоба чолвор, кир ва ёқаси йиртиқ чит кўйлақ кийган бўлиб, жигарранг териси остидан туртиб чиққан қиррадор суяклари кўриниб турарди. Битта-яримта оқ оралаган, ҳурпайиб кетган қора сочларига салқиган чўзичоқ юзи-ю, ваҳшённа афт-башарасига қаралса, эндигина уйқудан турганли маълум бўларди. Қорамтир мўйловининг бир томонига сомон ёпишган, яна биттаси чап мўйлови орасига кириб қолган, қулоғига эса, янги узилган арғувон баргини қистириб олган эди. Ўзи новча, қотма ва бир оз букчайган бўлиб, секин-аста қадам ташлаб, тош йўлдан борар, қирра бурнини жийриб, атрофга ўқрайиб назар ташлар, кулранг, совуқ кўзларини чақнатиб, ҳаммоллар орасидан аллакимни ахтарарди. Унинг қалин ва узун қорамтир мўйлови, мушукники сингари дам-бадам учиб турар, орқасига қилиб олган қўлларни эса, узун ва қийшиқ, чангалдек бармоқларини бир-бирига чатиштириб тажанглик билан ишқаларди. Ҳатто шу ерда, ўзига ўхшаш юзлаб асл ялангоёқлар орасида ҳам, қарчиғайга ўхшаганлиги, оч бўридай озгинлиги учун ҳамманинг диққатини дарҳол ўзига тортарди; нега десангиз, қадам ташлашлари сиртдан мулойим, чиройли ва беҳавотир кўрингани билан, аслда ўзи шу қадар зийрак, кўнгли бесаранжом эдики, бир нарсани мўлжаллаб учиб юрган қарчиғайни эслатарди.

У кўмпр тўла саватлар соясида ўтирган бир тўда ялангоёқ ҳаммоллар ёнига етганида эси пастроқ, юзи моматалоқ, бўйинлари тимдаланган, афтидан, шу яқин орада яхшигина калтак еган, жуссаси йўғонгина бир йигит ўрнидан турди-да, Челкашнинг ёнига келиб, паст овоз билан сўзлай бошлади:

— Кемачилар икки той газмолни ўмаришибди... Қидиришяпти.

Челкаш пинагини бузмай, йигитга кўз югуртириб чиққач:

— Хўш?— деб сўради.

— Нимаси хўш? Қидиришаётганмиш, вассалом...

— Қидиришга ёрдам берсин, деб мени йўқлашибдими?

Челкаш мийиғида кулиб, «Кўнгилли флот» ширкати-нинг омборлари томон қаради.

— Йўқол кўзимдан!

Ўртоғи орқасига қайрилди.

— Ҳой, шошма! Сени ким мунча беади? Афт-башарангни дабдала қилишибди-ку... Шу ўртада Мишкани кўрмадингми?

Йшгит ўз шериклари ёнига қайтаркан:

— Анчадан бери кўрганм йўқ,— деб жавоб қилди.

Челкаш яна ўз йўлига кетди; уни ҳамма энг яхши табишидек қаршиларди. Лекин у ҳар доим қувноқ ва киноячи бўлса-да, бугун таъби хиралигиданми, гап сўраганларга калта-култа қилиб шартта жавоб берарди.

Аллақайдан, уюлиб ётган моллар орқасидан божхона қоровули чиқиб келди: туси қорамтир, ҳаммаёғи чап, уришқоқ одамлар сингарп қаддини қаққайтириб олганли у. Чап қўли билан ханжар сопини ушлаб, даҳшатли қиёфада йўлини тўсиб, рўнарасида туриб олди.

— Тўхта! Қаерга?

Челкаш бир қадам орқага чекиниб, қоровулга қаради-да, кулимсираб қўйди.

Қоровулнинг содда-муғамбирлиги акс этиб турган қипқизил юзи бирданпга қўрқинчли тусга кириб, юм-юмалоқ бўлиб шиша бошлади, баттар қизариб кетди, қошлари пирпираб, кўзлари олайиб, афт-башараси кулгили тус олди.

У пўлиса қилиб ўшқирди:

— Гавапга кира кўрма деб айтилган сенга, йўқса, қовургангни синдираман! Яна келдингми?

Челкаш у билан бемалол сўрашди:

— Омонмисан, Семёнич! Кўришмаганимизга ҳам анча бўлди,— деди-да, унга қўлини узатди.

— Қошкийди бир умр кўрмасам сени! Йўқол! Йўқол!..

Шундай бўлса ҳам, қоровул узатилган қўлни қисиб кўришди.

Челкаш, қоровулнинг қўлини ўзининг чангалдек қўллари билан маҳкам ушлаб, қалин дўстлардек, бетакаллуф силкита-силкита, сўзида давом этди:

— Сен менга шунинг айт: Мишкани кўрдингми, йўқми?

— Мишкани нима тағни? Мишка-пишкани билмайман! Йўқол, оғайни, бу ердан! Йўқса, омбор бошлиғи кўриб қолиб, нақ сени...

— Малла Мишка-чи? Ўтган сафар мен билан бирга «Кострома»да ишлади-ку!— деб қистайверди Челкаш.

— Сен билан бирга ўғирлик қиладиган боламми? Шундай дегин-да! Сенинг Мишканинг касалхонага олиб кетишди, оёғини чўян эзиб юборибди. Жўна, оғайни, яхшиликча жўнаб қол, бўлмаса орқангга бир тепиб жўнатаман!..

— Ҳа-а, сени қара! «Мишкани билмайман!» дейсан, билар экансан-ку! Нега бунча жаҳлинг чиқди, Семёнич?

— Ҳай, менга қара: бекорга ғашимни келтирмасдан, йўлингга бор!..

Қоровул ачиқиқлана бошлади. У теварак-атрофига кўз югуртирар, қўлини Челкашнинг чангалидан қутқаришга уринарди. Челкаш бўлса, пинагини бузмай, қалин қошларини остидап унга тикилар, бироқ қўлларини қўйиб юбормасдан сўзида давом этарди:

— Мени қўй, қистайверма. Сен билан тўйгунча гаплашаману, кейин кетаман. Хўш, қани, гапир, ўзинг қалайсан?.. Хотин, бола-чақаларинг омонми?— Сўнгра у кўзларини чақнатиб, масхара қилгандай тишларини иржайтириб деди:— Сеникига бир меҳмон бўлиб бормоқчи-ману, спра вақтим йўқ-да, ичгашим ичган...

— Ҳай, ҳай, бунақа гапларни қўй! Сен, қоқ суяк шайтон, ҳазилингни ташла! Мен, оғайни, у ёғини сўрасанг... Ҳали сен уйма-уй, кўчама-кўча юриб ҳам ўғирлик қилмоқчимисан-а?

— Нега энди? Бу ердаги давлат ҳали сен билан бизга ўлгунча етади. Худо ҳаққи, етади, Семёнич! Айтгандай, яна икки той газмолни туя қилибсанми? Эҳтиёт бўл, Семёнич, ҳа! Қўлга тушиб қолмагин тагин!

Алчиги келган қоровул дир-дир қалтирар, тупукларини сочиб, бир нималар демоқчи бўларди. Челкаш унинг қўлини қўйиб юбориб, узун оёқлари билан аста қадам ташлаб, орқага — гавань дарвозаси томонга кетди. Қоровул ҳам, қаттиқ сўкиниб, унинг орқасидан йўл олди.

Челкашнинг вақти чоғ, тишлари орасидан чиқариб аста ҳуштак чалар, қўлини шимининг чўнтагига солганича, битта-битта қадам қўяр, ёни-веридагиларга пичинг аралаш, тикандай ҳазил-мutoйиба гап ташларди. Унинг ичининг ва ҳазиллари жавобсиз қолмасди.

Шу вақт, тушки овқатдан кейин ерга ағанашиб дам олаётган ҳаммоллардан бири:

— Гришка, ишинг йирик-ку, бошлиқлар сени қўриқлашини қара-я!— деди.

— Мен яланг оёқман, шунинг учун Семёнич, оёғига бирор нарса кириб кетмасин, деб орқамдан юрибди,— деди Челкаш...

Дарвоза ёнига келдилар. Икки солдат Челкашнинг ёнларини титиб кўрди-да, аста туртиб, кўчага чиқариб қўйди.

Челкаш кўчанинг у бетига ўтиб, майхона эшиги рўпарасидаги ғўлага ўтирди. Гавань дарвозасидан юк ортилган аравалар гумбур-гумбур қилиб, турнақатор бўлиб чиқиб турарди. Бу ёқдан эса, бўш аравалар кириб бо-

рар, арава устидаги аравакашлар сакраб-сакраб тушардилар. Гавапъ увиллаган, қалдираган товушлар ичиди заҳарли чанг қусарди...

Бу ҳаддан ташқари ғала-ғовур ичиди Челкаш ўзини жуда яхши сезарди. Уни, оз меҳнат ва кўп эпчиллик талаб этадиган каттагина даромад кутмоқда эди. Эпчиллиги етиб ортишига ишонарди у, шунинг учун кўзларини суза-суза, эртага чўнтаги пулга тўлгандан кейин, эрта-лабдан бошлаб кайф-сафога кирипиши тўғрисида ширин хаёл сурарди... Бирданига эсига ўртоғи Мишка тушди — оёғи синмаганда, боласи тушкур, шу кеча иш берарди-да. Челкаш Мишкасиз бир ўзи иш чиқара олмаслигини ўйлаб, ўзича сўкниб қўйди. Энди бу кеча қандай бўлар экан?.. У осмонга қаради ва кўчани ҳам бир кўздан кечириб чиқди.

Ундан олти қадамча нарида, тош йўл тротуарга туташган жойида, ёшгина бир йигит ғўлага суяниб ўтирарди; бу йигитнинг эғинида олача қўйлак, олачибор чолвор, оёғида чипта кавуш, бошида йиртиқ малла шапкаси бор эди. Унинг ёнида кичкинагина бўҳча, похол арқон билан яхшилаб чирмалган сописиз чалғи ётарди. Яғрини кенг, сочлари малла, юзи офтоб ва шамолдан қорайган бу норғул йигит катта-катта мовий кўзларини жавдиратиб, Челкашга ишонч билан мулойим боқарди.

Челкаш тишларини пржайтди, тилни чиқарди ва афтини бужмайтиб, чақнаган кўзларини йигитга қадади...

Йигит аввал ҳайрон бўлиб кўзини пирпиратди, сўнгра бирданига қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди-да, кулги аралаш: «Эй, дево-на-ей!» дея қичқириб, ўрнидан турмасданоқ, бўҳчасини чанг ерда судраганича чалғининг даста томонини тошдан тошга шарақлатиб қўполлик билан Челкашнинг ёнига ўтиб олди.

— Ҳай, оғайни, тоза кайф қилганга ўхшайсан-а! — деди Челкашнинг чолворидан тортиб.

Челкаш кулиб туриб:

— Ҳа, бўлган эди, бўталоқ, шунақа ишлар бўлган эди! — деди иқрор бўлиб. Челкашга бу барваста, оқ кўнгил, кўзлари равшан йигит ёқиб қолди. — Бугдой ўроғдан келясанми?

— Бўлмаса-чи!.. Бир чақирим ер ўрдик, бир чақага эга бўлдик. Ишларнинг мазаси йўқ! Ҳаммаёқни одам босиб кетди! Очлар ёпирилиб келиб, ўроқчи пархипи шундай тушириб юборишдики, асти қўявер! Кубанда фақат олтиш тийиндан тўлашди. Аҳвол шунақа! Илгари уч сўмдан, тўрт ва беш сўмдан тўланган эмиш.

— Илгари-я!.. Илгари у ерда рус йигитни бир кўришга — кўрмана учун уч сўлкавойдан чўзишарди. Бундан ўн йилча бурун менинг касбим шу эди-да. Кубаннинг бир рорта қишлоғига бориб: «Мен русман» дедингми, бас! Дарҳол сени силаб-сиппаб, у ёқ-бу ёғингни ушлаб, роса тошоша қилишарди-да, дарров уч сўмликни узатишарди! Яна тагин едириб-ичириб, қоринингни тўйғазишарди. Маза қилиб, хоҳлаганингча юра берар эдинг.

Йигит Челкашнинг гапларини тингларкан, аввал оғзи очилиб қолди, юмалоқ башараси азбаройи таажжублангани ва завқланганидан тиржайиб кетди, лекин бу жулдурвоқи одамнинг лақиллатаётганини кейин пайқаб қолиб, лабларини чаппиллатди-да, хохолаб кулиб юборди. Челкаш эса, кулгисини мўйловлари остига яшириб, жиддийлигича тураверди...

— Телба! Худди ростдек қилиб гапирасан-а, мен ҳам сенга ишониб ўтирибман... Йўқ, азбаройи худо, илгари у ерда...

— Ҳа, мен нима деяпман? Мен ҳам шунини айтяпман-ку, илгари у ерда шунақа...

— Қўй-э!.. — деди йигит қўл силтаб. — Этиқдўзмисан? Ё машиначимисан?.. Кимсан ўзинг?

— Мени айтяпсанми? — деб сўради Челкаш. Сўнгра бир оз ўйланиб туриб: — Балиқчиман, — деди.

— Балиқчи-и! Сени қара-ю? Нима овлайсан, балиқ-ми?..

— Нега балиқ бўлсин? Бу ерлик балиқчилар фақат балиқ овламайдилар. Кўпинча, сувга чўкиб ўлганларни, эски лангарларни, ботган кемаларни — ҳуллас, ҳаммасини овлайди. Бу касбининг ўзига хос қармоғи бўлади...

— Гапир-э, ёлгонни!.. Сен тагин:

Биз тўрларни ташлаймиз,
Ерларга, қирғоқларга,
Уйларга, омборларга...

деб ашула айтадиган балиқчилардан бўлмагин?

Челкаш миғиғида кулиб йигитга тикилди-да:

— Ўзинг кўрганмисан ўшандақа балиқчиларни? — деб сўради.

— Йўқ, кўриш қаёқда? Эшитганман...

— Ёқмадими сенга?

— Уларми? Бўлмаса-чи?! Ёмон одамлар эмас, ҳаммаси эркин, озод.

— Сенга нима кераги бор озодликнинг?.. Наҳотки, сен ҳам озодликни яхши кўрсанг?

— Нега яхши кўрмайин? Ўз ихтиёринг ўзингда, қаерга хоҳласанг — борасан, нимани хоҳласанг — қила-сан... Қани энди! Ўзингни бир режада олиб юролсанг, айниқса, бўйнингда осилиб турган тошнинг бўлмаса — энг соз иш-ку! Ўйна, кул, билганингни қил, худони унутма-санг бўлгани.

Челкаш, нафратлангандай бир тупурди-да, йиғитга тескари ўғирилди. Йиғит сўзида давом этди:

— Мана, ҳозир, мешиг ишимни олсанг... Отам ўлиб кетган, рўзгоримиз кичкина, онам қариган бир кампир, еримиз кучсиз, хўш нима қилишим керак? Яшаш керак. Лекин қандай қилиб? Буниси номаълум. Мен балки яхши бир хонадонга куёв бўларман. Хўп. Қизнинг тегиши-ни ажратиб берсалар яхшику-я!.. Йўқ, ахир, қайната ўлгур қизинг ҳақини ажратармиди? Ажратмагандан кейин, ноллож қайнатангга ишлайсан-да. Бир йил эмас, бир неча йил! Кўрдингми, шунақа ишлар!.. Агар, бирор юз эллик сўлкавой ишлаб олсам борми, дарҳол ўзимни ўнглаб олардим-да, Антипининг ёнига бориб — ма, мана, татиб кўр! — дердим. Марфанинг ҳиссасини ажратиб берасанми-бермайсанми? Ҳай, майлинг! Худога шукр, қишлоқда сенинг қизингдан бошқа ҳам қиз тўлиб ётибди. Шу билан мен эркин, ихтиёрим ўзимда бўларди... Шунақа! — Йиғит шу ерда бир уҳ тортиб қўйди. — Энди бўлса, куёв бўлиш учун бировнинг эшигида қарол бўлишдан бошқа илож йўқ. Мен бундай ўйлаган эдим: Кубанга бориб, бирор икки юз сўм туширсам — бўлди. Ундан кейин, мен ўзим хўжайин!.. Афсуски, ҳеч нарса чиқмади. Батракликка кираман энди. Ўз хўжалигимни ҳеч қачон, ҳеч йўл билан эплай олмайман! Эҳ-ҳа!

Йиғит ичкюёв бўлишни сира истамас, ўтирган жойи-да тигирчиларди. Шу топда унинг юзи ҳам хафаликдан сиғиниб кетганди.

— Энди қаерга бормоқчисан? — деб сўради Челкаш.

— Қаерга бўларди? Маълум — уйга-да.

— Мен қайдан билай, оғайни, балки сен Туркияга кетмоқчидирсан?

— Туркияга-а? — деб чўзди йиғит. — Православ дини-даги одам у ерга бориб бўпти! Гапни қаранг!..

Челкаш оғир нафас олиб:

— Аҳмоқ экасан! — деб қўйди-да, яна тескари бўрилди. Бу соғлом қишлоқи йиғит унинг кўнглида алланимани қўзгатарди..

Секин-аста етилиб келаётган аллақандай туманми, кўнгилни ғаш қилувчи туйғу ҳаёлини чалғитар, кўксин

нинг аллақайси бир ерида гивирлаб, фикрларини бир ерга тўплашга ва шу кеча қилинажак ишни яхшилаб ўйлашга йўл бермасди.

Йигит ҳақорат эшитиб, аразлагандай бу ялангоёққа овда-сонда кўз қирини ташлаб, паст овоз билан бир нималар деб ўзича ғулдирарди. Унинг икки лунжи шишиб, галати бўлиб, лаблари дўрдайди, қисқ кўзлари одамнинг кулгисини қистатадиган даражада тез-тез пирпирай бошлади. У афтидан, бу мўйловлар ялангоёқ билан бошланган суҳбатнинг бунчалик тез тугашини, кети хафатарчиликка айланишини кутмаган эди.

Ялангоёқ энди унга сира ларво қилмасди. Ўтирган жойида ҳаёл суриб ҳуштак чалар, кирлаб кетган товоғи билан бир мақомда ғўлани тепарди.

Йигит у билан ора очиқ бўлмақни истарди.

— Ҳой, балиқчи! Сен шунақа тез-тез ичиб турасанми?— деб эндигина гап бошлаган эдики, бирданига Челкаш унга тамоман ўгирилиб олди-да:

— Менга қара, бўталоқ! Бугун кечаси мен билан бирга ишга чиқасанми? Айт дарров!— деди.

— Нима иш?— деб сўради йигит ишонқирамай.

— Нима иш бўларди!.. Нимани буюрсам — қиласан... Балиқ овлашга борамиз. Эшкак босасан...

— Хўш... Нимаям дердим! Майли. Ишласак ишлайлик, фақат шуниси борки... Сен билан юриб бир балога йўлиқмасам гўрғайди... Сен ўзинг жудаям индамас экансан... ичингдагини билиб бўлмайдим...

Челкаш кўкрагини алланарса куйдиргандек бўлиб, эшитилар-эшитилмас овозда жаҳл билан шундай деди:

— Ақлинг етмагандан кейин вайсама. Қоқ бошингга мушт билан бир тушираман, дарров эсинг жойига тушадди.

У ғўла устидан иргиб тушди-да, чап қўли билан ўз мўйловини ушлаб тортди, ўнг қўлини маҳкам мушт қилиб олди, кўзларида ўт чақнаб кетди.

Йигит кўрқиб кетди. Теварак-атрофга олазарак қараб олиб, кўрқувдан кўзларини пирпиратганича у ҳам ўрнидан турди. Бир-бирининг кучини сипашаётгандай кўз уриштиришиб, иккаласи ҳам жимиб қолди.

— Хўш?— деди Челкаш ғазаб билан.

У апчайин ёшгина йигитдан ҳақорат эшитгани учун ўтдек ёнар ва дир-дир қалтирарди. Ҳали гаплашиб ўтирганида ундан нафратланган бўлса, энди биратўла ёмон кўриб қолган эди. Нима учун? Шу учунки, у йигитнинг кўзлари тиниқ ва мовий, соғломлиги офтобда қорайган

юзидан билиниб турибди, қўллари катта ва бақувват, шу учунки, унинг аллақайларда ўз қишлоғи бор, қишлоқда ўз ҳовлиси бор; шу учунки, ўзига тўқ бир деҳқон уни куёв қилмоқчи, унинг кетмиши, келажаги — ишқилиб, тўла турмуши бор, айниқса, шу учунки, Челкашга қараганда анчайин ёш бўлган бу йигит озодликни яхши кўради, гарчи, қадрига етмаса ҳам ва унга мутлақо даркор бўлмаса ҳам, эркинликни севишга журъат қилади! Ўзингдан ёмон ва паст деб билган одамнинг, сен яхши кўрган нарсани яхши кўрса, сен ёмон кўрган нарсани ёмон кўрса-да, шу билан сенга ўхшаб ўтирса, албатта бу кишига алам қилади-да.

Йигит Челкашга қаради ва уни худди ўз хўжайини-дек сезд:

— Мен, ахир... йўқ демайман,— деб сўз бошлади.— Ўзим ҳам иш ахтариб юрибман. Сенга ишлаймамми, бошқагами — бари бир. Мен фақат шунингина айтдимки, сен ишчи одамга ўхшамайсан, сен жудаям ҳалиги... жўлдурвоқсан. Лекин биламанки, ҳамма ҳам шу ҳолга тушиши мумкин. Тавба, кошки мен умримда пиянисталарни кўрмаган бўлсам экан! Эҳ-э-э, қанчасини кўрганман!.. Сендан бешбаттарлари ҳам кўп учрайди.

Челкаш энди бир оз юмшади:

— Ҳа, бўпти, бўпти! Борасанми?

— Мени айтасанми? Жон деб бораман, жон деб!.. Пулини гапир!

— Пули ишга қараб бўлади. Ов қандай бўлса, пули ҳам шундай. Беш сўлкавой олишинг мумкин. Уқтингми?

Энди масала пулга келиб тақалди; қишлоқи йигит пухта ва аниқ байлашиб олмоқчи бўлиб, ёлловчидан ҳам анигини айтишини талаб қилди. Унинг кўнглида шубҳа уйғонган эди.

— Бу менга тўғри келмайди, оғайни!

Челкаш ўз ролига кира бошлади.

— Гаини бас қил! Юр, майхонага кирайлик!

Иккаласи кўчада ёнма-ён кетишди. Челкаш, хўжайинлар сингари мағрур, мўйловини бураб борарди, йигит бўлса сўзсиз итоат қилишга тайёр қиёфада, лекин шунда ҳам сира ишонгиси келмай, қўрқа-писа қадам қўярди.

— Отинг нима?— деб сўради Челкаш.

— Гаврила!— деди йигит.

Улар ис босган ифлос майхонага келиб кирганларидан кейин, Челкаш буфет ёнига борди-да, майхонанинг доимий мижозидек, бетакаллуф бир шиша ароқ, карам

шўрва, қовурилган гўшт ва чой буюрди, сўнгра, керакли нарсаларни яна бир марта санаб чиққач, буфетчиға қисқагина қилиб: «Ҳаммаси пасияга!»— деди. Буфетчи «хўп» дегандек, бош ирғаб қўйди. Шунда Гаврила, бу хўжайинининг кўриниши ўғрига ўхшаб кетса-да, бунчалик ишонч ва обрўга эгаллигини кўриб, унга нисбатан бирданига қалбида зўр ҳурмат пайдо бўлди.

— Мана, энди еб-ичиб ўтириб, бемалол ҳангамалашамиз. Сен ўтириб тургин, мен баъзи бир жойга бориб келаман.

Челкаш чиқиб кетди. Гаврила теварак-атрофни томоша қила бошлади. Майхона ертўлада бўлиб, унинг ичи зах ва қоронғи эди, бунинг устига ароқ, тамаки, арава мойи, яна тагин аллақандай ўткир бир нарсанинг нафаси бўғувчи ҳиди билан тўлган эди. Гавриланинг рўпарасида, бошқа бир столда, малла соқол, ҳаммаёғи кўмпир хокаси билан арава мойига беланган, матросча кийинган маст бир одам ўтирарди. Дам-бадам ҳиқичоғи тутиб турган бу одам, гўлдираб бир қўшиқ айтардики, қўшиқнинг сўзлари бошдан-оёқ нотўғри ва бузуқ бўлиб, ҳарфлари гоҳ ши-шилаб, гоҳ ги-гилаб чиқарди. У, афтидан рус эмасди.

Унинг орқасида молдаван икки аёл ўтирарди; уст-боши жулдур, сочлари қоп-қора, юзлари офтобда қорайган бу аёллар ҳам маст овоз билан чирқираб ашула айтардилар.

Сўнгра қоронғиликдан важоҳати ҳар хил одамлар чиқиб келишди. Ҳаммаси алланечук озпб-тўзпб кетган, ширакайф, бақироқ ва нотинч эди...

Гаврила ваҳимага тушиб, хўжайинининг тезроқ қайтиб келишини истаб қолди. Майхонадаги ғовур-ғувур товушлар бир-бирига қўшилиб, гўё аллақандай баҳайбат ҳайвон бўкираётгандай туюлар, юзларча хилма-хил овозга эга бўлган ҳайвон гўё бу чуқурдан чиқиб кетмоқ учун тажапганиб жон-жаҳди билан уринаятганга, бироқ ташқарига чиқиш йўлини тополмаятганга ўхшарди... Гаврила аллақандай маст қилувчи оғир бир нарса тобора баданига сингиб бораётганини сезд, шундан унинг боши айланди, қўрқув аралаш қизиқсиниб, майхона ичида зир югурган кўзлари тинди...

Челкаш қайтиб келди, шундан кейин, иккови гаплашиб ўтириб, овқат ейишга, ичинга киришишди. Учинчи рюмкадан кейин Гаврила маст бўлиб қолди. Унинг таъби очилиб кетиб, шундай мазали овқатлар билан меҳмон қилган бу қадар ажойиб хўжайинга бирор яхши гап айт-

гиси келди. Лекин тўлқиндай ёпириллб келган сўзлар томоғида тўхтаб қолар, бирданига оғирлашиб қолган тилига, негадир, гап келавермас эди.

Челкаш унга қаради-да, истеҳзоли кулмсираб деди:

— Тамом бўлсан-ку! Э-эх, мишиқи! Беш рюмка билан-а?.. Энди қандай ишлай оласан?

— Дўстим!— деб гудранди Гаврила.— Қўрқма! Мен сени хурсанд қиламан! Кел, бир ўпиб олай!.. Хўпми?..

— Қўй, қўй!.. Ма, яна битта кўтар!

Гаврила ичавериб охири шу даражага етдики, унинг кўз ўнгига ҳамма парса бир текис, тўлқинсимон ҳаракат билан тебрана бошлади. Бу ҳол унинг ғашини келтирар, кўнглини айнитарди. Юзи аҳмоқона ва тантанавор тусга кирди. Гаврила бир нарса демоқчи бўлиб, одамнинг кулгисини қистатадиган даражада лабларини чапиллатиб гўнғилларди. Челкаш унга тикилиб қараркан, алланарсани эслагандек бўлар, ҳадеб мўйлабини бурар, борган сари жаҳл аралаш илжайр эди.

Майхона бўлса мастлар қийқириғи билан ўкирарди. Малла матрос стулга суяниб ухларди.

— Қани, юр!— деди Челкаш ўрнидан тураётиб.

Гаврила ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, туролмади, болохонадор қилиб сўкиниб олди-да, маст-аласт ҳолда бе-маъни кулги билан хохолаб юборди.

Челкаш унинг рўнарасидаги курсига яна қайтиб ўтираркан:

— Тоза ланж бўлди!— деб қўйди.

Гаврила маъносиз кўзлари билан хўжайинига қараб куларди. У ҳам кўз узмай ўйчанлик билан унга қаттиқ тикилиб қарарди. Челкаш қаршисида турган ва ҳаёти унинг йиртқич чангалига тушган одамни кўрарди. Ўзи-да шундай бир куч сезардики, у куч билан бу йиғитни ҳар қандай кўйга солиб ўйнатishi мумкин. Истаса, бу йиғитни карта сингари букиб синдирар, ёки деҳқончилигини тиклаб олиш учун унга ёрдам қилиш Челкашнинг қўлидан келарди. У бировга хўжайин бўлиб олганини сезган сайин: «Тақдирининг менга тутган қосаси бу йиғитга ҳеч қачон nasib бўлмас», деб ўйларди... Шу сабабдан бу ёш йиғитга гоҳ ғайирлиги, гоҳ раҳми келиб, ундан куларди, бироқ унинг яна ўзига ўхшаган бирор кишининг қўлига тушиши мумкинлигини тасаввур қилиб, унга қайғурарди... Охири бориб, Челкашнинг хилма-хил ҳислари бир-бирига қўшилиб кетди-да, аллақандай оталик, хўжайинлик ҳиссига айланди. Йиғитга раҳми келди, йиғит ҳам унга керак эди. Шунда Челкаш уни қўл-

тигидан суяди-да, орқасига оҳиста тиззалаб, майхона ҳовлисига олиб чиқди, тахлоглиқ саржини ўтин соясига ётқизди-ю, ёнига ўтириб, трубкасини чека бошлади. Гаврила жиндак уриниб гўнғиллади-да, сўнгра ухлаб қолди.

II

Челкаш эшкаклар билан овора бўлиб турган Гавриладан секин:

— Қани, бўлдингми?— деб сўради.

— Ҳозир! Мана бу ҳалқаси бўшаб қолибди, эшкак билан бир урсам майлими?

— Йўқ-йўқ! Тарақлата кўрма! Қўлинг билан қаттиқроқ босгин, ўзи жойлашиб қолади.

Икковин жимгина қайиқ билан овора эди. Қайиқ эса, эман тахтачалари ортилган елканли кемалардан бирининг кетига боғланганди, у ерда бу хил кемалардан ташқари, хурмо, сандал¹ ва йўғон-йўғон сарв гўлалари юклашган турк фелюгалари турар ва ҳаммаси бир флотилияни ташкил этарди.

Тун қоронғи, кўкда қуюқ ва пахмоқ булутлар сузмоқда, денгиз эса тинч, лекин қорамойдай қоп-қора эди. Денгиз рутубатли ва тузли ҳаво билан нафас олар, кемаларнинг ёнларига ва қирғоқларига оҳистагина урилиб, Челкашнинг қайиғини сал-пал тебратиб, ширин-ширин қуйларди. Қирғоқдан тортиб то олисларгача, денгиздаги кемаларнинг қоралари, уларнинг кўк бағрига санчилган учли матчалар² чўққисидаги ранг-баранг чироқлар кўринарди. Денгиз, чироқ шуълаларини акс эттирган, унинг сатҳини жуда кўп сариқ доғлар босиб кетган эди. Бу доғлар эса, денгизнинг бахмалдай майин, тинч қора жилосиз юзида чиройли товланарди. Денгиз, кун бўйи ишлаб чарчаган ишчининг соғлом ва қаттиқ уйқуси билан ухларди.

Гаврила эшкакларни сувга ташларкан:

— Кетдик!— деди.

— Бўпти!— деди-да, Челкаш рулни қаттиқ силки қайиқни кемалар оралатиб сувга туширип, қайиқ сипсиллиқ сув бетида тез-тез сузиб кетди, сув ҳам эшкаклар зарби остида, фосфор рангли кўкимтир шуълалардан ялтиради, лентасимон чўзилган узун шуъла акси

¹ Иссиқ мамлакатларда ўсадиган хушбўй, эфир мойига бой бир хил дарахт.

² Кеманинг ўртасидаги узун дор ёғоч.

йилт-йилт қилиб, қайиқ кетидан бурала-бурала ўрмалай бошлади.

Челкаш меҳрибонлик билан:

— Ҳа, бошинг қалай? Оғрияптими?— деб сўради.

— Жуда!.. Чўяндек оғир. Ҳозир ҳўллаб оламан.

— Нима кераги бор? Сен, мана бунни олиб, томоғинг-ни ҳўлла, эҳтимол тезроқ босилар.— Гаврилага шишани узатди.

— Ростми? Эй худо, ўзинг мадад бер!..

Қулт-қулт этган товуш эшитилди.

— Ҳой, бас қил! Етар!— деб Гаврилади тўхтатди Челкаш.

Қайиқ кемалар орасида шарпасиз ва енгилгина чай-қалиб, яна тез сузиб кетди... Қайиқ кемалар орасидан очиқликка чиқиши билан бирдан икковининг кўз ўнги-да, олисларга чўзилиб кетган бепоён ва азамат мовий денгиз кенг ёйилди! Олисларда эса, денгиздан осмонга четлари сариқ, момик ҳошяли, кўк аралаш бинафша ранг денгиз сувидай яшил рангдаги тоғдай-тоғдай булут-лар ҳамда қўрғошиндай оғир, соя солувчи, диққинафас қилувчи ғамгин булутлар кўтариларди. Булутлар секин-секин сузиб борарди, гоҳ бирга қўшилишиб, гоҳ бир-бири-дан ўзишиб, бирини бири ютиб юборарди-да, яна қайта-дан пайдо бўлиб, улуғвор ва баҳайбат шаклларда сузиб кетардилар... Уларнинг оҳиста ҳаракатидан аллақандай бир фалокатнинг ҳиди келарди. Гўё денгизнинг нариги чеккасида булутларнинг ҳадди ҳисоби йўқдай, доим шу хилда лоқайдлик билан кўкка ўрмалаб чиқаверадигандай туюлар, уйқуга кетган денгиз тепасидаги осмонни нур-дан бенасиб қилмоқ миллионларча олтин кўзли, порлоқ юлдузларни сўндирмоқ учун уларнинг нияти бузилганга ўхшарди; хаёлга чўмган бу йилтироқ юлдузлар инсон-да юксак ҳиссиёт ва тилаклар уйғотгани учун ҳам уларнинг мусаффо нурли одамлар учун жуда қим-матли.

— Денгиз яхши-а?— сўради Челкаш.

— Чаккимас! Лекин қўрқяпман,— деди Гаврила, кучли зарба билан эшакларни эшаркан. Сув эшитилар-эшитилмас шалоплар, узун эшакларнинг зарбидан сач-раб, фосфорнинг илмилик мовий шуъласидек йилтирар-ди.

— Қўрқар эмиш! Аҳмоқни қаранг!— дея кулди Чел-каш.

Бу ўғри денгизни севарди. Унинг доим қайнаб тур-ган таассуротга жуда оч миждон, бу поёнсиз қоронғилик-

ни, эркин ва беадад кенгликни томоша қилишдан сира тўймасди. Шунинг учун севган нарсасининг гўзаллиги тўғрисида савол бериб, бу ҳилда жавоб эшитгани унга алам қилади. У, қайиқнинг орқа томонида ўтириб, сувни руль билан ёриб борар ва бу барқутдай сип-силлиқ сув сатҳида бемалол олға тикилар, кўнгли жуда узоқларга кетмоқ орзуси билан лиммо-лим тўлиб яйрар эди.

Денгиздалик вақтларида доим унинг қалбида кенг ва иссиқ бир ҳис уйғониб, кўнглини бутунлай қамраб олар ва турмушда илашган ҳаром-хариш нарсалардан бир қадар тозаларди. Челкаш бу ҳисни қадрлар ва ўзини шу ерда, ана шу сув ва ҳавода яхши бир одамга айланган ҳолда кўришни ёқтирарди, чунки бу ерда ҳаёт тўғрисидаги ўйлар ўткирлигини, ҳаётнинг ўзи эса — қимматини йўқотади. Кечалари денгизнинг уйқули нафасидан шувиллаб чиққан майин товуш денгиз узра сузарди ва бу сеҳрли товуш руҳига таскин беради, ундаги ёвуз ниятларни юмшоқлик билан енгиб, кўнгилда улуғвор хаёлу орзулар туғдиради...

Гаврила бирданига бесаранжом бўлиб, қайиқнинг у ёқ-бу ёғини қаради-да:

— Балиқ тутадиган лаш-лушларинг қани?— деб сўраб қолди.

Челкаш сесканиб кетди.

— Лаш-лушми? Мана шу ерда, орқа томонда.

Челкашга алам қилди: ёш боланинг олдида ёлғон гапирганига, унинг саволи орқасига ширин ўйлари ва ҳислари барбод бўлганига ачинди. У аччиғланди. Ҳар сафаргидай бу гал ҳам бирданига кўкси ўртаниб, томоқ остлари лип-лип уча бошлади. Челкаш ваҳимали товуш билан Гаврилага қаттиқ ўшқирди:

— Сен-чи, ҳай, ўтирган жойингда индамай ўтир! Бировнинг ишига ҳадеб суқила берма, сени қайиқ ҳайдашга ёллабманми, ҳайдайвер, тилингни тиймасанг, ўзингга ёмон бўлади. Уқтингми?

Қайиқ бир силкинди-ю, таққа тўхтади. Эшаклар кўпик тарқатиб сувда қолаверди. Гаврила эса, ўтирган жойида безовта бўлиб, тиширчиланди.

— Ҳайда!

Қаттиқ сўкишдан ҳаво ларзага келди. Гаврила кулочкашлаб эшакларни сувга урди. Қайиқ худди ҳурккандай, сувни ёриб, юлқина-юлқина тез сузиб кетди.

— Текис ҳайда!..

Челкаш эшакни қўлидан чиқармасдан, совуқ кўзларини Гавриланинг сўлғин юзларига қаттиқ тиккан ҳол-

да, ўрнидан сал кўтарилиди. У олдинга энгашиб олгани учун худди сакрашга тайёр турган мушукка ўхшарди. Тишлари ғазаб билан ғижирлагани, аллақандай суякларнинг оҳиста қисирлагани эшитиларди.

Денгиздан қаттиқ бир ҳайқирик эшитилди:

— Ким у бақирган?

— Ҳой, иблис, ҳайдасанг-чи, ахир!.. Жим!.. Ўлдириб ташлайман, итвачча!.. Ҳайда дейман сенга!.. Бир, икки! Қани, дамнингни чиқар-чи!.. Бурдалаб ташлайман!— деб вишиллади Челкаш.

Қўрқувдан ва зўр бериб эшкак босишдан мадори қурган Гаврила эса, дағ-дағ титрар:

— Ё биби Марям...— деб пичирларди.

Қайиқ оҳиста бурилиб, орқага — гала-гала чироқларнинг ранг-баранг ёруғи, баланд матталарнинг ёғочлари кўринган таванъ томонга қайтди.

Яна бояги овоз эшитилди:

— Ҳой! Ким у бақирган?

Аммо бу сафар овоз, аввалгига қараганда олпсроқдан келарди. Челкаш хотиржам бўлди-да, овоз келган томонга қараб:

— Ўзинг бақиряпсан!— деди, сўнгра ҳали ҳам имон келтириб турган Гаврилага юзланди:— Эй, ука, бахтинг бор экан! Бу лаънатилар агар кетимизга тушгудек бўлса, тамом бўлардинг. Пайқайсанми? Мен сени бир нафасда балиқларга ем қилардим, ҳа!..

Энди, Челкаш хотиржамлик, ҳаттоки мулоимлик билан гапира бошлагандан кейин, ҳали ҳам қўрқувдан қалтираб турган Гаврила:

— Ҳой, менга қара, менга жавоб бер,— деб ёлворди.— Худо ҳаққи учун сўрайман, жавоб бер! Бирор жойда қирғоққа чиқариб қўй! Ай-яй-яй!.. Тоза расвом чиқди. Кел, худодан қўрқ, жавоб бер! Менп бошингга урасанми, мен буни қила олмайман. Бундай ишларни ҳеч қилган эмасман... Биринчи марта бу... Худойим-ей! Расво бўламан энди! Ҳой дейман, қанақа қилиб ақлимни ўғирладинг-а? Худодан қўрқсанг-чи!.. Охиратингдан ажрайсан!.. Зап ишлар...

— Қанақа ишлар?— дея сўради Челкаш шиддат билан.— А? Ҳўш, қани, қанақа ишлар?

Челкаш йиғитнинг қўрққанини кўриб завқланар, «Гавриланинг қўрққанини қаранг!», «Ўзим ҳам, лекин, ёмон ваҳимали одам эканман-а?» деб ўйлаб, роҳат қиларди.

— Хувук ишлар, оғайни... Худо ҳаққи, менга жавоб бер!.. Нима керагим бор сенга? А?.. Жон ўртоқ...

— Бас қил энди! Керак бўлмасанг, сени олмас эдим. Уқтингми? Ҳа, бас қил!

— Эй худойим,— дея оғир нафас олди Гаврила.

Челкаш уни афсусланишга ҳам қўймай:

— Бас дедим! Нолиб кўр, қани?

Лекин Гаврила ортиқ бардош қила олмасдан, аста хўрсишиб йиғлади, бурнини тортди, ўтирган ерида тиширичилади, лекин эшакларни зўр бериб, бутун кучи билан эшарди. Қайиқ ўқдек учиб борарди. Йўлда яна кемаларнинг қорайган қовурғалари кўрина бошлади; қайиқ кемалар орасидаги торгина сув сатҳида соққадек гириллаб кўринмай кетди.

— Ҳой, менга қара! Биров бир нарса сўрагундай бўлса, дамингни чиқарма, йўқса, жонингдан умидингни уз! Уқтингми?

Бу шиддатли буйруққа жавобан Гаврила:

— Вой-эй, вой-эй!..— деб поумид бир уҳ тортди ва қаттиқ ачиниб билан илова қилди:— Шўргинам қурсин менинг!

— Нолима!— пичирлади Челкаш ваҳимали қилиб.

Гаврила бу пичирлашнинг ваҳимасидан гангиб қолди ва фалокат бўлишини сезиб, ўликдек қотиб қолди. У тамоман беихтиёр ҳаракат қилар, эшакларни сувга ботириб, ўзини орқага ташларди-да, эшакларни сувдан олиб яна сувга ташларди, аммо икки кўзини оёғидаги чоригидан олмасди.

Тўлқинларнинг мудроқ товуши маъюс ҳамда ваҳимали эди. Гавань кўринди... Унинг гранит девори орқасидан одамлар овози, сувнинг шалоқлаши, қўшиқлар ва ингичка ҳуштак овози келарди.

— Тўхта!— деб пичирлади Челкаш.— Эшакларни ташла! Қўлингни деворга тира! Секпироқ, лаънати!..

Гаврила қўли билан силлиқ деворга ёпишиб, қайиқни девор бўйлаб олиб кетди. Қайиқ тошга ёпишган шиллиқ устидан ёни билан шарпасиз сузиб борарди.

— Тўхта!.. Эшакларни бер! Бу ёққа узат. Паспортинг қани? Бўхчадами? Бўхчани узат бу ёққа! Тезроқ бўл! Қочиб кетмагин деб шундай қилипман, ўртоқжон... Энди кетолмайсан. Эшак бўлмаса ҳам, бир амаллаб қоча олардинг, аммо паспортнинг бўлмаса қочолмайсан, қўрқасан. Кутиб тур! Билиб қўй! Дамингни чиқардинг — ўлигингни денгиз тагидан топасан!..

Челкаш кўллари билан алланимага ёппшиб шартта юқори кўтарилди-да, девор устида ғойиб бўлди.

Гаврила сескашиб тушди... Кўз очиб юмгунича кўринмай кетгани ғалати эди. Шунда Гаврила бу мўйлови шопдай ориқ ўғри олдида елкасида босиб турган зилдай оғирлик ҳам, лаънати қўрқув ҳам энди секин-аста йўқола бошлаганини сездн... Энди қочиш керак!.. Гаврила эркин нафас олиб, теварак-атрофига қаради. Чап томонда матчасиз бир кеманинг баланд қора гавдаси кўринарди, бу кимсасиз ва бўш кема — каттакоп тобутга ўхшарди... Унинг биқинига келиб теккан ҳар бир тўлқин зарби, худди уҳ тортганга ўхшаш бўғиқ ва гулдураган аксадо берарди. Ўнг томонда, сув бўйлаб чўзилган, захлаб кетган тош девор худди ранги совуқ, каттакон илонга ўхшарди. Орқада ҳам аллақандай кемалар қорайиб кўринар, олдида эса — девор билан ҳалиги тобут пусха кеманинг орасидан, устини қора булут қоплаган сокин денгиз кўринарди. Баҳайбат ва оғир қора булутлар қоронғилик орасидан даҳшат солиб, ўз оғирлиги билан одамни янчиб ташлашга шайлангандай, секин-секин силжирдилар. Тамоми нарса қорага айланиб, совуқ ва машъум тус олган эди. Гавриланн ваҳима босди. Бу ваҳима Челкашнинг ваҳимасидан ҳам ёмпроқ эди: у Гавриланинг кўксини ўз кўксига маҳкам босди анчайин бир кесак сингари эзиб, қайиқнинг ўтиригичига қадаб қўйди...

Теварак-атроф жимжит, денгизнинг уҳ тортишидан бошқа овоз йўқ. Қора булутлар ҳали ҳам боягидек, одамни зериктирадиган даражада имиллаб кўкда ўрмалашарди, лекин тобора кўпайиб денгиздан шундай кўтарилишардики, шу топда осмонга қараган киши булутларни ҳам бир денгиз деб ўйлайди, аммо бу талвасага тушган бир денгиз бўлиб, уйқуга чўмган, тинч ва текис денгизнинг устига тўнкарилган. Қора булутлар эса пахмоқ ва оппоқ чўққилари билан қуйига, ерга қараб шўнғиган тўлқинларга ҳам, бу тўлқинларни шамол судраб олиб чиққан денгиз қаърига ҳам, эндигина пайдо бўлаётган, лекин қутуриш ва ғазаб аломати бўлган кўкимтир кўпик ҳозирча қопламаган пўртана ўркачига ҳам ўхшардилар.

Гаврила бу ҳафақон жимжитлик ва гўзаллик таъсири остида бутун вужуди эзилиб кетаётганини сезиб, тезроқ хўжайинини кўргиси келиб қолди. Агар хўжайин ўша ёқда қолиб кетса-чи?.. Вақт эса кўкда имиллаб юрган қора булутлардан ҳам секин ўтарди... Жимжитлик ҳам борган сари юракка ваҳима соларди... Мапа, худди шу пайт тош девор орқасидан шалоп этган, шитирлаган ва

шивирлаб гапирганга ўхшаш бир товуш эшитилди. Гавриланнинг назарида, ҳозир жонни чиқиб кетадигандай туюлди.

Челкашнинг бўғиқ овози эшитилди:

— Ҳой! Ухлаб қолдингми? Ма, ол!.. Эҳтиёт бўл!..

Аллақандай тўрт бурчак ва оғир бир нарса девордан тушиб келди. Гаврила ули олиб қайиққа қўйди. Ўша нарсадан яна биттаси туширилди. Кейин деворда Челкашнинг новча бўйи кўринди, аллақайдан эшаклар пайдо бўлди. Гавриланнинг бўҳчаси ҳам оёғи остига келиб тушди, сўнгра ҳансираб нафас олаётган Челкаш қайиқнинг кет томонига келиб ўтирди.

Гаврила унга қараб, шодлигидан қўрқа-писа кулимсиради.

— Чарчадингми?— деб сўради у.

— Чарчамай бўладими, девона?— деди Челкаш.— Қани, эшакларни бос-чи! Кучинг борича ҳайда!.. Сен, ука, яхшигина ишлаб олдинг. Ишнинг ярмисини битирдик: энди анави лаънатиларнинг олдидан ўтиб олсак бўлгани, кейин пулингни оласану, «Қайдасан Машкам?»— деб жўнай берасан. Машкамг борми ўзи? Ҳой, бола?

— Йўқ!— Гаврила кўкрагини темирчининг дамидек, қўлларини пўлат пружинадек ишлатиб, бор кучини сарф қиларди. Қайиқ остида сув шалдирар, орқа томонида эса, мовий қизик энди анча кенгайган эди. Гаврила терлаб-пишиб кетди, лекин ҳамон бор кучи билан эшакни босарди. Шу бир кечанинг ичиде икки марта қаттиқ қўрққанидан кейин, энди учинчи марта яна шу аҳволга тушишдан қўрқар ва фақат биргина нарсани: бу лаънати ишпи тезроқ битиришни, қуруқликка чиқиб олишни, кейин, бу одам ўлдириб қўймасдан ёки турмага элтиб тикмасдан бурун, унинг қўлидан қочиб қутулишни истар эди. У Челкаш билан ҳеч нарса тўғрисида гаплашмасликка, унга қарши турмасликка, нима буюрса — қилишга ва агар унинг қўлидан омон-эсон қутула олса, эртагаёқ Николай авлиёнинг арвоҳини йўқлаб тиловат қилишга жазм этиб қўйди. Шу топда қизгин дуолар ҳам ихлос билан кўнглидан отилиб чиқишга тайёр эди. Аммо у ўзини босиб, кичкина паровоз сингари пишқирар ва Челкашга ер остидан қараганича индамай борарди.

Қотма, новча, олдинга энгашганроқ, учмоқчи бўлиб, топпиниб турган қушга ўхшаш Челкаш бўлса, қушникидек ўткир кўзлари билан қайиқ олдидаги қоронғиликка тикилар ва қарчиғай тумшугига ўхшаш эгри бурнини у

ёқ-бу ёққа жийирган ҳолда, бир қўлида руль дастасини маҳкам ушлаб, бир қўли билан табассумдан ширпираб турган мўйлабинини силар, юнқа лаблари ҳам табассумдан қийшайиб кетган эди. Челкаш ўзидан ҳам, ўз муваффақиятидан ҳам, хўжайинидан бунчалик қўрқиб, унинг қулига айланган ана шу йигитдан ҳам хурсанд эди. Гавриланинг бу қадар қаттиқ уринганини кўргач, унга раҳми келиб кўнглини кўтармоқчи бўлди.

Кулимсираб туриб, астагина деди:

— Ҳой! Нима бўлди, ёмон кўрқдингми-а?

Гаврила нафаси борича хўрсинди-да:

— Ҳеч нима!..— деди томоғини қириб.

— Энди эшкакка кўпам зўр беравермагин. Энди бўлди... Яна битта жой қолди, шунинг ҳам ўтиб олсак эди... Жиндек дамнингни ол-чи!

Гаврила «хўп» деб тўхтади, енгини билан юзидаги терларини артди, сўнггра яна эшакларнинг сувга ташлади.

— Ҳой, секин-секин ҳайда, ишқилиб, сувнинг овозини чикмасин, битта дарвозадан ўтишимиз керак. Секинроқ, секин дейман... Йўқса, укам, бу ерда ёмон одамлар бор... Худди миллиқнинг ўзгинаси билан ҳазил қилишлари мумкин. Нақ пешанангдан тешик очиб қўяди, «оҳ!» дейламай қоласан.

Қайиқ энди сув бетида жимгина сузиб борарди. Фақатгина эшаклардан қатра-қатра мовий сув томчиларди, томчи томган жойда денгизда кўм-кўк доғ пайдо бўлиб, бир нафас ичида яна йўқоларди. Тун борган сари қорайиб, сукунат ҳукм сурмоқда эди. Энди осмон ҳам талвасага тушган денгизга ўхшамас: кўкдаги қора булутлар теп-текис ёйилиб, сув бетига жуда яқинлашиб, оғир соябон сингари денгизни қоплаб, қимирламай туриб қолган эдилар. Денгиз эса, янада тинчланди, баттар қорая бошлади, илиқ шамоат ҳиди, шўр ҳиди яна ҳам кучайди. Лекин боягидай кенг ва бепоён кўришмасди.

— Эҳ, қани энди шу топда бир ёмғир қуийиб берса!— деди Челкаш шивирлаб.— Худди нардага буркангандек ўтиб олардик.

Қайиқнинг чап ва ўнг томонларида қоп-қора сувдан қад кўтарган аллақандай бинолар кўринди: булар — ишдан чиққан баржалар бўлиб, ҳаммаси ваҳм солиб қорайиб турарди. Улардан бирида чироқ ушлаб юрган одам кўринди. Денгиз баржаларнинг биқинларининг силаб, бўғиқ овоз билан ёлворгандек бўлар, улар эса, гулдураган хунук овозда аксин садо билан жавоб қайтариб, гўё алла-

нарса хусусида ён бергилари келмагандек тортишардилар.

— Соқчилар!.. — эшитилар-эшитилмас пичирлади Челкаш.

У эшкакпи секипроқ босишни буюрган дақиқадан бошлаб Гаврила жон-жаҳди билан шайланиб, ниманидир қутар эди. У бутун вужуди билан олдинга — қоронғилик томонга энгашиб олганди, назарида бўйи ўсиб бораётгандай, суяк ва пайлари чўзилиб сирқираётгандай туюларди, боши аллақандай бир фикр билан банд бўлиб қаттиқ оғрир, орқа терилари ҳадеб дирилларди; оёқларига ўткир, муздай игначалар санчилар, қоронғиликка зўр бериб тикилганлигидан кўзлари толиб, гўё қоронғиликдан бир нарса чиқиб келадиғандай ва буларга қараб: «Тўхта, ўғрилар!..» деб бақирадиғандай туюларди.

Челкаш «соқчилар!» деб пичирлаши биланоқ Гаврила чўчиб кетди: ўткир ва ёндирувчи бир фикр унинг бутун вужудини оралаб ўтди, шу ўтишда таранглашган асабларга тегиб кетди, у дод демоқчи, ёрдамга одам чақирмоқчи бўлди... Оғзини ҳам очди, кўксини олдинга чиқаргани ҳолда, ўтирган жойидан бир оз кўтарилиди ҳам, кўксини дўппайтириб ҳавога тўлдириб нафас олдида, эндигина додламоқчи бўлганида, тўсатдан келиб тушган қамчи зарбига ўхшаш даҳшатли бир нарсадан эси оғиб, кўзлари юмилди ва ўтиргичдан пастга ағанаб кетди.

...Қайиқнинг олдида, йироқдаги уфқларда, денгизнинг қоп-қора суви тагидан кўкимтир олов рангли улкан қилич кўтарилиб, тун қоронғилигини кесиб ўтди-да, ўткир тиги билан осмондаги булутлардан сирғаниб бориб, жуда кенг мовий чизилққа айланди-ю, денгиз бағрига ёнбошлади. У ёнбошлагандан кейин шуъласи тушган ерларда, қоронғилик ичидан, ҳалигача кўрилмаган зим-зиё тун зулматига бурканган қоп-қора унсиз кемалар чиқиб келдилар. Гўё бу кемалар бўроннинг қудратли кучи билан денгиз тагига кириб, кўп вақтларгача ўша ерда қолишгану, мана энди, денгиздап туғилган олов қиличининг фармони билан юзага чиқишган — осмонни кўриш ҳамда сув устида нимаки бўлса, барини томоша қилиш учун чиққадай туюларди... Мачталарни эса, кемадаги асбоб-ускуналар ўраб олганга, гўё бу асбоб-ускуналар ҳам ана шу баҳайбат қоп-қора азаматлар билан бирга денгиз қаъридан чиқиб келган ва уларни ёпишқоқ бақар ўн ўз тўрлари билан чирмаб олганга ўхшар эди. Даҳшатли мовий қилич яна денгиз қаъридан чиқиб юксак-

ларга кўтарилиди, осмонда ялт-юлт этиб, зулматни ёриб ўтди-да, энди бу сафар бошқа томонга ёнбошлади. У ёнбошлаган жойда, илгарки кўринмаган кемаларнинг гавдаси кўринди.

Челкашнинг қайиғи тўхтади ва худди эсанкирагандек сув бетида қалқиб қолди. Гаврила юзини қўллари билан ёпиб, қайиқ тагида ётар, Челкаш эса, уни оёғи билан туртиб, ғазаб билан, лекин паст овоз билан шивирларди.

— Эй, аҳмоқ, бу ахир, божхонанинг кемаси... Анали электр чироқ-ку!.. Тур ўрнингдан, ҳўкиз! Ҳозир устимизга ёруғ тушириб қолишади!.. Ўзингни ҳам нобуд қиласан, мени ҳам, эй лаънати! Қани, бўл!..

Ниҳоят, этик пошнасининг зарбларидан бири Гавриланинг елкасига олдингиларидан кўра қаттиқроқ теккан эди, кўзларини очигча ҳали унча ботиномласа ҳам, ўрнидан ېриб турди: курсига ўтиб ўтирди, сўнгра тимир-килабиб эшакларни топгач, қайиқни олға сурди.

— Секип! Худди жонингни оламан! Секин дедим!.. Падарига лаънат сендай аҳмоқнинг!.. Нимадан кўрқдинг? А? Тўнғиз! Чироқ дедим-ку, чироқ! Эшакни секинроқ эш!.. Алвасти!.. Улар контрабандачиларни қидиряпти, энди бизга тегмайди, олислаб кетишди. Кўрқма, бизга тегмайди, энди биз...— Челкаш тантана билан агрофга қараб олди.— Ҳа-а, ўтиб олибмиз!.. Уҳ-ҳу!.. Тоza бахтли экансан-ку, аҳмоқ!..

Гаврила индамас, ҳадеб эшакка зўр берар ва оғир-оғир нафас олган ҳолда, ҳали ҳам дам кўтарилиб, дам тушиб турган ўша олов қилич томонга қараб-қараб қўярди. Челкашнинг: «Бу чироқ», деган сўзига сира ишона олмасди. Тун қоронғисини ёриб, денгизни кумушдек ярқирашга мажбур қилаётган бу мовий зиёда, ақл етмайдиган аллақандай бир сир борга ўхшарди, шу сабабдан Гаврила яна ўша кўрқувнинг таъсири остида ваҳимага тушиб қолди. У худди машинадек эшак босар ва юқоридан аниқ бир зарба кўтаргандек, борган сари қимтинарди, унда ҳозир ҳеч қандай истак деган нарсa қолмаган — у қуп-қуруқ ва руҳсиз гавдага айланган эди. Шу бир кеча ичида кўрган-кечирганлари, ниҳоят, ундаги одамгарчиликни тамоман маҳв этиб кетган эди.

Челкаш эса, хурсанд, боши осмонда эди. Унинг балoқазони писанд қилмайдиган асаблари ўрнига тушган, мўйлаби кайф-сафо ҳидини сезгандай учмоқда, кўзларида олов ёнмоқда эди. У ўзини жуда яхши сезар, тишларининг орасидан чиқариб ҳуштак чалар, денгизнинг нам

ҳавосини тўйиб-тўйиб шимпрарди, теварак-атрофга қарар ва кўзлари Гаврилага тушган чоқларда, мулойимлик билан унга жилмайиб қўярди.

Шамол келди-да, денгизни уйғотиб юборди, денгиз бирданига жимир-жимир қилиб ўйнаб кетди. Ҳора булутлар алланечук юпқалашиб, оқара бошладилар, лекин кўк юзини ҳамон ўша булутлар қоплаб олган эди. Шамол ҳали унчалик кучаймаса-да, денгиз юзид аркин эсиб турарди, лекин шунга қарамасдан булутлар қимирламас, гўё аллақандай бетайин, зериктирувчи ўйга ботгандек эди.

— Ҳой, иним, кўзингни оч-э! Сени қара-я, худди танингдан жонингни сиқиб олгану, фақат бир қоп суякдан бўлак ҳеч нарса қолмаганга ўхшайди-я! Ахир, иш тамом бўлди-ку! Ҳой!..

Гапираётган Челкаш бўлса ҳамки, шу топда одам овозини эшитиш Гаврилага ёққан эди.

— Эшитаяман,— деди у астагина.

— Ҳа, балли! Лавашанг... Қани тур, рулга ўт, мен эшкак эшаман, ўт бу ёққа, чарчагандирсан!

Гаврила дарров жойини алмаштирди. Челкаш у билан жой алмаштираётиб, унинг юзига қаради ва оёқлари қалтираб гандираклаганини кўргач, бу йигитга янада раҳмн келиб, елкасига қоқиб қўйди.

— Бас энди, бас, кўрқма! Аммо яхши ишладинг, лекин мен сенга, иним, пулни катта бераман. Йигирма бешталикдан олишни истайсанми? А?

— Менга ҳеч нарса керак эмас. Қирғоққа етиб олсам бўлгани...

Челкаш қўл силтаб «тфу!» деди-да, узун қўллари билан эшкакни қулочи борича орқага силтаб эша бошладди.

Денгиз уйғонди. У кичкина-кичкина тўлқинлар яратар, уларни кўпикдан ҳошиялар билан безаб, бирини бирига уриштириб, майда-майда зарраларга бўлар, улар билан ўйнашар эди. Кўпиклар эриб йўқоларкан, вишиллашар ва хўрсинишарди; шундай қилиб, бутун теварак-атроф шовиллаган ва шалпиллаган мусиқий садоларга тўлган эди. Қоронғиликка гўё жон киргандек бўлди.

— Хўш, қани, менга айтиб бер-чи,— дея сўз бошладди Челкаш.— Қишлоғингга борасан, уйланасан, ер ҳайдай бошлайсан, буғдой экасан, хотининг кўп бола туғиб беради, топаннинг етмайди, шундай қилиб, бутун умринг қарздор-абгорлик билан ўтади... Оқибати шуми? Хўш, бундан нима маъни чиқди?

Гаврила титраб-қалтираб зўрга жавоб берди:

— Маъни қаёқда дейсан!

Шамол қора булутлар сафини унда-мунда ёриб юборди; шундай жойларда очилган тешиқда бир парча мовий осмон ва икки-уч дона юлдуз кўринарди. Ҳайвонот денгизининг юзиде акс этган бу юлдузлар дам йўқолиб, дам яна ялтираб кўришиб, тўлқинлар устида сакрашарди.

— Ҳингароқ тут!— деди Челкаш.— Ҳозироқ етиб ола-миз. Шунақа!.. Тамом қилдик. Иш жойида! Қўриб қўй буни, бир кечанинг ичиде ярим мингги ўмардим!

Гаврила аввалига ишонмасдан:

— Ярим минг?— деб чўзиб сўради, кейин ўзи қўриқиб кетиб, қайиқдаги той-той молларни оёғи билан туртиб, шоша-пиша яна сўради:— Мана булар қанақа буюм ўзи?

— Булар қимматбаҳо буюм. Буларни агар баҳосига етказиб сотсанг, мингга ҳам етади. Аммо мен қиммат сўраб ўтирмайман... Ҳунарим жойидами?

Гаврила савол тарзида:

— Йўғ-э-й?..— дея чўзиб жавоб берди.— Менга ҳам шунақасидан тегса-ку!— У дарҳол ўз қишлоғини, қашшоқ рўзгорини, ўз онасини, ишқилиб ўзига яқин бўлган ва ҳозир олисларда қолиб кетган бисотини — ҳаммасини ўйларди: ахир, ўшаларни деб иш ахтариб уйдан кетган, ўшаларни деб шу кеча бунчалик қийпалган эмасми? Гаврила шу топда ўз қишлоқчаси тўғрисидаги хотиралар тўлқинига шу қадар ғарқ бўлган эдики, у қишлоқ типпа-тик тоғнинг ён бағрига жойлашган, этаги сой бўйига бориб туташган, сой эса, қайину сандиқ, тол ва шумурт дарахтларидан иборат чакалак ичиде кўринмас эди...— Э, кошкийди бўлса!..— дея оғир нафас олди.

— Албатта!.. Менимча, сен ҳозироқ посзда тушиб уйингга жўнаб қолардинг... Уйингга борсанг, қизлар сени бирам яхши кўришардики, нимасини айтасан! Хоҳлаганингни ол! Ўзингга бир уй ҳам солдириб юборардинг. Ундай десақ, уй солдиришга пулинг озроқ...

— Бу гапинг тўғри... Уй солдиришга етмас. Биз томонда ёғоч қиммат.

— Қиммат бўлса нима? Эски уйингги тузатиб олардинг. Ҳўш, отдан қалайсан? Борми?

— Отми? Борку-я, қариб қолди ҳаром ўлгур.

— Ундай бўлса, от оласан, битта я-яхши от! Сигир... Қўй... Товуқ-мовуқ... а?

— Нимасини айтасан!.. Эй, худойим! Маз-за қилиб яшардим-да!

— Албатта, иним, турмушнинг чакки бўлмасди... Бунақа ишларга менинг ҳам балодай ақлим етади. Бир вақтлар менинг ҳам ўз уйим бор эди... Отам қишлоқнинг энг катта бойларидан эди...

Челкаш секин-секин эшкак босарди. Қайиқ эса, икки четига шўхлик билан урилиб чайқалган тўлқинлар орасида тебрана-тебрана қоронғи денгизда аранг олга силжирди, денгиз эса, борган сари шўхлигини орттирарди. Икки киши қайиқда тебраниб, ўйчанлик билан атрофга қараварди, иккови ҳам ҳаёлга чўмган эди. Челкаш Гаврилани тиличитмоқ ва кўнглини бир оз кўтармоқ мақсадида, ўз қишлоғи тўғрисида ўйлашга қизиқтирди. Олдинга у мийиғида кулиб гап бошлади, аммо кейин суҳбатдошига луқма ташларкан, қачонлардир ўзининг кўнгли қолиб, унутиб юборган ва эндигина эсига келган деҳқонлар ҳаётининг роҳатларини мақтаб, Гавриланинг эсига соларкан, Челкаш ўзи ҳам бора-бора қизиқиб кетиб, қишлоқ ва деҳқончилик ишлари тўғрисида йиғитдан гап сўраш ўрнига энди бехиёти равишда гапга тушиб кетганини ўзи билмай қолди.

— Деҳқоннинг ҳаётида энг муҳим нарсаси, мен сенга айтсам иним, эркинлик! Ўз-ўзинга хўжайинсан. Ўз уйнинг бор экан, баҳоси бир чақалик бўлса ҳам — ўз уйнинг-да. Ўз еринг бор, ҳаммасини йиғиштириб келганингда бир қарич келмайди, лекин ўз еринг! Сен ўз ерингда ишчиёсан! Сенда обрў бор. Ҳаммадан иззат-ҳурмат талаб қилишнинг мумкин. Шундай эмасми? — Челкаш ўз сўзини ҳаяжонланиб тамомлади.

Гаврила унга қизиқиб қарар ва қараган сари ҳаяжонланиб руҳи кўтариларди. Бу суҳбат вақтида у, ким билан гаплашиб ўтирганини аллақачон унутиб юборган: ўз олдига худди ўзига ўхшаган — неча-неча авлодларнинг пешана тери билан, болалик хотиралари билан бир умр ерга боғланиб қолган, лекин ердан ва ернинг ташвишларидан ўз ихтиёри билан юз ўгирган ва юз ўгиршишнинг жазосини кўп тортган бир деҳқонни кўрарди.

— Рост айтдинг, огайини! Рост бўлганда қандоғ! Ми-сол учул, мана, ўзингни олиб кўр, еринг йўқ, нимага арзийсан? Ер деган нарсаси, огайини, онадай гап, унутиб бўлмайди.

Челкаш энди ўзига келди... Ҳар сафаргидай бу гал ҳам кўкси ўртана бошлаганини сезди, чунки бу гап унга қаттиқ ботди; унинг иззат-нафси шу қадар кучли эдики, агар бирор киши, айниқса, унинг назарида қимматли бўлмаган биронта одам тегиб қўйса, дарҳол ана шу гашини келтирувчи нарсаси пайдо бўларди.

— Ол-ҳа!..— деди у ғазаб билан.— Сен, ҳали, бу гапларимни чин деб ўйлаяпсанми? Чучварани хом са-набсан!

Гаврила яна кўрқувга тушиб:

— Қизиқ одам экансан!..— деди.— Сени айтяпман-ми? Сенга ўхшаганлар жуда кўп! Дунёда шўр пешана одамлар тўлиб ётипти!.. Беватанлар...

— Эшкакка ўт, ҳой анқов!— деб калтагина буйруқ берди Челкаш. У тилининг учида турган ҳақорат сўзларни айтишдан негадир ўзини тийиб қолган эди.

Улар яна жойларини алмаштирдилар, аммо Челкаш тойлар орасидан ўтиб, руль ёнига ўтаркан, нияти бузилганини, Гавриланн бир тегиб сувга ағдаргиси келиб турганини сезди.

Калта суҳбат тамом бўлди, лекин энди Гаврила жим қолса ҳам, унинг бу жимлигидан Челкашнинг димоғига қишлоқ ҳиди келиб турарди... Челкаш ўтмишини эслаб кетиб, қайиқни идора қилишни унутди; қайиқ эса, тўлқинлар гирдобиди, денгиз қўйнида аллақайларга қараб кетмоқда эди. Тўлқинлар гўё бу қайиқнинг йўлдан адашганини аниқ билгандай, уни тобора юқориноқ ирғитиб, у билан енгилгина ўйнашар, ўзининг ёқимли, мовий нурлари билан эшкак тагида ялтирардилар. Челкашнинг кўз ўнгидан ўтмишининг, узоқ ўтмишининг, ҳозирги вақтдан ўн бир йил наридаги, бўйдоқлик давридаги ҳаётининг манзаралари гавдаланиб лип-лип ўтарди. У ёш болалик даврини, ўз қишлоғини, мулоим кўк кўз-ли, қизил юзли, тўладан келган онасини, азамат гавдали, малла соқолли, доим қовоғи солиқ отасини кўз олдидан ўтказди. Ўзини куёв ҳолида кўрди: қора кўзли, узун сочли, тўлачагина, юмшоққина, қувноқ қаллиғи Анфисани кўрди; шундан кейин ўзини яна чиройли йигит қиёфасида, гвардиячи солдат қиёфасида кўрди: сўнгра яна отасини — энди, соч-соқоли оқариб, меҳнатда букилган отасини, юзларини ажип босган, мупкайиб қолган онасини кўрди. Аскарлик хизматидан қайтганда қишлоқда уни қандай қариши олишганини ҳам кўрди; отасининг бутун қишлоқ олдида ўз ўғли Григорий билан мақтангани, мўйловн шондай азамат солдат, чаққон ва гўзал йигит бўлиб етилганидан қандай фахрлангани кўз ўнгидан ўтди... Хотира — бу бахтсизлар бошига битган шундай бир балокни, ҳатто ўтмишдан қолган тошларга ҳам жоп киргизади, ҳатто бир вақтлар иччилган заҳарга ҳам асал томизади...

Челкаш ҳозир ўзини, қандайдир, кўнгилга таскин

бериб эркалатувчи, жонажон қишлоғининг ҳидини эс-латувчи ҳаво оқимида ғарқ бўлгандек сезардиким, бу ҳаво билан бирга муштипар онасининг ширин сўзлари, асл деҳқон бўлган отасининг салобатли гаплари ва унутилган кўпгина бошқа товушлар қулоғига чалингандай, она ернинг ширали бўйи, эндигина қори эриган, эндигина шудгор қилинган, эндигина зумраддек ям-яшил кузги бугдой майсаси билан қопланган тупроқнинг роҳатбахш ҳидлари димоғига ургандай бўларди... У ўзини тамоман ёлғиз сезар, ҳаёт қучоғидан, туғилиб ўсган еридан, ундаги тартиб-қоидалардан бир умр четлатилган деб ҳис этарди, ҳолбуки, томирларида қайновчи қон ўша ҳаёт қучоғида лишиб етишган эди.

Гаврила бирданига:

— Ҳой! Биз қаерга кетяпмиз?— деб сўради.

Челкаш чўчиб тушди-да, безовта бўлган қарчиғай қараш билан орқасига қайрилиб қаради.

— Эҳ-ҳэ-э, қаёқларга кетиб қолибмиз!.. Эшкакларни тезроқ қимирлат-чи...

— Хаёл об қочдими?— деб сўради Гаврила кулимсираб.

— Чарчадим...

Гаврила оёғи билан тойчаларни тепаркан:

— Бундан чиқди, биз энди манави нарсалар билан кўлга тушмас эканмиз-да?— деди.

— Йўқ... Хотиржам бўл... Мана, ҳозир топшираману, пулини оламан. Шунақа!..

— Беш юз-а?

— Кам эмас.

— Бу жуда катта пул! Мен шўрликка тегсайди!..

Қандайига сарф қилишни бир кўрсатардим-да!

— Нимага сарфлардинг, деҳқончиликками?

— Худди ўшапга! Ҳозироқ мен...

Гаврила хаёл қанотига мийиб, уча кетди. Лекин Челкаш чурқ этмасди. Унинг мўйлаби шалпайиб, тўлқин сувлари сачраган ўнг биқини ҳўл бўлиб қолган, кўзлари киртайиб, ўз пурини йўқотган эди. Унинг вазоҳатидаги ваҳшиёна томонлари хомушлик таъсири остида, ҳаттоки кир кўйлагининг бурмалари орасидан ҳам кўриниб турган маънос ўйчанлик остида бўшашган, билинмай қолганди.

У қайшқни шартта бурди-да, сувдан кўтарилиб чиққан аллақандай қора нарса томон ҳайдади.

Кўк юзи яна қора булутлар билан қопланиб, ёмғир ёға бошлади, майда-майда илиққина ёмғир томчилари тўл-

кииларга тегиб, қувиноқ овоз билан шитирлай бошлади.

— Тўхта! Секинлат!— деб буюрди Челкаш.

Қайиқнинг тумшуги кичкинaroқ бир юк кемасининг биқинига бориб тегди.

Челкаш юқоридан осилиб тушган аллақандай арқонга чангак билан тирмашаркан:

— Ухлаб қолганми бу лаънатилар!— дея ғудранди...— Трапни! тушир!.. Яна ёмғир қуйди, илгарироқ ёғса бўлмасмиди! Бормисиз дейман, ҳой анқовлар! Ҳой!..

Юқоридан мушукнинг мийёлашига ўхшан, лекин мулойим бир овоз эшитилди:

— Селкашми бу?

— Трапни тушир тезроқ!

— Калимера², Селкаш!

Челкаш бўкирди.

— Трапни тушир, ҳой, мохов башара!

— А, бугун жаҳли чиқиб келибди... Элоу!

— Қани, чиқ, Гаврила!— деди Челкаш ўртоғига му-
рожаат қилиб.

Бир минут ичида улар палубага чиқдилар, у ерда қорамтир юзли уч киши бор эди; улар аллақандай бир ғалати чучук тилда ўзаро гаплашишар, Челкашнинг пастда турган қайиғини томоша қилишарди. Узун бир хлампадага³ ўралган тўртинчиси эса, индамасдан Челкашнинг ёнига келди-да, у билан қўл сиқиб кўришгач, гумонсизгандай Гаврилага қаради.

— Эрталабгача пул тайёрлаб қўй,— деди калтагина қилиб Челкаш.— Энди мен ухлагани бораман. Гаврила, қани, юр! Қорнинг қалай?

— Жон деб ухлар эдим...— деди Гаврила. Беш минутдан кейин у хуррак тортиб ухлар, Челкаш эса, унинг ёнигазида ўтириб, бировнинг этигини оёғига ўлчаб кўрар ва ўйчанлик билан ёнига тупуриб, тишларининг орасидан чиқариб мунгли ҳуштак чаларди. Сўнгра қўлларини боши остига қўйиб, мўйлабини учириб, Гавриланинг ёнига чўзилди.

Ўйноқи сув устида кичкина кема аста тебранар, аллақайдаги бир ёғочнинг нолигандай ғийичиллаган овози келар, палубага майдалаб ёмғир ёғар, пастда тўлқинлар кема биқинига ўзини урардилар... Тамом нарса қайғуда, ҳаммасининг овози — ўғлнинг бахтли қилишдан умидини узган онанинг алласига ўхшайди...

¹ Кемадаги қуруққа тушириладиган кўприк.

² Ю н о н ч а — кун, ойдий.

³ Бурунги румоликлар кийими.

Челкаш тишларини пржайтиб, бошини бир оз кўтарди, теварак-атрофга қаради, алланмалар деб пичирлади-да, яна ётди... Узатилган оёқларини пкки ёққа кенг ёйиб юборди-ю, каттакон бир қайчига ўхшаб қолди.

III

Энг аввал Челкаш уйғонганди. У кўзини очар-очмас безовталаниб теварак-атрофга назар ташлади-да, дарҳол кўнгли ўрнига тушиб, ҳали ухлаб ётган Гаврилага қаради. У бўлса, хуррак отиб, ширин ухлар ва ёш боланикидай соғлом, офтобда қорайган юзлари билан алланарсага тушида куларди. Челкаш оғир пафас олиб, торгина арғамчи шотидан юқорига чиқиб кетди. Трюмнинг¹ ёруғидан кўкнинг қўрғошин рангли бир парчаси кўриларди. Ҳаво ёруғ бўлса ҳам, куз фаслига хос хиралик сезиларди.

Челкаш пкки соатлардан кейин қайтиб келди. Юзлари қизарган, мўйлаби олифталик билан юқорига қилиб буралган эди. Оёқларига узун ва пишиқ этик, устига куртка ва тери шим кийиб олганди, шу кийимда у худди овчига ўхшарди. Унинг костюми эски бўлса-да, ҳали пишиқ ҳамда унинг қаддини кенгайтириб, қоқ суякдан иборат танини беркитиб турар, жанговар бир тус беранлигидан, жуда ҳам ярашар эди.

У оёғи билан Гавриланн туртди:

— Ҳой, бузов, тур!

Гаврила сапчиб турди, лекин уйқу аралаш Челкаш-ни таний олмасдан, қўрқув ила хира кўзларини олайтириб, унга тикилди. Челкаш хохолаб кулиб юборди.

Оғзининг таноби қочиб тпржайган Гаврила:

— Ҳў-ҳўв, буни қарап-а!..— деди ниҳоят.— Нақ хўжайин бўлиб кетибсан-ку!

— Бизда бунақа нарсалар тез бўлади... Ўзинг ҳам дейман, тоза қўрқоқ экасан-да! Кеча кечаси печа марта ўлимга ҳозирландинг?

— Ўзинг ўйлаб кўр, ахир, бундай ишларга умримда биринчи марта аралашган бўлсам! Ширин жондан аж-ралиб қолш ҳеч гап эмас-да, ахир!

— Яна бир марта борармидинг, а?

— Яна?.. Бу тўғрида энди сенга нима десам экап? Хўш, нимани деб бораман, нимани? Гап шунда!

— Хўш, агар пккита оқидан бўлса-чи?

¹ Кеманинг паст томонидаги омбор қисми.

— Иккита юз сўмлик демоқчисан-да, а? Ёмон эмас... Унда борса бўлади...

— Шошма! Ширип жондан ажралиб қолмайсанми?..

— Ким билади... Эҳтимол... ажралмасман!— дея қўлиб қўйди Гаврила. — Ажралмасман, қайтага бир умрга одам бўлиб, қаддимни тиклаб оларман.

Челкаш қувониб, хохолаб кулди.

— Ҳай, бўлди! Ҳазил бас энди, юр, қирғоққа жўпайлик...

Шундай қилиб, улар яна қайиққа ўтиришди. Челкаш рулда, Гаврила эшкакда. Уларнинг тепасида мовий осмон, булутлар бир текис ёйилиб кетган, хира кўк рангдаги денгиз шовиллаб, қайиқни тўлқинлар устига ирғитиб ўйнайди, лекин бу тўлқинлар ҳали унча катта бўлмаса-да, кемаларнинг четларига оппоқ ва шўр қатраларни сачратиб шўхлик қиладилар. Қайиқнинг бурун томонида — ҳу олинларда сарғайиб қумли қирғоқ кўринади, қайиқнинг орқа томонида эса, тўлқин галалари ўйдимчуқур қилиб юборган денгиз йироқларгача чўзилиб, оппоқ кўниклар билан безаниб ётади. Худди ўша томонда аллақанча кемалар кўринади, аммо чап ёқда, йироқда эса, пуқул мачталардан иборат бутун бир ўрмон ва шаҳар бинолари оқариб кўринади. Ўша томондан, денгиз бетидан гулдураган бўғиқ овоз сузиб келади ва тўлқинлар чайқалиши билан қўшилиб, яхши ва кучли бир музыка яратади... Ҳаммасининг устига кул ранг тумандан юпқа парда ташланган, туман эса, тамомий нарсани бир-биридан йироқлаштиради...

— Эҳ, кечки пайтга бориб роса қутуриб кетади!— деди Челкаш ва бошини буриб денгизга қаради.

Гаврила қайиқни кучи борица тўлқинлар орасидан ҳайдаб бораркан:

— Бўронми?— деб сўради. Шамол денгизни тўзитиб сачратган қатралардан у бошидан оёғигача шалаббо бўлган эди.

— Ҳа!— деб тасдиқлади Челкаш.

Гаврила бир нарса билмоқчи бўлгандек унга қаради... Челкашнинг гап бошлашга раъйи йўқлигини кўрганидан кейин, ниҳоят:

— Хўш, қанча бердилар сенга?— деб сўради.

Чўнтагидан бир нарсани олиб Гаврилага чўзаркан:

— Мана!— деди Челкаш.

Бу ола-була қоғозларни кўргандан кейин Гавриланing кўз ўнгига ҳамма нарса ялтираб, камалакдек товлалиб кетди.

— Эҳ!.. Сен мени алдаяпсан, деб ўйловдим... Қанча ўзи?

— Беш юз қирқ?

Яна қайтиб чўптакка тушган беш юз қирқ сўмни Гаврила суқтой кўзлари билан кузатаркан:

— Қандингни ур!— деб ўзича пичирлади.— Эҳ-хе!.. Мунча пул, агар...— деди-да, аламзадалик билан хўрсиниб қўйди.

Челкаш терисига сиғмасдан қичқириб юборди:

— Иккимиз тоза айш қилиб ўйнаймиз, йигитча! Эҳ, қўймаймиз. Қўрқма, оғайни, сенга ҳам ажратиб бераман... Қирқ сўмни бераман. Розимсан? Етадимми? Бер десанг, ҳозир берай?

— Агар сенга оғир келмаса, нима дердим? Оламан-да!

Гаврила юрагини тимдалаётган ўткир интизорликдан дир-дир қалтирарди.

— Вой, тасқарага ўхшаган лаънати-ей! Оламанмиш! Ол, оғайни, ол, марҳамат! Ялиниб-ёлвориб сўрайман, ол! Билмадим, бунча пулни қаерга қўяр эканман! Шундан мени қутқариб қўйгин, ола қол, ма!..

Челкаш Гаврилага бир неча қоғоз узатди. У эса, қалтираб турган кўллари билан қоғозларни олди-да, эшаккани ташлаб, қўйинининг қаеригадир беркита бошлади; шу онда унинг кўзлари очкўзлик билан борган сари сузилар, ўзи бўлса, худди ичин ёндирувчи бир нарсани ичгандек пишиллашиб ичига ҳаво ютарди. Челкаш эса, истеҳзоли бир табассум билан унга қараб-қараб қўярди. Гаврила яна эшакларини қўлига олди-да, алланарсадан қўрққандай ерга қараб олиб, асабийлик билан шошилиб эша бошлади. Унинг кифтлари учар, қулоқлари дир-дир титрарди.

Челкаш ўйчанлик билан деди:

— Очкўз экансан!.. Яхши эмас... Ундай десам, бунинг ҳайрон қоларлик нимаси бор? Деҳқонсан-да...

Бирдангина Гаврила ҳирс васвасасидан тутақиб кетиб:

— Ахир, пул бўлса, ҳар нарсани қилиш мумкин-да!..— деди. Шундан кейин, худди ўз фикрининг кетидан қувлагандек, шоша-пиша оғзига келган чалакам-чатти сўзларга тармашиб, қишлоқда пуллик ва пулсиз қандай турмуш кечириш мумкинлиги тўғрисида ҳовлиқиб гапира кетди. Ўзат, роҳат, айш!..

Челкаш диққат билан қулоқ соларди, жиддий тус олган юзида ва сузилган кўзларида аллақандай ўйчанлик зоҳир эди. Баъзан у хурсандлик билан қулиб қўярди.

Ниҳоят, Гавриланнинг сўзини бўлиб:

— Келдик!— деди.

Тўлқин қайиқнинг тагидан кўтариб, уни секиргина қумга келтириб қўйди.

— Мана, оғайни, сафар тамом бўлди. Қайиқни нарироққа олиб бориб қўйиш керак, йўқса, тўлқин олиб кетиб қолади. Кейин олиб кетишади. Сен билан бизга, энди, хайр-маъзур!.. Бу ердан шаҳаргача саккиз чақиримча бор. Хўш, қани, сен яна шаҳарга қайтасанми? А?

Унинг юз-кўзларида оқ кўнгиллик билан айёрлик аралаш бир табассум норларди, ўзига жуда ёқадиган ва Гаврила учун сира қутилмаган бир нарса тўғрисида ўйлаб турганга ўхшарди. Челкаш қўлини чўнтагига солиб, қороз пулларини шилдиратарди.

Гаврила, бўғзига бир нарса тикилгандай, тугилб-энткиб:

— Йўқ... Мен қайтмайман... Мен...

Челкаш унга тикилиб:

— Нима жин урди сени?— деб сўради.

— Ҳеч...

Лекин Гаврила гоҳ қизариб, гоҳ бўзарар, ё Челкашнинг устига ташланмоқчи бўлиб, ё бажарилиши қийин бўлган бошқа бир тилакнинг оғирлиги остида эзилиб, турган жойида талвасаланарди. Гавриланнинг бундай талвасаланишини кўриб, Челкашнинг жаҳли чиқди. Аммо у кети нима бўлишини кутарди.

Гаврила йиғлаганга ўхшаш ғалати бир товуш билан пиқирлаб кула бошлади. Боши қуйи солинган учун Челкаш унинг юзидagi аломатларини кўра олмас, фақат гоҳ қизариб, гоҳ оқариб турган қулоқларини кўрарди, холос.

Челкаш қўл силкиб:

— Эй, арвоҳ урсин сени!— деди. — Нима бало, менга хуштор бўлиб қолдингми? Худди қиз боладай қилтанглайсан?.. Ё мен билан ажралганини ўйлаб, кўнглинг ғаш бўлдимми? Ҳой, гўдак! Гаппр, нима бўлди? Йўқса, мен кетавераман!..

— Кетасанми?— деди Гаврила чипқириб.

Унинг бу чипқиригидан қумлик босган қирғоқ ларзага келди, денгиз тўлқинлари билан ювилган сарғиш қум тўлқинлари тебрангандек бўлди. Челкаш ҳам сесканиб кетди. Бирданга Гаврила турган жойидан қўзғалиб, ўзини Челкашнинг оёқларига ташлади-да, унинг оёқларини қучоқлаб ўзига тортди. Челкаш гандираклаб бориб қумга гул этиб ўтириб қолди. У тишларини ғижирлатган ҳолда муштумини маҳкам қисиб, узун қўлларини шартта

кўтариб Гаврилага ўқталди. Лекин уролмади, чунки ун-гача Гаврила уятчан овоз билан яллиб-ёловра бошла-ди:

— Азизим!.. Ўша пулларини менга бергин! Худо йўли-га, менга бер! Пулнинг сенга нима кераги бор?.. Сен бир кечада, бир кечада топасан... Мен бўлса, неча йил-гача пиллашим керак! Менга бер, ҳақингга дуо қиламан! То ўлгунимча уч черковга шам ёқтириб, охиратнинг учу-дуо қилай!.. Сен уларни шамолга совурасан... Мен бўл-сам, ерга сарфлардим. Берсанг-чи, менга! Пулга зориқ-қан жойнинг борми?.. Сенга пул қаҳатми? Бир кеча ишласанг, яна бойсан! Бир яхшилик қил! Сен ахир, бўл-ганча бўлиб қолгансан... Сен энди ҳақ йўлини тополмай-сан... Мен бўлсам, ўху!.. Бу пулларини менга бер!

Чўчиган, ажабланган ва аччиғи келган Челкаш, гав-дасини орқага ташлаб, қўлларини ерга тираб, қум усти-да индамай ўтирар, кўзларини қўрқинчли тарзда бақ-райтириб Гаврилага қарарди. Гаврила эса, бошини Чел-кашининг тиззасига қўйиб, ҳанспрай-ҳанспрай, пичирлаб яллиб-яллиб қўймасди. Ниҳоят, Челкаш уни итариб юбор-ди-да, ўрнидан турди, чўнтагига қўл солиб қоғоз пул-ларини олди-да, Гавриланинг олдига ташлади.

Азбаройи тутатқанидан, ҳамда бу очкўз қулга ҳам ачинган, ҳам нафратланганидан титраб-қалтираб:

— Ма! Тўй!..— деб қичқирди Челкаш. Пулни йигит-нинг олдига ташлагандан кейин ўзини қаҳрамондек ҳис-этди.

— Ўзим ҳам сенга кўпроқ бермоқчи эдим. Кеча кўн-лим юмшаб кетди, қишлоқ эсимга тушди... Шу йигитга бир ёрдам қилай, дедим. Нима қилар экан бу, сўрарми-кин, йўқмикин, деб кутиб турсам, сен... Эҳ, латта! Га-дой!.. Пул деб, ўзини шунча қийнайдим кини? Эҳ, аҳмоқ! Ҳамманг ҳам ўлгудек очкўзсан!.. Ўзларингни уну-тиб қўясан... Бир мирнга ўзларингни сотасан...

— Азизим!.. Худо ўз паноҳида асрасин сени! Ахир, қўлимдаги мадавви парса нима, биласанми?.. Мен энди... бойман, боӣ!— Гаврила севинганидан сесканар ва пулни қўйиғига жойлаб туриб, чийилларди. — Эй, сен, азизим!.. Бир умр эсимдан чиқармайман!.. Ҳеч қачон!.. Хотин бо-ла-чақаларимга ҳам ҳақинга дуо қил деб буюраман.

Челкаш унинг шодиёна сўзларини, арз-дуоларини тинглар, очкўзликнинг касридан хушкулланган, лекин севинчдан порлаб турган юз-кўзларига қарар ва шундай ҳис қилардики, ўзи ҳар қанча ўғри ва бузуқ, тугилиб ўсган муҳитидан ажраган одам бўлса ҳам, ҳеч қачон

бунга ўхшаб очкўзлик, тубанлик ва ўзини йўқотиш даражасига бормайди. Ҳеч қачон бундай ҳолга тушмайди! Мана шу фикр ва мана шу сезги унинг бутун борлигини «мен эркинман-ку!» деган оғиз билан тўлдириб, денгизнинг шу биебонга ўхшаш қирғоғида, Гавриланинг ёнида тўхтатиб турарди.

— Сен мени бахтли қилдинг!— деб қичқирди Гаврила ва Челкашнинг қўлини ушлаб, ўз юзларига суртди.

Челкаш жим турар ва бўрига ўхшаб тишини тижирлатарди. Гаврила ҳамон ялинишда давом этарди:

— Мен нималарни ўйлабман дег? Бу ёққа қайтишимизда... қайиқда, сен эшкак билан... битта солсам!.. Пулни ўзим олсам... Сени-чи, сени... денгизга ташласам, дебман. Ким сени ахтариб юрарди? Топганларида ҳам ким қилган, қандоқ қилган, деб сурштириб ўтирармидилар? Қошки сен жар солиб ахтариладиган кишилардан бўлсанг!.. Ҳеч кимга керагинг йўқ! Ким унга жон куйдириб чиқарди, дебман.

Челкаш Гавриланинг ёқасига ёпишиб, итдек ириллади:

— Бер пулларни бу ёққа!..

Гаврила бир-икки юлқиниб кўрди, лекин унгача Челкашнинг яна бир қўли келиб, илондек чирмашди... Кўйлакнинг «тарр!» этиб йиртилган овози чиқди-ю, шу он Гаврила қумга юмалади, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. У энди бармоқлари билан ҳавога тармашмоқчидай ҳадеб уринар, оёқларини типирчилатарди. Узун бўйли, чайир, калхатга ўхшаш Челкаш эса, тишларини ғазаб билан иржайтириб, заҳарханда билан шикирлаб кулар, асаби қўзиганидан мўйлаби дик-дик учиб турарди. Челкаш Гаврилани бирам аямай урардики, умрида ўзи ҳеч кимдан бундай калтак еган ва ҳеч қачон бунчалик ғазабланган эмасди.

— Хўш, энди бахтли бўлдингми?— деб сўради у Гавриладан кулги аралаш, сўнгра унга орқасини ўгпириб, шу бўйича шаҳар томон юра бошлади. У ҳали беш қадам ҳам босгани йўқ эдики, Гаврила худди мушукдек букилди, ирғиб ўрнидан турди, қўлига думалоқ бир тошни олди-да, роса мўлжаллаб туриб:

— М-мана бўлмаса!— деган ғазабли қийқириқ билан Челкашга қараб отди.

Челкаш додлаб бошини чапгаллаганича олдинга гандираклаб кетиб Гаврила томонга бурилди-да, юзи билан қумга йиқилди. Гаврила унга тикилганича қотиб қолган эди. Ана, Челкаш оёғини қимирлатди, бошини кўтармоқ-

чи бўлди ва чолғу торндай қалтираган ҳолда, чўзилиб қолди. Шундан кейин Гаврила пироқларни кўзлаб, туманли қир устида пахмоқ қора булут тўпланган қоронғи томонга қараб қоча бошлади. Тўлқинлар қум устига чопиб чиқишар, қумга қўшилишиб, кейин яна шириллаб қайтиб келишарди. Кўпиклар вижиллашар, сув сачраб, зарралари ҳавода учушарди.

Ёмғир томчилай бошлади. Аввалига сийрак томчилаб турган ёмғир бирпасда жалага айланди. Осмондан тизиллаб қуйилаётган ёмғир оқимлари худди сувдан эшилган ингичка иллар сингари бир-бирига чатишиб, шундай бир тўр тўқиб ташладики, бу тўр олисдаги қир ва денгизни бир зум ичида қоплаб олди. Гаврила ҳам ўша тўр орқасида ғойиб бўлди. Анча вақтгача мана шу ёмғирдан, денгиз бўйидаги қумлоқда чўзилиб ётган новча кишидан бўлак ҳеч нарса кўринмай қолди. Ана, ёмғир орасида яна Гаврила пайдо бўлди, у чопиб келаётир, худди қушдек учиб келаётир. Ана, Челкашнинг ёнига келди, унинг олдида тиз чўкди ва уни қимирлата бошлади. Қўли қипқизил, иссиқ ва суюқ бир нарсасида тегди... Гаврила сесканиб кетди, афти ғалати бўлиб ранги қув ўчган, телбалик даражасига етган ҳолда орқасига тисарилди.

Ёмғирнинг шувиллаши аралаш Челкашнинг қулоғига:

— Оғайни, турсанг-чи!— деб пичирлади.

Челкаш ўзига келиб, Гаврилани туртиб юборди-да:

— Йўқол!..— деди хириллаб.

Гаврила Челкашнинг қўлларидан ўпаркан, хирилдоқ овоз билан:

— Биродар! Кечир мен!.. Шайтон йўлдан урди... — деб шивирлади, титраб-қалтираб.

— Бор!.. Йўқол!..— деди Челкаш.

— Гуноҳимни кечир, гуноҳимни!.. Жигарим! Кечиргин!..

Челкаш бирданга:

— Қўй. Йўқол дейман!.. Очиқ мазорга бор!..— деб қичқирди ва ўрнидан туриб қум устига ўтирди. Унинг юзлари сўниқ, газабли кўзлари туманли, гўё уйқуси келгандай юмулиб борарди.— Яна нима керак сенга? Ишингни битирдинг-ку... Кетавер! Йўқол!— Шу топда у, бутунлай қайғуга ботган Гаврилани бир тенмоқчи бўлди-ю, бироқ эплотмади: агарда Гаврила елкасидан қучоқлаб ушлаб қолмаганда, яна ерга думаларди. Икковининг юзи ҳозир ёнма-ён. Иккови ҳам оқариб кетган ва қўрқинчли эди.

Челкаш ўз хизматкорининг кенг очилиб турган кўзига:

— Тфу!— деб тунурди.

Гаврила чурқ этмай, енг и билан кўзларини артиб, пичирлади:

— Иима қилсанг қил... Ҳеч парса демайман... Худо ҳаққи, кечир!

— Ифлос!.. Ёмонликни ҳам эплай олмайсан!..— Нафратланиб қичқирди Челкаш, сўнгра курткаси остидаги кўйлагини йиртди-да, ора-сира тишларини ёғжирлатиб, индамасдан бошини бойлашга киришди.— Пулни олдингми?— деб ғазаб билан сўради.

— Олганим йўқ, оғайни! Менга кераги йўқ!.. Ҳамма бало ўшандан!..

Челкаш курткасининг чўнтагига қўл солиб, бир боғлам қоғоз пул олди-да, битта шалдироғини чўнтагига солди, қолган пулнинг ҳаммасини Гавриланинг олдига ташлади.

— Ол, йўқол!

— Олмайман, оғайни... Ололмайман! Кечир!

Челкаш кўзларини олайтириб:

— Ол дейман!..— деб бақирди.

Гаврила қўрқди.

— Кечир!.. Кечирсанг оламан...— деб ёмғир қуйиб турган ҳўл қумнинг устига, Челкашнинг оёғига йиқилди.

Челкаш қатъий оҳангда:

— Ёлғон айтяпсан, ифлос! Оласан!— деди-да, Гавриланинг сочидан тортиб бошини зўрға кўтариб туриб, пулни унинг бетига урди.

— Ол! Ол! Бекорга ишлаганинг йўқ! Қўрқма, олавер! Одамини ўлдириб қўйишингга сал қолди, лекин хижолат бўлма! Мендек одамининг ўлиги учун ҳеч ким даъвогар бўлмайди. Билсалар раҳмат ҳам айтадилар. Ма, ол!

Гаврила Челкашнинг кулаётганини кўриб, бир оз енгил тортди. У пулни маҳкам чапгаллаб олди.

— Оғайни! Мени кечирасанми, а? Ё кечирмайсанми, а?— дея кўзига ёш олиб сўради Гаврила.

Челкаш гандираклаб ўришдан тураркан, худди Гаврила ганирган оҳангда:

— Жигарим!.. Нимани кечираман? Кечирадиган ҳеч парса йўқ! Бугун сен мени, эртага мен сени... шунақа дунё,— деди.

Гаврила бош чайқаб, хафаҳол уҳ тортди-да:

— Эҳ, оғайни, оғайни!..— деб қўйди.

Челкаш унинг олдида тураркан, ғалати бир тарзда кулар, бошидаги оқ латта эса, секин-секин қизариб, тобора туркларнинг дўнисиغا ўхшаб борарди.

Ёмғир челахлаб қўйгандек қуярди. Денгиз бўғиқ овоз билан увиллар, тўлқинлар қутуриб ва ғазабланиб ўзини қирғоққа урардилар.

Икки киши чурқ этмасди.

Челкаш, йўлга тушаркан, истехзоли йўсинда:

— Хўн, хайр энди,— деди.

У гандираклар, оёқлари қалтирар, худди бошини йўқотиб қўйишдан қўрққандек, аллапечук ғалати қилиб ушлаб борарди.

Гаврила яна бир марта:

— Кечир, оғайни!..— деб плтпмос қилди.

Челкаш йўлга тушаркан, совуққина қилиб:

— Майли!— деб қўйди.

У кетди, бироқ ҳадеб гандираклар, чап қўлининг кафти билан бошини ушлаб, ўнг қўли билан қорамтир мўйловини оҳиста тортқиларди.

Челкаш ёмғир ичида кўздан йўқолгунча, Гаврила унинг орқасидан қараб қолди; ёмғир ҳам тобора кучайиб, булутлар орасидан ерга тушиб, унинг ингичка-ингичка туганмас оқимчалари пўлат рангли зулмат пардаси билан қирни бутунлай ўраб олди.

Сўнгра, Гаврила ивиган картузини босидан олиб чўқинди, кафтида сиқимланган пулларга қаради, эркин ва чуқур нафас олди, пуллари қўйнига беркитди, шундан кейин, катта-катта ва дадил-дадил қадам ташлаб денгиз бўйидан, Челкаш кетган йўлнинг тескарисига қараб кетди.

Денгиз увиллар, каттакон ва оғир тўлқинларни қирғоқ бўйидаги қумлоққа прғитиб, уларни кўпикларга қориштириб ўйнарди. Ёмғир зўр бериб сувни ва ерни қамчилар... шамол бўкирарди. Теварак-атроф бутун увиллаш, бўкириш ва гувиллаш садолари билан тўлган эди... Ёмғирдан нарида на денгиз кўринар ва на осмон.

Кўн ўтмай, ёмғир билан тўлқиндан сачраган сув— Челкаш ётган ердаги қизил доғни ҳам, Челкаш билан ёш йигитнинг қирғоқ бўйидаги қумлоқда қолган пазларини ҳам юниб кетди... Шу билан, икки киши ўртасида рўй берган кичкинагина драмадан денгизнинг бепоеи қирғоғида ҳеч қандай асар қолмади.

ЛОЧИН ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

Қирғоқда эринчоқлик билан қалқиб турган ҳайбатли денгиз уйқуда, мовий ой нурига чўмган олислари эса — жимжит. У юмшоқ, кумуш ранг денгиз узоқларда мовий жануб осмони билан туташган ва сийрак булутларнинг тиниқ пардасини ўзида акс эттириб, ширин уйқуга кетган. У булутлар шу қадар ҳаракатсиз, шу қадар тиниқки, юлдузларининг кўкка ёйган олтин нақшларини ҳам тўсмайдилар. Осмон гўё уйқусирагандай, қирғоқлар томон ўрмалаётган бетоқат тўлқинларнинг ичирлашини эшитгиси келиб, денгиз сари яқинлашиб бораётгандай туюлади.

Шарқ-шимол шамолида эгилган дарахтлар билан тўла тоғлар ўз чўққиларини кўм-кўк фазога қадаган, уларнинг баҳайбат қоралари жануб кечасининг илқ, майин қоронғилиги ичда силлиқ бўлиб кўринади.

Тоғлар чуқур ўйга чўмган. Тўлқинларнинг серҳашам яшилтоб қирраларига тоғлардан қора соялар тушиб, қоплаб олди, гўё у ягона ҳаракатни тўхтатмоқ, сувларнинг тинимсиз шилдирашларини ва кўпикларининг антикишларини — ҳали тоғ чўққилари орқасидан кўтарилмаган ойнинг кўкимтир-кумуш нуллари ила бирликда атрофга ёйилган у сирли жимликни бузиб турувчи ўша ягона шарпани босмоқ истайди.

— О-олло-оҳу акбар!.. — деб Нодир Раҳим ўғли секингина уҳ тортди; қримлик бу новча чўпон — соч-соқолларни оқарган, бадаши жануб қуёшида қорайиб куйган, ўзи ориқ, доно бир чол эди.

Биз қум устида, бир каттакон тош ёнида ётардик; жонажон тоғидан ажраб тушган, бахмал ўт босган, соя-салқиндаги бу каттакон тош ғамгин, бадбуруш эди. Унинг денгизга қараган томонига тўлқинлар бақатўнларини, сув ўсимликларини келтириб урган, у шу кўкатлар ичида ястаниб қолгани учун тоғ билан денгиз оралигидаги торгина қумлоққа боғлаб қўйилганга ўхшаб кўринади. Гулхашмиз алашгалари тошини тоғ ёқдан ёритиб туради, алашга тебранади, чуқур-чуқур дарэлари чатишиб кетган эски тош устида соялар югуради.

Биз Раҳим иккимиз, ҳозиргина тутган балиқларимиздан шўрва пишираётимиз; ҳар иккаламиз ҳам шундай кайфиятдамизки, ҳамма нарса бизга ўзини кўрсатишга тайёрдай, тиниқ, жонли кўринади, қалбимиз шу қадар тоза ва осойиштаки, ўйлашдан бошқа ҳеч орзумиз йўқ.

Денгиз бўлса, қирғоққа ястаниб келади, тўлқинлар-чи, улар шу қадар юмшоқ чайқаладиларки, гўё гулхан ёнида пича псиниб олишга рухсат сўраётгандай туюлади. Баъзан сув шов-шувининг умумий оҳанги пичда бир қадар баландроқ ва шўхроқ товуш эшитилиб қолади — у биз томонга ўқтин-ўқтин уришаётган тўлқинлардан бирининг товуши.

Раҳим бошини денгиз томонга ўгириб олиб, қумда мук тушиб ётади: тирсақларига таяниб, бошпини қўллари орасига қўйган, кўзлари эса туманли олинларга ўйчан тикилган. Юнгдор барра папағи гарданига сурилиб тушган, майда ажин босган кенг пешанасига муздай денгиз ҳавоси урилиб туради. У файласуфлик қилади, лекин сўзларига қулоқ солаётибманми-йўқми, бу билан иши йўқ, худди денгиз билан гаплашаётгандай:

— Оллоҳга садоқатли кишининг жойи жаннат. Хўш, оллоҳ ва пайғамбарга сиғинамаган одамники-чи? Ким билсин, эҳтимол, жойи шу ерда, анави кўприклар пичдадир... Сув юзидаги анави кумуш доғлар, эҳтимол ўшадир... ким билсин?

Кенг қулоч ёйган азамат, қорамтир денгиз ёриша боради, чала-чулпа тушиб турган ёғду у ер-бу ерда кўришиб қолади. Ой энди бароқ чўққили тоғлар орқасидан кўтарилиб чиққан ва уни қарши олиб секкин-секин чайқалаётган денгизга, қирғоққа ва ёнимиздаги тошга ёғдуларини ўйчанлик билан соча бошлайди...

— Раҳим!.. Биронта эртақ айтиб берсанг-чи... — деб саза қиламан чолдан.

Раҳим эса, менга қайрилиб ҳам қарамасдан:

— Нимага энди? — деб сўрайди.

— Шундай! Сенинг эртақларингни яхши кўрамап.

— Эртақларимнинг барисини айтиб бердим... Бўлак билмайман...

Бу унинг ялпиртиргиси келгани. Мен тағни сўрайман.

— Бўлмаса бир қўшиқ айтиб берай, хоҳлайсанми? — дейди Раҳим рози бўлиб.

Эски бир қўшиқни эшитгим келади, у ҳам, қўшиқнинг ўзига хос таронасини сақлашга тиришиб, ҳазин товуш билан айта бошлайди.

I

«Сариқ плон тоғнинг юқорисига чиқиб бир зах унгулга кирди-да, кулча бўлиб олиб, денгизга қараб ётди.

Қуёш баланд кўкдан ёғду сочар, тоғлар иссиқ нафа-

сии осмонга пуфлар, пастда тўлқинлар тошларга келиб уриларди...

Дара ичида қоронғида сув сачратиб оқаётган сой, тошларни шарақлатиб денгизга итиларди...

Оппоқ кўниклар ичида оқарган, кучга тўлган бу сой тоғни ёриб, жаҳл билан денгизга ўкириб тугшарди...

Сариқ илои кулча бўлиб ётган ўша унгулга бирданига осмондан кўкси эзилган, қанотлари қонга бўялган бир Лочин тушди.

У ғийқ этиб ерга тушди-да, дармонсизлик аламига чиндолмай, кўксини қаттиқ тошга ура бошлади...

Сариқ илои қўрқиб кетиб ўзини четга олди, лекин қушининг икки-уч минутли умри қолганини дарҳол англади...

У абажак бўлган қуш ёнига судралиб келди-да, унинг кўзларига тикилиб туриб пичирлади:

— Нима бўлди, ўляпсанми?

Лочин чуқур уҳ тортиб, жавоб қилди:

— Ҳа, ўляпман! Аммо мен яхши яшадим!.. Мен бахт нималигини биламан!.. Мен қаҳрамончасига олпидим!.. Мен осмонни кўрдим... Сен уни менчалик яқиндан кўролмайсан!.. Эҳ, бечора!

— Хўш, осмон нима бўпти? Анчайини бўшлиқ-да!.. Мен унда қандай ўрмалай оламан? Менга шу ер яхши... зах ва илиққина!

Сариқ илои озод қушга шундай жавоб қилиб, унинг жаврашига ичидан кулиб қўйди.

Сўнгра ўйланди: «Хоҳ уч, хоҳ ўрмала — оқпобат бир: охири ерда ётасан, тупроқда чириб кетасан...»

Аммо довиюрак Лочин бирдан тинирчиллади, бир оз кўтарилиб, унгулга кўз югуртирди.

Кул ранг тошлар орасидан сув сизиб чиқар, қоп-қоронғи унгулниинг ичи ҳам дим, ҳам қўлапса ҳидга тўлган эди.

Лочин бутун кучини тўплаб туриб, дарду алам билан қичқирди:

— О, кошкийди осмонга бир бор чиқсам! Душманни мен... кўксим яраларига босардим ва... қонларим ичида бўғилиб ўларди у!.. О, кураш гашти!..

Сариқ илои бўлса ўзича ўйланди: «Унинг бунчалик фарёд қилишиндан, кўкда яшашининг ичидан ҳам гашти бор шекилли!..»

Сўнгра у озод қушга шундай таклиф қилди: «Сен жар лабига сурилиб бору, ўзининг пастга ташла. Зора

қанотлариниң сени кўтарса-ю, ўз табиатиниңга яраша яна бир оз яшаб олсанг».

Шунда Лочин сесканиб, мағрур бир оҳангда қичқирди-ю, тирноқлари билан тошларни тиндалаб жар лабига келди.

Жар бўйига келиб, қанотларини ростлади, ич-ичидап бир уҳ тортди, кейин кўзларини чақнатиб, настига қулади.

Лочин худди тош каби тошларга урилиб, қанотлари сипиб, патлари тўкилиб тез-тез туша бошлади...

Тез оқар сой тўлқинлари уни бағрига олди, қонини ювиб, танини кўпикларга ўради, кейин денгизга оқижиб кетди.

Денгиз тўлқинлари ғамгин наъралар билан тошларга урилади... Қун жасади эса, денгиз юзида кўрпимайди...

II

Сариқ илон унғурда ётиб, қушиниң ўлими, унинг кўкка пителиши тўғрисида узоқ ўйлади.

Шихоят, у бахт-саодат тўғрисидаги хаёлар билан доимо кўзин қувонтирувчи олисларга боқди.

— Ахир ўша, ўлган Лочин, бу беадад тубсиз бўшлиқда нималарни кўрган экан? Нима учун ўшандайлар, ҳалиги Лочин сингарилар жон бераётиб ҳам кўкларга учин орзуси билан юракни тирнаркинлар? Улар кўкда нимани кўрган эканлар? Ахир мен ҳам, бир озгина бўлса-да, кўкка учсам, шуларнинг ҳаммасини кўриб билиб олардим...

Сариқ илон шу сўзларни айтди ва айтганидай қилди. У ҳалқадай буралиб, ўзини юқорига отди, офтобда энсиз бир лента сингари ялтираб кетди.

Ўрмаланг учун туғылган нарса учинга ярамайди!.. У бу нарсани эсдан чиқариб, тошга йиқилди-ю, лекин шикаст емади, фақат кулиб юборди...

— Э-э, кўкка учининиң гашти шунда экан-да! Йиқилишда экан! Қушлар қизиқ-да! Ерин билмасдап, унда зериккишади-да, ҳадеб осмонга пителишади, жазирама фазодан ҳаёт излашади. У ёқ фақат бўшлиқ. У ёқда ёруғ кўну, лекин егулик, тирик жон учун тиргак йўқ. Ғурур нима даркор-а? Ўикалар нега? Булар — ўз орзулариниң бемаънилигини яширмоқ ва ўзлариниң тирикчиликка яроқсизликларини ёнмоқ учуни? Қушлар қизиқ-да?! Энди уларнинг гани мени алдаб бўпти! Ҳамма нарсани ўзим биламан! Мен осмонни кўрдим... Мен осмонга учиб чиқдим. Уни ўлчадим, йиқилишнинг гаштини сурдим, ле-

кин абжақ бўлмадим, фақат ўзимга маҳкамроқ инонади-
ган бўлдим. Майли, ерни сева олмаганлар алданиб юра-
версинлар! Мен ҳақиқатни билман. Шунинг учун улар
чақирган йўлга юрмайман, чунки ишонмайман. Мени ер
яратган, мен ерда яшайман.

Шундан сўнг у ўзига бино қўйиб, тош устида кулча
бўлиб олди.

Денгиз ой нурига чўшиб ярқиллар, тўлқинлар жаҳл
билан қирғоққа урилади.

Уларнинг шер каби бўкиришларида мағрур қуш қў-
шиғи гуриллар, уларнинг зарбларидан қоялар титрар,
даҳшатли қўшиқдан кўклар ларзага келарди:

Ботирларнинг довураклиги — ҳаёт ҳикматидир! О, жа-
сур Лочин! Душманлар билан олишиб қонларинг тўкил-
ди... Бироқ вақт келарки, ҳар бир томчи қайноқ қонинг
ҳаёт зулматида учқундай оловлапар ва кўп жасур
юракларда озодликнинг, ёруғликнинг қизғин ўтларин
ёқар!

Майли, сен ўлдинг!.. Лекин руҳан довурак ва бақув-
ват бўлганларнинг қўшиқларида сен ҳар вақт жонли бир
ўрнак, озодлик ва ёруғлик учун мағрур бир чақирёқ бў-
либ яшайсан!

Ботирларнинг довураклигига мадҳиялар ўқиймиз!..»

* * *

...Денгизнинг жимжимадор олислари жимжит, тўлқин-
лар қум устида куйлагандек чайқаладилар, мен ҳам ден-
гизнинг йироқларига қараб жим ўтираман. Ой ёғдусидан
сувларда тобора кумуш доғлар ортиб боради... Қозонимиз
секин-секин қайнай бошлайди.

Тўлқинлардан бири ўйноқлаб қирғоққа сапчийди-да,
ҳаддидан ошиб Раҳимнинг бонига томон ўрмалайди!

— Сенга йўл бўлсин? Йўна!— деб Раҳим унга қўл
силтайди, тўлқин ҳам итоат қилиб, денгизга қайтиб ке-
тади.

Раҳимнинг тўлқинлар билан гаплашиши мени ҳеч
қандай кулдирмас, қўрқитмасди. Теварақдаги тамомий
парса тирикдай, ғалати, майли, меҳрибон бир тарзда бо-
қади. Денгиз ҳам шу қадар таъсирбахш жимжитки,
унинг кундузги ҳароратдан ҳали совумаган тоғларга
уфурган иссиқ нафасларида жуда кўп яширин қувват,
куч борлиги сезилиб туради. Тўқ мовий кўк юзида, юл-
дузларнинг олтин нақшлари билан аллақандай таитана-
ли, кўнгилни мафтун этувчи, мияни аллақандай бир ба-

шоратнинг ширии умидпла банд қилувчи ажойиб нарса ёзилган.

Тамомий нарса мудрайди, лекин жуда зийраклик, сертаклик билан мудрайди, гўё бир секунддан сўнг ҳаммаси уйғонадиганга ва англаб бўлмайдиган ширин товушларнинг оҳангига уйғунашиб қўйлайдиганга ўхшайди. Шундай туюладики, бу товушлар дунёнинг сирларини айтиб берадилар, уларни мияга қўядилар, сўнгра мияни милтиллаб турган ўтдай ўчириб, руҳни ҳам ўзлари-ла тўқ мовий фазоларга олиб чиқиб кетадилар, у ерда буларни юлдузларининг жимжимадор нақшлари ҳам ажойиб башорат музикаси билан қарши оладилар...

1895

ИНСОННИНГ ТУҒИЛИШИ

Бу ҳодиса 92-йилдаги очарчилик вақтида, Сухуми билан Очемчпрами ўртасида, денгизга яқин Кодор дарёси бўйида тоғдан келаётган дарё жилвали сувининг шалдираши орасидан денгиз тўлқинларининг гувиллаши равшан эшитиладиган жойда юз берган.

Куз. Кодорнинг оқ кўшкларида тафлон дарахтининг барглари гўё кичкина ва абжир лосос балиқлари сингари бир шўнғиб, бир чиқиб, айлашиб боради. Мен дарё соҳилидаги тошда ўтириб, чағалай ва бакланлар балки барглари балиқ деб алданаётгандир, чанда дарахтлар орқасида шовуллаб турган денгиз устида қушларнинг зорланиб чириллаш сабаби ҳам шу бўлса керак, деб ўйлайман.

Тепамда каштан дарахтлари сарғайиб, олтин тусга кирган, оёқларим остида одам кафтига ўхшаш барглар сочилиб ётади. Нариги қирғоқдаги қайин дарахти япроқ ташлагани учун шохлари осмонда осилиб қолган йиртиқ тўр сингари кўринади: сариққа мойил қизғин тоғ қизилиштонини бу тўрға илингандай, у ёқдан-бу ёққа сакраб, тумшуги билан дарахт иўстлогини чўқийди ва у ерда яширинган ҳашаротларни қувлаб чиқаради, узоқ шимолдан келган чаққон читтак ва кўк қушчалар эса, бу ҳашаротларни чўқиб-чўқиб ейдилар.

Чап ёғимдаги тоғ чўққилари устига тутун сингари қуюқ булут осилиб, ёғиб юборгудек бўлиб туради, ундан яшил тоғ ён бағирларига соя тушади, у ерда ўлик дарахт — шамшод ўсади, кекса қора қайин билан арғу-

вои дарахтларининг ковакларидан «маст қилувчи асал» топиш мумкин. Бу асал маст қилувчи шарбати билан қадим замонда римликларнинг бутун бошли қўшинини ҳушидан кеткизиб, улуғ Помпейнинг аскарларини ҳалок қилаётган: асаларилар бу асалларни дафна ва азалия ўсимликларининг гулларида йиғади, «ўткинчи» одамлар эса коваклардан олиб, ловасига — бугдой унidan ёшилган ноиларга суртиб ейдилар.

Аччиғи чиққан бир ари қақиб олгандан кейин каштан дарахти остидаги тошга ўтириб, асал тўла котелокка пои ботириб ердим ва ҳорғин куз қуёшининг нурларини томоша қилар эдим.

Кузда Кавказ, улуғ донишмандлар (айни замонда улуғ гуноҳкорлар) тиклаган ҳашаматли жомега ўхшайди ва гўё донишмандлар ўз ўтмишларини тийрак виждон кўзидан яширмақ ниятида бу жоменн олтидан, фирузадан, зумраддан қургандай туюлади, туркманларда, Самарқандда, Шамоҳида тўқилган энг яхши пат гиламлар билан тоғларни беаганлару, бутун дунёни талаб, ҳамма парсани шу ерга — қуёш ҳузурига келтирганилар ва гўё:

— Сеники! Сеникилардан — Сенга! — демоқчи бўлганлар.

...Мен ҳаёлан соқолларни белига тушган, кўзлари катта-катта, лекин ёш боланикидай қувноқ паҳлавонларининг тоғдан тушиб келаётиб ерни қандай беаганларини, ҳар ёққа ранг-баранг дурдоналар сочганларини, тоғ чўққиларини қумуш қатламлари билан, ён бағирларни хилма-хил дарахту мевазорлар билан ўраб олаётганларини ва бу бир парча ҳаётбахш ер улар қўли билан ажойиб чирой касб этаётганини кўраман.

Ер юзида одам бўлини — улуғ мартаба, нақадар ажойиб парсаларни кўрасан, гўзаллик олдида юрагинг нақадар лаззатланиб уради.

Ҳа, баъзан кўп огир ҳам бўлади, кўнгил нафрат ўтида ёнади. Қайғу-ҳасрат юрак қонини сўради, лекин бу узоққа чўзилмайди, охири. қуёшнинг ўзи ҳам одамларга қараб туриб, кўпинча сиқилиб кетади: наҳотки, шунчалик жон куйдириб овора бўлса-ю, бари бир, тузукроқ одам яратиб ололмай қолаверса...

Табийй, одамлар орасида яхшилар ҳам оз эмас, лекин уларни тузатиш ёки яхшиеси, янгидан ясаи керак.

...Чан оёғимдаги буталар устида қорайган бошлар тебранади: деиғиз тўлқинларининг гувиллаши, дарёнинг шовуллаши ичидан одамларининг товушлари сал-пал эшити-

либ туради — улар Сухумида йўл қурилишида ишлаб, энди Очемчирамига пш қидириб кетаётган очлар.

Мен уларни танийман — орловликлар, улар билан бирга ишладим, кеча бирга бўшадик; қуёшнинг чиқишини денгиз соҳилида томоша қилиш учун улардан олдин, кечаси жўнаган эдим.

Тўрт эркак ва ёлоқларни бўртган кул ранг кўзлари қўрқув билан жалаглаб турган қорин катта ёш жувон. Унинг сариқ рўмол ўраган боши буталар устида кўринар, шамолда тебранаётган кунгабоқардай чайқалар эди. Эри Сухумида мевани кўп еб қўйиб ўлган эди. Мен бу одамлар орасида барақда турганман: улар русларнинг ажойиб одатича ўз бахтсизликларни тўғрисида шу қадар кўп ва баланд овоз билан сўзлашардики, эҳтимол, бу зорланиш садолари беш чақирим наридан ҳам эшитилгандай.

Улар ўз қайғуларини остида эзилиб кетган ғамгин одамлар. Қайғу уларни ўз еридан, унумсиз тупроғидан юлиб олиб, шамол кузда қуруқ хазонни учиргандай, шу ерга келтириб ташлаган, бу нотаниш табиат гўзаллигини уларни ҳайратга солиб, кўзларини қамаштирган, оғир меҳнат шаронти эса, уларнинг тинчасини батамом қуритган. Улар бу ердаги нарсаларга хиралашган ғамгин кўзларини пирпиратиб қарашади-да, бир-бирларига мулоимгина илжайиб, секин дейишади:

- Ўҳ-ҳў... заб ер эканми...
- Жаннат-а, жаннат...
- Лекин... тош кўн экан-да...
- Ишлашга боп эмас экан...

Бу сўзлардан кейин улар ўз жойларини — Кобилъе, Сухое, Мокренькоеларни — ҳар бир сиқими боболарининг хокидан иборат бўлган, уларнинг терлари билан сугорилган танини, азиз ерларини эслайдилар.

Улар билан бирга бўйин узун, қадди расо, тахта сингарин ясси, от жағли, бадқовоқ, ғилай кўзлари кўмирдай қон-қора бир хотин ҳам бор эди.

Кечқурунлари бу хотин, бояги сариқ рўмолли хотин билан барақдан чиқиб, ташқарида уюлиб ётган шағал устига ўтирарди-да, бетини кафтига қўйиб, бошини бир ёнга ташлаган ҳолда, баланд ва аламли овоз билан куйлар эди:

- Мозористон кети...
- Яшил бутазор...
- Қум устига ёйиб
- Қўйай оқ рўмол...

Келмаскипи...
Ениб севган азиз ёр
Ерим келса...
Бошим эгай мен дарҳол...

Сарпқ рўмолли хотин ҳампша бўйинини эгиб, қоринга қараб, жимгина ўтирар, гоҳ бирдан эркакча йўғон овсз билан ҳасратга тўлиқ оғир ва мунгли сўзлар-ла жўр бўлади:

Оҳ, севганим...
Оҳ, азизим ўргилай...
Сени кўриш...
Менга насиб бўлмагай...

Жануб кечасининг димиққан зулмати ичидаги бу қайғули овозлар шимолни, қорли соҳилларни, довул гувиллашини ва бўриларининг узоқдан увиллашини эсга туширарди...

Сўнгра ғилай хотин безгак бўлиб қолди, уни брезент замбилга солиб шаҳарга олиб кетдилар. У дпр-дир титрар ва яна ўз ёри ва қишлоқ ҳақидаги ашуласини айтаётгандек эди.

...Сариқ рўмолли бош кўздан ғойиб бўлди.

Нонушта қилиб бўлдим, котелокдаги асалнинг устини барглар билан ёндим, нарсаларимни тугиб, кетганлар орқасидан шошилмай қўлимдаги ҳассамни заранг йўлга тақ-туқ уриб жўнадим.

Мана мен ҳам бўзарган торғина йўлда кетаётибман: ўнг ёғимда кўм-кўк денгиз чайқалиб ётади, гўё уни кўринмас дурадгорлар минглаб рандалар билан рапдалайди — оппоқ қириндиларни эса, соғлом хотин нафаси каби ҳароратли, хушбўй, намхуш шабада олдига тушиб, шитир-шитир қирғоққа югурадилар. Бир турк кемаси чап ёнига қийшайиб Сухумига кетмоқда, ушинг ёйилган елкани — шамолда шишгани учун ўзига бипо қўйган сухумилик пнженерга ўхшайди. Бу пнженер ҳаммавақт:

— Жим! Юрагингда ёлинг бўлсаям, кўз очиб юмгунигча полицияга бериб юбораман... — дерди.

У одамларни полицияга тутиб беришни севар эди, мана энди ўша пнженерни гўристон қуртлари суяқларига-ча кемириб юборгандир, деб ўйлайсану роҳат қиласан.

...Юриш осон, киши ҳавода учиб бораётгандай. Турли-туман хотираларга чулганган ёқимли ўйлардан миямда бир туркум хаёлот жавлон уради; лекин бу хаёлот денгиз тўлқинлари устидаги оппоқ кўпиклар сингари

юзада, ammo пастда, чуқурликда эса — осойишталик, у ерда денгиз тагидаги кумуш балиқлар сингар и ёрқин ва навқирон ёшликнинг орзу-умидлари жимгина сузиб боради.

Йўл денгизга, тўлқинлар ялаб ётган қумлоққа плон изи бўлиб боради, буталар ҳам тўлқин жамолини кўрмак истаб, сув саҳросининг мовий кенгликларига салом бераётгандек, йўлдан бошларини чўзиб қарайдилар.

Тоғдан шамол турди, демак, ёмғир ёғади.

...Буталар ичидан инграш эшитилди, қулоққа танишлиги билан киши қалбини ҳар чоқ титратувчи одам инграши.

Буталарни ёриб қарасам, бояги сариқ рўмолли хотин орқасини ёнгоқ дарахтига суяб ўтирибди, калласи қийшайган, оғзи ўхшовсиз очилган, кўзлари чақчайган ва аланг-жаланг: қўллари билан қўппайган қоринни ушлаб шу қадар ғайритабиий, қўрқинчли нафас оладики, бутун қорни дир-дир титрайди, ўзи эса, қоринни ушлаганича, бўри тишидай сариқ тишларини ёнжирлатиб, бўғилиб ўкиради.

— Ҳа, биров урдими? — деб сўрадим мен энгашиб. У яланг оёқлари билан тупроқ тепиниб, оғир бошини чайқаб, хириллади:

— Жўна-а... уятсиз... жўн-а...

Воқеани англадим, бундай ҳолини илгари ҳам бир марта кўрган эдим, табиий қўрқдим, тисландим, хотин эса чўзиб қаттиқ ингради, чаноғидан чиқаёзган кўзларидан лойқа ёш келиб, қип-қизариб шишган юзидан оқди.

Раҳимни келди, яқинлашдим, тугунчамни ва котелогимни ерга қўйиб, уни чалқанчасига ётқиздим, оёқларини тиззасидан букмоқчи бўлган эдим, мени итариб юборди, юзимга ва кўкрагимга қўли билан уриб, ўгирлиб олди ва айниқдай ўкириб, хириллаб, эмаклаб буталар ичига кираётиб:

— Босмачи... шайтон... — деди.

Қўллари толди, бети билан ерга йиқилди, қалтираган оёқларини тортиб, яна ингради.

Ҳаяжон ичида, шундай ҳолда нима қилиш кераклигини дарров эслаб, хотинни чалқанчасига ётқиздим, оёқларини букладим — қоғоноғи кўрингач:

— Ёт, ҳозир туғасан... — дедим.

Денгизга югурдим, енгларимни шимардим, қўлларимни ювдим ва қайтиб келиб доялик қилдим.

Хотин ўтга тушган чувалчанг сингар и тўлғанар, қўл остидаги ерни урар, эзилган кўкатларни юлиб, оғзига

солмоқчи бўлар, одам қиёфасидап чиқиб қолган қўрқинчли юзига тупроқлар сочарди, кўзлари ола-қула бўлиб, қип-қизил қонга тўлган, эндигина қоғоноғи ёрилиб чақалоқнинг кичкина боши чиқа бошлаганда — мен унинг оёқларини титрамаслиги учун ушлаб туришим, чақалоққа ёрдам беришим ва ўқираётган оғзига кўкатларни солдирмаслигим керак эди...

Биз, бир-биримиз билан бир оз уришиб олдик: у гижиниб гўлдиради, мен ҳам бир нималар дедим: у, оғриқдан ва уялганидап бўлса, мен, хижолатдан ва унга қаттиқ раҳмин келганидан...

— Э-эх, худо,— деб хотин хириллади, кўкариб кетган лаблари тишланган ва кўнжик босганди, офтобда ранги ўчгандай кўринган кўзларидан чидаб бўлмас азоблар торайтган опаншиг ёшлари ҳамон тирқираб оқар, бутун бадаши иккига бўлиниб кетадигандай қаттиқ оғрир эди.

— Қо-оч, ҳаёсиз...

Кучсиз эгри қўллари билан ҳадеб мени итаради, мен эса:

— Вой эси паст, туғсанг-чи, тезроқ...— деб унга ёлвораман.

Йўда ҳам раҳмин келади, унинг ёшлари кўзларимга сачрагандай бўлади, юрагим сиқилади, бақиргим келади ва бақираман ҳам:

— Ҳа, бўл, тез бўл!— дейман.

Мана, қўлимга қип-қизил гўшт одам тушди. Кўз ёшлари орасида бўлса ҳам кўраман: чақалоқ қип-қизил, ҳали онасидап узилмаган бўлса ҳам дунёдан порозидек типирчилади, тўполоп қилади, чиқиради. Кўзи кўк, қизил ва эзилган юзига бурни ғалати бўлиб ўтирган, лаблари қимирлайди ва чўзиб-чўзиб:

— Инга-а... инг-га-а... — дейди.

Шу қадар шилимшиқни, қўлимдан сирғаниб чиқиб кетай дейди. Тиз чўкиб уни томоша қиламан ва қаҳ-қаҳлаб куламан, кўрган сайин қувонаман! Шу алфозда нима қилиш кераклигини ҳам эсдап чиқарибман...

— Кес... — деди она секин шивирлаб: унинг кўзлари юмулган, юзи сўлиб ўлик тусига кирган, кўкарган лаблари зўрга қимирларди:

— Пичоқ билан... кесиб юбор...

Пичоғимни баракда ўғирлатиб қўйган эдим — киндигини тишлаб уза бошладим. Чақалоқ орловликларга хос йўғон овоз билан бақиради, онаси эса кулади. Чуқур кўзларининг ажойиб жилваланишини, кўм-кўк олов каби чақнаганини кўраман, қорайган қўли чўнтагини излаб

юбкасини тимпрескилайди, тишланган ва қопаган лаблари шивирлайди:

— Д-дармоним... қолмапти... чўнтагимда... иш бор... киндигини боғлаш керак...

Ипни олиб боғладим, у борган сайин очилиб жилмаяди, шу қадар очик ва шу қадар яхши жилмаядими, мени бу жилмайиш маст қилади.

— Ўзингни тузатиб ол, мен буни обориб юниб келаман...

— Ҳазир бўл, секин юв... эҳтиёт бўл...

Бу қип-қизил одамча эҳтиёт бўлишни бутунлай талаб қилмайди: муштумчасини тугиб, муштлашишга чақирганда, пуқул дағдаға қилади:

— Ингг-а... ингг-а...

— Ҳай, ҳай! Бардам бўл, куч тўпла ука, йўқса, яқинларинг бир зумда каллангни танагдан жудо қилиб қўйишади...

Бадапига кўпирган денгиз тўлқинлари текканда у жуда ҳам жиддий ва қаттиқ овоз билан чинқириб юборди, тўлқин икковимизни ҳам шапатилаб ўтди. Кўкраги билан орқасини ишқаётганимда кўзларини қисиб тиширчиларди, чинқирди; тўлқин кетма-кет келиб ҳамон уни чўмилтирарди.

— Шовқин солавер, орловлик йипит! Кучинг борича бақир.

Биз қайтиб келганимизда она кўзларини яна юниб, лабларини тишлаб йўлдошининг тўлғоғини кечирарди; лекни шунга қарамай, унинг инграшлари ва ҳансираши ичидан тобора сўнаётган шивирлашини эшитдим:

— Бер... бер уни...

— Шошма.

— Бер-гин...

Итоатсиз титроқ қўллар қоғтасининг тугмасини сеча бошлади. Табиат томонидан йигирмата бола учун тайёрланган кўкрагини очишга ёрдам бердим, унинг иссиқ бадапига бетоқат орловлиқни қўйдим, у бирдан тунувди ва индамай қолди.

— Э, авлиёлар авлиёси, покизалар покпзаси,— деб она безгакдай қалтирар ва тугунча устидаги сочлари ҳурпайган бошини гоҳ бу ёққа, гоҳ у ёққа сулар эди.

Бирдан астагина қичқирди-ю, жим бўлди, сўнгра мислсиз гўзал ўша кўзлар яна очилди — онанинг бу муқаддас кўм-кўк кўзлари, кўм-кўк осмонга қарайди, бу кўзларда табассум ва шодлик жилваланади. Она огир қўлларини кўтариб, ўзини ҳам, болани ҳам чўқинтиради...

— Шукур сенга, покизалар покизаси, ҳазрати Исо опаси... шукур сенга...

Кўзлари сўнди, ичига тушди, зўрға-зўрға нафас олиб узоқ жим турди, кейин бирдан дадилланиб, қаттиқ овоз билан:

— Тугунчамни еч, йиғитча... — деди.

Ечдим, у менга тикилиб қаради ва кулимсиради, сўл-ғин юзига ва терли пешанасига биллипар-билинимас қизил югурди.

— Нарпроқ тур...

— Кўп уринма...

— Қани... нарипроқ.

Яқиндаги буталар ичига кириб турдим. Юрагим гўё чарчагандек, кўкрагимда эса аллақандай гўзал қушлар сайрашади ва бу денгизнинг тинмас гувиллаши билан бирга қулоққа шундай ёқадикки, йил бўйи эшитгинг келади...

Қиз ўз севгилиси тўғрисида дугонасига гапираётгандек, аллақерда сув шилдирарди.

Буталар устида, яхшилаб тапчилган сариқ рўмолли бош кўринди.

— Ҳай, ҳай, вақтли туриб қолибсан!

У бута шохини ушлаб ўтирар, юзида қон асари қолмаган, кўм-кўк катта кўзлари чуқур тушган, лаблари севинчла пичирлаб:

— Қара, ухлангани... — дейди.

Бола ширингина ухлаб ётарди, лекин менинг назаримда, бошқа болалар уйқусидан афзаллиги йўқ эди, агар фарқи бўлганда ҳам, бу фарқ шароит ҳисобига тушарди: у бир бута тагида сап-сарпқ хазонлар устида ётарди, буталар Орлов губернасида ўсмайди.

— Ҳай, опаси, ётсанг-чи...

Она, қилтиллаб турган бўйидаги калласини чайқаб, деди:

— Йў-ўқ, йиғитиришим ва жўнашим керак...

— Очемчпрамигани?

— Ҳа-а! Шерикларим апча жойга бориб қолшгандир қали...

— Йя, ҳали сен юроласанми?

— Ҳа, биби Марям-чи? Мадад берар...

Биби Марямга сўнгинса, нима ҳам деб бўлади!

Она бута тагида қовоғини солиб ётган чақалакнинг кичкина юзига қарайди, кўзларидан унга меҳр-муҳаббат ёғдусининг илпқ нурларини тўкиб, лабларини ялайди, астагина кўксини силайди.

Мен ўт ёқдим ва чойнакни қўйиш учун тош ўрнатдим.

— Ҳозир сени, онаси, чой билан зиёфат қиламан...

— А? Қайнат... сийнам бутунлай қурушиб кетди...

— Шерикларинг сени нега ташлаб кетишди?

— Ташлагани йўқ, нега ташласин! Ўзим орқада қолдим, улар маст эдилар... кетгани яхши, уларнинг олдида уялар эдим...

Менга бир қаради-ю, юзини тирсаги билан бекитиб олди, кейин қон туфуриб, уялиб жилмайди.

— Тўнғичингми бу?

— Тўнғичим... ўзинг ким бўласан?

— Одамга ўхшаш бир нарсан...

— Албатта, одамсан! Ўйланганмисан?

— Насиб қилгани йўқ...

— Ёлғон айтмайсанми?

— Нега?

У ерга қараб, ўйланиб қолди.

— Бўлмаса, хотинларнинг ишини қаяқдан биласан?

Энди ёлғон гапира бошладим:

— Мана шунга ўқиганман. Студентман, эшитганми-сан шундай сўзни?— дедим.

— Бўлмаса-чи! Бизнинг попмизининг катта ўғли ҳам студент, попликка ўқияпти...

— Ҳа, баракалла, мен ҳам шунақа. Хўп, энди сувга бориб келай...

Хотин, нафас оляптимикин деб, бошини ўғли устига эпгаштирди, кейин денгиз томонга қаради.

— Ювиниб олсам бўларди, лекин бу сув ўзгача...Бу ўзи қандай сув-а? Ҳам шўр, ҳам аччиқ...

— Худди шунда ювин — яхши сув!

— Йўқ-е?

— Рост. Сой сувидан илиқроқ, бу ердаги сой сувлари муздек...

— Сен биласан...

Мудраб, боши кўкрагига солиниб қолган абхазлик от-да ўтди; бутун пайдан иборат бўлган кичкина ва чайир от қулоқларини чимириб, думалоқ қора кўзларини биз-га тикиб, пишиқрди, отлиқ ҳам бароқ қалпоқли бо-шини кўтариб, бир қаради-да, яна бошини солиштириб олди.

Орловлик хотин секингина:

— Бу ёқларнинг одамлари аллақандай ғалати, ваҳи-мали бўларкан,— деди.

Мен кетдим. Тошдан-тошга симоб каби жонли, му-

саффо сув пргишлаб қўшиқ айтади, унда куз япроқлари умбалоқ ошиб пўнғийдилар. Бирам ажойиб! Бет-қўлимни ювдим, чойнакни тўлғазиб сув олдим-да, қайтдим; қарасам, хотинини кўзлари бежо жаламглаб, тошлар устида эмакламоқда.

— Нима қилипсан?

Хотин қўрқди, ранги ўчди ва бир нарсани остига беркитди, мен пайқадим.

— Менга бер, кўмиб ташлай...

— Вой, айланай! Қандай бўларкин? Ҳаммом даҳлизининг тагига кўмин керак эди-да...

— Бу яқин ўртада бу ерга ким ҳаммом қуради дейсан, ўйлаб кўр!

— Сен ҳазиллашасан, мен қўрқаман-да! Бироқ йиртқич еб кетса нима бўлади... боланинг йўлдошини албатта ерга кўмин лозим...

Юзини ўгириб, ҳўл оғир тугунчани менга узатиб, уялган ҳолда, секингина илтимос қилди:

— Ишқилиб, яхшилаб чуқурроқ кўм, ҳазрат Исо ҳаққи... айланай, ўғлимга раҳминг келсин, чуқурроқ кўм...

...Қайтиб келганимда, қўлини олдинга чўзган ва гандираклаган ҳолда денгиз томондан қайтаётганини кўрдим, юбкаси белигача ҳўл, юзи эса, худди ичидан ёрилгандек салгина қизарган, ўт олдига етиб келишига ёрдамлашдим.

«Худди шердай кучлиг-а!» деб ҳайрат билан ўйлади.

Кейин асал билан чой ичдик. Чой устида секингина суриштира бошлади:

— Ўқинини ташладингми?

— Ташладим.

— Ичкиликка берилиб кетдингми?

— Ҳа, ичкиликсиз туrolмайдиган бўлиб қолдим!

— Ҳали шунақа де! Ҳа, Сухумида ҳақ талашиб бошлиқ билан сўқишганинг эсимда бор, мен ўшанда: қўрқмаслигига қараганда бу ароқхўрга ўхшайди, деб ўйлаган эдим...

Шинган лабларидан асални тили билан ялар ва янги орловлик жимгина ухлаб ётган бута тагига тез-тез кўк кўзларини ташлаб қўяр эди.

У энтикиб:

— Шу ҳам ўсиб-унармикки?— деди ва менга қараб:— Ёрдам қилдинг, раҳмат... лекин бунинг унга фойдаси бормикин, бунисини билмайман... — деди.

Чойпи ичиб, овқатни еб бўлди, чўқинди ва ашқол-дашқолларимни йиғиштириб бўлгушимча, яна сўник кўринган кўзларини ерга тикиб, ўй ичида мудради. Кейин ўрнидан турди.

— Кетаётганимми? — деб сўрадим.

— Кетаётганим...

— Ҳой, опаси, қийналасан!

— Нега ҳам ейсан: биби Марям мадад берса-чи?.. Ўғлимни олиб бер!

— Буни мен кўтараман...

Болани бир оз талашдик, у рози бўлди, кейин елкамни елкасига тегизиб ёнма-ён кетдик.

У гуноҳқордай кулимсираб:

— Йиқилиб кетмасам яхши эди, — деди қўлини елкамга ташлаб.

Рус ерининг янги кишини, тақдирини номаълум бу одам қўлимда баҳузур ухлаб борарди. Оқ қиринди чиқариб денгиз ҳамон чайқалар ва гувиллар, буталар шивирлар, қуёш чошгоҳ адирдан ошиб нур сепарди.

Секин-секин борамиз, она оғир нафас олиб тўхтайди, бошини юқорига ташлайди, атрофга — денгизга, ўрмонга ва тоғларга қарайди, кейин ўғлининг бетига разм солади — азоб ёшлари билан ювилган кўзлари яна ажойиб равшанлашган, гуллаган ва туганмас муҳаббат олови билан ёнади.

Бир тўхтаганимизда, деди:

— Э парвардигори олам! Мунча ҳам яхшики! Кошки ҳамиша шундай бўлса, кошки дунёнинг у четигача шундай юриб борсам, кошки ўғлим ҳам эркинликда ўсса. У ҳамиша онасининг ҳузурини бўлса, ҳо-жонинини қоқай...

...Денгиз гувиллайди, тўхтовсиз гувиллайди...

1912

БҲРОНҚУШ ҲАҚИДА ҚУШНҚ

Бепоеи денгизнинг кумуш ранг сатҳи узра қора булутларни йиғмоқда шамол. Булутлар билан денгиз оралиғида мағрур парвоз қилмоқда Бўронқуш¹ мисоли қора яшиндай.

¹ Бўронқуш — денгиз қушлари оиласига кирадиган каттакон парранда; қанотлари ёйилганда икки метрга етади, бу қуш дунёнинг ҳамма ерида бор.

Гоҳ тўлқинларга қанот уриб, гоҳ булутларга ўқдай отилиб қичқиради у; шунда жасур қуш наърасининг шодиёна садосини эшитади қора булутлар.

Бу қичқирикда бўронга ташналик бор! Ғазаб шиддатини, эҳтирос алангасини ва зафар ишончини эшитади қора булутлар бу қичқирикдан.

Чағалайлар инграйдн бўрон олдидан, инграб, ҳаллослаб учишади денгиз остига яширинишга тайёрланиб.

Гагралар ҳам инграйдилар, улар ҳаёт жапғларидан лаззат ололмайдилар: зарбалар садоси кўрқитади уларни!

Нодон пингвин¹ ҳуркиб яширади семиз танасини қоялар бағрига... Фақат мағрур Бўронқушгина дадил ва эркин учади кўпиклар тўла мўйсафид денгиз устида!

Денгиз устидаги қора булутлар тобора хўмрайиб, пастлашиб боради; тўлқинлар эса куйлайди, момақалди-роқ сари юксақларга талпинади.

Момақалди-роқ гулдурайди. Ғазаб кўпикларида инграйдн тўлқинлар, шамол билан олишиб. Ана шамол тўлқинлар галасини тортмоқда забардаст қучоғига ва зарб билан, ваҳшиёна ғазаб билан урмоқда уларни қоя тошларга — баҳайбат зумрад тўлқинларни тўзғитиб, чилпарчи қилиб.

Бўронқуш чинқириб учади, мисоли қора яшиндай, булутлар бағрини тешади, отилган ўқдай, кўпирган тўлқинларини қанот билан тилиб кетади.

Ана, у девдай парвоз этмоқда, бўронлар қора девидай мағрур, ҳам қаҳқаҳа уради, ҳам фарёд қилади... Қора булутлардан кулади, севинчлардан йнглайдн!

Момақалди-роқ қаҳрида қорғинлик борлигини зийрак қора дев аллақачоноқ сезган. У ишонадики, қора булутлар тўсолмайди, қуёш юзини асло тўсолмайди!

Шамол увиллайдн... Момақалди-роқ гулдирайди...

Қора булутлар галаси тубсиз денгиз устида барқ уради, мовий ёлқин сингари. Денгиз яшин найзаларини ушлаб олиб ўчиради ўз қаърида. Яшнлар шуъласи, ўт илон каби тўлғаниб, йўқолади денгиз ўпқоннда.

— Бўрон! Ҳадемай бошланади бўрон!

Ғазаб-ла ўкирган денгиз узра яшнлар оралаб мағрур парвоз этган жасур Бўронқушдир бу; ғалаба пайғамбари ҳайқирмоқда:

— Яна ҳам кучлироқ авж олсин бўрон!

1901

¹ Пингвин — қушлар опласига киради, фақат Шимолий денгиз қирғоқларида яшайди, учмайди, сувда сузиб юради.

АДАБИЁТ ҲАҚИДА МАҚОЛАЛАР

ЕШ ЁЗУВЧИЛАРГА МАҚТУБЛАР

Ҳикояни «диалог» — суҳбат билан бошлаш қадимги усуллардан биридир; бадиий адабиёт, одатда, бу усулни аллақачонларидек чиппакка чиқарган.

Ёзувчи учун бу усул қулай эмас, чунки у китобхоннинг тасаввурига қарийб таъсир қилмайди.

Ёзувчининг иши нимадан иборат? У хаёл қилади — ўзининг мушоҳадалари, таассуротлари, фикрлари ва ҳаёт тажрибасини образлар, картиналар ва характерларда мужассамлаштиради, жойлаштиради. Агар ёзувчи кўрсатмоқчи бўлган нарсаларнинг ҳаммасини китобхон кўра олса, агар ёзувчи китобхонга «хаёл қилиш» — ёзувчи тақдим этган картиналар, образлар, кишилар, характерларни ўзининг шахсий тажрибаси, таассуроти ва билим бойлиги билан тўлғаиш, унга қўшиш имкониятини берса, шу вақтдагина асар китобхонга маълум даражада кучли таъсир қилади. Ёзувчининг тажрибаси билан китобхон тажрибаси қўшилиши, бир-бирига мос тушиши натижасида бадиий ҳаққоният, адабиётнинг кишига таъсир кучини белгилаб берувчи сўз санъатининг алоҳида ишонарлилиги ҳосил бўлади.

Ёзувчининг ихтиёрида ўзининг оригиналлиги, ўзига хос хусусиятлари билан китобхоннинг диққатини ўша заҳотиёқ воқеага жалб эта оладиган жумла мавжуд бўлган тақдирдагина ҳикояни «диалог» билан бошлаш мумкин.

Мана мисол. Бу йил Волга пароходларидан бирида ўнпичи класснинг аллақандай бир йўловчиси бундай деди:

— Йигитча, мен сенга бир сирни айтай: одам кўрққанпдан ўлади. Қарияларнинг йўли бошқа, улар, албатта, тапанинг емирилишидан ўладилар...

Жумланинг охириги эшитолмадим ва гапирувчининг ўзини ҳам кўролмадим; кечаси эди, мен юқорида, кема-нинг қўйруқ томонида, улар эса пастда эдилар.

Ҳикояни шундай оригинал маънога эга бўлган путқ билан бошлаш мумкин ва керак ҳам, лекин доим ҳикояни маъзара — жойининг, вақтининг, шахсининг тасвири билан бошлаб, китобхонини дарҳол маълум вазиятга олиб кириш яхшироқ.

«Хотин» ҳикоясида мен, китобхон сифатида, кишиларни кўрмаётибман. Прохоровнинг ўзи қандай одам? Балад бўйлими, серсоқолими, сочи тўкилганми? Содда дилми, масхараомузми бадқовоқми? Унинг путқи ёмон, ўз характериға мос эмас, жумлалари сийқа сўзлардан тузилган: «Хотин хотинлиғича қолади». Бу «пайғамбарона» сўзларда Прохоровнинг хотинларға нисбатан қараш аниқ билиниб туриши учун уш «ҳамиша» ёки «доимо» сўзлари билан кучайтириш керак эди. Бундай сийқа сўзларнинг бемаъни ва ифлослиғи янада аниқроқ кўрилиши учун уларнинг маъносини жонлантириш мақсадида ёзувчи шунга мувофиқ яна бошқа сўзларни қидириши ва топиши керак. Прохоровға бешта-ўнита масхараомуз сўзлар берилганда ортиқчалик қилмас эди, у Аннани «Қрасавица» (гўзал) дейини ўрниға «қрысавица (қаламуш)» дейини мумкин эди. Авторнинг: «Завод ишчиси бир заводда қирқ йил ишлаб» жумласи ёмон тузилган: «завод» сўзи ортиқча, «ишлаган ишчи» ҳаддан ташқари дағал; «бир заводда» қирқ йил ишлаш кўплик қилади, чунки бу даврда революция, граждaнлар уруши бўлиб, завод тўхтаб турган бўлиши мумкин. Тасвирда аниқликка риоя қилинмаган ўрнида ҳақиқат бўлмайди, бизнинг китобхон эса, ҳақиқатини билади. Токарнинг «елкасидаги чандиқлар»ни далиллаш керак эди — чандиқлар хирургик операция чипқонлар, урушгандаги ишчоқ зарби ёки калтакланиш натижаси бўлиши мумкин.

«Баралла қаршиман» деган сўзлар гўё Прохоровнинг ўзига хос, оригинал сўзлашға жуда қодир экачилигини билдираётир, унинг «андоза» сўзини яхши кўрилиш ҳам бунга далилдир. Лекин Прохоровнинг бу қобилиятиға инора қилган автор уни ривожлантирмаган. Бунинг сабаби авторнинг токарға жонли киши сифатида қарамай балки баҳслашини, рад қилиш лозим бўлган фикр объекти деб қарашиндадир. Ёзувчи ўз қаҳрамонларига айлан жонли кишиларға қарагандек қараш керак, уларнинг жонли бўлишлари учун эса ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг путқида, ҳаракатида, жуссасида, юзида, жилмайишида, кўз ўйинида ва ҳоказоларда характерли, ўзига хос оригинал хусусиятларни қидириб топиб, таъкидлаб кўрсатиш, қайд қилиши зарур. Буларнинг ҳаммасини қайд

этиш билан ёзувчи тасвирлаган нарсаларни китобхоннинг тузукроқ кўриши ва эшитишига ёрдам беради. Мутлақо бир хил одамлар бўлмайди, ҳар бир кишининг ички қиёфасида ҳам, ташқи кўринишида ҳам қандайдир ўзига хослик бўлади.

Аннани кутиб олиш картинасини батафсилроқ тасвирлаш керак эди. Кекса ишчилар Аннани автор кўрсатганига нисбатан кўпроқ истеҳзо ва заҳархандалик билан майна қилган бўлишлари керак, албатта. Аёлларнинг ҳаётда ва меҳнатда тенг ҳуқуқли бўлишларига қарши фикр эркакларда шундай чуқур илдиз отганки, у ҳатто «маданиятли» эркакларда ҳам кучли бўлади. Бахтимизга, бизда бу нарса Испания, Италия, Франция ва Германиядагига нисбатан камроқ ифодаланган; аёлларнинг уруш даврида ва урушдан сўнгги даврнинг оғир шароитларида қилган ишлари бу эски қарашнинг таъсирини бирмунча камайтирди. Аммо бизда илон ҳали пўстини тўла ўзгартирганича йўқ.

Ёшларнинг «хотин»га муносабати афтидан бошқачароқ бўлган. Агар автор бир йигитда Аннага яхши кўриниш хоҳишини қайд қилса, бошқа бир кишида қарияларга қаршилик кўрсатиш ниятида Аннани ҳимоя қилиш хусусиятини тасвирласа, учинчи кишини бир оз аскиябозлик қилишга мажбур этса, хато қилмаган бўлур эди. Бу ҳол кўринишни анча жонлантириб юборган бўлур эди.

Китобхон Аннани кўрмайди. У қандай аёл: сариқ сочилими? Баланд бўйлими? Семизми? Пучуқми? Бу шароитда у ўзини қандай тутати?

Ҳамманинг бирдан ажабланиши ва жим бўлиб қолиши мумкин эмас. Бир неча минутдан сўнг «кесиш асбоби»га тушиб, ғалати жимжимадорлик билан аллақандай машинанинг конуссимон шестернясини йўна бошлагач», ҳамма яна ажабланади. Авторнинг «ғалати жимжимадорлик» сўзларини нима ҳақда айтаётганлиги китобхонга номаълум; бу сўзлар Аннанинг иш жараёни ҳақида айтилиятими ёки шестерня ҳақидами? Аннанинг «моҳирлик ва чаққоплигини ҳамма кўрмай, авторнинг ўзи кўриб, уни китобхонга кўрсата олганда яхшироқ бўлар эди. «Анна билинар-билинемас жилмаярди». Унинг кимга «билинар-билинемас» жилмайиши маълум эмас. Агар бу жилмайишни автор сезган бўлса, уни бошқалар ҳам сезган бўлишлари ва улардан бири бу жилмайишга бирор сўз айтиши керак эди. Бу билан кўриниш тағин ҳам жонлантирилган бўларди. Агар автор Аннанинг ишонч ва

чаққоплик билан ишлашни муфассалроқ ва аниқроқ тасвирлаганда жилмайиш асослантирилган бўлар эди.

Бу кўринишни ҳам ривожлантириш, кенгайтириш, китобхонга Прохоровнинг кайфиятини, унинг «шарманда» бўлишдан қўрқнишни кенгроқ кўрсатиш лозим эди. Унинг хотинга бўлган салбий муносабатини кучайтириш, ёки аксинча хижолат чекиб йўл-йўлакай Аннага «сирни очма, номини булгама» каби сўзларни айтиши мумкин эди. Бу сўзларни у Аннанинг ўзига айтиб, ўртоқларга олдида эса, ўзининг «хотин киши хотинлигича қолади» деган сўзларни такрорлайверарди.

«Қаттиқ яралаган бўри», «тишини рақибига ботириди» сўзлари мутлақо ўринсиз ва ҳикояни беэмайдир. Бу сўзлар жуда дабдабали бўлганлигидан ҳикоянинг оҳангига мувофиқ эмас. Ҳикоя умуман мавзуга жиддий муносабатда бўлмасдан пала-партиш ёзилган. Автор тили жуда қашшоқ. Автор икки жумлада «зўр бериб ишлаб», «бутун кучини зўр бериб ишга солиб», «кучини зўр бериб ишга солиб» деб уч марта такрорлайди. Бундай қилиш ярамайди. Ўша саҳифанинг ўзида бўри «охирги кучини зўр бериб ишга солади», деган жумла бор.

«Икки ой ҳам ҳеч нима бўлмагандек ўтди-кетди». Бу қандай гап бўлди? Икки ой вақт ҳеч кимга ҳеч қандай таъсир қилмасин, ҳеч нимани ўзгартирмасин?! Ҳатто бизнинг ҳаётимизга бирор ўзгариш киритмайдиган соатнинг ўзи йўқ-ку!

«Бекорчилар уни турли аскияга олиб, қаҳ-қаҳ отиб кулардилар!» Кимни? Кулгиними?

«Хотинлар ҳам ишни билар, эркаклар рекордин урар». Бундай «қадимги рус мақоли» йўқ. Рекорд эса, янги сўз бўлиб, русча эмас. «Пришкандыбал»¹ — бу сўзнинг тасвирида эмас, персонаж нутқида ишлатилса ўринли бўлади. Бундай сўзларни персонаж нутқида ҳам кўп ишлата бериш ярамайди. Тилимиз бусиз ҳам етарли даражада бой. Лекин, тилимизнинг ҳам камчиликлари бор, улардан бири тилимизда вши, вша, вшу, ща, шей каби вшшлловчи товуш бирикмаларининг кўплигидир. Ҳикоянинг биринчи бетида анчагина вши — битларнинг ўрмалаб юрганини кўраимиз: «проработавший», «говоривших», «прибывшую»². Ҳикояни бундай ҳашаротларсиз ҳам ёзиш мумкин эди.

¹ Пришкандыбал — жаргон. (Тарж.)

² «Ишлаган», «гапирганларни», «келгани».

Ҳикоянинг темаси муҳим ва жиддий, бироқ, юқорид айтганимиздек, автор теманинг муҳимлигини ҳис этмайдди. Ўз-ўзидан маълумки, редакция бунинг учун авторыни айблай олмайди, ҳатто танилган ва истеъдодли ёзувчиларимиз ҳам баъзан қизиқ устида шошилишч, ўйланмай тапланган сўзларини ишлатиш билан жуда муҳим ва чуқур темаларнинг обрўсини тўкадилар, бузадилар. «Хотин» ҳикоясининг темаси — аёлларнинг меҳнат ва ижоднинг ҳар бир соҳасига, янги маданият ва янги турмуш қурилишининг барча тармоқларига қатъий ва оммавий равишда кириб келиш эпизодларидан биридир. «Аёлларнинг фаол иштирокисиз социалистик давлат қуриш мумкин эмас», деб айтилган. Бу — шубҳасиз ҳақиқат. Бу ҳақиқат соф дил социалистларнинг аёлларга нисбатан «улар эркакларга қараганда паст мавжудодлардир», деган қадимий ва тубангина эмас, шу билан бирга разил қарашларини ўзгартиришга мажбур қилаётир. Аёлларга нисбатан бундай паст назар билан қарашни черков ва монахлар иккала жинсга ҳам мансуб бўлган кишилар онгига зўр бериб сиғдириб келган эдилар.

Бундай хурофотнинг фақат биргина соф ҳайвоний асоси бор: бутун жониворлар оламида асосан эркак зоти урғочилардан жисмоний жиҳатдангина кучлироқ бўлади. Аёлларни «камситиш» учун бошқа асос йўқ. Талангли ва «улуғ» аёллар камроқ учрайди. Бунинг сабаби фақат шундаки, аёлларни жамоат ишларига қатнаштирилмай келинди. Лекин тоғлик Кавказ, Сибирь, Ўрта Осиё ва Хитойнинг маҳаллий қабилаларидаги кечасипа қул, қарийб иш ҳайвони ҳисобланиб келган аёллар бугун ўзларининг маданий-революцион ишга бўлган қобилиятларини намоён этиётганликларини кўриб турибмиз.

Меҳнатнинг маданий бойликлар яратувчи ҳамма соҳаларига аёлларнинг оммавий равишда кириб келишлари шунинг учун ҳам жуда катта аҳамиятга эгаки, асрлар давомида майда ва чевар ишларни қилишга ўргатиб келинган аёл ишлаб чиқаришнинг чеварлигини талаб қилувчи соҳаларида катта фойда келтириши, асрлар бўйи малака ҳосил қилган безатишга бўлган интилишини ҳам ишлаб чиқаришга олиб кириши мумкин.

Ёзувчи ҳамма нарсани — бутун ҳаёт оқими ва бу оқимнинг энг майда шохобчаларини, воқеликнинг бутун зиддиятларини, қайғули ва кучли томонларини, унинг қаҳрамонлик ва разиллиги, сохталики ва ҳақиқатини билиши лозим. Ёзувчи шунинг яхши билиши керакки, ҳар қанча майда ва аҳамиятсиз бўлиб кўринган ҳар бир ҳо-

диса ё емирилаётган эски дунёнинг бир парчаси ёки янгиининг бир белгиси бўлади.

«Хотин» ҳикоясининг автори бу ҳақиқатни англамаган. Бу ҳақиқатни «муҳаббат» новелласининг автори ҳам билмайди.

Бу авторнинг ўз ҳикоясини нима учун «новелла» деб аташи тушунарли эмас. Новелла — кичик қиссадир, у воқеаларнинг қатъиян изчиллик билан баён қилинишини талаб этади. «Муҳаббат» бу талабларга жавоб бера олмайди. «Хотин» ҳикояси каби у ҳам муваффақиятсиз жумла — кончининг саволи билан бошланади.

— «Сиз биласиз ва балки, эсингиздадир». Бу ерда «биласиз», «эсингиздадир» сўзларидан бири ортиқча: билган нарсамиз, албатта, эсимизда бўлади, эсимиздан чиққан нарсани эса билмаймиз.

Кончининг саволи жавобсиз қолиб, автор кончи ва унинг сўзини тингловчилар ўтирган жойни тасвирлай бошлади. Улар «Нарядная»¹да ўтиришибди; шахтёрлар иши билан таниш бўлмаган китобхон «нарядная» нима эканлигини тушунмайди. Китобхон бунга «ишга байрам либосини кийиб бориш керак экан», деган маънода тушуниши ҳам мумкин. Ёзаётганда аниқликка риоя қилиш ва икки хил маъноли феълларни ишлатишдан, албатта, қочиш керак. Баёндаги изчиллик кончининг саволидан кейин дарҳол севги ҳақидаги тортишув билан бўлинади. Черенков ҳикояси бошлангунга қадар давом этган бу тортишув мутлақо ортиқча бўлиб, китобхонга ҳеч бир янгилик бермайди.

Бу автор «Хотин» ҳикоясининг авторига нисбатан саводлироқ ва дадилроқдир. Аммо шундай бўлса ҳам, «устиларидаги шинеллар инглизча бичимли» дегандан кўра «устиларида инглизча бичимли шинеллар» деб ёзилса маъқулроқ бўларди.

Кончи Черевков оқларнинг бир батальони — тўртта ротасидаги солдатларни йўлдан уриб, сафарбар қилинган ҳамма солдатларни саросимага солиб, ҳатто кичик офицерларни ҳам шундай аҳволга солиш даражасига бориб етган. Ҳоят эпчил Миша деган бир кимса ҳақида ҳикоя қилади.

Китобхон Вороновнинг қаҳрамонларига қойил қолиши керак эди, у бунга ишончсизлик билан қарайди.

«Ҳм? Оқ офицерлар сиёсатда анчагина пихини ёрган

¹ а) Кундалик топшириқ бериладиган жой. б) ясанган. (Тарж.)

кишплардир. «Осваг»¹ ҳам бор эди. Ҳар қандай оқ офицер Мишанинг томонидан ҳиппа бўғиши мумкин эди...»

Мишани контрразведка томонида қўлга тушириш учун юборилган қизчага бўлган унинг муносабати ва бу контрразведканинг пақадар нўпоқлик билан иш олиб бориш эпизоди билан танишган китобхонанинг авторга:

«Сен, алда, аммо шундай алдагинки, мен сенга ишонмай» деб айтгиси келади.

Бу «Новелла» охиригача қийинчилик билан ўқилади. Ниҳоят, новелланинг охирида, ундан келиб чиқадиған хулоса ёки қончи Черенковнинг сўзи билан айтганда, гапнинг «пўскалласи» айтиб қўйилган. «Хотини, севги-муҳаббатни деб ҳамма нарсадан — партиядан ҳам, ўртоқлардан ҳам, революциядан ҳам воз кечиб юбориш хунук иш бўлганидек, аҳмоқлик ҳамдир ва бунга йўл қўйиб бўлмайди».

Бу хулоса автор томонидан ҳар хил вариантларда уч марта такрорланади. Автор дадил, аммо пала-партиш ёзади. Мисоллар: «...Аёл шундай асабий тажапглик қилар ва шундай дод-войлар солар эдики, натижада, у аёлдан бекинди ёки унга бақирди деб ўйлайсизми? — Йўқ: натижада, у, аёлни тузуккина маошдан маҳрум қилди ва энди уни гўё таъминлашга мажбур, ўйлашни ташлаш ҳақидаги фикрни у эсига ҳам келтирмади».

Бундай пала-партиш ёзишни кечтириб бўлмайди.

«Биз фикримизни бир жойга йиғиб ва тортишув бошлаган томонларнинг ҳақлилигини баҳолаб, сукут сақлардик».

Автор етарли даражада саводли, бинобарин ўз ишига зўр иштиёқ билан қараганида эди, тилидаги нуқсонларни ўзи ҳам, албатта, сезган бўларди. Лекин «новелла» авторида ишга бўлган ҳавас ва муҳаббат сезилмайди, у «лоқайдлик» билан ёзади. У жуда бачкана. Бир кишининг шахсий бахтини ёки ишчилар синфининг тарихий вазифаси — революция ва янги дунё қуриш муҳимроқми? деган тутуруқсиз савол қўяди. Автор тортишувчи томонларнинг ҳақ ёки ноҳақлигига бўлган ўзининг муносабатини маълум қилмаган. Автор умуман, ҳеч қандай фикр баён қилмаган бу ҳол китобхонда муҳим масала автор томонидан совуққонлик билан фақат ҳаптоматалаблик ёки «ҳаётдан зерикканлиги» натижасида қўйилган, деган таассурот қолдиради. Менингча, кейингиси тўғрироқ бўл-

¹ Осваг — оқларнинг контрразведка ташкилоти. (Тарж.)

са керак. Қадимги машъум замонларда катта масалаларнинг қўйилиши кўп ўринларда «ҳаётдан зерикish» натижаси бўлар эди. Масалан, меҳнинг бир танишим (у ўрмон қоровули эди) «Бойқуш қавакда писиб ётгандек, куни билан қоровулхонада ўтираман, атрофingда одам тугул ит ҳам йўқ. Кундузи роса ухлайсан, кечаси уйқунг келмайди, бурнингни осмонга қаратиб, ким билади, қаерларга учиб тушаётган юлдузларни томоша қилиб ётасан!» деб эди.

Сўнг:

— Айт-чи, оғайни, агар юлдуз тумшуғингга учиб тушса нима бўлади?— деб сўради.

Бошқа бир куни у.

— Ўликларни тирилтириш учун ҳали дорн топишмадими?— деб сўраб қолди.

— Ўликлар сенга нимага керак бўлиб қолди?

— Менинг холам жуда яхши эртақ айтарди-да! Қани энди, ҳозир уни шу ерга обкелиб қўйсанг!

Ўша кезде унинг ёши элликларда эди ва у, шундай ялқов эдики, ҳатто уйланишга жазм қилмаган эди. У бутун ҳаётини бўйдоқликда ўтказди.

Бундай кишилар илгари анчагина учраб турарди, народник ёзувчилар уларни ҳаёлпараст кишилар деб билар ва бундай кишилар билан фахрланар эдилар. Менимча, улар ўтакетган бекорчи ва ғирт ялқов кишилар эдилар. Ўшандан бери қирқ йилча вақт ўтди, мана ўн икки йил бўлибдики, мамлакатимиз меҳнаткашлари оёққа туриб, социалистик давлатни барпо қилишдек улуг ва қийин ишга киришган. У аста-секин эскини бузиб, янгини яратмоқда, ҳаёт драмаларга, улуг ва ажиб қарама-қаршиликларга тўла, янги қувончлар пайдо бўлган ва ер юзиде шу қувончларимизнинг шарпалари кезиб юрибди. Янгича қайғулар юзага келган; кўпгина кишиларга эски дунё қадрли ва ёқимлидир, янги дунё эса уларга тушунарли эмас ва душмандир. Кишилар куйиб-ёнадилар ва тобланадилар, янги одам ўсмоқда. Шундай кунларда совуққон «новеллалар» ёзиб, турли-туман улугвор вазифаларга, драма ва қувончларга тўла бўлган бутун ҳаёт яхшими ёки «ҳеч нарсани аягинг келмайдиган» «яхшигина хотин» билан ўтган турмуш яхшими, деган масалани қўйишга қўли борадиган кишиларнинг ҳам мавжуд эканлиги ажабланарли ҳолдир.

Бундай «новелистларнинг» мавжудлигини фақат уларнинг ғўр ёшлиги ва кўрлиги билан тушунтириш мумкин, кўрликнинг сабаби эса, чаласаводликдир.

Ҳикоянгизни юбормаганингиз туфайли унинг сифат ёки камчиликлари ҳақида фикр юрита олмаслигим ўз-ўзидан маълум.

... Москва журналларининг ёш ёзувчиларга, шулар қаторида Сизнинг ўзингизга нисбатан ҳам «адолатсиз» муносабатда бўляптилар, деб айтишингиз мутлақо асоссиздир. «Беднота»¹ сизнинг ҳикоянгизни «ёмон эмас» деган, лекин бу ҳали ҳикоя яхши дегани ҳам эмас. «Крестьянская молодежь» ҳам «ҳикоя устида ишлашнинг керак» деб «Беднота»нинг фикрини қувватлаган. Сиз бўлсангиз, «Жуда ғалати бўлиб чиқди: «Беднота» — мақтаган, «ЖКМ»² эса қойишти »деб ёзгансиз. Сизни эса ҳеч ким мақтаётгани ҳам йўқ, сизга «ишлашга ўрганинг» деб ҳақ гапини айтиптилар.

Сиз, «ҳаваскорлар», муҳаррирлардан тез-тез ва кўпинча ноҳақ шикоят қилсалар, сизлар шуни билиб қўйишларинг керакки, революциядан илгари даврда журнал муҳаррирлари бир йилда юзлаб қўлёзмалар олар эдилар. Уларнинг жуда кўп қисми истеъдодсиз авторларники эди. Лекин, умуман олганда бу қўлёзмаларнинг ҳаммаси ҳозирги ёш ёзувчиларнинг қўлёзмаларига нисбатан шаклан анча саводли ёзилган бўлар эди. Ҳозирги вақтда муҳаррирлар минглаб қўлёзмалар оладилар. Бу қўлёзмаларнинг кўп қисми истеъдодсиз ва бунинг устига саводсиз авторлар томонидан ёзилган бўлади. Шахсан ўз тажрибам ва менга тенгқур ёзувчилар авлоди тажрибасига суяниб шуни айтишим мумкин: илгари муҳаррирларнинг биз «ҳаваскорларга» нисбатан муносабати совет муҳаррирларининг ҳозирги «ҳаваскорлар»га нисбатан муносабатига қараганда солиштириб бўлмас даражада эътиборсиз ва бепарво эди. Чунки, менинг бу фикримни «Беднота» ва «ЖКМ» редакцияларининг сизга нисбатан ўртоқларча муносабатда бўлганлиги ҳам тасдиқлайди.

Шеърни мен унча яхши тушунмайман ва шунинг учун ҳам, сизнинг шеърларингизни мақтай олмаслигим мумкин. «Ёмғирдан сўнг» номли шеърингизнинг бошида бир жойни ҳовуз деб тасвирлаган бўлсангиз, кейинги бир байтда уни қўлга айлантириб юборгансиз ва уни далилламагансиз. Ўйлайманки, «надирудом» (ҳовузнинг

¹ Москва журналлари.

² Деҳқон ёшлар журнали (Тарж.).

устиди) ва «не будет (бўлмайди) сўзлари бир-бирига қофия эмас, ёки жуда ёмон қофия деб ўйлайман.

Ҳаётим менинг бир онли қувонч
Оқроқдир энг соф қоронгинин ҳам.

мисралари қандай маънони англатади, тушуна олмадим.

Шеърда «вшей» ва «ужей» қўшимчаларини яхши кўрмаганимдек, «щей» қўшимчасини ҳам ёмон кўраман.

Сўнгра, Сиз ўз маслагингиз бўйича «партиясиз коммунист» бўла туриб, «собик руҳонийнинг ўғли» сифатида на комсомолга, на олий ўқув юртларидан бирига кира олмаслигингиздан шикоят қиласиз.

Бу, албатта оғир аҳвол, ишчи-деҳқонлар ҳокимиятининг буржуа синфларидан чиққан кишиларга бундай муносабатда бўлишига фақат сизгина норозилик билдираётганингиз йўқ.

Афсуски, буржуа синфлардан чиққан кўпгина кишиларнинг хатти-ҳаракати ишчи-деҳқонлар ҳокимиятининг бундай кишиларга нисбатан ишончсиз ва жиддий муносабатда бўлишни тақозо қилади. Улар Совет ҳокимияти ва коммунистлар партиясининг ишини, эҳтимол, амалга ошмайдиган шунчаки бир ижтимоий тажриба деб ҳисоблаб, ишчилар синфнинг ишига лайча итлардек итоткорлик билан вақтинча хизмат қилганлар. Лекин эндиликда, Советлар Иттифоқида социализм қурилиши фақат муваффақиятли тажрибагина эмас, балки улуг иш, амалий жиҳатдан тез ўсувчи иш, меҳнаткаш халқ оммаси умуман жаҳон ҳаракатининг дадил бошланишидир. Эски тартибларга қайтиш йўлларининг ёпиб қўйилганлиги маълум бўлгандан кейин, улар Совет Иттифоқи ишчилар синфи бутун дунё пролетарлари олдида ўз зиммасига олган буюк масъулиятни қабул қилмай, ҳали ҳам ит бўлиб хизмат қилиш ва бунинг эвазига ёрликроқ луқмага эга бўлиш мақсадида эски хўжайинлар сақланиб қолган жойларга қараб думларни қисиб қочмоқдалар.

Улар ишчи ва деҳқонларнинг мурасасиз душманларига ҳамма нарсани ва барча кишиларни мумкин қадар сотиб қочмоқдалар. Бундай сотқинлар анчагина бор. Ҳозирги вақтда улардан иккитаси Европа матбуоти ва муҳожирлар газеталарини мамлакатнинг ягона қонуний хўжайин бўлган ишчи ва деҳқонларга қандай қилиб лайча итдай хизмат қилганлари ҳақидаги ифлос ва разил сафсаталари билан тўлдирмоқдалар.

Бундай жирканч сотқинлик ҳодисалари ишчи ва деҳқонларда буржуа муҳитидан чиққан кишиларга нисбатан ишонсизлик туғдириши мутлақо табиийдир. Баъзи бировларнинг қабиҳлиги туфайли ишчилар синфининг самимий дўстлари ва ўртоқлари бўлган кўп кишиларнинг жафо чекиши ҳам худди шундай табиий ва муқаррардир. Лекин улар ўзлари тортаётган бу қийинчиликлар учун ишчилар синфини эмас, балки ишчи синфининг сотқинларини айбламоқлари керак.

Бизнинг ишчилар синфи ўзининг тарихий вазифасини қанчалик чуқур ва кенг равишда амалга оширса, ишчилар синфига ва унинг ишига кўр-кўрона мослашиб олган мунофиқлар ўзларини шунчалик узоқроқ ва четроққа оладилар. Бундан ишчилар синфи япада кучлироқ, яқдирроқ ва мустаҳкамроқ, унинг партиясининг оммага таъсири қудратлироқ бўлади.

III

Ҳикояларингизни ўқиб чиқдим.

Сиз иккита черновик қўлёзма юборгансиз; уларнинг иккови ҳам «наридан бери», юзаки ва шу даражада палла-партиш ёзилганки, соғлом кайфияти билан мени ўзига тортган ва мен бостириб чиқаришга ваъда қилган илгариги икки очеркнинг автори буларда ҳеч сезилмайди. Ҳаммасидан ёмони шуки, «Пойга» ва «Чақириқ» ҳикояларида на адабий ижодга муҳаббат, на китобхонга ҳурмат сезилади. Агар сизда униси ҳам, буниси ҳам бўлмаса, Сиз ҳеч қачон ёзishingи ўргана олмайсиз ва сўз санъати соҳасида фойдали киши бўлишини кўз олдингизга келтирмай ҳам қўя қолинг.

Талант ишга бўлган муҳаббат орқали ривожланади ва у, ҳатто, ўз моҳияти билан фақат ишга ва иш жараёнига бўлган муҳаббатдан иборатдир дейиш мумкин. Худди нонвойдан кишиларга ҳурмат талаб қилингандек, ёзувчидан ҳам китобхонга ҳурмат талаб этилади. Агар нонвой ҳампрни ёмон ва нопок қорар экан, демак у, нонхўрлар ҳақида ўйламайди, уларни ўзидан паст деб ҳисоблайди, ёки у: «писон чўчқа эмас, ҳамма нарсани еяверади», деб хамирни жўрттага ифлослик билан қорадиган безоридир. Бизнинг мамлакатимизда китобхон алоҳида ва чуқур ҳурматга лойиқдир. Чунки у тарихан ҳаётга эпди қадам қўя бошлаган ўсмирдир ва китоб унинг учун эрмак эмас, балки ҳаёт ҳақидаги, кишилар ҳақидаги билимини кенгайтириш қуролидир.

«Пойга» ҳикоясининг темасини талқин этишингиздан воқелигимизга нисбатан жуда юзаки муносабатда бўлганингиз кўриниб турибди.

Ҳикоянинг темаси янги ва оригинал: тўқувчи она ўз қизи билан мусобақалашади; қизи онани мусобақага чақиради, лекин тажрибалироқ бўлган она мусобақада ғолиб чиқади. Мусобақада онасидап енгилган қизга нисбатан Сиз юмористик муносабатда бўлишингиз керак эди, шундай қилганингизда бу ҳол кўпгина ўғил ва қизларга пўрат бўлиб, ҳақиқатга яқинроқ бўларди. Бу ғалаба натижасида кекса пшчилар ёшлар олдида ўзларининг тажрибалари билан мақтанган бўлишлари керак. Буни қайд қилмагансиз. Мусобақа онанинг қизига нисбатан уйда, турмушдаги шахсий муносабатига таъсир қилишини сиз пайқагансиз-у, аммо буни охиригача очиб бермагансиз. Сизнинг олдингизда ана шу нисбатан кичик воқеа орқали икки авлоднинг ўзаро муносабатини кўрсатиб беришдек яхши имконият пайдо бўлган эди. Сиз бу имкониятдан фойдаланмагансиз. Умуман олганда, Сиз жуда ажойиб теманинг ҳаётий аҳамиятини мутлақо тушунмай, уни бузиб, ёғим-лаб ташлагансиз.

Ҳикояни ҳам шундай ёзадиларми? Сиз уни қуйидаги жумла билан бошлагансиз:

«Оқшом гўзаллиги билан кўзга ташланмасди».

Автордан бу ғалати жумланинг маъносини, нима учун «оқшом гўзаллиги билан кўзга ташланмаслигини» тушунтириб беришни кутишга китобхоннинг ҳақи бор. Лекин Сиз оқшом ҳақида ҳеч нима айтмай, бир неча сатрларда «жимжимадор баҳорнинг кичкинагина бўлагига ҳам етиша олмаган» қишлоқ ҳақида гапиргансиз. Ҳар бир жумла, ҳар бир сўзнинг маъноси китобхонга аниқ-равшан, тушунарли бўлиши керак. Аммо мен, китобхон сифатида нима учун қишлоқ «жимжимадор баҳорнинг кичкинагина бўлагига ҳам етиша олмаган»лигини тушуна олмаётирман. Ўзи нима гап? Баҳорни бошқа қишлоқлар талашиб олиб кетиб қолишганми? Ҳали баҳор Иваново-Вознесенск областининг қишлоқлари орасида тенг бўлинмайдими?

Яна олти қатордан сўнг бундай ёзасиз:

«Чидаб бўлмайдиган даражадаги сукунат қора кўкимтир осмон томонидан сиқиб қўйилган ва тифизликдан дилтанг бўлмоқда эди».

Сукунат нега ва ким учун «чидаб бўлмайдиган даражада» экан? Бунинг сабабини айтишни унутгансиз. «Сукунат... тифизликда дилтанг бўлмоқда эди» деганингиз нимаси? Балки, омбордаги сукунат ҳақида шундай

дейиш мумкиндир. Аммо Сиз қишлоқ кўчасини тасвир-
лаётирсиз-ку; унинг устида «қора кўкимтир» осмон, ат-
рофида эса, эҳтимол, далалар бор. Бундай шароитда
кенглик етарли бўлиб, дилтанг бўлишга асос йўқ.

Ҳикоянинг бутун тўққиз саҳифаси ҳам бўлмағур тил
билан ёзилган. «Довольно ответственно заявила»?¹, «Осо-
бенно рачить било не для кого»² сўзлари қандай маъно-
ни билдирсин. Балким Сиз «радеть» демоқчи бўлгандир-
сиз. Ёқимсиз эшитиладиган қадимги «рачить» сўзи ал-
лақачонлардан берп ишлатилмайдиган, ҳатто «рачительный»
(жон куйдирувчи) сўзи ҳам қарийб унутилган. Бошқа
бир ҳикоянгизда «теплилас ехирца» (заҳархандалик
илиқланарди) деб ёзилган «Ехидство» (заҳархандалик)
ехиднага — илонга хос. Илон эса — совуққон бўлади.
Ўйлаб кўринг: бу ерда «теплиться» (илиқланиш сўзи)
ўринлимикан. «Здор» дегани нимаси?

Нпҳоят, шундай бир дудмал жумлани кўчираман:

«Сўнгги вақтда мусобақа ячейкаларни қисталамг қи-
либ юборди, бунинг устига, худди ўнгдагидек, бу муваф-
фақият орқали комсомолда энг яхши ишлаб чиқарувчи
қиз бўлиб олиш ва ортиқча бир жуфт ҳафта отпускани
мукофот сифатида олиш тушида аён бўлганмиш, бу ун-
чалик қийин иш эмасмиш».

Бу пала-партишлик эмас, саводсизликдир.

Илгариги очеркларингизга қараганда мен Сизнинг
ёшингиз йигирма беш-йигирма саккизларда бўлса керак,
деб ўйлаган эдим. Бу ҳикояларингизни ўқиганимдан
сўнг Сизнинг ёшингиз менга икки марта кўпроқ бўлиб
кўривяпти. Бундан ташқари, Сиз кишиларга, ҳаётга,
унинг социалистик мусобақа каби ҳодисаларига бир оз
бефарқ муносабатда бўлиш касалига йўлиққансиз.

Сизнинг яхши мавзуда ёзилган гоят ёмон ҳикоянгиз
ҳақида нега шунча кўп ёзаётирман?

Шунинг учунки, кўпларингиз «оламшумул шон-шуҳ-
ратга» эга бўлишни истовчи сиз ёшлар «бир қулоч отиш
билан» унга етиб олишга шошилиб, жиддий ва чуқур
ҳаётий аҳамиятга эга бўлган темаларга ёпишмоқдасизлар.
Аммо бу темаларга сизларнинг кўпчилигингизнинг ку-
чингиз етмайдиган натижада сиз бемаъни, ҳиссиз ва юза-
ки сўзлар билан кўмиб ташлаб, темани гижимлайсизлар,
бузасизлар ва обрўсизлантirasизлар. Бу темаларда эса,
жонли кишилар, катта курашлар, замонамиз қаҳрамо-
ни — ишчининг кўпгина уқубатлари яширинган. Ишчи

¹ Бирмунча масъулият билан маълум қилди.

² Алоҳида жон куйдирувчи одам йўқ эди.

Ўзининг яратаётган воқелигини хунуклаштирганингиз учун Сизга раҳмат айтмайди.

Раҳмат айтмайди. Мабодо айтганда ҳам, мен айтган сўзларга писбатан анча аччиқроқ бирор нарсга айтади.

IV

«Маъмурлар академияси» ҳикояси бўйича Сизнинг бадий адабиётга бўлган қобилиятингиз ҳақдаги саволга жавоб бериш қийин. Шунинг учун ҳам қийинки, Сиз ҳикоя эмас, балки хўжалик ишларида ишловчи аллақайси бир мутахассисни фош қилувчи хабар ёзгансиз. Корреспонденциянинг ютуғи шундаки, у жуда саводли ёзилган бўлиб, очеркка яқинлашиб қолган, аммо у эзалик билан чўзиб юборилган, бу унинг камчилигидир.

Ҳикоядан ҳаракат жойи тасвирининг аниқлиги, қатнашувчи кишиларнинг жонлилиги, тилнинг ёрқинлиги ва гўзаллиги талаб қилинади. Ҳикоя шундай ёзилган бўлиши керакки, автор кўрсатмоқчи бўлган нарсаларнинг ҳаммасини китобхон кўра олсин. Рассом билан ёш бола солган расмларнинг орасидаги фарқ шундан иборатки, рассом бўрттириб расм чизади, унинг расми худди қоғознинг ичкарисига кириб кетаётгандек кўринади, боланинг солган расми эса, киши ва предметларнинг тарҳи (контури), ташқи кўринишидан иборат бўлиб, ясси ҳолда кўринади. У ҳали предметлар ва кишилар орасидаги масофани тасвирлашга ожизлик қилади. Сиз ҳам коммунарлар ва мутахассисни шундай бир яссиликда юзаки чизиб бергансиз. Улар гапиришади, лекин жонли кишилар эмас, ҳаракат қилмайдилар ва натижада уларнинг қандай кишилар эканлиги кўринмай қолади. Фақат мутахассисни «ўрта ёшларда» ва йигитнинг башарасини «чўтироқ» дегансиз, холос.

Ҳикоянинг бошида Сиз ҳаётий ҳақиқатдан рўй-рост чекингансиз. Мутахассис йигитдан ёки коммунарлардан бандитларнинг ҳужуми, ўлдирилган ва ярадор қилинганларнинг сони, хўжалик талофоти ҳақида сўраши керак. Унинг бу ҳақда сўрашига уч сабаб бор эди: одатдаги инсоний синчковлик, шаҳар кишинининг ҳадиксираши ва ниҳоят, хўжалик жиҳатдан қизиқиши туфайли сўраши мумкин эди. Бу ҳақда унинг сўрамаганлиги ўлим хавфига тушиб чиққан кишиларни хафа қилиб қўймаслиқ учун сўрамаган бўлиши мумкин, уларнинг ҳаётига нисбатан бундай эътиборсизлик гайритабиий ва кечирилмас бир ҳолдир. Ҳужум ҳақида уларнинг ҳам айтиб беришлари

керак эди, чунки бундай воқеаларни уч кунда унутиб юбориш мумкин эмас. Агар Сиз ўз кишиларингизни шу мавзуда сўзлашишга мажбур қилганингизда эди. Сиз уларнинг ҳар бирини таърифлаб бериш имкониятига эга бўлардингиз. Мутахассиснинг эса, қандай тинглаётганлигини, нима ҳақда қандай сўраётганлигини тасвирлаш орқали «афт-башарасини кўрсатиб» бера олардингиз. Бу билан Сиз ҳикояни анча жонлантирган бўлардингиз. Лекин Сиз ўз олдингизга «мутахассисни» фош қилиш мақсадини қўйгансиз ва уни қуруққина ҳал қилишга шочишиш натижасида «бадний» ҳикоя хусусиятларидан маҳрум бўлган, ҳақиқатда зерикарли бир нарса ёзгансиз.

Сиз шундай шошгансизки, баъзи ўринларда тилга эътибор қилишни унутгансиз ва иккинчи саҳифада Сизда «пред» (аввалдан) сўзи бир неча маротаба такрорланган. Бундай қилиш эса ярамайди.

Сизнинг темага ёндошишингиз ҳам «санъаткорнинг» ёндошиши эмас. Санъаткор ўз олдида енгилтак кишини фош қилиш мақсадини қўйса, у юмор ёки сатира оҳангини қўллаган бўлар эди. Агар у зараркупапдачилик воқеаси ҳақида рўй-рост гапирмоқчи бўлганда эди мутахассис характерини батафсилроқ кўрсатишга ҳаракат қиларди. Сизнинг ҳикоянгизда эса, мутахассиснинг ким эканлиги китобхонга номаълум бўлиб қолган. У фақат китоблардан ўқиганларига амал қилувчи назариячи, хаёлпараст ва ҳақиқий воқеликни яхши билмайдиган енгилтак кишими? Ҳарийб бутун ҳикояда у софдил кишилардек ҳаракат қилади. Унинг ишни чалкаштириб қўйиб, сўнг буни тан олишни истамай, коммунадан қочиш воқеасини эса Сиз психологик жиҳатдан дадилламагансиз.

Яна бирор нарса ёзишга ҳаракат қилиб кўринг. Масалан: ўзингизнинг иш кунингиз, энг кучли таассуротларингиз, характерли учрашувларингиз ва ҳаяжонли фикрларингизни тасвирлаб кўринг-чи. Агар сиз ўзингизни унча аямай ва ўзингизга зеб бермай, ҳар бир кишида ўзи кўрсатаётганидан ортиқроқ нарсани кўришга интилиб, соддагина қилиб ёзсангиз, бу билан Сиз ўз олдингизга кўзгу қўйгандек бўласиз ва унда ўзингизни ички томондан яққол кўрасиз.

Афтидан, Сиз жиддий кишисиз, қобилиятингиз ҳам бор, ҳозирнинг ўзидаёқ тузуккина муҳбир бўлиб қолгансиз. Сўз санъатининг моҳир усталари Чехов, Пришвинни, Буинининг «Қишлоғи»ни ва рус нутқининг ажойиб билимдон Лесков асарларини кўпроқ ўқинг. Умуман, тилингизга диққат қилинг, уни бойитинг.

Ҳикоя шундай бошланган: «Эрталабдан ёмғир томчилай бошлаган эди».

«Осмонга қарасанг — куз, Гришканинг юзида баҳор».

«...уving қора кўзлари худди бир ҳафта бурун сотиб олинган янги калишнинг бўртиб чиққан тумшугидек йилтирарди».

Афтидан бу биринчи ҳикоя бўлмаса керак; чамаси авторнинг асарлари аввал ҳам босилиб чиққан ва уни мақташганга ўхшайди. Агар шундай бўлса, мақташ авторда ўзбилармонлик ва сўзни чуқур мулоҳаза қилмай, олифталик билан ишлатишга олиб келган ва унга анча зарар келтирган.

«Осмонга қарасанг куз». Бу сўзлар нимани билдириши, китобхоннинг тасавурида қандай картина яратиши мумкин? Булутли осмон манзарасини гавдалантирадимиз? Осмонда булут баҳорда ҳам, кузда ҳам бўлиши мумкин. Маълумки, куз осмонда эмас, балки табат манзарасини ерда кескин ўзгартиради.

«Гришанинг юзида эса баҳор». Нега, юзи кўкариб кетганим, ёки дарахтлардаги куртаклардек ҳуснбузарлар шишиб чиқганим? Кўзларининг йилтираши калишнинг йилтирашига ўхшатиш. Шу руҳда давом эттирилганда, балким, автор Гришканинг юзини янгигина бўялган томга ўхшатармиди. Чамаси, автор ўзини ишбилармон ҳисоблайди ва олифталик қилади.

Ҳикоянинг сюжети — воқеанинг ҳаққонийлиги ҳам ниҳоятда даргумон. Намойишга чиққан ишчиларнинг кўкрагидаги кир банти учун ўз ўртоғини калака қилишларини тасаввур қилиш қийин. Улим тўшагида ётган бўлишига қарамай ўғлига бир парча қизил латта юборишни (бу латтани ўғлининг ўзи кўрпадан йиртиб олган эди) эсдан чиқармаган шу қадар сентименталь бир ишчинини тасаввур қилиш ундан ҳам қийинроқдир.

Бутун ҳикоя жуда шошилиш ва пала-партиш ёзилган. Ҳаммасидан ёмони шуки, ижодга оддий бир ҳунар сифатида муносабатда бўлиш ҳикояда очиқ-ойдин сезилиб турибди.

Бундай «даққи» ёзувчилар, айниқса, провинцияда кўп учрайди улар худди эски вақтларда атайин «рождество» ва «пасха» ҳикоялари ёзилгани сингари, Октябрь байрами ёки бошқа бирор нарса муносабати билан ҳикоялар ёзадилар. Улар одатда, ўтакетган маҳмадона, ўрганишга қобилиятсиз бўладилар ва танқидни севмайдилар. Бундай

«адиблар» ҳамма нарсани биламиз, ҳамма ишни қила оламиз, деб ўйлайдилар, лекин уларда ишга нисбатан муҳаббат бўлмайди. Адабий ижод улар учун мўмай пул топиш воситаси, «кўмакчи ҳунардир». Бундай адиб «Октябрь Верунянинг юрагини худди ёш жингилсоч йигит маммасидан чимдиб олгандек жизиллатиб ўтди» каби ўта бемаза жумлаларни бемалол ёза беради.

Бундай жумлаларнинг ифлослигини улар буткул туншунмайди, гўё ифлослик қанча бетамиз ва ҳайвонийроқ бўлса, шунча революционроқ бўлишига уларнинг ишончи комилдек.

Ишчилар синфи адабиётида бундай «мутахассислар»-нинг бўлиши мумкин эмас ва уларга қарши жуда шафқатсиз кураш олиб бориш керак, чунки улар аслида адабиётнинг текпихўрларидир.

VI

«Икир-чипир» ҳикояси бўйича Сизнинг адабий ижод билан шуғулланишингиз мумкинлиги ҳақида бирор нарса дея олмайман, лекин ҳикоядан шу нарса равшанки, Сиз ҳали бу ишга тўла тайёр эмассиз.

Ҳикоя муваффақиятсиз чиққан, чунки ҳикояда кишилар эътиборсизлик ва совуққонлик билан тасвирланган, улар ҳикоянгизда кўзга чалппмайди, қиёфаси, кўзи, хатти-ҳаракати қандай эканлиги номаълум. Балки, бу камчилик Сизнинг фактларга маҳлиё бўлиб кетганлигингиз натижасидир. Менга ёзган хатингизда Сиз «Мени фактлар адабиёти қизиқтиради» дегансиз. Маълумки, фактлар адабиёти натурализмдаги энг дағал ва муваффақиятсиз йўналишдир. Ҳатто анча ёрқин ифодаланган ака-ука Гонкурлар ижодида ҳам воқеликни натуралистик тасвирлаш приёми парса ва манзараларни аниқ ва муфассал акс эттириб, жонли кишиларни эса жуда бўш ва бепарволик билан тасвирлаган. Ака-ука Гонкурлар «Ака-ука Земганно» деган автобиографик китобидан бошқа қарийб ҳамма китобларида ҳар хил кишиларнинг «касаллик тарихини», типик ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган тасо-дифий ҳодисаларни, гарчи синчиклаб бўлсада-да, хира тасвирлар эдилар. Сиз ҳам қаҳрамонингиз ҳақидаги воқеани айрим шахсий воқеа сифатида танлагансиз, унга репортёрларча бефарқ муносабатда бўлгансиз ва бу совуққонлик натижасида ҳикоянгнининг барча қаҳрамонлари жонсиз бўлиб чиққан.

Агар Сиз оталар билан болалар орасидаги бундай муросасиз ихтилофларнинг юзта кўринишидан ҳеч бўлмаганда, ўнтасини олиб, яхшигина ўйлаб, ўнта фактни биттага бирлаштирганингизда эди, Сиз тасвирлаган бу ҳодиса жуда чуқур бадиий ва ижтимоий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди. Сиз ҳикоя формасига, тилига кўпроқ эътибор бериб, шунингдек, қаҳрамонларнинг ўз характерлари ва тажрибаларига мувофиқ қандай ҳаракат қилишларини айтиб турмаганингиз тақдирда ҳикоя ана шундай аҳамиятга эга бўлар эди.

Санъаткор борлиқнинг такрор воқеаларини умумлаштириш қобилиятига эга бўлиши керак. Сизда бу қобилият ривожланмаган. Бошқа бир ҳикоянгиз учун тема танлашингиз ҳам шунини кўрсатмоқда. Бу ҳикоянгизда ҳам аввалгисидагидай қаҳрамон попнинг ўғли бўлганлигидан қийинчиликларга дучор бўлади. Унинг ўз отасини ўлдириши темани ҳеч бир ўзгартирмайди. Бундаги қарама-қаршилик, туб маъноси билан оталар билан болалар орасидаги драматик қарама-қаршиликдир.

Попнинг тасодифий шахс сифатида эмас, тип сифатида олинган иккита боласи бор: улардан бири итоаткор, отасининг изидан боради, иккинчиси эса, отасига қатъиян қаршидир. Уларнинг иккови ҳам типикдир.

Сиз «иккала ҳолда ҳам мен жонли шахсларни олдим», дейсиз. Эҳтимол бундай шахсларни учинчи, бешинчи, ўнпнчи марта ҳам учратарсиз. Хўш, унда нима бўлади? Ҳар гал поп ва попваччалар орасидаги қарама-қаршилик ҳақида ҳикоялар ёза берасизми?

Ишончим комилки, ҳикояларингиз жуда зерикарли бўлади ва уни ўқимай қўйишади. Бундан ташқари, Сиз жуда ажойиб теманинг оҳорини тўкиб, бузиб қўясиз.

Кипиларни тасвирлаётганингизда Сиз «натуралистлар» услубига риоя қилгансиз, аммо уларнинг атрофидаги муҳитга келганда, бу услубдан чекингансиз.

Ҳикоянгизда швейцарнинг қўнғироқчаси «йиғлайди», унинг акс садоси эса, «маъносиз жараңглайди». Натуралист бундай демас эди. Акс-садо ўз-ўзидан бўлмайди, балки қим бўлса бўлсин, бир одам товушининг акси бўлиб, бу товушни ниҳоятда аниқлик билан қайтаради. Агар қўнғироқча «йиғлар» экан, нега энди акс-садо «маъносиз жараңглайди»? Бунинг устига қўнғироқча кичкина бўлиб, яна швейцар чалганда ҳеч ҳам йиғламайди. Қўнғироқ чалинганда ғамгин эмас, балки кипининг ғашига тегадиган қуруқ ва титроқ товуш чиқаради.

Ҳикоянгизда «сўлим тенор», «худди елқандек титрар эди». Бу ҳам натуралистларга хос эмас. «Бир парча қонталаш гўштининг йиртиллишидан чиққан товуш». Сиз шундай товушни ҳеч эшитганмисиз? «Бир парча гўшт» деб, Сиз жонли кишининг юрагини назарда тутгансиз. Ўйлаб кўринг: киши ўз юрагининг ёрилаётганини эшитиши мумкинми? Бутун ҳикоя давомида худди шундай тасвирий қисм қаҳрамонларнинг туссизлигига номувовфиқдир. Қаҳрамонларнинг туссизлиги уларни жонсиз қилиб қўйган. Натижада ҳикояни икки киши ёзган, улардан бири ўз услубини яхши эгаллаб олмаган натуралист, иккинчиси эса романтизм услубини ўзлаштириб ололмаган романтикдир, деган таассурот пайдо бўлади.

Сўнгра шунини такрорлашим зарурки, бадиий адабиёт хусусий материалга боғланиб қололмайди, адабиёт ундан юқориги туради. Адабиётнинг материали сизнинг ҳикоянгиздагидай воқеликдан ажралган ҳолда бўлмайди, балки воқелик билан маҳкам боғланган бўлади. Адабий материал бир хил фактлар ичидан таялаб олиниб типиклаштирилади. Бадиий асар воқеликнинг такрорланиб турадиган кўпгина ҳодисаларини бир ҳодиса мисолида тўғри акс эттирган тақдирдагина ҳақиқий бадиий асар бўлади.

VII

Китобингизни ўқиб чиқдим. У шу темада ёзилган бошқа китоблардан ёмон эмас. Агар Сиз «Чит кўйлак остидан қизларга хос кўкрак тарангланмайди» каби чучмал жумлалар билан ёзмай, тилга жиддийроқ эътибор бериб, соддароқ қилиб ёзганингизда эди, китоб янада яхшироқ бўларди. Бундай жумлалар қадимги хотинларнинг айтиб йиғлашини эслатади. «Упружить» феъл бизнинг тилимизда бўлмаса керак.

«Доим кўз олдида Паташа ёритилган юз билан турарди» каби жумлалар савод талабларига жавоб бермайди.

«Василийнинг юраги тўрғай навоси билан мафтун бўлган осмонга интилади». Бу жуда ёмон жумла бўлиб, Сизнинг «шопрона» чиройли ёзишга интилганлигингизни кўрсатади. Яна сиз: «Тўнтариш ҳақидаги орзу чоризм томонидан худди момақаймоқнинг нафис патини бўрон учириб кетгандек мижиглаб ташланди», деган бемаъни сўзларни ҳам ёзгансиз.

1905—1906 йиллардаги революцион ҳаракатни «момақаймоққа» ўхшатиш мумкин эмас ва бундай қилиш

кулгилидир. Бу ерда сиз ижтимоий чаласаводлигингизни кўрсатиб қўйгансиз.

Момақаймоқнинг уруғини учириб юбориш учун эса, бўрон эмас, балки ёш боланинг пуфлаши ҳам кифоядир.

Германия билан уруш эълои қилинган кунни Англиянинг юриш бошлаганлиги ҳали номаълум эди.

Ибодатхона протопонининг «поезд юриб кетиши учун крест билан сигнал бериши» мумкин эмас, чунки поездга сигнал бериш вазифаси станция бошлиғининг ишидир.

Ҳикояингизда «ёрилган чаккадан» қон «лахта-лахта бўлиб оқади». «Ёрилган қовоқ остида кўзи ялтираб турарди». Кўрмаган нарсангиз ҳақида ёзаётганлигингиза аниқ сезилиб турибди, бундай қилиш ярамайди.

«Далада оқарган оқ қорлар эмас» ва «Опиноқ момиқдай қорлар барча далани қоплар». Бу икки қўпик мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Сиз уларни бирлаштириб юборгансиз.

Монахлар олтин каштали, ялтироқ ва заржиякли кийимлар киймас эдилар.

Китобингизда бундай хато ва бемаъни сўзлар жуда кўп бўлиб, унинг сифатига салбий таъсир кўрсатган.

Сўнгра, Сиз китобхон ҳақида, нутқингизнинг содда, унга тушунарли бўлиши ҳақида ўйламайсиз. Сиз, «Прохорнинг хотини хамиртуришга солиб қўйгандай эди», деб ёзгансиз. Бу нима деганингиз? У хомсемизмиди? Ёки ачиб кетганимиди?

Келин қайпотадан «Самовар қайнади, нимани дамлай?»— деб сўрайди. Одатда чой дамланарди. Агар Мирон Удаловникида буквица, сариқ чой, какао, қаҳва ёки қуритилган малина ичиладиган бўлса, у ҳолда, сиз буни китобхонга айтишингиз лозим эди.

«Пускать коловороты зенькам» — буни ҳамма ҳам тушунавермайди. Коловорот — асбоб, зеньки дейиш тўғри эмас, «Зепица» (кўз қорачиги) сўздан келиб чиқиб «зенки» дейиш тўғрироқ бўларди.

Агар Дмитров уездида «хрындуги» сўзи ишлатиладиган бўлса, бошқа саккиз юз уезднинг аҳолиси бу сўзнинг қандай маъно билдирлишини, албатта, тушиниши шарт эмас.

«Девки» (қизлар) сўз ўрнида ишлатилган «дефти» сўзи ҳақида ҳам худди шундай айтиш мумкин.

Бизда ҳар бир губерниянинг, ҳатто кўппа уездларнинг ҳам ўз «шевалан» ва сўзлари бор, лекин ёзувчи вятск ёки балахонск шеваларида ёзмай, балки оддий рус тилида ёзиши керак.

Сиз халқи ранг-баранг бўлган улкан мамлакат кишилари учун ёзаётирсиз. Сиз оддий ҳақиқатни яхши билиб олишингиз керак: кишиларга бирон нарсани ўргатмайдиган китобнинг ўзи бўлмайди.

Бошқа бир ҳақиқат шундан иборатки, кишиларнинг бир-бирларини тезроқ ва яхшироқ тушунишлари учун уларнинг ҳаммаси ягона тилда сўзлашишлари керак.

Сизнинг ҳикоянгизда кишилар «Я не из счетливых»¹, дейишади, бу қандай маънони англатади?

Бундай сўзлар китобингизда жуда кўп бўлиб, асарни хиралаштирган.

Ҳикоянгизда асир тушган мадъяр «Та я не можу»²— деб украинча гапиради.

Ипҳоятда кўп ўринларда Сиз сўзларни тартибсиз, пала-партиш ёзавергансиз. «Бошида оҳорланган наколкали қиз». Наколкани бошда оҳорламайдилар.

Агар сиз «романлар» ёзмоқчи бўлсангиз, тилингиздаги қўпол хатолардан ва ишнингизда кўриниб турган пала-партишликдан қутулиб олишингиз керак. Ўз-ўзингиздан сўзлар тўқишдан сақланинг. Сизнинг ҳикоянгизда иккинчи марта қизга уйланган ва умуман хотинларга ўч бўлган қирқ яшар мужик қирқлардан ошиб, парти кетиб, парти қолган қайнонаси билан ўн саккиз ёшлик хотинини кечаси уйқусида бир-биридан фарқ қила олмай қолади. Бу ҳол ҳеч ақлга тўғри келмайди, унга ҳеч ким ишонмайди.

VIII

Сиз «Карл Маркс ва Ленин янглишдилар», «қатъий» равишда «ер юзпда социализм қуриб бўлмайди», деб мен ишонтирмоқчи бўласиз. Буни исбот қилмоқ учун сиз шундай ҳисобни далил келтирасиз.

Ер шари фақат 8 миллиард кишини озуқа билан таъминлай олади, ҳозир 2 миллиард киши бор. 140—180 йиллардан сўнг ер юзпдаги кишиларнинг сони мудҳиш 8 рақамига етади. У пайтда нима бўлади?

Менга ақл ўргатмоқчи бўлиб ташвишланганингиз учун раҳмат. Мен ўргатишдан кўра ўрганишни яхши кўраман ва Сизнинг ҳам шундай бўлишингизни чин кўнгилдан истайман. Аммо шунини айтишим керакки, Сиз ёмон ўқитар экансиз.

Сизнинг бу ҳисобингиз «Ер юзпда социализм қуриб

¹ «Мен бахтлилардан эмасман.

² Ахир, мен қилолмайман.

бўлмаслигини» исбот қилмай, балки социализмнинг фақат 140—180 йил яшаши мумкинлигидан дарак беради. Ундан сўнг қандай аҳвол юз беради? Тўла ишонч билан Сизга шунини айтаманки, у вақтда аҳмоқ ва подонлар бўлмайди. Беш-ўн йиллардан сўнг Сизни социализм ҳақида шундай фикр юритишга ўргатган чаласавод, жоҳил аҳтиمول ўлиб тугаса керак.

Бу каллаварам чаласавод бундан 130 йил муқаддам, 1708 йилда инглиз Томас Мальтус «Аҳолининг кўпайиши қонуни ҳақидаги тажриба» китобини бостприб чиқарганини Сизга айтиши керак эди. Бу китобда Мальтус ер шарпдаги кишилар сонп яшаш воситаларига нисбатан тезроқ ўсмоқда, деб исбот қилмоқчи бўлади. Мальтуснинг бу далиллари Карл Маркс томонидангина эмас, балки буржуа олимлари Кэри, Бастна, Герберт Спенсер томонидан ҳам бутунлай ипкор қилинган. Буларнинг даъвоси жонивор қанча онгли ва ақлли бўлса, у шунча секин кўпаяди, деган фикрга асослангандир. Фил 20—24 ойда битта бола туғади, тўпғиз қирқтагача урғочини қочириши мумкин, чўчқа 8 ойгина бўғоз бўлиб, бир туғишида ўнтагача болалайди.

Кишилик жамиятида ҳам худди шу ҳолни кўрамиз: одамлар қанча кам маданиятли бўлсалар, уларнинг болалари шунча кўп бўлади; қишлоқ аҳолиси ҳамма ерда шаҳар аҳолисига қараганда серфарзандроқ бўлади. Деҳқон аёллар қарийб ҳар йили туғадилар, бой ва ўзига тўқ буржуазия эса, борган сари «икки болалик» системасини кенгроқ қўлламоқда. Бундан шу нарсa маълум бўладики, кишиларнинг бемаъни кўпайиши ақл билан тартибга солиниши мумкин ва солинмоқда.

Аммо гап бундагина эмас, балки Мальтус ва ҳатто Маркс юқоридаги гапларини ёзганларида узлуксиз ривожланиш натижасида кишиларни борган сари бойитаётган фан ва техниканинг бундай минсли кўрилмаган даражада ўсишини олдиндан кўра билмаган эдилар. Автомобилларнинг кўпайиши отларни кераксиз қилиб қўяди ва натижада ернинг сули экиладиган улкан қисмида буғдой ва жовдар экила бошлайди. Кимё ва микробиология фанлари қишлоқ хўжалик ишларига кириб бориб ҳосилдорликни ошириш мақсадига хизмат қилмоқда ва бу вазифани муваффақият билан ҳал этмоқда. Кимё жуда кўп миқдорда ўғит етиштириб бермоқда, чипиртка, қузғун, қурт ва шу каби зараркунанда ҳашаротларни, юморикозик, дала каламуши ва бошқа жемирувчиларни қириб ташламоқда. Ҳозирнинг ўзидаёқ инсон донининг ҳосилини

ва бошқа озиқ бўладиган моддаларнинг миқдорини кўпайтиришга қодирдир. Сиздек бир деҳқон киши бу нарсаларни билиши керак эди, бу нарсаларни билиш аҳолининг ўсишини ҳисоблаб, ҳисоблаганда ҳам, нотўғри ҳисоблаб ўтиришга қараганда фойдалироқ эди. Аҳолининг сонини ҳисоблаш сизнинг ишингиз эмас ва деҳқонларни аъло даражада биладиган Глеб Успенскийнинг сўзи билан айтганда, Сиз бу ҳақда бекорга «бошингизни қотиргансиз».

Сизни Мальтус назарияси билан таништирган киши бу назариянинг помещикларга, фабрикачиларга ва умуман, бой кишиларга жуда ёқиб тушганини Сизга айтмабди. Бу назария меҳнаткашларнинг қашшоқликларига сабабчи бўлган юқори табақага ўз айбини ишчи ва деҳқонларга ағдариш имкониятини берди. Бойлар Мальтус назариясига асосланиб ишчи ва деҳқонлар қашшоқлигининг сабаби деҳқонларнинг кам ерлиги, далаларнинг ёмон ишлаши, иш ҳақининг ниҳоятда камлиги ва умуман, бойларнинг талончилигида эмас, балки меҳнаткаш халқнинг тез кўпайишидадир, деб исботламоқчи бўлганлар.

Сўнгра, улар, худди Сизга ўхшаб, меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволини яхшилашнинг ҳеч бир чораси йўқлигини, уларга яхшироқ ҳаёт кечирish учун ҳеч қандай ёрдам бериб бўлмаслигини ва ҳатто, ёрдам беришнинг ҳожати йўқлигини исбот қилишга уринганлар. Мальтус ҳатто камбағалларга жамоат томонидан бериладиган ёрдамни ҳам зарарли ҳисобларди, унинг фикрича, бу ёрдам қашшоқларнинг сонини фақат янада кўпайтирармish.

Ўзингизнинг ёзишнгизча «қийшиқ қорин» губерниясининг деҳқони бўлган Сиз ана шундай ғояларни тарғиб қилмоқдасиз. Сиз бу ғоялар билан таъсир этаётган кишиларга жуда ачинаман. Сизга бу ғояларни юқтирган киши эса, менимча, меҳнаткаш халқнинг душмани ва ўтакетган муттаҳамдир.

Бундай қабих бемаъниликларни тарғиб қилгандан кўра, яхшиси, бошқа бирор иш билан шуғуллансангиз бўларди. Ўйлаб кўринг-чи, қанчадан-қанча ерларни ҳеч насага арзимайдиган чакалакзорлар, қинғир-қийшиқ дарахтлар сўриб ётибди, унинг қанча қимматбаҳо шартини ёввойи ўтлар ўзига сипгдириб олмоқда, бу ўтлар ўсимликларга қанчалик зарар келтирмоқда, қанчадан-қанча экиладиган ерларни зовур ва чуқурликлар эгаллаб ётибди, мамлакатимизда қуритилиши керак бўлган қанча

ботқоқликлар бор, денгизларда йўқ бўлиб кетаётган дарёларнинг суви билан сугориш мумкин бўлган қанча қурғоқ ерлар бор. Бошқа кўпгина нарсалар ҳақида сиздек деҳқон киши ўйлаб кўриши керак эди: шунингдек, Сиз ўқишингиз ҳам керак. Маркс билан Ленинни танқид қила-сиз-у, лекин уларнинг асарларидан биронтасини ҳам ўқи-магансиз ва илмий социализм ҳақида ҳеч қандай тасав-вурга эга эмассиз.

Шу билан бирга, якка хўжалик ерни унумсизланти-раётгани ҳақида ўйлаб кўринг, ердан ишнинг кўзини билмай пала-партиш фойдаланиш натижасида давлатга қанча зарар етишини ҳисоблаб кўринг.

IX

Китобингизни ўқиб чиқдим. Китоб саводли ёзилган, унинг темаси кўп марта ишланган, сийқаланиб кетган бўлишига қарамай, китобингизни қизиқиш билан ўқидим. Сиз билан шахсий учрашув туфайли менга китобингизга нисбатан шундай қизиқиш уйғонган бўлиши мумкин. Лекин шундай бўлса-да, умуман олганда, бу романи мен муваффақиятли деб ҳисоблай олмайман.

Романининг титулида авторнинг ўзига хос хусусият-ларга эътибор тўғрисида сезиш мумкин. Шундан кейин 240 бетлик бу китобнинг ҳар бир бетида бу хусусият «ақлдан» келиб чиқаётгани ва бунга автор қийинчилик билан эришаётгани бу ҳол авторнинг самимийроқ бўли-шига ва китобнинг ишопарли бўлиб чиқишига ҳалал бе-раётганини сезасан киши. Сиз бошқаларникига ўхша-майдиган қилиб ёзишни истагансиз, аммо ўзингизни шундай ёзишга мажбур қилиб, бор имкониятингиздан яхшироқ фойдалана олмагансиз. Ўз-ўзидан маълумки, гап шаклида эмас, ҳолбуки, шакл ҳам ҳар қандай қиммат-ли материални бузиб қўйиши мумкин.

Барча ёш ёзувчиларимиз сингари Сиз ҳам «ота»ни юзаки тасвирлагансиз. Ёш ёзувчилар отани ўғилдан тур-мушдаги одатлар, кўникмалар ва ҳоказолар асосида ташкил топган «ақлий кайфият» билан фарқ қилувчи ижтимоий шахс сифатида оладилар ва тасвирлайдилар. Менгача, отага «тип» деб қаралганда, фақат ижтимоий, синфий шахс сифатидагина эмас, балки биологик шахс сифатида ҳам диққат-эътибор билан, чуқурроқ қараш пайти келиб қолди. Ота университетни битирган ва ҳам-ма яхши китобларни ўқиб чиққан бўлса ҳам, жуда кўп ҳолларда унинг «билимларидан» ота-боболарнинг кўп

асрли ижтимоий тажрибаси уступлик қилади. Кишплик жамиятида бу «асрлар тажрибаси» эса, маълум биологик таъсирга эга бўлмаслиги мумкин эмас. Мен прсийлик ҳақида эмас, балки «ақлий кайфиятда» яширинган, оталар билан болаларнинг бир-бирларини тушунишларига уларни органик суратда қобилиятсиз қилиб қўйган чуқурроқ ва консервативроқ нарса ҳақида гапираётirman.

Ота адабий тип сифатида асрлар давомида ўрнатилган ҳаёт тартибни ҳимоя қилаётганини, балиққа сув, қуртга ер зарур бўлганидек, ўзига органик зарурият ҳисобланган ҳаёт таркибини ҳимоя қилаётганини ҳис этиши керак. Ўғлининг революцион продаси ота кўникиб қолган ва унга ҳаводек зарур бўлган ҳаётнинг асосларини, муҳитини унинг энг йирик нарсаларидан то энг аҳамиятсиз майда нарсаларигача ҳаммасини йўқ қилиб юбориш, яксон қилиш учун туғилганини ота ҳис этиши керак. Ўғил тип сифатида келажакни мақсад қилиб олишдан иборат революцион продани юзага чиқариши керак. Ҳозирги пайтда эса ота юзага чиқараётган, ҳимоя қилаётган мақсаддан бошқа ўғил продасининг ривожланишига ҳалақит берадиган, ишини қийинлаштирадиган нарса йўқ.

Иван Пятонинг ўз ўғли Пётр Пятон билан тўқнашувни ўткинчи воқеа, ҳозирги кунларда пишиб етилаётган фожиянинг кичкина бир эпизодидир. Агар биз бу фожиянинг улкан, тарихий аҳамиятини яхши ҳис этишни истасак, биз унинг асосий қаҳрамонларини тип сифатида, муросага кела олмайдиган пкки хил дунё, пкки хил тушунчанинг тўқнашувни сифатида тасвирламоғимиз зарур. Ўз-ўзидан маълумки, бу асосий темани бўлиб юбориш ҳам мумкин, аммо уни шундай бўлиш керакки, теманинг ҳақиқий ва чуқур мазмуни ёрқин акс эттирилган бўлсин. Асосий мақсад аниқ: у — ҳаётдаги ҳамма бахтсизликлар, ҳамма жиноятлар, ҳамма иллатларнинг манбаи бўлган «хусусий мулкчиликнинг муқаддас тартиблар» учун ва бу тартибларга қарши шафқатсиз курашдан иборатдир. Отагипаснинг хусусий хўжалиги асрлар мобайнида давом этиб келганидек, ҳозир ҳам сақланиб қолиши учунгина кишиларни, балки дўстларини ўз қўли билан қираётганини аста-секин ё бирданига тушуниб қолган, «сафарбар қилинган» тасодиқий оқ гвардиячини тасаввур қилинг. Ота томонидан унинг эътиқоди билан ҳаётнинг асоси сифатида яратилган бу хусусий хўжаликни даҳшат даражасига кўтариб тас-

вирланг, болаларни бу даҳшатли асирликнинг қурбони, уларнинг ҳаётини эса, очпқ осмон тагидаги зиндон сифатида акс эттиринг. Бундай темалар жуда кўп.

Энди китобларингизнинг услуби ҳақида 129 бетда «маъносиз, қандайдир бўшанг, руҳсиз ўлим ўзининг равои пафаси билан елпирди», деб ёзгансиз. Бу, китобингиз учун жуда характерли жумла. Унда ўлимни изоҳлайдиган учта аниқловчининг бўлишига қарамай, «ўлим» тушунчаси ноаниқ, «бўшанг ўлим» дейиш ва «бўшанг» сўзига «қандайдир»ни қўшиб қўйиш «бўшанг» эпитетининг тўғрилигига шубҳа туғдиради. Сўнгра, «руҳсиз» сўзнини қўшиб қўйгансиз; сўзларни бундай уйиб ташлашнинг нима хожати бор? «Ҳали липалар сийрак ва баргсиз». Нега энди «ҳали липалар», «ҳали баргсиз» деганда яхши бўлмасмиди? 166—167 бетлардаги сўзлар ҳам жуда чалкаштириб юборилган. Бу чалкашликларнинг ҳаммаси Сизнинг ўзига хос хусусиятларни излашнинг натижасида юз берган. Тилингизнинг содда ва аниқ бўлишига ҳаракат қилишингиз керак эди.

Хатингизда «дунёқарашингиз билан дунёни ҳис этишингиз» ўртасида парокандалик борлигини айтмаганингизда, мен Сизнинг «ҳозирги даврда менинг ёзишим мумкинми?» деган саволингизга ижобий жавоб берган бўлардим.

Юқорида мен бу «парокандаликни» қандай тушунганлигимни айтиб ўтган эдим. Бу касаллик, афтидан, Сизнинг тенгқурларингиз ва Сиз яшаётган ижтимоий муҳит кишилари орасида тез-тез учраб турса керак. Менинг фикримча, агар кишида революцион «ақлий кайфият» билан унинг отасининг «дунёни ҳис этиши» бирга қўшилган ёки бир-бирига қарши қурашаётган бу нарсга ўша киши учун ғоят зарарлидир. Аниқроғи, киши «ақл» жиҳатдан революционер, одатлари, ҳис-туйғуси жиҳатдан контрреволюционердир. Бу «парокандаликни» мен бошқача тушуна олмайман. Ўз-ўзидан маълумки, бундай «парокандалик» билан сизнинг давр талабларига мувофиқ, даврнинг продасини ифодаловчи ишчилар синфининг манфаатига мувофиқ ишлай олишингиз даргумондир.

Кейин, Сиз тўғридан-тўғри «Мен найранг қилмай ёза олмайман, пайрапбозлик мени ўзига жалб этади, жумла таплайман деб мақсадни упутаман», деб ёзасиз. Бу ёмон, жуда ёмон одат. Ўйлаб кўринг, Сиз содда ва аниқ қилиб туза билмаган жумла кимга керак? Туза билганингизда ҳам дунёни ҳис этишингиз билан ақлий кай-

Ғиятийгиз орасидаги парокандалик натижасида икки хил мазмунга эга бўлиб қолпи эҳтимол бўлган жумлангизни ким ҳам тушуна қолади? Сиз «Мен файласуфларни авчагина пухта ўрганганман», деб ёзасиз. Сизга шундай бўлиб кўринган ҳол асослимикан? Ўйлайманки, сиз янглишяпсиз. Акс ҳолда, сиз ҳеч қандай «фалсафадан» беҳабар, ҳатто ижодини яхши тушумасдан Чеховга тўғридан-тўғри тақлид қилган Шервуд Андерсонни «Ернинг шарбатлари», «Таррахус санаторияси» ва «Дайдилар» номли сўнгги китобларидан маълум бўлишича, тақдирга ишониши ва унга тан беришни эътироф этган Гамсун билан бир қаторга қўймаган бўлар эдингиз.

Сизнинг хатингиз менда ғалати таассурот қолдирди. Сиз мансуб бўлган авлод «ўт ва бўронда» тантана билан ҳаётга қадам қўйди. Эски дунё сизларни душманлик ва нафрат билан кутиб олди. Бундай душманлик ва нафрат ҳислатларини фақат кучли одамларгина уйғота олиши мумкин эди. Сизлар ҳал қилаётган масалалар улкан масалалардир, улар Сизнинг ақлингизни, бутун ҳиссиётингизни батамом эгаллаши керак. Сиз қилаётган ишлар ўзингизга майда ва бўлак-бўлак бўлиб кўринишига қарамай, буюк ва мислсиз жасоратли ишлардир. «Дунёни тўн-тара оладиган» Архимед калити сизнинг қўлингизда.

Шундай бир пайтда «ақлий кайфият» билан «дунёни ҳис этиш» орасида парокандалик юзага келибди. Ажабо!..

X

«Қишлоқ мухбирининг тили» каби ишлар бевақт қилинган бўлиб, ҳатто тилнинг нормал ўсшига катта зарар келтириши мумкин, деб ўйлайман. Сизнинг асарингизда исталган нарса ҳақиқий нарсадан аввал қўйилади, тўғрилиги шубҳали бўлган материал асосида шомшомшарлик билан чиқарилган хулосалар шунга олиб келадик натижада, Сиз «маҳаллий сўзларни», «провинциализмларни» оригинал сўзлар, деб ҳисоблайсиз. Ҳолбуки, Сиз келтирган материал ҳикматларга бой ва ажойиб тилнинг бузилганлиги ва вулгарлаштирилганлигини кўрсатади, холос.

Пипиқ ва аъло даражада шаклланган тилни бундай вулгарлаштириш жараёни табиий ва муқаррардир, француз тилида бу жараён «Улуғ революциядан» сўнг, бретонликлар, нормандияликлар, провансалликлар ва ҳоказоларнинг воқеалар бўронида тўқнашганларида рўй берган

эди. Бу жараённинг юз беришига ҳаммавақт урушлар, армиялар, казармалар сабаб бўлади. Софья Федорченконинг Демьян Бедный томонидан бекорга қораланган «Халқ урушда» деган ғоят қимматли асари ва Войтоловскийнинг «Уруш изидан» деган ажойиб китоби сампий ва оташин сўз мухлиси бўлган Сиздек кишига катта фойда келтириши мумкин.

Мен ҳам қишлоқ мухбирларидан, «ёш» адиблардан, ўқувчи ёшлардан келган хатларни кўп ўқийман. Бу хатларни ўқш натижасида шундай таассурот пайдо бўлди: рус тили бузилмоқда, вульгарлаштирилмоқда, «маҳаллий сўзларни» ўзига сингдирishi, «кичик миллатларнинг» луғатидаги сўзларни қабул қилиб олиши ва ҳоказолар натижасида, у ўзининг аниқ шаклларини йўқотмоқда, ўзининг нафислигини, аниқлигини, ўткирлигини камайтирмоқда, эзма, ёпишқоқ бўлиб қолмоқда; сўзлар кўп ўришларда мазмунни йфодаламай, ундан ажралиб қолмоқда. Аммо мен юқорида бу жараён табиий ва муқаррар жараёндир деган эдим. Ҳақиқатан ҳам, у луғатни бойитиш ва кенгайтириш жараёнидир, бироқ ҳозирча бу жараён тилимиз руҳига мувофиқ келадиган сўз ижод қилиш жараёни эмас, балки ғайри-ихтиёрий жараёндир, деб ўйлайман.

Кўриниб турибдики, Сиз бошқа фикрдасиз. Сизга сўз ижод қилиш бўлиб кўринган нарсани аниқ муқаррар қилишга шўшилгансиз; нутқнинг юзаки бойишини Сиз ижод деб ҳисоблайсиз. Россияда буржуа синфининг кўпгина кишилари французча сўзлашар эдилар, аммо бу билан улар маданиятли бўла олмас эдилар.

Сизнинг ишингиз шунн кўрсатадики, ҳозирги саводхон деҳқон тилин Левитов, Глеб Успенский ва бошқалар тасвирлаган мужикларга қараганда анчагипа ёмон билди, қишлоқ мухбирининг тили образлилик, аниқлик, ўткирлик жиҳатдан Федорченко ва Войтоловскийлар тасвирлаган солдатларнинг тилига қараганда камбағалроқдир.

«Аччиқ истеҳзоли», «мефистофелчасига» кулишни қизнинг «ширип», «қўнғироқдек» кулгиси билан таққослаш мумкин эмас. Ахир қиз ҳали «аччиқ истеҳзо» билан кулишни ўрганган эмас-ку. Аччиқ истеҳзоли кулги ва ширин кулги психологик жиҳатидан мутлақо бир-биридан фарқ қиладиган кишилар тилига хос иборалардир. Ширин кулги янги гап эмас. Бу гапни, эҳтимол, Андрей Печерскийнинг «Ўрмонларда» китобида ва қадимги қўшиқларда учратишингиз мумкин.

Вук Караджич кўшиқлари таржимасида шундай дейилган:

Ўзингинг бу ёвуз қулининг билан,
Сен, қизча, кўнглимга ғалвалар солдинг...

Гарчи бир ҳодисага бўлган яқин хил муносабатни ифодалаган бўлишига қарамай, «зангори» селни «шафқатсиз» селга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Чунки лирик кайфиятга эга бўлган деҳқон ҳам «қуёш нурлари орасида ёғатган ёмғирни» «зангори» дейиши мумкин.

«Кўнғироқдек» кулги деб айтиш жуда ёмон, чунки мазмун аниқ эмас, кўнғироқлар катта-кичиклиги ва товуши жиҳатидан жуда хилма-хил бўлади, «Мис» кулгини тасаввур қила оласизми? Кулгини кичкина кўнғироқчаларнинг товушига ўхшатиш, айниқса, бу товуш узокдан эшитилганда, тўғри бўлади.

«Ёқимли жарангдор» сўзини янги деб бекорга ҳисобламоқдасиз. Бу сўз Қарамзинда бор, бундан тапқари сиз уни, аҳтимол, крепостнойлар хори ижросида қўйланган «кантаталар»да учратиб қоларсиз. Бу кантаталарда «сафсар чехра қизлар», «майин шабададек нозик овозчалар» каби жумлалар учрайди, 1903 йилда Пенза яқинида мужиклар «жонажон юрт: қадрдон Костромадан эсан майин шабада водий бўйлаб кезади» деб куйлашарди. «Алдаш» сўзини турли манбалардан олгансиз. Фет ва бошқа шоирларнинг асарларида кўпроқ романтик воқеалар тасвирида, қишлоқ мухбирлари асарларида ижтимоий муносабатлар соҳасида бу сўз «Ширин алдаш», «ажойиб алдаш» тарзида қўлланилади. Ахир қишлоқ мухбирларининг ўзлари ҳам бу «ширин алдаш» иборасидан халос бўлолмайдилар.

Менингча, сўз ижод қилиш учун жуда бой фольклоримизни, айниқса, ғоят аниқ, ўткир маъноли мақол ва маталларимизни яхши билмоқлари керак. Чунки яхши сўз — жон озиғи, ёмон сўз — бош қозиғидир. Тилимиз кўпинча афоризмларга бой бўлади, ўзининг қисқа, ихчамлиги ва пишиқлиги билан ажралиб туради. Шунини айтиб ўтайки, тилимизда антропоморфизм спз рўкач қилган мисоллардаги даражада кўп эмас. Чунки антропоморфизмда фойдаланиш зарур бўлишига қарамай, у тасаввурни, хаёлни чегаралаб, фикрни тўмтоқ қилиб қўяди.

Бу гапларнинг ҳаммаси шундай бир аҳтиёткорлик юзасидан айтилмоқдаки, агар биз луғатнинг механик

равишда бойиш жараёниши янги фикр ва кайфиятларга тўла жавоб берувчи янги тил пжод қилиш жараёни деб тан олсак, бу билан ишчи қишлоқ мухбирлари ва ёш адибларга сизларнинг сўз материалингиз етарли ва сўзларни тўғри ижод қилмоқдасиз, деган фикрни уқтирган бўламиз. Бундай қилиш нотўғри ва зарарли бўлур эди.

Гап шундаки, ҳозирги ёш адиблар умуман яхши ўрганмайдилар ва патижада жуда қийинчилик билан ўсадилар. Улардан бири шундай деган эди: «Ўзинг китоб ёзганингдан сўнг, бошқаларнинг китобини ўқимай қўяр экансан». Бу гап тўғри бўлса керак: кўпгина авторларнинг биринчи ёзган китоби ёмон бўлмайди, аммо иккинчиси ёмонроқ, учинчиси унда ҳам ёмонроқ бўлиб чиқади. Танқидчилик эса, сўз устида қандай ишлаш кераклигини ўргатмайди.

XI

Ҳикоянгиз ёмон, яхшиямки, бунга ўзингиз сезибсиз. Ўз ҳикоянгизнинг ёмонлигини сезиш Сизда бадиий ҳақиқатни ҳис этиш қобилияти борлигидан дарак беради. Ҳикоя шунинг учун ҳам ёмонки, унда бадиий ҳақиқат бузилган.

Бунга сабаб, Сизнинг тилдан муваффақиятли фойдалана олмаганлигингиздир. Сиз китобхонларга «ишига пухта мужикнинг» бойлар қаторига қўшилиш мақсадида ваҳшийлашгани, ҳамқишлоқлари ва ўзининг комсомол фарзандларини оқ бандитларга ҳолнона тутиб бериши ҳақида ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеани сўзлаб бермоқчи бўлгансиз. Ҳикоянгиз қаҳрамони оқ бандитлар томонидан ўлдирилган хотинига, айниқса, ўғлига юракдан қаттиқ ачинади. Лекин шунга қарамай, у советларга тарафдор бўлган кишиларга зарар келтиради, шунингдек, иккинчи ўғлини ҳам ўз қўли билан ўлдиради. Унинг бу хусусиятини Сиз ҳикоянгизда тўғри қайд этгансиз.

Оталар билан болалар орасида бошланган, ривожланаётган ва фақат янги киши — социалистнинг тўла ғалабаси билан тугаши мумкин бўлган бу шафқатсиз ва муқаррар курашда Сиз тасвирлаган воқеа отанинг ҳайвоний шафқатсизлиги ва воқеа драматизми жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ҳодисани Сиз жуда аниқ, содда сўзлар билан гоят жиддий ва ҳатто қаҳр-ғазабли

оҳангда ҳикоя қилишингиз мумкин эди. Агар шундай тасвирлаганингизда сизнинг ҳикоянгиз ишонарли, бадий жиҳатдан ҳаққоний бўлиши билан бирга ижтимоий — тарбиявий аҳамиятга эга бўларди.

Сиз ҳикояда жуда эзмалик қилиб, ҳеч қандай маъно англатмайдиган кўп сўзларни уйиб ташлагансиз. Масалан:

«Мортира сесканиб тушди». «Мортира жонсарақ бўлиб тез-тез ўт тупура бошлади». «Ўчиб кетаётган шарпалар кўзга чалинди. Қишлоқда кўздан ғойиб бўлди».

Тасвирлаш, яъни китобхон кўра оладиган қилиб акс эттириш бундай узук-юлуқ жумлалар билан сўзлашдан иборат бўлмайди. Бундай қуруқ сўзлар билан сиз ҳикоянинг драматизмини йўқотгансиз.

«Мортиранинг» жангда қатнашиши эса, ҳеч бир ишонарли эмас. Ўқитувчи сифатида Сиз «заплеваться» сўзи ўзи-ўзига тупурмоқ эканлигини билишингиз керак эди.

Сизнинг қаҳрамонингиз жуда сергап ва ҳиссиётга жуда мойил кишидир. Ҳикоянгизда у ўғлининг жасади устида шундай мулоҳаза юритади:

«Яхшироқ қарайинчи. Балки, у эмасдир. Балки... Йўқ, ўша, Алёша. Мана чеккасидаги холи ҳам ўша, жингалак оппоқ сочлари... Соч толаларида қон қуюлиб қолибди».

Бу қалбакидир. Сиз Петрга бундай нозик туйғуларни бекорга ёпиштиргансиз, бундай кишилар ҳис қилганларида мулоҳаза юритмайдилар. Пётр отаси ўрганиб қолган ўша ваҳший, ҳайвоний ҳаётда яшашни истамагани учунгина ўз ўғлини ўлдиришга қодир бўлган инсоннамо бир шахсдир.

Сиз ҳикояни ёза бошлаганингизда унинг охири нима билан тугаши, яъни Пётр ўз ўғли Александрни ўлдириши Сизга маълум эди. Бу ҳол сиздан ҳоин ва фарзанд қотили бўлган шахсни шафқатсиз тонда аниқ ва ўткир штрихлар, ихчам сўз воситасида вазминлик билан акс эттиришни талаб қилар эди. Фикр ва ҳис-туйғуларга берилиш хусусиятини Пётрга мажбуран ёпиштиргансиз. Бу эса, Пётр образини бўрттириб юборади, «народник ёзувчилар» томонидан ўйлаб чиқарилган йиғлоқи мужик сифатида характерлайди, гоҳо йиртқич ҳайвон қилиб кўрсатади. Ҳар икки ҳолда ҳам у ишонарсиз чиққан. Қисқа қилиб айтганда, Сиз яхши материални бузиб қўйгансиз.

Фақат ўзингизга маълум. бўлган воқеа-ҳодиса ҳақиқатига амал қилганингиз натижасида шундай бўлиб чиққан. Жуда яхши сифатли битта ғиштан бутун иморатни қуриб бўлмаганидек, айрим воқеани тасвирлаш билан китобхон ишонадиган, типик ва бадий жиҳатдан ҳаққоний характер яратиб бўлмайди.

Агар сиз ҳикоя устида ишлай бошлаган вақтингизда Пётр Керин мамлакатимиз учун зарарли бўлган маданиятсиз, қадимги усулда бўлган, ерни беҳудага унутсизлантирувчи ўз шахсий хўжалигини ҳимоя қилиб, комсомолларни отиб ташлаган, колхозларга ўт қўйган, янги маданият, янги тарихнинг ўсиши ва ривожланишига қўлидан келганча зараркунандачилик қилган, тарих ривожини тўхтатмоқчи бўлган ўша мужик эканлигини унутмаганингизда эди, агар Сиз жуда турли хилда бўлган, аммо ваҳший ва қутурган кишини эслаганингизда эди, тарих томонидан ҳалокатга маҳкум қилинган ашаддий анархистлар вакилининг бадий жиҳатдан ҳаққоний ва ишонарли типини яратиб берган бўлар эдингиз. Асалари ҳамма гуллардан оз-оз, аммо энг зарурини олиб асал қилади. Ёзувчи ҳам бадий ҳақиқатни худди шундай яратади.

АДАБИЁТ ҲАҚИДА

Бизнинг бадий адабиёт соҳасидаги ютуқларимиз қанақа ва улар нималарда ифодаланади?

Баъзилар, бизнинг ёш адабиётимиз тасвирий сўз санъатининг йирик усталарини яратмади, деб даъво қиладилар. Бунга шундай бир тузатиш киритамиз: ҳали яратиб улгургани йўқ. Бу — табиий. Унинг яшай бошлаганига ўн йилгина бўлди, бу ёшда эса каттакон одамнинг бўлиши ғайритабиий бир ҳодисадир. Ёш ёзувчиларнинг маҳорати ҳали юқори эмас, дегап фикрга қўшиламиз, лекин унинг баҳосини пасайтирмаймиз ҳам, чунки ҳозирдаёқ бизда жуда талантли ёзувчилар оз эмас, биз уларни янги совет адабиётининг асосчилари, деб аташга ҳақлимиз. Ва, умуман, ёш ёзувчиларнинг аксарияти ниҳоятда ва ҳатто ҳайроп қоларли даражада истеъдодлидир. Агар улар қандай шошиб-пишиб ёзаётган бўлсалар худди шундай тиришқоқлик ва қунт билан ўқиб ўргатсалар, уларнинг истеъдоди яна ҳам тез ва

ёрқин камол топган бўлур эди. Лекин бизнинг ёш адабиётимиз ўзида мавжуд барча камчиликларига қарамай, шундай бир афзалликка эгаки, бу афзаллик уни кексалар адабиётидан кескин ва устун даражада ажратиб туради.

Ҳойнаҳой, адабиёт тарихчилари ва тапқидчилар мendan ранжисалар керак, лекин шуни айтмоғим лозимки, меннинг назаримда, эски адабиёт асосан Москва области адабиёти бўлган эди. Қарийб ҳамма классикларимиз ва йирик ёзувчиларимизнинг аксари Тула, Орлов ва Москва губерниясига қўшни бўлган бошқа областлардан чиққанлар. Ёзувчилар тарбия топган жанр ва пейзаж — турмуш ва табиат ҳийлагина бир хил эди. Классикларнинг болалик чоғидаги ҳал этувчи таассуротлари Москва области воқелиги билан чекланган бўлиб, кузатув доirasининг бу хилда торлиги кейинчалик улар ижодида муайян аксини топди. Классикларнинг умум рус ҳаёти билан танишуви чекланган тарзда бўлганлигини исботлайдиган далилларни кўплаб келтириш мумкин. Улар ўттизинчи-эллгинчи йиллардан ишлаб бошлаганлар. Бу йилларда Юқори ва Ўрта Волгада кўп минглаб бурлоқлар ишлар эди, улар орасидан қароқчи шайқалари чиқиб турар эди; крепостной деҳқонлар жанубга, Новороссияга қочиб боришарди; «картошка ғалаёни» бўлиб турар. давлатга қарашли заводларнинг ишчилари ҳаракатга тушиб қолган; сектантлик кенг авж олган эди; Москва областининг деҳқонлари ўз ораларидан тўқимачилик ва умуман саноат ишининг ташкилотчиларини етиштириб турарди. Яна кўп нарсалар содир бўлиб турардики, ўша замоннинг адабиёти буларни пайқаган эмас..

«Деҳқонларнинг озод бўлганлиги» ва уларнинг кўндан орзиқиб қутган «хўрлик»дан ҳафсалалари пир бўлганлигини озми-кўпми бадий тарзда ёзилган биронта ҳам китоб қайд қилмаган, шунингдек зиёлиларнинг «халқ орасига юриши» ҳам қайд қилинмаганича қолган. Адабиёт «халқ эркиллари» фаолиятидан ҳам кўз юмиб ўтиб кетаверди. Ключников, Всеволод Крестовский, Писемский, Лесков, Гончаров ва бошқаларнинг революционер, «нигилист»ни тасвирлаш соҳасидаги форма жиҳатидан муваффақиятсиз ва руҳий жиҳатдан зарарли бўлган уринишларини гапирмаса ҳам бўлади. Помяловскийнинг революционер қандай қилиб хотиржам мешчанга айланиб қолганлиги хусусида ҳикоя қилувчи дурустгина повестлари, Купчевскийнинг «хотиржам россиялик» ҳа-

қидаги романи ва Слепцовнинг «огир замон» ҳақидаги повести сингари асарлар қадр-қийматини топмади, бу авторлар эса қаҳрамоннинг малайига айланиш процессини, бизнинг жўшқин замонамизда ҳам «турмушда мавжуд бўлган» процессни ўткир фаҳм билан тасвирлаган эдилар.

Лев Толстойнинг «Қазаклар»и унинг «Севастополь ҳикоялари» ва «Ҳожи мурот»и сингари ажойиб тасодифотдир. Мабодо Лев Николаевич Поволжье, Шимолий ўлка ва бошқа областлардаги меҳнаткаш халқнинг турмушини билган бўлганда эди, «Полкушка» билан Платон Каратаевни помещчик черковнинг аврашларидан эс-ҳушини тамомла йўқотган юз ва мингларча Тула деҳқонларининггина кузатиб тасвирлаганидек тасвирламаган бўлармиди. Ҳатто Толстойнинг Бондарев ва Сютаяев билан танишуви ҳам унинг миясида маҳкам ўрнашиб қолган, мужик ювош одам, уни олло таоло ўз хоҳиши билан жампийки кулфатларга сабр-қаноат қилишга маҳкум этган деган тушунчасини бўшаштира олмади. Буюк ёзувчи кузатган тулалик мужик-фабриканти ҳам, самаралик мужик-помещчиги ҳам унинг бу хил тасавсури тўғрисида шубҳа туғдирмади.

Гоголь ўз дўстлари, славянпараст помещчиклар деҳқончилик маданиятини оширишга ҳаракат қилаётганликларини, заводлар қураётганликларини кўра била туриб, бир тўда бемаъни ва тентак помещчикларни тасвирлади. Гарчи улар руҳи-кайфиятлари билан Маниловнинг ўзгинаси бўлсалар ҳам, бемаъни, бадбашара эмас эдилар, лекин улар Собакевич ҳам, Ноздрев ҳам эмаслар. Киреевскийлар, Аксаковлар юксак маданиятли кишилар эдилар, бироқ бу тахлитдаги кишилар адабиётнинг диққат-этиборидан четда қолганлиги ажабланарлидир. Бу классиклар бадий ижоди қанчалик объектив бўлганлигини кўрсатувчи аломатлардан биридир.

Самодержавие Украинанинг оғзини очирмай, қўлини боғлаб, бу билан Украинада «москалга» қарши адоват туғдирган эди. Украина каби Урал, Сибирь, Волга ва бошқа областлар ҳам эски адабиётнинг диққат назаридан четда қолиб келди. Ана шу зулм фактининг биргина ўзиёқ ёзувчиларнинг назар-этиборини қўзғашлиги ҳамда уларнинг инсонпарварлик ҳис-туйғуларини жўш урдириши лозим эди. Йўқ, жўш урдирмади. Йирпк ёзувчиларда ҳеч ким Украина билан Белоруссия ҳаёти ҳақида ёзишга уриниб кўрмади. Мен бадий адабиётни «ўлка-шунослик», этнография вазифалари билан шуғулланишга

зўрламоқчи эмасман, лекин ҳар ҳолда адабиёт ҳаёти билиш ишига хизмат қилади, у — турмуш тарихи даврининг руҳи-кайфиятидир ва шунга кўра, у ўз воқелигини қанчалик кенг қамраб олди, деган масала кўпдаланг қўйилиши мумкин. Юқорида айтилганларнинг ҳаммасини оддий сўзлар билан шундай якунласа бўлади: кекса, буюк сўз усталарининг кузатув доираси пиҳоят даражада чекланган бўлиб, хилма-хил инсоний материалга жуда бой бўлган улкан мамлакатнинг ҳаёти классикларнинг китобларида акс этиши мумкин бўлган даражада тўла-тўқис акс этмади.

Бизнинг ёш адабиётимиз, гарчи унинг тасвир воситалари нисбатан заиф бўлса ҳам воқеликни кенг қамраб олишнинг билан ажралиб туради. Ун йил — бу бола ёши! Лекин ҳар ҳолда, шу ўн йил ичида, граждандар уруши тугаши биланоқ, ёшларимиз маданият марказларидан жуда узоқ бўлган, ҳатто қоронғи, хилват бурчаклар ҳаётини ёритадиган кўллаб китоблар бердилар.

Биз ҳатто пом-иншош чиқмай, гулг бўлиб яшаб келган ва фақат революциянинг амирона қўли билан «асрлар уйқуси»дан уйғотилган қабилалар ҳаёти ва тирикчилигини маҳорат билан тасвирлаган аъло даражадаги китобларга ҳам эгамиз. Миллий Езерскийнинг непецлар ҳаётидан олиб ёзилган романини, Всеволод Лебедевнинг лопарлар турмуши тўғрисидаги «Қутб қуёши» деган ажойиб повестини, Пасинковнинг Кавказ қабилаларидан бирининг турмушини маҳорат билан акс эттирувчи «Тайпа» романини кўрсата оламиз. Ана шундай «юксак формада» ёзилган яна бир неча китобни кўрсатиш мумкин, буларнинг ҳаммаси бунчалик тез яратилади, деб кутиб бўлмайдиган туҳфалардир.

Бу хил китоблар шубҳасиз бадий қимматга эгаллигидан таниқари, сердиққат китобхон уларда биз эски адабиётдан тона олмайдиган хусусият мавжудлигини қониқин билан қайд қилади: эски адабиёт «бегопалар» ва «бошқа диний мазҳабдагиларга» жуда камдан-кам ҳолларда, йўл-йўлакай ва аҳён-аҳёндагина бир тақалиб ўтар, уларга такаббурлик билан мупосабатда бўлар, «юқоридан» туриб қарар эди. Биз асрлар бўйи бирга яшаб келган татарлар Повольжедаги фин қабилалари, каспий бўйи чўлларидаги турк-финлар ва бошқа барча кишилар эски адабиётнинг диққат-эътиборларидан мутлақо четда қолгани-қолган, у адабиёт ҳатто қадимий маданият кишилари — яҳудийлар, грузинлар, арманларга

ҳам «Европа адабиётчилари бир, русларга ишбатап қандай қараб келган ва ҳозир қандай қараб келаётган бўлсалар, шундай қараб; умуман фаросатсизлик ва подонлик билан муносабатда бўлган. «Бегона қон», ёт қабила кишиларига бундай ярамас ва қабиҳона муносабат бизнинг ёш ёзувчиларнинг китобларида деярли мутлақо учрамайди, борди-ю, бундай муносабат баъзан сезилиб қолгудай бўлса, буни ёшлар ўзларининг «ҳаётдан олган таассуротлари» билан китобхонларни тезроқ ошна қилиш учун иштилошларидаги шошмашошарлик ва техник жиҳатдан заифликлари туфайли йўл қўйилган «хато» деб қабул қиласан.

Вотякларнинг¹ «Бейлис иши»дан кам шармандалик бўлмаган «Мульта қурбонлиғи», агарда В. Г. Короленко бу процессга аралашмаганида ва самодержавие маъмурларининг тентакопа жаҳолатпарастлигига эътибор беришга матбуотни мажбур қилмаганида, янада қайғули тус олиб кетган бўларди. Яҳудий болаларининг ҳарбийга, солдатлар мактабига берилиши ҳам самодержавие тентаклиги йўлида болаларни қурбон қилишнинг ўзи бўлса ҳам бу нарсa адабиётда деярли порозилик туғдирмади ва унда акс этмади².

Некса китобхон, мен Романовлар «давлат генийси» ҳаётдан ўчириб ташлаган кишиларнинг турмуши ва руҳий дунёсига ёш ёзувчиларнинг чуқур кира олишлигини қувонч билан қайд қиламан. Бизнинг марксист ёшларимиз ҳақиқатан ҳам ўзбек ва қирғиз, чечен ва пенец билан ёнма-ён тура билади, улар билан бир қаторда тенгқурлардек туради. Бу бебаҳо маданий аҳамиятга эга бўлган фактдир: бу фактнинг моҳияти шундаки, адабиёт Советлар Иттифоқининг ҳамма қабилаларини ўз революцион идеологиясининг кучи билангина эмас, балки инсонни «ички томондан» тушунишга, унинг қадимдан давом этиб келган турмушини, унинг асрлар бўйи ҳосил қилган кўникмаларини тушунишга ўртоқларча актив иштилоши билан ҳам бирлаштиради. Бошқача қилиб айтганда, ёш адабиётимиз бутун меҳнаткаш халқни ягона маданий революцион куч қилиб бирлаштиришига ғайрат билан хизмат қилади. Бу — мутлақо янги вазифа, бу вазифанинг муҳимлиги ишот талаб қилмайди ва ўз-ўзидан равшанки, эски адабиёт ўз олдига бундай вазифани қўймаган ва қўя олмас эди.

¹ Вотяклар — удмурдийларнинг эски номи. *Тарж.*

² Герценнинг «Кечмишлар ва ўйлар»ини мустасно қилганда.

Билармонлар, эски адабёт «бутун маданий оламп билан тиради», деб Достоевскийнинг Европада таъсири тобора ортиб бораётганини неш қилишлари мумкин. Мен «маданий олам» Достоевский томонидан эмас, балки Пушкин томонидан билан тиралишининг афзал кўрадим, чунки Пушкиннинг жуда катта ва универсал таланти руҳан соғлом ва соғламлаштирувчи талантдир. Лекин Достоевскийнинг оғули таланти таъсирга ҳам қарши эътироз билдирмайман, аминанки, у Европа меъчанининг «руҳий осойишталиги»ни бузади.

«Совет адабиёти йирик асарлар яратмади», деб юзга соладилар. Ёш совет ёзувчиларидан монументал асарлар, айтайлик, «Уруш ва тишчлик» билан барабарлашадиган асарларни дарҳол яратишни талаб қилиш мутлақо бемаъниликдир. Афсуски, баъзи билармонлар худди шундай қаҳрамонликларни талаб қилмоқдалар. Баъзан бу талабнинг остида ёшларни ҳозирча қурбларни етмай-диган темаларни олиб ишлашга мажбур қилишдек ивogarлик мақсади яширишган, деб ўйлайсан киши, чунки бироқ бир автор мураккаб темани мижиқлаб, пачавасини чиқазгандан кейин эса, ундан ҳам, қолаверса, бутун совет адабиётидан ҳам ичиқоралик билан кулишларни турган ган. Шунинг ҳам эса олин лозимки, XVIII аср охиридаги француз революцияси тўғрисида XIX асрнинг ярмида, яъни унинг алаптаси ўчибгина қолмай, кўмирларининг устини меъчанлик хотиржамлигининг совуб қолган куллари қоплаб олгандан кейин ёзишга киришдилар.

Сўз саъятининг «йирик» ва «баркамол» асарларини талаб этишга ҳали вақт эрта бўлибгина қолмай, бу атайдан қўйилган эстетик талабга ўхшайди. Совет адабиёти «Уруш ва тишчлик»ни ярата олмайди, чунки у Совет Иттифоқининг барча ижодий кучлари билан бир қаторда эски дунё билан уруш ҳолатида яшамоқда ва янги дунёни жадал ва зўр бериб қурмоқда. Урушда эстетизм ақлга сиғмайди. Урушда беғам, бепарво сурбетларини эстет бўлиб қола олади. Лекин биз шундай дейишга ҳаққимиз борки, адабиёт ҳеч қачон ва ҳеч қасрда ҳозирги купларимизда биздагидек ҳаёт билан «қадамба-қадам» бормаган эди. Ёш ёзувчиларимиз бирталай китобларда 1914—1918 йиллардаги урушни унинг бутун даҳшатлари билан аллақачон тасвирлаб улгурдилар ва яхшилаб тасвирлай олдиларки, биз бу билан ҳақли суратда мақтана оламиз. Гражданлар урушининг қаҳрамонликлари ва фожиялар билан тўла материали кўпчилик ёзувчилар

томонидан кенг ва ғоятда талант билан фойдаланилди. Всеволод Иванов, Зазубрин, Фадеев, Михаил Алексеев, Юрий Либединский, Шолохов ва бошқа ўиларча авторларнинг ёрқин асарлари адабиётнинг янги тарихида узоқ вақт сақланиб қолади, уларнинг ҳаммалари биргаликда граждaнлар урушнинг манзарасини кенг, ҳаққонийлик ва зўр истевдод билан яратдилар.

Мен таъқидчилигимиз граждaнлар уруши темасига бағишланган китобларга, ёзувчиларнинг бу материал устидаги бутун ишларига тегишли ва зарур баҳо бермаганлигини унинг нуқсони деб ҳисоблайман. Мен граждaнлар уруши тўғрисида ёзилган талай-талай китобларнинг ҳамасига ғоявий ва ишлашнинг техникаси жиҳатдан баҳо бериб чиқини тўғрисида гапиряпман. Бу ишнинг фақат ёзувчиларимизнинггина эмас, шу билан бирга бу ҳилдаги китобларга ижобий баҳо беришда таъқидчиликдан кўра эпичиллик қилган китобхонларнинг ҳам маънафaатлари учун қилиш керак эди ва ҳали ҳам қилиш керак. Таъқидчилар бир китобни олади-да, унинг устида озми-кўпми жарроҳларча иш кўради. Бироқ адабиёт тўғрисида гапирмоқ — адабиётнинг ўзи тўғрисида гапиришини аиллатмайди ва касалликларнинг ҳаммаси ҳам хирурглардан шифо топавермайди! Таъқидчилик бирон бир китобни умумиадабиётдан ажратиб олиб, авторни яқкалаштириб қўяди ва унинг бошқа кўп авторниқига ўхшаб бўлган темасини торайтириб юборади. Граждaнлар уруши темасига бошқача, тарихан ва кенгроқ ёндашмоқ лозим.

Менимча, таъқидчилигимиз адабиёт йил бўйи ишлаб келган темалар бўйича асарларни ҳар йили обзор қилиб, улар билан китобхонларни — оммани таништириб турса ғоятда фойдали бўлур эди. Бу — таъқидчиликнинг жуда жиддий, масъулиятли ва зарур бурчидир; бундай обзорларнинг социал педагогик аҳамиятга эга эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳождати йўқ. Бу обзорлар янги дунё қурилишининг ҳамма соҳаларида бўлгани каби бизда, адабиёт соҳасида ҳам ажойиб ютуқлар борлигига, ҳамма соҳада бўлгани каби бу соҳада ҳам мамлакатнинг ёш ҳўжайини — ишчилар синфи ўзининг талантидан, куч-гайратидан дарак бераётганлигига китобхонда ишонч ҳосил қилган бўлур эди.

Жумладан бизда, ўзимиз сезмаган ҳолда, чинакам ва бадний юксак тарихий роман вужудга келди. Ўтмишда, эски адабиётда Загоскин, Масальский, Лажечников, А. К. Толстой, Всеволод Соловьёвларнинг эисани қотира-

диган ғализ асарлари ва япа аллапималар бўлган, аммо буларнинг қиммати кам ва улар тарихий жиҳатдан заиф эди. Ҳозир эса А. Н. Толстойнинг «Петр I» номли жуда соз романи, Чапигиннинг ипакдан тўқилган «Степан Разин»и, Георгий Штормнинг «Болотников қиссаси», Юрий Тияповнинг — маҳорат билан ёзилган «Кюхля» ва «Вазир Мухторнинг ўлими» романилари, шунингдек Николай I замони ҳақида ёзилган яна бир нечта гоёт салмоқли китоблар бор. Буларнинг ҳаммасида ўтмиш манзаралари ибрат бўларли қилиб маҳорат билан чизилган ва ўтмишга қатъиян янгича баҳо берилган. Мен ўтмишда шунча миқдорда қимматли китоб яратиб берган бирон ўп йиллик бўлганини билмайман. Яна такрор айтаман: тарихий роман яратилди, бундай роман революциягача бўлган адабиётда йўқ эди, бизнинг ён сўз сапъаторларимиз яхши намуналарга эга бўладиларки, бу намуналардан Пётр Биринчи замонидек узоқ ўтмиш тўғрисидагина эмас, балки унга жуда ўхшаб кетадиган давр тўғрисида ёзишда ҳам фойдаланиш мумкин — мен кечаги кун тўғрисида гапираётirman. Умуман бизда адабиёт соҳасида янги, қимматли, лекин ҳали қадр-қийматини топмаган нарсалар жуда кўп. Шунингдек, ўз-ўзидан равшанки, адабиётимизда хас-чўп, латта-лутта, ҳар қандай арзимаган нарсалар, хатолардан ичиқоралик билан севишши ва иши юришмаганларнинг элсани қотирадиган полишлари ҳам кам эмас. Бу тамомила табиийдир, бу — революция шамоли «ҳаёт дарахтидан» сўлиб, қовжираб қолган япроқларни силкитиб тушираётганини англатади.

Яқинда мен бир мактуб олдим, у шундай жумла билан бошланади: «Мен бақириб қулоғингизга айтаман, шунчалик тиришиб ҳаракат қилсам ҳам бугунги кун материал бадий рамкага сиймаяпти». Бу уйдирма гапнинг автори шоир, унинг шеърлари босилиб туради. Менимча, гапнинг ўзи нўпоқлик билан тузилган: ахир қулоққа айтадиган бўлсанг, бақиринингги нима ҳожа-ти бор? Мен қар эмасман.

Бошқа бир йиғлоқи прозада ёзади, бунинг асарлари ҳам босилиб туради. Бу полувчи киши «ҳозирги кун воқелиги ҳамиша ҳам чипакам ижодият учун ёмон материал бўлган»лигидан мени бохабар қилмоқчи бўлибди. «Ҳамиша» бўлган бўлса бўлаверсин, лекин, энди бўлмаслиги керак, деган қарорга келдик.

Леонид Леонов — «Ўғри» китобининг автори, бу китобнинг тузилишини, «архитектоника»сини вақти келиб

жиддий ўрганишадн, Л. Леонов айни ҳозирги воқеликдан материал олиб, «Соть» («Асалари уяси») номли китоб ёзди. Бунн қаранг:— айни «чипакам ижодиёт», ажойиб нарса бўлиб чиқибди, ширин, пишқи, равшан рус тили билан, бор-йўғи равшан тил билан ёзилган. Леоновнинг сўзлари нурланиб туради. Воқеликни эса, у шундай биладикки, худди уларда унинг ўзи қатнашяпти, дейсиз. Леонов жуда истеъдодли, унинг истеъдоди бутун умрга, катта ишларга ҳам етади. У воқеликни ёзувчи худди ўзн ясагандек билиши лозимлигини яхши тушунади. Нолувчилар учун воқелик ёт ва ҳатто душман бир нарса, шунинг учун ҳам улар нолийдилар.

Агар мен 20-йил билан 30-йиллар орасидаги ўн йиллик ичида революция «руҳи» билан яратилган муҳим нарсалар тўғрисида ҳисобот ёзадиган бўлсам, бу мақолачани Еревандан Архангельсккача, Минскдан Киев, Харьков, Новосибирск орқали Тошкент, Ростов ва озми-кўпми ғайрат билан янги, совет адабиёти яратилаётган бошқа ҳамма пунктларга ҳам назар ташлаб ўтиб, то Владивостоккача чўзиб борган бўлардим. Танқидчилар ўқимаган ёки диққат қилмай, шоша-пиша ўқилган, ноҳақ қоралаган ўнларча китобларнинг номини айтиб ўтишга тўғри келган бўлур эди.

Мен танқидчиликни шомашошарлик ва кўпинча, асоссиз ҳукм чиқаришликда унчалик қораламайман. «Ҳамма парсанн қила олиш» қўлимизда келишига қаттиқ ишонишимизни, биз шопилишимиз зарурлигини, лекин, ҳар ҳолда, ичда мағрурланиб кетаётганлигимизни ва деярли мўъжизалар яратишга қодир эканлигимизни сезиб ва кўриб, шундай мўъжизалар бугуннинг ўзидаёқ яратилишини талаб қилаётганлигимизни биламан. Большевишнинг руҳи, кайфияти шундай, бу социалистик давлатни уюштириш ишларининг ҳамма соҳасида қилинаётган ижод фактлари, фаннинг жуда катта муваффақиятлари, индустриянинг ўсиши, «табиат қули» — деҳқоннинг машина билан ишлайдиган ер соҳибига айланганлиги билан асосланади, бу-ку шундай. Лекин, бу ёғини айтсанг, меннинг назаримда, шундай ҳам эмас. Пролетар адабиёти тўғрисида ҳеч нарса айтмаётганлигим учун менга таъна қилишлари мумкин, мен бунинг олдини олиб, шу ўриндаёқ икки оғиз сўз айтмоқчиман. Дарҳақиқат, Советлар Иттифоқининг ишчи-деҳқонлар оммасига инсбатан «пролетариат» тушунчаси меннинг луғатимдан тушиб қолди. Чунки меннинг назаримда, ўзининг ишчилар давлати қурилиши учун миллиардлаб олтин сарфлаётган синфни про-

летарнат синфи, деб аташнинг ўзи ноқулай ва нотўғри-
дир. Эндликда жаҳон пролетарнати билан Советлар
Иттифоқидек жуда буюк ва бой бир мамлакатнинг тўла
ҳукмдори бўлган ишчилар синфи орасида шак-шубҳасиз
тафовут пайдо бўлган-ку, ахир.

Ёш адабиётимиз йил сайин тобора кўпроқ куч йиғиб,
ўз بازار эътибори доирасини тез кенгайтириб бормоқда.
Сўз санъати ҳаётни билни ишига ҳеч қачон бунчалик
гайрат ва муваффақият билан хизмат қилмаган эди. Бу
«очеркларда» айниқса яхши кўришади.

Очеркни таққидчилар ҳаминша адабиётнинг тубан
формаси деб ҳисоблаб келганлар, бу умуман нотўғри ва
адолатдан эмас. Талафларнинг характери ва дунёни ҳис
этишлари жиҳатидан бир-бирларига мутлақо ўхшамаган
очерк усталаридан лоақал иккитасини: «Глеб Успенский
билан Ги де Мопассанни эслайлик. Балки И. С. Тургеневнинг
«Овчининг хотиралари» ўз формасига кўра очерк эканлигини,
Салтиков-Шчедрин, Писемский, Лесков, Слепцев, Помяловский,
Короленко ва энг йприк, жуда шуҳрат таратган бир қатор
адабиётчилар бу формадан хазар қилмаганликларини кўрсатиб
ўтиш лозим-дир.

Бизнинг ёш адабиётимиз ўз орасидан бир тўда та-
лантли «очеркистлар»ни етиштириб чиқарди ва булар
очеркни секин-аста «юксак санъат» формасига кирит-
моқдалар. Ниҳоятда талантли шоир ва прозаик Н. Ти-
хоновининг «Туркмапистон хотиралари» асари — очерк,
шу билан бирга ҳаётни сўз орқали чпшакам тасвирлаш
санъатидир. Акульшин, Стонов, Лапин, Ситин, Г. Алек-
сеев, Павленко, Мартинов, Овалов, Лухманов ва яна ўн-
ларча авторлар ўзига хос адабиёт яратдилар ва буни
ривожлантира бориб, уни очиқдан-очиқ ва ҳақли равиш-
да «юксак формага солишга ҳаракат қилмоқдалар.
Назаримда, уларнинг ҳаммаси ҳам ўз ишларининг иж-
тимой-педагогик аҳамиятини жуда яхши ҳис этадилар.
Унинг мақсадини тамомила равишан кўрадилар. «Очерки-
миз»нинг сидқидил пропагандистларида бири Иван
Йўгани лутфан эслатиб ўтиш лозим.

Мақсад — маданий-революцион қурилишнинг ҳамма-
ёқда юз бераётган рапг-баранг процессини тасвирлаш,
омманинг жон-жаҳди билан қилаётган ишини, тўда-тўда
ва якка-якка кишиларнинг қаҳрамонлигини, ҳар қапдай
ялқовлар, тептаклар, маффаатпарастлар, соботажчилар,
пассив ва актив иш кўрадиган зараркунапдалар ва бош-

қа газандаларининг зўр бериб ва ёвузларча панд бериш-ларига қарамай, ишнинг муваффақиятли бораётганини тасвирлашдир.

«Очеркчилар»нинг бу бирталай иши воқелигимиз устидаги ўтмишнинг кир ва чангларини ювиб тушириб, унинг хунук бадбашарасини очиб кўрсатади. Шу билан бирга у асрлар мобайнида жаҳолат ва нодонликнинг чанг-ғуборлари билан булганган, ҳаётга пассив мупосабат ва меш-чанликнинг зоологик индивидуализми билан заҳарланган ана шундай бир заминда янги инсон: коммунист, коллектив йўлини тутувчи, ўзи учун ўзи хўжайин бўлган давлат учунгина эмас, балки бутун меҳнаткаш халқ, пролетариат оламига ибрат кўрсатиб ишлаётганини тушуна бошлаган инсон қандай қилиб ўсиб етишаётганини кўрсатади.

Талай-талай очеркларнинг пайдо бўлганлиги — адаббётимизда шу вақтгача кўрилмаган ҳодисадир. Ўз мамлакатини билишдек жуда муҳим иш ҳеч қачон ва ҳеч қачонда, бизда рўй берганидек, бунчалик тез ва бунчалик қулай формада ривожланмаган эди. «Очеркистлар» кўп миллионли китобхонга Советлар Иттифоқининг бепоён бағрида, ишчилар синфининг ижодий куч-ғайрати сарфланадиган ҳамма нуқталарда унинг куч-қудрати билан яратилган барча парсалар тўғрисида ҳикоя қиладилар. Бироқ, биздаги кўп парсалар сингари, талантли кишиларнинг коллектив бўлиб қилган бу ишига ҳам етарлича баҳо берилмай келинади ва унинг социалистик тарбия жиҳати танқидчиликнинг диққат-эътиборидан четда қолади. Моддий жиҳатдан ҳам бу ишнинг қадрига етилмайди, «очеркистлар» журналлардаги паридан-бери ёзиб ташланган, масалан, Шишковнинг «Филькалар ва Амелкалар»и сингари беллетристикага «юксак саъят» сифатида ҳақ тўланади, деб ҳақли равишда эътироз билдирмоқдалар, номдор беллетристларнинг бошқа кўп асарлари каби палапартини ёзилган бу повесть ҳам бундай баҳога арзимади. Очерк — биз учун катта, муҳим иш. Афсуски, баъзи ёш ёзувчилар буни тушунмайдилар, бунинг сабаби бизнинг танқидчилигимиз очеркнинг аҳамиятини қайд этишликни лозим кўрмаётганлигида бўлса керак. Мана, масалан, очеркка саъятнинг тубан формаси деб қарайдиган йигитлардан бири менга шундай ёзади:

Ижодий кучнинг зўрлигидан бутун вужудим ларзага келяпти-ку, сиз бўлсангиз, кучингни очеркда синаб кўргин, деб маслаҳат берасиз, бу ўзи нима — масхара қилиш эмасми?

Йигитча! Агар сиз ишда ҳаммавақт ҳам материал эмас, балки ўша ишнинг устаси ҳал қилувчи роль ўйнашлигини яхшилаб тушуниб олсангиз, ўзингизга катта фойда келтирган бўлардингиз. Қайин ёғочидан болта сопи ясаш ҳам мумкин, жуда бежирим қилиб одамнинг қоматини ясаш ҳам мумкин. Болта сопини ҳам ҳар ким ўхшатиб ясайвермайди: бунинг учун материалнинг сифатини билиш зарур. Сиз бўлсангиз, ҳатто ўтмишда оддий полицей полицмейстер даражасига эриша олмаганини ва аёлларни черков меҳробига ўтказмаганларини ҳам билмайсиз. Материални ўрганиш, ўтмишдаги воқеликни, хусусан ҳозирги воқеликни билиш учун «ижодий кучининг ларзага келиши» мутлақо зарурдир.

Танқидчилигимиз очеркка кам эътибор беради, умуман эътибор беради, деб бўлармикан? Очерк миқдор жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам адабиётимизда тобора кўзга кўринарли ўрнини ишғол қилаётган бўлса-да, у тақризчиларнинг, келгусида танқидчи бўладиган кишиларнинг емиши қилиб қўйилган. Тақризчи — бу шундай бир йигитча. У худди ўзи сингари ёшларга, ҳатто ўзидан ҳам талантлироқ ёшларга ақл ўргатишни кераклигига, бу ишга уни тарих даъват этганлигига негадир ишончи қомил. Унинг ўзи умуман ёмон ўқиб ўрганади ва тили устида ишламайди. Масалан, у ёзувчи тилининг паланартишлиги тўғрисида ёзади-ю, лекин маълум бўлишча, у авторнинг пала-партишлигини корректорнинг паланартишлигидан фарқ этишга қодир эмас, жумла қурилишидаги палапартишлик билан ёзувдаги жузъий хатони тенглаштиради, «маймуллар процесси» қаҳрамони Брайннинг кимлигини билмай, уни Баян деб атайдди. Машҳур олим Жофруа Сент-Илер «авлиё Илер», деб аталган китобни тақриз қилгани ҳолда, у ана шу жуда кулгилли «паланартишлик»ни пайқамайди.

Бундай кулгилли нарсалар бизда мингларча топиллади, лекин уларнинг миқдорини камайтирилса бўлар эди. Мен, бу — танқидчиликнинг иши, деб ўйлайман. Масалан, тубандагича сўз лўттибозлигига йўл қўймаслик ҳам унинг ишидир.

«Баҳордагидай илиқ, қорлар эриган пайтдагидай кутилмаган илқилик бор эди». «У ҳаётнинг эриган лаҳзасини кутавериб аъзойи бадани қақшаб кетган эди». «Ширин сархушликда кўзларини ҳадеб бежо қилаверарди».

Бу ёш бир беллетристнинг китобида босилиб чиққан. Ёш ёзувчиларни содда, аниқ, равшан, саводли ёзишга

ўргатиш тапқидчилиكنинг бурчлари жумласига киради; ҳатто мен ўйлардимки, бу унинг энг асосий бурчидир. Назаримда, тапқидчилик адабиётимизнинг ўсиш процес-сида «етакчи» ва йўналтирувчи куч бўлиб қолган эмас.

Бизда тапқидчилар ниҳоятда кўп ва уларнинг сопи ортиб бормоқда. Бу агар енгил ишга ишқибозлик билан изоҳланмаса, жуда яхши гап. Тапқидчиларнинг аксарияти — марксистлардир, бу ҳам яхши нарсас, бундан чиқ-дики, уларнинг асосий йўли бир бўлиши керак.

Бироқ менда шундай таассурот ҳосил бўлдики, тап-қидчилар адабиётидан кўра, кўпроқ бир-бирларини тар-биялаш билан оворалар. Уларнинг барчаси «линияни тўғрилашади» ва уларнинг зўр бериб қилган ҳаракати патижасида, линия шунчалик бетайин қайрилган, чува-лашганки, тўппа-тўғри ва ягона линиянинг қаердалиги-ни тушуниш қийин.

Тапқидчилар кичик-кичик тўдаларга бўлиниб оли-шиб, жуда қаттиқ баҳслашадилар, бир-бирларини қо-ралайдилар. Фойдали экани даргумон бўлган бу ишга очиқдан-очиқ юзхотирчилик, нафсоният, шахсий хайри-хоҳлик, хушкўрмаслик ва хуллас, индивидуализмни ара-лаштирадилар.

Шу нарсани кўриш ниҳоятда таажжуб ва жуда кўп-гилсизки, асосий масалада ҳамфикр бўлган кишиларнинг баҳслари душманчилик руҳида олиб боришмоқда, бир-бирларига жуда қўпол ҳужумлар бўлмоқдаки, бу баҳс-ларда ўртоқчилик ҳиссидан, бош йўлнинг бир эканлигини тушунишдан асар йўқ. Гапни бузиб олганлиги, фикр ва сўзга ҳалол муносабатда бўлмаслиги учун ўзаро таъна-лар, қўлидан келганича баҳсдошини ўйиб олиш, унинг ақлан ожиз эканлигига ошкора шама қилиш ва сўз жанги-нинг бошқа қақшатғич усуллари социалистик маданият қурилаётган мамлакатда «ҳаёт мураббийси» касбини тап-лаган кишилар учун мақтовли ва зарур бўлмаса керак. «Номдор» тапқидчиларнинг бир-бирларини кўрсатиш ва таҳқирлашдан иборат бу хил бачкана усуллари ҳозирча тақризчи бўлган ёш тапқидчиларда ҳам худди шунингдек қўпол ва зарарли хулқни тарбиялайди.

Коллективнинг, ҳамкасб кишиларнинг биргаликда қилган иши бўлган адабиёт тапқидчилик томонидан ёри-тилмаётир; адабиёт тез ва рапг-барапг бўлиб ўсаётганига қарамай, бизда унинг ютуқларининг йиллик обзорлари йўқ. Ёзувчи сўз устаси сифатида тапқидчиликни кам қизиқтиради; чамаси у ёзувчининг бироқ группа тараф-дори бўлишлигини истайди ва уни ягона катта армиянинг

жангчиси қилиб эмас, балки ўз вазодининг солдатни қилиб тарбиялайди. Бундай муносабат индивидуализм томон ундашдир.

Танқидчилар асарларни ишониб ва диққат қилмай ўқийдилар. Кўпинча шундай бўладикки, авторнинг техник жиҳатдан кучи етишмаслиги унинг мафкуравий тутуруқсизлиги, деб қаралади. Ўз фикрини, ўз образини, характер ва пейзажни етарлича равшан сўзлар билан ҳали ифодалай олмайдиган йигитни «эскиликнинг реставратори», деб атаб бўлмайди. Унинг тилини тийиш ёки қўлини қайтариш ўрнига, унга иш техникасини ўргатиш лозим. Умуман жарроҳлик тарбия методи бўлиб хизмат қила олмайди. Букри кишиларни хирургия йўли билан доволашга уришиш «сут билан кирган жон билан чиқади», деган қадимги мақолнинг ҳақ экаплигини тасдиқлади, лекин мафкура маъносидан олганда, кишининг букрисини ҳам тўғриласа бўлади, бу — тарбиянинг ишидир.

Бироқ, ҳар бир танқидчи ёш ёзувчига бақриб, ўн икки кишидан фақат унинг бир ўзи ҳақиқатни ўргатишлиги, қолган ўн бир киши бидъатчи эканлиги тўғрисида писанда қилаверса, буни тарбия деб атаб бўлмайди ва бу парса йигитнинг алам билан фарёд кўтаришига сабаб бўлади:

— Мен бешта китобчани ўқиб чиқдим, бу ўринда беш авторнинг номи аталган, лекин мен кимнинг ҳақ эканлигини тушунолмайман. Галатея ким бўлди экан?

Мапа, масала, Галатеяни олайлик, бунинг кимга кераги бор? Бу нимфа¹ Которосль дарёси соҳилларида яшайдиган кишига нимани айлантиши мумкин? Ахир бу дарёда нимфалар эмас, ажойиб йирик оқуш балиқлар яшайди. Ўз-ўзидан равшанки, саводли бўлиш танқидчи учун жуда мақтовга арзигулик парса, лекин сиёсий саводини чиқармоқчи ва ҳозирги воқелик комедиялари ва драмалари тўғрисида образли тарзда ёзишни ўргатиш орзусида юрган йигитни ўзининг қадимги мифларни билишлиги билан хижолатга солишининг ҳожати борми? Бизларнинг ҳаммамиз содда, хассослик билан ёзаётган, «сўзларга ўрин тор бўлиб, фикрларга кенг бўлса» фойдалироқ бўлармиди. Масалан, мана бундай бўлмасмиди:

...биз мунозарани аполитациялаш тенденциясини рад қилишимиз керак.

¹ Н и м ф а — юнон мифологиясида иккинчи даражали худо. (Тарж.)

Ахир, буни болохонадор қилиб ўтирмай, бундай деса ҳам бўлади-ку: баҳсларимиздан сиёсатни чиқариб ташлаш ниятини рад этамиз. Оддий, англашиларли сўзларга сигдириб бўлмайдиган ҳеч қандай парса йўқ. В. И. Ленин буни ҳеч рад этиб бўлмайдиган қилиб исботлаган. Бироқ бизнинг танқидчиларимиз тарбия ишида зарур бўлган соддалик ва равшанлик тўғрисида кам қайғурадилар.

Маълумки, «ўт бўлмаса тутуп бўлмайди», лекин бизда сиёсат ўти ҳаддан ташқари кўп сўз тутуни чиқаради. Танқидчилар ҳар бир тўдасининг ўзи севган Галатеяси бор, нимфаларнинг ҳар қайсиси киши ваҳимасини келтирадиган дабдабали сўзларга бурканган, бу шунга олиб келадикки, ёш адабиётчи бундай деб шикоят қилишга мажбур бўлади:

Терминлар масаланинг моҳиятини хиралаштиради, яна бунинг устига бизда жуда узундан-узоқ қилиб ёзадилар, қарийб ҳар бир жумланинг ичида қистирма гап бўлади. Ўқиш шўнчалик қийинки, бизнинг тўғарагимиздан икки киши биргаликда ишлашдан воз кечдилар...

Шахсан мен, бу шикоятлар ҳаққоний деб ўйлайман, чунки менинг кўз ўпгимда танқидчилигимиз ўн йил ичида Плеханов ва Лениннинг тўғри йўлидан илгарилаб бораётгандай бўлиб кўринмаяпти. Унинг бошқа ёққа узоқлашиб кетиш ҳоллари ҳам кам эмас.

Классиклардан ўрганиш керакми-йўқми, деган масала устида анчадан буён кўп гап ва баҳс бўлмоқда.

Мен шундай фикрдаман: фақат классиклардангина эмас, агар ақлли бўлса, ҳатто душмандан ҳам ўрганиш лозим. Ўрганиш бирон парсада тақлид қилиш деган гап эмас, балки маҳорат усуллариини ўзлаштириш демакдир. Иш усулини эгаллаш умр бўйи ўшанга ёпишиб олишнинг асло англамайди; фақат ишни бошлаб юборсанг бас, ишнинг ўзи сенга ўргата бошлайди, буни ҳар бир ишчи билади. Агар ўрганиш, таълим олиш фақат тақлиддангина иборат бўлганида, бизда па фан, па техника бўлар ва адабиёт ҳам ёш ёзувчилар эгаллаши шарт бўлган камолат даражасига эриша олмасди. Классиклардан таълим олишдан чўчишда қандайдир кулгили парса бор, гўё классик ёзувчи шогирдининг оёғига ёпишиб олиб, уни ўзининг гўрига тортиб кетадигандай унда хавфланадилар.

Мен танқидчи ўртоқларга адабиётнинг битта-яримта ҳодисаларига эътибор бермай, балки кўпроқ унга яхлит бир ҳолда қарашни дўстона маслаҳат берардим. Ўз-ўзидан равшанки, мен айрим асарлар тўғрисида гапириш зарурлигини мустасно қилмайман. Бироқ Ю. Либедин-

скийнинг «Ҳаҳрамоннинг туғилиши» ўз темасига кўра ягона бир парса эмас, бизда бу темада ўнларча китоблар ёзилган ва шунга кўра теманинг йилдан-йилга қандай ўзгариб боришлигини аниқлаб олиш жуда фойдали бўлади. Адабиёт ишига шу тарзда қараб ғоятда ибратли хулосаларга келиш мумкин. Демак: *темалар бўйича адабиёт тараққиётининг ҳар йили обзорларини тузиб туриш лозим.*

«Очеркистлар»нинг ишига жиддий муносабатда бўлиб, очеркни «санъатнинг тубан формаси» деб ҳисоблашга барҳам бериш, унинг ўсиши ва илож бўлганича камол топишига ҳар тарафлама ёрдам бериш мутлақо зарур. Областлардаги адабиёт ва матбуотни назарга илмасликка барҳам бериш керак, масалан, «Сибирские огни» журнални танқидчиликнинг жиддий эътибор беришига мутлақо арзийдиган жуда соз журналдир.

Украин, белорус адабиётларининг ривожига доир обзорларгина эмас, балки озчиликни ташкил қилган миллатларнинг адабиётлари обзорларини ҳам бериб туриш лозим.

Танқидчиларнинг фикрларидаги хилма-хиллик қоғозда эмас, балки бир-бирига зид группаларнинг конференциялар, кенгашлар, съездларида шахсан ва бевосита учрашувлари орқали бирмунча тезроқ ва муваффақиятлироқ ойдинлашган бўлур эди. Бир-биридан узоқ масофада туриб баҳслашув ҳаддан ташқари мавҳум ва бачкана тус олиб кетади. Ўртоқлар бир-бирлари билан бевосита алоқада бўлганларида эса, мунозара «амалиёт» тушунчасига кўпроқ монанд бўлур эди.

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ ҲАҚИДА

Ёзувчилик техникасини ўрганиш дастлаб ҳар қандай китобнинг, айниқса беллетристиканинг асосий материал бўлган тилини ўрганишдан иборат бўлади. Французча «бель лётр» русчасига гўзал сўз демакдир. Гўзаллик маъносидан моҳир инсон томонидан яратилган — ишлаб чиқилган куч сифатида сезги ва зеҳнга таъсир қилувчи, одамларда ҳайратланиш, ифтихор ва ёзувчиларнинг ижодга бўлган лаёқатларига нисбатан хурсандчилик ҳисларини туғдирадиган ҳар хил материаллар, шунингдек товуш, бўёқлар, сўзлар бирикмасидан иборат бўлган форма атталади.

Тилининг таъсир кучи, чиннакам гўзаллиги китобларнинг ғояси, характерлари, сўзларининг жарангдорлиги ор-

қали вужудга келади. «Санъаткор» — ёзувчи бой луғатимизнинг бутун сўз бойликларини яхши билиши, улардан энг аниқ, тушунарли ва қучли сўзларни сайлаб ола билиши шартдир. Фақат ана шу сўзлар бирикмаси, уларнинг маъноларига қараб тўғри жойлаштириш орқалигина автор фикрини намунали шакллантириш, ёрқин картиналар яратиш, одамларнинг жопли қиёфаларини китобхонга аниқ ва ишонарли қилиб кўрсатиш мумкин бўлади. Ёзувчи фақат қалам билангина эмас, балки сўзлар воситаси билан манзара чизиниши, чизганда ҳам рассом сингари одамларни ҳаракатсиз тасвирлашиши эмас, балки уларни сўз билан муттасил ҳаракатда, ўзаро тўқнашувлардан иборат бўлган ҳаракатда, синфлар, гуруҳлар, яқка шахслар қурашида кўрсатиши лозимлигини тушуниши керак. Лекин дунёда қаринликка учрамайдиган ҳаракат йўқ. Бундан маълум бўладикки, ёзувчи тилни яхши ўрганишдан, жуда яхши қилиб ишлаб, тайёрлаб қўйилган, лекин ҳар хил бўлмағур ва пўк сўзлар билан етарли даражада зўр бериб булганган адабий тилмиздан энг содда, аниқ ва чойроили ҳамда ихчам сўзларни таппаб олинидаги малакасини ривожлантиришдан ташқари, у тарихдан яхши хабардор бўлиши, ёзувчи ҳам доя, ҳам гўрковлик родини бажариши керак бўлган ҳозирги замонининг ижтимоий ҳодисаларини чуқур билиши лозим. Гўрковлик сўзи қапчалик даҳшатли бўлса ҳам, лекин у мутлақо ўз ўрнида ишлатилган.

Унинг маъносини тетиклик ва хушчақчақлик билан тўлдирилиш ёш ёзувчиларнинг прода ҳамда удлабурунликларига боглиқ, буни бажариш учун улар тарих томонидан бизнинг ёш адабиётимизга одамларга душман бўлган, ҳатто уни ҳозир севсалар ҳам лекин оқибатда душман бўлиб чиқадиган парсаларни топиш ва дафн қилиш вазифаси юклатилганлигини эслашларининг ўзиёқ кифоя қилади.

Буржуа жамияти шароитида «севги» ҳақида гапирини соддалик ва кулгилидир. Уларнинг ахлоқ ҳақидаги вазиятларида шундай ёзилган: «Яқин кишининг ўзининг севганингдай сев», бу — инсоннинг ўзини севиши муҳаббатнинг асосий намунаси, деган сўздир¹. Маълумки, агар синфий жамият «яқин кишинг»никини «ўғирлама» ва

¹ «Ўзига бўлган муҳаббат бизнинг яқин кишиларимизга муҳаббатни ривожлантирадиган бошланғич нуқта бўлиб, худонинг бу ҳақдаги талабларига мос келади». «Церковный вестник», № 45, 1909 й. «Ўликларни куйдириш ҳақида» мақола. Имзосиз, проф. Евсеевники бўлса керак.

уни «ўлдирма» деган васиятга бўйсунганда эди, у бунёдга келмаган ва яшамаган бўларди.

Социалистик Советлар Иттифоқида пионер болалар ҳам буржуазиянинг цивилизацияси ва маданияти озчиликдан иборат бўлган тўқ «яқин кишилар»нинг катта, кўнчиликлдан иборат бўлган оч «яқин кишилар»га қарши кураш асосига қурилганлигидан иборат жирканч ҳақиқатни биллиб олиш учун ўқимоқдалар ва биллиб олмақдалар. Уни талаш лозим бўлиб турган пайтда «яқин кишини» севини мутлақо мумкин эмас, агарда у қаршилик кўрсатса ўлдириш керак. Узоқ вақтлардан бери буржуазия «тузумининг» тараққиёти жараёнида камбағал ва очлар ўз муҳитларидан сув ва қуруқликдаги қароқчиларни, шунингдек жуда ҳам тўқ бўлмаган инсонпарвар одамларни ажратиб чиқардилар, бу билан тўқ ва очларга ўзини севишликнинг зарурлигини исбот этдилар.

Қароқчиларнинг фаолиятлари бойлар давлатининг ҳақиқий асосини очиб кўрсатиб берганлиги учун бойларда қароқчиларнинг бир қисминини йўқ қилиб ташлаш, бир қисминини эса, давлатни бошқариш ишига жалб қилиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Эски вақтда, масалаи, ўрта асрда, дўкондор ва мешчанлар ҳунарманд ва деҳқонларга қарши курашда қароқчилардан ўзларига «доҳийлар» — герцоглар, диктаторлар, «черков князлари» қилиб олдилар. Савдогарларнинг ишчиларга қарши бундай ўз-ўзини ҳимоя қилиш усули буржуазия давлатини банкирлар, қуроляроғ фабрикаларининг эгалари, фирибгарлар, умуман «сиёсий хавфли кишилар» бошқараётган бизнинг кунларимизга қадар сақлалиб келди.

Гуманистлар дўкондорларнинг тинч ҳаёт кечиринларини учун халақит бердилар. Шунинг учун буржуазия ўзини севини билан чекланиш лозимлигини ўжарлик билан исботлашга киришганларни тириклайини ўтда куйдиришгача бориб етди ёки ҳар хил йўллар билан йўқ қилиб юборди ё бўлмаса, юқори мартабаларга кўтариб, йўлдан оздирди, хиёнат қилишга олиб борди. Биз бу ҳолни ишчилардан, илгариги социалистлардан дўкондорлар ясаб қўйган Европадаги сохта министрлар мисолида кўрамыз. Гуманистлар давлат тепасига чиқиб олиб, буржуазия тузумини, тинчлигини ҳимоя қила бошлайдилар.

Лекин буларнинг барчаси буржуазияни «синфларнинг тинч ҳамкорлигига», у истаган «ижтимоий муносабатларнинг гармониясига» олиб келмайди. Бу гармониянинг маъносини шундаки, озчиликни ташкил қилган тўқ «яқин кишилар» сиёсий ҳокимиятни тўлалиги билан эгаллаб,

пимани ўзларига фойдали деб билсалар, барчасини қилдилар, кўнчиликини ташкил қилган оч «яқин кишилар» эса, барча миллатларнинг тўқлиққа шўхлик қиладиган, жинояткорлиқнинг уччига чиққан, турмушда зерикиб, ҳеч нарсага ярамай қолган дўкондорлари нимани талаб қилсалар, барчасига бўйин товламасликларини лозим. Холбуки, тарих уларга, ҳатто олтинга ботиб кетган корчалоқ фирибгарларнинг ҳаловатлари қулгили равишда омонат эканлигини, машҳур «гугурт короли» Ивар Крейгер ва унга ўхшаганларнинг қандай бўлганликларини муттасил ва ҳеч аямай исбот қилиб келмоқда.

Дўкондорлар турмушининг омонатлигини улар ўртасидаги тез-тез содир бўлиб турган ўз-ўзини ўлдириш фактиёқ яққол кўрсатиб туради. Лекин ўз-ўзини ўлдираётганлардан улардан кейин қолаётганлар ҳеч қандай таъсирланмаяптилар, механик равишда тентакларча яшашни мунтазам давом эттирмоқдалар, ўзларининг жирканч ишларини, янги қон тўкишлар уюштириш ишини, одамлар тоифасини йўқотиб юборишдан иборат ишларини давом эттирмоқдалар. Меҳнаткаш халқнинг бутун бахтсизлигига, барча ғам-ғуссаларига уларнинг ўзларини биллиб, ўзга билан ишлари бўлмаслигидан иборат йўл тутишлари сабаб бўлмоқда.

Ёш совет ёзувчиси, агар у ўзини бири тафаккурига, бири сезгисига таъсир этадиган иккита тебраниб турган куч ўртасида тасаввур этса, ҳаётнинг маъносини, унинг материални жуда осон тушуниб олар эди. Капитализмнинг ағдариллини даврида, пролетариат билан буржуазия ўртасида борган сари тез-тез содир бўлаётган қонли тўқнашув йилларида, бутун дунё синфий кураши ва социализмнинг ғалабаси муқаррар бўлиб қолган пайтда, тарих совет ёзувчисини худди ана шу ҳолатга солиб қўйгандир. Аммо бошланган курашнинг шов-шуви катта бўлса ҳам, уни майда мешчанларнинг қундалиқ вақир-вуқурлари бўғади. Бундай мешчанлар фронт орқасида йирик бурижуазия билан узоқ вақтлардан бери тил бириктириб, кам-кам савдо қилишга, ўғирлашга одатланиб қолганлар ва улар табиатан жанг қилишга лаёқатсиздирлар, катта хўжайинлари уруш бошлаган пайтларда эса бу кичкинчалар қассобга мол, эчкига жон қайғуси дегандек, пуlining пайига тушиб, чайқовчи бўлиб оладилар, ярадорларни топиб, уларни талайдилар, ўликларнинг бор-йўғини шилиб оладилар ва мана шу ҳунар билан бу

майда мешчанлар кўпинча йприклашиб кетадилар. Маълумки, буржуазия «урушлари қаҳрамонларни туғдиради», лекин у муттаҳамларни кўпроқ туғдиради, одатда қаҳрамонлар жанг майдонида парчаланган ҳолда қоладилар, ашаддий муттаҳамлар эса, турмушда хўжайин, қопун чиқарувчи бўлиб оладилар ва оммавий одам ўлдирининг фойдасини билиб олиб, яна худди ана шундай «фойдали» ишга тайёргарлик кўрадилар, чунки, айниқса урушга хизмат қиладиган саноат кўпроқ фойда келтиради. Шундай бир худо бор, унинг исми — фойда, буржуазия фақат ана шу худога эътиқод қилади ва унинг йўлига миллионлаб ишчи ва деҳқонларнинг қонини садақа қилади.

Майда мешчанлар ва улар билан жисмоний кўппи-чилиқ қилиб заҳарланган кўпгина ишчилар ҳам бўйинларига қадар балчиққа ботиб янайдилар-да, яна захкашликдан ишқоят қиладилар. Бу бемаъни ишқоятлар революцион пролетариатнинг жапговар чақириқлари билан қўшилиб кетиб, уни бўғиб қўяди. Сассиқ ва тор ботқоқликдаги турмушнинг ноқулайлигидан нолийдилар-у, юқори ва қуруқ жойга чиқиб олини учун кам уринадилар, ҳатто уларнинг баъзилари эса, худди ана шу ботқоқликни «ер юзидаги жаннат» деб тушунадилар.

Лекин ёзувчи учун «образли қилиб гапириш» мажбурий бўлса ҳам, камроқ «образли қилиб» гапирамиз.

Бизнинг совет ёзувчимиз ўз замондошларидан аксарияти асрлар давомида бир бурда пон учун ўзаро шафқатсиз курашиб келган одамлар эканлигини, бу одамлар унинг асарининг материал эканлигини, ҳар бир «яқин киши» эса, ўзининг моддий фаровонлиги тушунчаси билан банд эканлигини қатъий тушуниб олмоғи лозим. Моддий фаровонликка интилиш тушунчаси мутлақо табиий интилишидирки, унинг асосида еб-ичилишнинг биологик жиҳатдан зарурлиги, қулай уй-жой орттириш ва шунга ўхшаш бошқа заруриятлар ётади, бу зарурият барча ҳайвон ва ҳашаротларга ҳам хосдир: тулки ва қарчигай, каламуш ва ўргимчаклар иш ва ёрлар қурадилар, лекин баъзи йиртқич ва текникхўрлар борки, улар қоринларига керагидан кўпроқ ўлдирадилар.

Инсониятнинг барча маданияти одамларнинг моддий жиҳатдан хотиржам бўлиш учун интилишлари асосига қурилган, лекин одамлар орасидаги текникхўр — буржуазия ишчи ва деҳқонларни эксплуатация қилишнинг ҳеч қандай нарса билан чекланмаган имкониятларини ва ҳокимиятини эгаллаб олиб, «ҳашамат» деб аталадиган йўл-

дап оздирувчи ортиқчаликни зарур эҳтиёжлар асосида яратди. Ана шу ортиқчалиkning йўлдан оздирувчиликдан иборат хусусиятини буржуазиянинг ўзи ҳам эътироф этган: масалан, ҳашамдорликка қарши қонулар қадим Рим республикасида мавжуд бўлган, ўрта асрда ҳашамдорлиkning ўсишига Швеция, Франция, Германия буржуазияси қарши курашган. Буржуазия ҳаммавақт бегона ишчи кучидап ўзининг жуда катта эҳтиёжини қондириш учун керагидан ҳам ортиқ фойдаланган, у пул ва мол тўплаш, осонлик билан дунё орттириш касалини ўзига юқтирган, ўзига юқтиргани юқтиргани, яна буни бутун дунёга ҳам юқтирган. Ана шу юқумли касал замонамиздаги бемаза бир манзарани вуҷудга келтирган: Европа марказий шаҳарларида бутун бошлиқ кўчалардаги магазинларда тилла асбоблар, қимматбаҳо тошлар, «ҳашамдор бўлмағур нарсалар»ни кўриш мумкинки, бу манзарани барпо қилиш учун ишчиларнинг жуда катта ва энг қимматбаҳо кучи сарф қилинмоқда, ишчилар синфининг ўзи эса ярим оч ҳолда яшамоқда, улардан ўз эҳтиёжларини, талант ва қобилиятларини ўстириш ҳуқуқини мутлақо тортиб олганлар. Мешчанларнинг молпарастликка бемаъни иштилолари, хусусий мулкка мубтало бўлиш касаллари уларга сут билан қирган.

Мени ҳашамдорликка бутунлай қарши деб ўйлаш керак эмас, йўқ, мен ҳашам ҳамма учун бўлишини истайман, лекин молпарастликка, унга эътиқод қилишга қаршиман, нарсаларни қандай қилса яхши бўлса, шундай қилиб ясайбер, улар мустаҳкам бўлади ва сени унга ортиқча меҳнат сарф қилишдан халос қилади, лекин ўзинг ясаган стул, ёзган китобингга ёки тиккан этигингга «ихлос қилиб, унга сажда қилма» — мана, сенга энг яхши «насихат!» Мана шу насихатни бизнинг ишчи ёшларимиз яхшилаб уқиб олсалар жуда ҳам яхши бўлар эди.

Моддий хотиржамлик, ҳаловат ва ҳашамнинг бутпарастлари «қандай бўлмасин» буржуазия маданияти ҳар томонлама таназзулга тушган бизнинг қуларимизда ҳам хусусий. мустаҳкам, енгил ва «пинам» турмушининг мумкинчилигига ҳамон эътиқод қилиб келмоқдалар. Бу эътиқоднинг асоси — ўтмиш тарихдан қолган ва черков томонидан мустаҳкамланган ўз-ўзини севиш, — унинг «авлиёлари» — энг типик ўз-ўзини севувчилар ва одамовилар эканлигини тақрорлаш, эҳтимол ортиқча бўлса керак. Аристократия фалсафасида ўз-ўзини севишни, бонқача қилиб айтганда, индивидуализмни гайритабиий,

механик ва мурда сингарп фикр қилувчи одам бўлган доно немис мешчани Эммануэл Кант, айниқса, жонбозлик билан тасдиқ қилган эди.

Бу кечикиб қолган эътиқод ва бошқа эътиқодлар сингарп кўр-кўрона эътиқоддир. Шу билан бирга бу эътиқод одамларда бизлардан ҳар биримиз дунёнинг «бошланиши ва тамом бўлишимиз», энг яхши, энг бебаҳо, яккаю ягонаemiz, деган ёлгондака, бўлмагур ишонч ҳосил қилиб, уларни жиловлаб қўяди. Бундай ўз-ўзига баҳо беришда, айниқса, хусусий мулкнинг таъсирини акс этиб туради. Хусусий мулк нари-бери қуролланган ва қуролсиз одамларни ҳужум учун, эксплуатация учун фақат, жисмоний ҳамда механик бирлаштириб, зарурият бўйича — рақобат «қонуни»га биноан уларнинг ҳар қайсисини хусусий мулк эгасининг «яқин кишиси»га маслақдошига қарши ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳолатида тутиб туради. Хусусий мулк мешчанларни ҳужум учун спртдан бирлаштириб, уларни бир-биридан ўзини ҳимоя қилиш учун пчдан бузади, чунки ҳар ким «ўзинг учун ўл етим», деган принципга амал қилади, шундай қилиб, бўриларча турмуш вужудга келади. «Одам одамга — бўри» мақоли худди ана шу хусусий мулкпарастларнинг ахлоқи томонидан яратилган.

Зоологик индивидуализм буржуазия бутун дунёга юқтирган касалликдирки, бу касалликдан буржуазиянинг ҳалок бўлаётганини кўриб турибмиз. Турган гапки, у қанчалик тезроқ ҳалок бўлса, ер юзидаги меҳнаткаш халқ учун шунчалик яхши. Бу ҳалокатни тезлатиш меҳнаткаш халқнинг кучи ва продасига боғлиқ.

Мешчанлик ёш совет ёзувчиси учун қийин ва ўзининг юқумлилиги ва захарловчилик хусусияти билан хавфли материалдир. Ёш, «бошловчи» ёзувчимиз мешчанни «куч ва шухратда» кузатгани йўқ, мешчанликнинг яқин ўтмишини фақат китоблар орқали билади, билганда ҳам ёмон билади, Европа буржуазиясининг хатарли, чок-чокидан кетган ва дардчил турмуши унга оз маълум, бу ҳам китоб ва газеталар орқали маълумдир. Унинг мамлакатинда ҳали вайрон қилинган мешчанликнинг кўп миқдордаги қолдиқлари мавжуд, бу қолдиқлар ҳали ўзларини усталик билан «социал ҳайвонлар» қилиб кўрсатадилар, ҳатто коммунистлар орасига суқилиб кириб оладилар, кўп асрлардан мерос бўлиб қолган шайтоплик, икки юзла-мачилик ва алдамчилигини ишга солиб, ўзларининг

«мен»ини ҳимоя қиладилар. Улар онгли ва онгсиз равишда ишбузармоқлик, дангасалик, мапфаатпарастлик қиладилар, уларнинг орасидан наридан-бери ишловчилар, зараркунадалар, жосуслар ва сотқинлар чиқади.

Мамлакатимиздан улоқтириб ташланган бу одамларнинг чиқишдилари ҳақида кўп китоблар ёзилган ва ёзилмоқда, лекин бу китоблар етарли даражада кучли эмас, душманини жуда юзаки ва хира акс эттирадилар. «Айрим воқеаларга» асосланган бундай китоблар латифа характерида бўладилар, уларда бадший асарлар учун энг зарур бўлган «тарихийлик» сезилмайди ва бу китобларнинг социалистик тарбиявий аҳамияти юқори бўлмайди. Матлумки, 15 йил ичида Мольерларни, Бальзакларни яратолмайсан, «Ревизор» ёки «Ҳаноб Головлевлар»нинг авторларини тирилтиролмайсан, аммо бу йиллар ичида ўз қудрати билан шаҳарлар қурган, гигант фабрикалар яратган, денгизларни каналлар билан қўшиб, чўлларга сув чиқариб обод қилган, ўз ерининг физик географиясини ўзгартаётган, ер қаъридан сон-саноқсиз хазиналар очиб, давлатини ҳайратда қоларли даражада бойитаётган ишчилар синфи ўз сафидан юзлаб кашфиётчи, олий маълумотли ёшлардан йилга ярим миллионга яқин кишини турмушга йўллаётган, ўйлаб энг йирик фан ходимларини етиштираётган бир мамлакатда адабиёт олдида юксак талабларни қўйиш мумкин.

Ёш адабиётда ҳозир қимматбаҳо формал йутуқлар оз эмас, у воқеликни борган сари кенгроқ қамраб бормоқда, унинг чуқур ҳам бўлишини истаи табиийдир. Агар ёш ёзувчилар ўзлари таплаган энг муҳим ва масъулиятли революцион ишнинг техникасини ўрганишлари, билиш қобилиятларини ўстиришлари, ўқишлари зарурлигини тушуниб олсалар, воқеликни фақат формал жиҳатдангина эмас, балки мазмунини ҳам чуқурлаштиришлари мумкин бўлади.

Одамлар тарихнинг, ўтмишдан қолган мешчанлик ва келажакнинг социалистик, иккита кучининг тортишига бўйсуниб, сезиларли даражада тебранадилар: руҳий тўлқинларга берилиш ўтмишга тортса, ақл келажакка тортади. Кўп ва қаттиқ бақирадилару, лекин тарих томошидан етарли даражада кўрсатиб берилган бўлса ҳам, мутлақо маълум бир йўл қатъий ва кескин таплаб олинганига бўлган хотиржам, ишонч сезилмайди.

Қариб, мункиллаб қолган, хонавайрон бўлган индивидуализм, мешчанларча шухратпарастлик фактларида, тезроқ ўзини кўрсатиш, юқорироқ жойга ўтиб олиш,

ҳар бир ишни пролетариатнинг обрўсини тўкадиган «хўжақўрсипга», мунофиқона, эътиборсиз қилишга интилишда, айниқса «эпг кам қаршилиқ кўрсатиш йўли» ишида намоён бўлиб, ҳамон яшаб келмоқда ва ҳаракат қилмоқда. Адабиётда бу йўл — ўтмишга танқидий муносабатда бўлиш йўлидир. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, ўтмишнинг жирканч башараси ёш ёзувчига юзаки ва назарий жиҳатдан таппидир. Ўтмишнинг танқидий акс эттиришнинг осоплиги авторларни ҳозирги замондаги буюк воқеалар ва процессларни ифода қилишдан бошқа томонга чалғитиб қўяди.

Ёш авторларда ҳали китобхонларда ўтмишга нафрат уйғотувчи қудратли куч етарли даражада йўқ, менинг назаримда, улар ўтмишни узлуксиз хотирлайвериб, китобхон онгида уни мустаҳкамлайдилар, қайд қиладилар, сақлаб қоладилар. Шунинг учун ҳам улар китобхонни ўтмишдан ҳеч қанча бездирмайдилар.

Ўтмишнинг заҳарли, сургунликдан иборат бўлган қабохати яхши ёритилиши ҳамда тушунарли бўлиши учун, унга ҳозир қўлга киритилган ютуқлар юксаклигидан, келажакнинг улўғ мақсадлари юксаклигидан қарай билиш ва бу кўнжманн ўстириш зарур. Мапа бу юксак нуқтаи назар адабиётимизда янги оҳанг берадиган мағрур, хушчақчақ ҳаяжон уйғотиши лозим ва уйғотади, янги формаларни яратишга ёрдам беради, бизга зарур бўлган, ўз-ўзидан маълумки, фақат социалистик тажриба фактларида барпо қилиниши мумкин бўлган йўналиш, социалистик реализмни вужудга келтиради.

Биз яшайтган бахтиёр мамлакатда севиш ва ҳурматлашга арзийдиган одамлар кўп. Бизнинг инсонга, турмушнинг социалистик формаларини вужудга келтирувчи меҳнаткаш коллектив кучига бўлган чексиз муҳаббатимиз унинг ижодий қувватидан, ҳайратланиш ҳиссидан, одамларнинг бир-бирларини ҳурмат қилишларида, барча мамлакатлар меҳнаткаш халқларининг доҳийси, бутун дунё пролетарларининг устози бўлган партияга муҳаббатдан туғилиши лозим ва туғилади.

ЕШЛАР БИЛАН СУҲБАТ

Кўпчилик одам турмуш ҳодисаларини текшириш учун эмас, балки ўз тафаккурига осойишта жой топишга, турли «шак-шубҳасиз» ҳақиқатларни аниқлашга шошгани-

дан ўйлайди ва фикр юритади. Эътирозга ўрин қўймайдиган бундай ҳақиқатларни тўқшга, айнқса, танқидчилар мойил бўлиб, бу ҳол беллетристлар ишида жуда зарарли оқибатларга олиб боради. Ёзувчиларнинг жуда масъулиятли ишида бундай аксиомачилик, догматизм, умуман шак-шубҳасиз ҳақиқат ўйлаб чиқармоқ жонли, тез ўзгариб турадиган ҳақиқат маъносини чеклаб қўйишга, бузишга олиб боради. Донишманд Энгельс «Бизнинг таълимотимиз догма эмас, балки ҳаракат қилиш қўлланмасидир», шу маънода қилаётган бутун ҳаракатимиз эса «эски дунёни ўзгартириб», янги дунё тузишга олиб боради, деб жуда тўғри айтган эди. Биз «эски дунё» жуда тез емирилаётган даврда яшаймиз. Бу жараёнларнинг сабаблари ҳар томонлама синчиклаб ўрганилган ва олдиндан кўрсатилган эди. Сипфий жамиятлар емирила бошладилар, «умрлари тугади». Кечагина улар ўз ичларига олган кўйлаб ижтимоий нуқсонларни ижодий куч деб ҳисоблаб, ўзларининг темирдек мустаҳкамликлари билан мақтаниб келган эдилар. Бизнинг кунларда бутун дунё буржуазияси ўзининг ожизлиги, пошудлигини кўрсатиб, бирдан-бир кучини — сиёсий сурбетлигини намойиш қилмоқда. Бутун дунё дўкондорлари турли авантюристларни ўзларига дохий қилиб кўтармоқдалар, террорни ўзларини ҳимоя қилишнинг бирдан-бир усули, ҳисоблаб, фашизмни ўзларини халос қилишнинг бирдан-бир чораси деб эълон қилдилар, яъни инсониятнинг турли ярамас қўйқумлари (фирибгарларни, муттаҳамларни, асабийларни, ҳалок бўлиш ва очарлик даҳшатидан ўзини йўқотиб қўйган кишиларни) бандитлар армиясига бирлаштириб, соғлом ижтимоий ижод этишга қодир бўлган кучи — революцион пролетариатни полиция командаси остида қириб ташламоқчилар. Биз, Советлар Иттифоқининг ёзувчилари, буржуазия кучларининг емирилиш жараёнининг моҳияти ва маъносини, унинг ана шу емирилиш маҳсулотларидан ўзига ҳимоя вужудга келтирмоқчи бўлаётганини керагича равшан тасаввур этолмаймиз. Советлар Иттифоқидаги пролетариатнинг ўн олти йиллик қаҳрамонона меҳнати ва шу меҳнатнинг афсоналардаги каби буюк натижалари пролетариат ижодий кучларининг бениҳоялигидан, ҳаётийлигидан, қобилиятлилигидан далолат беради. Биз, Советлар Иттифоқи ёзувчилари на бу меҳнатнинг қудратли даражасини ва на унинг муваффақиятлари ранго-ранглиги ва кўплигини ҳали яхши тасаввур этолган эмасмиз. Биз мамлакатимиз яқиндагина тамомил саводсиз мамлакат бўлганини, бидъат ва хурофат ўчоғи эканини, унинг характерли томонлари.

дан бири — эскилик сарқитларининг узоқ яшаб келганлигини унутамиз.

Яқиндагина мамлакатимизда омонч плуг билан алмаштирилди, бутун дунёдаги каби шу кунгача биз ҳам турли кесиш асбобларини чархлаш учун жуда кўп вақт ва меҳнат сарфлардик. Энди кўрибсизки, бизнинг кунларда ҳар бир кесиш асбоби иш давомида ўзича чархланиши мумкинлиги кашф этилибди, бу, вақт ва материални тежаш йўли билан юз миллионлаб фойда келтиради. Бошқа кашфиётлар сингари ҳали кўплаб билмаган бу факт Европа ва Америка Қўшма Штатларининг зўр техникасини қувиб етати олишимизнигина эмас, ҳатто ўзиб кетишимизни кўрсатадиган ишончли далилдир. Биз ақлий энергия миқдори жиҳатидан буржуазиядан ўзиб кетдик, бизда бу энергиянинг сифатини яхшилаш учун мисли кўрилмаган ғамхўрликлар қилинмоқда. Биз буржуазиядан техника соҳасида ҳам ўзиб кетамиз. Буржуазиянинг техникага тўйгани, одамларни қирадиган техникадан болқасини тан олмай қўйгани, ижтимоий фойдали нарсалар ишлаб чиқариш техникасини бундан буён ривожлантиришдан бош тортиб, уни хонавайрон қилувчи деб қоралагани, лаънатлагани учунгина ундан ўзиб кетмаймиз. Бу вақтда эса, бизда техника соҳасидаги ҳар қандай янгилик мавжуд кучларнинг ўзаро алоқадорлигини очиш эканлигини, бироқ булар биз томондан ҳали ўзлаштирилмаганлигини тушунадиган одамлар сони кундан-кунга тез ошиб боради. Меҳнат тажрибамизга асосланиб, зўр ишонч билан айтиш мумкинки, биз ишонининг хилма-хил меҳнати туфайли, минг йиллар давомида бунёдга келган барча муҳим нарсалардан ҳам чексиз юқори турадиган имкониятлар оламида яшаётимиз. Буржуазияда бу ишонч йўқ. Буржуазия энди унга муҳтож ҳам эмас.

Буржуазия ўз муҳитида ақлий энергиянинг ўсишини камайтиришга, унинг ўрнини одамларда ўз-ўзини ҳимоя қилиш учун ҳайвоний иродани тарбиялаш, менчаплик уясини, маконини ҳимоя этиш билан алмаштиришга ҳаракат қилади. Унинг ҳам назарий, ҳам амалий пияти битта: қандай қилса пролетариатнинг ҳокимият теласига чиқишини тўхтатиб қолади. Қандай қилса, пролетариатни кучсизлантиради? Улар ишчилар оммасини очарчиликка мубтало қилиш, майда буржуазия орасида фашист бандитлари, қотиллари шайқаси тузиш, пролетариатнинг энг ғайратли доҳийларини қириш йўли билан кучсизлантирадилар. Адабиётимиз ўз ватани олдидаги масъулиятни тушуниб олиши ва ўзининг улуғ вазифасини муносиб бажаришини

ўрганиши учун ҳозирги замон воқеаларини чуқур ва жиддий ўрганиши лозим. Ёзувчиларимиз орасида, ўз дунёқарашини кенгайтириш, ҳозирги воқеликни ўрганишга иштироки, ҳатто техник малакасини оширишга уриниш у қадар сезилмаяпти.

Образлар, тиллар, характерлар тил воситаси билан яратилган, турмушда бўлиб ўтган ҳодисаларни табиат манзараларини, тафаккур жараёнларини сўзлар ёрдамида тасвирлайдиган бадий адабиёт қандай элементлардан иборат?

Адабиётнинг биринчи элементи — тилдир. Тил — адабиётнинг асосий қуролидир, ҳаёт ҳодисалари, фактлар билан бирга унинг материалидир. Тилнинг аҳамияти ҳақида халқнинг энг доно топишмоқларидан бирида шундай дейилади: «Асал эмас, лекин ҳар нарсга ёпишар». Бу — дунёда ном қўйилмайдиган, ном топилмайдиган нарса йўқ, демакдир. Сўз — барча фактлар, барча фикрлар либосидир. Аммо ҳар бир факт замирида ижтимоий маъно бор, ҳар бир маъно замирида эса, бир ёки иккинчи фикр нега бундай-у, нега ундай эмас, деган сабаб бор. Фактлар замирида яширинган ижтимоий ҳаёт маъносини унинг муҳимлиги, тўлаллиги ва ёрқинлигича тасвирлашни ўз олдига вазифа қилиб қўйган бадий адабиётдан равон, тушунарли тил, пухта танланган сўзлар талаб этилади. «Классиклар» юз йиллар давомида аста-секин ишланган ана шундай тилда ёзганлар. Ҳақиқий адабий тил шу. Гарчи бу тил меҳнаткаш омманинг сўзлашиш тилидан олинган бўлса-да, ўзининг бош манбаидан тамомила фарқ қилади. Чунки, тасвирлаш йўли билан таърифлар экан, ёзувчи ўзаро сўзлашишда ишлатиладиган барча тасодифий, вақтинча кириб келган, мантиқсиз фонетик жиҳатдан бузуқ, турли сабабларга кўра асосий «талабга», яъни умумхалқ тили тузилишига тўғри келмайдиган сўзларни олиб ташлайди. Ўз-ўзидан маълумки, жопли тил ёзувчи яратган одамлар тилида қолади, албатта, лекин шундай бўлса ҳам, жуда кам тасвирланаётган одам характерини янада бўрттириб, жопли қилиб кўрсатишга лойиқ миқдорда қолади. Масалан, Толстойнинг «Маърифат мевалари»да мужик: «ҳақиқатан» дейди. Толстой бу сўздан фойдаланиб, бизга мужикнинг ўзи бу сўзнинг том маъносини билмаслиги мумкинлигини, деҳқончиликдан нарини кўрмаган қишлоқчи бир одам учун ҳақиқат одамлар природы ва ақлининг кўп асрлик

онгли ҳаракати натижаси эканини англаш жуда амри-
маҳол эканлигини кўрсатади.

Ёшлигимда мен ҳам янги сўзлар ўйлаб топишга ҳа-
ракат қилардим. Бунга адвокат ва прокурорларнинг гап-
донлиги сабаб бўлган. «Яхшилик» ва «ёмоилик»нинг
бир хилда чиройли сўзлар билан безатилишини, одам-
ларни қораловчилар ҳам, оқловчилар ҳам бир хилдаги
сўзлардан усталик билан фойдаланганларини кўриб хай-
рон бўлардим. Шундай қилиб, «ўз сўзларим»ни тўқир,
неча-неча дафтарни шундай тўқима сўзлар билан тўлдир-
иб юборардим. Бу ҳам «болалик касалликлари»дан
бири эди. Ҳаётга минг раҳмат, у яхши врач, мени бу
дарддан тезда халос этди.

Маданият тарихи жамият ҳаётининг энг қизғин давр-
ларида, одамлар меҳнатнинг турли-туман йўлларини иш-
га солган, синфий қарама-қаршилиқ кучайган пайтлари-
да тил бойиб борганини кўрсатади.

Фольклор, мақоллар, маталлар, қўшиқлар бунини тасдиқ-
лайди, жонли тилини ривожлантирадиган табиий йўл ҳам
шу. Бу соҳада сунъий тўқима «янгиликлар» эскириб,
маъноси ўчиб, йўқолиб кетган баъзи сўзларни мутаасиб-
лик билан ҳимоя қилиш заифликдир. Фикримни равшан
қилиш учун эслатиб ўтаман. Пушкин «Москва просвире-
ни» тилига юқори баҳо берган ўз энагаси Арина Радио-
повнадан ўрганган. Жонли тилининг ажойиб устаси Лес-
ков ҳам энагасидан, — солдат хотинидан ўрганган.
Ўмуман олганда содда энагалар, кучерлар, балиқчилар,
қишлоқ овчилари ва оғир ҳаёт кечирувчи бошқа касбда-
ги одамлар адабий тилининг ривожланишига таъсир кўр-
сатганлар. Аммо ёзувчилар жонли тил оқимидан энг
ўткир, энг мувофиқ, бамаънисини танлаб олганлар. Ҳо-
зирги ёзувчилар эса, ана шундай танлаб олишнинг на-
қадар аҳамиятли эканини яхши тушунмайдилар, бу
асарнинг сифатини жуда ҳам пасайтириб юборади. Си-
фат ҳақида бўладиган баҳслардаги зиддиятлар ҳамда
мамлакатимизда оғзаки санъатнинг сифати ҳақидаги
баҳс маълум бир, чуқур ижтимоий маънога эга бўлган
бир пайтда ялқовлар ва мунофиқ ҳийлагарларнинг буни
грамматика масаласига тақаб қўйишга уринишлари
шундан келиб чиқади.

Адабиётнинг иккинчи элементи — тема. Тема — автор
тажрибасида бунёдга келган, ҳаётнинг ўзи кўрсатиб бер-
ган, аммо ҳозирча автор тасаввурида ҳали тўла-тўқис
шаклланимаган бир ҳолда сақланиб, образларда гавда-
лантиришни талаб қилиб, авторда ишлашга майл уйғо-
тадиган ғоядир.

«Абадий» деб ҳисобланган темалар ҳам бўлади. Булар: ўлим, муҳаббат темаларидир. Булардан ташқари, жамият яратган, индивидуализм асосида бунёдга келган темалар ҳам бор. Булар: рашиқ, қасос, ҳасислик ва ҳоказо. Лекин қадим замонлардаёқ: «Ҳамма нарса ўзгаради», «Оламда абадий нарса йўқ» деган гаплар бор эди. Бизнинг оламда революциянинг ёрқин қуёши кўтарилиб, нур сочмоқда ва синфлар ўртасида кетаётган аёвсиз кураш, ҳамманинг барча билан пон ва ҳокимият учун кураши асосида тузилган жамиятда шахс ўзининг жамият ичида яққалигини ва заифлигини ҳис этгани «абадий» темалар манбаи эканлигини ёритиб кўрсатмоқда.

Маълумки, буржуа жамиятининг йўқотиб бўлмайдиган ва характерли хусусиятларидан бири шуки, бу жамият аъзоларининг каттакон кўпчилиги ўзининг бутун кучини ибтидоий, ярим қашшоқ ҳаёт шароитини кўлга кпритиш учун сарф этади. Турмушнинг бундай лаънати, одамларни хўрлайдиган ўз «хусусияти»га одамлар кўпикиб кетган, гарчи бу хусусият ҳар бир одамни фақат ўз-ўзини ўйлашга мажбур этса-да, бундай ижтимоий тузумнинг бемаънилигини жуда кам одам тушунади. Одамлар яшаётган ҳаётларининг жуда кичик бир қисмини, кўзлари билан кўриб турган қисминигина умуман тушунадилар. Шу кўраётган нарсалари ҳақида фикр юритишга эса, уларнинг вақти йўқ. Инсон ўзи ҳақидаги икир-чикир ташвишлар, ўзининг физиологик эҳтиёжларини, иззат-пафсини қопдириш ва ҳаётда ўзига қулайроқ жой эгаллаш ғами билан овора. Ўз-ўзидан маълумки, мана шуларнинг ҳаммаси яшаш учун зарурдир, кўраётганларини ҳақида бош қотирмаслик эса, кўплар учун ўз-ўзини ҳимоя қилишнинг қулай воситасидир. Агарда буржуа жамиятидаги одамлар ўз-ўзини ҳимоя қилишга, бўлмагур нарсаларга қанчалик кўп энергия сарфлаётганларини ҳисоблаб чиққанлариди эди, ўз-ўзларини ўлдиришлар сони яна ўнларча марта ортган бўларди.

Аммо одам кўрганлари ҳақида бош қотирмаса-да, шу кўрган-кечирганлари, таассуротлари миёсанинг аллақайси бир бурчида йиғилиб туради ва уни ҳаёт бемаъни, «турмуш расво», «қандай яшасанг ҳам барибир» деган пармандаларча хулосага, тасаввуфга, бебошликка, сурбетликка олиб боради. Буржуа жамияти ўзини емпради-гап, ўлдирадиган заҳарни ана шундай қилиб тайёрлайди. Кўриб турибмизки, на диний, на маънавий ҳамда ҳуқуқий доғмалар буржуа жамиятининг чиришини ва инқирозини тўхтатиб қололмайди. Синфсиз, социалистик

жамият яратаётган шароитда эса, адабиётдаги «абадий» темалар қисман тамомилта ўлади, йўқолади, қисман ўз маъносини ўзгартиради. Давримиз ағрим шахс ўлимнинг ижтимоий қиммати ҳар қанча баланд бўлишидан қатъи назар, беҳад йирикроқ ва фожиялироқ темаларни тавсия этади. Аммо, бу билан индивидуалистларни юпатиб бўлмайди, шуниси ҳам борки, индивидуализм тарих томонидан ўлимга маҳкум этилгандир.

Адабиётнинг учинчи элементи — сюжетдир, яъни одамларнинг ўзаро алоқалари, улар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, симпатия ва антипатиялар, умуман кишилар ўртасидаги муносабатлар — у ёки бу характернинг, типнинг тарихий ривожланиши, таъкил топиб боришидир. Агар адабиёт деган тушунчани «беллетристика» — драма, роман, повесть ёки ҳикоя билан чегаралайдиган бўлсак, шу уч элемент билан адабиёт деган сўзнинг мазмунини деярли мутлақо тугайди. Энди бундан бу ёнга приёмлар, «услуб» ҳақида гапирса бўлади, лекин бу ҳар бир автор истеъдодининг шахсий хусусиятларига боғлиқдир. Бу хусусиятлар замирида ҳам ўша авторнинг келиб чиқиши ва ўсишидаги у ёки бу объектив кўрсаткичлар ётишини унутмаслик керак.

Энди, XIX асрнинг XX аср томон ҳам қўйилиб келаятган кенг тарқалган ва самарали оқими — реализм ҳақида бир неча огиз гапириб ўтаман. Бу оқимнинг характерли хусусияти — унинг ҳар нарсасига ўткир ақл-идрок ва танқидий қарашларидадир. Бу реализмнинг ижодкорлари ақлий илҳомдан ўз муҳитларидан ўзиб кетган, ўз синфларининг дағал, жисмоний кучи замирида унинг ижтимоий ижод томонидан кучсизлигини кўра олган одамлардир. Бу одамларни буржуазиянинг «оқпадар фарзандлари» деб аташ мумкин, черков афсонасининг қаҳрамони сингари улар ҳам ота-бувалари асирлигида қутулиб, догма, анъаналар зулмидан чиқиб кетадилар. Яна шуниси ҳам борки, улар ўз синфлари қўйнига қовурма барра ейиш учун қайтиб бормадилар. XIX асрда ижод этган европадаги реалист ёзувчиларга бўлган муносабатимизда тил, услуб, сюжетнинг ютуқ ва камчиликларига баҳо беришда китобга материал бўлган фактларнинг ижтимоий маъносини очиб беришга бутунлай қизиқмаган буржуа танқидчилари катта роль ўйнайди. Бальзак асарларининг ижтимоий маъносини фақат Энгельс билан Марксгина тушунган. Танқид Стендаль ҳақи-

да «лом-мим» демади. Ёнда чет адабиётини ўша чет тилининг ўзиде ўқийдиганлар жуда кам. Ғарб ёзувчиларининг биографияларини, уларнинг ўсиш жараёнларини, иш усулларини янада кам биладилар.

Буржуазиянинг «оқпадар фарзандлари» яратган адабиёт, гарчи новелла, роман авторлари ортиқ даражада тўйиб, семириб кетган мешчанлик дунёга келтираётган ифлос бебошликдан қутулиш йўллари кўрсатиб бера олмаган бўлсалар-да, ҳаётга тапқидий муносабатда бўлганлиги туфайли ҳам юксак қимматга эга эди. Фақат камдан-кам авторлар, ўшанда ҳам иккинчи даражали авторларгина, машҳур фалсафа ва эътиборли тапқидчилик кўрсатмаларига биноан, буржуа тузумининг аниқ ва нақадар қабих сохталигини яшириш мақсадида мурасасиз қарама-қаршилиқни мурасага келтирадиган баъзи доғмаларнинг шубҳадан ҳоли эканлигини тасдиқлашга уринишарди. XIX асрда фан ва техника капиталистик давлатларнинг моддий асосини, аниқса, муваффақиятли кенгайтирган, мустаҳкамлаган, лекин Европанинг энг олдинги адабиёти ҳисобланган Франция адабиёти эса, Европа мешчанларининг бу механик ҳаракатини қувватламаган ҳам, «машиналь» ўсишини маъзур кўрмаган ҳам.

XIX асрнинг асосий ва бош темаси шахс томонидан ижтимоий турмушнинг омонатлигини поумидларча англашдан иборат эди. Шопенгауэр, Гартман, Леонарди, Штирнер ва бошқа кўпгина файласуфлар бу онги ҳаётнинг космик бемаънилигини тасдиқлашдан иборат ваъз-насиҳатлари билан шахснинг ижтимоий яққалигига, заифлигига ишонч уйғотиш мақсадидаги ваъз-насиҳатлари билан мустаҳкамлашарди. Советлар Иттифоқининг диктатори — пролетариат яратаётган янги воқеликда шахс Арктика музликларида ёлғиз қолиб кетган бўлса-да, дақиқа сайин ўлим хавфи остида яшашига қарамай ўзини яққа ва заиф ҳис этмайди.

XIX аср — асосан пессимизмни ваъз-насиҳат қилиш асридир. XX асрга бориб бу ваъз-насиҳат ижтимоий сурбетликни табиий равишда тарғиб қилишга, бутун дунё мешчанлари усталик билан мақтаниб, фахрланиб келган «инсонпарварлик»ни қатъий инкор этишга олиб борди. Шопенгауэрнинг кўпларга маъқул бўлган мунофиқлик, икки юзламачилик, ҳамдардлик ва қайғудошликдан иборат черков этикаси Ницше томонидан асабийлик билан, кейинчалик эса, фашизм томонидан кескин, энди амалда рад этилди. Гитлерчилар фашизм мешчан-

лиқининг заифлашиб қолган, лекин ҳали кучли чангалидан сирғалиб чиқиб кетаётган ҳокимият учун бўлган синфий курашдаги тушқунлиқнинг бир кўринишидир.

Шунинг ҳам қўшиб қўйиш керакки, яқка шахслар ижтимоий турмушнинг ниҳоятда заифлигини, омонатлигини капаиталининг бир қадар талантили малайлари ҳам ҳис этган, ҳатто тушунган. XIX асрдаги буржуазиянинг деярли барча «улуғ» ва машҳур» ўша фарзандларининг ўлимидан кейин нашр этилган хотиралари, кундаликлари ва хатлари буржуа жамиятининг нақадар ёмон ташкил этилганини кўрсатади.

Советлар Иттифоқининг диктатори — пролетариатнинг тақдирлашга лойиқ топилган хизматлари қаторига унинг дунёни тушқунлик, могори ва заппидан халос қилишидаги қаҳрамонона фаолиятини киритиш зарур.

Буржуазиянинг «оқпадар фарзандлари»нинг реализми танқидий реализм эди: улар ўз асарларида яқка шахсларнинг оилавий аъъаналар, диний ақидалар, ҳуқуқ нормалари сиқиги остидаги «ҳаёт саргузаштларини» тасвирлаш йўли билан жамият нуқсонларини очиб ташлаган бўлсалар-да, танқидий реализм инсонга асирликда қутулиш йўлини кўрсатиб бера олмади. Мавжуд нарсаларни танқид қилиш танқидчилар учун жуда осон эди-ю, ижтимоий ҳаётнинг ва умуман «турмушнинг» бемаънилигидан бўлак тасдиқлайдиган ҳеч нима йўқ эди.

Бу ҳолни кўплар, баралла товуш билан тахминан Байрондан тортиб 1932 йилда вафот этган Томас Гардигача, Шатобрианининг «Нарини дунё хотиралари» ва ҳоказоларидан тортиб Бодлер ва фалсафаси пессимизмга жуда яқин бўлган Анатолий Франсгача тасдиқладилар. Баъзи ёзувчилар пессимизмни католицизм билан алмаштирдилар, лекин бу билан ҳеч нима ўзгаргани йўқ, «бояги-бояги, бой хўжанинг таёғи» бўлиб қолаверди, чунки ҳамма черков ҳам ҳаёт учун курашда одамларга бир хилда заиф экапликларига иқроор бўлишни уқтирарди. Диннинг зарари черков князларининг моддий маъфратларидан четда қилинадиган ҳар қандай ҳаракатни сусайтиришда, айниқса ёрқин сезилиб турарди. Йонлардан бири, «Исонинг ер юзидаги вакилларида бири», «Христианлик руҳонийлар учун жуда фойдали нарса», деб жуда тўғри айтган.

Бизда социалистик реализм ҳақида бажонидил ва кўп ёзадилар, яқинда авторлардан бири Гоголь ҳақидаги ма-

қоласида ғалати бир кашфиёт қилибди: у Гоголни социалистик реализм ёзувчиси, деб эълон қилибди. Бу кашфиётнинг қизиғи шундаки, у адабий-танқидий ҳақиқатларни ўйлаб чиқариш бемаъниликка етаклашини, шунинг билан баробар ёзувчининг китобхонлар олдидаги масъулиятсизлигини кўрсатади.

Адабий реализм ипсон фаолиятининг реал фактларига боғлиқдир. Маълумки, «Ревизор» ва «Ўлик жонлар» даврида Россиянинг ҳеч қаерида социалистик характердаги фактлар рўй бермаган. Муҳим аҳамиятга эга бўлган мана шу сабабга кўра ҳам ёзувчи Николай Гоголь Хлестаков, Чичиков, Собакеевич, Ноздрев, Плюшкин каби типларнинг ижтимоий ҳаётидаги бундай фактларни тасвир эта олмаган. Бундан чиқадики: Гоголни социалистик реализм ёзувчиси деб нотўғри аташган, Гоголь реалист танқидчидир. У шу қадар кучли танқидчики, ўзининг танқидчилик кучидан эси оғар даражада кўрқиб кетган. Эсдан оғиш ўткир ибрат бўладиган, ижтимоий-фалсафий аҳамиятга кўчадиган ёлғиз ҳодиса эмас, ақлдан адашини ҳеч қачон бу қадар аҳамиятга молик бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Баъзи ёзувчиларнинг шунга тушунмаганларига ҳайронман.

Адабиётда социалистик реализм социалистик ижоднинг меҳнат практикаси берган фактларни тасвири сифатида дунёга келиши мумкин. Бундай реализм бизнинг адабиётимизда пайдо бўлиши мумкинми? Мумкингина эмас, балки бўлиши шарт ҳам. Чунки революцион — социалистик ижод фактларимиз бор, ҳозир уларнинг сони кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Биз шундай мамлакатда яшаймизки, «шон-шараф, қаҳрамонлик» жасоратлари одатдаги бир фактга айланиб қолган, уларнинг кўплари ҳақида ҳатто матбуот ҳам лом-мим демай ўтиб кетаверади. Ёзувчилар бунга назарга олмаяптилар, чунки ёзувчилар диққати ҳамон эски танқидий реализм оқимидадир. «Ҳаётнинг салбий кўринишлари» таъсирида у оқим табиий равишда «ихтисослашиб қолган эди». Бу ўрнида баъзи камчиликларни эслатиб ўтиш лозим бўлиб қолди: кўриш қобилиятининг заифлиги ёлғончилик, мунофиқлик ва ҳоказо табиий сабабларга кўра юзага келган ҳодисалардир, бу сабабларни эса йўқотиш мумкин.

Танқидий реализмнинг бу қадар яшовчанлигининг жиддий сабабларидан бири шундаки, ёзувчиларимизда ҳали профессионал техник малака етишмайди, тўғриси-ни айтганда эса, билим етишмайди — ёзувчиларимиз ҳали анча хом, кўришни билмайди, ҳамма нарсадан ха-

бардор бўлишмайди. Бу сабаб ўтмишга, кўпинча истиқболли биргина нарсадан, у ҳам бўлса крематорийдан¹ иборат бўлган кекса бобога интилиш билан боғлиқ бўлади. Бу, ишда кам меҳнат талаб қиладиганини танлашга ўхшаган бир нарса, ёғочни ишлаш тошни ишлашдан кўра осон, тошни ишлаш эса, темирдан кўра осон, темир пўлатдан осон. Кўп қаватли ёштин ёки пўлат бинодаги ҳаётни тасвирлашдан кўра, бир қаватли ёғоч уйдаги ҳаётни тасвирлаш енгил, албатта.

Арзимган, майда тема устида ишлаш шунга олиб борадики, адабиётчимиз катта сюжетга кўчгудек бўлса, мисол учун, саноат комбинати қурилиши ҳақида ёзгудек бўлса, маънавий идеологик темани жуда кўп майда деталларни тасвирлаш билан тўлдириб юборади, бу темани у қадар ёрқин бўлмаган тилда ваъзхонликка айлантириб юборади. Деталлаштириш ҳатто ўринли бўлган жойларда ҳам, одамни қайта тарбиялаш жараёнида шахсиятпараст одамни тарбиялаб коллективчига айлаштириш керагидан кўра секин ривожланган пайтларда, колхоз қурилишида ҳам ошиб кетади, зарар келтиради. Баъзи хунук, лекин одат тусига кириб қолган воқеаларга, ана шу деталлаштиришга интилиш сабабкор деб ҳисоблайман: ёзувчи ёзган асарининг биринчи қисмини ёзиб тугатади, давомидан эса дарак йўқ, чунки у бутун йиққан материални ишлатиб бўлган, айтадиган гапи қолмаган.

Ижодни катта романдан бошлаш жуда ёмон одат. Жуда кўп маза-матрасиз китобларнинг босилиб чиқишига шу ҳол сабабчи. Ёзишни Ғарбдаги ҳамда биздаги барча йирик ёзувчилар сингари кичик ҳикоялардан бошлаш керак. Ҳикоя сўзини тежашга, материални мантиқий жойлаштира билишга, сюжет равшанлигига, тема аниқлигига ўргатади. Лекин бир кун қобилиятли бир ёзувчига роман ёзишни қўйиб, бир оз дам олишни, ҳикоя ёзишни маслаҳат берганимда, у менга: «Йўқ, ҳикоя жуда оғир форма» деб жавоб берди. Бундан чиқди, тўппонча яшадан кўра, тўп яшаш осон экан-да.

Бу суҳбатда кириш сўзим ҳаддан ташқари чўзилиб кетди, лекин шундай қилишни зарур деб ҳисоблайман. Ёш ёзувчилар адабиёт ишининг қийинлигини, давр улар олдида қўядиган масалаларни, ёзувчининг китобхон олдидаги масъулиятини тасаввур эта билишлари керак.

¹ Крематорий — ўлиқларни қуйдирадиган жой.

Бизнинг китобхонимиздек севиш, ҳурмат қилишга сазовор китобхон, дунёда ҳали ҳеч бўлмаган.

Инсоннинг илгарилаш ва юқорилаш йўлидаги доғона сифатидаги билиш қуроли бўлган ҳақиқатлар инсон меҳнати билан рўёбга чиқади, бу ҳақиқат инсониятнинг маданий ривожланиши тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

Мен бир гапни қўй такрорлайман: инсон интилган мақсад нақадар юқори бўлса, унинг қобилияти, таланти шу қадар тез ва ижтимоий мазмундор бўлиб ривожланади, бунга эса мен ҳақиқат деб биламан. Менинг бутун турмуш тажрибам, яъни бутун кўрган-ичирганларим, ўқиганларим таққослаганларим, ўйлаганларим бунга тасдиқлайди. Совет воқеалиги бунга янада қаттиқроқ ва салобатлироқ тасдиқлайди.

СССРда Владимир Лениннинг революцион даҳоси пролетариат олдида энг юксак мақсадни қўйди. Ҳозирда эса, Иттифоқимизнинг миллионлаб пролетарлари бу буюк мақсадга амалда эришиш учун ҳаракат қилмоқдалар, бутун дунё пролетарларининг революцион ғайратини қўзғаб, соф виждонли кишиларни ҳайратда қолдиarmoқдалар, қабих кишиларда нафрат уйғотмоқдалар.

«Ақли расо» кишилар, яъни совуққон ишбилармонлар фактлар кучига, аъъаналар, ақидалар, қондалар кучига хотиржам итбат этишни афзал билиб, бу мақсадни афсонавий атаб, эришиб бўлмайдиган деб ҳисоблайдилар, жангларда иштирок этмайдилар-да, ғалаба самарасидан усталик билан фойдаланадилар. Дантенинг «Жаҳаннам»ида бу одамларга, ўзларига муносиб жой ажратилган.

Иттифоқимиз ичкарасида «афсонавий» мақсадга интилиш, афсонавий жасорат, қаҳрамонона меҳнат зўр ниятлар қўзғайди. Буларни санаб ўтиришнинг ўрни йўқ ҳозир. Аммо ёзувчилар бу ниятлар ҳали амалга ошмасдан илгари, ҳали фактга айланмасдан олдин билиб қўйишни керак. Шонини ейиш ҳеч шубҳасиз фойдали, лекин инсоннинг бугдoinи қўй йиллик ўсимликка айлантириб, бу билан ерларни йил сайин шудгорлашга кетадиган оламжаҳон энергиядан озод этишга уринаётганини билиш ҳам жуда фойдали.

Шундай қилиб, ҳақиқатлар инсоннинг синфсиз социалистик жамият қуриш каби буюк мақсадга эришиш йўлида қилаётган ижтимоий фойдали меҳнати билан бунёдга келади. Бу жамиятда ортиқча сарф бўладиган жисмоний энергия ақлий энергияга айланади ва бу жамият-

да шахснинг ҳар қандай қобилияти ва талантининг ривожланишига чексиз йўл очилади.

Адабиётнинг вазифаси: меҳнаткаш ҳаётининг манзарасини тасвирлаш ва ҳақиқатларни образларга, характерга, одамлар тинишига айлантиришдан иборат. «Нақадар баланд чиқсанг, шу қадар кўпини кўрасан» деган мақол бор. Сизлар яратган асарларининг темаси ва сюжети революция кўзатган ижодий энергиянинг асосий иштилоши билан қанчалик боғлиқлигини ва бу қудратли кўзгатувчи кучнинг таъсирини қанчалик ҳис этаётганларинингизни ана шу мақсад чўққисидан туриб қараймиз.

Сизларнинг ўн бешга яқин қўлёзманингизни ўқиб чиқдим. Шулардан тўрттамп-бештаси кексаларнинг фикрини қайтадан тарбиялаш ҳақида ҳикоя қилади. Чол ҳам яшашни истайди, албатта. «Ўғил» ҳикоясида бирданига уч чол қайта тарбияланади. Ҳикояда айтилишича, ўн олти йиллик маданий революцион ишнинг уларга унчалик таъсири бўлмабди. Мана улар негр ишчини «ўғил қилиб олишади». Бу, албатта, жуда таъсирли факт. Агар автор кекса рус ишчисида унинг қора танли ишчи одамга нисбатан интернационал қардошлик ҳисси аста-секин уйғонишини кўрсатса, яна ҳам яхши бўларди. Лекин автор ўз сюжетини етарли даражада ўйлаб олмаган. У хушчақчақ бир латифа айтиб бермоқчи бўлади-ю, шундай деб бошлайди:

«Мен куламан. Кулги бурун катакларимни, кўзимни, оғзимни тўлдириб юборади...» Мен шунга ҳайропман: кулги қандай қилиб кўзини, бурун катакларини тўлдириб юбориши мумкин? Ахир кулги «чанг эмас-ку?!»

«Бундан ҳам қизиқ томоша бўларканми», «Мен циркда эмасман» ва ҳоказолар. Негр ҳақида гап бошламасдан аввал кулги ҳақида шу қадар кўп гашириладикки, бу кулги қора танли одамни хафа қилиши турган гап.

Ҳикоянинг давомини ўқир эканман, автор ҳикояси учун муносиб оҳанг ва тил тона олмаган деган қарорга келдим. Сюжет асарга бошқача йўл билан ёндашинини, бошқача ранг беришни талаб этади. Заводда, дастгоҳ ёнида қора танли, жингалак соч, лаблари қалин одам пайдо бўлади. Чоллар ёшларга қараганда маданиятсизроқ, улар фақат оқ танли кишиларнигина ҳақиқий инсон деб ҳисоблашга ўрганиб қолганлар.

Балким, ишчилар негрни қаттиқ тегмайдиган даражада бўлса-да, мазах қилишгандир. Лекин негрлар, айниқса, Америкадаги негрларнинг кўнгли яримта бўлади. Нимагаки, Америкада уларни одам деб санамайдилар. Чолнинг граждан урушида ҳалок бўлган ўғли дастгоҳида шундай негрлардан бири ишлай бошлаган бўлиши мумкин. Балким, негр чолга қандайдир ёрдам қилгандир ҳам. Хуллас, негр қандайдир бир ишни билан, ишни тез ўзлаштириши биланми ёки чечетка рақсини қойил қилибми, ишқилиб, чолда қора танли кишига исбатан ҳурмат уйғотган бўлиши мумкин. Аммо ҳикояда негрнинг ҳаракати кўринмайди. Завод комсомол комитетининг иши ҳам кўринмайди. Рус ишчиси бўлган чолга негр, араб ёки ҳинд ёқиб қолиши мумкинлигини инкор этмоқчи эмасман. Шу воқеагача ҳам пролетариат интернационалиزمи ҳақидаги гаплар қулоғига кириб юрган чолда қора танли одам билан яқинлашиш истаги туғилган бўлиши мумкин, дейлик. Лекин автор бу истаkning юзага келишига сабаб бўлган асосни кўрсатиши, бу истақ қайси йўл билан пайдо бўлганини, инсон онгида қандай ўзгариш юз берганини очиб бериши лозим. Автор ана шуларнинг биронтасини кўрсата олмаган-у, лекин шунга қарамай, зафғина латифани бизга тавсия этади. Ваҳоланки, бошқа миллат кишининг биз билан ивоқлашиб кетиши осонгина рўй берадими, осон бўлса, нега осон-у, қийин бўлса, нега қийинлигини кўрсатиб бериш лозим эди.

«Харид» сарлавҳали ҳикояда ўзига диван харид қилиш ўрнига завод учун цемент сотиб олган кекса ишчи ҳақида гап боради. Бу типик ҳол эмас, кулгили ҳол. Одамнинг ортиқча буюмлар сотиб олишга бўлган ҳавасини енга олишини кўрсатиш фойдали, чунки (ўтмишда инсоннинг ўзини-ўзи ҳимоя қилиш қуроли бўлган) шахсиятпарастлик туйғуси ҳозирда синфсиз, социалистик бўлишни истаган жамият душмани бўлиб қолди. Лекин автор таялаган темасининг маъносини яхши тушунмаган ва бу ҳақда юзаки ҳикоя қилади, ўқувчини бу фактнинг ҳақиқатлигига, муҳимлигига ишонтира олмайди. Шундай қилиб, фақат кулгили ҳолга айланиб қолади. Ҳикоя ортиқча сўзлар билан тўлиб кетган.

«Сув бургасини тутувчи» сарлавҳали очеркда эса, бир австралия ишчисининг оғир аҳволи ҳикоя қилинади. У иш топа олмаганлигидан қармоқ билан балиқ овлаш ишқибозларига сув бургасини тутиб бериш билан шуғулланишга мажбур бўлади. Сув бургасини тутиш ҳақи-

қатаң ҳам ёқимсиз, бод касалига олиб борадиган иш, лекин бунинг ишчини камситадиган жойи йўқ. Малакали ишчининг бекорчиларни овутадиган бўлмағур иш билан шуғулланиб юришининг ўзи бемаъни нарса, лекин бу ерда жамият бемаънилигининг нишонаси бор. Автор эса, худди ана шу зарур нарсани таъкидлаб ўтишни унутган. Ваҳоланки, очеркнинг мазмунини шу нарса ташкил этиши керак эди. Ишсизлар ўзларига нисбатан бефойда ачиниб ҳисси уйғотишга муҳтож эмаслар, озод меҳнат қилиш ҳуқуқига эга бўлиш учун нима қилиш кераклигини тушунадилар. Очеркда «воқеа» Венада бўлиб ўтади, лекин автор очеркда Венага характерли ҳеч нима кўрсатмайди. Авторларимиз Европани тасвирлар эканлар, бу вазифага жиноят «Жиноят Қонунларига» мувофиқ қандай жазога лойиқ келаркин, деганга ўхшаш фикр билан ёндошадилар. Европа ҳаётининг ташқи кўринишлари ва характерли шаклини юзаки кўрсатиб, авторлар бу ҳаётга ўзларининг Москвадан, Вяткадан, Херсондан олган таассуротларини киритадилар. Революцион пролетариат душманларининг асосий сифатлари умуман ҳамма ерда бир хил, лекин микроблар ҳар хил бўлиб, бири сил касали билан, яна бири фашизмга ўхшаш кетадиган йирингли касал билан заҳарлангани сингари пролетариат душманларининг ҳам ҳар қайсисини ўзига хос характерли хусусияти бўлади.

Энди «Сайр» деган ҳикоя устида тўхталмоқчиман. Аллақерда гишт заводи қуриш зарур, лекин одамлар орасида яқин орада гиштга боп тупроқ йўқ, деган фикр юради. Аммо бир кекса ўлкашунос тупроқни осонликча топади: шундай тупроқ борлигини у плагригдан биларди. Ҳикоя бўш, замонамизга ҳаддан зиёд хунук ёндошилгани учун ёқимсиз. Масалан: «Учқун»нинг бурнини ишқалаймиз», «Учқун» ёмон журналча, жуда кўп қоғоз ейди, ваҳоланки, шу қоғозни бошқа йўл билан ўқувчига фойдалироқ қилиб ишлатиш мумкин эди. «Учқун»ни ёпиш керак, ёки «Прожектор» билан бирлаштириб, иккита ёмон журналдан битта яхши журнал қилиш лозим. Бадний ҳикоя деб аталган бу асарда «Учқун»нинг бурилиши ишқалашининг кераги йўқ. Ундан ташқари ҳикояда «Костя тоғанинг битта нуқсон бор, у ҳам бўлса «поэтик фаол» деганга ўхшаш аскиянинг кераги йўқ.

Замонамиз кишилари нега энди шундай арзимаган темани танлаганига ҳайронман? Нега энди ўзларига яқинроқ ва оғирроқ, қизиқроқ темага уйнамайдилар?

Масалап, автор ҳаётининг бир кунп, воқеалар билан тўлиб-тошган бир кунп ҳақида ҳикоя қилиши мумкин-ку. Одам уйғонди, деразага қараб қўйди, шу қарашда унда қандай фикрлар уйғонди? Мана, у бир ёдқа йўл олди дейлик, йўлда ниманидир кўргандир, қим биландир гаплашгандир? Ҳуман, бир кун унга нима берди, нима билан бойитди? Ҳша одам кечкурун ёта туриб ҳаётининг бир кунига қандай яқин ясади? Шу бир кунда Ҳша одам қалбининг қайси торлари тебранган эди, тебранган бўлса нега бу эмас, бошқа торлар тебранди, шунп аниқлаш лозим.

Эҳтимол, у ўзини ўзи талағандир. Балким ўзига зарур бўлган бир ҳолдан қўққисдан ёки атайлаб юз ўгиргандир.

Бу хилдаги иш майдалигидап қатъи назар, авторга таассуротларни қанчалик сиғдира олишидан ҳисоб беради.

Мен зиёлиларга «ўз-ўзини апализ қилишни», «азоб чекишни» тавсия этмайман, йўқ, мен авторга кузатиш, воқеликни ўрганиш, ўзини-ўзи тарбиялаш техникасини текширишни тавсия этаман.

Мен натуралист эмасман мен адабиёт воқеликдан баланд кўтарилиши, юқоридан туриб воқеликка қарашп тарафдориман, чунки адабиётнинг вазифаси воқеликни ифодалаш билангина қифояланмайди. Бор нарсаларни тасвирлаш камлик қилади, бўлиши мумкин бўлган нарсаларни, озру-тилакни унутмаслик керак. Турмуш воқеаларини типиклаштириш зарур. Майда, лекин характерли нарсани олиб, шундан йприк ва типик асар яратиш лозим — адабиётнинг вазифаси ана шу. Ҳеч бўлмаганда, XIX асрдаги йприк асарларни олиб қарасангиз, адабиётнинг шунга интилганини кўрасиз. Бальзақ сингари, ўзини яхши билмасалар-да, номи кўп тилга олинпадиган улуг одамлар шунга муваффақ бўлганлар.

Бизнинг сўз санъатимиз ҳамма нарса билан шуғулланади. Агар биров Москва губернасидаги Богородскда яшайдиган ўлкашунос ҳақида ҳикоя ёзадиган бўлса, ули шундай ёзиш керакки, у ўлкашунос Мурманск, Астрахань, Тамбов ва бошқа жойларда яшайдиган ўлкашунослардай бўлсин.

Энди «Тиберия Гракха проспектидаги извошчи» устида тўхталмоқчиман. Бунда автор «юмшоқ кўклам нафас оларди» дейди. Юмшоқ қор, юмшоқ бадап бўлиши мумкин, лекин кўкламни бундай эпитет билан ишлашга,

тасвирлашга, таърифлашга мен тушунмайман. Менимча, бундай қилиш ярамайди. Ҳикоянинг бошланиши зўр бериб образлилик ўткир сўз қидириш билан тўлган. Масалан: «Кавак-кавак ивиган қандга ўхшаш қор эрирди». «Малиний Калуганинг энг баланд ёшдаги одами...» Бунда бўйга тааллуқли сўз ёшга нисбатан пшлатилган. Яна: «Заочье» деган сўз ҳам бор. Бунга Ока ортида деб ҳам, кўз ортида деб ҳам тушуниш мумкин. «Ўларча йирик пўхат». Нега энди ўларча? Яна шунга ҳам айтиб ўтмоқчиманки, ёнуг қиммат баҳо мўйна эмас, «Ёлларнинг сенинг паға-паға тутунинг ўзи-я»,— дейди извошчи отига. Извошчининг от ёлини паға-паға тутунга ўхшатишига ишонмайман. Кейин «Юзи сассиқ кўзанга ўхшаган» деган жумла учрайди, бу ерда узун тумшук назарда тутилади, ваҳоланки, сассиқ кўзанинг тумшуғи кесик, тўмтоқ, қаламушникидақа эмас. Яна: «Мафтун бўлиб қолдим» деган жумла учрайди. Извошчи мафтун деган сўзга билмаса ҳам керак. Бу ҳикояда ҳам чолнинг қайта ўзгариши кўрсатилган.

«Бошқа ватан» деган ҳикоя тугалланмаган, чала ҳикоя. Кўп воқеаларнинг сабаби айтилмаган. Масалан, машинистнинг қизи нега гул сотади, бунинг қимга кераги бор? Ўн йилларча жудалиқдан сўнг учрашган ота-ўғилнинг қайфияти яхши очиб берилмаган. Бу қўлёзмага ҳам бошқа қўлёзмалардаги сингари қайд қилиб қўйдим, шунинг учун ҳам «Ранжиш» деган ҳикоядаги жим-жимдор сўзлар ҳақида узоқ тўхтамайман. Бу ҳикояда «Қуёш шуълаларига ўхшаш сирена» дейилади, ваҳоланки, сирена морж сингари ўкиради, унинг овози ялтироқ нарсга билан деворга тушириладиган қуёш шуълаларини эслатиши мумкин эмас. Автор ўз қаҳрамонларининг юзида кўпинча автоматик жиҳатдан имконсиз бўлган афт буриштиришларни тасвирлайди, мендан авторга маслаҳат шуки: шундай афт буриштиришни тасвирлашдан олдин ойнага қараб, афтини буриштириб кўрсин.

Авторда ўз сўзларини, ўз услубини топишга интилиш бор, лекин у ҳали бунга ожиз. Яхши изланишлар бор, уларни табриклаш лозим, аммо бу томондан автор ҳали заиф, чунки у оддийлик ўрнига чиройлилиكنи қидиради, ёқимсиз чирой топади.

Шу авторнинг «Актив ҳаракат» деган иккинчи ҳикояси Гоголь «Шинель»нинг аллақандай ғалати тирилишидир. Авторнинг қаҳрамони архив одами, ўз продаси

билан эмас, бошлиқлар продаси билан тирилади. Бундай тирилувчилар кам ва бефойда яшайдилар.

«Тўй» ҳикоясига келайлик. Бунда организм кўзга кўрипмас ҳужайралардан ташкил топгани каби барча кўриб турганларимиз, биз яшаётган бутун шароит зарралардан иборатлигини такрор айтишга тўғри келади. Шу зарранинг ҳаммаси жуда зарур, албатта, лекин булар орасидан энг характерлисини ажратиб ола билиш лозим. Қурилишлар ҳақида ёзилган катта романларимизнинг камчилиги шундаки, бу асарлар ортиқча, арзимас тасвирлар билан тўлиб кетган. Одамларимиз деталлаштиришга берилиб кетадилар, икки-чикирлар кўплигидан китобхон асар моҳиятига тушуниб етолмайди. Магнитогорск, Днепрострой ва ҳоказолар умумий тушунчага ўхшаб қолади. Жаҳондаги энг қимматли, буюк халқ оммаси ғайратининг муҳим аҳамияти йўқолади. Бу ғайратни амалда ишга солиш эса, мазмун жиҳатдан газета-лардаги ва шошилинч ёзилган китоблардаги мақтовлардан кўра анча улуғ ҳаракатдир. Дарҳақиқат, мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида инсон ижоди туфайли, мўъжиза деб аташ қабул қилинган, беҳад катта аҳамиятга эга бўлган ҳаракатлар содир бўлмоқда. Озод ҳаёт ижодида иштирок этмаган, эски замон мактабининг гангитадиган чигиригидан ўтмаган, миясини занг босмаган, илгари танқидий фикр юритган, лекин аслида эса, революцион ишда актив иштирок этган бир қисминининг ҳисобга олмаганда, «китобий пресия»га ёпишиб олмаган ҳаракатсиз элчиларимиз каби одамлар ғайрати жўш уради ҳозир. Қолганлар эса, олам дарҳақиқат мавжудми ёки бизга шундай туюладими, деган мазмундаги узундан-узоқ суҳбатга берилиб кетганлар. Агар олам мавжуд бўлса, нега мавжуд, шунингдек, нега бизга дарҳақиқат мавжуд бўлиб туюлади. Еяётганимиз ростакан бодрингми ёки тасаввуримиздаги нарсамиз? Тагин тасаввуримиздаги ёмғир пайтида ўзи йўқ соябондан фойдаланаётган бўлсак-а?

Одамлар ўзлари мавжудликлари реаллигига ишонмасликлари фалсафасининг сабаби шундаки, уларнинг мавжудликлари меҳнат билан мустаҳкамланмаган. Улар доно Герцен ўзининг «Ўтмиш ва ҳаёллар»ида намунасини келтирган тилда гаплашган ва ёзганлар.

«Мавҳум фикрларни муайян шаклга келтириш ўз вазиятини сезган руҳнинг бир даврини ташкил этади. Бу билан у ўзининг моҳиятини белгилайди, нафосат (гў-

заллик) орқали табиат ички хусусиятларидан шуурнинг бир-бирига уйғунлашган соҳасини топади».

Одамларимиз ўзларининг доноликлари билан бир-бирларининг юз йиллар чамаси ҳайрон қолдириб, сафсатабозлик билан шуғулланиб келганлар. Абстракция ахлати билан булғанган, тушуниб бўлмайдиган воқелик улар кўз ўнгига ижтимоий революция сифатида қулоч ёзганда эса, улар оламдаги буюк, бирдан-бир ҳақиқатга қарши ўзларида қандайдир ҳайвоний қаршилиқ кучини ишга солдилар, тор-мор этилдилар, қочдилар ёки мамлакатимиздан улоқтириб ташландилар, ҳозирда аста-секин йўқолиб борганлари сайин эса, бутун дунё меҳнаткашларини капитализм кишанларидан озод қилаётган диктатор — пролетарпат адресига қарата чет элларда бўҳтон ва уйдирмаларни ёғдирмоқдалар.

Биз, Советлар Иттифоқининг ёзувчилари, дунёга янги одам, «миyasi айнинамаган» одам келгани, ўз қобилияти ва талантини кўрсатишга ташна одам келгани ҳақида гапириш ҳуқуқини олганмиз. Потенциал ақл-идрок кучи бор бўлса-да, фаол ҳаракат қилмас эди. Ҳозирда эса, жуда яхши ҳаракат қилмоқда. Деҳқонларимизнинг кўпчилиги ерни олти вершок чуқурликда ҳайдарди, энди йил сайин ҳайдаётганимиз учун ҳам, ер ўз бой хазинасини бизга очиб бермоқда. Биз, ақл-фаросат билан табиатнинг механик фаросати ўртасида бораётган жонли курашнинг шохидимиз. Бу курашда ҳақиқий янги одам бунёдга келади, биз ёзувчилар эса, бундай оддий одамни тасвирлаш ўрнига ҳамон латифа тўқиймиз, ёки одамларнинг қандай ишлаётганлари ҳақида узундан-узоқ зериқарли ҳикоя тўқиймиз-у, лекин қандай буюк мақсад йўлида ишлаётганларини кўрсатишни билмаймиз.

Яна қўлёзмаларга қайтайлик. «Япончанинг тугаши» деган ҳикоянинг авторини анча қобилиятли-ку, лекин ўзига бино қўйган одамга ўхшайди, бу кибр-ҳаво унга жуда зарар қилиши мумкин. Авторнинг тили бўш, нотўғри, қўпол. «Ориқ, жуҳуд, худди қуриган нуҳуд», «Нуҳуд» дегани нимаси? «Ўқулдурлар жарангларди» эмиш, бўлмаган гап, латта жарангламайди. «Бутун бир эскадронни қабул қилшга тайёр турган очофат хотин». Шаҳватпараст ёзувчи Пьер Луис шундай хотин ҳақида бир ҳикоя қилган эди, шунини яна такрорлашнинг сира ҳожати йўқ. «Одамлар назарга олиб қўйган жойга урмоқ». Менимча, одамлар ҳамма жойини назарга олиб қўйганлар. «Турмуш

балчиқларини олтинга айлантирувчи орзу-тилақлар». Бунда пессимизм янграгандек бўляпти. Агар бу пессимизм тубдан бор нарса бўлса, жуда ёмон, лекин мен ўйлайманки, у — адабий, уқиб олинган пессимизм.

Автор бу қилиқларини ташлаши керак, бўлмаса булар унинг бошини қотириб қўяди.

Ундан ташқари, автор ўз асаридаги ўғрилар романтикасидан воз кечмоғи керак. Бу китоб романтика, бунинг америкаликлар ёзишган, хусусан Брет-Гарт ва О' Генри ёзган. Уларнинг ижтимоий романтикаси ўша даврда Америкага илк кўчиб келган пуританликларнинг қуруқ ахлоқига қарши қаратилган бўлиб, кейинчалик, бора-бора, бу романтика мувофиқ сентиментализмга айланиб, шу давргача етиб келди, адабий муросасизлик бўлиб билан минглаб «хулосаси яхши» ҳикояларининг келиб чиқишига сабаб бўлди.

«Зиёрат» деган ҳикояда китобий, уқиб олинган романтизмнинг «социалистик реализм» тахаллуси остида биз учун жуда зарур бўлган табиий романтизм билан уйғунлашиб кетишини кўрсатиш керак эди. Бу икки романтизмнинг тўқнашувини, бири «инсоний муносабатлардап уйдирма ва афсунларга, сеҳрларга» олиб кетишга ҳаракат қилишини, воқелик эса ўзига бўлган пассив муносабатни вайрон этиб, ё ҳаракат қилишга, ё ҳалок бўлишга мажбур этишини кўрсатиш керак.

«Ёш хўжайин ҳақида» деган ҳикоя анча дуруст, лекин қайта ишлашни талаб этади, ҳозирги аҳволда ҳеч нимага ярамайди, у қадар ишонарли эмас. Автор ҳикоясининг кўпгина жойлари устида бош қотирмайди.

«Оққуш қўшиғи», «Феникс», «Муҳаббат ва ўлим ҳақида», «Дворян ҳаммомлари», «Семирамида боғлари» ҳикояларнинг авторини жуда романтик кўрилади, у ҳаётга фаол муносабатда бўлади, ҳаёт ҳақида завқ-шавқ билан ҳикоя қилади. Лекин унда ҳақиқий ҳисси заифлаштирувчи, тилини чалкаштирувчи адабиётбозлик кўп. Унда Леонид Андреев таъсирида қолиб кетиш хавфи бор. Леонид Андреев ўзидаги жуда оз билимни оширишни истамасини учун ҳам билимнинг кучини инкор этувчи одам эди. У «ҳиссийетли» романтик эди, «онгдан ташқари» ҳис этишини, «хаёлчанликни» адабиёт учун энг керакли нарса деб ҳисобларди. У одамларнинг дунёга бўлган муносабатида бевосита муроқаба онгдан юқори туради деб ҳисобларди. Ақл-идроки фақат адабиётдан озиқ олгани учун ҳам ҳаётга нисбатан эркатой бола характериға кириб қо-

ладиган одамлар бор. Бундай одам реаллик кучи таъсирида оламга келган, фақат шу куч таъсиридагина камолга етишига қарамай, шу реалликни писанд қилмагани учун ҳам ҳалокатга йўлиқади. Лекин шундай одамлар ҳам бўладик, улар ўз ақл-идрокларига бир бойваччадек қарайдилар, идроклари у қадар ўткир бўлмаса-да, ўз талантиларини, қобилиятларини шу идрокларига бўйсундирдилар. Санъаткор сўз, овоз, рангга шакл ва образ берувчи санъат кишисидир. Санъаткор ўзидаги тасаввур кучини мантиқ кучи билан, ақл-идрок кучининг ҳиссиёт билан уйғун бўлмоғига эришиши керак. Юқорида айтиб ўтганларим шунга олиб боради: инсон ўз қобилиятларидан фойдаланиши йўлларини шундай билмоғи керакки, бу қобилият адо бўлмасин, борган сайин ривожланисин.

Бу жуда кузатувчан реалист, лекин унинг «Сашка»сини кки баробар қисқариши керак, шундай қилинса ҳикоя жуда ютади. Автор олгир, ялқов, муштумзўр ўғли типини яхши топибди, ўзи ҳам уни яққол кўриб турибди. Дьяконни бекорга чалкаштирган, уни ўғлининг ҳикоясидан кейин қолдирса бўларди, бошланishiда эса, у ҳикоя оқимига ҳалақит беради. Ҳикоя жуда тез ва раван оқади, лекин воқеаларнинг мантиқий ривожига ҳалақит бергани, образларни хиралаштириб қўйгани учун ҳам ўқувчининг гашига тегадиган ортиқча сўзлар бор, шуларнинг баҳридан ўтмоқ керак.

Адабиётчилар учун чуқур, кескин аҳамиятга эга бўлган фактни тушунмоқ даркор: ҳаёт турли-туман, фавқулодда ҳодисалар билан бойиб бормоқда, китобхон эса, шу ҳодисаларнинг бевосита яратувчисидир. У ўз фикрини тилда яхши изҳор этолмаса-да, анча яхши ишлайди, яхши ўйлайди. Лекин бундан унинг миёсига бемаъни, текширилмаган сўзларни қуйиш керак, деган гап чиқмайди. Адабиёт турмуши билан жуда-жуда яқин алоқада бўлиши керак.

Энди: «112-тажриба», «Ғилдирак», «Ғолибнинг юриши» деган ҳикоялар қолди. Буларнинг автори — адабий саводли, тили содда, ёрқин, Чеховдан ўргангани кўриниб турибди. Автор Чехов хулосаларидан фойдаланишга уста, юмори билан, умуман қобилиятли. Ўз йўлини, «ўз қалбининг қиёфасини» топиб олишга астойдил урипаётгани кўриниб турибди.

Қолдуновнинг «Р» повести ҳақида авторга алоҳида хат ёзиб юбораман.

Мана, ўқиб чиққан қўлёзмаларим ҳақида ҳисоб бердим. Хулоса ўз-ўзидан кўриниб турибди: ёш адабиётимиз тез ва баракали ривожланмоқда. Лекин, воқелигимиз талабига жавоб бериётими? Тўғриси айтиш керак. Ҳали жавоб бера олганича йўқ. Бунинг сабаби нимада? Менинча, бунинг сабаби ёш ёзувчиларнинг ғоявий ва техник жиҳатдан ниҳоятда бўш қуроолланганидандир. Улар ўз ватанлари тарихини, ундаги одамларни, уларнинг революциягача қандай бўлганини билмайдилар. Бу ҳол авторларини воқелигимиз ва ўтмиш орасидаги кескин ички фарқни тушунишдан, ҳозирги кунимизга муносиб баҳо беришдан маҳрум этади. Натижада авторлар турмушга тўғри муносабатда бўла олмайдилар, турмушнинг фақат салбий томонларигина диққатларини жалб этиб, ривожланишни, мустаҳкамлашни талаб этадиган ҳодисаларни кўрмайдилар. Шундай қилиб авторларимиз майда, аскиябон темаларни таплайдилар, йирик асарларда деталларга берилиб кетадилар, хуллас, энг енгил йўлга ўтиб оладилар.

Бу, ҳаваскор ёзувчиларга қаратилган таъна эмас, бу дўстона кўрсатма. Агар улар шунга амал қилсалар жуда тез ўсишлари мумкин. Талантлари тақдирланган, ном чиқарган адабиётчиларга таъна қилиш мумкин, таънага ўрин ҳам бор. Ўн олти йил мобайнида ҳаётимизда рўй берган бир қатор ажойиб воқеаларни тилга олмаганлари учун улардан ўпкаланиш мумкин. Шундай воқеалардан бири мамлакатимиздаги миллионлаб аҳоли учун дам олиш ва кўнгил очиш қуроли бўлиб келган диннинг аста-секин ўлиб бориш жараёнидир. Поп ва худога бўлган умиднинг сўна бориши, йўққа чиққан хомхаёл ўрнини инсоннинг «аллақандай, ақл етмайдиган, ҳар ерда ҳозир кучдан» мустақил эканлигини англаш кучи эгаллагани кўрсатилмаган. Инсон ўзининг ҳар ерда ҳозир, ҳар нимани кўра оладиган куч эканлини қандай қилиб ҳис эта олгани кўрсатилмаган. Дин ва онг, туйғу ва фикр ўртасидаги кураш кўрсатилмаган. Ахир биз яқиндагина минглаб черков, монастыр, черков мактаблари бўлган, дала йўлларида қишин-ёзин минглаб дарвешлар, «художўйлар», хурофот тарқатувчилар, «худо амрини тарғиб этувчилар, инсон продасини сўндирувчилар санқилган мамлакатда яшардик. Ҳозирги кунимизда диний туйғуларининг яна кўтарилиши сезилиб қолмоқда. Бунинг сабабчиси ва тарғиботчиси — еридан ажралган, инсон устида ҳукмронлик қилишдан маҳрум бўлган муштум-зўрдир. Собиқ хусусий мулкчи оламнинг эгаси бўлиши

яратувчининг мавжудлиги ҳақидаги бўлмағур ривоятни одамларга эслатишга, яъни эски эртақ билан хусусий мулкчиларнинг инстинктивни жонлантиришга ҳаракат қилади. Янги «дин тарғиботининг» ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, бу диний тарғибот черков хурофотидан, черков ақидаларини ва урф-одатларининг сингдирини ёки сингдирмасликдан келиб чиқмай, қуруқ, реал воқеликдан келиб чиқади, шу воқеликка қарши курашишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Инжилда Исо байрамга қарини чиққанига қарамай, янги тарғиботчилар «Исо байрамларда ишлашни ман қилади» деб ташвиқот юритадилар. Хуллас, янги тарғибот бошдан-оёқ бир мақсадни, у ҳам бўлса, ишламаслигини, фақат байрам кунларигина эмас, умуман, ҳеч қачон ишламаслигини ва шу билан янги дунё тузиш ишмишга тўсқинлик қилишни кўзлайди. Хурофот, ақида контрреволюцион сиёсатга айланади, бу эса адабпёт учун жуда муҳим материалдир. Юлғич «учар» темаси ҳам анча қизиқ тема. Учар — текинхўр, дайди ва ялқовнинг эски, «тарихий» типидир. Аммо ўтмишда «ҳаётнинг зерикарлилигидан», оғирлигидан, ҳақсизликдан, бошлиқларнинг ур-калтагидан кўпчилик қочиб, дайди ва ялқовликка ўтган. Лекин ҳозирги «учар» эса, ўзини тенг ҳуқуқли граждани деб билади, уятсизларча талабчан, қиладиган иш ва айтадиган гапининг чегарасини билади. Бу эски дайди анча зарарли текинхўр, тип сифатида эса анча ёрқин.

Хотин-қизларимизнинг ҳозирги аҳволи кўрсатилмаган. Бирор корхонани идора қилувчи, куйиб-пишиб ишлайдиган хотин, севадиган ва севиладиган эмас, балки социалистик қурилшнинг маданий томонини билан қизиққан, фан, санъат ва ҳаётнинг барча соҳаларидаги хотин-қизлар фаолияти кўрсатилмаган.

Бизда болалар ҳақида деярли ёзмайдилар. 12-китобда болалар ҳақидаги бир қатор жуда яхши ҳикояларни босғалари учун «Литературний современник» редколлегиясини қизгин табриклайман.

Ёзувчилар деҳқонларнинг қайта дунёга келиши жа-раёнига ҳам етарли аҳамият бермайдилар. Ўнлаб, юз минглаб деҳқонларнинг ерни ўзгартиш, янгилашда, ер қатъидан турли бойликларини олишда шахсан иштирок этишлари орқасида улардаги ерга бўлган стихияли, ярим мистик қарашнинг йўқола бориши кўрсатилмаган. Деҳқон илгари ердан фақат берганича оларди, ернинг янги хўжайини эса, ернинг унумдорлигини ҳар тарафлама ошириб, янги экинлар жорий қилиб, ердан мўл ҳосил

беришни талаб қилади. XVII аср ақлий даражасидаги одамлар оммасидан XX асрнинг илғор кишилари кўплаб ва тез ўсиб чиқди. Маана шу буюк жараёнда драма, романлар, поэмалар, комедиялар, ҳикоялар учун юзлаб турли темалар ва сюжетлар яширинган. Ҳеч қайси даврда санъат бизнинг мамлакатимиз материалли тавсия этаётганчалик бой ва хилма-хил санъат материалга эга бўлган эмас. Ҳеч қачон ёзувчи китобхон билан ҳозиргидек шу қадар эркин ва яқиндан туриб муносабатда бўла олган эмас.

Шу билан гапимни тугатиб, революцион давр ва Советлар Иттифоқи сизнинг зиммангизга қўйган масъулият кучини ҳис этишни, қон-қонингизга сингдиришни тилайман, ўртоқлар.

МУНДАРИЖА

Оламшумул адиб. <i>Пиримқул Қодиров</i>	5
Она. <i>Кибриё Қатъорова таржимаси</i>	11

ҲИКОЯЛАР

Макар Чудра. <i>Ойбек таржимаси</i>	357
Изергиль кампир. <i>Мирзакалон Исмоилий таржимаси</i> . . .	370
Челкаш. <i>Ҳамид Олимжон таржимаси</i>	392
Лочин ҳақида қўшиқ. <i>Мирзакалон Исмоилий таржимаси</i> .	430
Инсоннинг туғилиши. <i>Мирзакалон Исмоилий таржимаси</i> .	435
Бўронқуш ҳақида қўшиқ. <i>Мирзакалон Исмоилий таржимаси</i>	445

АДАБИЁТ ҲАҚИДА МАҚОЛАЛАР

Еш ёзувчиларга мактублар. <i>Матёқуб Қўшжонов ва Ҳасан</i> <i>Тўрабеков таржималари</i>	447
Адабиёт ҳақида. <i>Ҳибзиддин Муҳаммадхонов таржимаси</i> .	478
Социалистик реализм ҳақида. <i>Ҳайдарали Ниёзов таржимаси</i>	493
Ешлар билан суҳбат. <i>Холида Аҳророва таржимаси</i> . . .	501

Шедеёры мировой литературы

На узбекском языке

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

МАТЬ

Повесть

Рассказы

Статьи о литературе

«ЖАД» нашри учун масъуллар:

Ш. Усмонхўжаев

В. Барсукова

С. Азимова

Редактор М. Ҳайдаров

Рассом В. Апухтин

Расмлар редактори А. Кива

Техн. редактор М. Мирражабов

Корректор У. Сайдуллаев

ИБ № 3432

Босмахонага берилди 27.02.86. Босишга рухсат этилди 28.08.86.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози №1. Янги оддий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма л. 27,72. Шартли кр.-оттиск 27,72. Нашр.
л. 30,23. Тиражи 15000. Заказ № 1893. Шартнома 227—85.
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти. Тошкент, 700129.
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош
корхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.

Горький Максим.

Она: Повесть, ҳикоялар, адабиёт ҳақида мақолалар.—
Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986.—528 б.— («Ҳа-
ҳон адабиёти дурдоналари» сериясининг таҳрир ҳайъати:
Комил Яшин, Зулфия, Э. Воҳидов, ва бошқ.)

«Ҳаҳон адабиёти дурдоналари» сериясида ўзбек тилида чоп эти-
лаётган ушбу мажмуага дунё пролетарларининг гениал ёзувчиси, со-
циалистик реализм адабиётининг асосчиси Максим Горькийнинг ҳаҳон
адабиёти хазинасига бебаҳо бойлик бўлиб қўшилган «Она» повести,
ҳикоялари ҳамда социалистик реализм адабиёти ҳақида куюнчанлик
билан айтган фикрий дурдоналари жамланди.

Горький, Максим. Мать. Повесть, рассказы, статьи
о литературе.

*Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти
„Жаҳон адабиёти дурдоналари“ сериясидан
1987 йилда қуйидаги китобларни босмадан
чиқаради:*

Стендаль

«Қизил ва қора»

Р о м а н

К. Мискат

«Ғаройиб никоҳ»

Р о м а н

Г. Мопассан

«Ҳаёт», «Азизим»

Р о м а н л а р, н о в е л л а л а р